3rd INTERNATIONAL NOVEMBER 24 *Head Teacher* EDUCATION AND INNOVATIVE SCIENCES SYMPOSIUM

3. BEYNƏLXALQ ELM VƏ TƏHSİLDƏ İNNOVATİV TEXNOLOGİYALAR SİMPOZİUMU

May 24-25, 2021

Azerbaijan State Pedagogical University

Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS BOOK VOLUME I

www.24kasim.org

ISBN: 978-605-70611-0-2

3rd INTERNATIONAL NOVEMBER 24 HEAD TEACHER EDUCATION AND INNOVATIVE SCIENCES SYMPOSIUM

3.U LUSLARARASI 24 KASIM BAŞÖĞRETMEN EĞİTİM VE YENİLİKÇİ BİLİMLER SEMPOZYUMU

3. BEYNƏLXALQ ELM VƏ TƏHSİLDƏ İNNOVATİV TEXNOLOGİYALAR SİMPOZİUMU

24-25 May 2021

Azerbaijan State Pedagogical University

Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS BOOK VOLUME I

Editor: Prof.Dr. Asaf ZAMANOV

By Institute Of Economic Development and Social Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TURKEY TR
E-posta: kongreiksad@gmail.com
www.iksadkongre.org www.iksad.org.tr

All rights of this book belong to İKSAD. It may not
be copied or reproduced without permission. Legal and ethical responsibility of
the works in the book belongs to the authors.
Iksad Publications - 2021©

Yayın tarihi: 28.05.2021
ISBN – 978-605-70611-0-2

CONGRESS ID

CONGRESS TITLE:

3rd INTERNATIONAL NOVEMBER 24 HEAD TEACHER EDUCATION AND INNOVATIVE SCIENCES SYMPOSIUM

DATE & PLACE:

24-25 May 2021
Baku, Azerbaijan

ORGANIZING PARTNERS

Azerbaijan State Pedagogical University
Institute of Economic Development and Social Researches

ORGANIZATION COMMITTEE HEAD

Prof. Dr. Cafer CAFEROV

EVALUATION CRITERIA

All applications have undergone a double-blind peer review process

CONGRESS LANGUAGES

Turkic languages, english, russian

PRESENTATION TYPE

ORAL/VIRTUAL PRESENTATION

PHOTO GALLERY

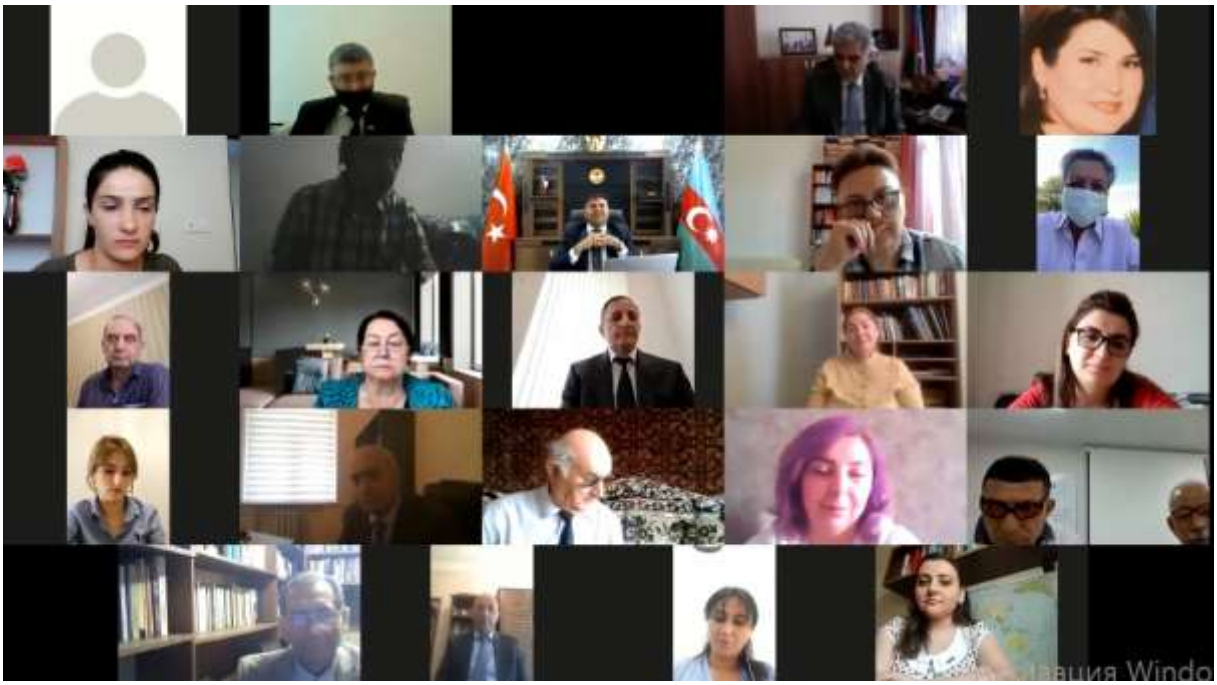

H-S Observer

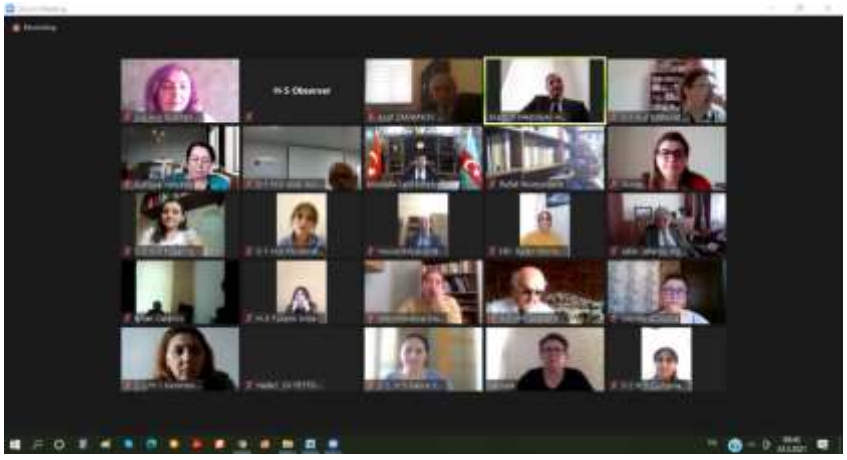
H-S Observer

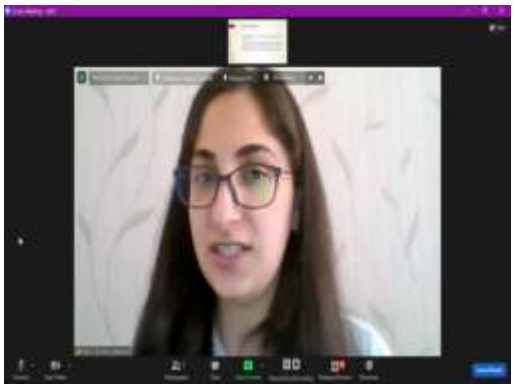

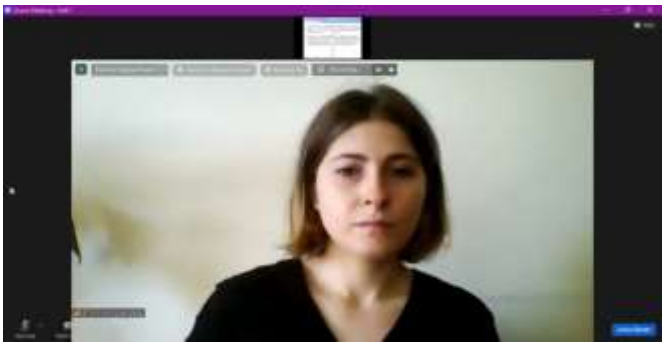

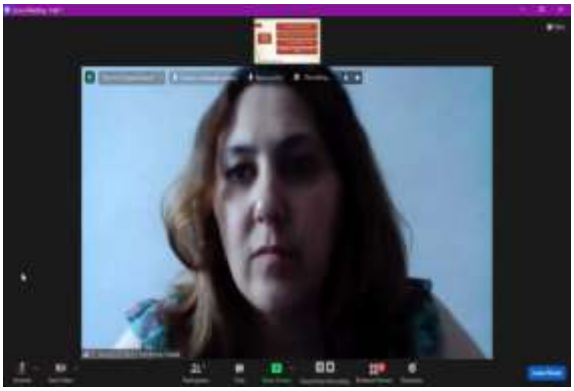

READING
ROOM

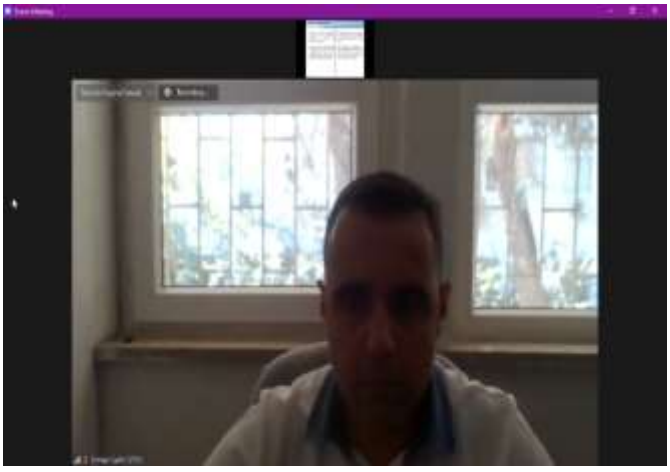

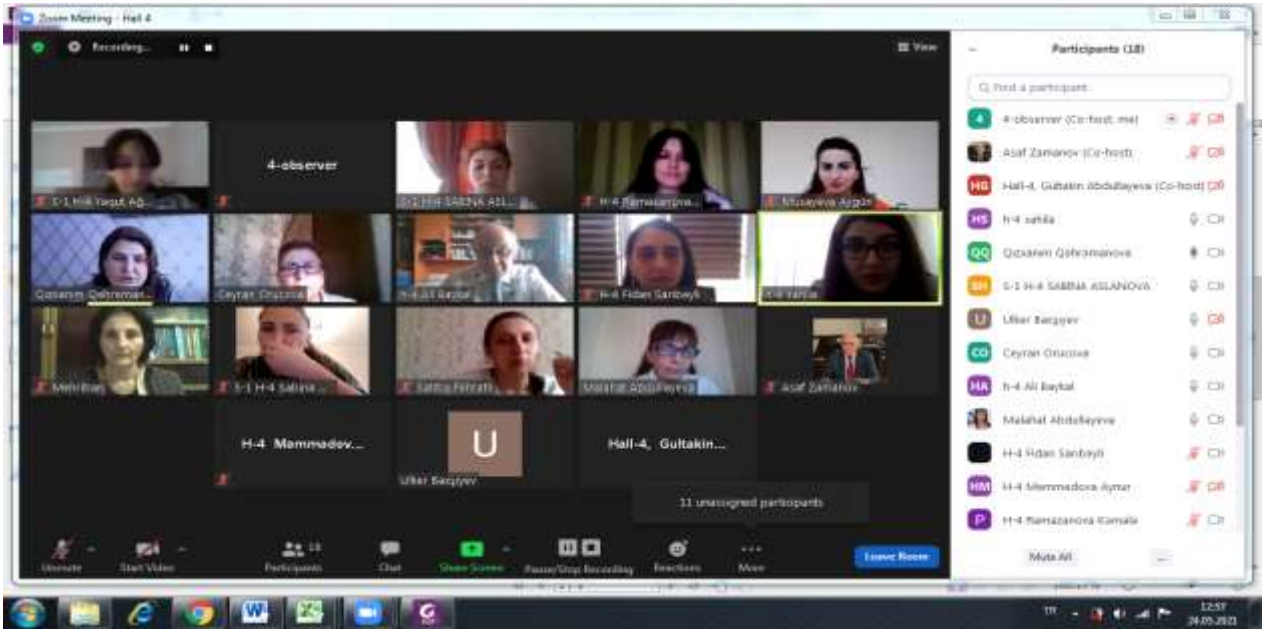
4-observer
H-4 Mammadov...
Ulker Bacıyev
Hall-4, Gultakin...
11 unassigned participants
Participants (18)

4-observer
Zeynəb Məmmə...
H-4 Məmmədov...

Rəhimə S.Məmmədova
MÜASİR İNFORMASİYA CƏMİYYƏ
AŞAĞIDAKI SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYY
MÖVCUDDUR:
►İNFORMASİYALARİN DİNAMİK ARTIMI;
►İXTİSASLARIN ELMİTUTUMLULUQ SƏVİYYƏ
YÜKSƏK SÜRƏTLƏ YÜKSƏLMƏSİ,
►İNSAN KAPİTALININ FORMALAŞMASI;
►BİLİKLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ;
►YENİ ƏMTƏƏ NÖVÜNÜN YARANMASI VƏ S.
4-observer
Elvan Caferov

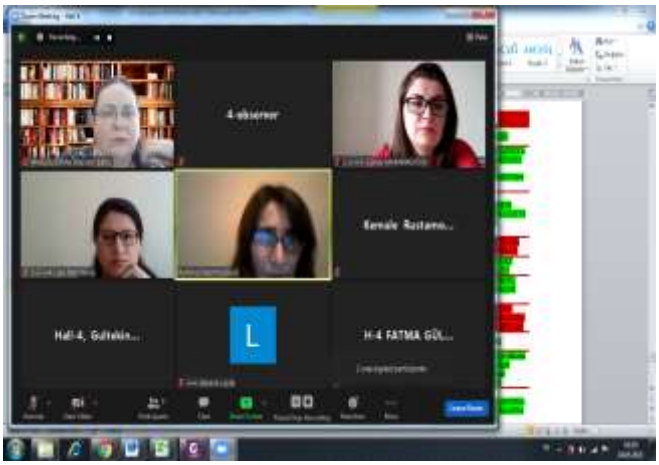
4-observer
Kamala Rustamo...
Hall-4, Gulnisin...
H-4 FATMA GÜL...

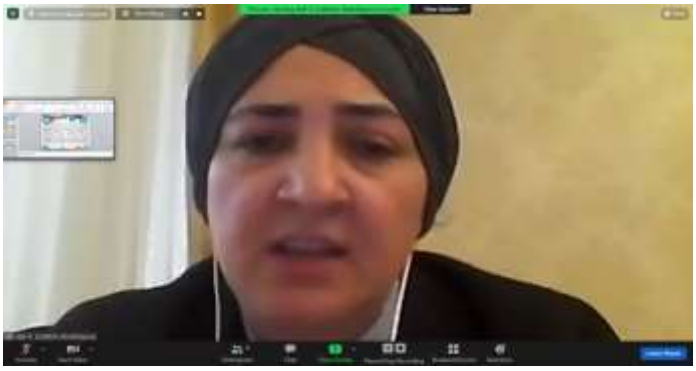

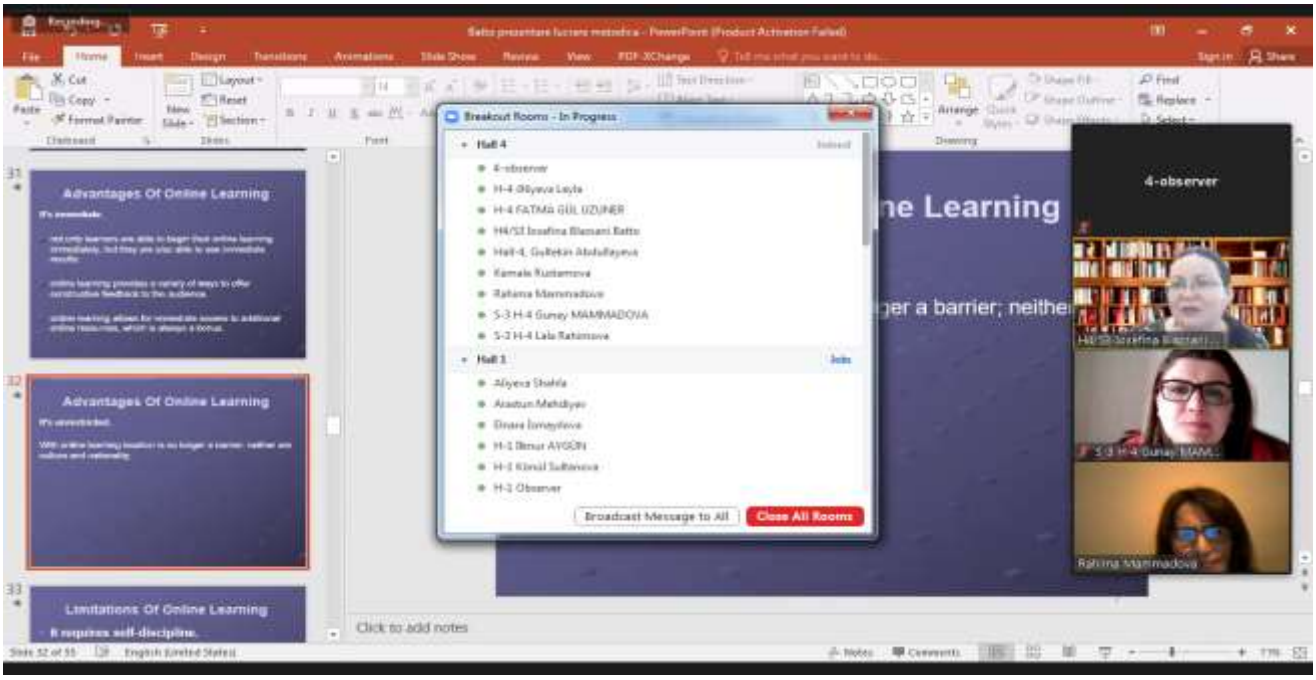
Breakout Rooms - In Progress
Hall 4
Hall 3
Broadcast Message to All
Close All Rooms
4-observer
Advantages Of Online Learning
Limitations Of Online Learning
Click to add notes

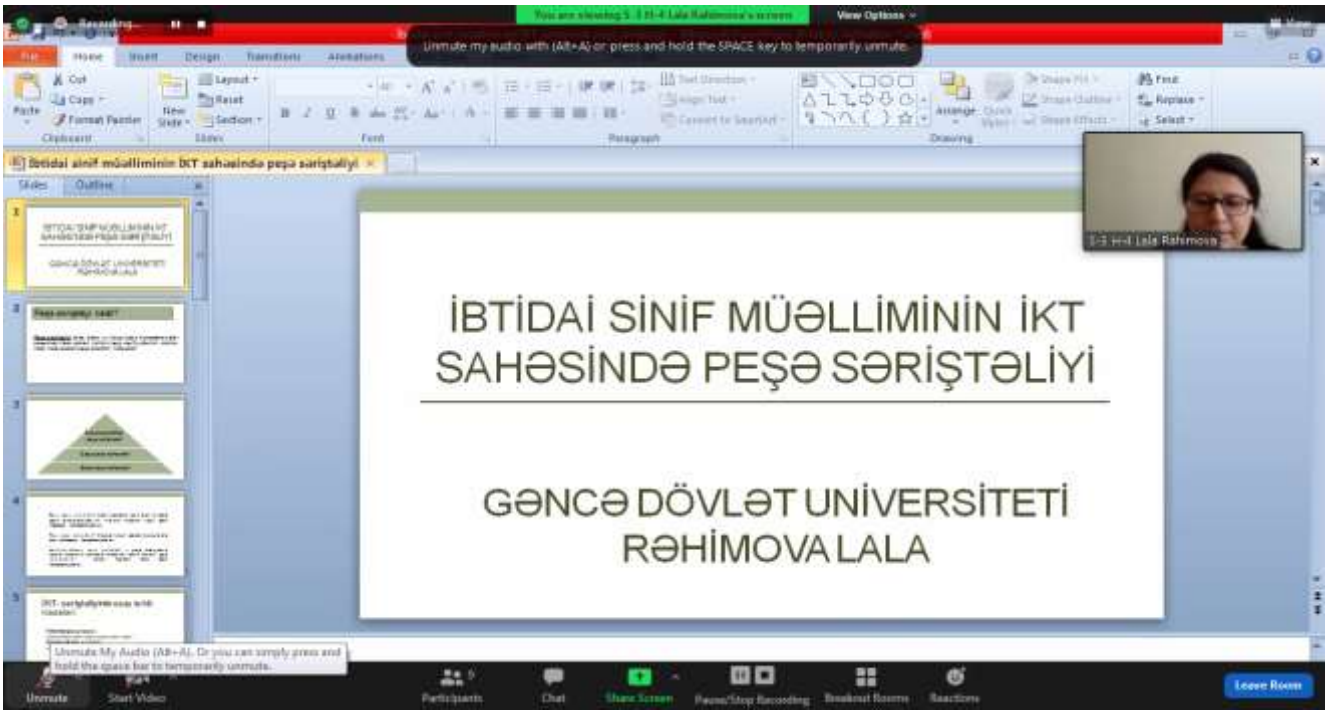
İBTİDAİ SİNİF MÜƏLLİMİNİN İKT SAHƏSİNDƏ PEŞƏ SƏRİŞTƏLİYİ
GƏNCƏ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
RƏHİMOVA LALA

Çalışma qrupu

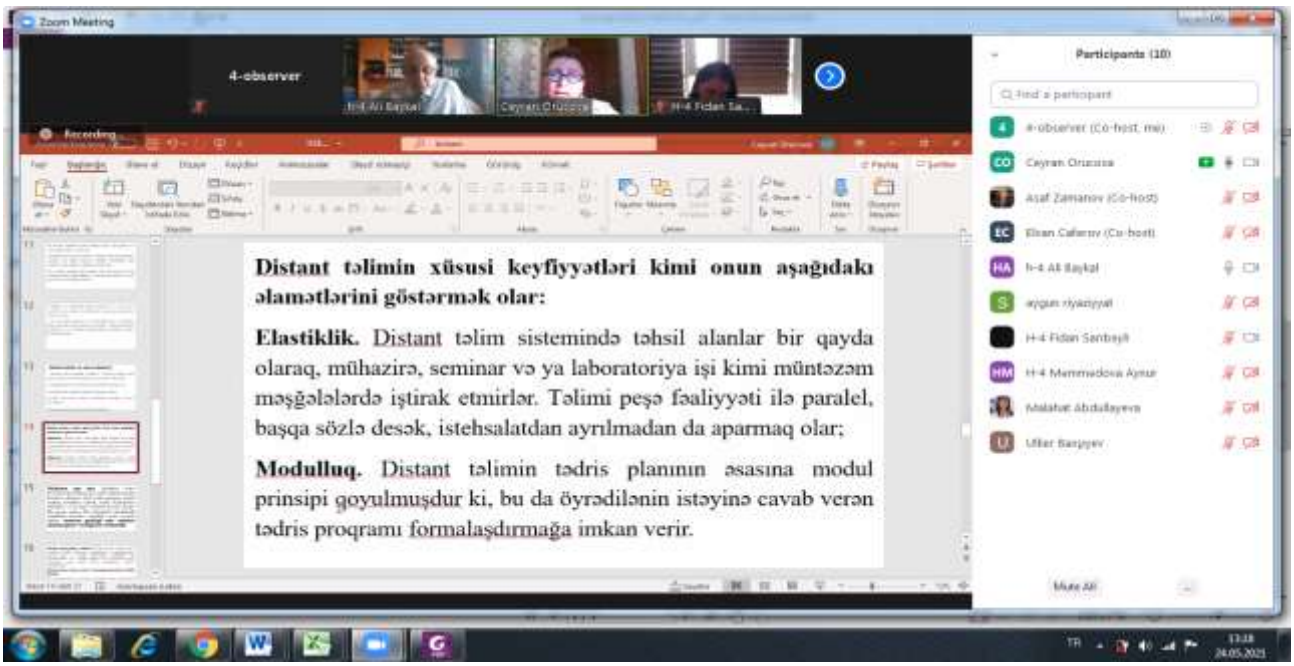
Zoom Meeting
4-observer
Participants (10)
Distant təlimin xüsusi keyfiyyətləri kimi onun aşağıdakı əlamətlərini göstərmək olar:
Elastiklik. Distant təlim sistemində təhsil alanlar bir qayda olaraq, mühazirə, seminar və ya laboratoriya işi kimi müntəzəm məşğələlərdə iştirak etmirlər. Təlimi peşə fəaliyyəti ilə paralel, başqa sözlə desək, istehsalatdan ayrılmadan da aparmaq olar;
Modulluq. Distant təlimin tədris planının əsasına modul prinsipi qoyulmuşdur ki, bu da öyrədilənin istəyinə cavab verən tədris proqramı formalaşdırmağa imkan verir.

zoom_0
15:44

CONGRESS SUPERIOR COMMITTEE

Prof. Dr. Cafer CAFEROV
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi rektörü
Kongre Başkanı

Prof. Dr. Asef ZAMANOV
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi Rektör Yardımcısı
Bilim Kurulu Başkanı (Uygulamalı Bilimler Üzerine)

Prof. Dr. Mahire HÜSEYNOVA
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi Filoloji Fakülte Dekanı,*Bilim Kurulu Başkanı (Sosyal ve Beşeri Bilimler, Azerbaycan)*

Prof. Dr. Necati DEMİR
Gazi Üniversitesi, *Bilim Kurulu Başkanı (Türkiye)*

Prof. Dr. Salih ÖZTÜRK, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi

Dr. Mustafa Latif EMEK, İKSAD Global

ORGANIZING COMMITTEE

Doç. Dr. Arastun MEHDİYEV,Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Bilimsel Araştırmalar Merkezi Müdürü, *Kongre Düzenleme Kurulu Başkanı*
Prof. Dr. Elman GULİYEV, ADPU Bilimsel Araştırmalar Merkezi, Türk Araştırmaları bölümü başkanı
Doç. Dr. Gülşen NOVRUZOVA-ADPU Bilimsel Araştırmalar Merkezi
Doç. Dr. Gönül SAMEDOVA-Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Dr. Terane NAGIYEVA-Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Dr. Ayten ABBASOVA-ADPU Bilimsel Araştırmalar Merkezi
Dr. Gülare BALAYEVA-ADPU Bilimsel Araştırmalar Merkezi
Zülfiyye VELİYEVA-ADPU Bilimsel Araştırmalar Merkezi
Elvan CAFEROV-ADPU Bilimsel Araştırmalar Merkezi, Genel Koordinatör
Gülşen MEHDİZADE-ADPU Bilimsel Araştırmalar Merkezi
Gönül SADIGOVA -ADPU Bilimsel Araştırmalar Merkezi
Mehriban SERDAROVA-ADPU Bilimsel Araştırmalar Merkezi
Ayethan İSGENDEROV-ADPU Bilimsel Araştırmalar Merkezi
Elmira MEHERREMOVA-ADPU Bilimsel Araştırmalar Merkezi
Aynure ELİYEVA-ADPU Bilimsel Araştırmalar Merkezi
Natella Namazova- Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi

SCIENCE AND ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ebülfet PELENGOV, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Prof. Dr. Vagif NESİRO, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Prof. Dr. Mirvari İSMAYILOVA, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Prof. Dr. Nizami HUDİYEV, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Prof. Dr. Buludhan HALİLOV, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Prof. Dr. Hacer HUSEYİNOVA, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Prof. Dr. Afaq SADIKOVA, Bakü Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. M. Salih MERCAN , Bitlis Eren Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet OKUR, Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa TALAS, Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ÜNAL, Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. İ. Bakır ARABACI, Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Necati DEMİR, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Osman ERKMEN, Gaziantep Üniversitesi
Prof. Dr. Osman ADIGÜZEL, Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Araz FERECOV, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi (Matematika ve İnformatika Fakülte Dekanı)
Doç. Dr. Elnare MAHBALIYEVA Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi (Kimya ve Biyologiya Fakülte Dekanı)
Doç. Dr. Arzu DAŞDEMİROV, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, (Fizika ve Teknoloji fakulte dekanı)
Doç. Dr. Nazile ABDULLAZADE, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Doç. Dr. Sevda ABBASOVA, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Doç. Dr. Ülviyye HACIYEVA, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Doç. Dr. Novruz NESİROV, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Doç. Dr. Cahangir HÜSEYNOV, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Doç. Dr. Gönül SAMEDOVA, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Doç. Dr. Deniz ÜNAL, Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Fehmi ÇALIK, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Doç. Dr. Ferit GÜRBÜZ, Hakkari Üniversitesi
Doç. Dr. Osman Kubilay GÜL, Cumhuriyet Üniversitesi
Doç. Dr. Şayan ULUSAN, Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Elvan YALÇINKAYA, Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Hatice Zekavet KABASAKAL, Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Hatice KADIOĞLU ATEŞ, İstanbul Sebahattin Zaim Üniversitesi
Doç. Dr. Ümmügülsüm CANDEĞER, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Doç.Dr. Ali Korkut ULUDAĞ, Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Aysel Güven, Başkent Üniversitesi
Dr. Ali ÖZER, Cumhuriyet Üniversitesi
Dr. Bayram POLAT, Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Damira BAİGONUSHOVA, Kırgızistan Türk Manas Üniversitesi
Dr. Furkan ÇELEBİ, Yozgat Bozok Üniversitesi
Dr. Klara PUŞKİNA, Çuvaş Devlet Üniversitesi
Dr. Malik YILMAZ, Atatürk Üniversitesi
Dr. Murat KÜRKCÜ, Sakarya Üniversitesi
Dr. Raziiakhan ABDIEVA, Kırgızistan Türk Manas Üniversitesi
Dr. M. Ertuğ YAVUZ, Bozok Üniversitesi
Dr. Mustafa ÖZKAN, Trakya Üniversitesi
Dr. Selahattin YAKUT, Yozgat Bozok Üniversitesi
Dr. Serdar GÜNGÖR, Uşak Üniversitesi
Dr. Serir UZUN, Düzce Üniversitesi
Dr. Seydi YIKMIŞ, Namık Kemal Üniversitesi
Dr. Suzan ONUR YAMAN, Karabük Üniversitesi
Dr. Terane NAGIYEVA, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Dr. Turan ÇAKIR, Sakarya Üniversitesi
Dr. Ayşe ERKMEN, Gaziantep Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İSMAİL AYDEMİR, Uşak Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sadiye KAYAARSLAN,Kırıkkale Üniversitesi

3RD INTERNATIONAL NOVEMBER 24 HEAD TEACHER EDUCATION AND INNOVATIVE SCIENCES SYMPOSIUM

SYMPOSIUM PROGRAM

Azerbaijan State Pedagogical University
May 24-25, 2021

Zoom Meeting ID: 853 7575 5756

Zoom Passcode: 030303

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- To be able to attend a meeting online, login via **https://zoom.us/join** site, enter ID "Meeting ID or Personal Link Name" and solidify the session.
- The Zoom application is free and no need to create an account.
- The Zoom application can be used without registration.
- The application works on tablets, phones and PCs.
- The participant must be connected to the session 5 minutes before the presentation time.
- All congress participants can connect live and listen to all sessions.
- Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

Points to Take into Consideration - TECHNICAL INFORMATION

- Make sure your computer has a microphone and is working.
- You should be able to use screen sharing feature in Zoom.
- Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.
- Requests such as change of place and time will not be taken into consideration in the congress program.

Before you login to Zoom please indicate your name surname and hall number,
exp. H- 1, Abbasova Almarə

Önəmli, Xahiş edirik diqqətlə oxuyasınız

- Konfransımızda Yazı Qaydalarına uyğun göndərilmiş və elmi komissiyadan keçən məruzələr üçün online (video konfran şəklində) çıxış imkanı veriləcəkdir.
- Online məruzə üçün **https://zoom.us/join** linki üzərindən daxil olaraq "Meeting ID or Personal Link Name" yerinə ID nömrəsinə daxil olaraq konfransa qoşula bilərsiniz.
- ZOOM tədbiqi pulsuzdur və yeni hesab açmağa ehtiyac yoxdur
- ZOOM tədbiqi qeydiyyatdan keçmədən istifadə edilə bilir
- Tədbiq planşet, telefon və komputerlərdə mümkündür
- Hər iclasda məruzəçilər məruzə saatından 5 dəqiqə əvvəl konfransa bağlanmış olmaları lazımdır
- Bütün konfrans iştirakçıları canlı qoşularaq bütün məruzələri izləyə bilərlər.
- Moderator – iclasdakı çıxış və elmi diskussiyalar (sual-cavab) hissəsindən məsuldurlar

Nəzər Yetirilmasi Vaxib Olanlar – TEXNİKİ BİLGİLƏR

- Komputerlərinizdə mikrafon olduğunə və saz vəziyyətdə olmasına əmin olmalısınız.
- ZOOM-da ekran paylaşma xüsusiyyətini bacarmalısınız
- Qəbul edilən məqalə sahiblərinin mail adresinə ZOOM tədbiqindəki linkə aid İD nömrəsi göndəriləcəkdir.
- Sertifikatlar konfransdan sonra sizlərə PDF olaraq göndəriləcəkdir.
- Konfrans proqramında yer və saat dəyişikliyi kimi tələblər nəzərə alınmayacaqdır.

Böyüdmədən əvvəl zəhmət olmasa adınızı, soyadınızı və otaq nömrənizi göstərin,
Örn: **H-1, Abbasova Almarə**

-Opening Ceremony-

Date: 24.05.2021
Baku Local Time: 10:^{00}–11:^{00}
Ankara Local Time: 09:^{00}–10:^{00}

Prof. Dr. Cafar CAFAROV
Rector of
Azerbaijan State Pedagogical University
HONORARY PRESIDENT OF CONFERENCE

Dr. Mustafa Latif EMEK
Chairman of the
Institute of Economic Development and Social Researches (IKSAD)

Prof. Dr. Asaf ZAMANOV
Azerbaijan State Pedagogical University
HEAD OF SCIENTIFIC COMMITTEE

Prof. Dr. Mahire HÜSEYNOVA
Azerbaijan State Pedagogical University
HEAD OF SCIENTIFIC COMMITTEE

Assoc. Prof. Dr. Arastun MEHDİYEV
Azerbaijan State Pedagogical University
HEAD OF ORGANIZING COMMITTEE

24.05.2021 | SESSION-1 | HALL-1

Baku Local Time: 11:^{00}–13:^{30}

Ankara Local Time: 10:^{00}–12:^{30}

Meeting ID: 853 7575 5756 | Passcode: 030303

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Dr. Seyfi ŞEVİK		
Mohamed LAGHZAL Aiad EL GOURARI Abdelfattah TOUZANI	*Dhar El Mahraz University Sidi Mohamed Ben Abdellah P.O. Box 1796 Atlas Fez Morocco./ Ibn Tofail University Kenitra Morocco*	NONHOMOGENEOUS NEUMANN EIGENCURVES OF p(·)-BIHARMONIC PROBLEM
Dr. FETTOUCH Houari	University of Mostaganem, UMAB, Algeria	SOME RESULTS ON THE COMPLEX OSCILLATION THEORY OF DIFFERENTIAL EQUATIONS WITH MEROMORPHIC COEFFICIENTS
Almarə ABBASOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	FƏZADA HƏNDƏSI YERLƏR METODU VƏ MƏSƏLƏLƏR HƏLLİNƏ TƏTBİQİNİN ƏSASLARI
Assoc. Prof. Dr. Seyfi ŞEVİK	Hitit University, Vocational School of Technical Sciences, Electrical and Energy	A COMPARATIVE EXPERIMENTAL STUDY ON THE HEAT DISSIPATION PERFORMANCE OF RECTANGULAR AND WAVY-FIN CERAMIC HEAT SINKS
Assoc. Prof. Dr. Seyfi ŞEVİK	Hitit University, Vocational School of Technical Sciences, Electrical and Energy	EVALUATION OF ENERGY PRODUCTION ON HIGHWAYS AND ENERGY HARVEST FROM ASPHALT ROADS
Şəfa MƏMMƏDLİ	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	SUYUN PARÇALANMASINDA FOTOBİOKATALİZATORLAR VƏ HİDROGENİN İSTEHSALINDA FOTOKİMYƏVİ ÜSUL
Konul SULTANOVA	Azerbaijan Technical University, Baku, Azerbaijan	PERFORMANCE ANALYSIS OF ALAMOUTI SPACE-TIME BLOCK CODING OVER WEIBULL FADING CHANNEL IN MIMO SYSTEMS
Dr. Erman Salih İSTİFLİ	Çukurova Üniversitesi	In silico analysis of the interactions of certain pyrrolizidine alkaloids with the receptor-bindingdomain of SARS-CoV-2 and cellular proteases and their pharmacokinetic properties
Doç.Dr.Selami ERCAN, Durhanim Şule ÜNAL	Gazi Üniversitesi	İNTEGRAL KONUSUNDA MÜHENDİS ADAYI ÖĞRENCİLERİNİN KAVRAMSAL VE İŞLEMSEL BİLGİLERİNİN İNCELENMESİ

24.05.2021 | SESSION-1 | HALL-2

Baku Local Time: 11:^{00}–13:^{30}

Ankara Local Time: 10:^{00}–12:^{30}

Meeting ID: 853 7575 5756 | Passcode: 030303

HEAD OF SESSION: Dos. Mətanət ƏSGƏROVA		
Mətanət ƏSGƏROVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	TORPAQLARIN MÜNBİTLİYİNİN İADRƏ OLUNMASINDA CİS EXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ
Nubar BAYRAMOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	MULTICULTURALISM IN AZERBAIJAN ON A LEGAL LEVEL
Tahir KƏRİMLİ Anar KƏRİMLİ	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	İNKLÜZİV SİNİFLƏRDƏ TARİX FƏNNİNİN TƏLİMİNİN TƏŞKİLİ
Cəfər XANƏLİYEV	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	SOVET RUSİYASININ İŞĞAL REJİMİNƏ QARŞI AZƏRBAYCANDA MİLLİ MÜQAVİMƏT HƏRƏKATI: MİLLİ ORDU HİSSƏLƏRİNİN MÜBARİZƏSİ VƏ XALQ ÜSYANLARI. (1920-1924-CÜ İLLƏR)
Laçın MUSTAFAYEV	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	ARXEOLOJİ TƏDQİQATLARDA MÜASİR METODLARIN TƏTBİQİ VƏ ONUN TƏHSİLDƏ ROLU
Assist. Prof. Dr. Barış KÜÇÜK	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Hukuk Fakültesi,	İFLAS BÜROSUNUN HUKUKİ NİTELİĞİ
Prof. Dr.Səbinə HACIYEVA, Aysel HÜSEYNZADƏ	Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti	YAŞAYIŞ EVLƏRİ VƏ LƏMLƏR (YAŞAYIŞ EVLƏRİ VƏ LƏMLƏRİN FUNKSİONAL FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ)
Prof.Dr. Səbinə HACIYEVA, Aysel HÜSEYNZADƏ	Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti	LƏNKƏRANIN MEMARLIĞININ İNKİŞAF YOLLARI

24.05.2021 | SESSION-1 | HALL-3

Baku Local Time: 11:^{00}–13:^{30}

Ankara Local Time: 10:^{00}–12:^{30}

Meeting ID: 853 7575 5756 | Passcode: 030303

HEAD OF SESSION: Dr. Aytən ABBASOVA

Rehana Kanwal, M.Farooq Shakir	M.Phil Scholar, Department of Islamic Studies, National College of Business,	POVERTY PREVENTION IN THE LIGHT OF SEERAH OF PROPHET MUHAMMAD (PEACE BE UPON HIM)
Elmira MUSAYEVA	AzMİU	İSMAYILLIDA OLAN DİNİ TİKİLİLƏR VƏ ONLARIN TƏSNİFATI İSTİQAMƏTLƏRİ
Əli FƏRHADOV	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	QACARLAR DÖVRÜNDƏ FƏLSƏFƏYƏ BAXIŞ
Ulduz QƏHRƏMANOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR YARADICILIĞINDA AĞA MƏSİH ŞİRVANİ ƏNƏNƏSİ
Aytən ABBASOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	TÜRKÇÜLÜK IDEOLOGIYASI MEHMET EMIN YURDAKUL YARADICILIĞININ ƏSAS LEYTMOTIVI KIMI
Prof. Dr. Levent GÖKDEMİR Doktora Öğrencisi Hatip YURGİDEN	İnönü Üniversitesi, İİBF, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat AD,	BREXİT'İN AVRUPA BİRLİĞİ'NE VE TÜRKİYE'YE ETKİSİ
Prof. Dr. Levent GÖKDEMİR Doktora Öğrencisi Hatip YURGİDEN	İnönü Üniversitesi, İİBF, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat AD,	KÜRESEL SALGIN GÖLGESİNDE İNSANİ GELİŞME ENDEKSİNİ YENİDEN OKUMAK
Farrukh RAHİMOV	Azerbaijan State Agricultural University	AQRAR SAHƏDƏ ÖMÜRBOYU TƏHSİLİN TƏŞKİLİNDƏ AQROPARKLARDAN İSTİFADƏ İMKANLARI
Zenfira SEYIDOVA Kəmalə ABBASOVA Səcdə MƏMMƏDOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	ƏLİLLİYİ OLAN ŞƏXSLƏR VƏ ONLARIN MƏRUZ QALDIQLARI ZORAKILIQ MÜHİTİ

24.05.2021 | SESSION-1 | HALL-4

Baku Local Time: 11:^{00}–13:^{30}

Ankara Local Time: 10:^{00}–12:^{30}

Meeting ID: 853 7575 5756 | Passcode: 030303

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Qəhrəmanova Qızxanım

Nuralı ÇƏLƏBİYEV	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	İNTUİSİYA YARADICILIQ PSİXOLOGİYASININ AZ ÖYRƏNİLMİŞ FENOMENLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ
Satibə FƏHRADLI	Azərbaycan Dillər Universitetinin psixologiya kafedrasının müəllimi	PEŞƏ FƏALİYYƏTİNDƏ AZƏRBAYCAN MÜƏLLİMLƏRİNİN GENDER VƏ PEŞƏKAR "MƏN OBRAZ"ININ PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQİQİ
Nurəngiz RZAYEVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	QORXULAR, ONLARIN MAHİYYƏTİ VƏ PSİXOLOJİ SƏCİYYƏSİ
Kəmalə RAMAZANOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	EMPATİYA SAĞLAM AİLƏ MÜHİTİNİN FORMALAŞMASININ AMİLİ KİMİ
Aygün MUSAYEVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	MÜASİR DÖVRDƏ ÖZÜNÜDƏRK PROBLEM
Mehriban İSMAYILOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	GƏNCLƏRİN SOSİALLAŞMASINDA APARICI SOSİAL ROLLARIN PSİXOLOJİ SƏCİYYƏSİ
Prof. Dr. Qızxanım QƏHRƏMANOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	GENDER İDENTİKLİYİNİN YAŞ MODELLƏRİ
Yaqut AĞASİYEVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	UTANCAQLIĞIN PSİXOKORREKSİYASI
Səbinə MƏHƏRRƏMOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	AILƏDƏ ƏXLAQ TƏRBIYƏSININ SOSIAL-PSIXOLOJI MAHIYYƏTI HAQQINDA NIZAMI GƏNCƏVININ FIKIRLƏRI.
Səbinə ASLANOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	AUTİZMİN OXŞAR PATOLOGİYALARDAN FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ (ŞİZOFRENİYA, DEMENSİYA, ƏQLİ GERİLİK, PEDAQOJİ GERİLƏMƏLƏR, HİPERAKTİVLİK)

24.05.2021 | SESSION-1 | HALL-5

Baku Local Time: 11:^{00}–13:^{30}

Ankara Local Time: 10:^{00}–12:^{30}

Meeting ID: 853 7575 5756 | Passcode: 030303

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Elman Guliyev		
Ayətxan İSGƏNDƏROV	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	AZYAŞLILARIN HƏYATA HAZIRLANMASINDA ZAHİD XƏLİL POEZİYASININ ROLU
Kəmalə ƏHMƏDOVA	Bakı Dövlət Üniversiteti, Türk filologiyası kafedrası	AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLÇİLİYİNDƏ CÜMLƏNİN İKİNCİ DƏRƏCƏLİ ÜZVLƏRİNİN TƏDQİQİ
Prof.Dr. Elman GULİYEV	ASPU	THE İMAGE OF NİZAMİ İN KHALİJAN BEKKHOJİ"AFAGNAME"
Fəhminə İSMAYİLOVA	AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Azərbaycan, Bakı Doktorant	MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ XƏBƏRLİK KATEQORİYASININ ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ TƏSNİFATI.
Əlvan CƏFƏROV	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	ÜMUMTÜRK YAZI DİLİNİN FORMALAŞMASI DÖVRLƏRİ
Validə ŞIXƏLİYEVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	MİHDƏT CEMAL KUNTAYIN “ÜÇ İSTANBUL” ROMANINDA ÜÇ DÖVRÜN İCTİMAİ-SİYASİ MÜHİTİNİN TƏNQİDİ.
Könül SADIQOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL-QƏRB BÖLGƏSİ ŞİVƏLƏRİNİN MƏTBƏXLƏ BAĞLI LEKSİKASI
Aynurə BABAYEVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASININ BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA TƏZAHÜRÜ

24.05.2021 | SESSION-2 | HALL-1

Baku Local Time: 14:^{00}–16:^{30}

Ankara Local Time: 13:^{00}–15:^{30}

Meeting ID: 853 7575 5756 | Passcode: 030303

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Ercan YILMAZ

Məlahət SƏMƏDOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	KÖK SÖZ YUVALARI VƏ SUBSTANTİV ZONA
Aynurə BAĞIROVA	Sumqayıt Dövlət Universiteti	MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏFƏKKÜRƏ ƏSASLANAN SUAL-CAVAB
Nəzakət İSMAYİLOVA	Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu	AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATI FƏNNİNƏ METODİK YANAŞMA
Vüsalə KƏRİMOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	DİLİMİZİN SAFLIĞININ QORUNMASI VƏ TƏDRİSDƏ YENİ TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ İLƏ YENİ SÖZLƏRDƏN İSTİFADƏNİN YARATDIĞI ÇƏTİNLİKLƏR
Prof. Dr. Ercan YILMAZ Gulnar JAFAROVA	Necmettin Erbakan Üniversitesi	İLETİŞİM BECERİLERİ ÖLÇEĞİNİN AZERBAYCAN DİLİNE UYARLAMA ÇALIŞMASI
Sədaqət ƏSGƏROVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	AŞIQ YARADICILIĞI HEÇ ZAMAN DİQQƏT VƏ QAYĞIDAN KƏNAR QALMAMIŞDIR
Assoc. Prof. Dr. Fahrettin GEÇEN, Öğr. Gör. Dr., Ali KOÇ	İnönü Üniversitesi Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi Resim Bölümü, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi	HÜSEYİN ZEKİ PAŞA'NIN ESERLERİNDE PENTÜR VE SÜLYETLİK
Assoc. Prof. Dr. Fahrettin GEÇEN, Öğr. Gör. Dr., Ali KOÇ	İnönü Üniversitesi Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi Resim Bölümü	TÜRK RESİM SANATÇILARINDAN SELİM TURAN'IN ESERLERİNDE KALİGRAFİ VE SOYUT İMGELEMLERİ
Sahilə ABBASOVA	Naxçıvan Dövlət Universiteti, Azərbaycan, Naxçıvan	İBTİDAİ SİNİFLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİ TƏLİMİNDƏ FOLKLOR

24.05.2021 | SESSION-2 | HALL-2

Baku Local Time: 14:^{00}–16:^{30}

Ankara Local Time: 13:^{00}–15:^{30}

Meeting ID: 853 7575 5756 | Passcode: 030303

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Rüfət Lətif oğlu Hüseynzadə		
Prof. Dr. Eti Akyüz Levi	Dokuz Eylül Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi	PANDEMİ SÜRECİNDE MİMARLIK EĞİTİMİ
Müseyib İLYASOV	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	İLKİN MÜƏLLİM HAZIRLIĞINDA İNNOVASİYA MEYLLƏRİ
Said Oussou	University of Moulay Ismail, Morocco	LANGUAGE LEARNER AUTONOMY: ARE MOROCCAN EFL STUDENTS READY?
Said Oussou	University of Moulay Ismail, Faculty of Letters and Humanities, Morocco	THE CORRELATION BETWEEN MOROCCAN EFL TEACHERS' PROFESSIONAL AUTONOMY READINESS AND THEIR PROMOTION OF LEARNER AUTONOMY
Gülnarə ARIXOVA	GDU-nun Pedaqogika kafedrasının doktorantı	UŞAQLARIN MƏKTƏBƏ HAZIRLIĞINDA DÖVLƏT SİYASƏTİ
Rüfət HÜSEYNZADƏ	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	UİLU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV NƏZƏRİ İRSİNDƏ MÜƏLLİMLİK
Mənzilə RƏHİMOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV NÜMUNƏSİNDƏ TƏRBİYƏ
Elnurə SƏFƏROVA Nazimə ƏLİYEVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	"BEYİN HƏMLƏSİ" METODU VƏ ÜSULLARINDAN(TEXNİKALARINDAN) İSTİFADƏNİN BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ ROLU
Sevil VALİYEVA	Sumgait State University	THE IMPORTANCE OF GENDER TO EDUCATION

24.05.2021 | SESSION-2 | HALL-3

Baku Local Time: 14:^{00}–16:^{30}

Ankara Local Time: 13:^{00}–15:^{30}

Meeting ID: 853 7575 5756 | Passcode: 030303

HEAD OF SESSION: Doç. Dr. Gülşen NOVRUZOVA		
Mahir SƏLİMOV	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	TƏHSİL SİSTEMİNİN İNKİŞAFI SİNERGETİK METODLAR KONTEKSTİNDƏ
Dr. İsmail DÖNMEZ Dr. Salih GÜLEN	Muş Alparslan University	ÖZEL EĞİTİME İHTİYAÇ DUYAN BİREYLERE YÖNELİK ÜRETİLEN FEN EĞİTİMİ ODAKLI ÇALIŞMALARIN İNCELENMESİ
Dr. Gökhan Reyhanoğulları	Ankara Üniversitesi	MİLLÎ EDEBİYAT ROMANINDA SİMGESEL DEĞER BAĞLAMINDA EĞİTİM SORUNSALI
Doç. Dr. Gülşən NOVRUZOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Issues of determining the current situation in improving the quality of higher education
Laura HƏSƏNOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	ARXALATERAL HİPOTALAMUSUN QICIQLANDIRILMASIN BAŞBEYİN QABIĞININ SENSOMOTOR SƏHƏSİNİN MONOAMİN KONSENTRASİYASINA TƏSİRİ
İramin İSAYEV	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	HEYDƏR ƏLIYEV: AZƏRBAYCAN MİLLİ TƏHSİL KONSEPSİYASI PARADİQMASININ BƏZİ İSTİQAMƏTLƏRİ
Yeganə QULİYEVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	DİSTANT TƏHSİL ZAMANI KİMYA DƏRSLƏRİNDƏ FƏNLƏRARASI ƏLAQƏNİN TƏTBİQİ

24.05.2021 | SESSION-2 | HALL-4

Baku Local Time: 14:^{00}–16:^{30}

Ankara Local Time: 13:^{00}–15:^{30}

Meeting ID: 853 7575 5756 | Passcode: 030303

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Ali Baykal		
Dr. Fidan SARIBAYLI	Azərbaycan Resoublikası Təhsil İnstitunun doktorantı	ÖZÜNÜQİYMƏTLƏNDİRMƏ VASİTƏLƏRİ VƏ ONLARI SƏCİYYƏLƏNDİRƏN XÜSUSİYYƏTLƏR
Ceyran ORUCOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ DİSTANT TƏLİM İNNOVATİV TƏHSİL ALMA FORMASI KİMİ
Prof. Dr. Ali Baykal	Bahçeşehir Üniversitesi	ATATÜRK İLKELERİ VE EVRENSEL EĞİTİM YÖNERGELERİNİN BAĞDAŞIMI
Elmira Məhərrəmova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	MÜƏLLİM-ŞAGİRD MÜNASİBƏTİ PEDAQOJİ PROSESDƏ BAŞLICAAMİLDİR
Dr. Ülkər Baxşıyeva	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	M.İBRAHİMOVUN ƏDƏBİ-NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİNDƏ NİZAMİNİN TƏDQİQİ MƏSƏLƏLƏRİ
Zeynəb MƏMMƏDOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	INCLUSIVE EDUCATION: PROSPECTS AND PROBLEMS
Dr. Aynur MƏMMƏDOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	RİYAZİYYAT TƏLİMİNDƏ MƏNTİQ ELEMENTLƏRİNİN ROLU

24.05.2021 | SESSION-2 | HALL-5

Baku Local Time: 14:^{00}–16:^{30}

Ankara Local Time: 13:^{00}–15:^{30}

Meeting ID: 853 7575 5756 | Passcode: 030303

HEAD OF SESSION: Dos. Mübariz Əsədov

Pərvanə RZAYEVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	TƏLİM PROSESİNDƏ OYUNDAN İSTİFADƏNİN PRİNSİPLƏRİ
Xatirə XƏLİLOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	QEYRİ-STANDART DƏRS FORMALARININ ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ TƏTBİQİ ZAMANI ŞAGİRDLƏRDƏ FORMALAŞAN BACARIQLAR
Mübariz ƏSƏDOV	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	MƏSƏLƏNİN MODELLƏŞDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKƏSASLARI
Yeganə MƏMMƏDOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞ DÖVRÜNDƏ OYUN TEXNOLOGİYALARININ TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Abdulilah ELCASIM Assoc. Prof. Dr. Erdinç Doğru	Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi /// Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fak. Yabancı Diller Böl.	ARAPÇADA ALET İSİMLERİ ve ÖĞRETİM YÖNTEMLERİ
Səlbi ABASOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	DAUN SİNDROMLU UŞAQLARA NİTQ İNKİŞAFI ÜZRƏ MODİFİKASİYA OLUNMUŞ KORREKSİYA PROQRAMININ TƏTBİQİNİN NƏTİCƏLƏRİNİN TƏHLİLİ
Səbinə İSMAYILOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	BİOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ İNNOVATİV METODLARDAN İSTİFADƏNİN DİDAKTİK ƏSASLARI
Turan Şahvələdli QƏDİMOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	MÜXTƏLİF YANAŞMALARA ƏSASƏN KƏKƏLƏMƏNİN TƏSNİFATI CLASSIFICATION OF STUTTERING BASED ON DIFFERENT APPROACHES
Bəyəmməd CƏBRAYILOV	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	RİYAZİYYATDAN MƏSƏLƏ HƏLLİ ŞAGİRDLƏRİ HƏYATA HAZIRLAYAN VASİTƏ KİMİ
Lalə ALLAHVERDİYEVA	Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu	GƏLƏÇƏK İBTİDAİ SİNİF MÜƏLLİMLƏRİNİN HAZIRLANMASINDA ÖZÜNÜTƏHSİLİN ROLU

24.05.2021 | SESSION-3 | HALL-1

Baku Local Time: 17:^{00}–19:^{30}

Ankara Local Time: 16:^{00}–18:^{30}

Meeting ID: 853 7575 5756 | Passcode: 030303

HEAD OF SESSION: Dos. Dr. Ərəstun MEHDİYEV		
Rəna CƏBRAYILOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	İBTİDAİ SİNİFLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNDƏ KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN İDRAK MARAQLARININ EKSPERİMENTAL TƏDQİQİ
Elnarə İSMAYILOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ TƏLƏBƏLƏRİN SAĞLAM HƏYAT TƏRZİNİN FORMALAŞDIRILMASI TƏCRÜBƏSİ
Nigar NİFTƏLİYEVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	PEDAQOJİ DİAQNOSTİKANIN İBTİDAİ TƏLİM PROSESİNƏ TƏSİRİ
Dos. Dr. Ərəstun MEHDİYEV	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	QARA QIZILIN İNSAN KAPİTALINA ÇEVRİLMƏSİ: ELM VƏ TƏHSİL PRİORİTET SAHƏ KİMİ THE TRANSFORMATION OF BLACK GOLD INTO HUMAN CAPITAL: SCIENCE AND EDUCATION AS A PRIORITY AREA
Münəvvər MƏMMƏDOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN HƏMYAŞIDLARI İLƏ QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAFI
İlknur AYGÜN	Kovancılar Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi,	COVİD-19 PANDEMİSİNİN MESLEK LİSESİ SAĞLIK HİZMETLERİ ALANI ÖĞRENCİLERİNİN MESLEK SEÇİMİ ÜZERİNE ETKİSİNİN ARAŞTIRILMASI
Prof. Dr. Şəhla ƏLİYEVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	MƏKTƏBDƏ TƏŞKİL OLUNAN MƏKTƏBƏHAZIRLIQDA OYUNLARIN ROLU
Aysel ŞEYDAYEVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	OXU MATERİALLARINDA MÜŞAHİDƏNİN İNTERAKTİV ÜSULLARLA TƏŞKİLİ
Aysel SHEYDAYEVA, Mahammad HAJİBALAYEV	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	THE INFLUENCE OF THE OBSERVATION OF LANGUAGE PHENOMENA IN PRIMARY SCHOOL READING MATERIALS ON THE QUALITY OF TEACHING

24.05.2021 | SESSION-3 | HALL-2

Baku Local Time: 17:^{00}–19:^{30}

Ankara Local Time: 16:^{00}–18:^{30}

Meeting ID: 853 7575 5756 | Passcode: 030303

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. İbrahim BAYRAMOV		
Mehriban MƏMMƏDOVA Azər ZAHİROV	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	İSTEDADLI ŞAGİRDLƏRİN ÜZƏ ÇIXARILMASININ MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ YENİ TƏDRİS MODELİ
Südabə İSGƏNDƏROVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	INKLÜZIV TƏHSILDƏ MÜƏLLIM BACARIQLARININ QIYMƏTLƏNDIRILMƏSININ PEDAQOJI-PSIXOLOJI MEYARLARI
Ahmet Çağatay YANIK, Semra BENZER	Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Fen Bilgisi Eğitimi,	ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN ÇEVREYE YÖNELİK TUTUMLARININ BELİRLENMESİ
Emine ALTUN Assoc. Prof. Dr. Şener ŞENTÜRK	Ondokuz Mayıs Üniversitesi	SOSYAL MEDYA FENOMENLERİNİ TAKİP EDEN ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN AİLE İÇİ İLİŞKİ DURUMLARININ İNCELENMESİ
Tahirə QARABƏYLİ	Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası	CON LOKKUN VƏ JAN JAK RUSSONUN ƏSƏRLƏRİNDƏ TƏHSİL PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN MÜASİR TƏHSİL SİSTEMİNDƏ ROLU
Günel İSRAFİLOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	QEYRİ-STANDART DƏRSLƏRİN MAHİYYƏTİ
Dos. Dr. Məlahət ABDULLAYEVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	RİYAZİYYAT FƏNNİ ÜZRƏ ŞAGİRD NAİLİYYƏTLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ YENİ QİYMƏTLƏNDİRMƏ TAPŞIRIQLARINDAN İSTİFADƏ
Prof. Dr. İbrahim BAYRAMOV	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Azərbaycan dili şivelerinde saitlerin əvəzlənmesi

24.05.2021 | SESSION-3 | HALL-3

Baku Local Time: 17:^{00}–19:^{30}

Ankara Local Time: 16:^{00}–18:^{30}

Meeting ID: 853 7575 5756 | Passcode: 030303

HEAD OF SESSION: Dr. GÜLARƏ BALAYEVA

Sevinc CƏLİLOVA Gülşən MUSAYEVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	ŞAGİRDLƏRİN YARADICI TƏFƏKKÜRLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ EKSPERİMENTAL TAPŞIRIQLARIN ROLU
Könül XUDAZADƏ	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	GƏLƏCƏK MÜƏLLİMLƏRDƏ PEŞƏ ŞÜURUNUN FORMALAŞMASININ PSİXOPEDAQOJİ MƏSƏLƏLƏRİ
Dürdanə ƏLİYEVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	XX ƏSRİN I YARISINDA ŞƏKİDƏ PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞININ İNTELLEKTUAL POTENSİALA TƏSİRİ
Turanə İSMAYILOVA Abdulxaliq Qafar oğlu Məmmədli	Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu	COVID-19 PANDEMİYASININ ALİ TƏHSİLƏ TƏSİRİ - AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ NÜMUNƏSİNDƏ
Dr. Gülarə BALAYEVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ TƏLİM NƏTİCƏLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRMƏSİ
Gülşən MEHDİZADƏ	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	TƏLİM-TƏRBİYƏ PROSESİNİN YENİ FƏNN PROQRAMLARININ (KURİKULUMLARIN) TƏLƏBLƏRİ ƏSASINDA QURULMASI
Gülnaz ƏHMƏDOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	INNOVATİV TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN İNTELLEKTUAL İNKİŞAFA TƏSİRİNİN PEDAQOJİ- PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Şəlalə SEYİDOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	TƏLİM FƏALİYYƏTİNDƏ KOMPÜTER TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN İDRAK FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

24.05.2021 | SESSION-3 | HALL-4

Baku Local Time: 17:^{00}–19:^{30}

Ankara Local Time: 16:^{00}–18:^{30}

Meeting ID: 853 7575 5756 | Passcode: 030303

HEAD OF SESSION: Doç.Dr. Rəhimə MƏMMƏDOVA		
Gültəkin ABDULLAYEVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	III SİNİFDƏ "AZƏRBAYCAN DİLİ" FƏNNİNİN MƏZMUNU VƏ ONUN TƏLİMİNİN TƏŞKİLİ
Doç.Dr. Rəhimə MƏMMƏDOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYARI (KİMYA ELMLƏRİ ÜZRƏ) FƏNNİNİN TƏDRİSİNİN FORMA VƏ MƏZMUNCA TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTİNDƏ ARAŞDIRMALAR
Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO	Azerbaijan University of Languages, Faculty of International Relations and Regional Studies, Foreign Languages	CLASSICAL EDUCATION VERSUS STUDENT-CENTERED EDUCATION. LIMITS OF ONLINE TEACHING
Dr. Nigar ASLANOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	TARİXİ YADDAŞ PROBLEMİNİN ELMİ-NƏZƏRİ ARAŞDIRMALARDA İNİKASI
Lalə RƏHİMOVA	Gəncə Dövlət Universiteti	İBTİDAİ SİNİF MÜƏLLİMİNİN İKT SAHƏSİNDƏ PEŞƏ SƏRİŞTƏLİYİ
Günay MƏMMƏDOVA	Gəncə Dövlət Universiteti	MAGİSTRLƏRİN MÜSTƏQİL TƏHSİL FƏALİYYƏTİ TƏŞKİLİNİN PEDAQOJİ ŞƏRTLƏRİ.
Leyla ƏLİYEVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Təhsil sektorunda marketinq
Kamalə RÜSTƏMOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Eksperimental hipotireoz şəraitində siçovullarda immobilizasiyalı stress zamanı lipid peroksidləşməsi və antioksidant müdafiə sisteminin vəziyyəti.
Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Serkan YAZICI Dr. Arş. Gör.Fatma Gül UZUNER	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Kafkas Üniversitesi, Dede Korkut Eğitim Fakültesi	KAPSAYICI EĞİTİM UYGULAMALARINDA EĞİTSEL OYUNLARIN KULLANILMASINA ÖĞRETMEN GÖRÜŞLERİ

24.05.2021 | SESSION-3 | HALL-5

Baku Local Time: 17:^{00}–19:^{30}

Ankara Local Time: 16:^{00}–18:^{30}

Meeting ID: 853 7575 5756 | Passcode: 030303

HEAD OF SESSION: Prof. Dr.Ədalət FƏRƏCOV		
Dt. Mehmet Barbaros ÖZEL	Ufuk Üniversitesi	ORAL SKUAMOZ HÜCRELİ KARSİNOM: OLGU SUNUMU
Xuraman SƏFƏROVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	AĞCİYƏR XƏSTƏLİKLƏRİ: VƏRƏMİN TƏSNİFATI VƏ NÖVLƏRİ
Prof. Dr.Ədalət FƏRƏCOV Dr. Leyla HÜSEYNOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	BAŞ BEYNİN BƏZİ STRUKTURLARINDA PİRUVATKİNAZANIN AKTİVLİYİNƏ STRES FAKTORLARIN TƏSİRİ
Aygül YAQUBOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Distant və onlayn təhsilin müəllimlərin peşəkar inkişafında rolu
Elnarə MƏMMƏDOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Afad Qurbanov və “Azərbaycan məktəbi” jurnalı
Gülər NOVRUZOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Distant təhsildə şagirdlərin web 2. texnologiyalarından istifadəsinin biologiya dərslərinin mənimsənilməsinə təsiri

CONTENTS

WRITER/S	ARTICLE	PAGE
Mohamed LAGHZAL Aiad EL GOURARI Abdelfattah TOUZANI	NONHOMOGENEOUS NEUMANN EIGENCURVES OF p(·)-BIHARMONIC PROBLEM	**1**
Dr. FETTOUCH Houari	SOME RESULTS ON THE COMPLEX OSCILLATION THEORY OF DIFFERENTIAL EQUATIONS WITH MEROMORPHIC COEFFICIENTS	**2**
Almarə ABBASOVA	FƏZADA HƏNDƏSI YERLƏR METODU VƏ MƏSƏLƏLƏR HƏLLİNƏ TƏTBİQİNİN ƏSASLARI	**6**
Assoc. Prof. Dr. Seyfi ŞEVİK	A COMPARATIVE EXPERIMENTAL STUDY ON THE HEAT DISSIPATION PERFORMANCE OF RECTANGULAR AND WAVY-FIN CERAMIC HEAT SINKS	**14**
Assoc. Prof. Dr. Seyfi ŞEVİK	EVALUATION OF ENERGY PRODUCTION ON HIGHWAYS AND ENERGY HARVEST FROM ASPHALT ROADS	**22**
Şəfa MƏMMƏDLİ	SUYUN PARÇALANMASINDA FOTOBİOKATALİZATORLAR VƏ HİDROGENİN İSTEHSALINDA FOTOKİMYƏVİ ÜSUL	**42**
Konul SULTANOVA	PERFORMANCE ANALYSIS OF ALAMOUTI SPACE-TIME BLOCK CODING OVER WEIBULL FADING CHANNEL IN MIMO SYSTEMS	**48**
Dr. Erman Salih İSTİFLİ	In silico analysis of the interactions of certain pyrrolizidine alkaloids with the receptor-bindingdomain of SARS-CoV-2 and cellular proteases and their pharmacokinetic properties	**55**
Doç.Dr.Selami ERCAN, Durhanim Şule ÜNAL	İNTEGRAL KONUSUNDA MÜHENDİS ADAYI ÖĞRENCİLERİNİN KAVRAMSAL VE İŞLEMSEL BİLGİLERİNİN İNCELENMESİ	**57**
Mətanət ƏSGƏROVA	TORPAQLARIN MÜNBİTLİYİNİN İADRƏ OLUNMASINDA CİS EXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ	**58**
Nubar BAYRAMOVA	MULTICULTURALISM IN AZERBAIJAN ON A LEGAL LEVEL	**64**
Tahir KƏRİMLİ Anar KƏRİMLİ	İNKLÜZİV SİNİFLƏRDƏ TARİX FƏNNİNİN TƏLİMİNİN TƏŞKİLİ	**71**
Cəfər XANƏLİYEV	SOVET RUSİYASININ İŞĞAL REJİMİNƏ QARŞI AZƏRBAYCANDA MİLLİ MÜQAVİMƏT HƏRƏKATI: MİLLİ ORDU HİSSƏLƏRİNİN MÜBARİZƏSİ VƏ XALQ ÜSYANLARI. (1920-1924-CÜ İLLƏR)	**75**
Laçın MUSTAFAYEV	ARXEOLOJİ TƏDQİQATLARDA MÜASİR METODLARIN TƏTBİQİ VƏ ONUN TƏHSİLDƏ ROLU	**94**
Assist. Prof. Dr. Barış KÜÇÜK	İFLAS BÜROSUNUN HUKUKİ NİTELİĞİ	**100**
Prof. Dr.Səbinə HACIYEVA, Aysel HÜSEYNZADƏ	YAŞAYIŞ EVLƏRİ VƏ LƏMLƏR (YAŞAYIŞ EVLƏRİ VƏ LƏMLƏRİN FUNKSİONAL FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ)	**101**
Prof.Dr. Səbinə HACIYEVA, Aysel HÜSEYNZADƏ	LƏNKƏRANIN MEMARLIĞININ İNKİŞAF YOLLARI	**104**
Rehana Kanwal, M.Farooq Shakir	POVERTY PREVENTION IN THE LIGHT OF SEERAH OF PROPHET MUHAMMAD (PEACE BE UPON HIM)	**108**
Elmira MUSAYEVA	İSMAYILLIDA OLAN DİNİ TİKİLİLƏR VƏ ONLARIN TƏSNİFATI İSTİQAMƏTLƏRİ	**109**
Əli FƏRHADOV	QACARLAR DÖVRÜNDƏ FƏLSƏFƏYƏ BAXIŞ	**116**
Ulduz QƏHRƏMANOVA	MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR YARADICILIĞINDA AĞA MƏSİH ŞİRVANİ ƏNƏNƏSİ	**127**
Aytən ABBASOVA	TÜRKÇÜLÜK IDEOLOGIYASI MEHMET EMIN YURDAKUL YARADICILIĞININ ƏSAS LEYTMOTIVI KIMI	**132**
Prof. Dr. Levent GÖKDEMİR Doktora Öğrencisi Hatip YURGİDEN	BREXİT'İN AVRUPA BİRLİĞİ'NE VE TÜRKİYE'YE ETKİSİ	**144**
Prof. Dr. Levent GÖKDEMİR Doktora Öğrencisi Hatip YURGİDEN	KÜRESEL SALGIN GÖLGESİNDE İNSANİ GELİŞME ENDEKSİNİ YENİDEN OKUMAK	**159**

CONTENTS

WRITER/S	ARTICLE	PAGE
Farrukh RAHİMOV	AQRAR SAHƏDƏ ÖMÜRBOYU TƏHSİLİN TƏŞKİLİNDƏ AQROPARKLARDAN İSTİFADƏ İMKANLARI	**174**
Zenfira SEYIDOVA Kəmalə ABBASOVA Səcdə MƏMMƏDOVA	ƏLİLLİYİ OLAN ŞƏXSLƏR VƏ ONLARIN MƏRUZ QALDIQLARI ZORAKILIQ MÜHİTİ	**179**
Nuralı ÇƏLƏBİYEV	İNTUİSİYA YARADICILIQ PSİXOLOGİYASININ AZ ÖYRƏNİLMİŞ FENOMENLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ	**185**
Satibə FƏHRADLI	PEŞƏ FƏALİYYƏTİNDƏ AZƏRBAYCAN MÜƏLLİMLƏRİNİN GENDER VƏ PEŞƏKAR "MƏN OBRAZ"ININ PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQİQİ	**195**
Nurəngiz RZAYEVA	QORXULAR, ONLARIN MAHİYYƏTİ VƏ PSİXOLOJİ SƏCİYYƏSİ	**204**
Kəmalə RAMAZANOVA	EMPATİYA SAĞLAM AİLƏ MÜHİTİNİN FORMALAŞMASININ AMİLİ KİMİ	**211**
Aygün MUSAYEVA	MÜASİR DÖVRDƏ ÖZÜNÜDƏRK PROBLEM	**214**
Mehriban İSMAYILOVA	GƏNCLƏRİN SOSİALLAŞMASINDA APARICI SOSİAL ROLLARIN PSİXOLOJİ SƏCİYYƏSİ	**221**
Prof. Dr. Qızxanım QƏHRƏMANOVA	GENDER İDENTİKLİYİNİN YAŞ MODELLƏRİ	**229**
Yaqut AĞASİYEVA	UTANCAQLIĞIN PSİXOKORREKSİYASI	**234**
Səbinə MƏHƏRRƏMOVA	AILƏDƏ ƏXLAQ TƏRBIYƏSININ SOSIAL-PSIXOLOJI MAHIYYƏTI HAQQINDA NIZAMI GƏNCƏVININ FIKIRLƏRI.	**240**
Səbinə ASLANOVA	AUTİZMİN OXŞAR PATOLOGİYALARDAN FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ (ŞİZOFRENİYA, DEMENSİYA, ƏQLİ GERİLİK, PEDAQOJİ GERİLƏMƏLƏR, HİPERAKTİVLİK)	**243**
Ayətxan İSGƏNDƏROV	AZYAŞLILARIN HƏYATA HAZIRLANMASINDA ZAHİD XƏLİL POEZİYASININ ROLU	**252**
Kəmalə ƏHMƏDOVA	AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLÇİLİYİNDƏ CÜMLƏNİN İKİNCİ DƏRƏCƏLİ ÜZVLƏRİNİN TƏDQİQİ	**262**
Prof.Dr. Elman GULİYEV	THE İMAGE OF NİZAMİ İN KHALİJAN BEKKHOJİ"AFAGNAME"	**270**
Fəhminə İSMAYİLOVA	MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ XƏBƏRLİK KATEQORİYASININ ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ TƏSNİFATI.	**272**
Əlvan CƏFƏROV	ÜMUMTÜRK YAZI DİLİNİN FORMALAŞMASI DÖVRLƏRİ	**274**
Validə ŞIXƏLİYEVA	MİHDƏT CEMAL KUNTAYIN "ÜÇ İSTANBUL" ROMANINDA ÜÇ DÖVRÜN İCTİMAİ-SİYASİ MÜHİTİNİN TƏNQİDİ.	**281**
Könül SADIQOVA	AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL-QƏRB BÖLGƏSİ ŞİVƏLƏRİNİN MƏTBƏXLƏ BAĞLI LEKSİKASI	**287**
Aynurə BABAYEVA	AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASININ BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA TƏZAHÜRÜ	**292**
Məlahət SƏMƏDOVA	KÖK SÖZ YUVALARI VƏ SUBSTANTİV ZONA	**302**
Aynurə BAĞIROVA	MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏFƏKKÜRƏ ƏSASLANAN SUAL-CAVAB	**308**
Nəzakət İSMAYİLOVA	AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBIYYATI FƏNNINƏ METODIK YANAŞMA	**315**
Vüsalə KƏRİMOVA	DİLİMİZİN SAFLIĞININ QORUNMASI VƏ TƏDRİSDƏ YENİ TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ İLƏ YENİ SÖZLƏRDƏN İSTİFADƏNİN YARATDIĞI ÇƏTİNLİKLƏR	**316**
Prof. Dr. Ercan YILMAZ Gulnar JAFAROVA	İLETİŞİM BECERİLERİ ÖLÇEĞİNİN AZERBAYCAN DİLİNE UYARLAMA ÇALIŞMASI	**318**
Sədaqət ƏSGƏROVA	AŞIQ YARADICILIĞI HEÇ ZAMAN DİQQƏT VƏ QAYĞIDAN KƏNAR QALMAMIŞDIR	**319**
Assoc. Prof. Dr. Fahrettin GEÇEN, Öğr. Gör. Dr., Ali KOÇ	HÜSEYİN ZEKİ PAŞA'NIN ESERLERİNDE PENTÜR VE SÜLYETLİK	**321**

CONTENTS

WRITER/S	ARTICLE	PAGE
Assoc. Prof. Dr. Fahrettin GEÇEN, Öğr. Gör. Dr., Ali KOÇ	TÜRK RESİM SANATÇILARINDAN SELİM TURAN'IN ESERLERİNDE KALİGRAFİ VE SOYUT İMGELEMLERİ	**327**
Sahilə ABBASOVA	İBTİDAİ SİNİFLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİ TƏLİMİNDƏ FOLKLOR	**334**
Prof. Dr. Eti Akyüz Levi	PANDEMİ SÜRECİNDE MİMARLIK EĞİTİMİ	**337**
Müseyib İLYASOV	İLKİN MÜƏLLİM HAZIRLIĞINDA İNNOVASİYA MEYLLƏRİ	**346**
Said Oussou	LANGUAGE LEARNER AUTONOMY: ARE MOROCCAN EFL STUDENTS READY?	**354**
Said Oussou	THE CORRELATION BETWEEN MOROCCAN EFL TEACHERS' PROFESSIONAL AUTONOMY READINESS AND THEIR PROMOTION OF LEARNER AUTONOMY	**355**
Gülnarə ARIXOVA	UŞAQLARIN MƏKTƏBƏ HAZIRLIĞINDA DÖVLƏT SİYASƏTİ	**356**
Rüfət HÜSEYNZADƏ	ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV NƏZƏRİ İRSİNDƏ MÜƏLLİMLİK	**358**
Mənzilə RƏHİMOVA	ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV NÜMUNƏSİNDƏ TƏRBİYƏ	**362**
Elnurə SƏFƏROVA Nazimə ƏLİYEVA	"BEYİN HƏMLƏSİ" METODU VƏ ÜSULLARINDAN(TEXNİKALARINDAN) İSTİFADƏNİN BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ ROLU	**364**
Sevil VALİYEVA	THE IMPORTANCE OF GENDER TO EDUCATION	**371**
Mahir SƏLİMOV	TƏHSİL SİSTEMİNİN İNKİŞAFI SİNERGETİK METODLAR KONTEKSTİNDƏ	**2.VOLUME**
Dr. İsmail DÖNMEZ Dr. Salih GÜLEN	ÖZEL EĞİTİME İHTİYAÇ DUYAN BİREYLERE YÖNELİK ÜRETİLEN FEN EĞİTİMİ ODAKLI ÇALIŞMALARIN İNCELENMESİ	**2.VOLUME**
Dr. Gökhan Reyhanoğulları	MİLLÎ EDEBİYAT ROMANINDA SİMGESEL DEĞER BAĞLAMINDA EĞİTİM SORUNSALI	**2.VOLUME**
Doç. Dr. Gülşən NOVRUZOVA	Issues of determining the current situation in improving the quality of higher education	**2.VOLUME**
Laura HƏSƏNOVA	ARXALATERAL HİPOTALAMUSUN QICIQLANDIRILMASIN BAŞBEYİN QABIĞININ SENSOMOTOR SƏHƏSİNİN MONOAMİN KONSENTRASİYASINA TƏSİRİ	**2.VOLUME**
İramin İSAYEV	HEYDƏR ƏLIYEV: AZƏRBAYCAN MİLLİ TƏHSİL KONSEPSİYASI PARADİQMASININ BƏZİ İSTİQAMƏTLƏRİ	**2.VOLUME**
Yeganə QULİYEVA	DİSTANT TƏHSİL ZAMANI KİMYA DƏRLƏRİNDƏ FƏNLƏRARASI ƏLAQƏNİN TƏTBİQİ	**2.VOLUME**
Dr. Fidan SARIBAYLI	ÖZÜNÜQİYMƏTLƏNDİRMƏ VASİTƏLƏRİ VƏ ONLARI SƏCİYYƏLƏNDİRƏN XÜSUSİYYƏTLƏR	**2.VOLUME**
Ceyran ORUCOVA	ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ DİSTANT TƏLİM İNNOVATİV TƏHSİL ALMA FORMASI KİMİ	**2.VOLUME**
Prof. Dr. Ali Baykal	ATATÜRK İLKELERİ VE EVRENSEL EĞİTİM YÖNERGELERİNİN BAĞDAŞIMI	**2.VOLUME**
Elmira Məhərrəmova	MÜƏLLİM-ŞAGİRD MÜNASİBƏTİ PEDAQOJİ PROSESDƏ BAŞLICAAMİLDİR	**2.VOLUME**
Dr. Ülkər Baxşıyeva	M.İBRAHİMOVUN ƏDƏBİ-NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİNDƏ NİZAMİNİN TƏDQİQİ MƏSƏLƏLƏRİ	**2.VOLUME**
Zeynəb MƏMMƏDOVA	INCLUSIVE EDUCATION: PROSPECTS AND PROBLEMS	**2.VOLUME**
Dr. Aynur MƏMMƏDOVA	RİYAZİYYAT TƏLİMİNDƏ MƏNTİQ ELEMENTLƏRİNİN ROLU	**2.VOLUME**
Pərvanə RZAYEVA	TƏLİM PROSESINDƏ OYUNDAN İSTİFADƏNİN PRİNSİPLƏRİ	**2.VOLUME**

CONTENTS

WRITER/S	ARTICLE	PAGE
Xatirə XƏLİLOVA	QEYRİ-STANDART DƏRS FORMALARININ ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ TƏTBİQİ ZAMANI ŞAGİRDLƏRDƏ FORMALAŞAN BACARIQLAR	**2.VOLUME**
Mübariz ƏSƏDOV	MƏSƏLƏNİN MODELLƏŞDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKƏSASLARI	**2.VOLUME**
Yeganə MƏMMƏDOVA	MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞ DÖVRÜNDƏ OYUN TEXNOLOGİYALARININ TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	**2.VOLUME**
Abdulilah ELCASIM Assoc. Prof. Dr. Erdinç Doğru	ARAPÇADA ALET İSİMLERİ ve ÖĞRETİM YÖNTEMLERİ	**2.VOLUME**
Səlbi ABASOVA	DAUN SİNDROMLU UŞAQLARA NİTQ İNKİŞAFI ÜZRƏ MODİFİKASİYA OLUNMUŞ KORREKSİYA PROQRAMININ TƏTBİQİNİN NƏTİCƏLƏRİNİN TƏHLİLİ	**2.VOLUME**
Səbinə İSMAYILOVA	BİOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ İNNOVATİV METODLARDAN İSTİFADƏNİN DİDAKTİK ƏSASLARI	**2.VOLUME**
Turan Şahvələdli QƏDİMOVA	MÜXTƏLİF YANAŞMALARA ƏSASƏN KƏKƏLƏMƏNİN TƏSNİFATI CLASSIFICATION OF STUTTERING BASED ON DIFFERENT APPROACHES	**2.VOLUME**
Bəyməmməd CƏBRAYILOV	RİYAZİYYATDAN MƏSƏLƏ HƏLLİ ŞAGİRDLƏRİ HƏYATA HAZIRLAYAN VASİTƏ KİMİ	**2.VOLUME**
Lalə ALLAHVERDİYEVA	GƏLƏÇƏK İBTİDAİ SİNİF MÜƏLLİMLƏRİNİN HAZIRLANMASINDA ÖZÜNÜTƏHSİLİN ROLU	**2.VOLUME**
Rəna CƏBRAYILOVA	İBTİDAİ SİNİFLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNDƏ KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN İDRAK MARAQLARININ EKSPERİMENTAL TƏDQİQİ	**2.VOLUME**
Elnarə İSMAYILOVA	ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ TƏLƏBƏLƏRİN SAĞLAM HƏYAT TƏRZİNİN FORMALAŞDIRILMASI TƏCRÜBƏSİ	**2.VOLUME**
Nigar NİFTƏLİYEVA	PEDAQOJİ DİAQNOSTİKANIN İBTİDAİ TƏLİM PROSESİNƏ TƏSİRİ	**2.VOLUME**
Dos. Dr. Ərəstun MEHDİYEV	QARA QIZILIN İNSAN KAPİTALINA ÇEVRİLMƏSİ: ELM VƏ TƏHSİL PRİORİTET SAHƏ KİMİ THE TRANSFORMATION OF BLACK GOLD INTO HUMAN CAPITAL: SCIENCE AND EDUCATION AS A PRIORITY AREA	**2.VOLUME**
Münəvvər MƏMMƏDOVA	KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN HƏMYAŞIDLARI İLƏ QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAFI	**2.VOLUME**
İlknur AYGÜN	COVİD-19 PANDEMİSİNİN MESLEK LİSESİ SAĞLIK HİZMETLERİ ALANI ÖĞRENCİLERİNİN MESLEK SEÇİMİ ÜZERİNE ETKİSİNİN ARAŞTIRILMASI	**2.VOLUME**
Prof. Dr. Şəhla ƏLİYEVA	MƏKTƏBDƏ TƏŞKİL OLUNAN MƏKTƏBƏHAZIRLIQDA OYUNLARIN ROLU	**2.VOLUME**
Aysel ŞEYDAYEVA	OXU MATERİALLARINDA MÜŞAHİDƏNİN İNTERAKTİV ÜSULLARLA TƏŞKİLİ	**2.VOLUME**
Aysel SHEYDAYEVA, Mahammad HAJİBALAYEV	THE INFLUENCE OF THE OBSERVATION OF LANGUAGE PHENOMENA IN PRIMARY SCHOOL READING MATERIALS ON THE QUALITY OF TEACHING	**2.VOLUME**
Mehriban MƏMMƏDOVA Azər ZAHİROV	İSTEDADLI ŞAGİRDLƏRİN ÜZƏ ÇIXARILMASININ MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ YENİ TƏDRİS MODELİ	**2.VOLUME**
Südabə İSGƏNDƏROVA	INKLÜZIV TƏHSILDƏ MÜƏLLIM BACARIQLARININ QIYMƏTLƏNDIRILMƏSININ PEDAQOJI-PSIXOLOJI MEYARLARI	**2.VOLUME**
Ahmet Çağatay YANIK, Semra BENZER	ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN ÇEVREYE YÖNELİK TUTUMLARININ BELİRLENMESİ	**2.VOLUME**
Emine ALTUN Assoc. Prof. Dr. Şener ŞENTÜRK	SOSYAL MEDYA FENOMENLERİNİ TAKİP EDEN ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN AİLE İÇİ İLİŞKİ DURUMLARININ İNCELENMESİ	**2.VOLUME**
Tahirə QARABƏYLİ	CON LOKKUN VƏ JAN JAK RUSSONUN ƏSƏRLƏRİNDƏ TƏHSİL PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN MÜASİR TƏHSİL SİSTEMİNDƏ ROLU	**2.VOLUME**
Günel İSRAFİLOVA	QEYRİ-STANDART DƏRSLƏRİN MAHİYYƏTİ	**2.VOLUME**

CONTENTS

WRITER/S	ARTICLE	PAGE
Dos. Dr. Məlahət ABDULLAYEVA	RİYAZİYYAT FƏNNİ ÜZRƏ ŞAGİRD NAİLİYYƏTLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ YENİ QİYMƏTLƏNDİRMƏ TAPŞIRIQLARINDAN İSTİFADƏ	**2.VOLUME**
Prof. Dr. İbrahim BAYRAMOV	Azərbaycan dili şivelerinde saitlerin əvəzlənmesi	**2.VOLUME**
Sevinc CƏLİLOVA Gülşən MUSAYEVA	ŞAGİRDLƏRİN YARADICI TƏFƏKKÜRLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ EKSPERİMENTAL TAPŞIRIQLARIN ROLU	**2.VOLUME**
Könül XUDAZADƏ	GƏLƏCƏK MÜƏLLİMLƏRDƏ PEŞƏ ŞÜURUNUN FORMALAŞMASININ PSİXOPEDAQOJİ MƏSƏLƏLƏRİ	**2.VOLUME**
Dürdanə ƏLİYEVA	XX ƏSRİN I YARISINDA ŞƏKİDƏ PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞININ İNTELLEKTUAL POTENSİALA TƏSİRİ	**2.VOLUME**
Turanə İSMAYILOVA Abdulxaliq Qafar oğlu Məmmədli	COVID-19 PANDEMİYASININ ALİ TƏHSİLƏ TƏSİRİ - AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ NÜMUNƏSİNDƏ	**2.VOLUME**
Dr. Gülarə BALAYEVA	AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ TƏLİM NƏTİCƏLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRMƏSİ	**2.VOLUME**
Gülşən MEHDİZADƏ	TƏLİM-TƏRBİYƏ PROSESİNİN YENİ FƏNN PROQRAMLARININ (KURİKULUMLARIN) TƏLƏBLƏRİ ƏSASINDA QURULMASI	**2.VOLUME**
Gülnaz ƏHMƏDOVA	INNOVATİV TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN İNTELLEKTUAL İNKİŞAFA TƏSİRİNİN PEDAQOJİ- PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	**2.VOLUME**
Şəlalə SEYİDOVA	TƏLİM FƏALİYYƏTİNDƏ KOMPÜTER TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN İDRAK FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ	**2.VOLUME**
Gültəkin ABDULLAYEVA	III SİNİFDƏ “AZƏRBAYCAN DİLİ” FƏNNİNİN MƏZMUNU VƏ ONUN TƏLİMİNİN TƏŞKİLİ	**2.VOLUME**
Doç.Dr. Rəhimə MƏMMƏDOVA	MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYARI (KİMYA ELMLƏRİ ÜZRƏ) FƏNNİNİN TƏDRİSİNİN FORMA VƏ MƏZMUNCA TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTİNDƏ ARAŞDIRMALAR	**2.VOLUME**
Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO	CLASSICAL EDUCATION VERSUS STUDENT-CENTERED EDUCATION. LIMITS OF ONLINE TEACHING	**2.VOLUME**
Dr. Nigar ASLANOVA	TARİXİ YADDAŞ PROBLEMİNİN ELMİ-NƏZƏRİ ARAŞDIRMALARDA İNİKASI	**2.VOLUME**
Lalə RƏHİMOVA	İBTİDAİ SİNİF MÜƏLLİMİNİN İKT SAHƏSİNDƏ PEŞƏ SƏRİŞTƏLİYİ	**2.VOLUME**
Günay MƏMMƏDOVA	MAGİSTRLƏRİN MÜSTƏQİL TƏHSİL FƏALİYYƏTİ TƏŞKİLİNİN PEDAQOJİ ŞƏRTLƏRİ.	**2.VOLUME**
Leyla ƏLİYEVA	Təhsil sektorunda marketinq	**2.VOLUME**
Kamalə RÜSTƏMOVA	Eksperimental hipotireoz şəraitində siçovullarda immobilizasiyalı stress zamanı lipid peroksidləşməsi və antioksidant müdafiə sisteminin vəziyyəti.	**2.VOLUME**
Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Serkan YAZICI Dr. Arş. Gör.Fatma Gül UZUNER	KAPSAYICI EĞİTİM UYGULAMALARINDA EĞİTSEL OYUNLARIN KULLANILMASINA ÖĞRETMEN GÖRÜŞLERİ	**2.VOLUME**
Dt. Mehmet Barbaros ÖZEL	ORAL SKUAMOZ HÜCRELİ KARSİNOM: OLGU SUNUMU	**2.VOLUME**
Xuraman SƏFƏROVA	AĞCİYƏR XƏSTƏLİKLƏRİ: VƏRƏMİN TƏSNİFATI VƏ NÖVLƏRİ	**2.VOLUME**
Prof. Dr.Ədalət FƏRƏCOV Dr. Leyla HÜSEYNOVA	BAŞ BEYNİN BƏZİ STRUKTURLARINDA PİRUVATKİNAZANIN AKTİVLİYİNƏ STRES FAKTORLARIN TƏSİRİ	**2.VOLUME**
Aygül YAQUBOVA	Distant və onlayn təhsilin müəllimlərin peşəkar inkişafında rolu	**2.VOLUME**
Elnarə MƏMMƏDOVA	Afad Qurbanov və “Azərbaycan məktəbi” jurnalı	**2.VOLUME**
Gülər NOVRUZOVA	Distant təhsildə şagirdlərin web 2. texnologiyalarından istifadəsinin biologiya dərslərinin mənimsənilməsinə təsiri	**2.VOLUME**

NONHOMOGENEOUS NEUMANN EIGENCURVES OF p(·)-BIHARMONIC PROBLEM

Mohamed LAGHZAL , Aiad EL GOURARI and Abdelfattah TOUZANI

Department of Mathematics Faculty of Sciences Dhar El Mahraz University Sidi Mohamed Ben Abdellah ORCID No: https://orcid.org/0000-0002-7043-6059
Laboratory Partial Differential Equations,algebra and spectral geometry Department of mathematics, Faculty of sciences
Department of Mathematics Faculty of Sciences Dhar El Mahraz University Sidi Mohamed Ben Abdellah .

ABSTRACT
By applying min-max arguments on C1 -manifold and some theory on the generalized Lebesgue-Sobolev spaces, we show the existence of infinitely many eigencurve sequences of the weighted p(·)-biharmonic operator with Neumann boundary conditions. Finally, we study the existence of the first eigencurve.

Keywords: p(·)-Biharmonic operator, Ljusternik-Schnirelman, Neumann boundary conditions, Principal eigencurve, Variational methods.

SOME RESULTS ON THE COMPLEX OSCILLATION THEORY OF DIFFERENTIAL EQUATIONS WITH MEROMORPHIC COEFFICIENTS

Dr. FETTOUCH Houari
Laboratory of Pure and Applied Mathematics, University of Mostaganem,
ORCID NO: 0000-0002-8488-3431

ABSTRACT
We study the standard notations of the Nevanlinna value distribution theory of meromorphic function on the complex plane C and in the unit disc $D = \{z \in C: \ |z| < 1\}$ (see [haym], [yang]). In addition, for $n \in N - \{0\}$, the n-iterated order of meromorphic function $f(z)$ in D is defined by

$$\sigma(f) = \limsup_{r \to 1^-} \frac{\log_n^+ T(r, f)}{\log \frac{1}{1-r}}$$

where $log_1^+(x) = log^+(x) = max\{log\, x, 0\}$, $log_{n+1}^+(x) = log^+ log_n^+(x)$ and $T(r,f)$ is the Nevanlinna characteristic function of f. For an analytic function $f(z)$ in D, we have also

$$\sigma_{M,n}(f) = \limsup_{r \to 1^-} \frac{\log_{n-1}^+ M(r, f)}{\log \frac{1}{1-r}},$$

where $M(r,f) = \max\limits_{|z|=r} |f(z)|$. If f is analytic in D, Tsuji [[tsu], p.205] gives that

$$\sigma_1(f) \leq \sigma_{M,1}(f) \leq \sigma_1(f) + 1.$$

For example, the function $f(z) = exp\left\{\frac{1}{(1-z)^\mu}\right\}$, $(\mu \geq 1)$, satisfies $\sigma_1(f) = \mu - 1$ and

$\sigma_{M,1}(f) =$?

Obviously, we have

$$\sigma(f) < \infty \text{ if and only if } \sigma_M(f) < \infty.$$

The inequalities (00) are the best possible in the sense that there are analytic functions g and h such that $\sigma_{M,1}(g) = \sigma_1(g)$ and $\sigma_{M,1}(h) = \sigma_1(h) + 1$, see [igor]. However, it follows by Proposition 2.2.2 in [lain] that $\sigma_{M,n}(f) = \sigma_n(f)$ for $n \geq 2$. The $n-$ type of a meromorphic function $f(z)$ in D with $0 < \sigma_n(f) = \sigma_n < \infty$ is defined by

$$\tau_n(f) = \limsup_{r \to 1^-} \left(\log \frac{1}{1-r}\right)^{\sigma_n} \log_{n-1}^+ T(r, f)$$

and if f is an analytic function f in D with $0 < \sigma_{M,n}(f) = \sigma_n < \infty$ we have also

$$\rho_{M,n}(f) = \limsup_{r\to 1^-} \frac{\log_n^+ M(r,f)}{-\log(1-r)}$$

We signal that also by Proposition 2.2.2 in [lain], we have $\tau_n(f) = \tau_{M,n}(f)$ for $n \geq 3$.

Definition *[heit] A meromorphic function f in the unit disc D is called admissible if*

$$\limsup_{r\to 1^-} \frac{T(r,f)}{-\log(1-r)} = \infty$$

and non admissible if

$$\limsup_{r\to 1^-} \frac{T(r,f)}{-\log(1-r)} < \infty.$$

The growth index of the iterated order of a meromorphic function $f(z)$ in D is defined by

$$i(f) = \begin{cases} 0 & \text{if } f \text{ is nonadmissible,} \\ min\{n \in N : \sigma_n(f) < \infty\} & \text{if } f \text{ is admissible,} \\ \infty & \text{if } \sigma_n(f) = \infty \text{ for all } n \in N. \end{cases}$$

We will use the notation $\lambda_n(f)$ to denote the n -iterated exponent of convergence of the zero-sequence of meromorphic function $f(z)$ and $\overline{\lambda}_n(f)$ to denote the n -iterated exponent of convergence of distinct zero-sequence of $f(z)$, which are defined as the following:

$$\lambda_n(f) = \limsup_{r\to 1^-} \frac{\log N\left(r, \frac{1}{f}\right)}{-\log(1-r)} \text{ and } \overline{\lambda}_n(f) = \limsup_{r\to 1^-} \frac{\log \overline{N}\left(r, \frac{1}{f}\right)}{-\log(1-r)}$$

Theorem *[tuet] Let $A(z)$ and $B(z)$ be entire functions of finite iterated order satisfying $i(A) < i(B) = n$. Then for every solution $f \not\equiv 0$ of (eq0) and for any entire function $\phi(z)$ satisfying $i(\phi) < n$, we have*

(i) $i_\lambda(f) = i_{\overline{\lambda}}(f) = i(f) = n+1$ $(n = 0,1,2,\ldots)$

(ii) $\overline{\lambda}_{n+1}(f) = \lambda_{n+1}(f) = \rho_{n+1}(f) = \rho(B)$ $(n = 0,1,2,\ldots)$

In this paper, we will investigate the analogous of these results in the unit disc for higher linear differential equations with analytic or meromorphic coefficients as the following.

Theorem *Let* $A_j(z)$ $j=0,1,\ldots,k-1$ *be analytic functions in the unit disc* D *such that* $i(A_0)=n$, $0<\sigma_n(A_0)<\infty$, $(n\geq 2,\ n\in N)$ *and for every* $j\in\{1,\ldots,k-1\}$, $A_j(z)$ *satisfies one of the following conditions:*

(1) $i(A_j)<i(A_0)$

(2) $i(A_j)=i(A_0)$ *and* $\sigma_n(A_j)<\sigma_n(A_0)$

(3) $i(A_j)=i(A_0)$ $\sigma_n(A_j)=\sigma_n(A_0)$ *and (* $\sigma_{M,n}(A_j)<\sigma_{M,n}(A_0)<\infty$ *or* $\sigma(A_j)<\sigma(A_0)<\infty$ *).*

Then, for every solution $f\not\equiv 0$ *of (eq1) and for any analytic function* $\phi(z)\not\equiv 0$ *in the unit disc* D *satisfying*

$$i(\phi)<n \text{ or } \left(i(\phi)=n \neq 1 \text{ and } \sigma_{n-1}(\phi)<\sigma_n(A_0)\right),$$

we have

(a) $i_{\bar{\lambda}}(f^{(i)}-\phi)=i_{\lambda}(f^{(i)}-\phi)=i(f^{(i)}-\phi)=n+1$ *(for every* $i\in N$ *);*

(b) $\bar{\lambda}_{n+1}(f^{(i)}-\phi)=\lambda_{n+1}(f^{(i)}-\phi)<\sigma_{n-1}(f)<\sigma_n(A_0)$ *(for every* $i\in N$ *);*

where $f^{(0)}=f$.

Theorem *Let* $A_j(z)$ $j=0,1,\ldots,k-1$ *be analytic functions in the unit disc* D *such that* $i(A_0)=n$, $\sigma_n(A_0)=0$ $(n\geq 2,\ n\in N)$ *and* $i(A_j)<i(A_0)$ *for every* $j\in\{1,\ldots,k-1\}$. *Then, for every solution* $f\not\equiv 0$ *of (eq1) and for any analytic function* $\phi(z)\not\equiv 0$ *in the unit disc* D *satisfying* $i(\phi)\leq n$, *we have*

(a) $i_{\bar{\lambda}}(f^{(i)}-\phi)=i_{\lambda}(f^{(i)}-\phi)=i(f^{(i)}-\phi)=n+1$ *(for every* $i\in N$ *);*

(b) $\bar{\lambda}_{n+1}(f^{(i)}-\phi)=\lambda_{n+1}(f^{(i)}-\phi)=\sigma_{n+1}(f)=0$, *(for every* $i\in N$ *).*

Now we investigate the case when the coefficients of (eq1) are meromorphic in the unit disc and obtain the following result.

Theorem *Let* $A_j(z)$ $j=0,1,\ldots,k-1$ *be meromorphic functions in the unit disc* D *such that* $\delta(\infty,A_0)>0$, $i(A_0)=n$, $0<\sigma_n(A_0)=\sigma<\infty$, $0<\tau_n(A_0)=\tau<\infty$, $(n\geq 2,\ n\in N)$, *and for every* $j\in\{1,\ldots,k-1\}$, $A_j(z)$ *satisfies one of the following conditions:*

(1) $i(A_j)<i(A_0)$;

(2) $i(A_j)=i(A_0)$ *and* $\sigma_n(A_j)<\sigma_n(A_0)$;

(3) $i(A_j)=i(A_0)$, $\sigma_n(A_j)=\sigma_n(A_0)$ *and* $\tau_n(A_j)<\tau_n(A_0)$.

Then, for every meromorphic solution $f\not\equiv 0$ *of (eq1) and for any meromorphic function*

References

1. W.K. Hayman, *Meromorphic functions*, Clarendon Press, Oxford, 1964.
2. J. Heittokangas, *On complex differential equations in the unit disc*, Ann. Acad. Sci. Fenn. Math. Diss. 122 (2000), 1-14.
3. J. Heittokangas, R. Korhonen and J. Rättyä, *Growth estimates for solutions of linear complex differential equations.* Ann. Acad. Sci. Fenn. Math. 29 (2004), No. 1, 233-246.
4. J. Heittokangas, R. Korhonen and J. Rättyä, *Fast growing solutions of linear differential equations in the unit disc*, Result. Math. 49 (2006), 265-278., 233-246

FƏZADA HƏNDƏSI YERLƏR METODU VƏ MƏSƏLƏLƏR HƏLLİNƏ TƏTBİQİNİN ƏSASLARI
(FUNDAMENTALS OF METHODOLOGY OF GEOMET PLACES IN SPACE AND APPLICATION TO PROBLEM SOLUTION)

Abbasova Almarə Əlisa qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÖZET

Həyatda tətbiqini və böyüməkdə olan nəslin həyata hazırlanmasını nəzərə alaraq, həndəsi yerlər metodu məktəbin həndəsə kursu məzmununa bir anlayış kimi və məsələ həlli metodu kimi daxil edilmişdir.

Həndəsi yer – anlayışı böyük təhsil və konstruktiv əhəmiyyətə malikdir. "Həndəsi yer"- həndəsədə ən mühüm anlayış olmaqla, təkcə qurma məsələləri həllində bir metod kimi deyil, analitik həndəsədə xüsusi didaktik əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, müxtəlif əyrilər və onların kombinasiyaları haqqında sadə əyani təsəvvürlərin əldə edilməsində bu metod əvəzedilməzdir.

Fəzada və müstəvi üzərində həndəsi qurmaların öyrənilməsi metodikası şagirdlərdə idrak prosesinin, xüsusən fəza təsəvvürü və məntiqi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Həndəsi yerlər metodunun riyazi mahiyyəti çox sadədir. İstədiyiniz nöqtənin bəzi iki həndəsi yerlərin kəsişmə nöqtəsi (və ya bəzən bəzi həndəsi yerlərin müəyyən bir xətt və ya dairə ilə kəsişmə nöqtəsi kimi) müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Eyni zamanda, istənilən nöqtənin mövqeyini təyin edən problemin şərtləri zehni olaraq iki şərtə ayrılır və hər biri konstruksiyası mümkün olan bəzi həndəsi yerlər verir. Bu metodun əsasını nöqtələr çoxluğunun yeri təşkil edir. Bu xassəyə malik olan fəzanın nöqtələrinin yeri, fəzadakı fiqurun hər birinin bu xassəyə malik bütün nöqtələrinin çoxluğudur.

Həndəsi yerlər metodunun mahiyyəti belədir:

a) müəyyən bir nöqtənin hansı xüsusiyyətlərə malik olduğu ortaya çıxır;

b) bu xassəyə malik bütün nöqtələrin toplusu qurulur;

c) istədiyiniz nöqtə bütün bu xüsusiyyətlərə malik olmalı olduğundan, qurulmuş fiqurların hər birinə, yəni bu fiqurların kəsişməsinə aid olmalıdır.

Həndəsi yerlər metodu ümumilikdə həndəsi məsələlərinin həlli üçün ən vacib metodlardan biridir və əsasən 8-ci sinifdə qurma məsələlərinin həllində böyük yer tutur.

Şagirdləri belə çalışmaların yerinə yetirilməsinə alışdırmaq məqsədi ilə 1-ci çalışma sinifdə bilavasitə müəllimin rəhbərliyi ilə yerinə yetirilir. Əvvəl müəllim özü məsələyə aşağıdakı praktik məzmun verir, sonra isə riyazi məzmunu verilən məsələ ilə eyni olub, müxtəlif şəkillərdə istifadə edilmiş və real aləmdən götürülmüş məsələlər tərtib etməyi şagirdlərdən tələb edilir:

Şagirdlərə həndəsi qurmaların tətbiqilə belə çalışmalar sistemini həll etdirməklə həm onların həlli üsulları eyni olan, biri digərinə gətirilən və məzmunca eyni olan məsələləri müstəqil şəkildə tərtib etməyə, hazır çertiyojları oxumağa alışdırır, həm də bu yeni materialın şagirdlər tərəfindən şüurlu mənimsənilməsinə nail olunur.

Şagirdlərdə idrak prosesinin, xüsusən fəza təsəvvürü və məntiqi təfəkkürün daha yüksək səviyyəsi formalaşdırılmalıdır, habelə həndəsənin müasir təcrübəyə tətbiqləri göstərilməlidir. Şagirdləri ən sadə həndəsi qurmalar, onların tipləri ilə tanış etməyin, müvafiq məsələlər həlli vərdişi və bacarıqlarını inkişaf etdirməyin metodik sistemini vermək, qoyulan ümumi məqsədə nail olmaq

üçün aşağıdakı əsas vəzifələri yerinə yetirmək lazımdır. 1) Məktəb həndəsə kursunda həndəsi qurmalar, əhəmiyyətini göstərmək; 2) Mövzunun tədrisinin elmi nəzəri əsaslarını şərh etmək; **3)**Həndəsi qurmalar, onların tiplərinin analitik – sintetik öyrənilməsi metodikasını vermək məqalənin aktualıgını göstərir.

Məqalənin elmi yeniliyi və nəzəri əhəmiyyətindən danışsaq qeyd edə bilərik ki, İlk dəfə olaraq məktəb riyaziyyat kursunun tədrisi metodikasında: 1) həndəsi Həndəsi yerlər metodu və onların– sintetik öyrənilməsinin metodik sistemi verilmişdir; 2) mövzunun nəzəri və praktik materialının həndəsi qurmalar və onlara aid məsələlərin təfəkkürünün inkişaf etdirilməsindəki əsas xüsusiyyətləri göstərmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti proqram, dərslik və metodik ədəbiyatda gələcəkdə fəzada və müstəvi üzərində həndəsi qurmalar və onların tiplərinə aid müvafiq dəyişikliklər etmək zəruridir. Çünki mövcud dərsliklərdə fəzada və müstəvidə qurma məsələlərinə aid nəzəri material və məsələlər kifayət dərəcədə deyildir.

Açar sözlər: Həndəsi yerlər metodu, həndəsi qurmalar, fəza qurmaları, fəza təsəvvürü

ABSTRACT

Considering its application in life and the preparation of the growing generation for life, the method of geometric places has been included in the content of the school's geometry course as a concept and as a method of problem solving.

The concept of geometric space is of great educational and constructive importance. "Geometric space" is the most important concept in geometry, not only as a method of solving construction problems, but also has a special didactic significance in analytical geometry. For example, this method is indispensable in obtaining simple and visual ideas about different curves and their combinations.

The methodology of studying geometric constructions in space and on a plane is important for the development of students' cognitive process, especially spatial imagination and logical thinking.

The mathematical essence of the method of geometric places is very simple. It consists of defining the point of intersection of some two geometric places of the desired point (or sometimes as the point of intersection of some geometric places with a certain line or circle); at the same time, the conditions of the problem that determine the position of any point are mentally divided into two conditions, each of which gives some geometric locations in which the construction is possible. The basis of this method is the location of the set of points. The location of the points in space that have this property is the sum of all the points of each figure in space that have this property.

The essence of the method of geometric places is as follows:

a) it turns out what features a certain point has;

b) a set of all points with this property is constructed;

c) Since the desired point must have all these properties, it must belong to each of the constructed figures, ie the intersection of the buffur.

The method of geometric places is one of the most important methods for solving geometric problems in general and plays an important role in solving problems of construction, especially in the 8th grade.

In order to accustom students to perform such tasks, the first exercise is performed in the classroom under the direct guidance of the teacher. First, the teacher gives the following practical content to the problem, and then the students are asked to compile problems that are the same as the given mathematical content, used in different forms and taken from the real world:

By solving such a system of works with the application of geometric constructions, students are accustomed to independently compile and read ready-made drawings, which have the same methods of solving, are brought to each other and have the same content, and achieve conscious mastery of this new material by students.

Students should develop a higher level of cognitive process, especially spatial imagination and logical thinking, as well as demonstrate the application of geometry to modern practice. It is necessary to acquaint students with the simplest geometric constructions, their types, to give them a methodical system of developing problem-solving skills and abilities, to perform the following main tasks in order to achieve the general goal. 1) To show the importance of geometric constructions in the school geometry course; 2) To interpret the scientific and theoretical bases of teaching the subject; 3) Giving a method of analytical-synthetic study of geometric structures and their types shows the relevance of the article.

If we talk about the scientific novelty and theoretical significance of the article, we can note that for the first time in the methodology of teaching school mathematics: 1) the method of geometric places and the methodological system of their synthetic study are given; 2) showed the main features of the theoretical and practical material of the subject in the development of geometric structures and thinking of issues related to them.

The practical significance of the article is that in the future in the program, textbook and methodical literature it is necessary to make appropriate changes in geometric structures on space and plane and their types. Because the existing textbooks do not have enough theoretical material and issues related to the problems of construction in space and plane.

Keywords: Geometric place method, geometric constructions, space constructions, spatial imagination

GİRİŞ

Həyatda tətbiqini və böyüməkdə olan nəslin həyata hazırlanmasını nəzərə alaraq, məktəbin həndəsə kursu məzmununa bir anlayış kimi və məslə həlli metodu kimi daxil edilmişdir.

Həndəsi yer – anlayışı böyük təhsil və konstruktiv əhəmiyyətə malikdir. «Həndəsi yer»- həndəsədə ən mühüm anlayış olmaqla, təkcə qurma məsələləri həllində bir metod kimi deyil, analitik həndəsədə xüsusi didaktik əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, müxtəlif əyrilər və onların kombinasiyaları haqqında sadə də əyani təsəvvürlərin əldə edilməsində bu metod əvəzedilməzdir.Həndəsi yer anlayışı praktikada geniş tətbiq olunur. Məsələn, sənaye müəssisələrində təhlükəsizlik texnikası qaydalarının gözlənilməsində, maksimum və ya minimum şərtlərinin ödənilməsi ilə əlaqədar müəyyən cihaz və ya qurğuların hazırlanmasında, sənaye, irriqasiya qurğularının tikintisində nöqtələrin həndəsi yeri – bir əməli əhəmiyyətli anlayış kimi, prinsip kimi tətbiq olunur.

Təlimə maraq hər bir şagirddə sistematik şəkildə inkişaf etməlidir.

Şagirdlərin həndəsəyə idrakı maraqlarını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif metodik yanaşmalar tətbiq etmək, Riyaziyyat dərsinin intensivliyinin və səmərəliyinin artırılmasında müasir komputer texnologiyaları həll metod və həm də vasitə funksiyalarını icra etməklə, Kompüter texnologiyaları təlimin təşkili formalarında geniş imkanlarından istifadə etmək olar.

Həndəsi yerlər metodunun məktəb həndəsə kursunda yeri:

Məlum olduğu kimi həndəsi yerlər metodu riyaziyyatın tədrisində böyük nəzəri, praktik və tərbiyəvi rolu olmuş,məktəb islahatının həyata keçirildiyi hal-hazırki dövrdə isə bu daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Belə ki, fəza münasibətlərini əks etdirən və başqa fənlər üçün zəruri olan əsas həndəsi faktları şagirdlərə mənimsətməkdə və şagirdlərin fəza təsəvvürlərinin inkişafını müasir elmi-nəzəriyyəyə uyğunlaşdırmaqda, onları həndəsənin məntiqi quruluşu ilə tanışetməkdə, riyazi

təfəkkürü inkişaf etdirməkdə həndəsi çevrilmələrin əvəzsiz fayda verdiyi şübhəsizdir.Digər tərəfdə,həndəsənin müxtəlif tətbiqlərində, onun vasitəsilə texnikanın əsaslarını öyrənməkdə, həmçinin həndəsə məsələlərinin həllində, həndəsi çevrilmələrin asanlaşdırıcı rolu məlumdur.Xüsusilə, onlar şagirdlərin fəza təsəvvürünün inkişaf etməsi üçün vasitə olan qurma, isbat və hesablama məsələlərinin effektiv üsullarını verir,adi üsulla çətin olan məsələləri daha sadə üsulla həll etməyə imkan verir,bu zaman həll həddən artıq sadə, inandırıcı və əyani olur.İlk dəfə şagirdlər həndəsi çevrilmələr haqqında sistematik biliyi "Fiqurların çevrilməsi"mövzusunu öyrənərkən alırlar.

Müəyyən bir düz xətt boyunca qatlamaqla bir hissəsini digəri üzərinə gətirmək mümkün olan bütün hallara aid teoremləri (bunlara misal olaraq, orta perpendikulyarın, bucaq tənböləninin, bərabəryanlı üçbucaq və trapesin, diametrə perpendikulyar olan vətərin, eyni bir nöqtədən çevrəyə çəkilmiş toxunanlarının, kəsişən iki çevrənin ortaq vətərinin bir nöqtədən düz xəttə çəkilmiş maillərin, romb və kvadratın xassələrini istifadə edən teoremləri və s. göstərmək olar) eləcə də üçbucaqların bərabərlik əlamətlərinin ox simmetriyasının tətbiqilə asanlıqla isbat etmək olar.Müəyyən bucaq qədər döndərməklə bir hissəni digər üzərinə gətirmək mümkün olan bütün hallara aid teorimləri (bunlara misal olaraq, paralel düz xətlərin, paraleloqram və onun növlərinin, qarşılıqlı bucaqları,tərəfləri qarşılıqlı perpendikulyar olan bucaqların xassələrini, eyni bir dairədə mərkəzi bucaqlarla, onların söykəndiyi qövslər vətərlərlə onların gərdiyi qövslər arasındakı asılılıqları istifadə teoremləri və s. göstərmək olar) fırlanmanın, xüsusi halda isə (dönməbucaqı 180^0-yə bərabər olduqda) mərkəzi simmetriyanın tətbiqilə isbat etmək mümkündür. Həmçinin paralelliklə bağlı olan teorimlərin böyük əksəriyyətini,üçbucaqlarının daxili bucaqların cəmi, təpəsi çevrə xaricində olub,tərəfləri çevrəni kəsən bucaq,üçbucaq və trapesin orta xətti haqqında teoremləri, uyğun tərəfləri paralel olan bucaqların,paraleloqram və onun növlərinin bəzi xassələrini və s. teoremləri paralel köçürmənin tətbiqilə isbat etmək olar. Mütənasib parçalar haqqındakı teoremi, düzbucaqlı üçbucaqda və dairədə metrik münasibətləri, düzgün çoxbucaqlılara aid birsıra teoremləri,median və hündürlüklərin xassələrini, üçbucağın orta xətti haqqındakı teoremi, oxşarlığa aid olan bütün teoremləri, median və hündürlüklərin xassələrini, üçbucağın orta xətti haqqındakı teoremi,oxşarlığa aid olan bütün teoremləri və s. oxşar çevrilmə, xüsusi halda isə homotetiyanın tətbiqilə asanlıqla isbat etmək olar.Təcrübə göstərir ki, şagirdlər adətən həndəsi çevrilmələrin tətbiqilə ancaq onlara təklif edilmiş məsələləri həll edirlər, lakin məsələni müstəqil olaraq verilən məsələlərə analoji məsələlər və ya həlli hazır çertyojla verilmiş məsələlər tərtib edə bilmirlər. Mücərrəd şəkildə verilmiş məsələləri analitik məzmunlu məsələlərə gətirə bilmirlər. Bunun əsl səbəbi dərs vəsaitlərində belə tapşırıqların kifayət qədər olmaması, tədris metodiki ədəbiyyatda isə bunların az işıqlandırılmasıdır.İş təcrübəmizdə tətbiq etdiyimiz və yuxarıdakı tapşırıqların kompleks şəkildə yerinə yetirilməsinə dair çalışmalar sisteminin birinin üzərində ətraflı dayanaq.

Çalışma 1:*AB* düz xəttinin bir tərəfində *C* və *D* nöqtələri verilmişdir. *AB* düz xətti üzərində elə bir *X* nöqtəsi tapın ki, onun *C* və *D* nöqtələrindən məsafələri cəmi ən kiçik olsun.

Tapşırıq 1:Məsələyə praktik məzmun verin.

Tapşırıq 2: Bu məsələni sizə məlum olan hansı məsələyə gətirmək olar?Həminməsələnin həllini yada salın.

Tapşırıq 3: Verilən məsələni həmin məsələyə necə gətirmək olar?

Tapşırıq 4:Hər 2 məsələnin həllinə aid çertyoju verilən cədvələ köçürün.

Tapşırıq 5: Şərtdə verilən nöqtələrdən birini düz xətt, digərini isə çevrə ilə əvəz edərək yeni məsələlər tərtib edin. Bu məsələlər öz növbəsində hansı məsələlərə gətirə bilər? Əvvəlki misallardan istifadə edərək bu məsələlərin həlli çertyojlarını əvvəlki cədvəldə sxematik qurun.

Tapşırıq 6: Verilən məsələdə şərti saxlayan, tələb olunanı elə dəyişin ki, alınan yeni məsələnin həlli üsulu əvvəlki ilə eyni olsun.

Tapşırıq 7: 1-5 tapşırıqlarını bu məsələ üçün də yerinə yetirsin.

***Çalışma 2*:**Çalışma 1-dəki 1-7 tapşırıqlarını eyni qayda ilə aşağıdakı məsələ üçün yerinə yetirin:

Məsələ: Verilən α düz xəttinin bir tərəfində *C* və *D* nöqtələri verilmişdir. α düz xətti üzərində verilmiş bir parçasına bərabər elə *AB* parçası ayırın ki, *CABD* sınıq xəttinin uzunluğu ən kiçik olsun.

Çalışma 3: Çalışma 1 və ya 2-dəki məsələyə oxşar bir məsələ tərtib edin. Həmin məsələ ücün 1 - 7 tapşırıqlarını müstəqil yerinə yetirin.

Çalışma 4: Təklif etdiyimiz hazır çertyojlara əsasən məsələlər tərtib edin, onların həllərini sözlərlə ifadə edin.Məsələlərin həllindəki oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirin. (Bu zaman şagirdlər çalışmaya aid cədvələ oxşar hazır cədvəllər təklif edilir).

Şagirdləri yuxarıdakı çalışmaların yerinə yetirilməsinə alışdırmaq məqsədi ilə 1-ci çalışma sinifdə bilavasitə müəllimin rəhbərliyilə yerinə yetirilir. Əvvəl müəllimözü məsələyə aşağıdakı praktik məzmun verir, sonra isə riyazi məzmunu verilən məsələ ilə eyni olub,müxtəlif şəkillərdə istifadə edilmiş və real aləmdən götürülmüş məsələlər tərtib etməyi şagirdlərdən tələb edilir: "Dəmiryol xəttinin bir tərəfində *C* və *D* yaşayış məntəqələri yerləşir.Dəmiryolu stansiyasını harada tikmək lazımdır ki, onun yaşayış məntəqələrindən məsafələri cəmi ən kiçik olsun?

Sonra şagirdlər müəllimin köməyilə müəyyən edirlər ki, onlar hələ 5-ci sinifdə yer üzərindəki ölçmələr apararkən düz xəttin müxtəlif tərəflərində yerləşən *C* və *D* nöqtələri üçün bir məsələnin həlli ilə məşğul olmuşlar.Həmin məsələnin həlli yada salınır.Sonra müəyyən edilir ki, ox simmetriyasını tətbiq etməklə verilən məsələni asanlıqla həmin məsələyə gətirmək olar.Sonra müəllimin bilavasitə köməyilə hər iki məsələnin həllinin çertyoju verilən cədvələ köçürülür.(1.1və 1.2 çertyojları)

Nəhayət 5-ci tapşırığın yerinə yetirilməsi nəticəsində cədvəlin 1 və 2 –ci sütunundakı 2.1 və 2.2; 3.1 və 3.2; 4.1 və 4.2; 5.1 və 5.2 çertyojları tərtib olunur.Sonra yenə müəllimin tələbi ilə şagirdlər bu çertyojlardakı oxşar və fərqli müəyyənləşdirirlər.

$\|CX\| + \|XD\| = k$	$\|CX\| + \|XD\| = min$	$\angle AXC + \angle BXD$	$\angle AX = \angle BXD$
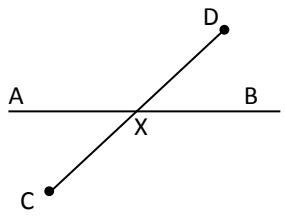 1.1	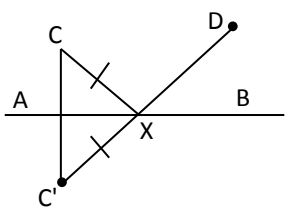 1.2	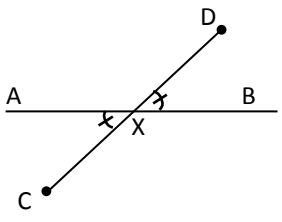 1.3	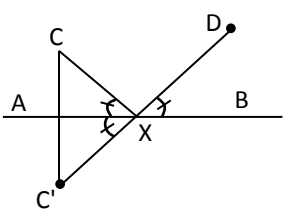 1.4

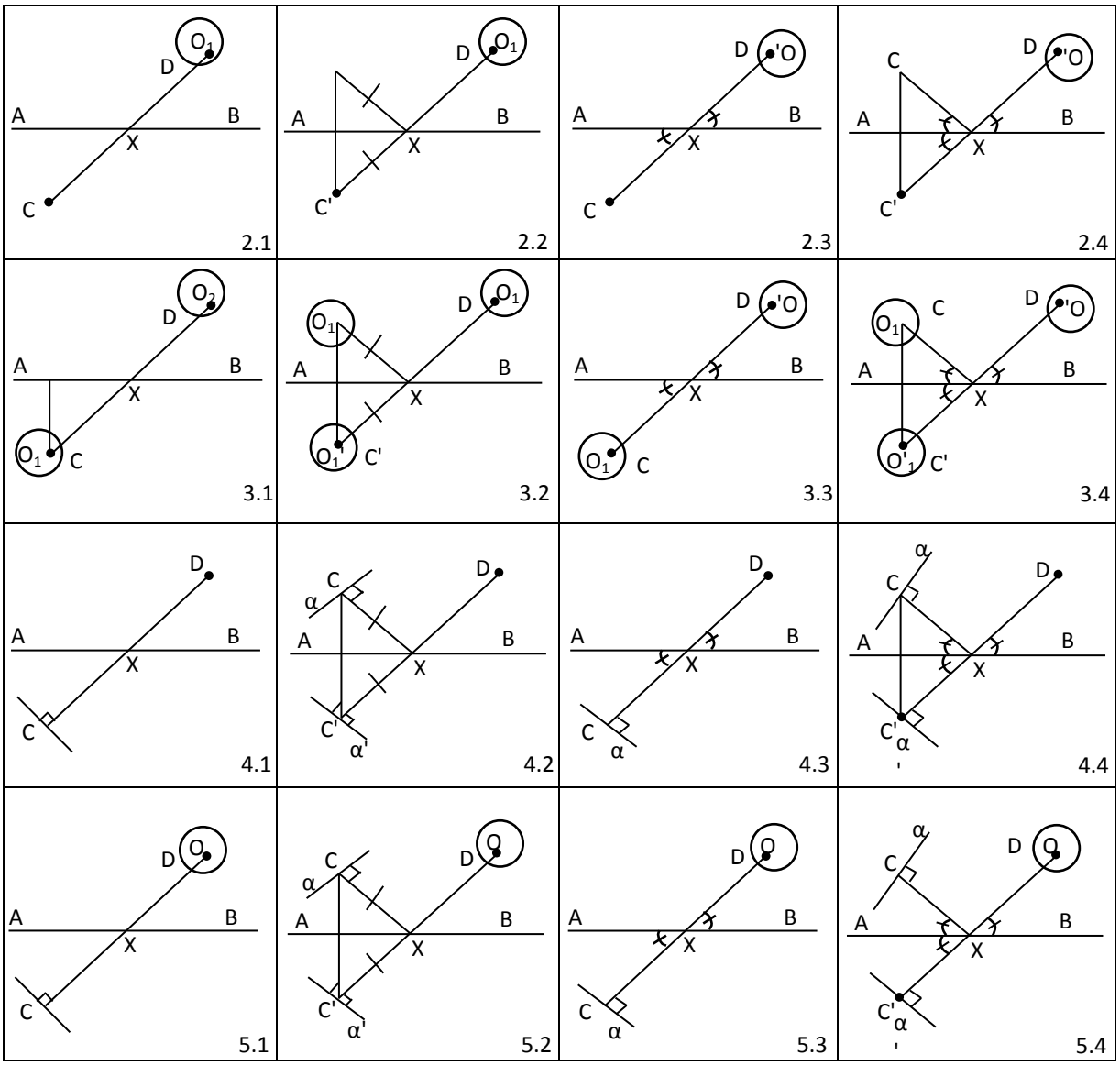

Bundan sonra 6 və 7 –ci tapşırıqları yerinə yetirmək məqsədilə şagirdlər verilən məsələyə tələb olunanı, yəni,|CX | +|XD| =AB – nin olsun ” tələbini “∠AXC = ∠ BXD olsun ” ifadəsilə əvəz edirlər (Şagirdləri bu işə alışdırmaq məqsədilə 6-cı tapşırığı müəllim özü də yerinə yetirə bilər). 7-ci tapşırığı ilə şagirdlər yenə də müəllimin rəhbərliyilə özləri yerinə yetirirlər. Nəticədə 3 və 4 – cü sütundakı çertyojlar qurulmuş olur. 2 və 3-cü çalışmalar şagirdlər tərəfindən evdə müstəqil, 4-cü isə sinifdə şifahi yerinə yetirilir.

Göründüyü kimi, hər çalışmanın həlli ilə şagirdlər 20 məsələ tərtib etmiş olur ki, bunlardan 10-u (1 və 3-cü sütundakı məsələ ilə) şagirdlər hələ əvvəlki dərslərdən yeni mövzuların öyrənilməsi prosesindən tanışdırlar. Beləliklə, şagirdlərə həndəsi çevrilmələrintətbiqilə belə çalışmalarsistemini həll etdirməklə həm onların həlli üsulları eyni olan, biri digərinə gətirilən və məzmunca eyni olan məsələləri müstəqil şəkildə tərtib etməyə, hazır çertiyojları oxumağa alışdırır, həm də bu yeni materialınşagirdlər tərəfindən şüurlu mənimsənilməsinə nail olur, keçilmiş materialı daha da möhkəmləndirir. Bu istiqamətdə aparılan işin nəticəsi sübut etmişdir ki, belə tapşırıqlar öyrənilən

materialın şüurlu mənimsənilməsini təmin edir, şagirdləri yaradıcı fəaliyyətə, axtarışa, daha çox öyrənməyə, düzgün əqli nəticə çıxarmağa sövq edir, ümumiyyətlə,onların məntiqi mühakimə yürütmək qabiliyyətini inkişaf etdirir, bütün bunlar isə dərsin effektivliyini artırır.Məsələlərə praktik məzmun verməklə isə müəllim şagirdləri inandırır ki, onların məsələnin mücərrəd şəklə düşməsi heç də həyatdan, ətraf aləmdən uzaqlaşmaq demək deyildir,əksinə belə mücərrəd məsələ daha güclüdür,buna görə də daha geniş həyati məsələləri əhatə edə bilər. Başqa sözlə, şagirdləri başa salmaq lazımdır ki, məhz riyaziyyatın da üstünlüyü orasındadır ki, riyazi məzmunca eyni olan, lakin real həyatdangötürülmüş çoxlu sayda məsələni bir mücərrəd məsələ şəklinə gətirmək olur.

Məsələlərə praktik məzmun verməklə isə müəllim şagirdləri inandırır ki, onların məsələnin mücərrəd şəklə düşməsi heç də həyatdan, ətraf aləmdən uzaqlaşmaq demək deyildir,əksinə belə mücərrəd məsələ daha güclüdür,buna görə də daha geniş həyati məsələləri əhatə edə bilər. Başqa sözlə, şagirdləri başa salmaq lazımdır ki, məhz riyaziyyatın da üstünlüyü orasındadır ki, riyazi məzmunca eyni olan, lakin real həyatdangötürülmüş çoxlu sayda məsələni bir mücərrəd məsələ şəklinə gətirmək olur.

Müasir dövrdə cəmiyyətin inkişaf mərhələsində onun qarşısında qoyulan əsas vəzifələrdən biri məktəb təliminiXXI əsrin elmi texniki naliyyətlərinə uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramının tələblərini yerinə yetirmək üçün şagirdlərdə ənənəvi təlim sisteminə nəzərən idrak prosesinin, xüsusən fəza təsəvvürü və məntiqi təfəkkürün daha yüksək səviyyəsi formalaşdırılmalıdır, habelə həndəsənin müasir təcrübəyə tətbiqləri göstərilməlidir. Bunun üçün müstəvi üzərində həndəsi çevrilmələrin öyrədilməsi və onların tətbiqilə məsələlər həllinin geniş imkanları vardır. Ona görə də həmin mövzunun tədrisinin metodik sistemini verməyi zəruri hesab edirik.

Şagirdləri ən sadə həndəsi məsələlər, onların tipləri ilə tanış etməyin, müvafiq məsələlər həlli vərdişi və bacarıqlarını inkişaf etdirməyin metodik sistemini verək.

Qoyulan ümumi məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı əsas vəzifələri yerinə yetirmək lazımdır.

1) Məktəb həndəsə kursunda həndəsi məsələlər, onların növlərinin yeri və əhəmiyyətini göstərmək;

2) Mövzunun tədrisinin elmi nəzəri əsaslarını şərh etmək;

3)Həndəsi məsələlər, onların tiplərinin analitik – sintetik öyrənilməsi metodikasını vermək;

4)Mövzu ilə əlaqədar şagirdlərin ali məktəblərə hazırlanması nümunəsini göstərmək;

5)Hazırlanmış metodik sistemin elmi–pedaqoji dəyərini müəyyənləşdirmək, qiymətləndirmək məqsədilə eksperimentlər aparmaq, nəticələri təhlil etmək;

6) Tədqiqatın nəticələrinin kütləvi olaraq tətbiqinə nail olmaq, təlimin keyfiyyətinə bunun təsirini öyrənmək, metodik sistemin təkmilləşdirilməsinə aid müvafiq təkliflər vermək

Məqalənin elmi yeniliyi riyaziyyatın səciyyəvi xüsusiyyətlərindən, elmi məntiqi metodlardan, pedaqoji – psixoloji tədqiqat metodlarından istifadə edərək, bu metodları rəhbər tutaraq mövzu ilə əlaqədar proqram, dərslik, dissertasiya və metodik ədəbiyyatı, şagirdlərin biliklərini, müəllimlərin işini təhlil edib, ümumiləşdirmələr aparmışıq.

Tədqiqatın obyekti olaraq həndəsi qurmalar, onların tətbiqilə həll edilən məsələlərin orta məktəbdə öyrənilməsi xüsusiyyətlərini seçmişik.

Tədqiqatın əsas ideyası həndəsi qurmaların, onların digər mövzularla əlaqəsini araşdırmaqla şagirdlərin riyazi mədəniyyətinin yüksəldilməsinin zəruriliyinə diqqəti cəlb etməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ümumitəhsil məktəbləri üçün riyaziyyat proqramları. Bakı: Maarif 2007.
2. M.C.Mərdanov və başqaları. Həndəsə X siniflər üçün dərslik, Bakı:Çaşıoğlu, 2010, [158].
3. M.C.Mərdanov və başqaları. Həndəsə XI siniflər üçün dərslik,Bakı: Çaşıoğlu, 2010, [127].
4. Ə.A.Quliyev. Çoxüzlülərin səhtinin və həcmini öyrənilməsi, Bakı: ADPU, 1992, [170].
5. K.Əsgərov və A.G.Adıgözəlov. Həndəsən məsələ həlli praktikumu,Bakı: ADPU, 1989.
6. E.B.Bəylərov. Həndəsə, Bakı: Təhsil, 2002.
7. Ю.М.Колягин. Методика преподавания математики в средней школе (частная методика),Москва: Просвещение, 1972, [370]
8. Kiselyev A.P. Həndəsə (9-10-cu siniflər üçün II hissə), Bakı: Maarif, 1973, [168].
9. Quliyev Ə.A., Quliyev Y.A. və başqaları. Riyaziyyat (Abituriyentlər üçün), Bakı: Təbib, 2002.
10. Ümumitəhsil məktəbləri üçün riyaziyyat proqramları. Bakı: Maarif 2007.
11. M.C.Mərdanov və başqaları. Həndəsə VII siniflər üçün dərslik, Bakı: Çaşıoğlu, 2010.
12. Ə.A.Quliyev. Çoxüzlülərin səhtinin və həcmini öyrənilməsi, Bakı: ADPU, 1992, [170].
13. E.B.Bəylərov. Həndəsə, Bakı: Təhsil, 2002.
14. Quliyev Ə.A., Quliyev Y.A. və başqaları. Riyaziyyat (Abituriyentlər üçün), Bakı: Təbib, 2002.

A COMPARATIVE EXPERIMENTAL STUDY ON THE HEAT DISSIPATION PERFORMANCE OF RECTANGULAR AND WAVY-FIN CERAMIC HEAT SINKS (Dikdörtgen Ve Dalgalı Kanatlı Seramik Isı Emicilerinin Isı Dağıtım Performansı Üzerine Karşılaştırmalı Bir Deneysel Çalışma)

Assoc. Prof. Dr. Seyfi ŞEVİK
Hitit University, Vocational School of Technical Sciences, Electrical and Energy,
ORCID NO: 0000-0003-4063-0456

Abstract
This study presents a comparative study on the heat dissipation efficiency of ceramic and aluminum heat sinks. In this study, two different shapes of ceramic heat sinks, which are rectangular and wavy fin, were examined and also compared to a flat plate-fin aluminum heat sink. The results indicate that the rectangular-fin fabrication of ceramic heat sink can significantly decrease the junction, meanwhile, decrease the thermal resistance and consequently improve the performance. To achieve overall heat transfer enhancement, the rectangular-fin ceramic heat sink (RFCHS) is the best followed by the wavy-fin ceramic heat sink (WFCHS) and flat plate-fin aluminum heat sink (FPFAHS), respectively. The junction temperature of ceramic heat sinks is up to 8% lower compared to an aluminum heat sink. The experimental results demonstrate that the total thermal resistance of the rectangular fin ceramic cooler is 10% less and does not increase in volume, but also slightly decreased in weight, compared to the FPFAHS. The thermal performance was significantly affected by the material but is not very sensitive to the geometry.
Keywords: Ceramic heat sink, aluminum heat sink, wavy-fin, rectangular-fin, flat plate-fin, experimental analysis, heat dissipation

Özet
Bu çalışma seramik ve alüminyum ısı emicilerin ısı yayma etkinliği üzerine karşılaştırmalı bir çalışma sunar. Bu çalışmada, dikdörtgen ve dalgalı kanatlı iki farklı seramik ısı emicisi incelenmiş ve ayrıca düz plaka kanatlı bir alüminyum ısı emici ile karşılaştırılmıştır. Sonuçlar, seramik ısı emicinin dikdörtgen kanatçıklı imalatının bağlantı noktasını önemli ölçüde azaltabileceğini, bu arada termal direnci azaltabileceğini ve sonuç olarak performansı iyileştirebileceğini göstermektedir. Genel ısı transferini iyileştirmek için, dikdörtgen kanatlı seramik ısı emici (DKSIE) en iyisidir, bunu sırasıyla dalgalı kanatlı seramik ısı emici (DKSIE) ve düz levha kanatlı alüminyum ısı emici (DLKAIE) takip eder. Seramik ısı emicilerin bağlantı sıcaklığı, alüminyum soğutucuya kıyasla % 8'e kadar daha düşüktür. Deneysel sonuçlar, düz plaka kanatlı soğutucu ile karşılaştırıldığında, dikdörtgen kanatlı seramik soğutucunun toplam ısıl direncinin % 10 daha az olduğunu ve hacim olarak artmadığını, ayrıca ağırlık olarak biraz azaldığını göstermektedir. Termal performans, malzemeden önemli ölçüde etkilenmiştir ancak geometriye çok duyarlı değildir.
Anahtar Kelimeler: Seramik ısı emici, alüminyum ısı emici, dalgalı kanatçık, dikdörtgen kanatçık, düz plaka kanatçık, deneysel analiz, ısı dağıtımı

INTRODUCTION

A heat sink is a product that significantly affects the life and performance of electronic components, especially light-emitting diodes (LEDs), and provides heat to be removed effectively. Many studies

have been made on the heat dissipation of high-power LED modules (Christensen and Graham, 2009; Lee et al., 2013; Jang et al., 2014) and mid-power LED modules (Şevik et al., 2020). In addition to using different heat sink geometries (Bar-Cohen et al., 2003; Khan et al., 2008; Elshafei, 2010; Yadav and Pandey, 2018; Choudhary et al., 2019; Şevik and Özdilli, 2020) to increase heat dissipation, different fin thickness (Kim et al., 2010) are also used. Khan et al. (2008) reported that the diameter, number, and height of the pin affect heat transfer. Yadav and Pandey (2018) pointed out that the elliptical and kite type had a more prominent impact compared with the sprocket, channeled, and triangular on thermal performance. Şevik and Özdilli (2020) examined heat sinks with different geometries such as trapezoidal, trapezoidal-groove, groove, and groove-trapezoidal and with two different wing heights for two different heat power. They pointed out that wing height is more effective than geometry.

Furthermore, various materials such as metal/carbon foam (Yang et al., 2013), ceramic coated aluminum (Wang and Lu 2014), porous SiC ceramic (An and Lee, 2012), and TiC_x-TiB_2/Al composite (Shu et al., 2016) are used as heat sinks. Yang et al. (2013) reported that the weight of the heat sink can be reduced by about 30% with metal/carbon foam. Wang and Lu (2014) stated that the temperature of the heat sinks can be reduced by coating aluminum heat sinks with ceramic.

This study aims to improve the cooling performance of electronic components by using the rectangular-fin ceramic heat sink (RFCHS) and the wavy-fin ceramic heat sink (WFCHS) compared to the flat plate-fin aluminum heat sink (FPFAHS). Also, in this work, the effectiveness of two different geometries, wavy and rectangular, on increasing natural convective heat transfer has been experimentally investigated.

MATERIAL AND METHOD

This study investigates heat dissipation and thermal resistance of ceramic heat sinks with wavy-fin and rectangular-fin. Fig. 1 shows the LED and ceramic and aluminum 6063-T5 heat sinks.

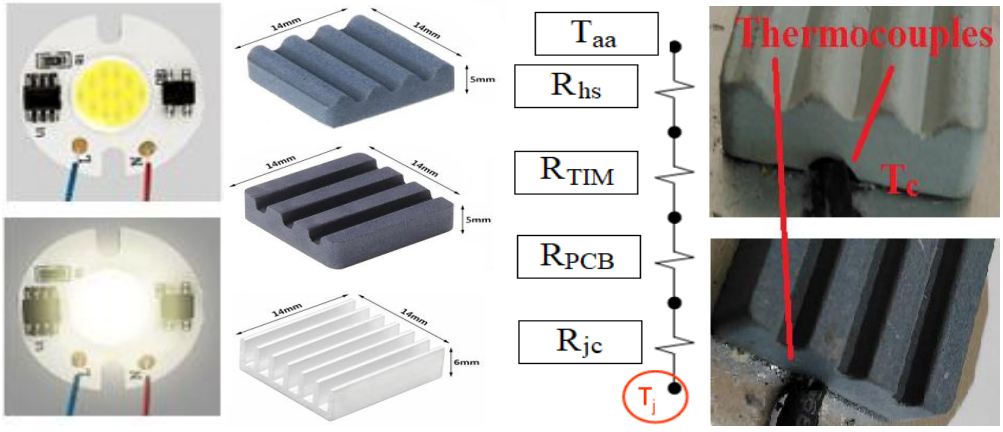

Fig. 1. LED and heat sinks

Table 1 shows the features of the heat sinks. Since it is not easy to give the desired geometric shapes to the ceramic and therefore to make thin fins, the fin numbers of the products are different. Mass percent values of the ceramic heat sink are as follows; it consists of 97.52% SiO_2, 0.52% CaO, 1.32% Na_2O, and the rest Al_2O_3, ZnO, and PdO. In Table 2, the properties of high-power COP LEDs are given.

Table 1. The features of the ceramic and aluminum heat sink

	RFCHS	WFCHS	FPFAHS
Dimension	14*14*5mm	14*14*5mm	14*14*6mm
Geometry	4-finned thick	4-finned thick	7-finned thin
Material	97.52% SiO_2, 0.52% CaO, 1.32% Na_2O and the rest Al_2O_3, ZnO, and PdO	97.52% SiO_2, 0.52% CaO, 1.32% Na_2O and the rest Al_2O_3, ZnO, and PdO	Aluminium 6063-T5

Table 2. The properties of high-power COP LEDs

High-power LED	3 W
Luminous flux	2000 lumens and above
Voltage	220 V
Power tolerance	±3%
Color temperature	cool white (5500-7000K)
Beam angle	180 °
Average life	30000 hours

An experimental setup consisting of high-power LED, heat sink, and thermocouples was installed in a specially designed cabinet. Double-sided TIM tape is used to connect HS and LED to each other. Cabinet temperature was kept constant at 25 °C±0.5 with the help of air conditioning and a thermostat. The total test period is planned as 1920 seconds, with 720 seconds cooling phase. Temperature data from five points every five seconds are set to be recorded on the computer with a data logger.

THEORETICAL ANALYSIS

The data recorded on the computer by the datalogger and the data obtained from other measurement devices are used in the formulas below to reach some meaningful data.

The heat flux is

$$\dot{Q} = h(T_{max} - T_{aa}) \quad (1)$$

The heat transfer coefficient (h) is calculated is

$$h = \frac{P_h}{A(T_{max} - T_{aa})} \quad (2)$$

Power supplied to the LED is

$$P_e = P_h + P_o = V_f I_f \quad (3)$$

P_e is electric power, P_h heat power generated by the LED, P_o is optical power.

The thermal resistance (R_{th}) is calculated as follows:

$$R_{th} = R_{ja} = R_{PCB} + R_{TIM} + R_{hs} \quad (4)$$

$$R_{th} = \frac{T_{max} - T_{aa}}{P_h} \quad (5)$$

The $R_{th\ j-c}$ has a constant value that defines the LED package's ability to dissipate heat from the device junction to the package's casing and is not affected by the choice of TIM or heatsink. Similarly, $R_{th\ J-S}$ is not affected by the TIM or board design. T_j is the temperature at a significant location on LED that is not allowed to exceed a certain value. $R_{th\ j-c}$, $R_{th\ J-S}$, T_j and Nu number

are calculated as follows;

$$R_{th\ j-S} = (T_j - T_s)/P_h \quad (6)$$

$$R_{th\ j-c} = (T_j - T_c)/P_h \quad (7)$$

$$T_j = R_{th\ j-S} P_e + T_s \quad (8)$$

$$Nu = \frac{h-D_h}{k_f} \quad (9)$$

RESULT AND DISCUSSION

The thermal performance of the rectangular-fin ceramic heat sink (RFCHS), the wavy-fin ceramic heat sink (WFCHS), and the flat plate-fin aluminum heat sink (FPFAHS) was experimentally tested under natural conditions for 1920 seconds at 25 °C ambient air and 3W electrical power. In the experimental setup; Measurements were taken from 4 different points the junction temperature (T_j), the center temperature between the heat sink and the PCB (Tc), the center surface temperature in the last channel of the heat sink (Ts1), and the edge surface temperature in the last channel of the heat sink, ie the farthest channel surface temperature (Ts2) with K-type thermocouples. Fig. 2 shows the thermal images of heat sinks. A thermal camera was used to interpret the heat dissipation data obtained on the cooler as a result of temperature measurements.

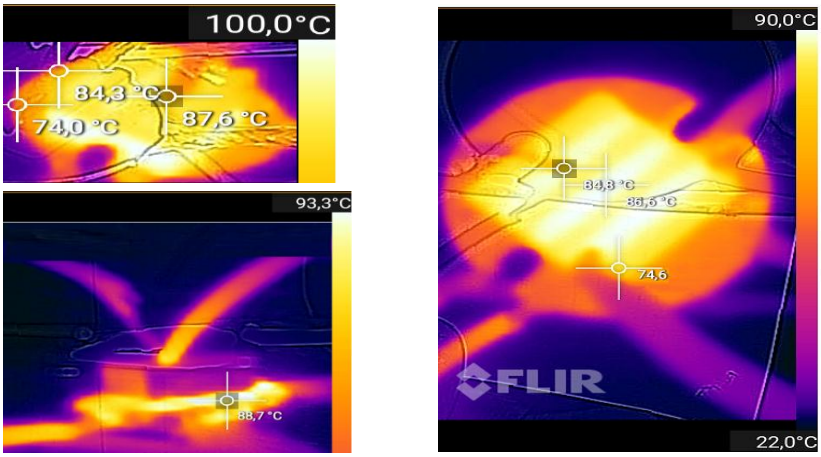

Fig. 3. The thermal images of heat sinks

Fig. 3 shows the temperature changes over time at an input power of 3 W. Junction temperatures rise rapidly and reach 90% of the maximum temperature within 1 minute. When the maximum values are compared, while the highest T_j measured in the experiments was 108.9 °C in FPFAHS, the lowest connection temperature was 100.2 °C in RFCHS. $T_{j,avg}$, refers to the average value in the time between the LED lamp turning on and off. The $T_{j,avg}$ values of WFCHS, RFCHS, and FPFAHS were 97.9, 94.7, and 104.7 °C, respectively. When the maximum values of T_c are compared, the highest T_c was 99.2 °C in FPFAHS, while the lowest temperature was 92.1 °C in RFCHS. The $T_{c,avg}$ values of WFCHS, RFCHS, and FPFAHS were 90.1, 87.7, and 95 °C, respectively. 12 minutes later the LED lamp is turned off, all temperatures on the experimental setup reached ambient air temperature. It has been observed that the aluminum cooler cools a little later when compared to others. For 20x20x10.6 mm Al heat sink, at an input power of 1W, the max junction temperature of the high-power LED was obtained about 113 °C by Sauli et al., (2013). Ceramic heat sinks appear to be competitive with aluminum heat sinks, even outperforming aluminum heat sinks. The junction temperature of the aluminum heat sink is 7.4 °C and 8.7 °C higher, respectively, compared to

WFCHS and RFCHS, which means it performs up to 8% better. Similar results were found by Tsai et al., 2017. They stated that by coating an aluminum heat sink with ceramic powders, the temperature of the Al heat sinks can be reduced up to 11 °C. Wang and Lu (2014) suggested that LED light output is significantly affected by junction temperature and with a 5 °C decrease in temperature, the lifetime of the LED could increase by 10000 hours. Therefore, it is extremely critical to lowering the temperatures.

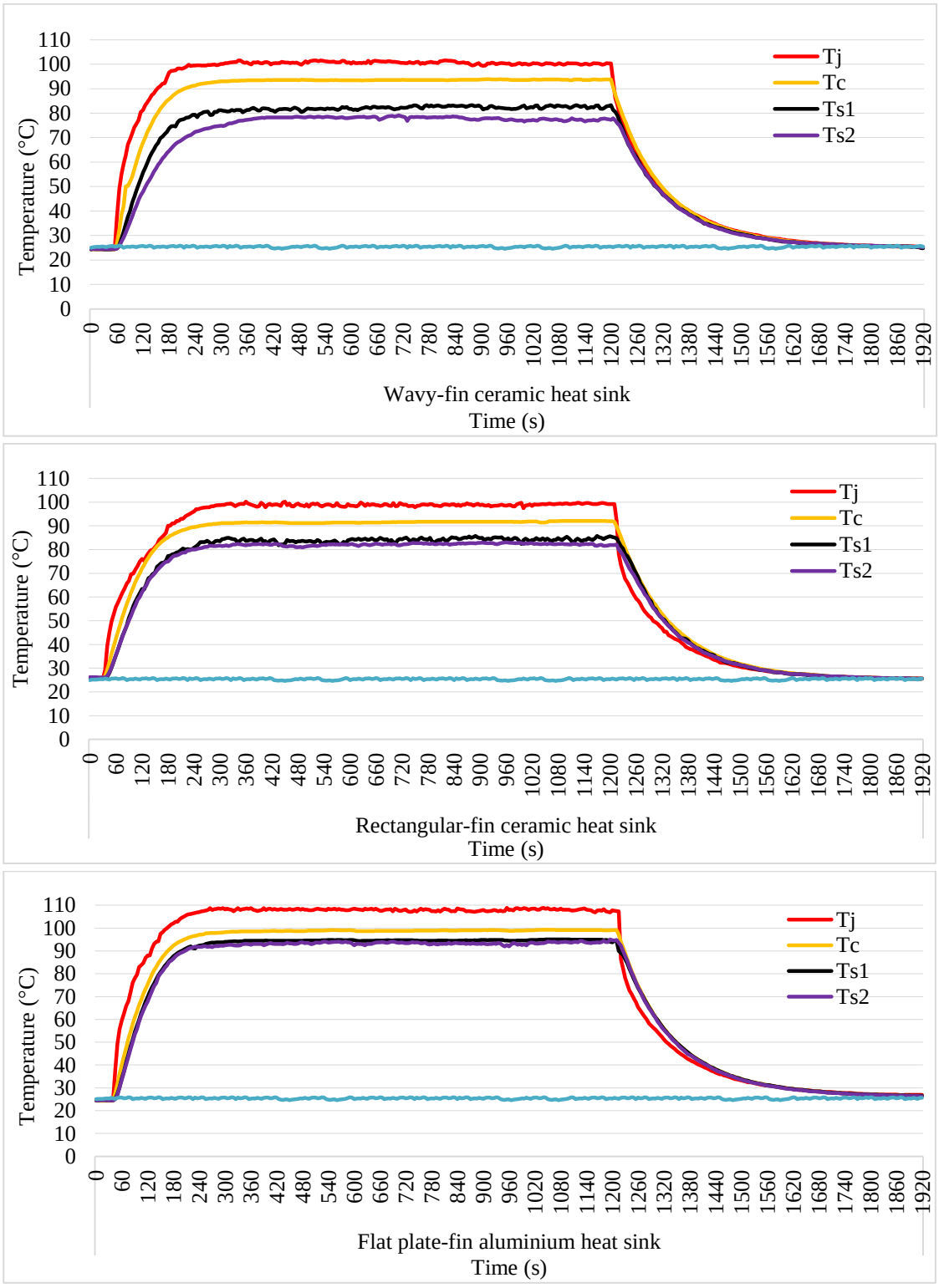

Fig. 2. Variation of temperatures overtime at an input power of 3 W

Fig. 4 indicates the surface temperatures in RFCHS and FPFCHS. As expected, the temperature increases as you go to the center, and the temperature decreases as you move away from the center. Surface temperatures of RFCHS range from 74.6 °C to 86.5 °C. The temperature difference between the $T_{c,avg}$, and T3 is about 1 °C. Surface temperatures of FPFAHS range from 85.4 °C to 91.9 °C. The temperature difference between the $T_{c,avg}$, and T3 is about 3 °C.

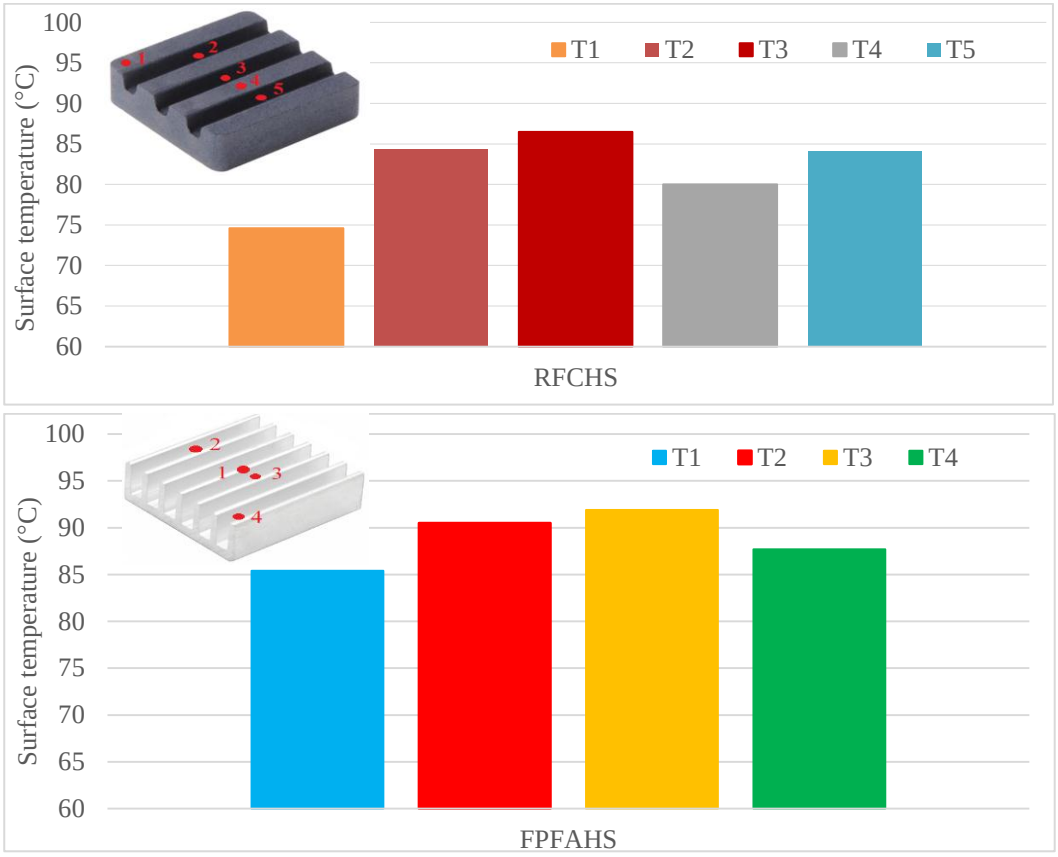

Fig. 4. The surface temperatures in RFCHS and FPFAHS

Fig. 5 illustrated the variation of R_{th}, h, and Nu. The R_{th} values of WFCHS, RFCHS, and FPFAHS were 32.2, 30.8, and 35.3 °C/W, respectively. R_{th} values are quite high. They found the thermal resistance of 20x20x10.6 mm Al heat sink at 0.1 W and 1 W input powers as 87.91 °C/W by Sauli et al., (2013). RFCHS showed the best performance. These values are essentially the sum of the R_{th} values of the LED heatsink and the thermal interface material (TIM). The thermal resistance from the thermal interface material (TIM) is 0.4°C/W. Accordingly, the R_{th} values of the heatsinks are 31.8, 30.4, and 34.9 °C/W, respectively. Nu values are very low. The highest value was achieved in RFCHS. A low cross-sectional area reduces thermal resistance but the length and fin height increase it. Similarly, Gunnasegaran et al. (2010) noted that the rectangular microchannel heat sink performed best compared to trapezoidal and triangular-shaped.

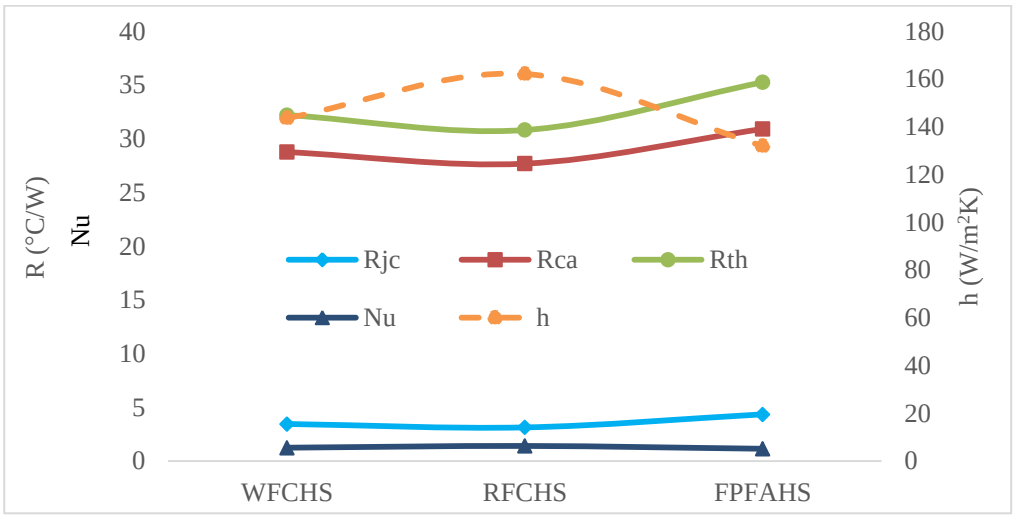

Fig. 5. The variation of R_{th}, h, and Nu

CONCLUSION

This study aims to investigate the heat dissipation of the rectangular-fin ceramic heat sink (RFCHS) and the wavy-fin ceramic heat sink (WFCHS). Experimental results showed that the ceramic designs could be used for heat dissipation at the mentioned LED power.

- It has been observed that such small-sized ceramic and aluminum heat sinks are suitable for applications such as Raspberry Pi 3 and Orange Pi.
- The ceramic heat sinks have the greatest value of heat transfer coefficient.
- Ceramic heat sinks performed up to 8% better in junction temperature and up to 10% better in thermal resistance compared to aluminum heatsinks.
- Nu in ceramic heat sinks reached a higher value, up to 22.85%.

In the future, larger and/or higher fin heat sinks may be produced. In addition, nano-powder with high conductivity can be added.

REFERENCES

1. An, IY., Lee, YL. A Study on development of porous SiC ceramic heat sink from solar wafering slurry. J. Korea Academia-Industrial cooperation Society 13(5) (2012) 2002–2008.
2. Bar-Cohen, A., Iyengar, M., Kraus, AD. Design of optimum plate-fin natural convective heat sinks. J. Electronic Packages (Trans. ASME) 125, (2003), 208–216.
3. Choudhary, V., Kumar, M., Patil, AK. Experimental investigation of enhanced performance of pin fin heat sink with wings. Applied Thermal Engineering 155, (2019), 546–562.
4. Christensen, A., Graham, S. Thermal effects in packaging high power light emitting diode arrays. Applied Thermal Engineering 29 (2009) 364–371.
5. Elshafei, EAM. Natural convection heat transfer from a heat sink with hollow/perforated circular pin fins. Energy 35(7) (2010) 2870–2877.
6. Gunnasegaran, P., Mohammed, H.A., Shuaib, N.H., Saidur, R. The effect of geometrical parameters on heat transfer characteristics of microchannels heat sink with different shapes. Int. Commun. Heat Mass Transf. 37 (2010) 1078–1086.
7. Jang, D., Yook, S.-J., Lee, K.-S. Optimum design of a radial heat sink with a fin-height profile for high-power LED lighting applications. Applied Energy 116 (2014) 60–268.
8. Khan, W.A., Richard Culham, J., Michael Yovanovich, M. Modeling of cylindrical pin-fin heat sinks for electronic packaging. IEEE Transactions on Components and Packaging

Technologies 31(3) (2008) 536–545.

9. Kim, DK., Jung, J., Kim, SJ. Thermal optimization of plate-fin heat sinks with variable fin thickness. Int. J. Heat and Mass Transfer 53 (2010) 5988–5995.
10. Sauli, Z., Retnasamy, V., Ahmad Fuad, FA., Ehkan, P., Vairavan, R., Khalid, N. 5mm×5mm sized slug on high power led stress and junction temperature analysis. Applied Mechanics and Materials 404 (2013) 460–464.
11. Şevik, S., Özdilli, Ö. Study of the effect of fin geometry on the performance of a plate-fin heat sink, 2nd International African Conference on Current Studies of Science, Technology Social Sciences, October 17-18, (2020), 315–328, Abuja, Nigeria.
12. Lee, DW., Cho, SW., Kim, YJ. Numerical study on the heat dissipation characteristics of high-power LED module. Science China Technological Sciences 56(9) (2013) 2150–2155.
13. Shu, S., Yang, H., Tong, C., Qiu, F. Fabrication of TiCx-TiB_2/Al composites for application as a heat sink. Materials 9 (2016) 642.
14. Şevik, S., Abuşka, M., Özdilli, Ö. Thermal performance analysis of a novel linear LED housing with inner and outer fins. Int. Commun. Heat Mass Transf. 119 (2020) 104970.
15. Tsai, WY., Huang, GR., Wang, KK., Chen, CF., Huang, JC. High thermal dissipation of Al heat sink when inserting ceramic powders by ultrasonic mechanical coating and armoring. Materials 10(5) (2017) 454.
16. Wang, FK., Lu, YC. Useful lifetime analysis for high-power white LEDs. Microelectron. Reliab. 54 (2014) 1307–1315.
17. Yadav, S., Pandey, KM. A comparative thermal analysis of pin fins for improved heat transfer in forced convection. Materials Today: Proceedings 5 (2018) 1711–1717.
18. Yang, KS., Chung, CH., Lee, MT., Chiang, SB., Wong, CC., Wang, CC. An experimental study on the heat dissipation of LED lighting module using metal/carbon foam. Int. Commun. Heat Mass Transf. 48 (2013) 73–79.

EVALUATION OF ENERGY PRODUCTION ON HIGHWAYS AND ENERGY HARVEST FROM ASPHALT ROADS
(Karayollarında Enerji Üretiminin Ve Asfalt Yollardan Enerji Hasadının Değerlendirilmesi)

Assoc. Prof. Dr. Seyfi ŞEVİK
Hitit University, Vocational School of Technical Sciences, Electrical and Energy,
ORCID NO: 0000-0003-4063-0456

ABSTRACT
In this study, energy production on highways, especially solar energy applications, has been evaluated and a preliminary study is made for the applicability of energy production from asphalt roads and it is aimed to create awareness in this direction. Surface temperatures of asphalt, concrete, wood, and two different color surface coating materials were measured and compared. According to the measurement results, 8 °C higher values were reached on asphalt surfaces compared to concrete. In contrast, the coating reached a surface temperature of 5 °C higher than that of asphalt. Besides, it was observed that the green color surface coating in the surface coating material reached higher temperatures than the red color surface coating. According to the evaluation results; it has been observed that energy can be produced with different applications on highways, and energy generation systems can be created from asphalt roads and that these systems can produce hot air, hot water, and electrical energy. As a result, it is predicted that energy savings will be achieved and the carbon footprint of asphalt roads will be reduced, thus contributing to the reduction of the transport sector emission rate over time. Also, since the temperature of the asphalt road will decrease if such systems are used; it was concluded that the asphalt life could be extended and cool pavements could be created by preventing or reducing the effects of the urban heat island. On the other hand, it can also contribute to the reduction of asphalt maintenance costs, tire marks, and fatigue effects. Finally, as long as the energy is conserved, it can be easily applied to highways and parking areas by designing energy generation systems from asphalt roads with innovative and sustainable modern methods, and unless light-colored asphalt roads are produced, it has been predicted that it can continue to produce energy.
Keywords: Solar energy, energy harvesting, highway, asphalt road, performance

ÖZET
Bu çalışmada, karayollarında enerji üretimi, özellikle de güneş enerjisi uygulamaları değerlendirilmiş ve asfalt yollardan enerji üretiminin uygulanabilirliği için bir ön çalışma yapılarak bu yönde bilinç oluşturma amaçlanmaktadır. Asfalt, beton, ahşap ve iki farklı renk yüzey kaplama malzemesinin yüzey sıcaklıkları ölçülmüş ve karşılaştırılmıştır. Ölçüm sonuçlarına göre, asfalt yüzeylerde betona kıyasla 8 °C daha yüksek değerlere ulaşılmıştır. Buna karşın kaplama, asfalttan 5 °C daha yüksek yüzey sıcaklığına ulaşmıştır. Ayrıca yüzey kaplama malzemesinde yeşil renk yüzey kaplamasının kırmızı renk yüzey kaplamasına göre daha yüksek sıcaklıklara ulaştığı görülmüştür. Değerlendirme sonuçlarına göre; karayollarında farklı uygulamalarla enerji üretilebileceği ayrıca, asfalt yollardan enerji üretim sistemlerinin oluşturulabileceği ve bu sistemler ile sıcak hava, sıcak su ve elektrik enerjisi üretebileceği görülmüştür. Bunun neticesinde, enerji tasarrufu sağlanacağı ve

asfalt yolların karbon ayak izinin azaltılacağı dolayısıyla ulaştırma sektörü emisyon oranının azaltılmasına zamanla katkı sağlayacağı öngörülmektedir. Ayrıca, bu tür sistemlerin kullanılması halinde asfalt yolun sıcaklığı düşeceğinden; asfalt ömrünün uzatılabileceği, kentsel ısı adası oluşumu önlenerek veya etkileri azaltılarak serin üstyapılar oluşturmaya yardımcı olunacağı sonucuna varılmıştır. Bununla beraber, asfalt bakım giderlerinin, tekerlek izi ve yorgunluk etkilerinin azaltılmasına da katkı sağlanabilir. Sonuç olarak, enerjinin korunduğu, yenilikçi ve sürdürülebilir modern yöntemlerle asfalt yollardan enerji üretim sistemlerinin tasarlanması ile karayollarına ve park alanlarına kolaylıkla uygulanabileceği ve açık renkli asfalt yollar üretilmedikçe, enerji üretmeye devam edilebileceği ön görülmüştür.
Anahtar Kelimeler: Güneş enerjisi, enerji üretimi, karayolu, asfalt yol, performans

1. Introduction

Energy is a resource needed in all areas of life. Due to the difficulties in production, the cost, and the lack of resources, human beings tend to turn to alternative sources or on-site production. Asphalt roads, which are not used for any purpose other than travel, can be used to meet the energy needs, as well as to protect them in a way to serve the needs of generations and to produce energy with different methods to provide more added value. With these thoughts, the use of energy for energy production without damaging the structure of highways and with additional equipment has come to the fore. On the other hand, new asphalt road concepts are being created. These; generating hot water-air, generating electricity (with piezoelectric generators, PV panels, thermoelectric modules, pyroelectric, etc.), storing energy (with phase-changing material-PCM, aquifer thermal energy storage, battery, etc.) and self-heating (frost and icing prevention systems) can be considered as road concepts (Şevik, 2016). Building asphalt roads and car parks that are based on heavy vehicle loads and seasonal effects while maximizing their heat-absorbing qualities and generating energy by collecting solar energy are new ideas. In this context, studies are carried out on subjects such as lighting, powering traffic warning lights, heating buildings, and melting ice on roads with the energy obtained from asphalt roads and open car parks with asphalt/concrete surfaces. Asphalt pavement, which supports the heat generated by buildings due to the lack of vegetation in cities and the presence of building walls, contributes to the formation of the urban heat island (UHI), which is the most prominent climatic indicator of urbanization. Outside the city, it works like a heat storage element. Therefore, energy harvesting from asphalt serves two important purposes: energy generation and asphalt cooling.

There are different studies in the literature to reduce the temperature of the asphalt. Vind (1967) stated that by adding a light reflective coating to the asphalt mixture or by using light color aggregate in the mixture, the asphalt surface temperature can be reduced and possible deformations, in this case, can be prevented. Kawakami and Kubo (2008) stated that if a special paint reflecting light is applied, the temperature of the asphalt will decrease. Carrera and Dawson (2010) stated that if the warm (cool) asphalt technique is applied, the asphalt temperature will be 0.7-2.3 °C less than the temperature of a normal asphalt. Iwama et al. (2008) stated that different materials could be mixed into the asphalt to obtain heat shielded asphalt roads (reduce the thermal conductivity of asphalt), and then they achieved a 20 °C reduction in the asphalt surface temperature by making such a design. Zhou et al. (2013) measured the surface temperature of the asphalt road on which the

system they prepared was applied at 3-6 °C lower than the surface temperature of the ordinary asphalt road. The average solar collector efficiency was 14% and the average solar absorptivity of the asphalt road surface was 36%.

A patent filed in 1979 can be cited as the first example of the use of asphalt as a solar collector (Lowe, 1979). Wang et al. (2010) designed a heat conduction device that absorbs energy from the sun to use the asphalt as a collector and developed a finite element model to predict the thermal response of the heat conduction device to verify the critical parameters in the asphalt collector. Pascual-Muñoz et al. (2013) obtained the thermal efficiency of the asphalt collector between 75-95% depending on the porosity and slope in their laboratory tests. Wu et al. (2011) stated that the efficiency of asphalt collector can be over 33%. However, Medas et al. (2013) made a theoretical analysis in order to better understand the thermodynamic potential and performance of the asphalt solar collector. They stated that the efficiency of asphalt solar collectors would be in the range of 1-5%, but could be increased to 10% by using conductive emitters. In this context, Mingyu et al. (2010) stated that graphite powders can be used as thermally conductive filler to increase the efficiency of the asphalt collector, the asphalt collector has an environmental effect on the solar energy potential and the optimal depth of the pipe bundles acting as a heat exchanger should be between 25m and 50 mm. Mallick et al. (2008) stated that a heat exchanger can be used to extract maximum energy from asphalt, the surface can be coated with reflection-reducing colors to increase absorption, and at the same time, the heat absorption capacity can be increased by adding a conductive material such as quartz to the asphalt. Yinfei et al. (2015) designed a bi-directional heat source structure in order to both to decrease solar absorption and to speed up the downward heat conduction of the asphalt pavement.

Similarly, the idea of using concrete structures as a heat generator emerged in the early years. Turner (1986) developed a simplified mathematical model to calculate the beneficial heat gain to flowing water in pipes buried under a concrete structure. Nayak et al. (1989) investigated the performance of concrete solar collectors used to provide domestic hot water for different flow rates and fluid inlet temperatures and different pipe steps. The best performance was found in 6 cm steps at mass flow of 0.02 l/s. Bopshetty et al. (1992) made mathematical modeling of concrete solar collectors used to provide domestic hot water. Al-Saad et al. (1994) used galvanized steel pipe, thermo pipe, and polyvinyl chloride pipe in a concrete collector and found the daily efficiency of the concrete solar collector with galvanized steel pipe to be 40% and that of the collector with metallic pipe to be 45%. Chaurasia (2000) tested a concrete solar collector of aluminum pipes buried under the concrete pavement and stated that it could provide moderate hot water to meet the various needs of a building throughout the day.

Highways and solar energy cooperation are limited to the use of photovoltaic (PV) panels in restricted areas on highways. However, this cooperation can be improved. In this study, the feasibility of energy generation on highways, different solar energy applications, and energy generation from asphalt roads are evaluated.

2. Energy Generation on Highways

Today, energy production on highways is limited. However, in recent years, it is aimed to meet the energy needs of highways, which are not used for any purpose other than travel and freight transportation, and to provide more added value from highways. In this direction, some studies are

carried out, albeit limited. However, some of these studies cannot go beyond the project, suggestion, and idea phase due to various reasons.

Some of the methods used or targeted for energy production on highways are listed below.

a) Electricity generation with wind turbines
   - Electric power generation with conventional wind turbines
   - Electricity generation with modified wind turbines

b) Electric energy production with biomass
c) Electricity generation by waves and tides
d) Electric power generation with mixed biofuels
e) Renewable energy-assisted electric vehicle charging stations
f) Renewable energy-assisted vehicle hydrogen charging stations
g) Generating a small amount of electrical energy using the thermoelectric effect
h) Generating a small amount of electrical energy by vibration capture technology
i) Generating a small amount of electrical energy using the piezoelectric effect.
j) Heat and electrical energy production with solar energy
   - Electric power generation with PV panels for warning signs and street lighting
   - Generation of electrical energy with solar noise-canceling barriers
   - Electricity generation with solar-powered road panel
   - Heat energy generation with asphalt road solar collector

2.1. Electric power generation with wind turbines

Wind turbines are widely used along highways in Germany, Netherlands and Denmark. Israel is taking steps to mount small wind turbines on lighting poles and take advantage of sea winds on the highway along the Mediterranean coastline. Taiwan installs small-scale wind turbines in car parks. A 1.5 kW experimental wind turbine generates enough electricity to power local road signs, video cameras, and speed detectors along the A6 motorway between Paris and Lyon. The Netherlands has applied wind turbines along the A12 and A20 highways (FHWA, 2017). Differently, electricity generation is planned by means of the wind of vehicles passing in both directions with Jersey barriers, which are modified by placing wind turbines on them (Cavanaugh, 2007; Prok, 2008). The next-generation design, a runner-up in a design competition in 2006 proposed the integration of small wind turbines on the highway Jersey barriers that divide the traffic (Fig. 1). The design of a student from Arizona State University is shown in Fig. 2. Similarly, the solar-wind powered bridge that came in second in the design project competition in Italy is shown in Fig. 3 and Fig. 4 shows the wind turbines harvesting energy from passing vehicles, creates 1 kW of power every hour, in İstanbul, Turkey. This wind turbine concept could be a new renewable energy source.

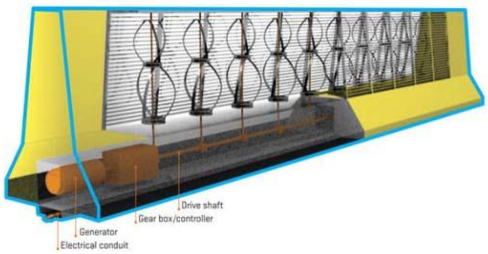

Fig. 1. New Jersey-wind turbine barrier (INHABITAT, 2007)

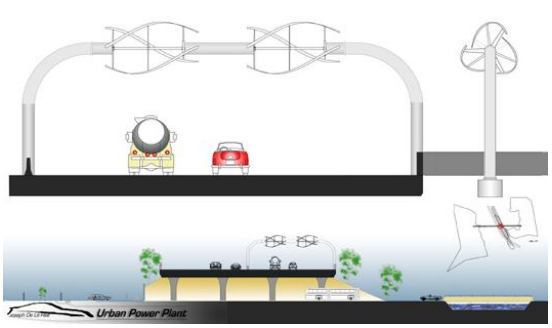

Fig. 2. Electricity generation from wind energy on the highway (WPE, 2009)

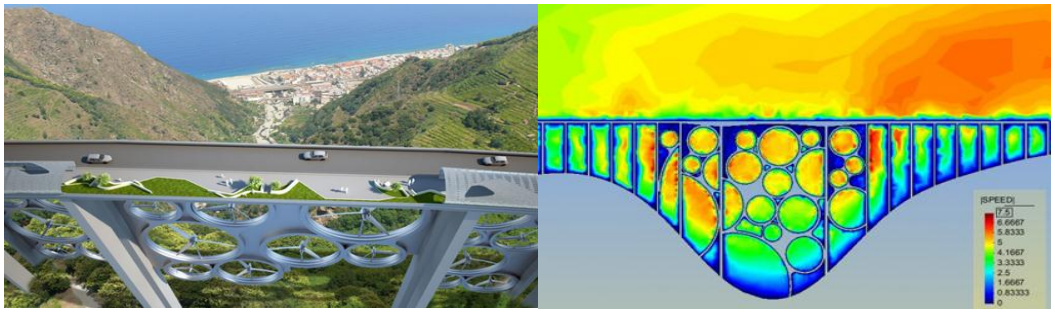

Fig. 3. Solar-wind hybrid bridge (Grozdanic, 2011)

Fig. 4. Wind turbines harvesting energy from passing vehicles, in İstanbul, Turkey

2.2. Electric energy production with biomass

Studies on the utilization of biomass energy on highways are not available. However, studies are underway to explore the biomass potential in road transport.

2.3. Electric power generation with wave and tidal energy

Nowadays, where wave and tidal energy is used with a limited amount, the use of these energy types in highways will be much more limited. On the other hand, studies are also not absent. The idea of submerging wave turbines in water has emerged to take advantage of the strong currents measured under the Golden Gate Bridge. In 2006, a few years after the controversy, the project was declared too expensive and dropped from the agenda. Similarly, discussions on electricity generation from wave energy are held in Hawaii.

2.4. Electric power generation with mixed biofuel

Efforts are underway to build electrical energy production facilities with mixed biofuel established to be used on highways at the edges of highways. Thus, carbon-neutral highways can be built. In this context, Finland has started work on the construction of the world's first carbon-neutral highway. At the feasibility stage of the project, if it passes this stage, it is predicted to be completed by 2016 (FHWA, 2017). Turkey has also done similar studies. For example, Esenboğa International Airport is Turkey's first carbon-neutral airport.

2.5. Renewable energy-assisted electric vehicle charging stations

Renewable energy vehicle charging stations; They are stations that produce electrical energy with PV panels, provide energy flow to electrical vehicles, comply with international charging station standards such as IEC 62196 for charging units in the system, and have infrastructures such as user safety, pricing, and communication. In other words, they are vehicle charging stations with established infrastructure where the vehicles can be charged while the drivers are doing activities such as resting, eating, or shopping in any place such as roadside recreation facility, workplace, shopping center, parking lot, and fuel station (Fig.5).

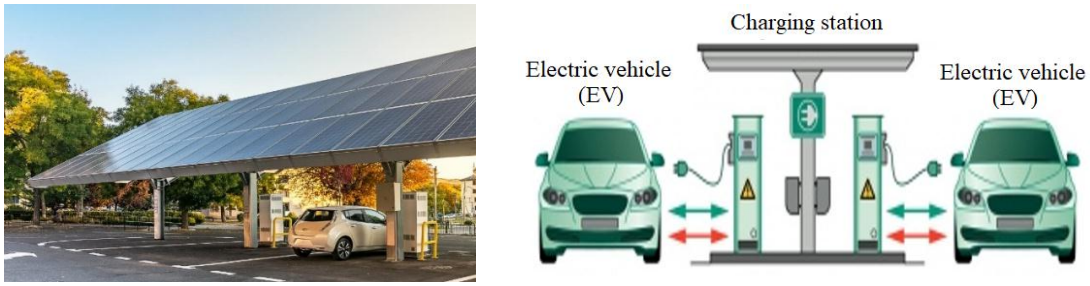

a) Charging station with PV (EVWIND, 2019)

b) Classic charging station

Fig. 5. Electric vehicle (EV) charging station

It is possible to charge the batteries of electric vehicles that are parked during the rest of the day and/or parked all night long, during the parking time, which only spend a few hours on the move during the day. On the other hand, with the increasingly widespread use of electric vehicles and therefore electric vehicle charging stations, an extra load will be placed on the grid, and accordingly, more power plants will be required. However, such problems that can be experienced with the use of renewable energy in vehicle charging stations are eliminated.

2.6. Renewable energy-assisted vehicle hydrogen charging stations

Although the use of hydrogen energy is very old, renewable energy-powered vehicle hydrogen charging stations are relatively new. In 2004, the California Hydrogen Road Network was launched to support and catalyze the rapid transition to the hydrogen transport economy in California, and funds were allocated to develop and support 9 hydrogen stations. Canada has planned to build a hydrogen highway with 7 fuel stations. The European Union (EU) wants to develop an EU hydrogen road network. Denmark is making plans to link the Norway HyNor Project with mainland European countries through the hydrogen connection project. Iceland is working on hydrogen refueling infrastructure solutions for the future, with a focus on small-scale hydrogen replenishment stations. As of January 2014, 3 hydrogen and fuel cell vehicle stations are in operation in Japan. The hydrogen refueling station, which was put into operation on the Kyushu University campus in September 2009, is one of the best examples of the "hydrogen road". The hydrogen highway extending approximately 375 miles between Oslo and Stavanger in Norway is planning to operate 6 hydrogen stations near the South Korea highway (FHWA, 2017).

2.7. Electric energy generation using the thermoelectric effect

Although the use of thermoelectric elements is widespread, studies on both electricity generation and cooling of the coating through thermoelectric devices embedded in the asphalt are new. It is being studied on the availability of cooling in summer and heating in winter. Fig. 6 shows the

thermoelectric device embedded in the asphalt.

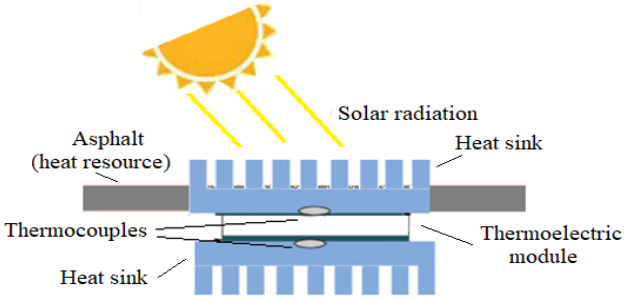

Fig. 6. Thermoelectric device embedded in the asphalt

2.8. Electric power generation with vibration capture technology

A small amount of electrical energy can be produced by using vibration capture technologies. The use of vibration capture technology on the highway is shown in Fig. 7.

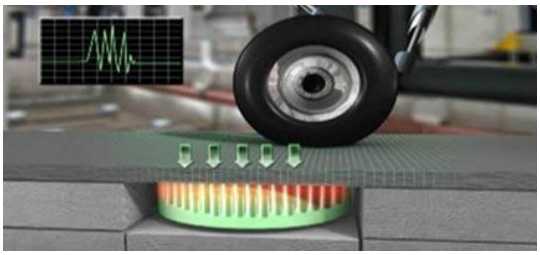

Fig. 7. Vibration capture on the roadway (MFA, 2011)

2.9. Electric energy generation using the piezoelectric effect

The piezoelectric effect is the energy produced as a result of pressure applied to certain surfaces. Although it was observed in 1880 that quartz crystals created electricity under stress and motion when electrified, new areas of application are found today. Barium titanate and quartz crystal are two important piezoelectric materials that are widely used. Researchers from the University of Minnesota Duluth are working on developing a concrete piezo-resistive mixture to measure the electrical resistance change caused by buried electrodes and passing vehicles (ITS, 2009; NIST, 2014).

2.10. Energy generation with solar energy

2.10.1. Electricity generation with PV panels

On highways, the use of PV panels as warning signs and lighting or as energy supply equipment is quite common. Fig. 8 shows the use of PV panels in warning signs and street lighting. The US state of Oregon develops electricity generation projects from PV panels for the traffic operations of state road systems within the framework of the solar road program. The projects implemented can be seen in Fig. 9.

Fig. 8. Use of PV panels in warning signs and street lighting

Fig. 9. State road PV project in Oregon, USA (104 kW and 1.75 MW) (ODT, 2016)

Similarly, a solar power project was carried out on a 3.4 km long railway tunnel on the E91 highway in Belgium (Fig. 10a). The total surface area of the ceiling is 50 000 m^2 and the power generation is estimated to be 3.3 MWh per year (Oettinger, 2010). Between the cities of Daejeon-Sejong, South Korea, a 32 km bicycle path has been created, which is completely covered with PV and protected from vehicle traffic with special barriers (Fig. 10b). A test array of 100 kW of fixed and flexible PV panels was placed on a roadside in Ohio (FHWA, 2017). Unlike large PV plants, the advantage of these types of PV plants is that the energy is used both on-site and helps to protect potentially soils.

a) Railway tunnel, Belgium (Ridden, 2011) b) Bicycle path, South Korea (SBH, 2015)

Fig. 10. PV panel applications on railway and bicycle path

2.10.2. Generation of electrical energy with solar noise barriers

Solar-powered noise barriers are structures built next to railways and highways for both protection from noise sources and energy generation. Many projects have been implemented in recent years regarding the use of noise-canceling barriers equipped with PV panels on highways. The combination of PV module and noise suppression first emerged with the application of a solar-powered noise-canceling barrier with an inclination angle of 45° and a power of 100 kW on the A13 highway in Switzerland in 1989. In 1996, a solar-powered noise barrier (inclination angle 50°, power 220 kW) was installed on the A9 highway in Amsterdam. Later, it became increasingly

widespread in other countries (Lenardic, 2015). The largest PV noise barriers in Europe are detailed in Table 1. PV noise barriers, whose main function is to prevent noise, are used in many parts of Germany. So much so that these barriers in Germany can be as big as a solar power plant. Fig. 11 shows a 2.7 km long and 2.65 MW tunnel-noise barrier PV power plant on the A3 highway near Aschaffenburg in Germany. Fig. 12 shows a noise-canceling barrier with a surface of 4907 m^2 of PV panels.

Every country should take some steps to keep up with developing and changing conditions. In this context, Turkey's Transportation Ministry, for 2035, prepared by generating electricity with solar power generation target the roads are highways with the project. Such targets should be set to a prior date, and projects that are worthy of the solar country should find their place both on highways and in suitable areas.

Table 1. Europe's largest PV noise-canceling barriers (Lenardic, 2015)

Power	Location	Description	Year	MWh/GHG
2.65 MW	Germany, **Aschaffenburg**	Solarpark Aschaffenburg, A3	Ralos, 2009	
1 MW	Germany, **Töging am Inn**	A94 highway	2007	
833 kW	Italy, **Oppeano** (Verona)	S.S. 434 "Transpolesana"	FAR Systems, 2010	793 MWh
730 kW	Italy, **Marano d'Isera** (Trento)	A22 Brenner highway	FAR Systems 2009	
600 kW	Germany, **Freising** (Munich)	A92 highway, 1080 I-50 Modüller, 6750 I-50 CER Modüller, 12 inverter	Gehrlicher SI, 2003-2009	575 MWh
365 kW	Germany, **Freiburg**	B31 highway	2006	
283 kW	Germany, **Bürstadt**	B57 highway	SolarArt,2010	
216 kW	Netherlands, **Amstelveen**	A9 highway	1998	
180 kW	Germany**, Vaterstetten**	400 m noise barrier along the railway	Phönix Solar, 2004	
123 kW	Switzerland, **Melide** (Tessin)	585 STM 120 Modules along the Gotthard highway	SunTechnics FS, 2007	130 MWh /100 tCO_2
101 kW	Austria, **Gleisdorf**	A2 highway, Graz, 1266 m	2001	80 MWh
100 kW	Germany, **Sausenheim**	A6 highway	1999	70 MWh
100 kW	Switzerland, **Domat/Ems**	A13 highway, first in the world	1989	
100 kW	Switzerland, **Giebenaach**	A2 highway	1995	
90 kW	Germany, **Biessenhofen** (Bayern)	Nestle plant	Green City Energy 2010	
80 kW	Switzerland, **Safenwil**	A1 highway	2001	
63 kW	France, **Foquiere**	A21 Lens - Calais highway	1999	
40 kW 20 kW	Germany, **Saarbrücken**	A620 highway, transparent+normal module	1995	50 MWh
55 kW	Netherlands, **Utrecht**	A27 highway	1995	
53 kW	Germany, **Emden**	A31 highway	2003	32 MWh
40 kW	Austria, **Seewalchen**	A1 highway, Salzburg	1992	
30 kW	Germany, **Ammersee**	A96 München-Lindau highway	1997	25 MWh
30 kW	Germany, **Rellingen**	A23 highway	1992	
28 kW	Germany, **Großbettlingen**	"Stoiadler III"	2006	
24 kW	Australia, **Melbourne**	Tullamarine-Calder, Essendon Airport	2007	
12 kW	Switzerland, **Münsingen**	Demiryolu boyunca iki yüzeyli PV	2008	
10 kW	Switzerland, **Zürich**	A1 highway, first bifacial PV	1997	
9.6 kW	Switzerland, **Zürich**	First in the railway	1998	

Fig. 11. 2.65 MW solar road project in Aschaffenburg, Germany (FHWA, 2017)

Fig. 12. Noise-canceling barrier with a PV panel surface of 4907 m^2 (Lenardic, 2015)

2.10.3. Electricity generation with solar-powered road panel

The idea of developing different types of energy-generating panels that can be laid like cobblestone on roads, especially in pedestrian roads, bicycle paths, and parks, is new. Such studies are given in Fig. 13. Each of the hexagonal-shaped PV panels consisting of three layers can generate 7.6 kWh energy per day. Although it is a good idea to both serve its purpose and generate electricity, the high cost of the projects, the efficiency of the panels, the residues and scratches on the panel surfaces that block sunlight, and the uncertainties about what problems driving a car on a smooth surface constitute obstacles to the implementation of such projects.

Fig. 13. Solar sidewalk, bike path, and highway (Brusaw and Brusaw, 2006; Rieland, 2014).

2.10.4. Heat energy harvesting with asphalt collectors (active mechanical asphalt cooling)

Asphalt roads are designed to support traffic loads and withstand the destructive effects of climatic conditions. In Turkey, about 20 million tonnes of asphalt is laid. Asphalt is an endlessly recyclable great material for storing solar heat (Şevik, 2016). Asphalt roads have a large surface area that can retain the heat it takes on for a long time even after the sun goes down, which collects solar energy. It consists of asphalt, 95% aggregate, and 5% bitumen. That is, 100 kg of aggregate is expressed in the form of 4 kg of bitumen. An asphalt road generally consists of a 20 cm subbase, 20 cm base, 8 cm bituminous foundation, 6 cm binder, and 5 cm wear layers. On a hot summer day, the surface of an asphalt road can rise up to 60 °C (Chen et al., 2009), so this potential heat energy can be used. Asphalt roads that are not used for any purpose other than travel should be protected in a way to serve the needs of generations and provide more added value. In this context, the asphalt solar collector concept has been developed in recent years. The main advantage of the asphalt solar collector concept is that a renewable energy source is used to generate heat energy. The use of

asphalt collectors has two important outputs. These; Energy production from high-temperature asphalt and protection of asphalt by cooling. Many studies are carried out to cool the asphalt, from different modifications of asphalt to different processing and laying processes. To cool the pavement, some potential strategies need to be implemented with different cooling mechanisms, including modification of the thermal properties of materials, improvement of evaporation and convection, and reduction of heat energy on/in the pavement (Li, 2012). To cool the road pavement (Asphalt road), either the properties of the road pavement should be played (increasing the surface reflectivity of the asphalt, reducing the thermal conductivity of the asphalt, reducing the thermal emission capability of the asphalt, increasing the whiteness value) or preventing the entry of heat energy into the road pavement (absorption or blocking of radiation from other surfaces shading) or to expel the heat energy (with equipment such as heat exchanger or that increases the convection between asphalt and air) on/in the coating. In Fig. 14, the reactions of different coating samples to solar radiation are given. Hot asphalt pavement absorbs 80-95% of sunlight. A cold asphalt pavement stores about 50% of solar energy. On the other hand, a land area stores 30% of solar energy, a grass area only stores 5% of solar energy and uses 50% of solar energy for evapotranspiration and evaporation.

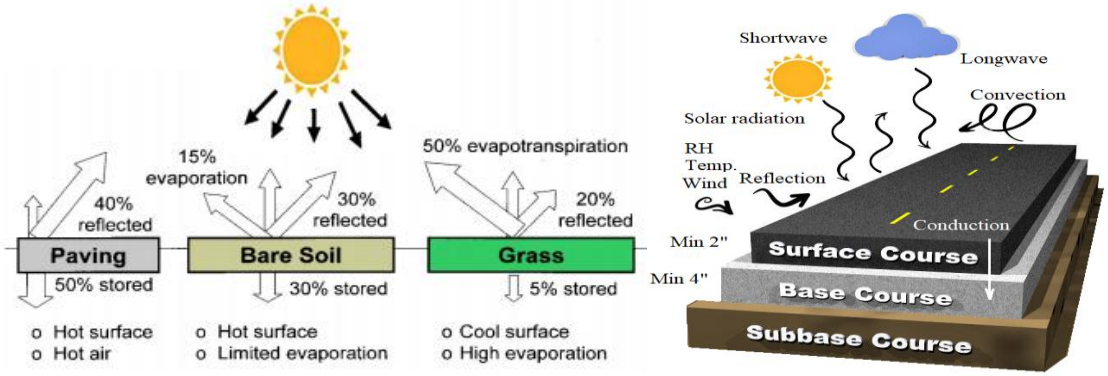

a) Response of different coating samples to solar radiation (Whiting and O'Meara, 2014)

b) Energy balance on asphalt ground surface

Fig. 14. Energy balance on different coating samples

Similarly, concrete pavement such as asphalt can be used as a collector. However, the difference between the thermal diffusion values, which is the factor that determines the heat flow through the coating, is large. That is, the thermal diffusivity of concrete pavement is 20% higher than that of asphalt. Convective and radiation properties may be the same, but the energy absorbed at the surface may differ depending on the albedo levels of the coatings. Data of different coatings are shown in Fig. 15. According to these data, it is seen that coatings with high reflectivity values are cooler, concrete coatings and walls can be used as a collector like an asphalt; however, there is a 15 °C difference between asphalt and concrete pavement. It should be kept in mind that this difference may decrease or increase depending on the albedo of the coatings. Pomerantz et al. (2003) stated that the asphalt coating could be at least 10 °C warmer than Portland concrete. Besides, when the whiteness of the asphalt coating increases from 0.05 to 0.40, it is seen that the asphalt coating temperature is 10 °C colder.

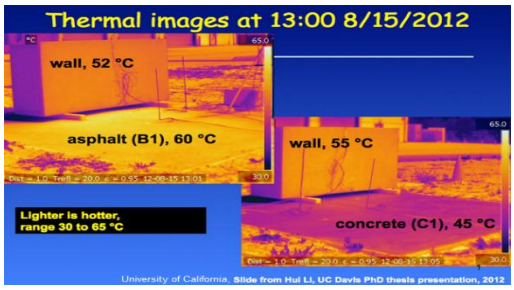

Fig. 15. Asphalt, concrete, and wall surface temperatures under the sun (AF, 2013)

The asphalt collector application can be considered as a traditional roof-type solar collector that produces hot water. Below are different types of asphalt collectors and sample applications of energy production from the asphalt in summer and winter (Figs. 16, 17, and 18).

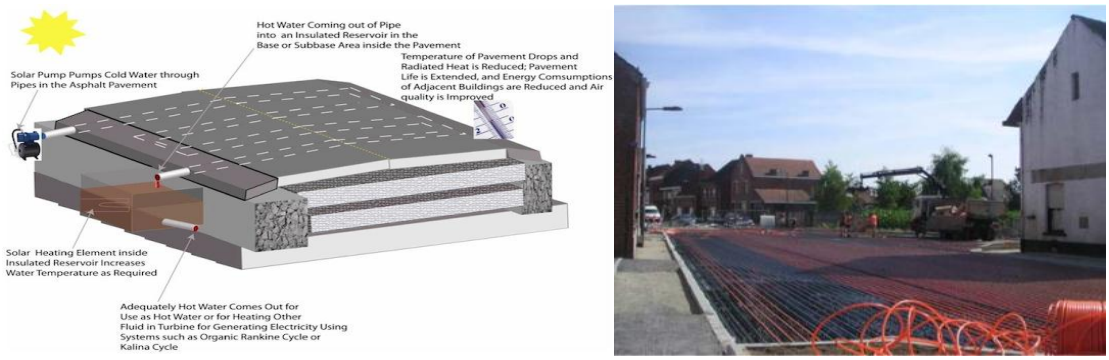

a) Asphalt solar collectors (Todd, 2011)

b) Asphalt solar collector application (Vandevyvere and Neuckermans, 2007)

Fig. 16. Asphalt solar collector types

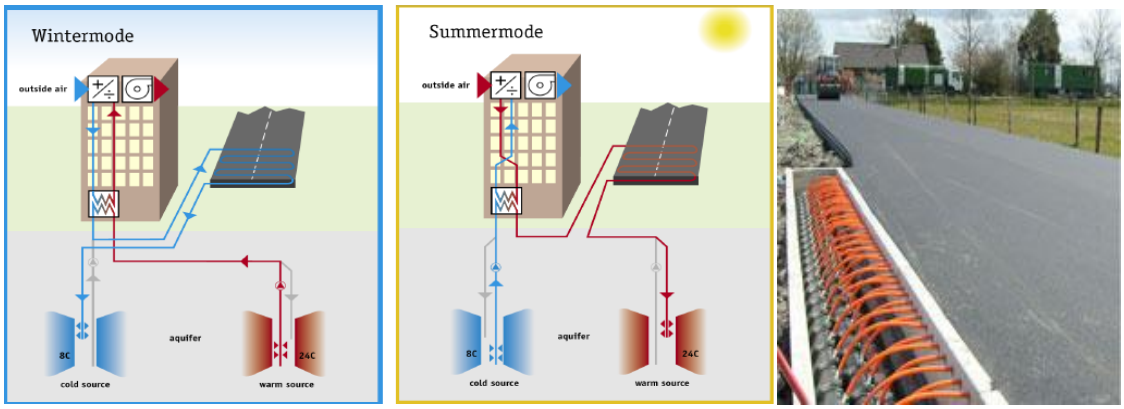

Fig. 17. Summer and winter application of energy production from asphalt (RS, 2012)

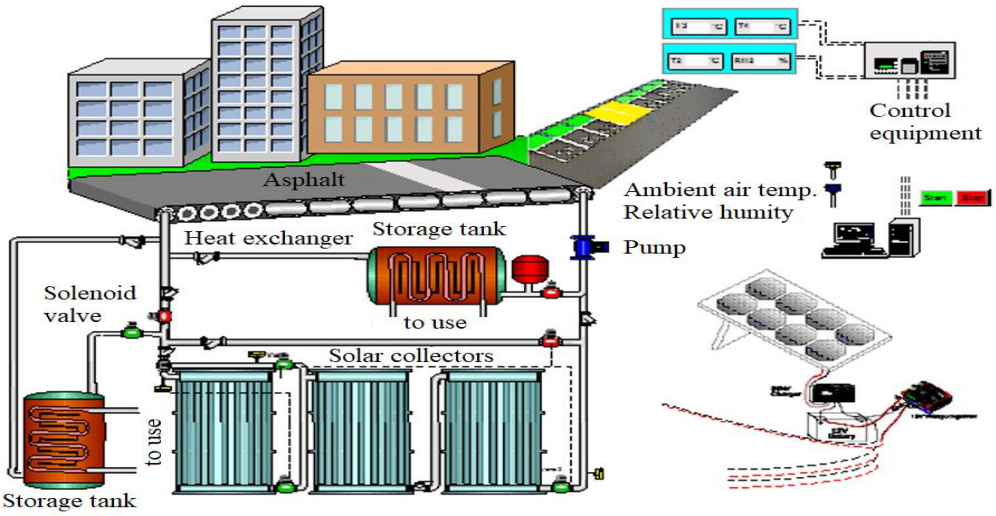

Fig. 18. Energy harvesting from asphalt and anti-snow system (Şevik, 2016)

2.11. Theoretical Analysis

Heat energy gained by asphalt pavement;

$$\dot{Q}_{in} = \Sigma A.I \quad (1)$$

The energy required to heat the water in the heat storage tank or the useful energy collected by a collector;

$$\dot{Q}_{out} = \dot{m}.c_p.\Delta T \quad (2)$$

$$\eta_{asph} = \frac{\dot{Q}_{out}}{\dot{Q}_{in}}.100 \quad (3)$$

Energy consumption of the circulation pump;

$$\dot{W}_p = \dot{m}_p.\Delta h \quad (4)$$

The amount of asphalt required for asphalting is calculated as follows;

$$RAA = A_{asph}\rho_{asph}d_{asph} \quad (5)$$

Outgoing longwave radiation

$$q_{rad} = \varepsilon.\sigma.T_s^4 \quad (6)$$

$$q_a = \varepsilon_a.\sigma.T_a^4 \quad (7)$$

The convection loss from the pavement to the atmosphere;

$$q_c = h_c.(T_s - T_a) \quad (8)$$

The net radiation heat transfer rate;

$$q_{net,rad} = \Sigma E_{absorbed} - \Sigma E_{emmitted} = E_{solar\ absorbed} + E_{sky\ absorbed} - E_{emitted} \quad (9)$$

$$q_{net,rad} = \alpha q_{solar} + \varepsilon_a.\sigma.T_a^4 - \varepsilon.\sigma.T_s^4 \quad (10)$$

3. Experimental study

3.1. Thermal properties of asphalt

Thermal properties of aggregate are decisive in the thermal conductivity of asphalt. Therefore, different values are reported in many studies. Thermal conductivity of asphalt is in the range 0.74–2.89 W/mK (Thompson and Dempsey, 1970; Solaimanian and Bolzan, 1993) and 0.8 and 1.5 W/m K (Luca and Mrawira, 2005; Gui et al., 2007; Yavuzturk and Ksaibati, 2005). Specific heat is in the range 0.8–1.85 kJ/kgK (Luca and Mrawira, 2002), and thermal diffusivity is between 1.2–16.8x10^{-7}

m^2/s (Hall et al., 2012) or 4.4-6.4×10^{-7} m^2/s (Luca and Mrawira, 2005). Bulk density is 2.295–2.450 kg/m^3 (3–7% air voids) (Luca and Mrawira, 2005). The solar absorptivity of asphalt is between 0.85 and 0.93 (Solaimanian and Kennedy, 1993). As the asphalt depth increases, the asphalt temperature rises and becomes more sensitive to thermal conductivity changes (Solaimanian and Bolzan, 1993; Hermansson (2004); Wang, 2010). Hermansson (2004) reported that the albedo of an asphalt road surface is higher in winter season than in summer because the color of asphalt is lighter. Albedo values were observed as 0.15 in summer and 0.4 in winter. Asphalt performs better than concrete because of the solar absorption coefficient and the black color.

3.2. Thermal properties of concrete

Metals such as iron have relatively low specific heat therefore, not much energy is needed to increase their temperature. Since concrete is a mixture product, it does not have a definite thermal or physical property. The thermal conductivity of concrete can vary from 0.6 W/mK (Abbott, 2004) to 4 W/mK (Keste and Patil, 2012). Specific heat capacity is 880 j/kg°C.

3.3. Thermal properties of the wood

The thermal conductivity of woods is relatively low due to the porosity of the timber and thermal conductivity reduces as the density of the wood reduces. The increase in the moisture content of wood also increases its thermal conductivity as the specific heat value of the water is higher than that of the wood. However, at a temperature less than 0 °C, the wood material can crack as water in the cell lumens of wood expands as it freezes. The wood heat storage capacity varies according to its temperature, moisture content, direction of the grain and density. The specific heat of spruce and pine is 2.3 kJ/kg °C at 0 – 100 °C. The density of wood is one-third of that of brick, whereas the heat storage capacity of spruce and pine are almost the same as that of brick. Specific heat capacity of some timbers are; red beech: 1300 j/kg°C, alder: 1400 j/kg°C, walnut: 1400 j/kg°C, larch: 1400 j/kg°C, red pine: 1500 j/kg°C, maple: 1600 j/kg°C, birch: 1900 j/kg°C, oak: 2400 j/kg°C and pockwood: 2500 j/kg°C (ETB, 2003).

4. Result and discussion

Surface temperatures of asphalt, concrete, wood, and two different color surface coating materials were measured and compared. Measurements were made between 16 and 21 April. Fig. 19 shows the weather conditions on 16-21 April 2021.

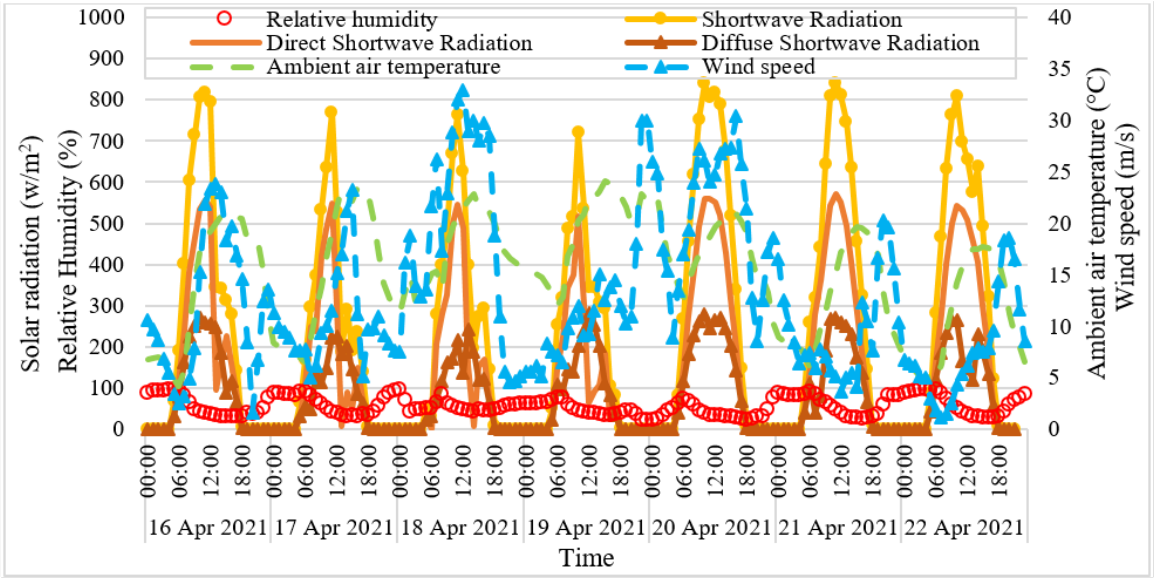

Fig. 19. Weather conditions in 16-21 April 2021

Thermal images of surface temperatures of asphalt, concrete, wood, and two different color surface coating materials are shown in Figs. 20-24. All thermal images were taken at 12:00 at 16 °C ambient air temperature and 810 W/m^2 solar radiation. Fig. 20 shows the surface temperatures of asphalt and concrete. According to the figure, concrete pavements and walls, such as asphalt pavements, can also be used as a collector. While the asphalt temperature reached approximately 32 °C, the concrete temperature reached approximately 24 °C. It is seen that coatings with high reflectivities are cooler and there is an 8 °C difference between asphalt coating and concrete coating. This difference may increase or decrease depending on the whiteness of the coatings. Niachou et al. (2008) and Georgakis and Santamouris (2006) reported that the surface temperature of black asphalt in summer was 65 °C, the surface temperature of gray color stone reached 48 °C, whereas the surface temperature of shaded gray color cement pavement was 30 °C and non-shaded gray color cement pavement was 60 °C. Pomerantz et al. (2003) stated in their study that the asphalt coating could be at least 10 °C warmer than Portland concrete. Besides, when the whiteness of the asphalt pavement increased from 0.05 to 0.40, surface temperature of the asphalt pavement was 10 °C colder.

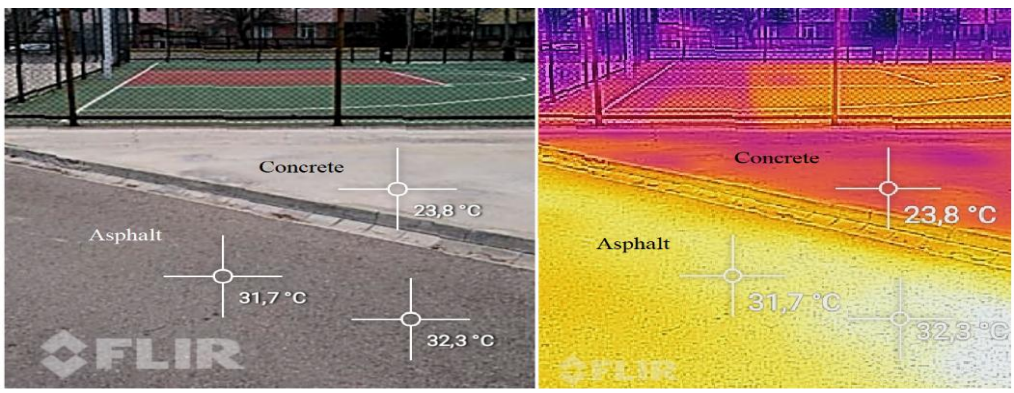

Fig. 20. Surface temperatures of asphalt and concrete

Fig. 21 shows the surface temperatures of wood. The surface temperature of wood reached approximately 43 °C. Sand, asphalt, concrete, wood, and coating also have a relatively low specific heat. However, water has a high specific heat therefore, it takes more energy to rise the temperature of water than asphalt, sand, concrete, and coating. This explains why the asphalt on the area gets hot whereas the others stay cool. Here, of course, the color is also quite effective.

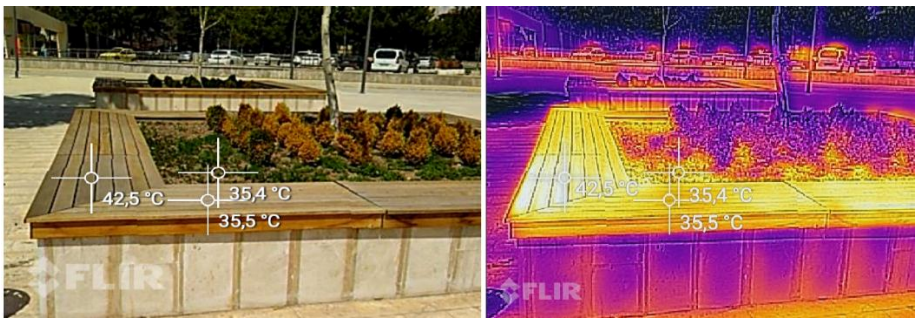

Fig. 21. Surface temperatures of wood

Fig. 22 shows that the light-colored coatings reduce the heat island effect. The surface temperature of white color coating was quite low at 30.9 °C, while the red and green colors were 35.8 °C and 36.9 °C, respectively. Synnefa et al. (2011) found that the surface temperature of an off-white asphalt with 0.45 albedo has about 12 K lower than asphalt with 0.03 albedo. On the other hand, yellow, green, red and beige, asphalt materials with an albedo of 0.26, 0.10, 0.11 and 0.31 found 9.0, 5.0, 4.0, and 7.0 K lower than the black color asphalt surface temperature, respectively.

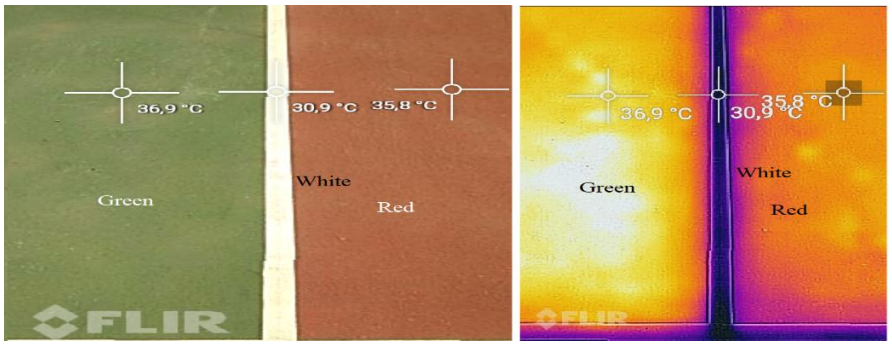

Fig. 22. Surface temperatures of the red, white, and green surface coating

Fig. 23 shows the comparison of surface temperatures of concrete and coating. While the concrete reached 37 °C, the coating reached 45 °C, which may mean that the coating is more efficient in heat storage. However, this alone is not a determinant.

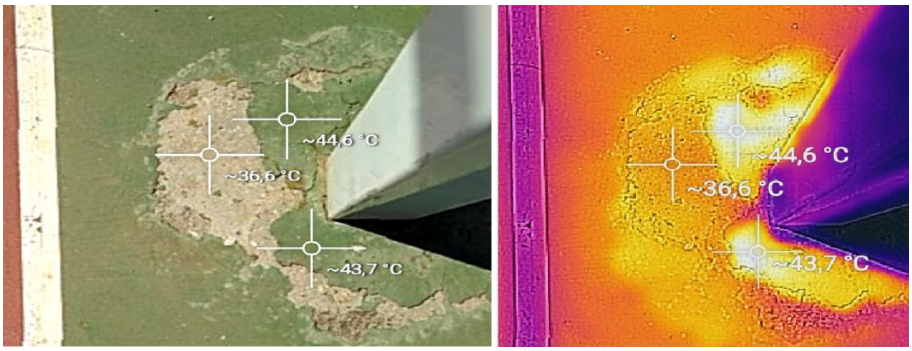

Fig. 23. Comparison of surface temperatures of concrete and surface-coating

Shaded and partially shaded areas are areas where the asphalt collector is not suitable for energy generation and trees can block solar radiation by 70-90% on a clear summer day. It protects the asphalt by preventing the increase of asphalt temperature. In a street full of neatly placed trees, the cost of house cooling can be 10-30% less. Also, shady streets are 10-40 °F cooler (Whiting and O'Meara, 2014). Fig. 24 shows the surface temperatures of the coating in sunny and shady areas. On the green coating, the surface temperature reached 22 °C in the shadow areas, while the surface temperature reached 34 °C in sunny areas.

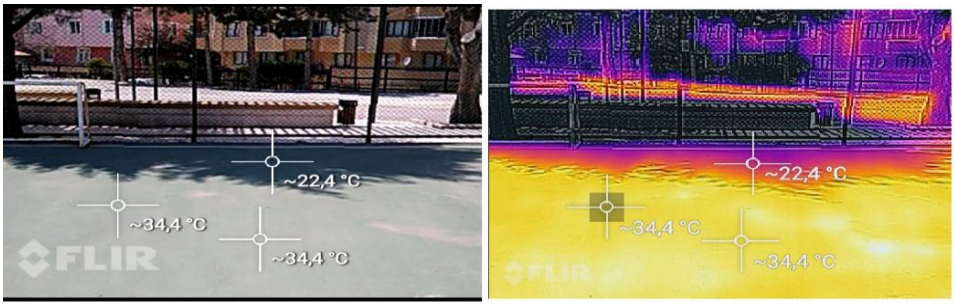

Fig. 24. Surface temperatures of the surface coating in sunny and shady areas

It is forecasted that approximately $166 billion is required to improve road surfaces on highways and bridges each year in the USA (AASHTO, 2010). According to a study conducted in 1996 (Asaeda et al., 1996), pavements in Tokyo contributed to the warming of its atmosphere by almost half the energy consumption of the commercial areas in the city. Several types of functional asphalt and concrete can be designed to solve the urban heat islands effect. Instead, heat islands can be used as solar collectors.

5. Conclusion

In this study, energy generation applications on highways are evaluated, the feasibility of energy generation from asphalt roads has been researched and good practice examples that can and can be used to generate energy are presented. With this study, hot air, hot water, and electrical energy can be produced from asphalt roads with energy generation systems, the asphalt life can be extended by reducing the temperature of the asphalt road, it can be helped to create cool pavements by preventing or reducing the effects of urban heat island, energy savings can be achieved and asphalt roads asphalt roads can reduce the carbon footprint. It has been predicted that there may be a contribution to reducing the emission rate of the transportation sector by reducing the number of

permits. However, such applications can reduce asphalt maintenance costs and contribute to the reduction of rutting and fatigue effects. Finally, it is predicted that energy is conserved, systems can be easily applied by designing the system with innovative and sustainable modern methods, and unless light-colored asphalt roads are produced, they can continue to produce energy.

While creating the projects; Meticulous studies should be carried out on subjects such as school-industry cooperation, R&D studies, public participation and communication with the public, feasibility assessment, determination of priorities, composition of state-private policies, creating a project team, evaluating business models, system selection, supports, and coordination. Also, the general public interest and sustainability goals of the state must be observed. Solar energy use on highways must be increased. The aforementioned applications in rural highways, bridges, recreation areas, parking areas that are less exposed to wear and tear and are easier to apply, bicycle and pedestrian roads can be implemented with good feasibility. Good practices should be put forward by combining the experiences gained in universities, the business world, and the public.

Nomenclature

A_{asph}	area to be asphalted, m^2	RAA	required amount of asphalt, m^3
c_p	specific heat capacity, kJ/kgK	T_a	air temperature, 2 m above the surface, K
d_{asph}	thickness of the asphalt to be laid, m	T_s	surface temperature, K
h	enthalpy, kJ/kg	W_P	pomp power, kW
h_c	convection heat transfer coefficient, W/m^2K	η_{asph}	asphalt efficiency
I	solar radiation, W/m^2	ρ_{asph}	specific weight of asphalt, 2.4 ton/m^3
m	mass, kg	α	absorptivity of the surface
q_a	atmospheric downwelling longwave radiation, W/m^2	ε	emission coefficient,
q_c	convection loss (loss energy to the air), W/m^2	ε_a	pavement surface absorptivity, 0.7 in a clear day
q_{rad}	outgoing radiation, W/m^2	σ	Stefan–Boltzman constant, $5.68x10^{-8}$ W/m^2K^4
q_{solar}	solar heat flux, W/m^2		
$q_{net,rad}$	net radiation heat transfer rate, W/m^2		

References

1. AASHTO, Rough roads ahead. American Association of State Highway and Transportation Officials, Washington, DC, 2010.
2. Abbott, AB. Analysis of thermal energy collection form precast concrete roof assemblies (Master's Thesis). Virginia Polytechnic institute and State University, Virginia, 2004.
3. AF (Asphaltfacts), Research Findings: Concrete Pavements Make Urban Heat Islands Worse, Not Better!, 03.12.2013, http://www.asphaltfacts.com/news/industry-news/research-findings-concrete-pavements-make-urban-heat-islands-worse-not-better/, [Accessed: 22.04.2021].
4. Al-Saad, MA., Jubran, BA., Abu-Faris, NA. Development and testing of concrete solar collectors. Int. J. Solar Energy, 16, 1994, 27–40.
5. Asaeda, T., Ca, VT., Wake, A. Heat storage of pavement and its effect on the lower atmosphere. Atmospheric Environment 30(3), 1996, 413–427.
6. Bopshetty, SV., Nayak, JK., Sukhatme, SP. Performance analysis of a solar concrete collector. Energy Convers. Manage. 33, 1992, 1007–1016.
7. Brusaw, S., Brusaw, J. Solar roadways. 2006.
8. Carrera, A., Dawson, A. Alternative materials and methods to enhance resistance to climate change. University of Nottingham, UK, Report Nr 3, January 2010.
9. Cavanaugh, R. The new Jersey barrier: Mark oberholzer explores the urban highway's potential for wind power. MetropolisMag.com, January 10, 2007.
10. Chandrika, VS., Karthick, A., Kumar, NM., Manoj Kumar, P., Stalin, B., Ravichandran, M. Experimental analysis of solar concrete collector for residential buildings. Int. J. Green Energy, 2021, 1–9.
11. Chaurasia, PBL. Solar water heaters based on concrete collectors. Energy, 25, 2000, 703–716.
12. Chen, MZ., Wei, W., Wu, SP. On cold materials of pavement and high-temperature performance of asphalt

concrete. Materials Sci. Forum 620-622, 2009, 379–382.
13. ETB (Engineering ToolBox), Specific heat of some common substances. https://www.engineeringtoolbox.com/specific-heat-capacity-d_391.html, 2003, [Accessed: 20.04.2021].
14. EVWIND, IRENA analysis smart charging electric vehicles on the energy transition, May 14, 2019, https://www.evwind.es/2019/05/14/irena-analysis-smart-charging-electric-vehicles-on-the-energy-transition/67186. [Accessed: 22.03.2021].
15. FHWA (Federal Highway Administration/ U.S. Department of Transportation). Alternative uses of highway right-of-way, http://www.fhwa.dot.gov/real_estate/publications/alternative_uses_of_highway_right-of-way/rep03.cfm#tbl2, 27.06.2017, [Accessed: 22.03.2020].
16. Georgakis, Ch., Santamouris, M. Experimental investigation of airflow and temperature distribution in deep urban canyons for natural ventilation purposes. Energy and Buildings 38(4), 2006, 367–76.
17. Grozdanic, L. Solar wind bridge – Efficient reuse of highways, 2 May 2011, http://www.evolo.us/architecture/solar-wind-bridge-efficient-reuse-of-highways/.
18. Gui, J., Phelan, P., Kaloush, K., Golden, JS. Impact of pavement thermophysical properties on surface temperatures. J. Mater. Civ. Eng. 19(8), 2007, 683–690.
19. Hall, MR., Dehdezi, PK., Dawson, AR., Grenfell, J., Isola, R. Influence of the thermophysical properties of pavement materials on the evolution of temperature depth profiles in different climatic regions. J. Mater. Civ. Eng. 24(1), 2012, 32–47.
20. Hermansson, A. Mathematical model for paved surface summer and winter temperature: comparison of calculated and measured temperatures. Cold Reg. Sci. Technol. 40, 2004, 1–17.
21. INHABITAT, Wind power from new Jersey highways, 2007, https://inhabitat.com/highway-wind-power/.
22. ITS Institute, Beyond the loop: Researchers develop the next generation of vehicle detectors. The Sensor Newsletter, Spring, 2009.
23. Iwama, M., Yoshinaka, T., Omoto, S., Nemoto, N. Fundamental study on the reduction of pavement temperature by use of solar reflective technology. Proc. of the International ISAP Symposium 18-20 August, Zurich, Switzerland. Edit. Partl., 2008.
24. Kawakami, A. Kubo, K. Development of a cool pavemetn for mitigating the urban heat ısland effect in Japan. Proc. of the International ISAP Symposium 18-20 August, Zurich, Switzerland. Edit. Partl., 2008.
25. Keste, AA., Patil, SR. Investigation of concrete solar collector: A Review. IOSR J. Mech. Civ. Eng. 6, 2012, 26–29.
26. Lenardic, D. Photovoltaic noise barriers. 25th September 2015. https://sunenergysite.eu/en/pvpowerplants/noisebarriers.php. [Accessed: 05.07.2020].
27. Li, H. Evaluation of cool pavement strategies for heat ısland mitigation. Research Report–UCD-ITS-RR-12-33, Institute of Transportation Studies, December 2012, University of California, Davis, California.
28. Lowe, JL. Paving and solar energy system and method. Inventor: Wendel, I.L. United States, patent of invention US 4.132.074, 01-02-1979, 1979.
29. Luca, J., Mrawira, DM. Thermal properties and transient temperature response of full-depth asphalt pavements. Transport Res. Rec. 1809(1), 2002, 160–171.
30. Luca, J., Mrawira, DM. New measurement of thermal properties of superpave asphalt concrete. J. Mater. Civ. Eng. 17 (1), 2005, 72–79.
31. Mallick, RB., Chen, BL., Bhowmic, S., Hulen, MS. Capturing solar energy from asphalt pavements. ISAP 2008.
32. Medas, M., Mallick, R., Bhowmick, S. Thermodynamic analysis of asphalt solar collector (ASC). Heat Transfer in Energy Systems. ASME 2013 Summer Heat Transfer Conference HT2013 July 14-19, 2013, Minneapolis, MN, USA, 2013.
33. MFA, Harnessing the power on the highways. 2011, http://mfa.gov.il/MFA/InnovativeIsrael/Pages/Harnessing_power_on_highways-Feb_2011.aspx.
34. Mingyu, C., Shaopeng, W., Yuan, Z., Hong, W. Effects of conductive fillers on temperature distribution of asphalt pavements. Physica Scripta (T139):014046, 2010.
35. Nayak, JK., Sukhatme, SP., Limaye, RG., Bopshetty, SV. Performance studies on solar concrete collectors. Solar Energy 42(1), 1989, 45–56.
36. NIST, Self powered wireless sensor network for structural bridge health prognosis, 2014, http://www.nist.gov/tip/proj_briefs/upload/tip_project_brief_080011_9h9007.pdf
37. Niachou, K., Livada, I. Santamouris M. Experimental study of temperature and airflow distribution inside an urban street canyon during hot summer weather conditions. Part 1. Air and surface temperatures. J. Building and Environment 43(8), 2008, 1383–92.
38. ODT (Oregon Department of Transportation), Solar highway program: From concept to reality, A guidebook for departments of transportation to develop solar photovoltaic systems in the highway right-of-way, November 2016 (Revision) (Original August 011).
39. Oettinger, SA. Enfinity develops rail tunnel solar project. PV-magazine, October 21, 2010.
40. Pascual-Muñoz, P., Castro-Fresno, D., Serrano-Bravo, P., Alonso-Estébanez, A. Thermal and hydraulic analysis of multilayered asphalt pavements as active solar collectors. Applied Energy 111, 2013, 324–332.
41. Pomerantz, M., Akbari, H., Chang, S.-C., Levinson, R., Pon, B. Examples of cooler reflective streets for urban

heat-island mitigation: Portland cement concrete and chip seals, Lawrence Berkeley National Laboratory, University of California, 2003.
42. Prok, J. Interstate wind: Using new technology to enhance transportation fuel investments, Transportation Law Journal 35, 2008, 67.
43. Ridden, P. Infrabel and Enfinity announce completion of 16,000-panel solar train tunnel. June 10, 2011.
44. Rieland, R. A bike path near Amsterdam is now generating solar power, November 14, 2014.
45. RS, Case studies, 2012, https://www.restreets.org/case-studies/solar-roadway.
46. SBH (Solar Business Hub), Bike path on Korea's highway covered with solar panels. April 10, 2015.
47. Solaimanian, M., Kennedy, TW. Predicting maximum pavement surface temperature using maximum air temperature and hourly solar radiation. Transp Res Rec, 1417, 1993, 1–11.
48. Solaimanian, M., Bolzan, P. Analysis of an integrated model of climate effects on pavements. Strategic Highway Research Program, 1993; report SHRP-A-637.
49. Synnefa, A., Karlessi, T., Gaitani, N., Santamouris, M., Assimakopoulos, DN., Papakatsikas, C. On the optical and thermal performance of cool colored thin layer asphalt used to improve urban microclimate and reduce the energy consumption of buildings. Building and Environment, 46 (1), (2011), 38–44.
50. Şevik, S. Modeling of a multi-functional solar-asphalt energy harvesting and snow-ice prevention system for sustainable superstructures. TÜBAV Sci. J. 9(1), 1–16, 2016.
51. Thompson, MR., Dempsey, BJ. A heat-transfer model for evaluating frost action and temperature-related effects in multilayered pavement systems. Highw. Res. Rec. 1970, 39–56.
52. Todd, DA. Asphalt pavement solar collectors: The Future is Now, May 26, 2011.
53. Turner, R.H., Concrete slabs as summer solar collectors. Proc. Int. Heat Transfer Conf., San Francisco, CA, 1986, 683-689.
54. Vandevyvere, H., Neuckermans, H. The implementation deficit of sustainable construction in Flanders, Belgium. Estimation and proposals for enhanced strategies, Conference: Passive and Low Energy Architecture (PLEA) 2007: Sun, Wind and Architecture, 22 – 24 November 2007, Singapore.
55. Vind, HP. Oxidative degradation of asphalt, Naval Civil Eng. Lab Port Hueneme, CA, 1967.
56. Wang, H., Wu, S., Chen, M., Zhang, Y. Numerical simulation on the thermal response of heat-conducting asphalt pavements. Phys Scripta 2010, 139:014041-1–014041–3.
57. Wang, H., Wu, S., Chen, M., Zhang, Y. Numerical simulation on the thermal response of heat-conducting asphalt pavements. Phys. Scr. 014041, 2010.
58. Whiting, D., O'Meara, C. Tree placement: Right plant, right place, master gardener, CMG Garden Notes #631, Colorado State University Extension, 1–7, 2014.
59. WPE (Windpower Engineering), No shortage of amusing wind turbine ideas. September 16, 2009, https://www.windpowerengineering.com/no-shortage-of-amusing-wind-turbine-ideas/.
60. Wu, SP., Chen, MY., Zhang, J. Laboratory investigation into thermal response of asphalt pavements as solar collector by application of small-scale slabs. Applied Thermal Engineering (31), 2011, 1582–1587.
61. Yavuzturk, C., Ksaibati, K., Chiasson, AD. Assessment of temperature fluctuations in asphalt pavements due to thermal environmental conditions using a two-dimensional, transient finite-difference approach. J. Mater. Civ. Eng. 17(4), 2005, 465–476.
62. Yinfei, D., Qin, S., Shengyue, W. Bidirectional heat induced structure of asphalt pavement for reducing pavement temperature. Applied Thermal Engineering 75, 2015, 298–306.
63. Zhou, Z., Hu, S., Zhang, X., Zou, J. Characteristics and application of road absorbing solar energy. Front. Energy 7(4), 2013, 525–534.

Suyun parçalanmasında fotobiokatalizatorlar və hidrogenin istehsalında fotokimyəvi üsul

Şəfa Məmmədli Ağa qızı,
k.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

XÜLASƏ

Kimyəvi reaksiyalarda metaloporfirinlərdə baş verən dəyişikliklər metalın mərkəzi ionunun elektron sistemi ilə bağlıdır. Təbii piqmentlər elektromaqnit radiasiyasının görünən diapazonunda, yəni dalğa uzunluğu 380 və 750 Nm arasında işığı uddurur. Absorbsiya zolağının mövqeyi maksimal dalğa uzunluğu zamanı ən çox ehtimal olunan elektron keçidlər üçün lazım olan enerji ilə müəyyən edilir, absorbsiyanın intensivliyi isə baş verən keçid ehtimalını əks etdirir. Qısa dalğalar sahəsində şüalanmanın elektroduna düşən dalğanın uzunluğundan kvant çıxışının asılılığının olmaması, fazalararası sərhəd vasitəsilə fotogenerləşdirilmiş əsas yük daşıyıcılarının axınının kiçik bir qatqısına uyğun gəlir.

Açar sözlər: spektrlər, fotokatalizator, modifikasiya, ftalocyanin, porfirinlər, elektrokimyəvi xüsusiyyətlər.

Giriş

Müasir cəmiyyətin texniki proqresi əsasən təbii karbohidrogeni xammal kimi istifadəsinə əsaslanır. Üzvi yanacaqlardan istifadə insanları böyük miqyaslı problemlərin qarşısında qoyur, belə ki enerji ehtiyatlarının tükənməsi, zərərli tullantıların ətraf mühitinə mənfi təsiri və s. Bu problemlərin həlli yollarından biri hidrogeni alternativ yanacaq kimi geniş istifadəsidir. Hidrogen ekoloji təmiz və bərpa edici enerji daşıyıcısına malikdir. Karbohidrogendən üstünlüyü - daha yüksək yanma istiliyinə malik olmasıdır. Bundan əlavə, hidrogeni enerji batareyası kimi və uzun məsafələrdə universal enerji daşıyıcısı kimi istifadəyə imkan verir.

Müasir dövrdə yarımkeçirici elektrodlar, hansı ki, günəş enerjisini hidrogenin kimyəvi enerjisinə çevirə bilmək qabiliyyətinə malikdir, suyun fotoelektrokimyəvi parçalanması prosesində böyük əhəmiyyət kəsb edirlər. Belə yarımkeçirici elektrod materiallardan biridə modifikasiya olunmuş TiO_2 elektrodlarıdır. Bu elektrodlar suyun parçalanması üçün qarşıya çıxan sualların əksəriyyətinə cavab verirlər. Bu tələblərdənə ənə əsası müstəvi potensial zolağın qiymətinin mənfi olması və görünən şüalara qarşı elektrodun həssas olmasıdır.

Yaxın vaxtlara qədər böyük xüsusi səthə malik olan titan dioksidi yalnız inert bir material kimi baxıldı. Ancaq son illərdə titan dioksidin yarımkeçirici xüsusiyyətlərə malik olması, onun iki davamlı dəyişiklik şəklində (rutil və anataz) olması tədqiqatcıların diqqətini getdikcə artırdı. Bu gün TiO_2 kimyəvi sənayedə müxtəlif katalitik sistemlərdə aktiv struktur komponenti kimi və oksidləşmə, izomerizasiya, dehidrolizasiya proseslərində istifadə olunur.

İxtiranın vəzifəsi suyun işığın təsiri altında yüksək sürətlə parçalana bilən fotobiokatalizatorun yaradılması, tetrapirrol birləşmələr əsasında, nanostrukturlaşmış mezoporlu TiO_2 plyonkasında immobilizə edilmiş, həmçinin yüksək effektivliyə və fotobiokatalizatorun stabil şəkildə əldə edilməsinə imkan verən hazırlanma üsulunun işlənib hazırlanmasıdır. İxtiranın məqsədi həmçinin təklif olunan fotobiokatalizatorun köməyi ilə hidrogen almaq üçün effektiv fotokimyəvi üsulun işlənib hazırlanmasıdır.

Araşdırma

Bu işin məqsədi dielektrik təbəqənin qalınlığının dielektrik spektroskopiya üsulu ilə SiO_2-in relaksasiya və yüklənmənin MDP strukturlarında ötürülməsi proseslərinə təsirinin tədqiqi olmuşdur. İş spektrin əsas sahəsində dielektrik spektrometrlərdə aparılır ki, bu da adsorbentin əmələ gəlməsi zolaqları istisna olmaqla diferensial spektrlərin alınmasına geniş imkanlar verir. Adsorbasiyalı molekulların səthi birləşmələrinin spektrləri nümunənin xüsusi vakuum küvetinə yerləşdirilməsi zamanı tədqiq olunur. Mövcud küvet konstruksiyaları, ümumiyyətlə, yüksək temperaturlarda müalicə etmək və həm nümunə, həm də həcmdə qaz fazasının spektrinin çəkilişini nəzərdə tutur. Portativ tipli sadələşdirilmiş konstruksiyanın kuvetləri nümunənin ayrı-ayrı vakuum qurğusunun köməyi ilə emalını həyata keçirməyə imkan verir. Küvet növlərinin əksəriyyəti vakuum xəttinə və dozaj sisteminə birbaşa qoşulur və spektrometrin yarıqından əvvəl daimi bərkitmə üçün nəzərdə tutulmuşdur. Adsorbasiyalı molekullarla səthin lazımi miqdarı adsorbsiya olunmuş molekullarla adsorbsiya tarazlıqlarının tədqiqatlarının nəticələri əsasında eyni şəraitdə hazırlanan adsorbentin eyni nümunəsində xüsusi qurğuda adətən buxar təzyiqi ilə verilir.

Dielektrik parametrlərin ölçmələri 106 Hz tezlik diapazonunda və 100^0 C – 350^0 C-ə qədər olan temperatur intervalında yerinə yetirilmişdir. Sistem impedansın tezlik analizatorundan, ölçü hüceyrəsindən, termostatlaşdırma qurğularından, buxarlanma və qazvari azotun verilməsi sistemi ilə Duyarın qabığından, həmçinin kompüter interfeysi ilə avtomatik məlumatların toplanılması sistemindən ibarətdir. Ölçmə zamanı temperatur 0.3^0 C dəqiqliyi ilə sabitləşib. Nümunə üçün 1 V-nin ölçmə gərginliyi verilmişdir. 0,24 m^2 sahəsi olan Titan kontaktları dielektrikdə istilik buxarlanma ilə vakuumda tətbiq edilmişdir.

Temperatur ilə keçiriciliyin artması ilə əlaqədar ola bilər: Birincisi, ionların və ya vakansiyaların yerlərindən atılmış ödəniş daşıyıcılarının sayının artması ilə; ikincisi, doldurulma daşıyıcılarının hərəkətliliyinin artmasına səbəb olan şəbəkənin dalğalanmalarının amplitudasının əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi ilə. Aşkar edilmiş qanunauyğunluqlar Titan oksid təbəqəsinin amorfikliyi, onda həm öz, həm də qatışıq nümunələrin sintezi zamanı əmələ gəlmiş çox sayda qüsurların olması ilə izah olunur. Oksid təbəqəsinin qalınlığının artması dielektrik xarakteristikaların pisləşməsinə səbəb olur ki, bu da orta tezliklər sahəsində dielektrik keçiriciliyin əhəmiyyətinin azalması və xüsusi keçiriciliyin artımında özünü göstərir. Bundan əlavə, dielektrik təbəqənin qalınlığının artması ilə aktivləşdirmə enerjisi də azalır.

Bununla belə, titan dioksidindən istifadə edən fotokataliz bir sıra əhəmiyyətli çatışmazlıqlara malikdir. Məsələn, titan dioksidinin qadağan edilmiş zonasının eni 3,2 ev təşkil edir, yəni titan dioksidinin udulma sahəsi spektrin UV sahəsində yerləşir. Buna görə, görünən radiasiyanın təsiri altında fotokatalizatorların işinin effektivliyi 10% - dən azdır. Bu da yük daşıyıcılarının rekombinasiyasının yüksək dərəcəsi, aşağı xüsusi səthi, həmçinin titan oksidin kiçik adsorbsiya qabiliyyəti ilə bağlıdır. Fotokatalizatorların fotoaktivliyinin yüksəldilməsinin perspektivli istiqaməti müxtəlif təbiətli əlavələrlə modifikasiya olunmuş Titan dioksidindən istifadədir. Tədqiqat məlumatları,metal tərkibli (Pt, Pd, Ru) tərəfindən dəyişdirilmiş NaY tipli sellitlər və tetrapirrollarla həssaslaşdırılmış bu davranışa təsir edən elektrokimyəvi davranış TiO_2 xarakterinin xüsusiyyətlərinə işıq salır. Bu üsul katalizatorların xüsusi səthini artırmağa imkan verir, bu halda hissəciklərin orta ölçüsü azalır, və, deməli, aktiv titan mərkəzlərinə reagentlərin əlçatanlığı artır.

Yuxarıda (su elektroliz) əsasən 540 və 700 nanometrlər arasında olan dalğa uzunluğu ilə işıq əldə yalnız enerji istifadə otaq temperaturunda əldə edilir. Müəyyən edilmişdir ki, xlorofilin oksidləşmiş formasının oksidləşmə-bərpa potensialı təxminən +1,1 V təşkil edir ki, bu da molekulları hidrogen və oksigen atomlarına ayıraraq aşağı enerji molekulundan (oksidləşmə-bərpa potensialı +0,82) möhkəm birləşmiş elektronları çəkmək üçün kifayətdir.

Çox vaxt üzvi molekulyar yarımkeçiricilər öz kristal quruluşuna və ya amorf fazasına və ya polikristalik quruluşuna malikdirlər. Bu cür materiallarda yaxşı strukturun alınmasında əsas həlledici amil üzvi materialın astara vurulması üsulunun optimallaşdırılmasıdır ki, keçiriciliyin yüksək əhəmiyyəti olan nizamlı strukturları əldə etsin. Üzvi yarımkeçirici strukturlar yaratmaq üçün ən uyğun belə metalfthalocyanin kimi üzvi molekullardər. Kristal vəziyyətində, qonşu molekulların əlaqəli p - orbital sistemlərinin güclü üst-üstə düşməsi yarımkeçirici xüsusiyyətlərin ortaya çıxmasına gətirib çıxarır. Bir metal atom olması astarlı üzvi material daxili elektronun ötürülməsini yaxşı təmin edir. Metalftalocyaninlər əsasında yarımkeçiricilərdə keçiricilik qabiliyyəti müxtəlif qiymət intervalında dəyişə bilər: 10^{-12} -Si $\cdot$ m^{-1} -dən (almaz və neylonda olduğu kimi) 10^{-4} Si $\cdot$ m^{-1} -ə qədər. Bəzi metalftalosianinlərin enerji zonal quruluşu geniş Houkkel üsulu ilə hesablanmışdır. Bu hesablamada konfiqurasiya qarşılıqlı əlaqəsi nəzərə alınmışdır. Yüksək molekulyar orbital valentin zonasını təşkil edir. Keçiricilik zonasını təşkil edən aşağı boş molekulyar orbitallərə baxarkən konfiqurasiya qarşılıqlı təsiri nəzərə alınmalıdır. Bu halda bir sıra enerji səviyyələri enerjinin yaxın əhəmiyyətinə malikdir, buna görə də eyni simmetriya ilə zonalar arasında qarşılıqlı əlaqəni nəzərə almaq lazımdır.

Müvafiq aktivasiya enerjisi 0.21 ev-ə bərabərdir. Bu dəyər sinqlet həyəcanlandırılmış vəziyyət və keçiricilik zonasının alt səviyyəsi arasındakı enerji fərqinə uyğun gəlir. RSN üçün 2 vahid səviyyə 1.77 ev-də valentin zonasının kənarından yuxarı yerləşir, beləliklə qadağan edilmiş zonanın eni 1.77 Ev + 0.21 Ev=1.98 ev-ə bərabərdir. Bu dəyər tünd keçiriciliyi temperatur asılılığı ilə müəyyən edilir ki, qaranlıq aktivasiya enerji ilə uyğun gəlir. Valentin zonasının eni və monoftalosianinin müxtəlif növ kristallarının keçiricilik zonasının dəyərləri də mövcuddur, lakin bu zaman bu strukturlarda doldurulma daşıyıcılarının mütəhərrikliyinin kifayət qədər yüksək əhəmiyyəti olduğu bildirilir: 10^{-1} – 10^{-2} sm^2 /v·s.

Tapıntılar

Tetrapirrol makrosikli bir düz yüksək gərginliklik sistemidir. Elektronun delokalizasiyası bütün makrosiklə yayılır ki, bu da ona xeyli dərəcədə aromatik xarakter verir. Belə bir vəziyyətdə elektronın stimullaşdırılması çox asanlıqla baş verir. Elektronun oyanmasını müşayiət edən ödənişin yenidən bölüşdürülməsi bir neçə dipol məqamının yaranmasına gətirib çıxarır ki, bu da öz növbəsində 470-700 nm dalğa sahəsində bir sıra intensiv absorbsiya zolaqlarının yaranmasına səbəb olur. Şəkil 1 kimyəvi modifikasiya olunduqdan sonra səth üçün fototokun kvant çıxışının spektral asılılığı təqdim edilmişdir. Sensibilizasiya dərəcəsi görünən işıq tərəfindən elektrodun işıqlandırılması zamanı yaranan fototokun ölçülməsi yolu ilə müəyyən edilmişdir. Fototokun kvant çıxışının maksimal dəyəri çox yüksək idi (-0,8). Qısa dalğalar sahəsində şüalanmanın elektroduna düşən dalğanın uzunluğundan kvant çıxışının asılılığının olmaması, fazalararası sərhəd vasitəsilə fotogenerləşdirilmiş əsas yük daşıyıcılarının axınının kiçik bir qatqısına uyğun gəlir

Fazalar arasında sərhədə rekombinasiyanın təsiri və hissəciyin sahəsində daha qalın və müqaviməti böyük olan elektrodlar üçün mümkündür, harada ki dalğa fototokun kvant çıxış asılılığı yaxşı ifadə

edilir. Ultrobənövşəyi sahədə h dalğa uzunluğundan λ asılılığında bir yüksəliş var və bu hissəciyin sahəsində rekombinasiyanın azalmasıyla izah olunur. Na_2SO_4 məhlulda kvant çıxışın azaldılması digər məhlullardan daha az güclü idi, yəni Na_2SO_4 məhlulunda fazalararası sərhəddə rekombinasiya itkiləri daha çox idi. Eyni zamanda, katod cərəyanlarının bu sahədə kvant çıxış həcminə təsiri nəzərə alınmır.

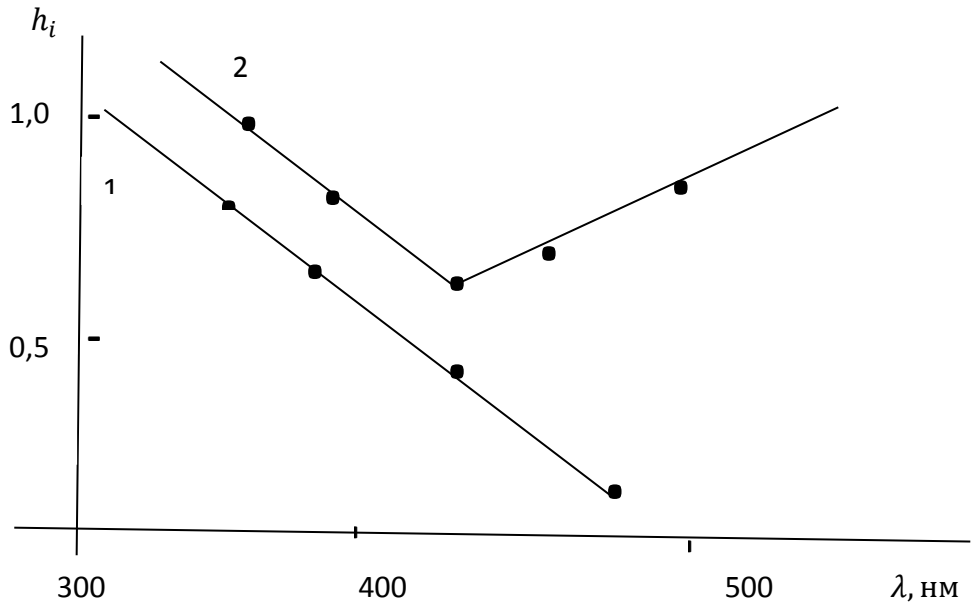

Şəkil 1: Fototok cıxımının spektral asılılığı:

1 – adi səth

2 – modifikasiya olunmuş səth

Fotosintez ali bitkilərə kimyəvi prosesi kimi tətbiq oluur, ardıcıl kimyəvi çevrilmələrdən ibarətdir və pilləli hidrogeni donordan (su molekulları) akseptor tərəfə aparır, ən mühümü olanıda karbon dioksidir:

$$6H_2 + 6CO_2 \rightarrow C_6H_{12}O + 8CO_2$$

Fotosintez prosesinin elektrokimyəvi formulyasiyası ondan ibarətdir ki, xloroplastların membranlarının fotosintetik piqmentləri ilə tutulan işıq enerjisi oksid-bərpa reaksiyalarının həyata keçirilməsi üçün olduqca səmərəli şəkildə istifadə olunur. Son məhsulların (oksigen) +0.8 b və -0,48 B (piridinnukleotidlər) meydana gəlməsinin oksidləşmə-bərpa potensialının fərqi 1,2-dir. Bu mənada işıq enerjisinin kimyəvi enerjiyə çevrilməsi proseslərinin cərəyan etdiyi təbii aparatı fotoelektrokimyəvi element adlandırmaq olar. Fotosintez prosesində meydana gələn oksigen su molekulundan gəlir. Mexanizmi məlum olmayan bu mürəkkəb reaksiya (Hill reaksiyası) xloroplast homogen yaşıl bitkilərin təcrid olunmuş yarpaqlarında dəfələrlə tədqiqat mövzusu olmuşdur. Hill reaksiyasını həyata keçirmək üçün xloroplastlardan başqa, inkubasiya mühitinə hər hansı bir oksidləşdirici əlavə etmək lazımdır, məsələn, NAD və ya NADF. Bu reaksiyanın gedişində oksidləşən su molekullarının hesabına fotosensilləşdirilmiş xlorofill tərəfindən akseptorun bərpası baş verir. Bu suyun oksidləşməsinin məhsulu oksigendir. Bu reaksiyanın mexanizmi tam aydın deyil. Porfinlər reaksiyanı oksidləşdirilmiş və bərpa edilmiş aralıq birləşmələrin formalaşması ilə elektron almağa və ya verməyə qadir olduğuna inanılır. Daha sadə şəraitdə bu prosesi müşahidə etmək mümkün olan modellər qurmaq olduqca cəlbedicidir. Ehtimal etmək olar ki, heterogen

sistemin mövcudluğu, daha doğrusu faza bölməsinin sərhədinin olması bu reaksiyanın keçməsi üçün zəruri şərtdir.

Nəticə

Bu araşdırmanın məqsədi metalkompleks ftaloyaninlər və porfirinlər haqqında metal xassələr göstərən materialların ümumiləşdirilməsi və daha yüksək keçiricilik qabiliyyətinə malik kompleksin alınması məqsədi ilə bu sahədə gələcək axtarış imkanlarının müzakirə edilməsidir.

Porfirin kompleksləri effektiv fotosensibilizatorlar kimi istifadə edilə bilər müxtəlif tetrapirrol komplekslərinin əsasında çoxkomponentli yarımkeçirici strukturun yaradılması zamanı spektrin yaxın IR sahəsində fototok siqnal əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirilməsinə nail olunur. Tetrapirrol kompleksləri yeni nəsil günəş batareyaları yaratmaq üçün istifadə edilə bilər. Tetrapirrol komplekslərinin qabiliyyəti yaxın IR diapazonunun elektromaqnit şüalarını fəal şəkildə udmaq üçün üzvi və qeyri-üzvi yarımkeçiricilərin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən kompleks yarımkeçirici strukturlar yaratmaq üçün istifadə edilə bilər. Günəş enerjisi hesabına hidrogen əldə etmək üçün nəzərdə tutulmuş fotoelektrokimyəvi elementlər lap əvvəldən axıra qədər əsasən oksid yarımkeçiricilərindən ibarət fotoanodlarda yaradılmışdır.

Metal-üzvi komplekslərdə kimyəvi və elektrokimyəvi reaksiyaların mexanizminin və kinetikasının tədqiqi də əhəmiyyətli nəzəri maraq doğurur, çünki elektrolizdə kollektiv və lokal effektlərin rolunu müəyyən etməyə və katalizatorun kimyəvi quruluşu və katalitik aktivliyi arasında əlaqə yaratmağa imkan verir. Porfirin qruplaşdırılması olan molekulyar komplekslər tetrapirrol birləşmələrinin aktiv mərkəzləri xidmət edir. Aktiv mərkəz - aktiv mərkəzin substratla əlaqəsini təmin edən aminturşu qalıqlarının radikallarının tərkibində funksional qrupları olan polipeptid zəncirinin bir hissəsidir. Substratın molekulu konformasiya dəyişikliyinə məruz qalır, buna görə reaksiya mümkün olur. Aktiv mərkəzdən başqa, bəzi fermentlərin molekulunda tənzimləyici və ya allosterik sahə var. Aşağı molekulyar molekullu birləşmələr onunla qarşılıqlı əlaqə saxlayırlar və bu sahənin konformasiya dəyişikliklərindən asılı olaraq aktiv mərkəzin konformasiyası dəyişir, bundan reaksiya sürəti də dəyişir. Beləliklə, səthi tetrapirol birləşmələri ilə örtülmüş oksid yarımkeçiricilər əsasında əldə edilən sistemlər yüksək effektiv katalitik sistemlərin istehsalına gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Коллмен Дж., Хигедас Л., Нортон Дж., Финке Р. Металлоорганическая химия переходных Press, 1979.
2. Евдокимов В.М. В сб. Преобразование солнечной энергии. М.: Наука, 1980. С. 57.
3. ЭА. Караганов, СВ. Кардашев, JLJL Мешков, С.Н. Нестеренко Изучение фотокаталитической активности системы TiO2/CuO в реакции окисления // Вести. Моск. Ун-та. сер. 2. ХИМИЯ. 1998. Т. 39. №3
4. 3. Nozik A. J., Memming R. Physical chemistry of semiconductor – liquid interfaces // J. Phys. Chem. 1996. Vol. 100, P. 13061–13078.
5. Pleskov Yu. V. Solar Energy Conversion: a Photoelectrochemical Approach. Berlin: Springer-Verlag, 1990.
6. О.В. Серебренникова. Успехи химии порфинов.Т.3. Ред. О.А. Голубчиков. С-Пб, 2001, с. 326 – 349.
7. А.Д. Миронов Палладий и порфины // Рос.хим ж. 2006. Т.1. № 4. С. 61-72 .

PERFORMANCE ANALYSIS OF ALAMOUTI SPACE-TIME BLOCK CODING OVER WEIBULL FADING CHANNEL IN MIMO SYSTEMS

(Mimo Sistemlərində Weibull Sönmə Kanalinda Alamouti Space-Time Blok Kodlamasinin Fəaliyyətinin Təhlili)

Konul Sultanova
Master of Azerbaijan Technical University
Azerbaijan Technical University, Baku, Azerbaijan

Summary

The performance of wireless communication systems is affected by channel fading. The requirement of reliable communication is increased with the improvement of next generation wireless systems. The main challenge in wireless communication is the realization of uninterrupted communication that is least affected by these fadings. Diversity techniques and multiple antennas technologies are assisted at this point. In this study, the performance of Alamouti Space Time Block Coding (STBC), a technique of diversity in the transmitter, is analyzed under Multiple Input Multiple Output (MIMO) antenna configurations in both receiver and transmitter side, Weibull fading channel, modeling the radio propagation environment both inside and outside, and Binary Phase Shift Keying (BPSK) modulation. It has been observed that the use of multiple antennas and STBC in the Weibull fading channel improves system performance such as Bit Error Rate (BER)

Key words: Alamouti Space Time Block Coding (STBC), Weibull Fading Channel, Multiple Input Multiple Output (MIMO) antennas, wireless communication

Xülasə

Simsiz rabitə sistemlərinin fəaliyyətinə kanal sönməsi təsir göstərir. Yeni nəsil simsiz sistemlərin inkişafı ilə bərabər, etibarlı rabitəyə də tələbat artmaqdadır.Simsiz rabitədəki ən böyük çətinlik sönmələrdən az təsirlənən kəsilməz rabitənin reallaşdırılmasıdır. Bu məqamda çoxlu antena texnologiyaları əlaqələndirmə üsulları ilə kömək olmaqdadır. Bu məqalədə , qəbuledici və ötürücüdə istifadə olunan Çoxlu Giriş və Çoxlu Çıxış (MİMO) antena quruluşu, həm daxili həm də xarici mühitdəki radio dalğa mühitini modelləşdirən, Weibull sönmüş kanal və Alamouti Space Time Block(STBC) kodlaması fəaliyyəti analiz edilmişdir. Weibull sönmüş kanalda ,çoxlu antenanın və STBC kodlamasının istifadəsinin Bit Xəta Dərəcəsini(BER) azaltdığı və sistem fəaliyyətinin artırıldığı müşahidə edilmişdir.

Açar sözlər: Alamouti Space Time Block kodlaması(STBC), Weibull sönmüş kanal, Çox GİriŞ və Çoxlu Çıxış (MİMO)antenası, simsiz rabitə

Giriş

Simsiz rabitə sistemlərinin geniş tətbiqi və istifadəçi sayının artması mövcud ehtiyyacların artmasına səbəb olmuşdur. Simsiz rabitənin etibarlılığı və fəaliyyəti, çox şaxəli yayılmanın səbəb olduğu kanal sönməsindən olduqca təsirlənir. Çoxlu antena texnologiyaları ilə bərabər istifadə olunan çeşidləmə üsulları, kanalda mövcud olan bu sönmənin təsirlərini azaltmağa imkan yaradır. Çoxlu antena texnologiyalarından olan Çoxlu Giriş Çoxlu Çıxış(MİMO) sistemlərdə, ötürücü tərəfindən birdən çox antena ilə parçalanaraq göndərilən verilənlər qəbuledici tərəfinən birdən çox antena ilə qəbul edilir. Əldə edilən bu verilənlər birləşdirilir və bunun sayəsində bağlantının təhlükəsizliyi artırılmış olur. Ötürücüdə əlaqə yaradan texnikalardan biri Məkan Zaman Kodlama ailəsinə daxil olan Məkan Zaman Blok Kodlarıdır(STBC). Bunun ən sadə və səmərəli halı olan Alamouti metodunun əsas özəlliyi, Maximum Likelihood(ML, Ən Böyük Oxşarlıq) metodu ilə ən çox çeşidləmə qazancı reallaşdırmasıdır.STBC və bununla əlaqəli olan MİMO siqnal emalına dair işləri son zamanlar olduqca diqqət çəkməkdədir.

STBC kodlarının effektivliyini analiz etmək üçün çox sayda araşdırmalar aparılmışdır. STBC kodlarının Bit xəta dərəcəsi(Bit Error Rate,BER) və tutum effektivliyi, Rayleigh sönmə kanalında fərqli modulyasiya növləri üçün və MİMO sistemlərində fərqli kanal parametirləri üçün incələnmişdir. Alamouti STBC kodlamasının müxtəlif modulyasiya növləri və kanal modelləri daxilində MİMO sistemlərə tətbiq olunaraq BER və Simvol Xəta Dərəcəsi (Symbol Error Rate, SER) analizi reallaşdırılmışdır.STBC tətbiq olunan MİMO sistemlərin fərqli sönmə kanalları daxilindəki kanal tutumunun effektivliyi araşdırılmışdır.

Bu məqalədə ,MİMO antena sistemi istifadə edərək Weibull sönmə kanalı və Alamouti kodlamanın BER effektivliyi analizi reallaşdırılmışdır.

Məkan Zaman Blok Kodlaması(STBC)

STBC ailəsinin ən çox istifadə edilən növü olan Alamouti kodlama 1998-ci illərdə inkişaf etdirilmişdir. Bu metodla göndəriləcək siqnal , məkan zaman kodları ilə kodlanır və sonrasında ötürücü antenlalar ilə göndərilir. Qəbuledici tərəfində qəbul edilən şifrələnmiş siqnal , ML metodu ilə deşifrələnərək təkrar əldə edilir. İstifadə olunan bu nizamlama texnikası Çoxlu Giriş Tək Çıxış (Multi İnput Single Output, MİSO)və MİMO antena quruluşuna sahip olan sistemlərə tətbiq olunur. Ötürücü tərəfində eyni dərəcədə nizamlama əldə edəbilmək üçün göndəriləcək siqnalın kopyaları eyni zamanda hər bir ötürücü antenasından göndərilir.

Şəkil 1.-də qəbuledici və ötürücü tərəfindən çoxlu antenaya sahib Alamouti Məkan Zaman Blok Kodlamanın blok sxemi göstərilmişdir.

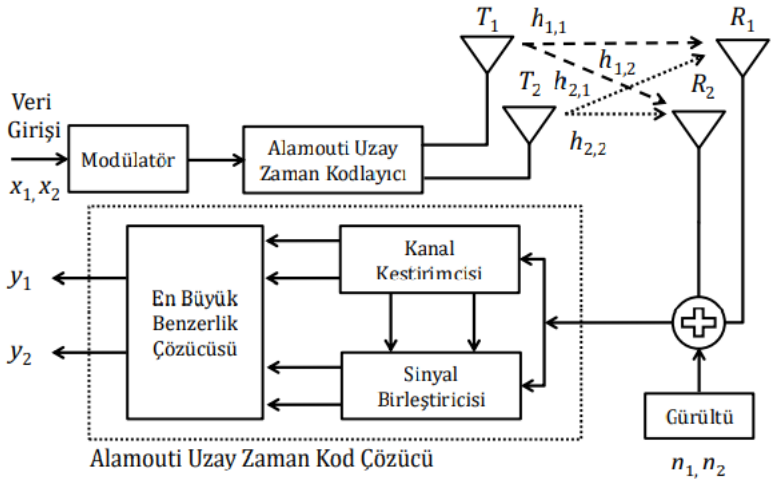

Şəkil1. Alamouti STBC Blok sxemi.

Qəbuledici və ötürücü tərəfindən MİMO antenası istifadə edən sistemdə göndəriləcək verilənlərin ilk olaraq modulyatorda BPSK modulyasiya olunurlar. Daha sonra bu verilənlər məkan və zaman üzərində kodlanaraq iki fərqli simvola sahib kod matrisi qururlar. Alamouti Məkan Zaman Kodlayıcı çıxışında əldə edilən bu simvollar ötürücü antenalara göndərilir. İstifadə olunan Alamouti kod matrisi X aşağıdakı şəkildə göstərilir.

$$X = \begin{bmatrix} x_1 & x_2 \\ -x_2^* & x_1^* \end{bmatrix} \quad (1)$$

Spesifik bir simvol periodunda , iki fərqli antenadan eyni zaman anında MİMO kanalı ilə iki siqnal göndərilir.

Cədvəl 1. Kodlama sonrası göndərmə ardıcıllığı.

Göndərmə Zamanı	1-ci Antena (T_1)	2-ci Antena(T_2)
t	x_1	x_2
t + S	$-x_2^*$	x_1^*

Cədvəl 1-də göründüyü kimi , verilən t zamanında birinci antenadan x_1, ikinci antenadan x_2 simvolu göndərilir. Bir sonrakı simvol zamanında (t + S) isə $-x_2^*$ siqnalı birinci antenadan , x_1^* siqnalı ikinci antenadan göndərilir. Burada * kompleks birləşmə prosesidir. Göndərilən bu simvollar qəbuledici tərəfindən tapılan R_1 və R_2 antenaları tərəfindən t və t+ S zamanlarında sırası ilə qəbul edilir. Sonrasında (2)-də ifadə edilən N küy matrisi əlavə olunaraq Alamouti Məkan Zaman Kod dekodlaşdırmaya göndərilir. Qəbuledici tərəfindən əldə edilən bu siqnalları göstərən R matrisi MİMO sistemlərdəki istifadəsi bərabərliyində : açəq forması isə (4)də göstərilmişdir.

$$N = \begin{bmatrix} n_{11} & n_{12} \\ n_{21} & n_{22} \end{bmatrix} \quad (2)$$

$$R = X.H \quad (3)$$

$$\begin{bmatrix} r_{11} & r_{12} \\ r_{21} & r_{22} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} x_1 & x_2 \\ -x_2^* & x_1^* \end{bmatrix} . \begin{bmatrix} h_{11} & h_{12} \\ h_{21} & h_{22} \end{bmatrix} \quad (4)$$

R matrisinə göz gəzdirdikdə , iki qəbuledici antenadan alınan siqnallar aşağıdakı kimi əldə edilir.

$$r_{11} = x_1.h_{11} + x_2.h_{21} + n_{11} \quad (5)$$

$$r_{12} = -x_2^*.h_{11} + x_1^*.h_{21} + n_{12} \quad (6)$$

$$r_{21} = x_1.h_{12} + x_2.h_{22} + n_{21} \quad (7)$$

$$r_{22} = -x_2^*.h_{12} + x_1^*.h_{22} + n_{22} \quad (8)$$

Burada h_{ij} , i=1,2 , j=1,2 ötürücü və qəbuledici antenalar arasındakı kanal sönməsi əmsalıdır. n_{11} , n_{12}, n_{21} , n_{22} qəbuledici siqnalı təmsil edən Gauss paylanması ilə kompleks təsadüfi dəyişənlərdir.

Alamouti Məkan Zaman Dekodlaması

Alamouti Məkan Zaman dekodlamanın içində olan siqnal birləşdiricisi , alınan siqnallara küyün əlavə edildiyi R matrisindəki siqnalları uyğunlaşdıraraq birləşdirir və sonrasında ML dekodlaşdırmasına göndərir. Birləşdirilən siqnallar aşağıda göstərilir.

$$\widetilde{x_1} = h_{11}^*.r_{11} + h_{12}.r_{12}^* + h_{21}.r_{21} + h_{22}.r_{22}^* \quad (9)$$

$$\widetilde{x_2} = h_{12}^*.r_{11} - h_{11}.r_{12}^* + h_{22}^*.r_{21} - h_{21}.r_{22}^* \quad (10)$$

R matrisinin elementləri (9) və (10) bərabərliyində yerinə qoyulduğunda ;

$$\widetilde{x_1} = [(h_{11})^2 + (h_{12})^2 + (h_{21})^2 + (h_{22})^2].x_1 + h_{11}^*.n_{11} + h_{12}.n_{12}^* + h_{21}^*.n_{21} + h_{22}.n_{22}^* \quad (11)$$

$$\widetilde{x_2} = [(h_{11})^2 + (h_{12})^2 + (h_{21})^2 + (h_{22})^2].x_2 - h_{11}.n_{12}^* + h_{12}^*.n_{11} - h_{21}.n_{22}^* + h_{22}^*.n_{21} \quad (12)$$

əldə edilir. Əldə edilən $\widetilde{x_1}$ və $\widetilde{x_2}$ qiymətlərinin x_1 və x_2 simvolları ilə oxşarlıqlarının hesablanması , ML dekodlaşdırıcı ilə reallaşdırılır. ML dekodlaşdırıcı iki simvol dekodlaşdırmaq üçün iki müstəqil qərar statistikasından istifadə edir. x_1 simvolunun kodunu açmaq üçün (13) bərabərliyində verilən qərar,

$$|[(r_{11}.h_{11}^* + r_{12}^*.h_{12}] - x_1|^2 + d.|x_1|^2 \quad (13)$$

x_2 simvolunu tapmaq üçün (14)bərabərliyində verilən qərar statistikası

$$|[(r_{21}.h_{21}^* + r_{22}^*.h_{22}] - x_2|^2 + d.|x_2|^2 \quad (14)$$

Burada , d N_t=2 üçün (15)bərabərliyi ilə hesablanır.

$$d = (-1 + \sum_{i=1}^{N_r=2} . \sum_{j=1}^{N_t=2} |h_{ij}|^2) \quad (15)$$

MİMO texnologiyası uyğun olaraq , qəbuledici və ötürücü 2x2 lik çoxlu antenalarla təchiz olunmuşdur. STBC kodlamanın bit xəta dəyəri (BER) Weibull sönmə kanalı üzərindən [0dB 20dB] SNR aralığında və BPSK modulyasiya olunaraq istifadə olunmuşdur. Bütün nəticələr MATLAB dan istifadə edərək əldə olunmuşdur.

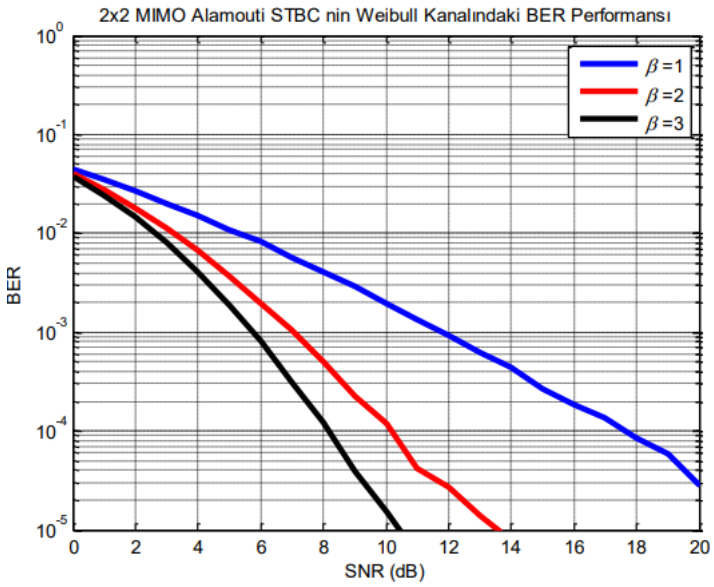

Şəkil 2. β dəyərinin Weibull kanalındakı BER göstəriciləri.

Şəkil 2-də Weibull kanalının ölçü parametrli olan β dəyərinin BER göstəricisinə olan təsiri incələnmişdir. β dəyərinin azalması vəziyyətində sönmə intensivliyi artdığından sistem göstəricilərinin azaldığı Şəkil 2. Də aydın görünür. Sönmə intensivliyinin artmasıyla ortaya çıxan itki , qəbuledici tərəfindən nizamlılıq dərəcəsinin artırılması və yeni qəbuledici antena sayının artırılmasıyla aradan qaldırıla bilər.

Şəkil 3-də Weibull kanalın ϒ parametrinin BER göstəricilərinə olan təsiri analiz edilmişdir. ϒ dəyərinin artım göstərməsi sönmə dərəcəsinin azaldığı; ϒ dəyərində azalma olduğunda sönmə dərəcəsinin artdığı ; nəticə olaraq BER-in artması ilə sistem göstəricisinin mənfi şəkildə təsirləndiyi Şəkil 3-də aydın görünür.

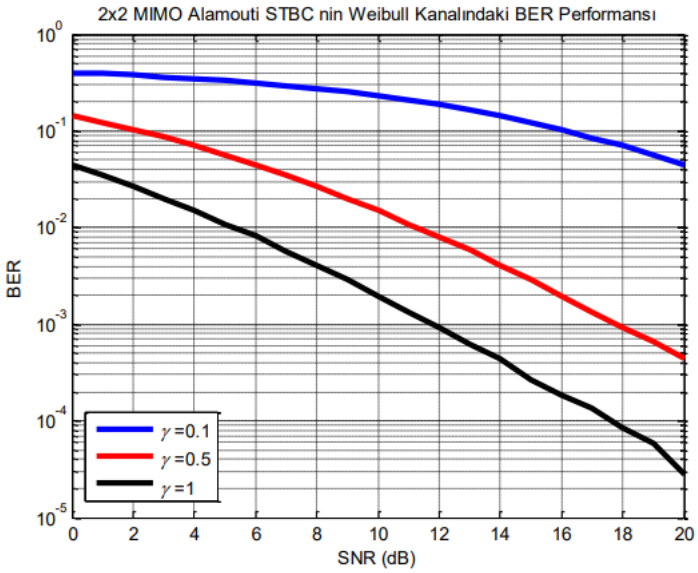

Şəkil 3. ϒ dəyərinin Weibull Kanalındaki BER göstəricisi.

Şəkil 4-də Rayleigh sönmə kanalı ilə fərqli ϒ və β dəyərinə sahib Weibull kanalının BER göstəricisinə olan təsiri incələnmişdir. Rayleigh sönmə kanalı ilə fərqli ϒ və β parametri dəyərinə sahib Weibull sönmə kanalı qarşılaşdırıldığında ; ϒ və β dəyərləri artdığında xəta dərəcəsinin azaldığı və sistemin göstəricilərinin artdığı , ϒ =1 və β=2 dəyərinin olduğu Weibull Kanalı ilə Rayleigh kanalının xəta dərəcəsi və sistem göstəricisinin paralellik göstərdiyi Şəkil 4-də aydın görünür.

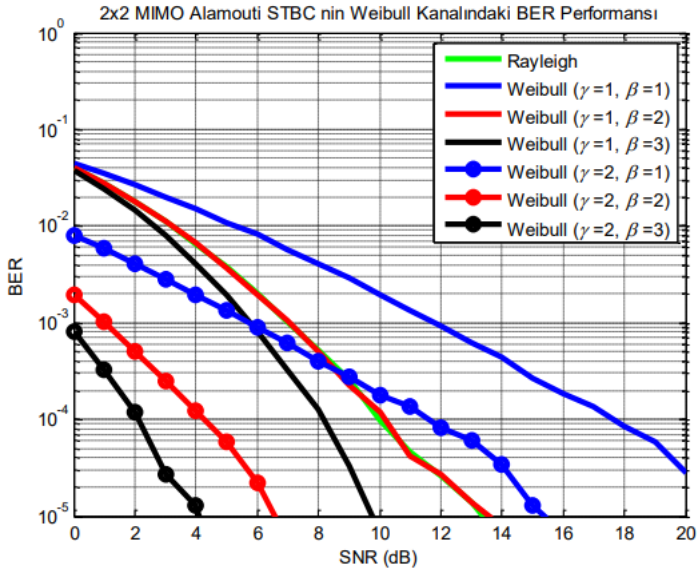

Şəkil.4 Rayleigh və Weibull Kanalındakı BER göstəricisi

Nəticə

Bu məqalədə , Weibull sönmə kanalı üzərində Alamouti STBC kodlaması istifadə edən 2x2-lik MİMO antena texnologiyasına sahib sistemin göstəricisi analiz edilmişdir. Mövcud aparılan tədqiqatlar Weibull sönmə kanalındakı parametr dəyişikliklərinin ortaya qoyduğu effektlər əlavə

edilmişdir. Eyni zamanda , Rayleigh sönmə kanalı ilə Weibull sönmə kanalının göstəriciləri də müqayisə olunmuşdur. Nəticə olaraq , Weibull sönmə kanalı üzərində sönmələrin təsirini azaldan MİMO antena texnologiyası və Alamouti zaman blok kodlamanın istifadəsi həm Bit xəta səviyyəsini (BER) azaldır ,həm də sistem göstəricilərini artırır.

Ədəbiyyat

1. Ü.E. Seda, "Channel Estimation Techniques for MIMO-OFDM Systems over Frequency Selective Fading Channels," International Journal of Applied Mathematics, Electronics and Computers, vol. 4, no. Special Issue-1, pp. 33-36, 2016.
2. M. Pappa, C. Ramesh, M.N. Kumar "Performance Comparison of Massive MIMO and Conventional MIMO Using Channel Parameters," International Conference on Wireless Communications, Signal Processing and Networking, Chennai, Hindistan, 2017, pp. 1808-1812.
3. N. Agarwal, S. Nema, "Performance Analysis of Alamouti Scheme in Rayleigh Channel," International Conference on Communication, Information and Computing Technology, Mumbai, Hindistan, 2012, pp. 1-6.
4. E. Başar, Ü. Aygölü, E. Panayırcı, H.V. Poor, "Space-Time Block Coded Spatial Modulation,"IEEE Transactions on Communication, vol. 59 no. 3, pp. 823-832, 2011.
5. S.S. Chauhan, S. Kumar, "Bit Error Probability and Capacity Analysis of Space-Time Block Codes in Spatially Correlated MIMO Weibull Fading Channels," WSEAS Transaction on Communications, vol. 13, pp. 209-216, 2014.
6. A.M. Alshamali, M.S. Aloqlah, "Performance Analysis of Spatial Modulation over Weibull Fading Channels," WSEAS Transaction on Communications, vol. 11, no. 12, pp. 604-607, 2013.
7. M. Michail, C. Zhong, "Low-SNR Analysis of MIMO Weibull Fading Channel," IEEE Communications Letters, vol. 16, no. 5, pp. 694-697, 2012.
8. J. Cheng, C. Tellambura, N.C. Beaulieu, "Performance Analysis of Digital Modulations on Weibull Fading Channels," IEEE 58th Vehicular Technology Conference, Orlando, Amerika Birleşik Devletleri, 2003, pp. 236-240.
9. T. Hashem, M.I. Islam, "Performance Analysis of MIMO Link Under Fading Channels," 17th International Conference on Computer and Information Technology, Dhaka, Bangladeş, 2014, pp.498-503.2018
10. M.C. Lee, W.H Chung, T.S. Lee,. "BER Analysis for Spatial Modulation in Multicast MIMO Systems," IEEE Transactions on Communıcations, vol. 64, no. 7, pp. 2939-2951, 2016.
11. A. Oturak, E. Öztürk, "Performances of Alamouti Space-Time Coded OFDM Signals Over Nakagami-M Fading Channels," 20th Signal Processing and Communications Applications Conference, Muğla, Türkiye, 2012, pp. 1-4.
12. P. Huang, D. Rajan, J. Camp, "Weibull and Suzuki Fading Channel Generator Design to Reduce Hardware Resources," IEEE 2013 Wireless Communications and Networking Conference, Shanghai, Çin, 2013, pp. 3443-3448

In silico analysis of the interactions of certain pyrrolizidine alkaloids with the receptor-binding domain of SARS-CoV-2 and cellular proteases and their pharmacokinetic properties (Bazı pirolizidin alkaloidlerinin SARS-CoV-2 reseptör bağlanma domeni ve hücresel proteazlar ile etkileşimlerinin in siliko analizi ve farmakokinetik özellikleri)

Dr. Erman Salih İSTİFLİ
Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2189-0703

ABSTRACT

The novel corona virus (SARS-CoV-2), which emerged in Wuhan, China in 2019, rapidly affected the whole world in the form of a pandemic and as of today, the number of people affected by this disease is approximately 165 million, while approximately 3,5 million patients died. In this study, a total of 23 pyrrolizidine alkaloids were downloaded from the pubchem database in pdb format, and their binding affinities against SARS-CoV-2 spike glycoprotein, TMPRSS2, CatB and CatL were investigated by molecular docking method. Therefore, it was aimed to find potential new bioactive inhibitors that can be used in the treatment against SARS-CoV-2 infection. In the molecular docking study, it was determined that the alkaloids senkirkine, junceine and platyphylline bind to 4 enzymes (spike glycoprotein, TMPRSS2, CatB and CatL) with the most favorable binding energy in the RBCI (relative binding capacity index) analysis. It was determined that these three bioactive molecules did not interact statistically significantly with the intracellular enzymes and proteins according to the SwissTargetPrediction server, and it was also determined that all of them had drug-like properties based on Lipinski's rule of Five. As a result, in this study, it was determined that senkirkine, junceine and platyphylline molecules belonging to pyrolizidine alkaloids class may have strong inhibitory activity on SARS-CoV-2 spike glycoprotein, TMPRSS2, CatB and CatL enzymes. In addition, these bioactive molecules showed reasonable pharmacokinetic properties and drug-like properties according to the SwissADME database. Therefore, these 3 hit ligands identified in this study can be used in the development of new COVID-19 inhibitors. Additional molecular dynamics and in vitro ligand binding studies are indeed required to support our results.

Keywords: SARS COV-2; Pyrrolizidine alkaloids; Molecular docking

ÖZET

2019 yılında Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan yeni tip korona virüsü (SARS-CoV-2) tüm dünyayı bir pandemi şeklinde hızlıca etkisi altına almış ve günümüz itibariyle bu hastalıktan etkilenen insan sayısı yaklaşık 165 milyon iken, yaklaşık 3,5 milyon hasta da hayatını kaybetmiştir. Bu çalışmada toplam 23 adet pirolizidin alkaloidi pubchem veri tabanından pdb formatında indirilerek, SARS-CoV-2 spike glikoproteini, TMPRSS2, CatB ve CatL'ye karşı bağlanma afiniteleri molecular docking yöntemi ile araştırılmıştır. Böylelikle, SARS-CoV-2'ye karşı tedavide

kullanılabilecek potansiyel yeni biyoaktif inhibitörler bulunmaya çalışılmıştır. Molecular docking çalışmasında reseptör olarak belirlenen 4 enzime karşı (spike glikoproteini, TMPRSS2, CatB ve CatL) senkirkine, junceine ve platyphylline alkaloidlerinin RBCI (relatif bağlanma kapasitesi indeksi) analizinde en negatif bağlanma enerjisi ile bağlandıkları belirlenmiştir. Bahsi geçen bu üç biyoaktif molekülün SwissTargetPrediction sunucusunda hücre için enzim ve proteinler ile istatistiksel olarak önemli etkileşime girmedikleri belirlenmiş ve Lipinski'nin 5 kuralına göre her üçünün de ilaç-benzeri özelliklere sahip oldukları belirlenmiştir. Sonuç olarak bu çalışmada pirolizidin alkaloidler sınıfına mensup senkirkine, junceine ve platyphylline moleküllerinin SARS-CoV-2 spike glikoproteini, TMPRSS2, CatB ve CatL enzimleri üzerinde kuvvetli inhibitör aktiviteye sahip olabilecekleri belirlenmiştir. Ayrıca, bu biyoaktif moleküller SwissADME veritabanına göre makul farmakokinetik özellikler göstermiş ve ilaç-benzeri özellikler sergilemişlerdir. Dolayısıyla, bu çalışmada belirlenen bu 3 hit ligand yeni COVID-19 inhibitörlerinin geliştirilmesinde kullanılabilir. İlave moleküler dinamik ve in vitro ligand bağlanma çalışmaları sonuçlarımızın desteklenmesi açısından gereklidir.

Anahtar kelimeler: SARS-CoV-2; Pirolizidin alkaloidi; Moleküler doking

İNTEGRAL KONUSUNDA MÜHENDİS ADAYI ÖĞRENCİLERİNİN KAVRAMSAL VE İŞLEMSEL BİLGİLERİNİN İNCELENMESİ
(RESEARCH OF THE CONCEPTUAL AND OPERATIONAL KNOWLEDGE OF ENGINEER CANDIDATE STUDENTS ON INTEGRAL)

Doç.Dr. Selami ERCAN, Durhanim Şule ÜNAL
Gazi Üniversitesi, Orcid: 0000-0002-6936-2179
Yüksek Lisans Öğrencisi, Gazi Üniversitesi, orcid: 0000-0002-6998-9713

ÖZET

Bu çalışmada, mühendislik eğitimi için önemli olan matematik dersinin konularından olan integralin mühendis adayı öğrencileri tarafından nasıl anlamlandırıldığı, problem çözüm süreçleri, kavramsal ve işlemsel bilgileri ile bu bilgileri arasında kurdukları ilişkileri Bloom Taksonomisi ve performansları açısından incelenmek istenmiştir. Çeşitli veri toplama araçları ile (İntegral Testi, yarı yapılandırılmış görüşmeler) mühendis adayı öğrencilerinin integral konusundaki performansları ile kavramsal ve işlemsel bilgileri genelleme yapma amacı güdülmeden detaylı bir şekilde incelenmiştir. İntegral Testi, 25 matematik öğretmeni ve matematik alanında uzman kişilerin görüşleri alınarak Bloom Taksonomisinin bilişsel süreç boyutu basamaklarına göre oluşturulmuştur. Uygun örnekleme yöntemine göre farklı üniversitelerin farklı mühendislik bölümlerinden seçilen 55 mühendis adayı öğrencisiyle çalışılmıştır. Bu çalışma nitel ve nicel araştırma yöntemlerinin ikisini de içeren karma bir çalışma yöntemine sahiptir. Araştırma modeli ise mühendis adayı öğrencilerinin integral konusundaki bilgileri kendi doğal koşulları içerisinde detaylı bir şekilde tasvir edilmeye çalışılması bakımından durum çalışmasıdır. Araştırmadan elde edilen nicel veriler SPSS ve Office programları kullanılarak analiz edilmiştir. Nitel veriler ise öğrencilerin cevapları kategorileştirilerek yorumlanmıştır. Bloom Taksonomisine göre en düşük performansı yaratma ve değerlendirme basamaklarında, en iyi performansı ise uygulama basamağında gösterdikleri belirlenmiştir. Kavramsal-işlemsel bilgileri açısından ise en iyi performansı kavramsal bilgi gerektiren sorularda gösterdikleri belirlenmiştir. Yapılan görüşmeler ile mühendis adayı öğrencilerinin bir takım kavramsal bilgilere sahip olduğu görülmüştür. Fakat bu bilgileri herhangi bir problem karşısında uygularken sorun yaşadıkları, çok fazla işlem ve dikkat hatasına düştükleri görülmüştür. Derslerde üst düzey düşünme becerilerini geliştirici ve kavramsal-işlemsel bilgilerini dengeli olarak kullanabilecekleri problemlerin çözülmesi önerilmektedir. Mühendislik alan dersleri ile matematik derslerinin koordineli olarak yürütülmesinin daha anlamlı öğrenmelere yardımcı olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bloom Taksonomisi, Bloom Taksonomisinin Bilişsel Süreç Boyutu, Kavramsal Bilgi, İşlemsel Bilgi, Kavramsal-İşlemsel Bilgi

TORPAQLARIN MÜNBİTLİYİNİN İADRƏ OLUNMASINDA CİS TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ (APPLICATION OF GIS TECHNOLOGIES IN SOIL FERTILITY MANAGEMENT)

Mətanət Mahmud qızı Əsgərova
aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, https://orcid.org/0000-0002-6396-6828

XÜLASƏ

Kür-Araz ovalığının pambıq becərilən ərazilərinin 2015-2020-ci illərdə əldə edilmiş Landsat, Sentinel, Azərskay peyk təsvirlərinin ArcGİS proqramının imkanları daxilində bitki örtüyünün normallaşdırılmış fərqli vegetasiya indeksi (NDVI) əsasında təhlil edilərək müxtəlif mərhələlərdə bitki və torpaq örtüyündəki dəyişikliklər müəyyən edilmişdir. NDVI dünyada quraqlığın, səhralaşmanın monitorinqi, torpaq və iqlim şəraitinə uyğun daha məhsuldar kənd təsərrüfatı bitkisinin seçilməsi, məhsuldarlığın, proqnozlaşdırılması üçün istifadə olunur. NDVI, bitki örtüyünün yamacın işıqlanması, ekspozisiyası, dikliyi və digər aqroekoloji amillərdən asılılığını müəyyən etməyə imkan verir. NDVI aşağıdakı düstur ilə hesablanır:

$$NDVI = \frac{NIR - RED}{NIR + RED}$$

NIR - yaxın infraqırmızı spektrdə əks olunma; RED - qırmızı spektrdə əks olunmadır. Bu formula əsasən, bitki örtüyünün sıxlığı təsvirin müəyyən nöqtəsində qırmızı və infraqırmızı diapazonlarda işığın əks olunması intensivliyinin fərqinin cəminə nisbətinə bərabərdir.

Bu indeks -1,0-dən 1,0-ə qədər olan qiymətləri müəyyən edir, əsasən, göyərti təmsil edən dəyərləri müəyyənləşdirir, burada mənfi qiymətlər əsasən buludluluğu, suyu və qarı, sıfıra yaxın olan qiymətlər isə əsasən daşları və bitki örtüyündən məhrum torpaqları müəyyən edir. 0,1 və ya daha aşağı qiymətlər daşlı, qumlu və ya qarlı boş sahələri, 0,2-dan 0,3-a qədər kol və çəmənlikləri, 0,6-dan 0,8-ə qədər mülayim və tropik meşələri ifadə edir. Bitki işığı müxtəlif tezliklərdə əks etdirir, bəzi dalğalar udulur və digərləri əks olunur, buna əsasən bitkinin vəziyyəti müəyyən edilir. Əslində NDVI bitkinin sağlamlıq vəziyyətinin ölçüsüdür.

Kür-Araz ovalığı ərazisində peyk şəkillərinin təhlili 2015-2020-ci illər ərzində torpaq və bitki örtüyündə aşağıdakı dəyişiklikləri müəyyən etməyə imkan vermişdir: meşə örtüyü – 0,05%, kolluqlar – 0,01%, otluqlar 0,43%, əkin yerləri 0,20%, azalmış, bataqlıqlar – 0,61%, daxili sular 0,12% artmışdır. Bitki örtüyünün normallaşdırılmış fərqli vegetasiya indeksinin müəyyən edilməsi torpaqların aqronomik vəziyyətinin öyrənilməsi, gübrə və suvarma normalarının, digər aqrotexniki, aqromeliorativ təbirlərin müəyyən edilməsi, torpaqların becərilmə xərclərinin azaldılması işlərində fermerlər, vergi və əmlak işçiləri üçün əvəzolunmaz bir vasitədir.

Açar sözlər: peyk təsvirləri, idarə etmə, monitorinq, məhsuldarlıq, CİS, NDVI

RESUME

Based on the Landsat, Sentinel, and Azersky satellite images obtained in the 2015-2020s, under the ArcGIS program, changes in vegetation and soil cover at different stages were determined on the basis of the normalized index of different vegetation (NDVI) of vegetation and soil cover of the Kura-Araz lowland. NDVI is used all over the world to monitor drought, desertification, select more productive crops in accordance with soil and climatic conditions, and predict yield. NDVI

allows you to determine the dependence of vegetation on the illumination of the slope, exposure, steepness and other agroecological factors. NDVI is calculated using the following formula:

$$NDVI = \frac{NIR - RED}{NIR + RED}$$

NIR-reflection in the near-infrared spectrum; RED-reflection in the red spectrum. According to this formula, the density of vegetation is equal to the ratio of the difference in the intensity of light reflection in the red and infrared ranges at a given point in the image.

This index defines a value from -1.0 to 1.0, which mainly represent green plants, where negative values mainly determine cloud cover, water and snow, and a value close to zero, mainly determine rocks and places devoid of vegetation. A value of 0.1 or lower means rocky, sandy or snow-covered desert areas, from 0.2 to 0.3-shrubs and meadows, from 0.6 to 0.8-forests. The plant reflects light at different frequencies, some waves are absorbed, and others are reflected, on the basis of which the state of the plant is determined. In fact, NDVI is a measure of a plant's health status.

Analysis of satellite images on the territory of the Kura-Araz lowland revealed the following changes in soil and vegetation cover for 2015-2020: forest cover-0.05%, shrubs-0.01%, chernozems-0.43%, acreage-0.20% decreased, swamps-0.61%, inland waters-0.12% increased by. The definition of the normalized differentiated vegetation index of vegetation is an indispensable tool for farmers, tax and property workers in the study of the agronomic state of soils, determining the norms of fertilizer and irrigation, other agrotechnical, agro-reclamation measures, reducing the cost of land cultivation.

Keywords: satellite images, management, monitoring, productivity, GIS, NDVI,

GIRIŞ

Kənd təsərrüfatında bitkiləri və torpaq örtüyünü qiymətləndirilməsi və xəritələşdirilməsində məsafədən zondlama məlumatları geniş tətbiq olunur (Мамедов Г.Ш., 2019, Mammadov G. Sh., 2020). Torpaqların kadastrı, məhsuldarlığın proqnozlaşdırılması və bitki örtüyünün ekoloji vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, münbitliyin idarə olunması məsələləri artıq CİS texnologiyaları, qabaqcıl kompyüter proqramları vasitəsilə həyata keçirilir. İşğaldan azad olmuş torpaqlarını və onun infrastrukturunu bərpa edən respublikamızda ağıllı, rəqəmsal, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı istehsalına üstünlük verilir, bu işlərən əsasında isə müasir texnologiyalar, qabaqcıl kompyuter proqramları, məsafədən zondlama, peyk təsvirlərinin köməkliyi ilə araşdırmalar durur (Rasouli A.A., 2021).

Peyk təsvirləri əsasında Yer səthində olan obyekt və hadisələrin spesifik xüsusiyyətlərinə əsasən bir çox spektral indekslər müəyyənləşdirilmişdir (https://www.usgs.gov). Bitki örtüyünün sıxlığını və keyfiyyətini müəyyən etmək üçün ArcGIS proqramı daxilində ən çox istifadə edilən indekslərdən biri bitki örtüyünü normallaşdırılmış fərqlilik indeksidir, başqa sözlə vegetasiya indeksidir (NDVI). NDVI dünyada quraqlığın, səhralaşmanın monitorinqi, torpaq və iqlim şəraitinə uyğun daha məhsuldar kənd təsərrüfatı bitkisinin seçilməsi, məhsuldarlığın, proqnozlaşdırılması üçün istifadə olunur. NDVI, bitki örtüyünün yamacın işıqlanması, ekspozisiyası, dikliyi və digər aqroekoloji amillərdən asılılığını müəyyən etməyə imkan verir. Araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, yaşıl bitkilərin tərkibində xlorofil maddəsinin olması bitki örtüyünün maksimal əksetmə qabiliyyəti spektrin qısa infraqırmızı diapazonunda, maksimal udma qabiliyyəti isə qısa qırmızı dalğalarda müşahidə olunur. Bu baxımdan bitki və torpaq örtüyünün xəritələşdirilməsində bu iki diapazonun nisbətindən istifadə olunur.

Sıx bitki örtüyü qısa infraqırmızı diapazonda yüksək əksetmə əmsalına malik olsa da, qırmızı spektrdə aşağı əksetmə əmsalına malik olur. Bu indeks əsasən yer qabığında bitki örtüyünü digər səth elementlərindən ayırmaq üçün istifadə olunur. Digər aqronomik cəhətdən vacib bir indeks də suyun normallaşdırılmış fərqlililik indeksidir (MNDWI).

Metodika:

ArcGIS proqramı daxilində müxtəlif verilənlərin arasındakı nisbətləri spektral məlumatlara çevirərək bir çox spektral indeks yaratmaq mümkündür. Spektral indekslərdən istifadə edərək səthin geoloji və hidroloji xüsusiyyətlərini, bitkinin inkişafı və məhsuldarlığının monitorinqini, iqlim dəyişikliyini müəyyən etmək mümkün olmuşdur. NDVI aşağıdakı düstur ilə hesablanır:

$$NDVI = \frac{NIR - RED}{NIR + RED}$$

NIR - yaxın infraqırmızı spektrdə əks olunma; RED - qırmızı spektrdə əks olunmadır. Bu düstura əsasən, bitki örtüyünün sıxlığı təsvirin müəyyən nöqtəsində qırmızı və infraqırmızı diapazonlarda işığın əks olunması intensivliyinin fərqinin cəminə nisbətinə bərabərdir.

Bu indeks -1,0-dən 1,0-ə qədər olan qiymətlərlə müəyyən edilir və əsasən yaşıl örtüyü müəyyənləşdirir. İndeksin mənfi qiymətləri əsasən buludluluğu, suyu və qarı, sıfıra yaxın olan qiymətləri isə əsasən daşları və bitki örtüyündən məhrum əraziləri müəyyən edir. 0,1 və ya daha aşağı qiymətlər daşlı, qumlu və ya qarlı boş sahələri, 0,2-dan 0,3-a qədər kol və çəmənlikləri, 0,6-dan 0,8-ə qədər meşəlikləri ifadə edir. Bitki örtüyü işığı müxtəlif tezliklərdə əks etdirir, bəzi dalğalar udulur və digərləri əks olunur, buna əsasən bitkinin vəziyyəti müəyyən edilir. Əslində NDVI bitkinin sağlamlıq vəziyyətinin ölçüsü kimi də ifadə edilə bilər.

Kür-Araz ovalığı ərazisi üçün NDVI indeksi ArcGIS 'Image Analysis" funksiyası, Landsat 5 və 8 (2015) və (2020) peyk təsvirləri və məkan analizi əsasında müəyyən olunmuşdur.

Landsat 5-də qısa infraqırmızı şüalar 0,76 – 0,90 mkm, Landsat 8-də 0,851 – 0,879 mkm arasında dəyişir. Qırmızı şüalar müvafiq olaraq 0,63 – 0,69 mkm və 0,636 – 0,673 mkm arasında dəyişir.

Müzakirə:

Artan kənd təsərrüfatı bitkilərinin istehsal potensialını müxtəlif biotic və abiotik amillər məhdudlaşdırır. Bu amilləri aradan qaldırmaq üçün dəqiq, rəqəmsal, smart texnologiyalara, peyk təsvirlərinə, peyklərlə birbaşa bağlantısı olan fermer təsərrüfatlarında quraşdırılmış smart meteoroloji stansiyalara, CIS (Coğrafi İnformasiya Sistemi) və CPS kimi komponentlərə malik müasir kənd təsərrüfatı formalaşdırılmalıdır.

Bu məqsədlə uzaqdan zondlama, peyk şəkillərinin analizi, müxtəlif bitki indekslərindən istifadə işin səmərəliliyini və sistemliliyini artırır. Peyk şəkilləri yerin torpaq və bitki örtüyünün, kənd təsərrüfatı sahələrinin real vaxt kəsiyində nəzarət edilməsinə imkan yaradır.

Yer səthində baş verən dəyişkənlikləri və bitki vəziyyətinin izlənilməsi məqsədilə çox müxtəlif vegetasiya və rütubətlik indekslərdən istifadə edilir. Ümumilikdə götürdükdə uzaqdan zondlamanın indeksləri bazasında 500-ə qədər indeks var. Torpaq və bitki örtüyünün öyrənilməsində istifadə olunan başlıca vegetasiya indeksləri - NDVI - Normallaşdırılmış fərqli vegetasiya indeksi, GNDVI - normallaşdırılmış bitki ayırma indeksi, RedEdge - normallaşdırılmış bitki ayırma indeksi, SAVI - torpağa düzəliş edilən bitki örtüyü indeksi, EVI - artan bitki indeksi, rütubətlik indekslərindən NDMI indeksləridir.

Təhlil:

Tədqiqat obyekti olan Kür-Araz ovalığı 2168700 min ha ərazini əhatə edir. Ərazi kosmik şəkillər əsasında öyrənilməklə bərabər xarakterik yerlərdə torpaq kəsimləri qoyulmuş, çöl müşahidələri aparılmış, pambıq əkini yerlərində torpaq-iqlim şəraiti və becərilmədən asılı olaraq məhsuldarlığın vəziyyəti öyrənilmişdir.

2015-2020-ci illərin kosmik şəkillərin ArcGİS proqramında şəkil təhlili torpaq bitki örtüyündə baş verən dəyişikliklərin istiqaməti müəyyən etməyə imkan vermişdir. Bitki örtüyünün elektron xəritəsi tərtib edilmiş, atribut cədvəlindən götürülmüş nəticələrə əsasən Kür-Araz ovalığı ərazisində 2015-2020-ci illər ərzində torpaq və bitki örtüyündə baş verən dəyişikliklər müəyyən edilmişdir: meşə örtüyü – 0,05%, kolluqlar – 0,01%, otluqlar 0,43%, əkin yerləri 0,20%, azalmış, bataqlıqlar – 0,61%, daxili sular 0,12% artmışdır (şəkil 1-2, cədvəl 2).

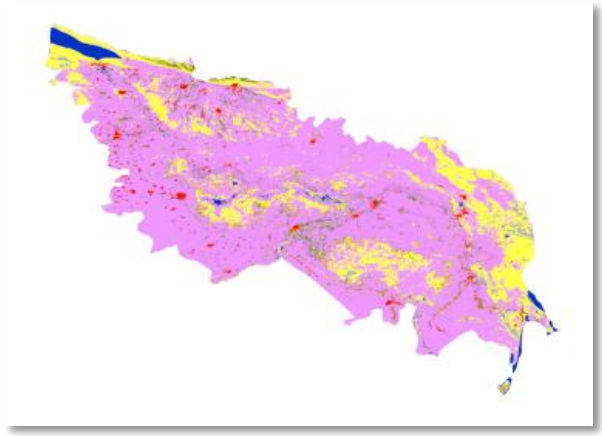

Şəkil 1. Kür-Araz ovalığının bitki örtüyü, 2015

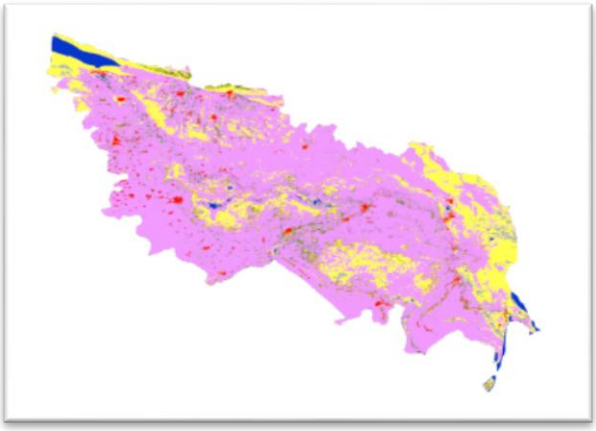

Şəkil 2. Kür-Araz ovalığının bitki örtüyü, 2020

Cədvəl 1

Səth örtüyünün xarakteri	2015, min ha-la	2020, min ha-la	2015, %-lə	2020, %-lə	Fərq, %-lə
Meşəliklr	67880	66796	3,13	3,08	**-0,05**
Kolluqlar	19310	19085	0,89	0,88	**-0,01**
Otluqlar	367378	358052	16,94	16,51	**-0,43**
Bataqlıqlar	6940	20169	0,32	0,93	0,61
Bitki örtüyündən məhrum, yaxud seyrək örtüklü ərazilər	21687	20630	1	0,95	**-0,05**
Əkin yerləri	1568187	1563850	72,31	72,11	**-0,2**
Tikinti	74630	74630	3,44	3,44	0
Daxili sular	42570	45190	1,96	2,08	0,12
Ümumi	2168700	2168700	100	100	

Konkret məntəqələr üzrə də 2015-2020-ci illərin peyk şəkilləri əsasında NDVI indeksi üzrə müqayisəli təhlillər aparılmışdır. NDVI –normallaşdırılmış fərqli vegetasiya indeksidir, bitkinin günəş enerjisini müxtəlif uzunluqlu dalğalarda udma və əksetdirməsinə əsasən hesablanır. İndeks bitkinin inkişafının müxtəlif mərhələlərində yaranan problemləri aradan qaldırmaq üçün vaxtında və müdaxilə etməyə imkan verir. Məsələn, NDVI indeksinin aşağı olması, sahədə quraqlıq, yaxud müxtəlif xəstəliklərin olmasından xəbər verə bilər, əksinə həddindən artıq yüksək olması sahənin alaq otları ilə sıx örtülməsinə də işarə ola bilər.

NDVI dəyərləri +1.0 ilə -1.0 arasında dəyişir. Qaya, qum və ya qar sahələri çox aşağı NDVI dəyərlərini göstərir (məsələn, 0,1 və ya daha az). Kolluqlar və çəmənliklər və ya seyrək bitki örtüyü orta dərəcədə NDVI dəyərlərinə səbəb ola bilər (təxminən 0,2 ilə 0,5 arasında). Yüksək NDVI dəyərləri (təxminən 0,6 - 0,9) meşələrdə və ya bitkilərin ən maksimal böyümə mərhələsinə, sıx bitki örtüyünə uyğundur (Rasouli, 2021).

Aşağıdakı şəkillərdə Beyləqan rayonu, Bolsulu kəndi, 39.7936°N 47.5928°E koordinatlar üzrə (şəkil 3-4), Biləsuvar rayonu, Xırmandalı kəndi, 39.4569° N 48.6146°E (şəkil5-6) ərazinin peyk şəkli və NDVI analizi əsasında tərtib olunmuş xəritələr və torpaq kəsimlərinin CPS vasitəsilə koordinatlarına görə təyin olunmuş yerləri peyk şəkli üzərində göstərilmişdir (şəkil 7).

Şəkil 3

Şəkil 4

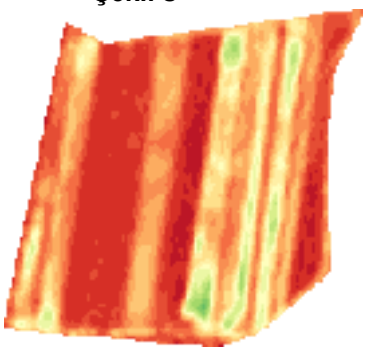

Şəkil 5.

Şəkil 6

Şəkil 7. Torpaq kəsimlərinin yerləri

Biləsuvar rayonu, Xırmandalı kəndi ərazisindəki 2020-ci il iyun ayının peyk şəkillərinə əsasında NDVI analizin nəticələri götürülmüş 31,3 ha sahənin 19 % ərazisinin (NDVI indeksi – 0,6-0,85) intensiv bitki örtüyünə, 27% ərazisinin (NDVI indeksi – 0,4-0,6) normal bitki örtüyünə, 27% ərazisinin (NDVI indeksi – 0,25-0,4) seyrək bitki örtüyünə, 27% ərazisinin (NDVI indeksi - -1-0,2) çılpaq torpaq örtüyünə malik olduğu müəyyən edilmişdir. Ərazidə qoyulmuş torpaq kəsimi analizlərinin nəticələri göstərmişdir ki, torpağın tərkibində üst qatlarda humusun miqdarı 2,2-2,4%, pH 7,8-7,9, kalsium karbonat 3-3,5 %, udulmuş əsasların cəmi Ca 20,19-20,23mq.ekv., Mg 10,10-10,15 mq.ekv., fiziki lil 36,83-37,90%, fiziki gil 65.30-66,50 % arasında dəyişir.

Nəticə

Seçilmiş təcrübə sahəsində NDVI –normallaşdırılmış fərqli vegetasiya indeksi 0,7-0,05 aralığında olduğu müəyyən edilmişdir. ArcGİS proqramında Kür-Araz ovalığı ərazisi üçün 2015 və 2020-ci illər üçün bitki örtyünün intensivlik xəritəsi (NDVI) tərtib olunmuşdur.

Kür-Araz ovalığı ərazisində peyk şəkillərinin təhlili 2015-2020-ci illər ərzində torpaq və bitki örtüyündə aşağıdakı dəyişiklikləri müəyyən etməyə imkan vermişdir: meşə örtüyü – 0,05%,

kolluqlar – 0,01%, otluqlar 0,43%, əkin yerləri 0,20%, azalmış, bataqlıqlar – 0,61%, daxili sular 0,12% artmışdır.

Bitki örtüyünün normallaşdırılmış fərqli vegetasiya indeksinin müəyyən edilməsi torpaqların aqronomik vəziyyətinin öyrənilməsi, gübrə və suvarma normalarının, digər aqrotexniki, aqromeliorativ təbirlərin müəyyən edilməsi, torpaqların becərilmə xərclərinin azaldılması işlərində fermerlər, vergi və əmlak işçiləri üçün əvəzolunmaz bir vasitədir.

Ədəbiyyat

1. Asgarova M.M. The analysis of the regularities of crop formation and environmental assessment of soils in Kur-Araz lowland of the Azerbaijan. 10th International Soil Science Congress on "Environment and Soil Resources Conservation" 17–19 October, 2018. Almaty. p.103.
2. Əsgərova M.M. Kür-Araz ovalığı torpaq ehtiyatları, onların meliorativ ekoloji vəziyyəti və idarə edilməsi / Azərbaycanda və Rusiyada İnsan coğrafiyası: XXI əsrdə inkişafın əsas yolları. İctimai-coğrafiyaçıların beynəlxalq (Azərbaycan-Rusiya) elmi konfransının materialları (10-14 may 2018-ci il. Bakı, Azərbaycan Respublikası), səh.202-211
3. Əsgərova M.M. Muğan-Salyan düzü pambığa yararlı torpaqlarının fiziki-kimyəvi göstəricilərinin mövcud vəziyyəti. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri. Coğrafiya və təbii resurslar, №2 (10), 2019, səh.29-35
4. Əsgərova M.M. Pambıqçılığın inkişafında torpaqların münbitliyinin idarə edilməsinin rolu. Azərbaycanda pambıqçılığın innovativ inkişafı: Nailiyyətlər, perspektivlər., ADAU-nun 100 illik yubileyinə həsr olunmuş Elmi-praktik konfrans, Gəncə 5 dekabr 2019, səh. 49-52
5. Mammadov G. Sh., Hasanov V. H., Mammadova S. Z., Askerova M. M., etc. Guidelines for the preparation of interactive soil maps and maps of ecological assessment of soils at a scale of 1:100000. Baku: Elm, 2020, 88 p.
6. Məmmədov Q.Ş., Əsgərova M.M. Azərbaycanın Kür-Araz ovalığında pambığa yararlı torpaqların idarə edilməsi. Bakı: Elm, Bakı, 2020, 84 səh.
7. Guliyeva Sona H. Land cover / Land use monıtorıng for agriculture features classification. The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences, Volume XLIII-B3-2020, 2020 XXIV ISPRS Congress (2020 edition), p.61-65
8. Rasouli A.A., Mammadov G.Sh., Asgarova M.M. Mastering Spatial Data Analysis Inside the GIS Setting. Azerbaijan, Baku: "Science" publishing house of Azerbaijan National Academy of Sciences, 2021, 398 p.61-65
9. Аскерова М.М. Агроэкологическая характеристика и модели плодородия почв хлопчатника в пределах Карабахской степи Азербайджанской Республики. LAP LAMBERT Academic Publishing, German, 2019, 186 p.
10. Аскерова М.М. Экономическая оценка почв Кура-Араксинской низменности, пригодных для хлопчатника. Бюллетень науки и практики. Сельскохозяйственные науки / Bulletin of Science and Practice Agricultural Sciences 2019. Т. 5. №5,стр.136-144.
11. Мамедов Г.Ш., Аскерова М.М. Принципы составления почвенных, экологических и других картографических материалов Азербайджана на основе ГИС. Евразийский Союз Ученых (ЕСУ), Ежемесячный научный журнал № 6 (63) / 2019, стр.17-27.
12. https://www.usgs.gov

Multiculturalism in Azerbaijan on a legal level
(Azərbaycanda multikulturalizm hüquqi müstəvidə)

Bayramova Nubar Ismayil
Dissertation, Guba branch of ADPU, Deputy Dean of the Pedagogical Faculty
https://orcid.org/0000-0001-6298-9617

SUMMARY

The entorghic composition of the Azerbaijani people is like a decorated carpet. It is a colorful environment in the land of Azerbaijan, provided by different nations and religions, which differ in religion and language. However, despite their differences, there has always been peace, tranquility, mutual understanding and dialogue between them. In fact, it is no coincidence that these relations have their historical roots and have led to the transformation of multiculturalism into a way of life that is no longer an alternative in our country. It is a source of pride that many countries are trying to benefit from our experience, explore the reasons for how to achieve this wonderful example, teach this model as a subject in higher education in their countries. How did this model, our source of pride, come about?

Keywords: multiculturalism, tolerance, constitution, law, ethnicity, diversity.

XÜLASƏ

Azərbaycan xalqının entorqafik tərkibi sanki bəzəkli xalıya bənzəyir. Bunu yaradan Azərbaycan torpağında din və dilinə görə fərqlənən müxtəlif millət və konfessiyaların verdiyi rəngarəng mühitdir. Lakin baxmayaraq ki, bu qədər fərqlidirlər, onlar arasında hər zaman sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqllı anlaşma və dialoq mövcud olmuşdur. Əslində bu münasibətlərin tarixi köklərimizdən qaynaqlanıb gəlməsi və ölkəmizdə multikulturalizmin artıq alternativi olmayan həyat tərzinə çevrilməsininə səbəb olması hecdə təsadüfi deyildir. İnsana qürur verir ki, bir şox dövlətlər bizim təcrübəmizdən yararlanmağa çalışır, bu gözəl nümunənin necə əldə olunmasının səbəblərini araşdırır, bu modeli bir fənn kimi ölkələrində ali təhsil ocaqlarında tədris edirlər. Bəs qürur mənbəyimiz olan bu model necə yaranmışdır?

Açar sozlər: multikulturalizm, tolerantlıq, konstitutsiya, qanun, hüquq, müxtəliflik**.**

Danılmaz bir faktdır ki, hər bir cəmiyyətin inkişaf layihəsini onun təhsil və mədəniyyəti cızır. Bu aspektdən baxanda multikultural cəmiyyətin inkişafında mədəniyyət və təhsilin aparıcı rolunu dəyərləndirmək məqsədilə, multikulturalizmin məhz təhsildə hüquqi dəstəyinin necə tapmasının tarixi mərhələlərini tədqiq etməyə zərurət yaranır.

Termin kimi son əsrdə dilimizin işlək sözünə çevrilməsinə baxmayaraq əslində Azərbaycan dövləti mövcud olduğu hər bir tarixi zamanda multikultural həyat tərzinə malik olmuşdur. Hələ Azərbaycan

Demokratik Respublikası yarandıqdan sonra ilk illərində belə Azərbaycanda yaşayan etniklərin və milli azlıqlar, onların hüquq və azadlıqlarının qorunmasına xüsusi diqqət mərkəzində olmuş, qanunları ilə hüquqi dəstəyini almışdır. Maraqlıdır ki, hətta bir çox Qərb dövlətləri ilə müqayisədə qadınlara ilk olaraq seçki hüququ verən dövlət kimi tarixə iz salmışdır. Multikultural, tolerant dəyərlər baxımından nümunə çəkiləcək Azərbaycan Demokratik Respublikasının Parlamenti haqqında S.Rzasoyun fikirləri diqqət çəkir: "*Parlamentdə o vaxtkı neft Bakısında yaşayan bütün xalqların- azərbaycanlıların, rusların, ermənilərin, yəhudilərin, gürcülərin, tatarların, ukraynalıların – nümayəndələri müxtəlif siyasi formalarda təmsil olunmuşdu*"[1].

Azərbaycan Demokratik Respublikasının 1918-ci ildə qəbul etdiyi *İstiqlal Bəyannaməsinin* bəndlərində belə multikultural dəyərlərin ön plana gətirilməsi həqiqətən də təqdirəlayiqdir. Öz bəyənnaməsində yeni yaradılan gənc Cumhuriyyətin dünyadakı xalq və dövlətlərlə hər zaman mehriban qonşuluq və dostluq münasibətlərini saxlamaq fikrində olduğu və coğrafiyasında yaşayan hər bir xalqın inkişafı üçün şəraitin təmin ediləcəyinə təminat verilməsi dövlətin öz bünövrəsini multikultural sütunlar əsasında quracağından xəbər verirdi. Sözü gedən Bəyannamənin dördüncü bəndində göstərilirdi: "*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milliyyətindən, məzhəbindən, sinfindən, silkindən və cinsindən asılı olmayaraq öz sərhədləri daxilində yaşayan bütün vətəndaşlarına siyasi hüquqlar və vətəndaşlıq hüququ təmin edir*"[2, 2]. Azərbaycan Demokratik Respublikasında tolerantlıq mühitinin təsdiqi kimi bununla bitmirdi. Hətta burada məskunlaşan xalqların milli bayramlarının belə qeyri-iş günü kimi qəbul edilməsini göstərməklə onun nə dərəcədə multikultural yönümlü dövlət ola biləcəyinə əmin oluruq.[3].

Lakin siyasi quruluş dəyişsə də, ölkənin multikultural baxışlarında ciddi dəyişiklik olmadı. Hələ sovet hakimiyyəti illərində də belə məqamlar unudulmur, qanunvericilikdə diqqətdən kənarda qalmırdı. 1921-ci ildə qəbul edilmiş ASSR-nın ik konstitutsiyasının I fəslinin 13 bəndində göstərilirdi:

"*Dini, irqi və milliyyətindən asılı olmayaraq vətəndaşlar üçün bərabər hüquqları tanıyan ASSR, bu əsasda hər hansı imtiyaz və ya üstünlüklərin təsis edildiyini və ya qəbul edildiyini, habelə milli azlıqlara hər cür zülmü və ya onların bərabərliyinin məhdudlaşdırılmasını respublikanın zidd olduğunu bəyan edir.*"[2, 7]

İllər keçir, dövlətin inkişaf səviyyəsi artır, konstitutsiyaları təkmilləşir, lakin multikultural dəyərlər yenə də gözlənilirdi. 1927-ci ildə qəbul olunan ASSR-nin konstitutsiyasında bu məqamlar daha da təkmilləşdi və VII fəslinin (Sovetlərə seçkilər haqqında) 80 bəndində deyilirdi: "*Cinsindən, dinindən, irqindən, milliyyətindən, məskunlaşmasından və s. asılı olmayaraq seçki günü 18 yaşı tamam olan Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının vətəndaşları Sovetlərə seçilmək və sesvermək hüququndan istifadə edə bilərlər.*"[4, 12]

Azərbaycan təhsilinə humanist və multikultural yanaşmalar sonrakı illərdə də qəbul edilən bir sıra fərmanlarda öz əksini tapırdı. Xüsusən də insanların sosial mənşəyinin fərqliliyinə görə qoyulan qadağalar aradan qaldırılmağa cəhd edilirdi. Məsələn; texnikum və ali təhsil müəssisələrinə qəbulla bağlı SSRİ MİK və XKS-nin 29.12.1935 il tarixli qərarında sosial mənşəyindən asılı olmayaraq, hətta səsvermə hüququna sahib olmayan, zəhmətkeş sayılmayan şəxslərin hər iki cinsdən olan övladlarına sözü gedən təhsil müəssisələrində təhsil almaq imkanı verildi: "*Ali təhsil müəssisələri və texnikumlara qəbul imtahanlarına buraxılış zamanı həmin təhsil müəssisələrinə qəbul edilənlərin sosial mənşəyi, yaxud valideynlərinin hüquqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı müəyyən eilmiş qadağalar ləğv edilsin"*[5, 691]

1937-ci ilin dekabrın 5-də ASSR-in konstitutsiyası təkmilləşdirilmiş formada, 14 fəsil və 155 maddədən ibarət və həmçinin multikultural yanaşmalarla daha da zənginləşdi. *Vətəndaşların hüquq və azadlıqları* adlı XI fəslinin 130 və 131 bəndlərində bu məqamlar gözlənilərək dövlət, təsərüfat, mədəniyyət, ictimai-siyasi sahələrdə irqindən və milliyyətindən asılı olmayaraq respublikanın bütün vətandaşlarının hüquq bərabərliyi təmin olunmasına yönəlik addımlar atıldı. Göstərilən multikultural qanunların hamı üçün toxunulmaz olduğu, kimlərinsə tərəfindən istər birbaşa, istərsədə dolayısı yolla pozulması, ayrıseçkiliyə yol verilməsi qanunla cəzalandırılırdı: "*Maddə 131. Vətəndaşlara vücdan azadlığını tə'min etmək məqsədilə Azərbaycan SSR-də din dövlətdən və məktəb dindən ayrılmışdır. Bütün vətəndaşlar dini ayinləri icra etməkdə və din əleyhinə propaqanda aparmaqda azaddırlar.*"[2, 54]

Nəhayət, 1978-ci il aprelin 21-də Azərbaycanın 11 bölmə, 22 fəsil və 185 maddədən ibarət sayca dördüncü Konstitusiyası qəbul edildi ki, bu konstitutsiyada multikultural baxışlar daha da zənginləşib təkmiləşdi. Dövlətin bütün vətəndaşlarının vicdan azadlığı, istədikləri dinə azad etiqad etmək və yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, sərbəst öz dini inanclarını icra etmək kimi ifadələri ön plana gətirildi. Konstitutsiyanın müvafiq bəndlərinə əsasən insanların dini baxışlarına gorə ittiham və ya təqib olunması qanunla yolverilməz hesab olunurdu. Dövlətin din, məscid, kilsə və s. nüfuzlu ibadətgahlardan ayrı olması təmin edilirdi. Ölkənin hər bir vətəndaşının şərəf və ləyaqətinin qorunması zəruri şərt kimi qarşıya qoyulurdu. Dövlət dilinin Azərbaycan dili olmasına baxmayaraq, digər dillərə hörmət hüquqi müstəvidə təmin edilir: "*əhalinin danışdığı başqa dillərin bütün bu orqanlarda və idarələrdə hüquq bərabərliyi əsasında azad surətdə işlədilməsi təmin edilir. Bu və ya başqa dillərin işlədilməsində heç bir imtiyaza və ya məhdudiyyətə yol verilmir.*"[2, 66-69]

Azərbaycan Respublikası ikinci dəfə öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra multikulturalizmin inkişafına verilən dövlət qayğısı onun inkişafının geniş vüsət almasına səbəb oldu. Azərbaycanda multikulturalizmin həm siyasi həm də hüquqi sütunları daha da möhkəmləndirildi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 sentyabr 1992-ci il tarixli Fərmanı və 20 avqust 1992-ci ildə qəbul olunmuş "Dini etiqad azadlığı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu bu yönümdə

verilmiş tarixi qərarlardandır. Azərbaycanda multikulturalizminin hüquqi sütunlarının təminatını isə 1995-ci il, noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsində qəbul edilmiş və 1995-ci il, noyabrın 27-dən qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası idi. Konstitutsiyanın müvafiq bəndlərində multikultural dəyərlər daha da təkmilləşmiş surətdə öz əksini tapdı: Xüsusən də, "Din və Dövlət"(Maddə 18), "Dövlət dili"(Maddə 21), "Bərabərlik hüququ"(Maddə 25), "İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsi"(Maddə 26), "Yaşamaq hüququ"(Maddə 27), "Azadlıq hüququ"(Maddə 28), "Təhlükəsiz yaşamaq hüququ"(Maddə 31), "Ana dilindən istifadə hüququ"(Maddə 45), "Fikir və söz azadlığı"(Maddə 47), "Vicdan azadlığı"(Maddə 48) bəndləri tolerant yanaşmalarla hədsiz dərəcədə zəngindir. Konstitutsiyada bütün dinlərin qanun qarşısında tam bərabər hüquqlu olduğu, insanın şərəf və nüfuzunu alçaldan və humanist prinsiplərə qarşı olan din və dini cərəyanların yayılması qadağan edildiyi diqqətə alınır və xüsusən azərbaycanda yaşayan bütün xalqların öz ana dillərində sərbəst danışmalarına qanun qarşısında heç bir məhdudiyyət qoyulmur, irqi, dini, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq: "*hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir*". İnsanların sosial və siyasi mənsubiyyətinə görə fərqləndirməsi və fəaliyyətini məhdudlaşdırması qadağan edilir, hər bir azərbaycan vətəndaşının azad, təhlükəsiz yaşamaq hüququ təmin edilirdi. Xüsusən də hər kəsin ana dilində danışmasına, təhsil almasına və yaradıcılığına heç bir məhdudiyyət qoyulmur və kiməsə bu ayrıseçkilik edilmir, istər dini, istər irqi, istərsədə milli səbəblərə əsaslanan düşmənçilik təblğatı aparılmamasına zəmanət verilirdi. Hər kəs öz dinini müəyyənlədirməkdə müstəqildir və öz dini əqidəsini rahatça təbliğ edə bilər.[6]

Nə qədər gənc bir dövlət olmasına ölkənin ümumi inkişafında hər zaman etnik və milli azlıqların inkişafı hər zaman prioritet məsələ kimi qəbul edilirdi.

Azərbaycanda milli azlıq və etniklərə olan dövlət qayğısı bütün sahələri əhatə edirdi. 1992-ci il sentyabrın 16-da "Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətlərinin inkişafı üçün dövlət yardımı haqqında" verilmiş 202 saylı fərmanla onların ana dillərinin və mədəni dəyərlərinin qorunub saxlanması və inkişafına şəraitin yaradılmasına dövlət yardımını təmin edilməsi, onların adət və ənənələrinə, sitayiş etdikləri dinlərinə xas ayin və mərasimlərinini icra etmələrinə şəraitin yaraılması, ibadətgahlarının qorunması və bərpa edilməsi, həmçinin, qədim mədəniyyətlərinin, qədim peşə və sənətlərinin qorunaraq inkişaf etdirilməsi və gələcək nəsillər üçün təbliği, milli azlıqlar üçün dəyərli olan ərazilərin, park və qoruqların mühafizə edilməsi yenidən dövlətin diqqət mərkəzinə alındı və hüquqi yolla tənzimlənməyə başladı.[7]

Lakin multikulturalizmin sürətli inkişafı Ümummillimi Lider Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu illərdə daha geniş vüsət aldı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1995-ci ilin fevral ayının 1-də Avropa Şurasının "Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası"nı imzalaması və 16 iyun 2000-ci il tarixli Qanunla bu sənədi ratifikasiya etməsi Azərbaycan dövlətinin multikulturalizm

siiyasətinin möhkəmləndirilməsində atdığı uğurlu addımlardan hesab oluna bilər. Azərbaycandakı multikultural mühitin möhkəmləndirilməsi məqsədilə Roma katolik kilsəsinin başçısı II İohan Pavelin 2002-ci ilin mayında, Rum patriarxı II Varfolomeyin 2003-cü ilin aprelində Bakıya olan səfərləri, dövlət başçısı ilə görüşlərinin təşkili əməkdalıq əlaqələrini və tolerant mühitin inkişafı baxımından çox böyük əhəmiyyət daşıyırdı.[8]

Multikultural məqamlar həh bir sahədə gözlənilir, hər bir sahəyə inteqrasiya etməsinə imkan yaradılırdı. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 1998-ci il 18 aprel tarixli 86 saylı əmri ilə Mədəniyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda da "Mədəniyyət sərvətləri" haqqında danışılarkən multikultural yanaşma xüsusi olaraq diqqətdə saxlanılırdı: "Mənəvi və estetik ideallar, normalar və davranış qaydaları, dillər, dialektlər, ləhcələr, milli və etnik ənənələr və adətlər, tarixi toponimlər, folklor, tətbiqi xalq sənətləri, mədəniyyət və incəsənət əsərləri, mədəniyyət fəaliyyətinin elmi tədqiqatının nəticələri və metodları, tarixi və mədəni əhəmiyyəti olan binalar, tikililər, əşyalar, tarix və mədəniyyət baxımından unikal ərazilər və obyektlər mədəniyyət sərvətləridir"[9]

Möhtərəm Prezident İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə multikultural siyasət uğurla davam etdirilərək, bir sıra qərar və sərəncamlar, qəbul edilən bir sıra siyasi sənədlərlə Azərbaycanda multikulturalizminin siyasi və hüquqi möhkəmliyinin təmin edilirdi. Xüsusilə 28 dekabr 2006-cı il tarixli "Azərbaycan Respublikasında İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamını göstərə bilərik. Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının 11 bəndində: "Etnik azlıqların mədəni irsinin qorunub saxlanılması və daha da inkişaf etdirilməsi" nəzərdə tutulur[10].

Həmçinin, 26 noyabr 2009-cu il tarixli qanunla Azərbaycan Respublikası YUNESKO-nun "Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqinə dair" Konvensiyasına qoşulması və Milli Məclis "Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi haqqında" Konvensiyanın təsdiq edilməsi barədə müvafiq qərarlar qəbul edildi və bu konvensiya Azərbaycanda 2010-cu il may ayının 15-dən etibarən qüvvəyə mindi.

Lakin təhsil sistemində müxtəliflikl ərə olan tolerant münasibət öz hüquqi təsdiqinin kulminasiya nöqtəsinə 2009-cu il iyunun 19 imzalanan Azərbaycan Respublikasının "Təhsil haqqında "qanununda çatdı. Təhsilin insanlara təkcə bilik, bacarıq və dəyərlər verən bir proses olmaqla yanaşı həm də həyata hazırlayan bir hazırlıq mərhələsi olması multikultural dəyərlərin təhsil haqqında qanunda da öz təsvirini tapmasını zəruri edirdi. Danılmaz faktdır ki, hər bir ölkənin vətəndaşının hərtərəfli inkişaf edib cəmiyyətin bərabər hüquqlu üzvünə çevrilməsi üçün düzgün təhsil alması vacib şərtlərdəndir. Və bu fakt kimliyindən asılı olmayaraq hər bir vətəndaşa şamil edilməlidir. Hər kəsə, cəmiyyətin daxilində olan bütün fərqliliklərə keyfiyyətli-inklüziv təhsil almaq

imkanı yaradılmalıdır. Təhsil haqqında qanunun 3 maddəsində humanistlik, millilik və dünyəvilik, demokratiklik, inteqrasiya və bərabərlik kimi prinsiplərində ümumbəşəri və milli ideyalar, vətəndaşların hüquq və azadlılarına hörmət, tolerant yanaşmalar prioritet məsələ kimi qarşıya qoyulması əslində zəmanəmizin tarixi zəruritindən irəli gəlir. Bu qanunla təhsil müəssisələrinə muxtariyyat verilərək təhsil alanların azad ruhda tərbiyəsi, azadlıqlarının və səlahiyyətlərinin təmin edilməsi, bütün təhsil alanlar üçün təhsildə bərabər imkanların yaradılması, eyni zamanda milli və ümumbəşəri dəyərləri qorumaqla yanaşı dünya təhsilinə inteqrasiya edilməsi əsas götürülürdü. Təhsil haqqında qanunda təhsilin əsas məqsədi kimi (maddə 4): "*Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadiq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək*" göstərilir və dövlət bütün vətəndaşlarına (maddı 5) keyfiyyətli təhsil almaq üçün bərabər şəraitə hüquqi təminat verərək və təhsilin hər bir forma və pilləsində, həmçinin də səviyyəsində fərqliliyə imkan vermir. Təhsil haqqında qanunun 5 maddəsinin 2 bəndində deyilir: "*Dövlət cinsindən, irqindən, dilindən, dinindən, siyasi əqidəsindən, milliyyətindən, sosial vəziyyətindən, mənşəyindən, sağlamlıq imkanlarından asılı olmayaraq, hər bir vətəndaşa təhsil almaq imkanı yaradılmasına və ayrı-seçkiliyə yol verilməməsinə təminat verir*". 7 maddəsində dil məsəlsinə də xüsusi toxunulur, dünya təhsil sisteminə inteqrasiya, beynəlxaq standrtlara cavab verən təhsil mühitinin yaradılması dövlətin qarşısında vəzifə kimi qoyulur, valideynlərindən məhrum olmuş uşaqlara qayğının göstərilməsi, qəyyumların nəzarətində olan uşaqların dövlət nəzarətində saxlanılması, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsilə təşviq edilməsi diqqətdə saxlanılır. 32 maddənin 2 bəndində yazılır: "*Bütün təhsil müəssisələrinin təhsilalanları və məzunları bərabər hüquqlara malikdirlər*"

Deyilənləri ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik ki, ölkənin ümumi inkişafında etnik və milli azlıqların inkişafı hər zaman prioritet məsələ kimi qəbul edildi. Multikultural dəyərlər dövlət tərəfindən diqqətdən kənarda qalmayaraq hüquqi müstəvidə də dəstəyini almış, dovlətin ali orqanı sayılan Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyasında, Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında qanununda və yuxarıda adı çəkilən bir sıra qanunvericilik sənədlərində öz əksini tapmış, təhsil sistemində də öz praktik tətbiqini görmüşdür. Bu göstərilən qanunvericiliklə tənzimlənən müddəalar Azərbaycanda multikulturalizmin ən yüksək səviyyədə necə dəstəksədiyinin təsbitidir. Dövlətin bu sahədə apardığı uğurlu siyasət isə öz növbəsində ölkədə multikulturalizmin dayaqlarını möhkəmlətməklə yanaşı, eyni zamanda təhsil sistemini mükəmməlləşdirməyə, beynəlxalq standartlaya uyğunlaşdırmağa, bir sözlə bilavasitə təhsilin uğurlarını artırmağa xidmət edəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Рзасой С. О религиозном мультикультурализме в Азербайджане, // [http:www.folklorinstitutu.com/182.htm].
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin PREZİDENT KİTABXANASI s-123

3. Əkbərov R. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətində ictimai-siyasi vəhdətin təmin olunmasında multikulturalizmin rolu. // "Azərbaycanda multikulturalizm yaşam tərzidir" mövzusunda respublika konfransının materialları, 21-22 mai 2016-cı il, Bakı: Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, 2016, 132-137.
4. К О Н С Т И Т У Ц И Я (ОСНОВНОЙ ЗАКОН) АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (Утвержденная Всеазербайджанским С'ездом Советов V созыва 26-го марта 1927 года). ИЗДАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМИТЕТА. БАКУ-1927. С-14
5. AZƏRBAYCAN MİLLİ ENSİKLOPEDİYASI- Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Elm Mərkəzi – 2007
6. Azərbaycan Respublkasının Konstitutsiyası- Bakı-2017, səh 91.
7. Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətlərinin inkişafı üçün dövlət yardımı haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı, 16 sentyabr 1992-ci il, // [http:/// www/e-qanun.az/framework/7762].
8. Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunun nəticələri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 24 oktyabr 2011-ci il, // [http:www.president.az/articles/3378].
9. Mədəniyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. "Azərbaycan" qəz., № 86, 18 aprel 1998-ci il.
10. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ İLHAM ƏLİYEV MULTİKULTURALİZMİN AZƏRBAYCAN MODELİ HAQQINDA Bakı- 2017, səh-527

İNKLÜZİV SİNİFLƏRDƏ TARİX FƏNNİNİN TƏLİMİNİN TƏŞKİLİ

(ORGANIZATION OF HISTORY TEACHING IN INCLUSIVE CLASSES)

Kərimli Tahir Mehdixan oğlu, Kərimli Anar Tahir oğlu
ADPU-nun Ağcabədi filialının baş müəllimi, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
ADPU-nun Ağcabədi filialının baş müəllimi

Müasir dünyada təhsilin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi bir zamanda hər bir vətəndaşın keyfiyyətli təhsillə təmin olunması vacib amillərdəndir. İnsan amilinin ali dəyər kimi formalaşması dinindən, dilindən, irqindən, milliyyətindən, sağlamlıq imkanlarından asılı olmayaraq, heç bir fərq qoyulmadan hər bir vətəndaşın təhsilə cəlb olunmasının zəruriliyini qarşımıza məqsəd qoyur.

Bu gün təhsil sahəsində işlənən əsas anlayışlardan biri "inklüziya" terminidir. İnklüziya (inclusion-daxiletmə) - bütün vətəndaşların, ilk növbədə, əlilliyi olan bütün insanların cəmiyyətdə iştirak səviyyəsinin artırılması prosesidir.

İnklüziv təhsil isə ümumi təhsilin elə bir inkişaf mərhələsidir ki, burada hamının, ilk növbədə, əlilliyi olan şəxslərin təhsilə ehtiyacı təmin edilir.

İnklüziv təhsil əlilliyi olan və olmayan, zəngin və yoxsul uşaqların, eləcə də cinsi, etnik, dini və mədəni statusundan asılı olmayaraq bütün uşaqların öz icmaları daxilində onların potensialını aşkara çıxara bilən məktəblərdə təhsil almasıdır.

Əlbəttə, inklüziv təhsilin əsas hədəfi uşaqların təkcə sosiallaşması deyil, eyni zamanda, keyfiyyətli təhsil almasıdır.

Əlilliyi olan şagirdlərin məktəbə cəlb olunması üçün ilk növbədə məktəbin girişi hər bir şagird üçün əlçatan olmalıdır. Məktəblərin girişində panduslar, rahat açılan və sərt bağlanmayan qapılar quraşdırılmalı, sinif otağında əlil arabasının sərbəst hərəkəti üçün şərait yaradılmalıdır.

İnklüziv siniflərdə tarix dərslərinin tədrisi zamanı sinif otağını dizayn edərkən şagirdlərin **U** hərfi şəklində oturmalarını təşkil etmək məqsədəuyğundur. Bu cür oturmaqla uşaqlar bir-birini görə bilər və eşitmə əlilliyi olan şagirdlər bir-biri ilə işarə dilində, dodaqdan oxuyaraq və mimika ilə ünsiyyət qurar və sinifdə aktiv müzakirələrdə iştirak edə bilərlər.

Görmə əlilliyi olan şagirdləri xəritələrə, əyani vasitələrə yaxın əyləşdirmək, yaxud da nümayiş etdirilən vəsaitləri onların görmə məsafəsinə yaxınlaşdırmaq mümkündür.

Təlimat verərkən və yaxud faktoloji bilikləri ötürərkən sadə söz və cümlələrdən istifadə edərək bütün şagirdlərin anladıqlarına əmin olmaq lazımdır.

GİRİŞ

> "Təhsil-hər bir insanın böyük əhəmiyyətə və potensiala malik haqqıdır. Azadlıq, demokratiya və dayanıqlı inkişaf prinsipləri təhsil əsasında qurulur... "Hamı üçün təhsil"dən daha vacib digər bir vəzifə yoxdur."
>
> Kofi Annan, BMT-nin VII baş katibi

Müasir dünyada təhsilin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi bir zamanda hər bir vətəndaşın keyfiyyətli təhsillə təmin olunması vacib amillərdəndir. İnsan amilinin ali dəyər kimi formalaşması dinindən, dilindən, irqindən, milliyyətindən, sağlamlıq imkanlarından asılı olmayaraq, heç bir fərq qoyulmadan hər bir vətəndaşın təhsilə cəlb olunmasının zəruriliyini qarşımıza məqsəd qoyur.

Bu gün təhsil sahəsində işlənən əsas anlayışlardan biri "inklüziya" terminidir. İnklüziya (inclusion-daxiletmə) - bütün vətəndaşların, ilk növbədə, əlilliyi olan bütün insanların cəmiyyətdə iştirak səviyyəsinin artırılması prosesidir.

İnklüziv təhsil isə ümumi təhsilin elə bir inkişaf mərhələsidir ki, burada hamının, ilk növbədə, əlilliyi olan şəxslərin təhsilə ehtiyacı təmin edilir.

İnklüziv təhsil əlilliyi olan və olmayan, zəngin və yoxsul uşaqların, eləcə də cinsi, etnik, dini və mədəni statusundan asılı olmayaraq **BÜTÜN** uşaqların öz icmaları daxilində onların potensialını aşkara çıxara bilən məktəblərdə təhsil almasıdır.

ARAŞDIRMA

Əlilliyi olan şəxslərə müxtəlif maneələrlə qarşılaşdığı zaman digər şəxslərlə bərabər səviyyədə cəmiyyət həyatında tam və səmərəli iştirakına mane olan sabit fiziki, psixi, əqli və ya hissiyyat pozuntuları olan şəxslər aiddir.

Ölkəmizdə "İnklüziv təhsil layihəsi"nin icrasına 2005-ci ildən start verilib. 2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə BMT-nin Uşaq Fondunun (UNICEF) birgə əməkdaşlığı çərçivəsində inklüziv təhsillə bağlı görülən işlər nəticəsində əlilliyi olan şəxslərin təhsilinin təşkili yeni mərhələyə keçib.

2015-2016-cı tədris ilindən əlilliyi olan uşaqların ümumi təhsil müəssisəsində digər uşaqlarla birgə təhsilə cəlb olunması məqsədilə Azərbaycan Respublikasında "İbtidai təhsil səviyyəsi üzrə inklüziv təhsilin tətbiqi" layihəsinin icrasına başlanılıb.

Qeyd edək ki, ölkə başçısı İlham Əliyevin 14 dekabr 2017-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunan "2018-2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı" da məhz sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsil hüququnu təhsilin bütün pillələri üzrə digər şəxslərlə bərabər səviyyədə təmin etməsinə və onların təhsili üçün maneəsiz mühit yaradılmasına geniş imkanlar verir. Dövlət Proqramı çərçivəsində gözlənilən nəticələrdən biri də informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün informasiya əldə etmək imkanlarını genişləndirməkdir.

Əlbəttə, inklüziv təhsilin əsas hədəfi uşaqların təkcə sosiallaşması deyil, eyni zamanda, keyfiyyətli təhsil almasıdır.

Əlilliyi olan şagirdlərin məktəbə cəlb olunması üçün ilk növbədə məktəbin girişi hər bir şagird üçün münasib olmalıdır. Məktəblərin girişində panduslar, rahat açılan və sərt bağlanmayan qapılar quraşdırılmalı, sinif otağında əlil arabasının sərbəst hərəkəti üçün şərait yaradılmalıdır. Sinif otaqları və məktəbin digər sahələri (kitabxana, ayaqyolu, idman və oyun meydançaları) bütün şagirdlər üçün fiziki əlçatan olmalıdır.

TAPINTILAR

İnklüziv siniflərdə tarix dərslərinin tədrisi zamanı sinif otağını dizayn edərkən şagirdlərin **U** hərfi şəklində oturmalarını təşkil etmək məqsədəuyğundur. Bu cür oturmaqla uşaqlar bir-birini görə bilər və eşitmə əlilliyi olan şagirdlər bir-biri ilə işarə dilində, dodaqdan oxuyaraq və mimika ilə ünsiyyət qurar və sinifdə aktiv müzakirələrdə iştirak edə bilərlər.

Görmə əlilliyi olan şagirdləri xəritələrə, əyani vasitələrə yaxın əyləşdirmək, yaxud da nümayiş etdirilən vəsaitləri onların görmə məsafəsinə yaxınlaşdırmaq mümkündür.

Təlimat verərkən və yaxud faktoloji bilikləri ötürərkən sadə söz və cümlələrdən istifadə edərək bütün şagirdlərin anladıqlarına əmin olmaq lazımdır.

İnklüziv siniflərdə tarix fənninin tədrisində rollu oyunlardan istifadə şagirdlərdə sosiallaşma və ünsiyyət bacarıqlarının formalaşmasına dəstək ola bilər. Bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi prosesində əgər sinifdə autizm sindromu (ünsiyyət çətinliyi olan şəxs) olan şagird olsa mətnin müəllif ifadəsinin oxunmasını ona tapşırmaqla fəaliyyəti stimullaşdırmaq olar.

Debat üsulundan istifadə etməklə özgüvəni zəif olan şagirdlərə özünə güvən hissi aşılamaqla bərabər eyni zamanda planlı iş, düşüncə, araşdırma vərdişləri və yaxşı danışma qabiliyyəti formalaşdırmaq mümkündür.

Təqdimat üsulundan istifadə etmək əlilliyi olan şagirdlərə imkan verir ki, tədqiqatın nəticəsini müxtəlif yollarla təqdim edə bilsinlər, öz fikirlərini ifadə etmək, mükəmməl nəticə çıxarmaq bacarığına yiyələnsinlər. Təqdimata hazırlaşan şagird qrup halında işləyərkən ünsiyyət mədəniyyətinə sahib olur, fikrini ifadə etmək və bölüşmək bacarığına yiyələnir.

NƏTİCƏ

Əlil arabasından və qoltuq ağacından istifadə edən uşaqlar stol və stullarla sıxlıq olan ənənəvi sinif otaqlarında hərəkət etməyə çətinlik çəkirlər. Buna görə də biz sinifdə elə şərait yaratmalıyıq ki, bütün uşaqlar rahat hərəkət edə bilsinlər. Fiziki pozuntusu olan uşaqların tək oturacaqları masaya deyil, həmçinin qrup çalışmaları üçün sinfin digər hissələrinə əlçatanlığı, şkaf və rəflərdən nəyi isə götürməyə və ya divara şəkil yapışdırmağa imkanı olmalıdır.

Tez yorulan və daha çox dincəlməyə ehtiyacı olan uşaqlar üçün vaxtında məktəbə gəlmək və ya məktəbdə bütün günlərini keçirmək çətin ola bilər. Ona görə vacib məlumatlar bir neçə dəfə təkrarlanmalıdır ki, uşaqlar bu məlumatları, heç olmasa, bir dəfə eşitmiş olsunlar. Bu həmçinin məlumatı birinci dəfədən anlaya bilməyən hiperaktiv və diqqət çatışmazlığı olan uşaqlar üçün də faydalı olar.

Bəzi uşaqlara, xüsusən onurğası zədələnmiş uşaqlara ayaq üstə dayanmaq oturmaqdan daha rahat ola bilər. Buna sinifdə imkan yaradılmalıdır.

Bir çox fiziki pozuntusu olan uşaqlara yazmağa, oxumağa və qeyd aparmağa daha çox vaxt lazımdır. Bu onların sinifdəki iştirakına və tapşırıqların bitirilməsi vaxtına təsir göstərə bilər. Müəllim və məktəb rəhbərliyi əmin olmalıdırlar ki, bu cür uşaqlara məktəbdə tədris olunan dərsləri mənimsəmək üçün yetərincə vaxt verilir. Bu həm əlilliyi olan, həm də əlilliyi olmayan şagirdlər üçün vacibdir. İmtahan zamanı əlavə vaxtın verilməsi xüsusən məqsədəuyğundur.

Bəzi fiziki pozuntusu olan uşaqlara kitabxana və digər resurslardan istifadəsi tələb olunan ev və sinif tapşırıqlarının hazırlanmasında əlavə vaxt tələb oluna bilər. Bu səbəbdən də müəllimlər oxu, məşğələ və digər materiallar siyahısını əvvəlcədən hazırlamalıdırlar ki, uşaqlara vaxtında hazırlaşmaq üçün yetərincə zaman verilsin.

Məktəbdənkənar tədbirlər (muzey, sərgi, idman tədbirləri) elə planlaşdırılmalı və həyata keçirilməlidir ki, bütün uşaqlar orada iştirak edib, faydalana bilsinlər. Əgər sinif bir muzey və ya sərgiyə gedirsə, ora fiziki pozuntusu olan şəxslər üçün də uyğun olmalıdır.

Müzakirələr zamanı uşaqlara fikir və rəylərini ifadə etmək üçün vaxt verilməsi məqsədəuyğundur. Çünki, əlilliyi olan bir çox uşaqlar digərlərindən fərqli olaraq özlərini ifadə etməyə çətinlik çəkirlər. Şagirdlərdə özünəinamı möhkəmləndirmək və təhsilə davam etməyə motivasiya yaratmaq üçün onlara (xüsusən təlimdə problemi olanlara) cavablandıra biləcəkləri sualları vermək lazımdır. Şagirdləri rəğbətləndirmək, onları tərifləyəndə səmimi və dürüst olmaq uşaqlarda etimad yaratmağa və özünə düzgün dəyər verməyə kömək edəcəkdir.

Verilən tapşırıqları şagirdin təcrübəsi və gündəlik həyatı ilə əlaqələndirməyə çalışmaq lazımdır. Bu yalnız əlilliyi olan şagirdlər üçün deyil, bütün şagirdlər üçün vacibdir.

Təhsildə uğur qazanan şagirdlərin sosial, emosional və akademik inkişafının bir hissəsi kimi əlilliyi olan sinif yoldaşlarına kömək etmək və dəstək verməyə yönləndirmək hər iki tərəfin inkişafını və zənginləşməsini təmin edər.

Ümumilikdə, inklüziv siniflərdə tarix fənnini tədris edərkən müəllim əlilliyi olan şagirdlərlə işləmək səriştəsinə yiyələnməli, onların ehtiyac və maraqlarını nəzərə almalı, əlilliyi olmayan şagirdlərin öz yoldaşları ilə bərabər inkişafına dəstək verməlidir. Hər bir şagirdin fərqli olsalar belə bərabər olduqlarını anlamaları, həm özlərinin, həm də cəmiyyətin sağlam formalaşması üçün birgə fəaliyyət göstərməli olduqları ön plana çəkilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Tracey E. Hall, Anne Meyer, David H. Ros., Sinifdə universal öyrənmə dizaynı. Təcrübədə tətbiqi. 2012.
2. İnklüziv və öyrənmə üçün əlverişli sinifdə pozitiv nizam-intizam. Müəllim və təhsil mütəxəssisləri üçün bələdçi. 2020.
3. İnklüziv siniflərdə əlilliyi olan uşaqların təhsili. 2020.
4. Xüsusi hazırlıq siniflərinin təşkili. Açıq Cəmiyyət İnstitutu – Yardım fondu. Addım-addım: Uşaqlar və ailələr üçün proqram. Bakı, 2001.
5. Uşaqlar üçün sinif otaqlarının yaradılması. Açıq Cəmiyyət İnstitutu – Azərbaycan. Addım-addım: Uşağa istiqamətləndirilmiş proqramın təşkili. Bakı, 1999.

SOVET RUSİYASININ İŞĞAL REJİMİNƏ QARŞI AZƏRBAYCANDA MİLLİ MÜQAVİMƏT HƏRƏKATI: MİLLİ ORDU HİSSƏLƏRİNİN MÜBARİZƏSİ VƏ XALQ ÜSYANLARI. (1920-1924-CÜ İLLƏR)
(NATIONAL RESISTANCE MOVEMENT IN AZERBAIJAN AGAINST THE OCCUPYING REGIME OF SOVIET RUSSIA: THE STRUGGLE OF NATIONAL ARMY UNITS AND PEOPLE'S REBELLIONS. (1920-1924))

Cəfər Vidadi oğlu Xanəliyev.
ADPU, "Azərbaycan tarixi" kafedrasının baş müəllimi,
BDU-nun "Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə)" kafedrasının "Vətən tarixi" ixtisası, fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertantı.

XÜLASƏ

Təqdim edilən məqalədə Sovet Rusiyasının Azərbaycan xalqına qarşı yeritdiyi ağır milli müstəmləkəçilik siyasətinin təsiri ilə sovet dövrü tarixşünaslığında 70 il birtərəfli və qeyri-obyektiv yazılmış, hal-hazırda da özünün xüsusi aktuallığı ilə seçilən, geniş və obyektiv tədqiqata ehtiyac duyulan mövzulardan biri haqqında tarixi araşdırma aparılmışdır. Belə ki, məqalədə Sovet Rusiyasının XI Qırmızı Ordusunun Azərbaycanı işğal etmək məqsədilə 26-27 aprel, 1920-ci ildə başladığı hücumunun qarşısını almaq uğrunda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli Ordu hissələrinin qəhrəmanlıq mübarizəsi və Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ilk 4 ilində xalqımızın Rusiya sovet işğal rejiminə qarşı apardığı milli mücadilə tarixi haqqında, milli müqavimət hərəkatının mühüm tərkib hissəsi olan xalq üsyanları və silahlı çıxışlar barəsində bəhs edilmişdir.

Sovet Rusiyasının hərbi müdaxiləsi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğradıldıqdan sonra xalqımız milli müstəqilliyi uğrunda sovet işğal rejiminə qarşı mübarizə aparmışdır. Qeyd edim ki, Sovet Rusiyasının XI Qırmızı Ordusuna qarşı müqavimət işğalçıların AXC-nin sərhədlərini keçdiyi 1920-ci il, aprelin 25-dən 26-na keçən gecədən etibarən başlamışdır. Azərbaycan Milli Ordusunun qəhrəman döyüşçüləri Yalama, Xudat, Xaçmaz və Xırdalan dəmiryol stansiyalarında ölkəmizin sərhədlərini keçmiş Sovet Rusiyasının hərbi qüvvələri ilə müqayisədə sayları dəfələrlə az olmasına baxmayaraq işğalçılara qarşı vətənin müdafiəsi uğrunda mərdliklə vuruşdular. Lakin işğalçıların qüvvələrinin xeyli üstün olmaları nəticəsində Sovet Rusiyasının XI Qırmızı Ordusunun hücumunun və müstəqilliyi beynəlxalq müstəvidə tanınmış AXC-nin ərazisinin zəbt edilməsinin qarşısını almaq mümkün olmadı.

Azərbaycan Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən və milli müstəqilliyinə son qoyulduqdan sonra ölkəmizdə ictima—siyasi təşkilatlar, partiyalar, milli ordu hissələri Sovet işğal rejiminə qarşı mübarizəyə qalxmış, üsyanlar təşkil etmişlər. Bu mübarizə öz xarakteri etibarı ilə Azərbaycanda Rusiya işğalına və milli müstəmləkə siyasətinə qarşı xalqımızın uzun illər apardığı milli istiqlal hərəkatının mühüm tərkib hissəsidir. Sovet Rusiyasının hərbi təcavüzü ilə 1920-ci ilin 28 aprel tarixində Azərbaycanda zorla Sovet hakimiyyəti elan edildikdən qısa müddət sonra yadelli işğalçılara qarşı xalqımızın kəskin narazılığı baş qaldırdı və tezliklə ölkə ərazisini xalq üsyanları

bürüdü. Diqqət edək ki, yalnız 1920-1924-cü illərdə istilaçı Rusiya sovet ordusuna, bolşevik rejiminə qarşı Azərbaycanda 54 (bəzi mənbələrdə 60) silahlı üsyan baş vermişdir. Bəhs edilən dövrdə Sovet hakimiyyətinin totalitar diktatura rejimi tətbiq etmələrinə, amansız təqib, terror və kütləvi represiyya tədbirlərinə baxmayaraq, Azərbaycan xalqını susdurmaq da asanlıqla başa gəlmədi. Sovet diktatura rejimini ciddi narahat edən bu üsyanlarda bolşeviklər böyük itkilər verdilər. Bu dövrdə Azərbaycanın milli təəssübkeş ziyalıları da Sovet işğal rejimi əleyhinə ciddi mübarizə aparır, xalqı Rusiya müstəmləkəçiliyindən xilas etməyə çalışırdılar. Lakin həm daxili, həm də xarici səbəblərdən, həmçinin milli qüvvələrin imkanları məhdud olduğundan vətənin istiqlalı uğrunda fədakarlıqla aparılan mübarizə bu illərdə qələbə ilə nəticələnmədi. Xalq üsyan və çıxışları zor gücünə yatırıldıqdan sonra ölkəmizdə Sovet totalitar diktatura rejimi daha da gücləndirildi, azərbaycanlı vətənpərvərlərin təqib olunması, milli qüvvələrin məhv edilməsi işi, xalqın milli təəssübkeş ziyalılarına qarşı həyata keçirilən kütləvi cəza tədbirləri, amansız təqib, sürgün və həbslər yenə də davam etdi. Eyni zamanda bu illərdə Azərbaycanın şəhər və qəzalarına soxulmuş Rusiya Sovet ordusu və qəsbkar bolşevik hakimiyyət orqanları tərəfindən azərbaycanlı əhali kütləvi formada qarətlərə məruz qalır, xalqın əmlakı zorla müsadirə edilirdi. Ölkədə kütləvi talançılıq həyata keçirildi.

Məğlub olmasına baxmayaraq, Rusiya sovet işğal rejiminə qarşı Azərbaycanda 1920-1924-cü illərdə baş vermiş üsyanların xalqımızın milli istiqlal və azadlıq mübarizəsi tarixində çox mühüm yeri vardır. Məqalədə bəhs edilən üsyan və silahlı çıxışlar sübut edir ki, xalqımız ən ağır milli müstəmləkə və istibdad rejiminə məruz qalsa da, heç zaman vətənin azadlığı uğrunda öz mübarizəsindən dönməmiş, müqəddəs istiqlal ideyalarını daima yaşatmışdır. Bütün bunlar xalqımızın işğalçılara qarşı daima mübarizə əzmində olduğunu nümayiş etdirən hadisələr kimi tariximizə düşmüşdür. Bu üsyanlar və milli müqavimət hərəkatı Azərbaycan xalqının istiqlal arzusu ilə yaşayan sonrakı nəsilləri üçün mühüm bir örnək rolunu oynadı.

Açar sözlər: Sovet Rusiyası, işğal, XI Qırmızı Ordu, milli müqavimət, xalq üsyanları, Sovet totalitar diktatura rejimi.

SUMMARY

The article examines 70 years of one-sided and biased history of Soviet-era historiography under the influence of Soviet Russia's heavy national colonial policy against the Azerbaijani people. Thus, the article describes the heroic struggle of the National Army units of the Azerbaijan People's Republic to prevent the attack of the XI Red Army of Soviet Russia to occupy Azerbaijan on April 26-27, 1920. The history of the struggle, the popular uprisings and armed demonstrations, which are an important part of the national resistance movement, were discussed.

After the collapse of the Azerbaijan Democratic Republic with the military intervention of Soviet Russia, our people fought against the Soviet occupation regime for national independence. Let me note that the resistance against the XI Red Army of Soviet Russia began on the night of April 25-26, 1920, when the occupiers crossed the borders of the Azerbaijan Democratic Republic. The heroic fighters of the Azerbaijani National Army fought valiantly at the Yalama, Khudat, Khachmaz and Khirdalan railway stations to defend the homeland against the invaders, despite the fact that their numbers were many times smaller than those of the former Soviet Russian military. However, as a result of the considerable superiority of the occupying forces, it was not possible to prevent the attack of the XI Red Army of Soviet Russia and the occupation of the territory of the Azerbaijan Democratic Republic, whose independence was recognized internationally.

After the occupation of Azerbaijan by Soviet Russia and the termination of its national independence, socio-political organizations, parties and national army units in our country rose up against the Soviet occupation regime and organized riots. By its nature, this struggle is an important part of the national independence movement of our people against the Russian occupation and national colonial policy in Azerbaijan for many years. Shortly after the military aggression of Soviet Russia and the forcible declaration of Soviet power in Azerbaijan on April 28, 1920, our people resented the foreign invaders, and soon the country was engulfed in popular uprisings. It should be noted that only in 1920-1924, 54 (60 in some sources) armed uprisings took place in Azerbaijan against the invading Russian Soviet army and the Bolshevik regime. Despite the Soviet government's totalitarian dictatorship, ruthless persecution, terror and mass repression, it was not easy to silence the Azerbaijani people. The Bolsheviks suffered heavy losses in these uprisings, which seriously disturbed the Soviet dictatorship. During this period, the nationalist intellectuals of Azerbaijan also fought hard against the Soviet occupation regime, trying to save the people from Russian colonization. However, due to both internal and external reasons, as well as the limited capabilities of the national forces, the selfless struggle for the independence of the homeland did not result in victory in these years. After the violent suppression of popular uprisings and speeches, the Soviet totalitarian dictatorship was strengthened in our country, the persecution of Azerbaijani patriots, the destruction of national forces, mass executions against nationalist intellectuals, ruthless persecution, exile and arrests continued. At the same time, the Azerbaijani population was plundered en masse by the Russian Soviet army and the aggressive Bolshevik authorities, who invaded the cities and districts of Azerbaijan during these years, and the people's property was forcibly confiscated. Mass looting took place in the country.

Despite the defeat, the uprisings against the Russian Soviet occupation regime in Azerbaijan in 1920-1924 have a very important place in the history of our people's struggle for national independence and freedom. The uprising and armed speeches mentioned in the article prove that

our people, despite the most severe national colonialism and tyranny, never gave up their struggle for the freedom of the homeland and always kept alive the idea of sacred independence. All this has gone down in our history as events that demonstrate the determination of our people to always fight against the occupiers. These uprisings and the national resistance movement set an important example for future generations of the Azerbaijani people living with the desire for independence.

Key words: Soviet Russia, occupation, XI Red Army, national resistance, popular uprisings, Soviet totalitarian dictatorship regime.

GİRİŞ

1920-ci ilin aprelin 26-dan 27-nə keçən gecə Sovet Rusiyasının silahlı qüvvələri – M.K.Levandovskinin komandanlığı altında XI Qırmızı ordu hissələri beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına pozaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisinə hərbi müdaxilə edərək müstəqil bir dövlətin ərazisini işğal etdi. Azərbaycan sərhədlərini keçən Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının XI Qırmızı Ordusunun şəxsi heyəti 72472 nəfərdən ibarət idi. **[1, 438]** Rusiya sovet ordusunun ölkəmizə hücumu zamanı Azərbaycan ordusunun əsas qüvvələri Qarabağda idi. Rusiya ilə sərhəddə olan Milli Ordunun böyük bir hissəsi "Aprel (1920-ci il) işğalı" ərəfəsində Qarabağda qiyam qaldırmış ermənilərlə savaşa göndərildiyindən Azərbaycanın şimal sərhədlərinin mühafizəsi zəif durumda idi. Ölkənin şimalında AXC-nin cəmi beş minlik ordusu var idi. Hələ 1920-ci ilin yanvar-fevral aylarından Rusiya Azərbaycanı işğal etmək planını hazırlayırdı. Azərbaycanı işğal etmək işini asanlaşdırmaq üçün ermənilərin Qarabağa hücumu təşkil edildi. Ermənilərin "Qarabağ qiyamı" Azərbaycan Cümhuriyyətini devirmək və ölkəmizi zəbt etməkdən ötrü Sovet Rusiyasının işləyib hazırladığı işğal planının tərkib hissəsi idi. Rusiya hərbi təcavüzünün qarşısını almaqda Azərbaycan silahlı qüvvələrinin imkanlarına ciddi təsir göstərən hadisə məhz 1920-ci ilin martında Qarabağda törədilən "erməni qiyamı" olmuşdur. Eyni vaxtda Ermənistan silahlı qüvvələri də Azərbaycanla sərhədyanı bölgələrə hücümlar etmişdi. "Qiyam"ın Ermənistan hökuməti tərəfindən əvvəlcədən hazırlanan akt olduğunu arxiv sənədləri də təsdiqləyir. Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzünün qarşısını almaq və Qarabağda erməni qiyamını yatıtrmaq üçün AXC hökuməti 25-30 minlik Milli Ordumuzun böyük bir hissəsini general Həbib bəy Səlimovun başçılığı ilə Qarabağa göndərməyə məcbur olmuşdu.

Bu dövrdə Sovet Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın işğalına qarşı Milli Ordumuzun sonadək qəhrəmancasına müqaviməti Azərbaycan tarixinin şərəfli səhifələrindən biridir. Lakin, qeyd etməliyəm ki, bəhs edilən mövzuda Azərbaycan ordusunun qəhrəmanlığı barəsində bir çox məqamlar var ki, tarixşünaslıqda hələ də aşkara çıxarılmayıb. Rusiya ilə sərhəddə işğalçılara qarşı sonadək savaşmış təxminən 500 nəfərlik qəhrəman əsgər və zabitlərdən hələlik yalnız Quba alayının zabiti Ağaəli Babazadə, könüllülər dəstəsinin komandiri Həmdulla Əfəndi və zirehli qatarın komandiri knyaz S.F.Lordkipanidzenin adı məlumdur. Bu mənada xüsusən də "Yalama

döyüşü" haqqında yeni faktlar aşkara çıxarılmalı, qəhrəman əsgər və zabitlərinin mübarizə yolu dərindən öyrənilib təbliğ edilməlidir. Ona görə də düşünürəm ki, bu sahədə tarixi tədqiqatların daha dərindən davam etdirilməsində mühüm fayda vardır.

ARAŞDIRMA

"Aprel (1920-ci il) işğalı"nın tədqiqi və tarixşünaslıqdakı bir sıra faktlar vətən torpağının müdafiəsi uğrunda Azərbaycan Milli ordusunun Sovet Rusiyasının XI Qırmızı ordusunun müdaxiləsinə qarşı Azərbaycan sərhəddini keçdiyi andan sonadək qəhrəmancasına mübarizə apardığını sübut edir. İşğalçı bolşevik ordusuna qarşı sərhəddə ilk müqaviməti Azərbaycan Milli Ordusunun Yalama qarnizonu göstərir. AXC Milli Ordusunun Quba süvari polkunun praporşiki Ağaəli Babazadənin komandanlığı altında 4 top və 10 pulemyot ilə silahlanmış iki hərbi rota, habelə 300 nəfərdən ibarət könüllü süvari eskadronu və 200 nəfərlik jandarm dəstəsi Qırmızı Ordu süvariləri ilə Yalama stansiyası yaxınlığında iki saat qızğın döyüş aparmışdılar. **[2, 249]** Həmin dövrdə Azərbaycan-Rusiya sərhədlərində olan azsaylı AXC Milli Ordu hissələri vətənin istiqlaliyyəti uğrunda son əsgərinin şəhid olmasınadək düşmənlə qəhrəmancasına savaşdı, sona qədər müqavimət göstərdi, lakin bu, nəticəsiz oldu. İşğalçılara qarşı axıra qədər Xudat və Xaçmaz stansiyalarında da ümümi sayları düşmən qüvvələrindən dəfələrlə az olmasına baxmayaraq Milli Ordu əsgərləri Rusiya ordusuna qarşı inadla döyüşüb axıra kimi müqavimət göstərmişdilər (bəzi mənbələrdə 1000-ə qədər əsgərin döyüşdə həlak olduğu qeyd edilir). Lakin çoxsaylı işğalçı rus ordusunun Bakı istiqamətində olan sürətli hücumunun qarşısını almaq mümkün olmadı.

Sovet Rusiyası XI Qırmızı Ordu hissələri 1920-ci ilin aprelin 27-də Yalamanı, Xaçmazı, Xudatı tutduqdan sonra Biləcəri stansiyasını da ələ keçirdi və Bakının girəcəyində dayandı. Aprelin 27-də səhər tezdən kommunistlərin silahlı dəstələri həm şəhər daxilində, həm də onun kənarlarında mühüm obyektləri ələ keçirmişdilər. Bakı, eyni zamanda, dənizdən də mühasirəyə alındı. Bakıda baş verən aprel hadisələrində Xəzər Hərbi Donanması da əhəmiyyətli rol oynadı. Donanma gəmilərinin heyəti bu dövrdə kommunistlərdən və onlara rəğbət bəsləyən matroslardan ibarət idi. Hakimiyyətin iki saat ərzində Azərbaycan İnqilab Komitəsinə təhvil verilməsini ultimatumla tələb edən hərbi gəmilər sahildə düzüldülər və öz toplarını hökumət orqanları binalarına tuşladılar. Aprelin 27-də günorta, artıq hərbi drujinaların faktiki olaraq şəhərdə vəziyyətə tam nəzarət etdiyi və XI Qırmızı Ordunun ön hissələrinin Azərbaycan Cümhuriyyəti ərazisində olduğu bir vaxtda Azərbaycan İnqilab Komitəsi qanuni hökuməti devirib hakimiyyəti qəsb etməsinə qanuni don geydirməyə çalışırdı. Bu məqsədlə 1920-ci il aprelin 27-də saat 11-də Rusiya bolşevik işğalçılarının diktəsi ilə hərəkət edən başda H.Sultanov olmaqla kommunistlərin nümayəndə heyəti Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi, Rusiya Kommunist (bolşevikler) Partiyası Qafqaz Diyar Komitəsinin Bakı bürosu və Mərkəzi Fəhlə Konfransı adından əslində Azərbaycan

Xalq Cümhuriyyətinin devrilmiş olduğu bir şəraitdə, hakimiyyətin N.Nərimanovun başçılıq etdiyi sovet fəhlə-kəndli hökumətinə təslim etmək barədə Ç.İldırım tərəfindən tərtib olunmuş ultimatumu Azərbaycan Parlamentinə təqdim etdi. Arxasında işğalçı Rusiya sovet ordusu dayanan kommunistlərin hakimiyyəti təhvil vermək barəsində ultimatumuna müstəqil Azərbaycan milli hökuməti 2 saat ərzində cavab verilməli idi, əks-halda bolşeviklər atəş açmaqla hədələyirdilər. **[3]** Həmin ultimatumu müzakirə etmək üçün 1920-ci il, aprelin 27-də Azərbaycan parlamentinin təcili iclası keçirildi. İclasın gündəliyinə yalnız bir məsələ - İnqilab Komitəsinin Azərbaycan milli hökümətindən hakimiyyəti təhvil vermək barəsindəki tələbi daxil edilmişdi. Azərbaycan Parlamentinin sonuncu (145-ci) iclasında xeyli davam edən gərgin müzakirələrdən sonra qüvvələr nisbətinin milli qüvvələrin əleyhinə olduğu çətin şəraitdə mübarizənin uğursuz olacağını nəzərə alıb, əbəs yerə qan tökülməsinin qarşısını almaq üçün təslim olmağa qərar verildi. Nəticədə, parlament səs çoxluğu ilə hakimiyyətin yalnız müəyyən şərtlərlə, hər şeydən əvvəl, Azərbaycanın müstəqilliyinin və suveren hüquqlarının qorunub saxlanılması şərti ilə kommunistlərə verilməsi barəsində yekun qərar qəbul etdi. Lakin bolşevik hakimiyyəti milli hökumətin irəli sürdüyü tələblərin heç birini yerinə yetirmədi. Azərbaycanda ilk gündən Sovet Rusiyasının işğal rejimi bərqərar edildi. 1920-ci il aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə parlament hakimiyyəti azərbaycanlı kommunistlərdən - N.Nərimanov, A.Alimov, D.Bünyadzadə, M.Hüseynov, Ə.Qarayev, Q.Musabəyov və H.Sultanovdan ibarət Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsinə təhvil verdi. 1920-ci il, aprelin 28-də Bakıda Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının yaradıldığı elan edildi. Bununla da, əslində Azərbaycanın 23 aylıq milli istiqlalına son qoyuldu. 1920-ci il aprel ayının son günlərində RSFSR-in XI Qırmızı Ordusunun Azərbaycana təcavüzü, respublika ərazisini zəbt etməsi nəticəsində beynəlxalq hüququn subyekti olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mənsub olduğu dövlət müstəqilliyini itirdi və süquta uğradı. Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatı nəticəsində yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa müddət yaşamasına baxmayaraq, bu dövlət Azərbaycan xalqının həyatında mühüm tarixi bir mərhələ olmuş, milli dövlətçiliyin bərqərar olmasında müstəsna rol oynamışdır. Həmçinin, AXC-nin mövcudluğu Sovet Rusiyasının işğal rejiminə qarşı aparılan milli istiqlal mübarizəsi və xalqımızın əzəli arzusu olan müstəqil dövlətçiliyin gələcəkdə bərpa edilməsi üçün möhkəm əsaslara malik mənəvi zəmin yaratmış oldu. XX əsrin sonlarında SSRİ-nin dağılması ilə yaranan tarixi şəraitdə, 70 illik sovet hakimiyyəti illərində davam edən milli azadlıq hərəkatının nəticəsi olaraq Azərbaycan dövləti nəhayət, 1991-ci il oktyabrın 18-də tarixi sənəd olan "Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı"nı qəbul etməklə öz müstəqilliyini ikinci dəfə yenidən bərpa etdi. 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa edən xalqımız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qısa müddətli fəaliyyətinin zəngin ənənələrindən istifadə etmiş və bu tarixi varislik üzərində müstəqil Azərbaycan dövlətini yaratmışdır. Dövlət müstəqilliyinin bərpasına nail olarkən müasir Azərbaycan Respublikası özünün qədim dövlətçilik

ənənələrinə sadiq qaldığını göstərdi, Xalq Cümhuriyyətinin siyasi və mənəvi varisi olmaqla onun üçrəngli bayrağını, gerbini, himnini qəbul etdi. Dövlət müstəqilliyinə nail olduqdan sonra Azərbaycan xalqı İstiqlal Bəyannaməsinin elan edildiyi 1918-ci ilin 28 may tarixini – hər il Respublika Günü olaraq təntənə ilə qeyd edir. 1998-ci ildə Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyi, 2018-ci ildə isə Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının 100 illik yubileyi çox böyük təntənə ilə dövlət səviyyəsində qeyd edildi. Qeyd edim ki, 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa edən müasir Azərbaycan Respublikası, 1918-1920-ci illərdə 23 ay ərzində mövcud olan və müsəlman Şərqində ilk dünyəvi, demokratik dövlət kimi tarixə düşən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi varisi olmaqla onun demokratik dövlət quruculuğu ənənələrinə tamamilə sadiqdir. Xoşbəxtlikdən bu gün də böyük iftixar və əminliklə söyləyə bilərik ki, müstəqil Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bütün demokratik ənənələrini uğurla davam etdirir, cənab prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə milli dövlətçilik strukturu yeni çalarlarla daha da zənginləşdirilir və hazırda müstəqil dövlətimiz özünün ən uğurlu dövrünü yaşayır.

Aprel (1920-ci il) işğalının ən ağır nəticəsi Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin itirilməsi oldu. Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Azərbaycan tarixinin sovet dövrü başlandı. Keçmiş Rusiya imperiyasının hüdudlarını bərpa etmək məqsədini güdən bolşeviklər Azərbaycanda da işğalçılıq niyyətlərini həyata keçirərək 1920-ci il, 28 aprel tarixində ölkəmizdə sovet hakimiyyətinin qurulduğunu elan etdilər. Çox qısa zaman kəsiyində gerçək müstəqilliyi yaşamış, milli istiqlalı dərk etmiş Azərbaycan xalqının kütləvi narazılığından ehtiyat edən və öz işğalçılıq siyasətini pərdələməyə çalışan bolşeviklər ilk vaxtlar "müstəqil Sovet Azərbaycanı" şüarı ilə çıxış edirdilər. Sovet Rusiyasının rəhbəri V.İ.Lenin 1920-ci il may ayının 5-də RSFSR Xalq Komissarları Soveti adından Azərbaycan Sovet hökumətinə göndərdiyi təbrik məktubunu da "Yaşasın müstəqil Azərbaycan Sovet Respublikası" ifadəsi ilə bitirmişdi. **[4, 128]** "Müstəqil Azərbaycan Respublikası" bəyannaməsini rəğbətlə qarşılayan ictimaiyyət və xalq kütləri ilk əvvəllər əlbəttə ki, məsələnin əsl mahiyyətindən əsasən xəbərsiz idi. Sovet siyasi xadimi İ.Stalin hələ 1920-ci il 28 apreldən bir gün öncə məktubunda aşağıdakı məsləhəti vermişdi: "Bakının zəbt edilməsi faktını Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında notaya uyğunlaşdırmaq.., mənə elə gəlir ki, gələcək (fərz edilən) müstəqillik heç bir ciddi praktik əhəmiyyət kəsb etməyən deklarasiya ola bilər". **[5, 11]** Tarixin sonrakı gedişi suveren dövlət kimi Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasının sadəcə təbliğat məqsədi ilə irəli sürülmüş deklarativ xarakter daşıdığını, Azərbaycan SSR-nin müstəqilliyinin mahiyyətcə reallıqdan çox uzaq olub, əslində isə tam formal olduğunu təsdiq etdi. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin reallıqda formal xarakterli olmasına baxmayaraq, qeyd etməliyik ki, istila edilmiş bir ölkədə rəsmən müstəqil dövlət –

Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının elan edilməsi, formal olsa da dövlət aparatının mövcudluğu, şübhəsiz ki, özlüyündə həm də əhəmiyyətli bir hadisə idi. Belə ki, bu vacib amil Sovet Rusiyasının işğalından 71 il sonra Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsində mühüm rol oynadı.

Sovet Rusiyası 1920-ci il aprel ayının son günlərində müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini hərbi təcavüz yolu ilə süquta uğratdıqdan sonra xalqımızın tarixində yeni bir mərhələ - sovet dövrü başlandı. Uzun müddət sovet tarixşünaslığında sosialist inqilabı adlandırılan və hər il ildönümü təntənəli sürətdə qeyd edilən Azərbaycanda bolşeviklərin hakimiyyətə gəldiyi - 28 aprel (1920-ci il) çevrilişi sözdə "müstəqil Azərbaycan Sovet Respublikası"nın yaradıldığını elan etsə də, əsl həqiqətdə öz mahiyyəti etibarilə keçmiş Rusiya imperiyasının ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi demək idi. Sözdə Rusiya imperiyasının dağıldığını bəyan edən bolşeviklər əslində özünün müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycanı keçmiş sərhədləri hüdudlarına qaytardılar. Odur ki, Rusiya bolşevik hökumətinin Azərbaycana münasibəti iki müstəqil dövlətin deyil, imperiya ilə müstəmləkənin münasibəti idi.

Bolşeviklər tərəfindən Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası hələ ki, sözdə elan edilmişdi, qarşıda hələ çətin vəzifə - onu reallığa çevirmək tələb olunurdu. Obyektiv və qərərsiz elmi tədqiqat sübut edir ki, Azərbaycanda sosialist dövlət quruculuğu Mərkəzin, yəni Sovet Rusiyasının məqsəd və mənafeyinə tabe edilməklə həyata keçirilirdi. Bununla yanaşı, bir faktı mütləq etməliyik ki, Azərbaycan öz tarixinin sovet dönəmində də mühüm iqtisadi, sosial-mədəni inkişafa nail ola bilmişdir. Azərbaycan xalqı əməksevər xalqdır, qarşısına çıxan bir sıra çətinlik və məşəqqətlərin öhdəsindən gəlmiş, yeni həyat quruculuğu naminə fədakarlıqla çalışmışdır.

Aprel çevrilişindən dərhal sonra yeni yaranmış sistemin ilk hakimiyyət strukturlarının təşkilinə başlanıldı. 1920-ci il, aprelin 28-də AK(b)P MK Müvəqqəti İnqilab Komitəsini Azərbaycanın ali siyasi hakimiyyət orqanı elan etdi. Aprel (1920-ci il) işğalından sonra ilk günlərdə Azərbaycan SSR-də hakimiyyəti yeni yaradılan oyuncaq Müvəqqəti İnqilab Komitəsi ələ aldı. Onun tərkibi əsasən azərbaycanlı kommunistlərdən ibarət idi. Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin sədri Nəriman Nərimanov idi. İnqilab Komitəsi aperil 28-də öz qərarı ilə respublikanın yeni hökumətinin – Xalq Komissarları Sovetinin tərkibini təsdiq etdi. N.Nərimanov eyni zamanda Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) sədri oldu. Bu hakimiyyət orqanının geniş səlahiyyətləri yox idi. Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsi kimi bu orqanın da tərkibi azərbaycanlı kommunistlərdən ibarət idi. Yeni hökumətin tərkibinə daxil oldu: N.Nərimanov - XKS-nin sədri və xalq xarici işlər komissarı; Ç.İldırım - xalq hərbi-dəniz işləri komissarı; H.H.Sultanov - xalq daxili işlər komissarı; Ə.H.Qarayev - xalq əmək və ədliyyə komissarı; Q.M.Musabəyov - xalq əkinçilik, ticarət, sənaye və ərzaq komissarı; M.D.Hüseynov - xalq maliyyə komissarı; D.X.Bünyadzadə - xalq maarif və dövlət nəzarəti komissarı; C.Vəzirov - xalq poçt, teleqraf və yollar komissarı; A.Ə.Əlimov - xalq səhiyyə

və himayə komissarı. **[5, 9]** Bu Azərbaycan SSR-də ilk hökumət kabineti idi. Sonralar onun tərkibi dəfələrlə dəyişmişdir.

Azərbaycan sovet hökumətinə N.Nərimanov rəhbərlik etsə də, bu zahiri xarakter daşıyırdı. Belə ki, N.Nərimanov tam və müstəqil hakimiyyətə malik deyildi. Real hakimiyyət, əsində RK(b)P-nin yerli təşkilatı olan AK(b)P-yə məxsus idi, çünki Azərbaycanda kadr siyasətini həll etmək Mərkəz tərəfindən ona həvalə olunmuşdu. Moskvanın diktaturasını təmin edən amillərdən biri də Azərbaycandakı rus ordusu hissələri idi. Azərbaycan SSR-nin müstəqilliyi tam formal xarakter daşıyırdı. 1920-ci il, aprelin 29-da Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsi RSFSR hökumətinə, onun rəhbəri V.İ.Leninə Qırmızı Ordu dəstələri göndərməklə təcili hərbi yardım göstərmək xahişi ilə müraciət etdi. Lakin bu müraciətə ehtiyac yox idi, çünki istilaçı rus ordusu artıq iki sutka idi ki, Azərbaycana soxulmuşdu və ölkəmizin hüdudları daxilində idi. Sovet Rusiyasının XI Qırmızı Ordu hissələrinin baş zirehli qatarı aprelin 28-də saat 4-də Bakıya daxil olmuşdu. **[2, 251]** Qırmızı Ordu hissələri aprelin 28-30-da Lənkəranı, Salyanı, Şuşanı, Ağdamı mayın əvvəllərində Gəncə, Şamaxı, Göyçay, Şəki, Zaqatala və Balakəni zəbt etdilər, mayın ortalarında isə Qarabağ bölgəsini öz nəzarətləri altına aldılar. Həmçinin Rusiyanın hərbi donanması Lənkəran və Astaraya desant çıxardı.

Azərbaycan İnqilab Komitəsi və XKS rəhbərlərinin əsasən azərbaycanlı nümayəndələrdən təşkil olunmasına baxmayaraq, əslində Respublikada bütün hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirmiş Azərbaycan K(b)P MK-nın rəhbər heyəti əsasən başqa millətlərin nümayəndələrindən ibarət idi. 1920-ci ilin fevralında təşkil olunmuş Azərbaycan Kommunist (bolşevik) Partiyası müstəqil siyasi təşkilat deyildi və Rusiya bolşeviklər partiyasından tam asılı idi. Respublikada siyasi hakimiyyət ilə bağlı bütün məsələlərdə həlledici rol Moskva hökumətinə və onların emissarlarına məxsus idi. Azərbaycan Kommunist (b) Partiyasına isə Sovet hakimiyyətinin ilk illərində qeyri azərbaycanlılar rəhbərlik etmişlər. V.İ.Naneyşvili (23 iyul 1920 - 8 sentaybr 1920-ci il), E.D.Stasova (9 sentyabr 1920 – 15 sentyabr 1920-ci il), V.E.Dumbadze (15 sentyabr 1920 – 24 oktyabr 1920-ci il), Q.N.Kaminski (24 oktyabr 1920 - 24 iyul 1921-ci il), S.M.Kirov (24 iyul 1921 – 20 yanvar 1926-cı il).

Azərbaycanda real hakimiyyət əslində bu şəxslərin və Moskvanın Azərbaycana göndərdiyi digər emissarların əlində idi. Bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsinin ilk günlərindən Azərbaycanda diktatura bərqərar oldu. Xalqın adından çıxış edən bolşeviklər yeni yaranan dövləti proletar diktaturası adlandırsalar da, əsil həqiqətdə isə bu bir partiyanın hökmranlığı idi. Kommunistlər özlərindən başqa bir siyasi qüvvənin mövcudluğuna qarşı barışmaz mövqe tuturdular. Onların təkidilə Aprel çevrilişindən dərhal sonra "İttihad", "Müsavat", "Əhrar" və digər siyasi partiyalar xalqın düşməni elan edildi. AXC-nin tanınmış rəhbərlərinin bir hissəsi həbs olundu, digərləri isə vətəni tərk etməyə məcbur edildi. Azərbaycanın işğalının ilk günündən bolşeviklər qanlı üsullara əl

atdı. Bu dövr Azərbaycanda bolşevik rejiminin ən təhlükəli zamanı idi. Azərbaycan əhalisinə qarşı terror siyasəti həyata keçirilirdi. 1921-ci ilə qədər ancaq hərbçilərdən 12 general, 27 albay və yarımalbay, 46 kapitan, ştabskapitan, leytenant və baş leytenant, 146 zabit, 266 nəfər başqa işçilər güllələnmişdi. **[6, 69]** Azərbaycan hökuməti tərəfindən terroru həyata keçirən əsas təşkilat Fövqəladə Komissiya idi. Bununla yanaşı, respublikada və xüsusilə qəzalarda fəaliyyət göstərən XI Qırmızı Ordunun Xüsusi Şöbəsi də tam sərbəst fəaliyyət göstərir və hökuməti belə saymırdı. Ümümiyyətlə, bu dövrdə Azərbaycanda 3 qanlı təşkilat fəaliyyət göstərirdi: 1) XI Qırmızı Ordunun Xüsusi Siyasi Şöbəsi – "Osobıy otdel", 2) Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası (ÇK), 3) XI Qırmızı Ordunun inqilabi tribunalı.

Bu təşkilatların içərisində ən qorxulusu "Osobıy otdel" idi. Çünki "Osobıy otdel" sorğusuz-sualsız istədiyi adamı gülləmək, öldürmək hüququna malik idi. XI Ordunun Xüsusi Şöbəsinin rəisi Semyon Pankratov idi. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, "Azərbaycanın həqiqi diktatoru, cəlladbaşı Pankratov idi. Pankratovun əmri fövqündə bir əmr yox idi". Azərbaycanda təqiblər, kütləvi həbslər və fərdi terrorlar əsasən XI Qırmızı Ordu və ona tabe olan təşkilatlar tərəfindən törədilirdi. Ümumiyyətlə, dövlət səviyyəsində tətbiq edilən terror siyasəti azərbaycanlılar arasında kütləvi surətdə qorxu vahiməsini ictimai şüurlarda möhkəmləndirmək üçün əsas vasitə idi. Belə ki, inqilabi tribunal, FK (ÇK), XI Ordunun Xüsusi Şöbəsi (Osobıy otdel) birbaşa ordu komandanlığına və Mərkəzə tabe idi. Ona görə də bu təşkilatların fəaliyyətinə Azərbaycan hökuməti demək olar ki, hakimiyyətinin ilk aylarında nəzarət edə bilmirdi. Azərbaycanda Pankratovun başçılığı altında olan "Osobıy otdel"də isə çoxsayda erməni fəaliyyər göstərir və imkandan istifadə edib azərbaycanlılardan qisas alırdılar.

Aprel (1920-ci il) işğalından sonra hakimiyyətə yiyələnmiş bolşeviklər öz məqsəd və niyyətləri ilə bir-birindən fərqlənirdilər. Moskva tərəfindən müdafiə olunan və milli qisasçılıq hissi ilə fəaliyyət göstərən erməni millətindən olan kommunistlər hakimiyyətdə həlledici siyasi qüvvə idi. Çox təəssüf ki, onların antiazərbaycan siyasəti bəzi "beynəlmiləlçi" azərbaycanlı kommunistləri öz toruna sala bilir və Mərkəzə tabe etdirə bilirdi. Azərbaycanlılara qarşı tarixən formalaşmış nifrət və qisasçılıq hisslərini həyata keçirmək üçün fürsət əldə etmiş bu qüvvələr "beynəlmiləlçi" azərbaycanlı bolşevikləri və digər qüvvələri öz ətrafında birləşdirməklə məxfi fəaliyyət üçün daha geniş imkan əldə etdilər. Onlar "müsadirə" adı altında azərbaycanlı əhalini qarət edir, terror aktları törədir, milli baxışlı kommunistləri təqib edirdilər. Bütün bunlar Azərbaycanda mili və siyasi qarşıdurmaya səbəb olurdu. Nəticədə, respublikanın iqtisadi geriliyi, milli kadrlara ögey münasibət, milli mədəniyyət və ənənələrə etinasızlıq, ümümiyyətlə, Azərbaycan xalqının milli mənafeyi baxımından müstəqil fikir bildirən azərbaycanlı bolşeviklərə "millətçi" damğası vurularaq siyasi hakimiyyətdən uzaqlaşdırılırdı.

Azərbaycan sovet rəhbərliyində həlledici rol oynayan bolşeviklərin özlərini necə apardıqlarını Respublika Xalq Təsərrüfatı Şurasının sədri N.İ.Solovyov V.İ.Leninə yazdığı "Çevrilişdən sonrakı

3 ay müddətində bizim Azərbaycanda siyasətimiz" adlı hesabat qeydində açıq surətdə dəqiq ifadə etmişdir. N.İ.Solovyov həmin hesabat qeydində yazırdı ki, "Azərbaycanın yeni hökuməti – İnqilab Komitəsi azərbaycanlılardan təşkil edilsə də, heç kimə sirr deyildir ki, onun üzərində Azərbaycan Kommunist Partiyasının hakimiyyəti vardır. Bu partiyada rəhbərlik erməni-gürcü qrupunun əlindədir. Bu rəhbər qrupun üzvləri kütləvi həbs və ən yaxşı nümayəndələri güllələmək yolu ilə sanki Azərbaycan millətini başsız qoymağı qərara almışlar. Bütün müsəlman ziyalıları və milli burjuaziya nümayəndələri soldan-sağa, sağdan-sola güllələnir, küçələrdən kütləvi şəkildə həbs edilən müsəlmanlara qarşı ermənilərin istehzalı gülüşləri müsavatçıların əvvəlcədən söylədikləri belə bir fikri təsdiqləyir ki, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi, müsəlmanların düşmənlərinin qələbəsidir, ümummilli fəlakətdir". **[7]**

Azərbaycanın başqa bir bəlası bolşeviklər tərəfindən həyata keçirilən "müsadirə əməliyyatı" idi. "Müsadirə" adı altında az-çox imkanlı adamların, o cümlədən ziyalıların siyahısı tutulur, onların evlərində təhqiramiz formada axtarışlar aparılırdı. Bu axtarışlar zamanı XI Ordunun əsgərləri, Xüsusi Şöbənin və Fövqaladə Komissiyanın əməkdaşları insanların ləyaqətini tapdalayır, onların hessiyatına toxunurdular.

1920-ci illərdə Azərbaycan Kommunist Partiyası rəhbərliyində erməni-gürcü-rus təbəqəsi hakim rol oynayırdı və sovet hakimiyyəti adı altında əsasən azərbaycanlılar əleyhinə siyasət yeridilirdi. Azərbaycanın milli mənafeyi nəzərə alınmırdı. 1920-ci ilin iyulunda bolşevik hökuməti Bakını çoxsaylı sahələrə bölərək, hər birinə xüsusi hərbi dəstələr göndərmişdi. Qırmızı Ordu qəzalara irəlilədikcə, Bakıda baş verən terror və soyğunçuluq halları əyalətlərdə də təkrar olunurdu. 1920-ci il, mayın 29-da Şuşada bolşeviklərlə əlbir olan daşnaklar tərəfindən 30 müsəlman kəndi yandırılmış, çoxlu qadın, uşaq və qoca öldürülmüşdü. XI Qırmızı Ordunun əsgər və zabitləri Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinin evlərinə soxulur, istədiyi şəxsi güllələyir, həbs edir, əlinə keçəni isə soyub talayırdı. Müsadirələr nəticəsində azərbaycanlı əhalidən qarət olunan zinət əşyaları, xalılar, hətta mebellər, qiymətli qab-qacaq qatarlara və gəmilərə yüklənərək Sovet Rusiyasına göndərilirdi. Qırmızı Ordunun tərkibində çoxlu sayda erməni olduğundan müsəlman əhali bu orduya nifrət edirdi. 1921-1922-ci illərdə Azərbaycanın Türkiyədə hərbi attaşesi vəzifəsində işləmiş Ə.Ələsgərov "Azərbaycan faciəsi" memuarında yazdıqlarından aydın olur ki, sovet cəza orqanları 1920-ci il, aprelin 28-dən 1921-ci ilin avqustuna qədər siyasi mülahizələrə görə Azərbaycanda əksəriyyətini milli ziyalı kadrların təşkil etdiyi 48 min adamı güllələmişdilər.

Azərbaycanı işğal edən XI Qırmızı Ordunun siyasi idarəsinin Xüsusi Şöbə rəisi Pankratovun ölkə ərazisində yerli əhaliyə qarşı yeritdiyi repressiya siyasəti, Moskvadan gələn emissarların Azərbaycanın daxili işlərinə yerli-yersiz müdaxiləsi, XI Ordunun özbaşınalığı, qarətçilik, hərcmərclik, xüsusən günahsız adamların güllələnməsi əhalinin səbr kasasını doldurur, haqlı narazılıqlara, xalqın qəzəbinə səbəb olurdu. Qəzəb dalğası üsyanlara gətirib çıxardı. Bakıda və digər

sənaye şəhərlərində fəhlələrin etiraz tətilləri Azərbaycanın qəzalarında isə tez-tez kəndli çıxışları və üsyanları baş verirdi. **[8, 45]**

TAPINTILAR

Arxiv materialları və aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda sovetləşməyə qarşı yerlərdə ciddi müqavimət baş vermişdir. Belə ki, çevrilişdən sonra bolşeviklərin apardığı siyasət Azərbaycan xalqının ciddi narazılığına səbəb olmuşdu. Bolşeviklərin işğalçı mahiyyətini anladıqca, xalqın etiraz müqaviməti artırdı. Tezliklə Azərbaycanı bürüyən silahlı üsyanlar bolşeviklərin ölkədə asanlıqla qala bilməyəcəyini sübut etdi. Xalq dövlətçiliyini, müstəqilliyini və mənəvi irsini qorumaq üçün uzunmüddətli mübarizəyə qalxdı. Bu illərdə yadelli işğalçılara qarşı ölkəmizin bir çox yerlərində tez-tez silahlı üsyanlar baş verirdi. Arxiv materialları göstərir ki, Azərbaycanda bolşevikləşmənin ilk 5 ilində 60-a yaxın üsyan olmuş və bir çox siyasi partiyalar gizli fəaliyyətə başlamışlar. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Bu əməli müqavimət hadisələri ilə bərabər məmləkətdə siyasi konspirasiya, yəni gizli çalışma aktları da güclü şəkildə davam etdi. Gizli bəyannamələr hətta qəzetlər nəşr olundu. Bakıda, "ÇK" nın lap yaxınlığında gizli bir mətbəə işləyirdi: Burada çap edilən "İstiqlal" qəzeti 19-cu nömrəsini buraxmağa müvəffəq olmuşdu". Total rejim bunların qarşısını almaq üçün idarə üsulu kimi repressiya və deportasiya mexanizmini tətbiq edirdi.

Aprel (1920-ci il) işğalından çox qısa müddət sonra Azərbaycanın demək olar ki, bütün yerlərində sovet rejiminə qarşı milli müqavimət hərəkatı yaranırdı. Bəzi yerlərdə güclü olan müqavimət hərəkatı açıq silahlı çıxışlara gətirib çıxartdı. İlk əvvəllər silahlı üsyanları əsasən Azərbaycan Milli Ordusunun hərbçiləri təşkil edirdi. Azərbaycanda Sovet hökumətinə qarşı ən güclü silahlı üsyan 1920-ci ilin mayında Gəncədə baş verdi. Üsyanın əsas təşəbbüskarları şəhərdəki milli qüvvələr və Azərbaycan Milli Ordusunun döyüşçüləri oldu. Qeyd edim ki, Gəncə üsyanına qədər Milli Ordumuzla Qırmızı Ordu qüvvələri arasında Tərtərdə toqquşmalar baş vermişdi. 1920-ci ilin may ayının ortalarında Cavanşir qəzasında Milli Ordunun Nuxa süvari alayı rus hərbi hissəsinə qarşı hücuma keçib düşmən əsgərlərini tərk-silah etmişdi. Mayın 21-də Tərtərdə yerləşən 282-ci alayın Qırmızı Ordu hissələri özləri ilə bərabər 3-cü süvari Şəki alayına (Milli Ordu) məxsus atları da aparmağa cəhd etdikdə Milli Ordu əsgərləri müqavimət göstərmiş, Qırmızı Ordu hərbçiləri top atəşləri ilə cavab verdikdə Şəki süvariləri hücuma keçərək 282-ci rus alayının əsgərlərinin demək olar ki, hamısını qırmışdılar. Bundan sonra Tərtərə yeni hərbi qüvvələr gətirən Sovet Rusiyasının XI Ordu hissələri əhaliyə divan tutdular. XI Qırmızı Ordu hər vasitə ilə Azərbaycan Milli Ordusunun Şəki alayını məhv etmək istəyirdi. Şəki alayını tələyə salmaq məqsədilə XI Ordunun Yevlaxdakı komandanlığı ona Bərdədən Yevlaxa hərəkət etmək əmri verdi. Alay Bərdədən Yevlağa gedərkən yolda Gəncədə olan Milli Ordu hissələrinin Sovet hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldırması barədə məlumatlar alır. Bu xəbəri dəqiqləşdirmək məqsədilə Yevlaxa yola düşən alayın komandanı Ehsan xan Naxçıvanski onu müşayiət edən bir neçə hərbçi ilə birlikdə XI Qırmızı Ordu qərargahına

gətirilərək dərhal güllələnir. Bu hadisədən sonra Şəki alayının əsgərlərinin əksəriyyəti Qırmızı Ordunun onları təqib etdiyini duyub dağılışırlar. Lakin alayın 32 nəfər hərbçisi – 4 zabit, 28 əsgər işğalçılara qarşı vətənin istiqlaliyyəti uğrunda son nəfəsədək vuruşacaqlarına əsgər andı içib döyüşmək üçün Qarabağ bölgəsi istiqamətində hərəkət etdilər. Onlar Bərdədə Kürün sağ sahilinə keçərək sayları 1200-1500-ə yaxın olan yerli partizan dəstələri ilə birləşdilər. Sovet Rusiyasının XI Qırmızı Ordusunun əsas qüvvələrinin Gəncəyə yeridilməsi və yaz yağışlarından daşmış Tərtər çayının aranı kəsməsi səbəbindən Bərdənin sağ cinahında XI ordu hissələrinin mövqeyi zəif idi. Yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edən "32-lər" partizanları səfərbərliyə alaraq Bərdənin sağ sahilindəki qüvvələri şəhərin kənarına sıxışdırıb Qarabağa hərəkət üçün ciddi strateji əhəmiyyət kəsb edən bu mövqeyi bir həftəyə qədər nəzarət altında saxlaya bilirlər. Üsyançılar XI Qırmızı Ordu hissələrinə qarşı üç gün davam edən son dərəcə şiddətli savaşlarda hədsiz qəhrəmanlıqla döyüşdükdən sonra məğlub oldular. Bu hadisə xalqın yaddaşında və tarixi ədəbiyyatda "32-lərin dastanı" kimi qalmışdır.

Şübhəsiz ki, yadellilərə qarşı Gəncə şəhərində baş verən üsyan öz miqyası etibarı ilə digərlərindən seçilirdi. İlk güclü silahlı çıxış 1920-ci il, mayın 25-dən 26-a keçən gecə Gəncədə Azərbaycan Milli Ordusunun bölmələri tərəfindən başladılmışdır. Hələ, may ayının ortalarından Gəncədə vəziyyət son dərəcə kəskinləşmiş və Qızıl Ordu hissələri ilə əhali arasında toqquşma baş verəcəyi gözlənilirdi. Gəncədə Azərbaycan qarnizonunun zabitlərinin rus zabitləri ilə əvəz edilməsi və Azərbaycan Ordu hissələrinin Qırmızı Ordunun tərkibinə daxil edilməsi üsyana əsas səbəb oldu. Azərbaycan SSR İnqilab Komitəsi hələ 1920-ci il mayın 7-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən qalan Milli Ordunu ləğv etmək və Azərbaycan SSR-in Qırmızı Ordusunun və Qırmızı donanmasının yaradılması haqqında dekret vermişdi. Bununla da Gəncə komendantı şahzadə Məhəmməd Mirzə Qacar, sonra isə birinci piyada diviziyasının rəisi, general-mayor Cavad bəy Şıxlinski və Cahangir bəy Kazımbəyov vəzifədən uzaqlaşdırıldı. Vəziyyəti gərginləşdirən bir səbəb də mayın 12-də Gəncə qubernatoru Xudadat bəy Rəfibəylinin həbs edilərək Bakıya gətirilməsi və mühakimə edilərək məhkəmənin hökmü ilə mayın 20-də güllələnməsi idi. **[9, 37]** Qeyd edim ki, X.Rəfibəylinin istintaqını ermənilər aparmışdı. May ayının 22-də Gəncədəki Azərbaycan Milli Ordusunun hərbi hissələri C.Kazımbəyovun təşəbbüsü ilə hələ bolşeviklərin əlinə keçməmiş Nüzgar kəndinə toplaşdı. Onlar silahlı üsyana qalxaraq dəmiryolunu tutmaqla Bakı ilə Azərbaycanın qərb bölgəsinin əlaqəsini kəsmək, oradakı Qırmızı Ordu birləşmələrinin geriyə - Azərbaycanın içərilərinə doğru hərəkətinin qarşısını almaq, bolşevik hakimiyyətinə son qoymaq qərarına gəldilər. Şəhərdəki Milli Ordu hissələri döyüş hazırlığı vəziyyətinə gətirilib, gizli hərbi təlimlər keçirməyə başladılar. Bundan xəbər tutan Qırmızı Ordu hissələri mayın 25-dən 26-a keçən gecə Azərbaycan Milli Ordusunun diviziya qərargahlarına hücum etdilər. Rus ordusunun bu hücumunu uğurla dəf edən Milli Ordu hərbçiləri əks hücuma keçərək şəhərin müsəlmanlar yaşayan məhəlləsini Qırmızı

Ordu hissələrindən azad etdilər. Gəncə şəhərindəki sovet hərbi qruplaşması tərksilah edilərək XI Ordunun 600 nəfərdən ibarət şəxsi heyəti əsir götürüldü. Şəhər əhalisi silahlandırılaraq Milli Ordu ilə birlikdə üsyana qoşuldu. Gəncənin yerli əhalisi ilə birlikdə düşmənə qarşı döyüşən qüvvələrin sayı 12 min nəfərə çatmışdı. Mayın 26-da üsyana rəhbərlik etmək üçün general Cavad bəy Şıxlinskinin, Məhəmməd Mirzə Qacarın, Cahangir bəy Kazımbəyovun və başqalarının iştirakı ilə Hərbi Şura yaradıldı. Milli Ordu hissələri mayın 26-da gündüz dəmiryol stansiyasına hücum edərək axşama yaxın oranı tutdular. Mayın 27-də şəhər şimal tərəfdən top atəşinə tutulduğu bir vaxtda Yelenendorf (indiki Göy göl rayonu) istiqamətindən ermənilər bolşeviklərlə birləşərək şəhərə hücuma keçdilər, ancaq onların hücumları dəf edildi. XI Qırmızı Ordu hissələri böyük itkilər verib geri çəkilməyə məcbur oldular. **[10]** Vəziyyətin ağırlığını görən bolşeviklər Gəncəyə M.Q.Yefremovun komandanlığı ilə zirehli qatarlar qrupu, P.V.Kurıvşkovun 18-ci süvari diviziyası, M.D.Velikanovun komandanlıq etdiyi 20-ci atıcı diviziyasından ibarət güclü hərbi birləşmələr göndərdi. **[11, 79]**

Mayın 28-də İstiqlal bayramı münasibətilə şəhər dairə məhkəməsi qarşısına toplaşan nüfuzlu şəxslər işğalçılara qarşı mübarizəni sonadək davam etdirəcəklərini bəyan etmişdilər. Üsyan başçılarından Azərbaycan Milli Ordusunun keçmiş 3-cü piyada Gəncə polkunun komandiri, polkovnik C.Kazımbəy xatirələrində xalqın üsyana rəğbətini belə ifadə edirdi: "Uzun müddət küçələrdə sevinc qışqırtıları eşidilirdi". Şəhər on günədək üsyançıların əlində qaldı. **[6, 78]**

Gəncəyə əlavə qüvvələr gətirən bolşeviklər Azərbaycanın İstiqlal Günü – mayın 28-də üsyançılara divan tutmağa qərar vermişdilər. Üsyançılar səhər saatlarında başlanan hücumu dəf edə bildilər. Həmçinin, bu vaxt ermənilərin yenə Yelenendorf tərəfdən hücuma keçdikləri barədə məlumat alındı. Milli qüvvələr müəyyən tədbirlərlə ermənilərin də hücumunun qarşısı almağa müvəffəq oldu. Ermənilər xeyli itki verərək geri çəkilməyə məcbur edildi. Günortadan sonra şəhər bir neçə istiqamətdən ağır toplardan atəşə tutuldu və artileriya zərbələrindən şəhər ciddi dağıntıya məruz qalsa da üsyançılar mübarizəni davam etdirdilər. Ruslar ağır itkilər verməsinə baxmayaraq əlavə qüvvələrlə 2-ci ordunu gücləndirərək şəhəri ələ keçirə bildilər. Bu işdə Gəncədə yaşayan ermənilər də onlara yaxından köməklik göstərdilər. Mayın 31-də XI Ordu şimal istiqamətindən şəhərə həlledici hücuma başladı. Üsyançılar demək olar ki, hər ev uğrunda mübarizə aparırdılar. XI Ordu hissələri isə top mərmiləri ilə evləri yerlə-yeksan edirdi. Operativ idarənin rəisi V.Voronkovun ordu qərargahına verdiyiməlumatda deyilirdi: "Şəhərin yarısı artilleriya zərbəmizlə dağıdılmışdı". **[12, 57]**

Şəhərə hücum vaxtı ermənilər daha da fəallaşaraq dağıntı və tələfat törədir, fürsətdən istifadə edib türk-müsəlman əhalini qırır, onların evlərini talan edirdilər. Əhali düşmənə qarşı mərdliklə savaşsa da mayın 31-i axşama yaxın XI Qırmızı Ordu Gəncə şəhərini tam nəzarətə ala bildi. Cahangir bəy Kazımbəyovun başçılığı ilə milli ordunun kiçik bir dəstəsi mühasirəni yararaq Qarabağa gedib

keçmiş Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşanın rəhbərlik etdiyi hərbi birləşmələrə qoşuldu. Gəncə üsyanı zamanı Milli Ordumuzdan və mülki əhalidən 13000 nəfərdən çox vətənpərvər şəhidlik zirvəsinə yüksəldi. XI Qırmızı Ordu isə 8500 nəfər itki verdi. Yadelli işğalçılara qarşı Gəncə üsyanında Azərbaycanın görkəmli alimi Firudin bəy Köçərli, o cümlədən qadın, qoca, uşaq, habelə minlərlə azərbaycanlı həlak oldu. Ələ keçmiş üsyançılara və yerli sakinlərə divan tutuldu. Üsyan yatırıldıqdan sonra başlanan repressiyada Azərbaycan Milli Ordusundan 6 general, 6 polkovnik, 3 mayor və 7 kapitan qətlə yetirildi, 76 nəfər hərbçi Nargin adasına aparılaraq orada güllələndi. **[13, 288]** Üsyan yatırıldıqdan sonra ermənilər rus əsgərləri ilə birlikdə qan içində boğulan şəhəri 3 gün qarət etdilər. Əslində sovet diktatura rejiminin XI Qırmızı Ordunun gücü ilə Gəncə əhalisinə son dərəcə qəddarlıqla divan tutmaqda məqsədi Azərbaycan əhalisinə bolşeviklərin hakimiyyətini qəbul etməyənlərin aqibətinin necə olacağı barədə dərs vermək və xalqın azadlıq uğrunda mübarizə əzmini qırmaq idi. Lakin, qeyd edim ki, Gəncə üsyanından sonrakı illərdə də bu bölgədə milli müqavimət hərəkatı zəifləmədi. 1920-ci illərdə burada Sovet hökuməti əleyhinə "İttihad"çıların Təbriz Komitəsinin yaratdığı hərbi mərkəz, "Allahlılar ittifaqı və Milləti İslam", "Əzrayıl firqəsi", "Həqiqət ordusu", "Gədəbəy orqanı" kimi təşkilatlarla yanaşı Müsavat da güclü fəaliyyət göstərirdi.

Aprel (1920-ci il) çevrilişdən az sonra Sovet işğal rejiminə qarşı ilk güclü xalq üsyanlarından biri də Qarabağ bölgəsində başlamışdır. Bolşevizmin ilk aylarında azərbaycanlı əhali, xüsusən də daşnaq Ermənistan ordusunun terror və təcavüzünə qarşı mübarizə aparmış AXC Milli Ordusunun əsgər və zabitləri Sovet Rusiyasının işğal rejimi ilə mübarizədə daha çox silahlı üsyanların qaldırılması yolunu seçirdilər. Sovet hakimiyyətinə qarşı milli müqavimət hərəkatının təzahürlərindən biri olan Qarabağ üsyanı 1920-ci il iyunun əvvəllərində başladı və tezliklə bütün Qarabağ bölgəsini bürüdü. Üsyanın başlıca qüvvəsini Qarabağın müxtəlif bölgələrində yerləşən Milli Ordu hissələri təşkil edirdi. Bu dövrdə Azərbaycan Milli Ordusunun təxminən 6 minədək əsgər və zabit heyəti – Nuxa, Cavanşir, Ağdam, Tərtər süvari alayları, habelə Bakı piyada alayı və iki artilleriya divizionu Qarabaq bölgələrinə nəzarət edirdi. Sovet işğal rejiminə qarşı Qarabağı əhatə edən xalq üsyanına rəhbərlik edənlərdən biri də özünü "Qarabağın hakimi" elan etmiş türk generalı Nuru paşa idi. 1920-ci ilin iyunun 3-dən 4-nə keçən gecə Nuru paşa öz hərbi birlikləri ilə (onların içərisində polkovniklər Zeynalov, Səfiyev, sabiq pristav Kərim bəy Qalabəyov və başqaları da var idi) birlikdə Şuşaya girərək inqilabi komitə üzvlərini və fəal komunistləri həbsə alıb özünü "Qarabağ hakimi" elan etmişdi. Nuru paşa 10 günədək Şuşada qaldı. İyunun 5-də Tərtərdə, Ağdamda və Şuşada istilaçılara qarşı xalq üsyanları baş verdi. Tərtər üsyançıları rus ordusunun bir alayını darmadağın etdilər. Ağdamda da ruslar böyük tələfat verdilər. Yuxarı Qarabağda daşnaqlar rus ordu hissələri ilə əlbir hərəkət edirdilər. Erməni daşnaqları vəziyyətdən istifadə edib əzəli Azərbaycan torpağı olan Qarabağı ələ keçirmək istəyirdilər. Şuşa əhalisini üsyana qaldıran əsas səbəblərdən biri də məhz bu

idi. Bu zaman Bərdə əhalisi də üsyana qalxmışdı. Lakin XI Ordunun əlavə kömək almış hissələri ermənilərin yaxından iştirakı ilə azadlıq uğrunda mübarizəyə qalxmış əliyalın əhalini qırmağa başladı.

İyunun 10-da rus hərbi təyyarələri Tərtərdə Azərbaycan ordusunun mövqelərini atəşə tutdu. Azərbaycan ordusu yüksək əzmlə savaşsa da, qeri-bərabər döyüşdə geri çəkilməyə məcbur oldu. Qırmızı Ordu Tərtəri ələ keçirdi. Əhaliyə divan tutuldu. Bir neçə kənd tamamilə dağıdıldı. Bərdə və Ağdamda xalqa divan tutan istilaçı XI Ordu hissələri iyunun 15-də Levondovskinin başçılığı altında Şuşa şəhərini də ələ keçirdi. Bundan sonra Nuru paşa silahlı mübarizəni genişləndirə bilmədi. Nuru paşanın ciddi uğurlar qazanmaq imkanı, onun ümumi komandanlıq etmək bacarığının olmasına baxmayaraq, üsyanların gedişində mövcud pərakəndəlik, qeyri-mütəşəkkillik, üsyanın lokal xarakterli olması, başlıcası isə qüvvələrin qeyri-bərabərliyi Gəncədə, Şuşada, Tərtərdə, Ağdam və Qaryagində baş verən müqavimət hərəkatının tezliklə yatırılmasına səbəb oldu. Beləliklə, iyunun 10-da Tərtər, 11-də Ağdam, 15-də Xankəndi və Şuşa XI Ordu tərəfindən tam nəzarətə alındı. **[14]**

Milli Ordunun hissələri və Nuru paşa Qaryagin və Cəbrayıl istiqamətində geri çəkilib ölkəni tərk edərək bu dövrdə Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin nəzarətində olan Güney Azərbaycana keçdilər. Çox qısa müddət keçdikdən sonra Azərbaycanın həmin vətənpərpər qüvvələri Anadoluya keçib burada Türkiyə dövlətinin varlığı uğrunda istiqlaliyyət savaşı aparan Mustafa Kamal Paşanın ordularına qoşuldular.

Qarabağ üsyanının davam etdiyi günlərdə Azərbaycanın şimal qərbində, Zaqatalada da milli müqavimət hərəkatı başlamışdı. Üsyana bölgənin nüfuzlu şəxslərindən olan Molla Hafiz Əfəndiyev və AXC-nin tanınmış xadimlərindən biri, peşəkar hərbçi Əhmədiyev rəhbərlik edirdi. Gəncə və Qarabağdakı üsyanlardan fərqli olaraq bu üsyanın əsas qüvvəsini hərbçilər deyil, yerli əhalidən ibarət müqavimət dəstələri təşkil edirdi. Üsyan Zaqatalanın Tala kəndində başlayıb bütün bölgəyə yayılmışdı. 1920-ci il, iyunın 5-də üsyana başlayan silahlı kəndlilər rus qarnizonunu məğlub edib Zaqatala qalasını tutdular, qəzanın inqilab komitə sədri və digər kommunistlər həbs edildi. **[15]**

Milli Ordunun bu bölgədə olan süvari alayı da üsyançı kəndlilərə qoşuldu. İyunun 7-də üsyançılar hücumla Qaxı da azad etdilər. Qum çayı sahilindəki döyüşdə rus ordusu hissələri məğlub edildi. Üsyanın genişlənməsindən qorxan Sovet hökuməti Qarabağdakı üsyanların yatırılmasını gözləmədən Zaqatalaya xeyli qüvvə göndərdi. İyunun 13-də Levandovski Zaqatala üsyanını yatırtmaq üçün bölgədə yerləşən XI Ordu birliklərinə əlavə hərbi yardım göndərilməsi barədə əmr verdi. İyunun 16-da XI Ordu hissələri V.F.Vodopyanovun başçılığı ilə Zaqatala istiqamətində hərəkət etdi. Qax ətrafında baş vermiş qeyri-bərabər döyüşdə üsyançılar məğlub oldular. XI Qırmızı Ordunun Taman diviziyasının və 58-ci piyada briqadasının hücumları nəticəsində Zaqatala üsyanı yatırıldı. Üsyançıların əksəriyyəti Gürcüstana çəkildilər.

1920-ci ilin avqustunda Quba qəzasının Dəvəçi və Qusar dairələrində də Həmdulla Əfəndinin və Mayılın başçılığı altında Sovet hakimiyyəti əleyhinə xalq çıxışları - silahlı kəndli üsyanları baş vermişdi. **[16]** Bu üsyanlar da əvvəlki üsyanlar kimi XI Ordu tərəfindən amansızlıqla yatırılmışdı.

Lənkəran qəzasında milli müqavimət hərəkatı daha çox çəkmişdi. 1920-ci ilin avqust-sentyabr aylarında Sovet hakimiyyətinə qarşı Azərbaycanın cənub bölgəsini də güclü və uzun müddətli silahlı üsyanlar bürüdü. Lənkəran qəzasında Sovet Rusiyasının işğalçı ordusuna qarşı mübarizə aparan milli qüvvələrə əvvəllər Hüseyn Ramazan və Kərbəlayi Şahverən başçılıq edirdi. Daha sonra türk ordusunun çavuşu Yusif Camal paşa da üsyana qoşulur və hərəkatın rəhbərlərindən birinə çevrildi. Qısa müddətdə bölgədə dağınıq fəaliyyət göstərən üsyançılar Camal paşanın rəhbərliyi ilə Astara və Şahağacını azad edib Lənkərana yaxınlaşdılar. Üsyançıların Lənkərana yaxınlaşdığını eşidən Qırmızı Ordu hissələri şəhərdən çıxıb Qızıl Ağac körfəzində Sarı adasına çəkildi. Üsyançılara quru ərazidə müqavimət göstərməkdən çəkinən yadellilər hərbi gəmilərdən sahili aramsız top atəşinə tutdu. Şahağacı ilə Lənkəran arasında gedən beş günlük şiddətli döyüşlərdə Camal bəyin qətlindən sonra üsyan amansızlıqla yatırıldı.

1920-ci ilin yay və payızında sovet rejiminə qarşı milli müqavimət hərəkatı səngimədi. 1920-ci ilin iyulunda Şəmkir qəzasının Müskürlü kəndinin ətrafında kəndlilərdən təşkil edilmiş silahlı dəstə XI Qırmızı Ordu hissələrinə həmlə etdi. Qırmızı ordu hissələri ilə döyüşlərdə üsyançılar qəhrəmanlıq göstərirdilər. Düşmən say çoxluğundan istifadə edib üsyançı dəstləri məğlub edə bildi. Bu üsyan yatırıldıqdan sonra Şəmkir ətrafında 1920-ci ilin payızında Namaz adlı kəndlinin başçılığı ilə 500 nəfərdən artıq döyüşçüsü olan bir dəstə üsyana başladı. Onlar düşmən ordusunun bir hissəsini məhv etmiş, Şəmkir qəzasının böyük bir hissəsini nəzarət altına almışdılar. Həmin dəstənin məhv edilməsində XI Qırmızı Ordunun 4 diviziyası iştirak etmişdi. Əməliyyat zamanı bolşevik ordusu tərəfindən bir neçə kənd yandırılmış, sakinləri isə qətliama məruz qalmışdı.

Sovetləşmənin əvvəllərində Cavanşir qəzasında, Qəbələdə, Xaçmazda, Naxçıvanın Ordubad və Şərur qəzalarında və digər yerlərdə də işğal rejiminə qarşı kütləvi xalq çıxışları baş vermişdi. 1920-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanı kəndli çıxışları bürüdü. Rus ordusu bu üsyanları çox çətinliklə yatıra bilmişdi.

NƏTİCƏ

Azərbaycanı bürümüş üsyanlar, xalqın fəal müqavimət göstərməsi işğalçı sovet hökumətini bərk qorxuya saldı. Sovet Rusiyası Azərbaycan SSR-də bir sıra ehtiyat tədbirləri həyata keçirdi. Bolşevik rus hökuməti ən pis halda heç olmasa Abşeronu, neft Bakısını əldə saxlamaq üçün 1920-ci il iyunun 2-də hər ehtimala qarşı şəhər ətrafında möhkəmləndirilmiş müdafiə xəttinin yaradılması haqqında tapşırıq vermişdi. Bundan başqa 1920-ci ilin noyabrında Azərbaycandakı rus ordusunun sayı xeyli artırılmış, əlavə 7 diviziya gətirilmişdi. Araşdırmalara əsasən müəyyən edilmişdir ki, 1920-ci illərin

ortalarında Azərbaycanda milli müqavimət hərəkatı zəifləsə də, sonralar müxtəlif yerlərdə ara-sıra xalq çıxışları olmuşdur.

Sovet rejiminə qarşı Azərbaycanda baş vermiş üsyanlar xarici dövlətlərdə də çox diqqətlə izlənilmişdir. Məsələn: 1921-ci il oktyabrın 7-də ingilis "Maiten" qəzeti Azərbaycandakı bu üsyanlar barəsində məlumatlar dərc etmişdi.

Aparılmış elmi tədqiqatlar və arxiv materialları göstərir ki, ümumən aprel (1920-ci il) işğalından 1924-cü ilə kimi Azərbaycanda istilaçı rus ordusuna, bolşevik rejiminə qarşı 60-dan çox üsyan və silahlı çıxışlar olmuşdu. Lakin qüvvələr qeyri-bərabər olduğundan, bu üsyanlara rəhbərlik edən vahid mərkəzin olmaması səbəbindən üsyanlar qələbə ilə nəticələnmədi, xalq azadlıq uğrunda nə qədər cəsarət və fədakarlıqla mübarizə aparsa da qalib gələ bilmədi. Üsyanlar yatırıldıqdan sonra ələ keçən vətənpərvərlərə divan tutulur, güllələnir, həbs edilir, amansız isgəncələr verilir, Azərbaycan kəndləri və şəhərləri qarət olunurdu.

Bütün bunlara baxmayaraq, üsyanların Azərbaycan xalqının istiqlal və azadlıq mübarizəsi tarixində çox mühüm yeri vardır. İşğalçılara qarşı üsyan və silahlı çıxışlar yolu ilə aparılan milli mücadilə Azərbaycan xalqının istiqlal ideyalarını hər zaman yaşatdığını, azadlıq və dövlət müstəqilliyi uğrunda daima mətin mübarizə əzmində olduğunu nümayiş etdirən hadisələr kimi şanlı tariximizə daxil olmuşdur. Müqavimət hərəkatının son dərəcə qəddarlıqla yatırılmasına baxmayaraq, işğalçılara əyani sübut olundu ki, Azərbaycan xalqı öz azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə aparmağa qadir xalqdır. Bü üsyanlar və müqavimət hərəkatı xalqımızın istiqlal arzusu ilə yaşayan sonrakı nəsilləri üçün mühüm bir örnək oldu. Sovet işğalına qarşı mübarizənin ideya rəhbərlərindən olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu milli mücadiləni "Azərbaycan davası" olaraq xarakterizə edir və yazırdı ki, bu dava (yəni mücadilə) nəsildən nəsilə ötürülən bir davadır. Yəni, bir nəsil onu başlayar, digəri isə davam etdirər. Bu, sonrakı illərdə həqiqətən öz təsdiqini tapdı. 1920-ci illərdə bolşeviklərin kütləvi repressiyalar və dövlət terroru yolu ilə, zorla bərqərar etdiyi totalitar diktatura rejimi belə, Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatının qarşısını ala bilmədi. 1920-1930-cu illərdə, 1940-50-ci illərdə, 1960, 1970, 1980-ci illərdə də müxtəlif formalarda mövcud rejim əleyhinə mübarizə davam etdirildi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu (1918-1920). Bakı, Hərbi nəşriyyatı, 1998, 488 s.
2. XX əsr Azərbaycan tarixi. II cild. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, "Təhsil", 2009, 560 s.
3. «Бакинский рабочий» газ., 22 апреля 1922 г.
4. V.İ.Lenin. Əsərlərinin tam külliyyatı, 41-ci cild. rusca beşinci nəşrindən tərcümə. Bakı, "Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı", 1983. 742 s.
5. Azərbaycan tarixi. VII cilddə. VI cild (aprel 1920-iyun 1941). Bakı. "Elm". 2008. 568 səh. + 48 səh. illüstrasiya.
6. Yaqublu N. Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı ensiklopediyası. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2018, 832 s.
7. "Azərbaycan ordusu" qəz., 19.04.1996.
8. İbişov F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930). Bakı, "Mütərcim", 1996, 168 s
9. İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti. Bakı, Elm, 1996, 308 s.
10. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. f.410, siy.1, iş 80, s.60.

11. Katibli M. Çingiz İldırım. Bakı, Azərnəşr, 1964, 118 s.
12. Интернационалъная помощъ XI армии в борбе за победу советской власти в Азербайджане. Баку, Азернешр, 1989, 195 с.
13. Azərbaycan tarixi. Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. II hissə (XIX-XXI əsrin əvvəli). Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2010, 544 s.
14. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. f.27, siy.1, iş 700, s.3.
15. Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi. f.1, siy.14, iş 6139, s.40.
16. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. f.27, siy.1, iş 6139, s.41.

ARXEOLOJİ TƏDQİQATLARDA MÜASİR METODLARIN TƏTBİQİ VƏ ONUN TƏHSİLDƏ ROLU
(APPLICATION OF THE LATEST METHODS IN ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AND THEIR ROLE IN EDUCATION)

LAÇIN MUSTAFAYEV
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

XÜLASƏ

Arxeologiya elminin inkişafında və arxeoloji abidələrin öyrənilməsində müasir tədqiqat metodlarından, georadarlarla aparılan kəşfiyyat-tədqiqat üsulları (geomaqnit çəkilişi), steriofotoqrammetriya, GİS (coğrafi informasiya sistemləri) xəritələrindən istifadə, kosmik fotoqrammetriya, rentgen flüorensiyası (P-XRF metodu) və s. geniş istifadə olunur. Yeni və müasir metodların iştirakı ilə tarixin daha dəqiq, təhrif olunmadan araşdırılmasında arxeologiya elmi bir sıra ictimai və humanitar elmlərlə paralel, kimya, biologiya, fizika, coğrafiya, riyaziyyat kimi dəqiq elmlərlə də əməkdaşlıq edir. Arxeologiya çöl və laborator tədqiqatlar zamanı dəqiq elmlərin analiz nəticələrindən istifadə edir ki, bu da tədqiq edilən tarixi dövrün və arxeoloji abidənin elmi nəzəri təhlilinə xidmət edir. Arxeoloji tədqiqatların reallaşdırılmasında müasir texnologiyadan və kompyuter biliklərindən də geniş istifadə edilir. Arxeoloji tədqiqatlara cəlb edilən tələbələr yeni tədqiqat metodları ilə əyani tanış olur, eyni zamanda müasir kompyuter və elektron avadanlıqların iş xüsusiyyətlərinə yiyələnirlər. Tədris prosesində nəzəri biliklərələ yanaşı tələbələrə çöl tədqiqat və laborator biliklər ötürülür.

Açar sözlər: Arxeologiya, tapıntı, analiz, metod, tədris

ABSTRACT

The latest research methods, such as geomagnetic surveying (carried out by georadars for prospecting and research work), stereophotogrammetry, the use of GIS (Geographic Information System) maps, space photogrammetry, X-ray fluorescence analysis (P-XRF), etc., are widely used in the study of archaeological sites and play an important role in the development of archeology. For a more accurate understanding of history, archeology, along with the humanities and social sciences, collaborates with a number of exact sciences, such as chemstry, biology, physics, geography, mathematics, through the use of modern methods. The use of the results of the analysis helps in the scientific conclusions and the date of the archaeological monument during the field and laboratory research. Modern technology and computer knowledge are also widely used in archaeological research. Students involved in archaeological research have the opportunity to get acquainted with the latest methods and learn to work with modern computer and electronic equipment. In the teaching process, in addition to theoretical knowledge, students are given field research and laboratory knowledge.

Key words: Archaeology, finding, analysis, method, teaching

Tarixin öyrənilməsində və maddi mədəniyyətin tədqiqində arxeologiya elminin xüsusi rolu vardır. Bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da bu gün müxtəlif elmlər ən son texnologiya və tədqiqat metodlarının köməkliyi ilə araşdırılır. Bu elmlər sırasında arxeologiyanın yer aldığını aydın surətdə görmək mümkündür. Müasir arxeoloji tədqiqat metodları içərisində georadarlarla aparılan kəşfiyyat-tədqiqat üsullarını (geomaqnit çəkilişi), steriofotoqrammetriya, GİS (coğrafi informasiya sistemləri) xəritələrindən istifadə, kosmik fotoqrammetriya, kosmik və ya ərazidən skanlaşdırma, abidələrin xüsusil laborator üsullarla təyin edilməsi (fiziki-kimyəvi, metalloqrafik, radiokarbon tarixləşdirmə və s.) və digər metodları görmək mümkündür.

Arxeoloji tədqiqatlar hal hazırda bütün ölkə ərazisini və ən qədim dövrlərdən son orta əsrlərədək (2-2,5 milyon ildən-XVIII-XIX əsrlərədək) olan tarixi inkişaf mərhələlərini əhatə etməkdədir. Paleolit, mezolit, neolit, eneolit (xalkolit), tunc, dəmir, antik, orta əsrlərin erkən, klassik və son mərhələlərinə aid ölkəmizdə yüzlərlə arxeoloji və tarixi abidələr vardır (1, s. 62-98; 2, s. 28-53; 3, s. 12-30). Bu kifayət qədər geniş zaman kəsiyidir. Azərbaycanda aparılmış arxeoloji tədqiqatlar vətənimizin ən qədim insan məskəni olduğunu sübut etmişdir (11; 6, s. 31-36). Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntıların miqyası yalnız yerli tədqiqatlarla məhdudlaşmır. Ölkə ərazisində bir sıra xarici ölkələrədn olan (Almaniya, Cənubi Koreya Respublikası, Fransa, Yaponiya və s.) ekspedisiyalar da fəaliyyət göstərir. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu ilə arxeoloji tədqiqatlar aparan, o cümlədən əməkdaşlıq edən xarici ölkələrin elmi tədqiqat müəssisələri Cənubi Qafqaz regionunun, xüsusilə Azərbaycanda daş, tunc, dəmir dövrlərinə aid arxeoloji mədəniyyətlərin yaranması, şəhər mədəniyyətinin formalaşması, ümumiyyətlə tarixin müxtəlif dövrlərində bölgənin spesifik inkişaf xüsusiyyətlərini, beynəlxalq münasibətlərini və s. araşdırırlar.

Tarixi və arxeoloji tədqiqatların elmi nəticələrinin tamlığı və bitkin elmi, nəzəri konsepsiya şəklində ictimaiyyətə təqdim edilməsi uzun sürən araşdırmalar və təcrübə əsasında yerinə yetirilir. Arxeoloji abidənin dəqiq təyinatı, tapıntı materiallarının ətraflı təhlili və ən əsası xronoloji, dövrü təyinatın dəqiqliyi hər zaman olduğu kimi ən vacib və aktual məsələlərdəndir. Arxeologiya tarix elmləri içərisində sistemli və bir neçə - 3 mərhələdə tədqiqatlar aparır. Arxeoloji tədqiqatların bünövrəsini və ilkin mərhələsini arxeoloji qazıntılar təşkil edir. Arxeoloji qazıntıların aparılması üçün səbəb və məlumat bazası isə çöl kəşfiyyat səfərləri zamanı toplanılır. Arxeoloji kəşfiyyat məlumatlarının toplanması prosesi yerüstü materialların təhlili, relyefin əyani və airokosmik çəkilişlərdən ibarət fotolarla müşahidəsi, ərazidən 1-1,5 m dərinlikdən götürülən torpaq nümunəsinin analiz nəticələri, georadarlarla ərazinin skan edilməsi və sairdən ibarətdir. İkinci mərhələ daha dəqiq nəticələrə

əsaslanan laborator şəraitdə (kameral) müxtəlif materialların müxtəlif üsullarla analiz edilməsidir. Sonuncu üçüncü mərhələ isə kabinet şəraitində elmi nəzəri və analitik təhlillərin aparılması yolu ilə yekun nəticələrin, elmi nəzəriyyənin əldə edilməsidir.

Arxeoloji abidənin yerinin müəyyən olunmasının digər yolları da vardır. Bunlar heç bir kəşfiyyat və ya tədqiqat metodundan istifadə etmədən üzə çıxan təsadüfi arxeoloji abidələrdir. Tikinti və kənd təsərrüfat işləri görülərkən, yol, kanal çəkilişi zamanı, təbii aşınma, yağış və digər təbiət fəsadları nəticəsində belə abidələr aşkar edilir. Lakin bu tip tədqiqatlar planlı işin müəyyən hissəsini əhatə edə bilər. Qarşıya qoyulan sualın açılışı isə sistemli və rabitəli arxeoloji tədqiqatların aparılması ilə xarakterizə olunur.

Müasir dövrümüzdə arxeoloji abidənin yerinin və həcminin qazıntıdan öncə dəqiqləşdirilməsi təyinatı üzrə işin aparılmasını şərtləndirir. Belə üsullardan biri maqnitometr aparatları ilə aparılan ərazi çəkilişləridir. Bu metod gələcək qazıntı prosesində əlavə yerlərin qazılmasına və vaxt itkisinə yol vermir. Eyni zamanda abidənin konturlarını əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən etməyə kömək edir ki, bu da lazım olmayan arxeoloji abidəyə, mədəni qatlara toxunmadan araşdırma aparmağa imkan verir. Belə metodlar dünya arxeologiyasında geniş yayılmışdır. Azərbaycanda aparılan arxeoloji qazıntılarda da bu tip arxeoloji kəşfiyyat üsullarından istifadə edilir. Misal üçün Azərbaycan və Almaniya arxeoloqlarının əməkdaşlıq etdiyi Şəmkir-Qaracəmirli Beynəlxalq Arxeoloji Ekspedisiyası 2013-2015-ci illərdə təyin olunmuş ərazilərdə maqnitometrlərlə kəşfiyat işləri aparmışlar. Kəşfiyyat işlərinə bilavasitə arxeoloqların rəhbərlik etməsinə baxmayaraq, maqnitometr çəkilişlərini bir neçə arxeoloqun iştirakı ilə geofiziklər həyata keçirirdi (4, s. 399-406; 5, s. 482-488). Bu zaman çöl tədqiqat və kəşfiyyat işlərində aktiv iştirak edən gənc tədqiqatçılar və tələbələr geofiziklərdən maqnitometrlər vasitəsilə georadarların iş xüsusiyyətlərini, ərazinin skan edilməsi, kompyuterlə təchiz edilmiş avadanlıqların idarə edilməsi, məlumatların toplanaraq kompyuterin yaddaşına köçürülməsi, xüsusi proqramlar vasitəsilə oxunması və təhlili kimi əməli və təcrübi biliklərə sahib olurlar. Yeni metodların elmi tədqiqatlara tətbiqini mütəxəssislərin nəzarəti və istiqamətləndirilməsi ilə məhz yetişən gənc nəsil həyata keçirir.

Qurğunun istifadəsi və iş prinsipi də böyük dəqiqlik və məsuliyyət tələb edir. Qurğunun əsas iş xüsusiyyətlərinə daxil olan qaydalar ərazinin maqnitometrlə müəyyən olunmuş qaydada çəkilişi, yəni öncədən təyin olunmuş dəqiq ölçüdə (məsələn 40x40 m ölçüsündə) ərazi hissə-hissə skan edilərək qurğunun kopyuter yaddaşına köçürülür. Maqnitometr çəkilişi aparılacaq ərazilərin təyin edilməsi üçün kosmik fotolardan istifadə edilir. Geniş ərazilərdə həm geomaqnit metodunun tətbiqi, həm də yerüstü kəşfiyyat toplama işlərinin aparıldığı dəqiq ərazilərin GPS kordinatlarını müəyyən etmək üçün müasir elektron avadanlıqlardan istifadə edilir. Bu yolla hektarlarla ərazidə geomaqnit metodu ilə kəşfiyyat işləri aparılır. Georadarların isitfadəsi zamanı aparatın reaksiya verə biləcəyi metal əşyalar, elektron avadanlıqlar (mobil telefon, GPS, peycer, radio və s.) ərazidən

uzaqlaşdırılmalıdır. Hərəkət zamanı aparatın müvazinəti gözlənilməlidir. Çəkilişlərin (yerin skan edilməsi) dəqiq və səhvsiz yerinə yetirilməsi işin effektliyini artırır. Sonrakı prosesdə maqnitometrin yaddaşında saxlanılan məlumatlar kompyuterə köçürülərək oxunur və ərazidə olan tikili qalıqları, maddi mədəniyyət artefaktları, qəbir abidələrinin yeri müəyyənləşdirilir.

Qeyd edilən abidədə (Qaracəmirli kəndi ətrafında) aparılan maqnitometr çəkilişləri zamanı İlyastəpə, Şimal Kompleksi, 5-ci təpə və digər mühüm abidələr müəyyən edilərək arxeoloji tədqiatlara cəlb edilmişdir. Bu abidələr içərisində İlyastəpə xüsusi diqət çəkir. Abidə e.ə. V-IV əsrlərdə Əhəmənilərin Azərbaycan ərazisində inzibati idarəçiliyi ilə əlaqədar tikilən kompleks tikililərə aid olub Zərdüştlük dini ilə bağlı daxma tipli tikili qalığıdır. Tapıntı Cənubi Qafqazda bu dövrə və Zərdüştlük dininə aid məlum olan hələki tək və nadir abidədir.

Abidə müəyyən edildikdən sonra arxeoloji qazıntıların aparılmasının da bir çox metod və özəllikləri vardır. Arxeoloji qazıntıda hər hansı metodun tətbiqi ilk öncə abidənin dövrü və xarakterindən asılıdır. Abidənin dövrünə görə qazıntı zamanı tətbiq olunan metodlar oxşar və fərqli ola bilər. Elə laborator analizlər aparılarkən dövrə və materiala görə də fərqli metodlardan istifadə olunur. Arxeoloji dövrləşmə sırasında paleolit abidələrinin öyrənilməsi və laborator analizləri fərqli metodlarla həyata keçirilir. Misal üçün paleolit abidələri ilə zəngin olan İspaniyanın Qranada əyalətindəki abidədə aparılan arxeoloji tədqiqatlar və laborator analizlər bölgənin paleolit dövrü üçün əlamətdar olan lokal xüsusiyyətlərin izlənilməsində, artefaktların anologiyası və təhlilində bir çox yeni məlumatları aşkarlayır (13).

Arxeoloji abidələrin yerinin dəqiqləşdirilməsi (kəşfiyyat işləri), mənbələrin analiz edilməsi və qədim yaşayış yerlərində aparılan arxeoloji qazıntılar, tapıntıların qeydiyyatı və mühafizəsi, arxeoloji abidənin konservasiyası çöl arxeologiyasının əsas istiqamətverici kursudur (8). Bu demək olar ki, bütün dövrlər üçün səciyyəvidir. Çöl tədqiaqatlarının aparılmasının nizamlı sistemi və müasir metodlardan istifadə edərək mükəmməl nəticələrin əldə edilməsi müəyyən ardıcıllığla həyata keçirilir. Mənbələrin və məlumatların təhlili, landşaftın aerokosmik və sadə foto təhlili, yerüstü kəşfiyyat analizləri, toplanan materialların kimyəvi analizi, qazıntının aparılması zamanı aşkar edilən müxtəlif tərkibli tapıntıların, keramika, kömür, sümük, daş, metal, orqanik maddələrin, çöküntülərin laborator metodlarla analizi və digər proseslər arxeoloji qazıntının əsas ideyya xətti və praktikasıdır (14).

Digər dövrə aid arxeoloji abidələrin qazıntısında da müxtəlif metodların tətbiqini, sistemli araşdırma yollarını müşahidə etmək mümkündür. Erkən və orta tunc, son tunc, dəmir, antik və erkən orta əsrlər dövrünə aid arxeoloji abidələr qədim yazıların deşifrə edilməsi və tarixi hadisələrin paralel izlənilməsi üsulu ilə öyrənilir. Lakin bu abidələrin öyrənilməsində də şöl tədqiqatlarının ciddi bir intizamla aparıldığını qeyd etmək lazımdır. Xüsusilə antik dövrün arxeoloji qazıntıları həm abidələrin yerləşdiyi relyef, həm də zəngin tapıntılarla xarakterik olduğu üçün daha diqqətə layiqdir.

Bu dövr dünya arxeologiyasında geniş zaman kəsiyini əhatə edir. Bu dövrün arxeoloji abidələri içərisində qədim yaşayış yerləri, şəhər və şəhər tipli məntəqələr, müdafiə qurğuları, şəhər divarları, bürclər, müxtəlif tip qəbir abidələri vardır. Bu səbəbdən antik dövrün abidələrinin tədqiqində istifadə olunan kəşfiyyat və qazıntı, o cümlədən laborator metodlar da müxtəlif və çoxluq təşkil edir (7, s. 47-100; 10).

Ümumiyyətlə arxeoloji abidələrin həm çöl, həm də laborator şəraitdə izlənilməsi mühüm şərtdir. Bu proses xronoloji dövrləşmədə, tapıntıların tərkibinin müəyyən edilməsində, onların səciyyəvi (lokal və gətirilmə xarakterli) xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində əhəmiyyətlidir (12, s. 26-30, 53-59). Göstərilən prinsip Avropa və Amerika ölkələri, eyni zamanda Rusiya, Yaponiya, Cənubi Koreya, Çin və s. kimi qabaqcıl və nəhəng ölkələrdə arxeologiyanın inkişaf və tədqiqat metodologiyasında başlıca şərtdir. Xüsusilə laborator analizlərin aparılması və dəqiq nəticələr gözlənilən prinsipin nüvəsini təşkil edir. Sözügedən ölkələrin təhsil sistemində də bu sistemli yanaşmanı görmək mümkündür. Bu sahədə ixtisaslaşan kadrların hazırlanmasına Avropa ölkələrində xüsusi diqqət yetirilir (15; 16).

Göründüyü kimi arxeoloji tədqiqatlar zamanı ən son elmi texniki nailiyyətlərin və kompyuter avadanlıqlarının istifadəsi, o cümlədən yeni metodların tətbiqi tarixdə baş verən hadisələrin və bəşər övladının keçdiyi tarixi inkişaf yolunun təhrif olunmadan, dəqiq və nöqsansız təqdim edilməsinə xidmət edir. Arxeoloji faktların dəqiqləşdirilməsində bir sıra digər elmlərin də rolu vardır. Bu elmlərə tarixin ayrı-ayrı sahələrini, humanitar və ictimai, eyni zamanda dəqiq elmləri aid etmək olar. Arxeoloji tədqiqatların aparılmasında fizika, kimya, riyaziyyat, bialogiya, coğrafiya və s. elmlərin yaxından iştirakını müşahidə etmək mümkündür. Arxeologiya çöl və laborator tədqiqatlar zamanı dəqiq elmlərin analiz nəticələrindən istifadə edir ki, bu da tədqiq edilən tarixi dövrün və arxeoloji abidənin elmi nəzəri təhlilinə xidmət edir. Materialların dəqiq təhlili və müəyənləşdirilməsi isə bilavasitə laborator şəraitdə aparılan analizlər nəticəsində həyata keçirilir. Bunlar antropoloji, osteoloji, paleonoloji, paleobotanik, paleozooloji, dendraxronoloji, radio karbon (C14), spektral, keramika, şüşə, metal, mikro artefaktların analizi, mikroskop avadanlıqları vasitəsilə torpağın geokimyası və digərləridir (9, s. 13-19).

Son zamanlar qeyd edilən laborator tədqiqat metodları içərisində arxeoloji artefaktların tədqiqində P-XRF – X-ray floresens metodu geniş tətbiq edilir.

X-ray floresens (rentgen floresensi) (XRF), müəyyən bir enerjinin rentgen – şüalarının hədəf və ya nümunəyə yönəldiyi kimyəvi maddələrin ölçülməsi üçün tətbiq olunan bir üsuldur. Və materialın içindəki atomları "floresan" rentgen şüaları ilə nümunənin xarakterik tərkibini müəyyən edir. Bu xarakterik rentgen şüalarının müəyyənləşdirilməsi və ölçülməsi ilə p-XRF-analizatorları nümunənin kimyəvi tərkibini müəyyən edə bilər. Rentgen floresans spektrometriyası matrislərin geniş diapazonunda dəqiq element məlumatlarını təmin edir. X-ray floresens (p-XRF) spektrometrləri

sürət, daşınabilmə, elementar miqyaslamanın geniş dinamik diapazonu, nümunənin ilkin tərkibinin müəyyən edilməsi və sadəlik kimi xüsusiyyətlərə malik olub, ənənəvi laboratoriya üsulları üzərində bir çox üstünlüyü təmin edir. P-XRF analizləri arxeoloji nümunələrin gələcək istifadəsi üçün qorunub saxlanılmasına imkan verən və qeyri-dağıdıcı bir metoddur. Yəni bu metodun tətbiqi zamanı arxeoloji artefakt heç bir müdaxiləyə və təsirə məruz qalmır. Onun tərkibi və tamlığı dəyişilməz qalır. Bu tədqiq edilən artefaktın maksimum mühafizəsinə və gələcək tədqiqatlar zamanı yenidən istifadəsinə şərait yaradır.

Arxeologiya sahəsindəki son elmi yeniliklərin, tədqiqat metodlarının tədrisə cəlb edilməsi tarixin dəqiq, qərəzsiz öyrənilməsinə, maddi mədəniyyətin hərtərəfli tədqiqinə səbəb olur.

Arxeologiyanın tədrisi zamanı bu araşdırmalarda istifadə olunan ən son texnologiyalardan istifadə bacarıqları və yeni metodların tətbiqi tələbələrə ötürülür. O cümlədən arxeoloji tədqiqatlara cəlb edilən tələbələr yeni tədqiqat metodları ilə əyani tanış olur, eyni zamanda müasir kompyuter və elektron avadanlıqların iş xüsusiyyətlərinə bələd olma imkanlarına sahib olurlar. Eyni zamanda laborator analizlərin aparılması zamanı müxtəlif elmlərin tarixi-arxeoloji tədqiqatlarda iştirakı tələbələrin digər elmlərlə yaxından təmasda olmasına və biliklərini artırmasına xidmət edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Avşarova İ.N., Pirquliyeva Q.Ə. Qafqaz arxeologiyası. Dərslik. Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2010, 248 s.
2. Azərbaycan arxeologiyası. Altı cilddə, I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008, 448 s.
3. Azərbaycan arxeologiyası. Altı cilddə, VI cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008, 632 s.
4. Babayev İ.A., Mustafayev L.X., Hüseynov S.A., Alışov N.Ə., Knauss F., Kaniuth K., Fassbeinder J., Qaqoşidze Y., Balaxvansev A. Beynəlxalq Şəmkir-Qaracəmirli arxeoloji ekspedisiyasının çöl-tədqiqat işləri haqqında (2013-cü il) // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2013-2014. Bakı, 2015, s. 399-406
5. Babayev İ.A., Knauss F., Kaniuth K., Fassbeinder J. Beynəlxalq Azərbaycan-Almaniya Şəmkir-Qaracəmirli arxeoloji ekspedisiyasının çöl-tədqiqat işləri haqqında. Şəmkir rayonu 2015-ci il // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2015-2016. Bakı, 2017, s. 482-488
6. Cəbiyev Q. Azərbaycan arxeologiyasının əsasları. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, 596 s.
7. Veli Sevin. Arkeolojik kazı sistemi el kitabi. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Baskı: Kanaat Matbaası, İstanbul, 1995, 138 s.
8. Авдусин. Д.А. Полевая археология СССР. Учеб. пособ. – 2-е. изд. перераб. и доп. Москва. Высш. школ., 1980, 335 с.
9. Археология. Учебник . Под редакцией академика РАН В.Л. Янина – 2 издание, исправленное и дополненное. – М. Издательство Московского университета, 2012, 608 с.
10. Блаватский Б.А. Античная полевая археология. Москва, «Наука», 1967, 207 с.
11. Гусейнов М. Древний Палеолит Азербайджана. Баку, "ТекНур", 2010, 220 с.
12. Colin Renfrew, Paul Bahn. Archaeology Theories, Methods, and Practice. Seventh edition, Thames & Hudson, 2016, 673 p.
13. M.Alejandro Garcia-Franco, Antonio Morgado. Approach to the blade technology analysis of the Upper Palaeolithic site of “Tajos de Marchales” (Granada, Spain). Journal of Lithic Studies (2016) vol. 3, nr. 2, p. xx-xx
14. Peter Drewett. (1999) Field Archaeology: An Introduction. Taylor & Francis e-Library, 2001, 210 p.
15. https://www.uhi.ac.uk/en/archaeology-institute/study-here/,
16. https://www.uhi.ac.uk/en/courses/msc-archaeological-practice/

İFLAS BÜROSUNUN HUKUKİ NİTELİĞİ

Dr. Öğr. Üyesi Barış KÜÇÜK
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Hukuk Fakültesi,
Medeni Usul ve İcra İflas Hukuku Anabilim Dalı, ***ORCID NO:*** *0000-0002-8488-7096*

ÖZET
İflas hukukuna ilişkin işlemlerin yapılması için görevli olan organlara iflas teşkilatı adı verilmektedir. İflas hukukunda iflasın resmi organları ile birlikte bazı özel organlar da yer almaktadır. Resmi iflas organları, iflas hukukuna ilişkin işlemlerin yapılması ile görevli resmi devlet makamlarıdır. İcra dairesi, iflas dairesi, icra mahkemesi, asliye ticaret mahkemesi, Bölge Adliye Mahkemesi ve Yargıtay'ın iflas işleri ile görevli hukuk daireleri iflasın resmi organlarıdır. İflasın resmi organları, iflas işleri ile ilgili olarak sürekli bir şekilde görevlidirler. İflasın özel organları ise; birinci alacaklılar toplantısı, ikinci alacaklılar toplantısı, iflas bürosu ve iflas idaresidir. Bu organlar, adi tasfiyeye karar verilmesi halinde görev yapmaya başlarlar. İflasın özel organları, her adi tasfiye için, o iflas takibine özgü olarak ayrı ayrı oluşturulan organlardır. Basit tasfiyede ise iflas dairesi iflas tasfiyesini kendisi yürütür. İflasın özel organlarının oluşması ticaret mahkemesince iflas kararı verilip bu kararın iflas dairesi tarafından ilanından sonraki dönemlerde gerçekleşmektedir. İflasın ilk gerçekleşecek özel organı olan birinci alacaklılar toplantısıdır (ilk alacaklılar toplanmasıdır). İlk alacaklılar toplantısı yapılır ve bu toplantıya iflas müdürü veya müdür yardımcılarından biri başkanlık eder. İflas bürosu da birinci alacaklılar toplantısında toplantıyı yöneten iflas müdürü tarafından oluşturulur. İflas bürosunun görev süresi, birinci alacaklılar toplantısı ile sınırlıdır. Yani, iflas bürosu, geçici bir organ olarak işlevini birinci alacaklılar toplantısında yerine getirmekle tamamlamış olacaktır. İflas bürosunun görevi, birinci alacaklılar toplantısındaki oyların geçerli olup olmayacağı hakkındaki ihtilafları çözümlemektir. Birinci alacaklılar toplanması ile birlikte iflas bürosunun oluşturulması zorunludur. Alacaklıların alacak miktarları varsa vekaletameleri iflas bürosu tarafından incelenecektir. Çalışmamızda iflasın özel organı olan iflas bürosunun hukuki niteliği, oluşumu ve görevleri detaylıca anlatılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İflas, iflas bürosu, tasfiye

YAŞAYIŞ EVLƏRİ VƏ LƏMLƏR (YAŞAYIŞ EVLƏRİ VƏ LƏMLƏRİN FUNKSİONAL FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ)

(HOUSES AND LAMS (FUNCTIONAL DIFFERENCE BETWEEN HOUSES AND LAMS))

Elmi Rəhbər prof. Hacıyeva Səbinə, Tələbə: Aysel Hüseynzadə Amil qızı ,
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

ABSTRACT

The folk residential architecture in the southern part of our country is distinguished by its originality. This includes summer houses called Lam. These buildings from the XVIII-XIX centuries are mostly found in Lankaran, Astara and Masalli districts. In the past, there were about 50 Lams in the Archivan village of Astara alone. Later, due to natural disasters or neglect, the buildings were destroyed. During the summer, the Lams played an important role in the family's comfort, hospitality and overnight stay. At present, this unique architectural example is kept in the yard of Asadulla Musayev, a resident of Archivan village. Lam was reconstructed two years ago by specialists from the Ministry of Culture's Restoration Department.

Keywords: Lam, living houses, rare building

Ключевые слова: Лам, жилые дома, рэдкоэ зданиэ

GIRIŞ

Bol atmosfer yağıntıları ilə xüsusi olaraq seçilən, Lənkəran subtropik bölgəsi binaların mühüm hissələrində istifadə olunan zəngin ağac növləri ilə məşhur idi. Eyni ilə, Quba-Xaçmaz bölgəsində olduğu kimi, məhz burada da sifarişçinin maddi vəziyyətindən asılı olaraq bişmiş kərpic və çiy kərpic əsas tikinti materialı olaraq, istifadə edilirdi. Ölkəmizin cənub bölgəsində olan xalq yaşayış üslubu və bədii xüsusiyyətləri, özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bu memarlıq və tarixi-mədəni abidələr, eyvan görünüşü yaratmaqla yanaşı, həm də çox peşəkar sənətkarlıqla tikilib. Ləmlər əsasən Astara, Lənkəran, Masallı, Lerik və Yardımlı ərazisində aşkarlanmışdır. Ləmlər də,həmçinin Talış bölgəsinin xalq yaşayış arxitekturasını əks etdirir və özünə xas üslubu ilə seçilir. Bu kimi tikililər dağətəyi və düzən ərazilərdə üstünlük təşkil edirdi. Bu tikililər xüsusi ilə, orta və son əsrlərdə istifadə olunsalar da, günümüzdə də bunlardan bir neçəsinin mövcudluğuna şahidlik edərik. Bunlardan Astara rayonunda 19 ləm, Lənkəran rayonunda 2 ləm, Masallı rayonunda isə 1 ləm olduğunu qeyd etmək lazımdır. Hal-hazırda,onlar xüsusi və yerli əhəmiyyətli abidə olaraq dövlət tərəfindən mühafizə olunmaqdadır. Sovet dönəmində,həmçinin ləmdən kino çəkilişlərində də də istifadə olunmuşdur. Belə ki,1964-cü ildə,rejissor Ağarza Quliyev tərəfindən ekranlaşdıırılmış, “Ulduz” kinofilminin bir çox kadrları Astara rayonunun Ərçivan kəndində, Əsədulla Musayevin həyətindəki ləmdə çəkilib. Qeyd edək ki, həmin ləm günümüzdə də mövcudluğunu saxlamaqdadır.

Açar sözlər: Ləm, yaşayış evləri , nadir tikili

Əsas hissə

Lənkəran Azərbaycan Respublikasının ən qədim şəhərlərindən biri olmaqla yanaşı, həm də cənub bölgəsinin ən böyük şəhərdir. Həmçinin "Cənub mirvarisi" də adlanır. Ötən əsrin əvvəllərində və keçmiş zamanlarda, hər bir şəhərimizin yenidən qurma və bərpa işləri reallaşdırılarkən, müəyyən ictimai tələblər də nəzərə alınmışdır. Milli şəhərsalma prinsiplərinin çox ciddi və məsuliyyətli qorunduğu yaşayış məntəqələrindən biri də, məhz Lənkəran qala-şəhəri olmuşdur. Burada inkişaf və bərpa işləri zamanı, nəinki binaların tikintisi, yolların çəkilişi, döşənməsi, hətta şəhərdə hansı şəxslərin yaşaya bilməsi amili də mühüm olaraq qeydə alınmışdır.

Xalq memarlığı inciləri sayılan malikanə tipli kütləvi yaşayış evləri ilə yanaşı, həmçinin şəhərin mərkəzi rayonunda XX əsrin əvvəllərində yerli əhalinin zəngin təbəqəsinin, eləcə də talış xanları varislərinin modern, eklektika üslubunda inşa edilən tikililəri meydana gəlmişdir. Lənkəran əhalisinin yüksəliş prosesi çox ləng gedirdi, bu səbəblə də şəhər ərazisinin genişliyi ilə bağlı olaraq, tikililərin böyük sıxlıqla inşa edilməsinə heç bir ehtiyac yox idi. [3]

Ləmlər "yay evləri" olaraq da adlanırdı. XVIII-XIX əsrlərdən qalan bu tikililərə daha çox Lənkəran, Astara, Masallı rayonları, ərazisində rast gəlinir.

Vaxtilə yalnız Astaranın Ərçivan kəndində 50-yə yaxın Ləm mövcud olmuşdur. Sonrakı zamanlarda isə, bu tikililər təbii fəlakətlərin təsirindən və ya diqqət edilməməsi səbəbi ilə dağıntıya məruz qalmışdır. [1] Yay fəsli zamanı , günəşli günlərdə ailənin rahat həyat şəraiti olmasında, Ləmlərin rolu böyük olub. Astara rayonunun Ərçivan kəndində yerləşən,Əsədulla Musayevin həyətində yerləşən Ləm iki il bundan əvvəl Mədəniyyət Nazirliyinin Bərpa İdarəsinin mütəxəssisləri tərəfindən yenidən rekanstruksiya edilib. [2]

Lənkəran rayonunun Boladi kəndində yerləşən, XIX əsrdə yay fəslində istidən qorunmaq, həmçinin istirahət üçün inşa edilmiş, dörd tərəfi açıq sütunlar üstündə olan ikimərtəbəli guşə də belə abidələr sırasında yer almaqdadır. Ləm Boladi adlanan bu yer" yay evi" də adlanır. Ləmlər əsasən Cənub bölgəsində XVIII-XIX əsrlərdə daha geniş yayılmışdır. Artıq istilər yaxınlaşdığı zaman isə, insanlar daimi yaşayış evlərini bir müddətlik olaraq tərk edib, bu yay evlərinə köçərmişlər. Ləmin aşağı hissəsi (sütunları) qırmızı kərpicdən, yuxarısı isə meşə ağacından düzəldilir və müxtəlif əl işləri ilə dekorasiya edilir, bu da öz növbəsində ləmə xüsusi və özünəməxsus gözəllik bəxş edir. Ümumiyyətlə, ləmlər Cənub zonasının spesifik tikililəridir ki, bu tikililərə başqa zonalarda rast gəlinməməkdədir. [4]

Bu tikililər istirahət məkanıdır. Yayda burada istirahət edirlər. Qədim dövrlərdə arabalar olub, maşın olmayıb. Buradan keçən insanlar isə, burada gecələyib istirahət edərmişlər. Sanki o vaxtlar ustalar biliblər ki, bu səmtdə hzəin külək əsir. İkinci mərtəbəyə çıxanda da külək əsir. O küləyin

yeridir. Yayda yaxşı istirahət etmək olur. Astaranın Ərçivan kəndindəki ləmin maraqlı bir tarixçəsi də ondan ibarətdir ki, burada 1963-cü ildə ən məhşur kino filmlərimizdən biri olan Ulduz bədii filmi çəkilib. Filmdəki dillər əzbəri olan Məhəmməd və Züleyxanın səhnəsi məhz bu ləmdə çəkilmişdir. Bir zamanlar yerli əhalinin yay yaşayış evi olan bu tikililər, indi tarixi əhəmiyyətli abidə kimi dövlət tərəfindən mühafizə olunur. Ləmlərin inşa edildiyi əsas ərazilər isə, əsasən yaşayış evlərinə yaxın məkanlar, bağlar olmuşdur. Kvadrat formasında olan bu tikililər əsasən 2 və 3 mərtəbəlidir. Bünövrəsi qırmızı kərpicdən, digər hissələri isə yerli meşə materiallarından çəkilən şalban və taxtalardan, damı isə suğal adlanan kirəmitdən düzəldilmişdir. Maraqlısı isə odur ki, inşasında istifadə olunan ağac materialları bir birinə keçirmə yolu ilə işlənib və heç bir mismardan istifadə edilməyib. Hava şəraitinin daima normal qaydada olmasına görə, Ləmin ətrafına sədd çəkilməyib. [5]

Hal-hazırda isə, Masallıda 1 ləm və Lənkəranda da müəyyən ərazilərdə bir-neçə ləmə rast gəlmək mümkündür .Həmçinin Astara rayonu ərazisində də, bu tipli müəyyən qədər ləmlər qalıb ki, sonradan bu tikililər gözəl arxitektura nümunəsi olduğuna və özünəməxsus fərqli xüsusiyyətlər daşıdığına görə əhəmiyyətli abidələr kimi dövlət uçotuna verilmişdir. Astarada yerli iqlim şəraitinə əsaslanan ləmin fərqli bir üslubda, tikinti növü də mövcuddur. Bu isə, ləm tipində inşa edilən iki mərtəbəli yay evləridir. Bu kimi tikililərə isə, ərazidə əsasən nadir hallarda rast gəlmək mümkündür. [4]

Nəticə

Bir sözlə, ləmlər Azərbaycanın ən nadir arxitektura və bədii xüsusiyyətlər nümunələrindəndir. Məhz bu tikililər dövrünün çox gözəl sənətkarlığı ilə tikilmişdirlər. Ləmlər özünəməxsus görkəmə və orijinallığa,üsluba malik olduğundan,eyni zamanda, Azərbaycanın yalnız Talış yaşayış məskənlərində mövcud olduğuna görə,tarixi abidə kimi də diqqəti çəkən tikililərdəndir.Ləmlər, həmçinin isti yay günlərində,istirahət üçün inşa olunmuş, "Yay evləri"dir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Hüseynbalaoğlu B. Talışlı M., "Lənkəran" 1990
2. Şəfiyev Ə. "Azərbaycanın cənub bölgəsinin tarix və mədəniyyət abidələri". Bakı-2007.
3. Əliyarlı S. "Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar". Bakı, "Çıraq", 2007.
4. Lənkəran ləmləri. Kəpəz TV, 29.03.2013
5. "Söz" jurnalı, oktyabr 2016

LƏNKƏRANIN MEMARLIĞININ İNKİŞAF YOLLARI
(WAYS OF DEVELOPMENT OF LANKARAN ARCHITECTURE)

Elmi Rəhbər prof. Hacıyeva Səbinə, Tələbə: Aysel Hüseynzadə Amil qızı ,
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

ABSTRACT

The history of Lankaran region, one of the most beautiful and charming corners of Azerbaijan, is very old. Archaeological excavations in the region confirm that people lived in these areas as early as the Bronze Age, in the III-II millennia BC. Lankaran is also one of our regions rich in historical, religious and architectural monuments. The topic we will discuss in this article is about the history and development of Lankaran architecture

Açar sözlər:. Memarlıq, tədqiqat, antik

Keywords: Architecture, research, antique

Ключевые слова: Архитектура, исследовать, античный

GIRIŞ

Görkəmli Azərbaycan alimi, tarixçi və mütəfəkkiri Abbasqulu ağa Bakıxanov"Gülüstani İrəm" (1841), Mirzə Əhməd Mirzə Xudaverdi oğlu 1882-ci il tarixində qələmə aldığı "Əxbərnamə" kitablarında "Ləngərkünan" adlandırılmış Lənkəran antik tarixə malikdir. XVII əsr alman alimi Adam Oleari isə bu şəhəri, məhz Lənkərkunan olaraq, adlandırmışdır. Lakin burada, arxeoloqlar tərəfindən aparılan, arxeoloji tədqiqatlar geniş əraziləri əhatə etmədiyinə görə şəhərin inşası tarixi, hələki fakt və sübutlarla, dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Buna baxmayaraq bölgə ərazisində aparılmış araşdırmalar bu yerlərdə, hələ lap qədim dövürlərdən insanların yaşadığının təsdiqini tapmışdır. Xüsusilə də əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyi, füsunkar təbiətə məxsusluğu, geniş ticarət əlaqələri, qərblə-şərqi birləşdirən vacib karvan yollarının üstündə və Xəzər dənizi sahillərində yerləşməsi, şəhərin inkişafını bir qədər də sürətləndirmişdir.

Əsas hissə

Bu ərazidə reallaşdırılmış arxeoloji qazıntılar Lənkəran ərazisində hələ tunc dövründən, yəni eramızdan əvvəl III-II minilliklərdə qədim insanların yaşaması üçün əlverişli şərait olduğunu, insanların yaşadığını təsdiq etmişdir. Məhsuldar torpaqları, isti su bulaqları və mülayim iqlimə məxsus, Lənkəranda əhalinin ən qədim məşğuliyyəti əkincilik, maldarlıq, bostancılıq, bağçılıq, balıqcılıq, ipəkçilik və arıçılıq olmuşdur. Qədim Lənkəranda dəmirçilik, dulusçuluq, və digər bir-çox sənət sahələri geniş yayılmış, xanlığın sosial-iqtisadi inkişafında ticarət mühüm rol oynamış, İran, Türkiyə, Rusiya, Orta Asiya dövlətləri ilə və həmçinin Çin, Pakistan, Hindistan kimi ölkələrlə

çox əhatəli və sürətli inkişafda olan ticarət əlaqələri yaradılmışdır. Qədim şəhər özünəməxsus memarlığı, 8-19-cu əsrlərə aid tarixi binaları,zəngin mədəni irsi və adət-ənənləri ilə misilsiz görünüşə məxsusudur. Memarlıq abidələri üçün yenidənqurma və bərpa işlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.ilk əvvəl Məscidlərin, qalaların içərisində bərpa işləri aparılmış, dizayn tərtibini yeni tərz və üslubda etmək səyləri göstərilmişdir. Lənkəranda tarixi görməli yerlər çoxluq təşkil edir və onların sırasında Lənkəran qalası, daha dəqiq desək,onun günümüzədək gəlib çatmış fraqmentləri xüsusi diqqət cəlb edir. Belə ki, qala XVIII əsrdə inşa edilmiş, məhz Talış xanlığında vacib müdafiə istehkamlarından biri olaraq tanınmışdır. Qala, orta əsrlər üçün ənənəvi olan, vacib hadisələr zamanı isə su ilə doldurulan xəndəklərlə əhatə olunmuşdur. Bu tikilinin əsas obyektləri isə hücum edənlərin nişan alınaraq atəşə məruz qaldığı şimal və cənub qüllələridir. [3]

Burada,diqqət cəlb edən əsas xüsusi cəhət ondan ibarətdir ki, yalnız Lənkəranda yox, bütün Azərbaycan ərazisində müxtəlif dövrlərə və həmin dövrlərə uyğun olan dini inancların tələblərinə əsaslanan memarlıq abidələrinin quruluşunda, bir-çox fərqliliklər müşahidə olunmuşdur. İlk olaraq bütpərəstliyin, daha sonra da İslam dininin hökmranlıq etdiyi Lənkəran memarlığı bu dinlərin və yaxud dinlərin məxsusi cərəyanlarının təsiri ilə formalaşmışdır, desək, heç də yanılmarıq. İranla sərhəd ərazisində yerləşmək, xristian rusların hakimiyyətində olmaq və bu kimi,bir sıra digər səbəblər XIX-XX əsrlərdə memarlığın inkişafına istiqamət vermişdir.[2]

Lənkəranın başqa ərazilərlə quru və su yolu ilə əlaqə saxlamağının mümkünlüyü, şəhərin 1654-cü ildə Səfəvi hökmdarı II Şah Abbas tərəfindən Lənkəran və Muğanın hakimi təyin edilən Seyyid Abbasın iqamətgahına çevrilməsinə əsas səbəb olub. Səfəvi hökmdarı Sultan Hüseyn tərəfindən işlənmiş bir fərmandan bəlli olur ki, 1703-cü ildə Lənkəran şəhəri də daxil olmaqla Muğanı Abbasqulu xan (Mir Abbas) hakimiyyəti idarə edirdi. Rus arxiv sənədlərinə görə , 1726-cı ildə Mir Abbasın Osmanlılar tərəfindən öldürülməsi hadisəsindən sonra Mir Əzizin idarəsinə keçmişdir, bu dövrdə isə Qızılağacı Musa xan idarə edib.

XVIII əsrin ortalarında tədricən Böyük bazar, Kiçik bazar, Qala və b. məhəllələrdən təşkil olnmuş Lənkəran şəhəri formalaşıb. Mir Mustafa xan və Mir Həsən xanın hakimiyyəti dövründə isə şəhər böyüyüb və sürətli şəkildə inkişaf edib. Lənkəran şəhəri qala divarları ilə əhatə edilmiş və bir-çox xan sarayı, məscid, qala, hamam, bazar və karvansaralar tikilmişdir.[1]

Memarlıq abidələrindən Lənkəranda qala, Hacı Mirzə hamamı, məscid (XVIII-XIX əsrlər), Aşağı Nüvədi,Seyidəkəran, Sütəmurdov kəndlərindən məscid (XIX əsr) qorunub saxlanır. Yuxarı Nüvədi kəndində qədim Əbirlər qülləsi, Şıxakəran kəndində Şeyx Zahid türbəsi,Lənkəran şəhərində Kiçik Qala məscidi, Güldəstə minarəsi, Hacı Mirzə hamamı, binanın fasadını bəzəyən dəqiq və bir o qədər də füsünkar naxışları ilə seçilən gözəl Xan Evi kimi tarixi abidələr qorunub saxlanmışdır. [4]

Şəhərin qərbində Bəlləbur qalasının xarabalıqları da mövcuddur. Bu qalanın inşasında çay daşlarından və bişmiş qırmızı kərpicdən istifadə edilmişdir. Lənkəranda yerli əhəmiyyətli memarlıq

abidəsi sayılan Kiçik Bazar məscidi isə 1906-cı il tarixində inşa edilib. Məscidin inşasına Tağı bəy, Ağa bəy, molla Nəsir və dövrün bütün şəhər camaatı müyyən miqdarda vəsait verib. Məscidin nəccarı usta Rəhim və onun atası olub. Lənkəranın gözəl memarlıq abidələrindən, daha biri də Mir Əhməd xanın yaşayış evidir. Bu binanın tikintisi 1913-cü ildə tamamlanıb. Bütün tikililərdə Milli memarlıq elementlərindən xüsusi bacarıqla istifadə olunub. [4]

Lənkəran, həmçinin antik dini-memarlıq abidələri ilə zəngin rayonlarımızdan biridir. Burada yerləşən Bəlləbur qalası, orta əsr memarlığının nümunəsidir. bu abidənin tarixi VIII-IX əsrlərə söykənir.

Azərbaycanda İslam dini öz təzahürünü tapdıqdan dərhal sonra bu ərazidə bir neçə ziyarətgahlar: türbələr, pirlər, ocaqlar, xanagahlar yaranışdır. Bu müqəddəs məkanlardan birinə misal olaraq Lənkəran rayonunun Şıxəkan (Şıxəkəran) kəndində yerləşən Şeyx Zahid türbəsini göstərmək olar. Lənkəranda ərazisindəki Seyid Xəlifə türbəsi XIX əsrin yadigarıdır. Gil kəndində yerləşir. El arasında bu türbə həmçinin də "Sexəlifə" adlanır. Günümzdə Şeyx Zahid türbəsi yalnız Lənkəran rayonu deyil, həmçinin respublika ərasizində tanınan məşhur ziyarətgahlardan biridir. Xalq arasında bu müqəddəs ziyarətgaha böyük inam mövcuddur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Seyid Xəlifə türbəsi mədəni tarixi abidə kimi dövlət tərəfindən mühafizə olunmaqdadır. Lənkəran ərazisində yerləşən məşhur Mayakın 1747-1786-cı illərdə inşa edildiyi ehtimal olunur. Həmin vaxtlarda Mayak və həbsxana adlandırılan binalar kompleks şəklində fəaliyyət göstərirdi.

Dairəvi qala isə Lənkəran qalası ilə eyni vaxtda Lənkəran ərazisində 1747-1786-cı illərdə inşa edilmişdir.

Lənkəran teatrının tarixi isə uzaq keçmişə dayanır. 1850-ci il tarixində dahi rus dramaturqu A.S.Qriboyedovun "ağıldan bəla"komediyasının tamaşaya qoyulması əhəmiyyətli hadisə olub.

N.B.Vəzirov adına Lənkəran Dövlət Dram teatrı 1973-cü ildə öz qapılarını teatrsevərlərin üçünə açıb. Mirzə İbrahimovun "Yaxşı adam" komediyası isə oynanılan ilk tamaşa olub. Bu tamaşının əsər rejissoru isə Əşrəf Quliyev olmuşdur. Lənkəran ərazisində yerləşən digər bir tarixi abidə isə iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüş tank qoşunları General-mayoru Həzi Aslanovun ev muzeyi olmuşdur. Ev muzeyi 1969-cu il 9 may tarixli qələbə günündə açılmışdır.

Nəticə

Belə nəticəyə gəlmək olar ki,qədim tarixə malik şəhərlərdən biri olan Lənkəranda hökm sürən gözəl iqlim şəraiti, şəhərin ətraf mühitinin gözəlliyini, füsünkarlığını təzahür etdirir.Şəhər özünəməxsus memarlığı, 8-19-cu əsrlərə aid tarixi binaları və zəngin mədəni irsi,adət-ənənələri ilə misilsiz görünüşə məxsusdur. Memarlıq abidələri üçün yenidənqurma və bərpa işlərinə Lənkəran rayonunda xüsusi diqqət yetirilmişdir. İlk əvvəl məscidlərin, qalaların içərisində bərpa işləri aparılmış, dizayn tərtibini yeni tərzdə və üslubda etmək səyləri göstərilmişdir. Lənkəranın

möhtəşəm memarlıq incisi olan “Lənkəran qalası” əsas abidələrdən biri olaraq özünü təcəssüm etdirir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Şəfiyev Ə. “Azərbaycanın cənub bölgəsinin tarix və mədəniyyət abidələri”. Bakı-2007.
2. Hüseynov M., Bretanski L., Salamzadə S., “Azərbaycanın memarlıq tarixi”. 1963
3. Hüseynbalaoğlu B. Talışlı M., “Lənkəran” 1990
4. Əliyarlı S. “Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar”. Bakı, “Çıraq”, 2007.

Poverty Prevention in the light of Seerah of Prophet Muhammad (peace be upon him)

Rehana Kanwal: M.Farooq Shakir:
M.Phil Scholar, Department of Islamic Studies, National College of Business Administration and Economics,
Principal, Bismillah Higher Secondary Schools, Sadiq Abad, Pakistan.

ABSTRACT

Poverty has become one of the major problems faced by the modern world. In the present time 50% of population is compulsive to lay a life in poverty. Poverty is not only a problem of developing countries of third world but extreme developed countries are also. There are many strategies to tackle the problem of poverty like all other spheres of human life Prophet Muhammad (peace be upon him) also laid principles in the field of economics. A strategy based on Seerah of holy prophet Muhammad (peace be upon him) will be the best choice to eliminate the poverty. In this paper Prophet s contribution in eradicating of poverty is being highlighted. The main principles from the economic system given by the Holy Prophet will be presented. Examples will be coated that will show the best solution and results in prevention of poverty in any society especially from Pakistani society.

Keywords: relative and absolute, poverty, prevention, development, Seerah

İSMAYILLIDA OLAN DİNİ TİKİLİLƏR VƏ ONLARIN TƏSNİFATI İSTİQAMƏTLƏRİ (RELIGIOUS STRUCTURES IN ISMAIL AND THEIR DIRECTIONS)

Elmira Musayeva Tahirovna qızı
Magistrant, Memarlıq konstruksiyaları və abidələrin bərpası kafedrası, AzMİU

ANNOTASIYA

Məqalədə İsmayıllı rayonunda olan dini tikililər öyrənilmiş və rayonun dini-memorial abidələrinin təsnifatı ətraflı şəkildə araşdırılaraq təhlil edilmişdir. Azərbaycanda mədəni fəaliyyət sahəsindəki əsas hədəflərindən biri, tarixi və mədəni irsin səmərəli qorunub saxlanılmasını və aktiv istifadəsini nəzərdə tutan mənəvi dirçəlişdir. Tarixi və mədəni irsin əhəmiyyətli bir hissəsi daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələri və ya sadəcə "abidələr" dir. Cəmiyyətin mənəvi həyatının tərkib hissələrindən biri də tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və istifadəsi fəaliyyətidir. İsmayıllı rayonunda və mədəni həyatında baş verən bir fenomen kimi abidələrin qorunması və istifadəsinin tarixi - mədəni aspektinin probleminə həsr edilmişdir. Abidə tədqiqatının nəzəri məsələlərini, yəni abidələrin əlamətlərini, xüsusiyyətlərini və funksiyalarını, abidələrin qorunması və istifadəsinin cəmiyyət həyatındakı rolunu və əhəmiyyətini, ondakı kəskin problemlərin səbəblərini araşdırır.

Açar sözlər: *Dini tikililər, mədəni irs, abidələr, məscidlər, monumental, memarlıq.*

ABSTRACT

The article studies the religious buildings in Ismayilli region and analyzes in detail the classification of religious-memorial laboratories of the region. One of the main goals in the field of cultural activity in Azerbaijan is the spiritual revival, which provides for the effective preservation and active use of historical and cultural heritage. An important part of the historical and cultural heritage are immovable historical and cultural monuments or simply "monuments". One of the components of the spiritual life of the society is the protection and use of historical and cultural monuments. It is dedicated to the problem of the historical and cultural aspect of the protection and use of monuments as a phenomenon occurring in the Ismayilli region and in cultural life. It examines the theoretical issues of monument research, ie the features, characteristics and functions of monuments, the role and importance of the protection and use of monuments in public life, the causes of acute problems in it.

Keywords: Religious buildings, cultural heritage, monuments, mosques, monumental, architecture.

İsmayıllı, təbiətinin dağ çayları və şəlalələri, şəffaf suyu, əzəmətli meşələri və geniş otlaqları olan əzəmətli qayaları və gölləri ilə zəngin olan Azərbaycanın ən gözəl və mənzərəli bölgələrindən biridir. Məşhur İpək Yolunun tam üstündə olan və eramızdan əvvəl II əsrdən bəri tanınan Qafqaz,

Daş dövrünə gedən zəngin bir tarixə malikdir. Azərbaycanın ərəblər tərəfindən fəth edilməsi (VII əsr) və İslam dininin yayılması memarlığın inkişaf istiqamətini dəyişdirdi. Bina və tikililərin yeni növləri - məscidlər, mədrəsələr, türbələr, karvansaralar və s. tikilməyə başlandı.

Ölkənin ən gözəl bölgələrindən birində yerləşən İsmayıllı, Departamentin bəzi görməli yerlərini ziyarət etmək üçün başlanğıc nöqtəsidir. İsmayıllı Dövlət Təbiət Qoruğu içərisində, Xanəgah kəndi yaxınlığında dağın zirvəsində yerləşən dağılmış bir müdafiə quruluşu olan İsmayıllı Qız Qalası (VII-XII əsrlər) var. Qalacıq tarixi, memarlıq və turistik əhəmiyyətə malik bir kənddir. Qasımxan qala qalıqları da (9-cu əsr) İsmayıllı ziyarətgahının içərisindədir. Talistan kəndində VII əsrin Mehranilər sülaləsi olan qədim Alban Dövlətinə aid Cavanşir qalası böyük bir cazibədir. İsmayıllı rayonunda, şübhəsiz ki, səlahiyyətlilər tərəfindən sadalanan 90-dan çox məhsulun sayılması ilə Lahıc tarixi-mədəni qoruğu ayrıca qeyd edilməlidi. Əsasən 19-cu əsr yaşayış evləri var, lakin bu müddət ərzində şəhər bir-birinə uyğundur, bənzərsiz bir şəhər toxuması saxladı. Lahıc üçün olduqca təhlükəli yol Girdimançay çayı dərəsini dolayır; qışda bir anda buz və qar kəndi vadidən kəsdi. Lahıc antik şəhər və memarlıq sənətinin orijinal abidəsidir: ilk yaşayış bloku 3-4-cü əsrlərdə qurulmuşdur; orta əsrlər şəhəri Qafqazın ən məşhur sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərindən biri idi: 19-cu əsrin ortalarında 200-dən çox emalatxana var idi. Lahıcda yaşayan 2000 nəfərin əksəriyyəti həkk olunmuş mis işi və xalçaçılıq kimi qədim sənətkarlıqla məşğul olur.

Təxminən min yarım il yaşı olan su kanalizasiya sistemi və su təchizatı sistemi diqqət çəkir: iki km uzunluğunda üçqat boru kəməri şəbəkəsi əsas küçənin altından 1 m dərinliyə qədər asfaltlanır. Boruların yuxarı iki səviyyəsi içməli su və sənaye məqsədli su üçündür. Boru kəməri şəbəkəsinin aşağı hissəsi çay daşı ilə örtülmüş düzbucaqlı bir novdur; hər evin həyətində verilən çuxurlardan çıxan tullantılar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Tez-tez baş verən zəlzələlər səbəbiylə kənd öz bina texnikalarını, tat yerli dilində divarçu ("taxta divar") olaraq bilinən ənənəvi bir daş və ağac taxta taxma texnikasını inkişaf etdirdi.

İsmayıllı rayonunda da Basqal tarixi-mədəni qoruğu diqqət çəkir. Basqal, tarixi, təbii və turistik əhəmiyyətə malik, qalalar və məscidlərlə zəngin bir kənddir. Arxeoloji tapıntılar 4-cü əsrdən bəri yaşadığını və bəzi 16-18-ci əsr qəbiristanlıqlarının olduğunu göstərir. Əsasən ipək yaylıqları (kelagayi) ilə məşhurdur. Sulut tarixi, memarlıq, arxeoloji və təbiət əhəmiyyətli digər bir kənddir. Orta əsr yaşayış məhəlləsi, Buzxana, Cümə məscidi, Qirxotaq qalası, Fitdağ qala kompleksi var. Dini-memorial abidələri,sənət əsərləri ansamblın və sahənin vacib bir plastik və ya semantik dominantına çevrilir. Fasadların və interyerlərin, abidələrin və ya məkan kompozisiyalarının məcazi və tematik elementləri ənənəvi olaraq həsr olunur. Üslubi xüsusiyyətləri ilə müasir ideoloji cərəyanları və sosial tendensiyaları əks etdirir, fəlsəfi konsepsiyalar təcəssüm etdirir.

Ümumiyyətlə, monumental sənət əsərləri görkəmli şəxsiyyətləri, mühüm tarixi hadisələri əbədiləşdirmək məqsədi daşıyır, lakin mövzuları və üslubi istiqamətləndirmələri ictimai həyatda

hökm sürən ümumi sosial iqlim və atmosferlə birbaşa əlaqəlidir. Simvolik olaraq ülvi, ümumbəşəri əhəmiyyət kəsb edən fenomenləri və fikirləri ələ keçirmək istəyi əsərlərin formalarının əzəmətini və əhəmiyyətini, detallaşdırmanın ümumiləşdirilməsinin müvafiq kompozisiya texnikasını və prinsiplərini və ya ifadə qabiliyyətinin ölçüsünü müəyyənləşdirir və diktə edir. Ayrı-ayrı əsərlər memarlıq tikililərinə münasibətdə xidmət rolunu oynayır, müşayiət olunur, ümumi quruluşlarının və kompozisiya xüsusiyyətlərinin ifadəliyini artırır. Divarların, müxtəlif memarlıq elementlərinin, fasad və tavanların, mənzərənin dekorativ təşkili problemlərinin həllində ifadə olunan bir sıra yaxşı qurulmuş monumental sənət növlərinin müəyyən köməkçi rolu. bunun üçün nəzərdə tutulmuş əsərlər memarlıq və bəzək keyfiyyətləri və ya estetikləşdirmə xüsusiyyətlərini bəxş edir, monumental və dekorativ sənətə aid edilməsində əks olunur. Ancaq bu monumental sənət növləri arasında onları bir-birindən ayıran sərt bir xətt yoxdur. Adı çəkilən keyfiyyətlərə, qəti ümumiləşdirilmiş formalara və ya məzmuna uyğun dinamikaya malik monumental sənətin əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

Qarışıqlıq dövrləri yalnız tematik olaraq universal janrı deyil, həm də "ədəbi" başlanğıcın mövcud olmasına icazə verilən bağ və park heykəltəraşlığı janrını da təsir edən xırda mövzularla müşayiət olunur, lakin plastikdə sərt, üslub baxımından tutarlı bir şəhər mühitində üzvi birliyi məhv edən. İkincisi, ətrafını dekorativ eklektik əl işləri, sentimental mövzularla dolduraraq, vilayətin heyvanist janr nümunələrini çoxaldaraq, struktur baxımından kiçik plastikə yaxın, yalnız dad baxımından deyil, həm də peşəkar performansı baxımından şübhə doğurur; bu cür təzahürlərə təbii bir reaksiya formal ənənəviliyə qayıtmaq, mədəni qəhrəmanı "canlandırmaq" və formalaşma dövründə "sosial sifariş" əlamətlərinin olmaması ilə manea olan yeni bir yalançı epik mövzuya ehtiyacdır.

19-cu əsrin əvvəllərində Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibində ciddi dəyişikliklər baş verdi. Bir tərəfdən Şimali Azərbaycanda xristianlığın müstəmləkəçilik, ruslaşma və yayılma prosesləri var idi. Rusiya İmperiyasının əsas məqsədi rusların təsirini artırmaq, ruslaşdırmaq və xristianlaşdırmaq, Şimali və Güney Azərbaycan arasında etnik fərqliliklər yaratmaq idi [1, s.104]. Buna baxmayaraq, sərbəst şəkildə Azərbaycan ərazisində İslam dinini tətbiq etməyə davam etdilər. Qorunan və tədqiq olunan məscidlərin xronologiyası 19-cu əsrləri əhatə edir (Cədvəl 1). Bu məscidlər dövlət tərəfindən qorunan memarlıq abidələri siyahısına daxil edilmişdir [3].

Cədvəl 1. İsmayıllı regionunda məscidlər

İsmayıllı rayonundakı məscidlər
XIX əsr məscidləri
Bədöyün
Məhəmmədiyyə
Ağolu
Aragit
Topçu
Diyallı
Keşxurt
Tağlabiyan

Sumağallı
Qalagah

Yuxarı Aragit məscidi 19-cu əsrin sonunda tikilib və qədim bir qəbiristanlığın ərazisindədir. Bina dövrünün tipik bir dini binasıdır. Planlaşdırma quruluşuna görə, ölçüləri 18,8 × 7,4 və hündürlüyü 4 metr olan uzunsov bir düzbucaqlıdır. Zala üç giriş var - ikisi əsas, digəri yan fasadda. Əsas fasadda qapı və pəncərələr simmetrik şəkildə yerləşdirilmişdir mihraba nisbətən (mehrab - məsciddəki bir yer, Məkkəyə tərəf baxan). Damın mərkəzində kiçik dörd tərəfli bir gumbaz (kərpicdən tikilmiş bir günbəz) var. Tikintidə istifadə olunan əsas material qırmızı bişmiş kərpicdir. Qapılar, pəncərələr, damı dəstəkləyən konstruksiyalar, tavanlar, dörd sütun (30 × 30 sm) ağacdan hazırlanır; dam - kirəmitli örtük. Xarici dekorasiya hörgü özüdür, pəncərələrdəki almaz şəkilli shebeke. Yan fasadların hər birində bir-birindən fərqlənən iki pəncərə var. Sağ tərəfdəki fasadda yerləşən tağlı pəncərələrin eni 2.20 m, sol tərəfdəki fasadda hər biri 1 m enində düzbucaqlı formada olan pəncərələr qapının üstündə təxminən 2.30 m hündürlükdə yerləşir.

Şəkil: 1. Yuxarı Aragit kəndindəki məscid.

Şəkil: 2. Aşağı Aragit kəndindəki məscid.

Aşağı Aragit kəndindəki digər bir məscid -, 19-cu əsrə aid binalara aiddir, dövlətin himayəsindədir və bir memarlıq və tarixi abidədir (şəkil 2). Mövcudluğu boyunca bina yerli sakinlərin ianələri

hesabına təmir edilmişdir; 1980-ci ildə genişmiqyaslı bərpa işləri aparılmışdır. Məscidin uzunluğu və eni sırasıyla 14,4 və 6,2 metr, hündürlüyü 4,20 m olan bir namaz salonu vardır, eninə oxa simmetrik və əsas fasadda yerləşən iki giriş vardır. Əsas fasadın 2.6 m enində iki tağlı pəncərəsi var. Yan fasadlarından birində də oxşar pəncərə var. Pəncərələr iri almaz şəkilli və kvadrat şəkillərlə bəzədilib otağa təbii işıq verir.

Bədöyün kəndindəki məscid 1885-ci ildə yerli sakinlər tərəfindən inşa edilmişdir. Məscidin əsas binanın memarlıq üslubuna uyğun olaraq tekie yerləşdiyi kifayət qədər geniş bir ərazisi var (tekie dərvişlərin toplandığı yerdir, digər dini ayin və mərasimlərdə də istifadə olunur). Dam kafeldəndir. Sol tərəfin fasadının yenidən tikilməsi tamamilə mümkündür: birincisi, bu, digərindəki məscidlərin tikintisində simmetriyaya sadiq qalarkən, doğru ilə eyni deyil; ikincisi, bu fasadın divarı digər divarlardan daha incədir və 0,75 m-dir (digər üç divarın qalınlığı 0,9 m-dir). Bina üç otaqlıdır. Ən böyüyü, uzunluğu 15,5 m, eni 9,2 m və hündürlüyü 5 m olan namaz salonu, üç metrlik dörd pəncərə sayəsində salon təbii işıqla işıqlandırılmışdır. Digər binalar - hər birinin sahəsi 26 m2 olan bir köməkçi otaq və qadınlar üçün ibadət otağı daha kiçikdir. Bu otaqlar çox sonra bir taxta arakəsməni əsas salondan ayıraraq iki mərtəbəyə bölərək tikilmişdir. Əlavə otaqlar üçün girişlər həm həyətdən, həm də əsas salondan verilir.

Sumağallı kəndi cümə məscidi bişmiş kərpicdən tikilmişdir. Damın, sütunların, pəncərələrin və qapıların dayaq konstruksiyaları ağacdan hazırlanmışdır. Təmirlərdən biri zamanı taxta sütunlar və çarpaz dəmir sütunlarla əvəz olundu. Həm də təmirlərin birində məscidin divarlarına əlavə tikililər yapışdırıldı, giriş qapılarının qarşısında böyük portallar quraşdırıldı. Məscid orijinal görünüşünü itirib. Məscid sahəsi 100 m2 olan bir salonlu binadır. Zalın hündürlüyü 3.8 m, divarları 0.8 m qalınlığında, beş böyük 2.2 metrlik və bir kiçik 1.1 metrlik pəncərələr gündüzlər salonun yaxşı işıqlandırılmasını təmin edir.

Şəkil 3. Sumağallı kəndi məscidi.

İsmayıllı bölgəsinin Diyallı kəndində bir məscidin inşası 19-cu əsrin sonlarında başlamış və 20-ci əsrin əvvəllərində başa çatmışdır. Planlaşdırma quruluşu və memarlıq görünüşü baxımından bölgədəki digər strukturlardan fərqlənmir. Həm də qırmızı bişmiş kərpicdən tikilib, pəncərələr,

qapılar, sütunlar, dam konstruksiyaları taxtadan düzəldilib, dam örtüyü kirəmitlə örtülüb. Planda, bina tərəfləri 22.0 × 9.4 m, hündürlüyü 5 m olan uzunsov bir düzbucaqlıdır. Mihraba nisbətən simmetrik şəkildə yerləşən iki giriş və altı pəncərə vardır. Mərkəzi ox boyunca 5 sütun var. Daxili dekorasiya yoxdur, çöl dekorativ hörgü ilə bəzədilib. Mövcud olduğu dövrdə məscid bir neçə dəfə təmir edilmişdir. Görülən işlərin bir hissəsi memarlıq abidəsinə qarşı diqqətsiz bir münasibətdən bəhs edir, məsələn, shebeke ilə bəzədilmiş taxta pəncərələr plastiklə əvəzlənmiş, girişlərin qarşısında memarlıq üslubuna uyğun olmayan kərpic portallar tikilmişdir. Bildiyiniz kimi, bərpa zamanı binanın mümkün qədər köhnə, orijinal elementlərini qorumaq lazımdır [2, s.5]. Dam tamamilə dəyişdirilib, ortada dörd tərəfli bir gumbaz quraşdırılıb.

Şəkil: 4. Diyallı kəndindəki məscid:

Topçu kəndi Məscidi 19-cu əsrin əvvəllərində bişmiş kərpicdən tikilmişdir; qapılar, pəncərələr, tavan, eləcə də kütləvi daşıyıcı sütunlar taxtadan düzəldilib oymalarla bəzədilib. Məscidin əsas fasadı üç tağlı pəncərədən ibarətdir, onlardan ikisi almaz şəkilli şəbnələrlə bəzədilib və 2 qapı var. Məscidin bir neçə otağı var - kişilər üçün böyük bir namaz salonu, qadınlar üçün kiçik bir namaz salonu və köməkçi otaq. Məscidin quruluşu digər məscidlərdən fərqlənmir. Salonların hər birinin öz girişi var, köməkçi otağa giriş böyük bir namaz salonundan keçir. Böyük namaz salonu ölçüləri 15,5 × 6,7 m olan uzanmış düzbucaqlıdır, otağın hündürlüyü 3,7 m-dir. Qadınlar salonuna giriş məscidin yan fasadında yerləşir. Zalın sahəsi 28 m^2-dir. Ehtimal olunur ki, məscid əvvəlcə yalnız bir namaz salonundan ibarət idi, lakin sonradan əlavə binalara ehtiyac yarandı. Digər məscidlərdən fərqli olaraq salon bölmə ilə bölünməmişdi, əvəzinə kiçik bir ibadət salonu və yardım otağı olan kiçik iki mərtəbəli bir quruluş əlavə edildi. Bunun arxa fasaddakı kərpic işinin pozulması sübut edir. Məscid qəzalı vəziyyətdədir və təcili bərpa işlərinə ehtiyac var.

Nəticə.

Məqalənin yekunu olaraq qeyd edə bilərik ki, İsmayıllı rayonunda olan tikililər və onların təsnifatı ətraflı şəkildə öyrənilmişdir belə ki, abidələrlə cəmiyyət arasında həmişə görünməyən bir əlaqə var. Bir insanın sosial bir şəxsiyyət olaraq yaşadığı, inkişaf etdiyi tarixi - mədəni mühitin bir hissəsi olan abidələr onsuz da fiziki varlığı faktı ilə ona, keçmiş tarix və mədəniyyət biliklərinə və bununla da dünyagörüşünün formalaşmasına təsir göstərir.

Eyni zamanda, cəmiyyət yalnız abidələr yaratmır, həm də bütövlükdə keçmişinə olan mövqeyi ilə müəyyənləşdirilən öz münasibətlərinə malikdir. Abidələrə münasibət üç növdür: cəhalət, qayğı, qəsdən məhv. Bir çox amillərlə müəyyənləşdirilir: əhalinin təhsil və mədəniyyət səviyyəsi, hakim ideologiya, tarixi və mədəni irsə münasibətdə dövlətin mövqeyi, cəmiyyətdə müəyyən bir bədii üslubun yayılması, vətənpərvərlik hisslərinin gücü, siyasi quruluş, ölkənin iqtisadi vəziyyəti və digər amillər. Bir cəmiyyətin təhsili, elmi, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı nə qədər yüksəkdirsə, quruluşu o qədər demokratikdir, ideologiyası bir o qədər humanistdir, özünün və ümumbəşəri bəşəri tarixi və mədəni irsinə dair şüurlu şəkildə qayğı göstərir.

Ümumilikdə götürsək İsmayıllı Regional Mədəniyyət və Turizm İdarəsində 12 muzey fəaliyyət göstərir. Hər bölgədə tarix və etnoqrafiyaya həsr olunmuş ən azı bir muzey var; Qəbələdə bunların böyük hissəsi 12.00 eksponatı sayır. Bundan əlavə, II Dünya Müharibəsində şəhid olmuş vətəndaşlara həsr olunmuş abidələri Ağsu, İsmayıllı və Şamaxıdadır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Азербайджанская Национальная Енциклопедия [Национальная энциклопедия Азербайджана]. Баку, 2007, 882 с.
2. Бердник Т.О., Евсеева Е.А. Значение реставрации и реконструкции объектов материальной культуры в сохранении исторического наследия. Типология, методы реконструкции и реставрации. типология, методология реконструкции и реставрации. Москва, 2017, с. 5-7.
3. История Азербайджана. [История Азербайджана]. Баку, 1978, 303 с.
4. Усейнов М.А., Бретаницкий А., Саламзаде А. История архитектуры Азербайджана. М., 1963, 395 с.

QACARLAR DÖVRÜNDƏ FƏLSƏFƏYƏ BAXIŞ
(A LOOK AT PHİLOSOPHY DURİNG THE QAJAR PERİOD)

Əli FƏRHADOV
T.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, ORCID NO-0000-0002-9322-3670

XÜLASƏ

XIX əsrdə Qacar dövlətində mədrəsələrdə təkcə Quran, təfsir, hədis və dini elmlər yox, dünyəvi, fəlsəfi elmlər, məntiq tədris edilirdi. Təbrizdə və Azərbaycanın digər şəhərlərində də fəlsəfi əsərlər çap edilirdi. Molla Sədranın "Ağıl və vəhy", "İlahi hikmət" adlı əsərlərinə Şeyx Əhsai şərhlər yazmışdı. Bu şərhlər 1861-1862-ci illərdə Təbrizdə çap olunmuşdur. Şeyx Əhsai Molla Sədranın axirətdə ancaq ruhani bədənlə diriliş fikrini müdafiə edirdi. Molla Sədranın bir digər davamçısı təbrizli Ağa Əli Zünuzi idi.

Qacar dövlətinin qurucusu Ağa Məhəmməd şah fəlsəfəyə xüsusi maraq göstərir, Fətəli şah Qacar alimlərə qayğı göstərirdi. O, Molla Sədra fəlsəfəsinin davamçısı Molla Əli Nurinin dərslərinə qatılmışdı. Cəmaləddin Əfqani M.Ə.Nurinin ən məşhur tələbələrindən biri idi. C.Əfqani "Materializmə rəddiyyə" adlı kitab yazmışdır. O, islamı mədəniyyət düşməni sayan fransız filosofu E.Renana qarşı islamı müdafiə etmişdir.

Məhəmməd şah Qacarın dövründə nemətullahilər xüsusi himayə olunurdu. Bu təriqətin ən böyük nümayəndəsi Zeynalabdin Şirvani idi. Nemətullahilər, xüsusən Müzəffər Əli Şah peripatetizmlə sufiliyi sintez edirdi.

Nəsrəddin şah Qacar da öz dövrünün böyük filosofu, Molla Sədra məktəbinin davamçısı Hadi Səbzəvariyə böyük hörmət göstərmişdir. M.Ə.Nurinin tələbəsi olmuş H.Səbzəvari islam fəlsəfəsi ilə sufizmi və şiəliyi sintezə dayanan bir fəlsəfi məktəb yaratmışdı. Filosof, Nəsrəddin şahın təklifi ilə "Hikmətlərin sirləri" adlı fars dilində dini-fəlsəfi əsər qələmə almış və kitab öz sağlığında nəşr edilmişdi. Filosofun davamçılarından biri də görkəmli ruhani Mirzə Əbutalib Zəncani idi. C.Əfqaninin "ittihadi-islam" siyasətini müdafiə edən M.Ə.Zəncani sonralar məşrutəyə qarşı olmuş, şahlıq rejimini müdafiə etmişdi.

Məşrutə dövründə Təbriz Əncüməninin əsas üzvlərindən biri məşhur ədib Mirzə Məhəmmədəli xan Tərbiyət idi. Onun əsərlərində Azərbaycan mütəfəkkirlərinin həyat və yaradıcılığından geniş bəhs olunur. M.M.Tərbiyət M.F.Axundzadənin müsəlman xalqlarının inkişafı yolunda etdiyi maarifçilik xidmətini yüksək qiymətləndirmiş, əlifba islahatı haqqında məlumat vermişdir.

Qacarlar dövründə fəlsəfənin inkişafı əsasən ruhanilərin təzyiqləri ilə üzləşmişdir.

Açar sözlər: Qacar, fəlsəfə, sufizm, din

ABSTRACT

In the 19th century, not only the Qur'an, tafsir, hadith and religious sciences, but also secular, philosophical sciences and logic were taught in madrassas in the Qajar state. Philosophical works were also published in Tabriz and other cities of Azerbaijan. Sheikh Ahsai wrote commentaries on Mullah Sadr's works "Mind and Revelation" and "Divine Wisdom". These commentaries were published in Tabriz in 1861-1862. Sheikh Ahsai defended Mullah Sadr's idea of resurrection in the life hereafter only with a spiritual body. Another successor of Mullah Sadra was Agha Ali Zunuzi from Tabriz.

Agha Muhammad Shah, the founder of the Qajar state, had a special interest in philosophy. Fath Ali Shah Qajar took care of the scholars. He attended the classes of Mullah Ali Nuri, a follower of Mullah Sadra's philosophy. Jamaladdin Afghani was one of M.A.Nuri's most famous students. J.Afghani wrote a book called "Rejection of Materialism". He defended Islam against the French philosopher E. Renan, who considered Islam to be the enemy of a culture.

During the reign of Muhammad Shah Qajar, the Nematullahs were under special protection. The greatest representative of this sect was Zeynalabdin Shirvani. The Nematullahs, especially Muzaffar Ali Shah, synthesized Sufism with peripateticism.

Nasiraddin Shah Qajar also paid great respect to Hadi Sabzavari, the great philosopher of his time, the successor of the school of Molla Sadra. H.Sabzavari, who was a student of M.A.Nuri, created a philosophical school based on the synthesis of Islamic philosophy, Sufism and Shiism. The philosopher, at the suggestion of Nasreddin Shah, wrote a religious-philosophical work in Persian entitled "Secrets of Wisdom" and the book was published during his lifetime. One of the followers of the philosopher was the prominent cleric Mirza Abutalib Zanjani. M.A.Zanjani, who supported the "union-Islamic" policy of J.Afghani, later opposed the constitution and defended the monarchy.

One of the main members of the Tabriz Council during the Mashruta (konstitution) period was the famous writer Mirza Muhammad Ali Khan Tarbiyet. His works extensively discuss the life and work of Azerbaijani thinkers. M.M.Tarbiyet highly appreciated M.F.Akhundzadeh's enlightenment service for the development of Muslim peoples, gave information about the reform of the alphabet.

During the Qajar period, the development of philosophy was mainly under the pressure of the clergy.

Keywords: Qajar, philosophy, Sufism, religion

GİRİŞ

VII əsrdən başlayaraq digər İslam ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da elmi fəaliyyət mədrəsə üsul-idarəsi şəklində olmuşdur. “Mədrəsə” ərəb dilindən alınma söz olub, lüğət mənası ilə “dərs təlim yeri” deməkdir (Niyazov, 2018: 88). Əsasən böyük şəhərlərdə yerləşən mədrəsələr orta və ali qruplara bölünürdü. Mədrəsələrdə isə əsasən fiqh, məntiq, fəlsəfə, ərəb-fars dilləri və

ədəbiyyatları, İbn Sinanın tibb elmi, Şeyx Bəhayinin riyaziyyat elmi, N.Tusinin astronomiyası tədris edilirdi. Yuxarı qrupun tələbələri əsasən aşağıdakılara dərs deyirdi. Mədrəsə təhsili 10-12 il çəkir, müəllim və tələbələr çox vaxt həm də burada yaşayırdılar. Mədrəsələrin gəliri vəqflərdən qarşılanırdı. Mədrəsələrdə fəlsəfi elmlər də tədris edilirdi. Məsələn, XIII əsr filosof alim Əsiruddin Əbhərinin "İsaqoci"si, ona şərh kimi yazılan Numan ibn Şeyx Səid əş-Şirvaninin "Haşiyətu alə şərhi İsaqoci" kimi haşiyə kitabı və s. şərhlər mədrəsələrdə ən çox tədris edilən məntiq əsərləri idi (Niyazov, 2018: 88-89).

QACARLAR DÖVRÜNDƏ FƏLSƏFƏ VƏ SUFİZM

Qacarlar dövlətinin qurucusu Ağa Məhəmməd xan hələ Kərim xan Zəndin hakimiyyəti dövründə onun əsiri olarkən mükəmməl mədrəsə təhsili görmüş, Qurana və islam fəlsəfəsinə xüsusi maraq göstərmişdi (Qacar, 1997: 265-266). Fətəli şah Qacarın oğullarından Sultan Əhməd Mirzə "Tarixi-Əzdi" əsərində göstərir ki, mömin dindar olan Ağa Məhəmməd şah gecə namazına daim davam edər və din xadimləri ilə tez-tez söhbətlər edərdi (Çingizoğlu, 2018: 210).

II Qacar hökmdarı Fətəli şah din alimlərinə xüsusi qayğı göstərirdi (Mirza Kummi). O, hətta dövrün görkəmli ilahiyyatçısı, Molla Sədra fəlsəfəsinin davamçısı Molla Əli Nurini İsfahandan Tehrana dəvət etmiş, onun dərslərinə qatılmışdı (Pourjavady, 2019: 18). Cəmaləddin Əfqani və filosof Molla Ağa Hikmi Qəzvini Molla Əli Nurinin ən məşhur tələbələrindən olmuşdur (Pourjavady, 2019: 20). Təbrizli fəlsəfəçi Ağa Əli Zünuzinin atası Ağa Abdullah Zünuzi də Molla Əli Nuridən fəlsəfə və hikmət dərslərini oxumuş, Tehran mədrəsəsində ilahi hikmətdən dərs demişdir (Rəfi, 1389: 579).

XIX əsr İranında təsəvvüfün əsas təmsilçilərindən biri Nemətullahi təriqəti idi. Bu təriqət İranda dini fəlsəfənin inkişafına böyük töhfələr vermişdir. Dövlətin qorunması üçün şiə ruhanilərinə ehtiyac hiss edən şah hökuməti, onların təzyiqilə nemətullahi təriqətinə keçən məmurlara təzyiqlər edir, işdən qovdururdu (Martin, 1989: 20). Nemətullahi kimi müxtəlif sufi təriqətlərinə mənsub olanlar üsuliyyə şiələrinin təhdidlərinə məruz qalır, küfrlə ittiham edilir, qətlə məruz qalırdılar (Algar, 1992: 142-143). Bunun əsas səbəblərindən biri də nemətullahilərin öz şeyxlərini XII İmam Mehdinin yer üzündəki təmsilçisi, hətta mütləq hökmdar kimi görmələri idi. Təriqətin qurucusu Şah Nemətullah Vəli (ö.1431) iddia edirdi ki, "Yer üzü hökmdarları öz dövrünün Kamil İnsanının sözünü yaymalıdırlar, çünki o, Mütləqdir, ilahi xüsusiyyətlərə malikdir" (Bos, 2002: 46, 50). Özlərini hz. Əli nəslindən sayan Nemətullahilər şiəliyin İranda yayılmasında böyük rol oynayıb XVI əsrdə Səfəvilərlə yaxın münasibətdə olsalar da (Ay, 2019: 465-466), daha sonra təzyiqlərə məruz qaldılar. I Şah Abbasın (ö.1629), xüsusilə Sultan Hüseynin (ö.1722) hakimiyyəti dövründə İranı tərk etməyə məcbur oldular. İranda şiə müctəhidlərin təzyiqilə təsəvvüf demək olar ki süquta uğradı (Bos, 2002: 51-52). II Şah Abbasın (ö.1666) dövründə isə təsəvvüfün şiəliklə sintezinə üstünlük verən irfan fəlsəfəsi himayə edildi. Onun əsas təmsilçisi, Molla Sədranın da aid edildiyi

Nurbəxşiyyə təriqəti idi. Lakin sufizmin şiəliklə sintezi ruhanilərin ciddi müxalifətinə səbəb oldu (Arjomand, 2016: 179-181). Nemətullahi piri olan Azərbaycan sufisi Zeynəlabdin Şirvani yazırdı ki, "1700-cü illərdən etibarən İranda sünni Kübrəviyyənin sonradan şiələşmiş Nurbəxşiyyə və Zəhəbiyyə kimi kiçik qollarının xaricində təsəvvüf və təriqətlər az qala yox olmuşdu və heç bir məna ifadə etmirdi" (Lewisohn, 2016: 76).

Bu proses Qacarların ilk dövründə də davam etdi. Nemətullahiliyi İranda bərpa etmək üçün Hindistandan gələn Seyid Məsum Əli Şah, Kərim xan Zəndin dövründə Şirazda nisbətən azad təbliğatla məşğul ola bildi, on minlərlə mürid yetişdirdi (Lewisohn, 2016: 77-78). Lakin sonunda o və tərəfdarları oradan qovuldu. İsfahana getsə də qulaqları kəsildi. Oradan da qovulub Tehranda Zəndilərin düşməni olan Ağa Məhəmməd şah Qacarın himayəsinə sığındılar (Bos, 2002: 56-57). Məsum Əli Şah Fətəli şah Qacarla yaxın olan müctəhid Seyid Məhəmmədəli Bihbehaninin fətvasıyla 1795-ci ildə qətl edildi, onun davamçıları – Nur Əli Şah 1797-ci ildə və Müzəffər Əli Şah da 1800-cü ildə eyni aqibətə düçar oldular. "Risaleyi-xeyratiyyə" və s. əsərlərində sufiləri küfrlə ittiham edən (Algar, 1992: 142-143) M.Bihbehani bu hadisələrdən sonra "Sufi-kuş" ("Sufi qatili") ləqbini qazanmışdı (Lewisohn, 2016: 77). Sufiliyə qarşı olan ruhanilər onu islama sonradan əlavə edilmiş bidət, zərdüşti, yunan, xristian mistik fəlsəfələrinin davamı kimi görürdülər (Bos, 2002: 31). Nur Əli Şahın çıxışlarında – "Dövrün qütbü (pir-Ə.F.) Məsum Əli Şahdır. Bu dünyada və axirətdə qurtuluş ona itaətdən asılıdır. Bu, hökmdara da vacibdir. Əks təqdirdə məhv edilməlidir" (Bos, 2002: 60), dediyi üçün Qacar hakimiyyəti onların İranda nüfuz qazanıb hakimiyyəti ələ keçirmə cəhdindən şübhələnmişdi (Bos, 2002: 59). Fətəli şahın M.Bihbehaniyə məktublarında da "sufilərin dinin əmrlərinə uyğun şəkildə həbsi və öldürülməsi" istənmişdi (Algar, 1992: 142-143 və Lewisohn, 2016: 80). "Mükəmməl şiə = mükəmməl sufi" düsturundan hərəkət edən nemətullahilər, xüsusən Müzəffər Əli Şah ta orta əsrlərdən bəri islam dünyasında küfrlə ittiham edilən məşşailiklə (peripatetizm) işraqiliyi, vəhdəti-vücudu sintez edir, "Kamil İnsanı tanımayan və görməyən insanın nə Allahı və nə də İmam Mehdini tanıması qeyri-mümkündür" (Lewisohn, 2016: 81-82), deyirdi. Müzəffər Əli Şahdan sonra təriqətin piri olan Hüseyn Əli Şah (ö.1818) Fətəli şahı özlərinin məsumluğuna və şiəliyinə inandıra bildi və təriqətin İranda azad inkişafına yol açıldı. Təriqətin XIX əsrdəki ən böyük piri isə Məst Əli Şah ləqəbli Zeynalabdin Şirvani oldu (Lewisohn, 2016: 82-83). Məhəmməd şah Qacarın hakimiyyətinə qədər o da ömrünü sürgünlərdə və edam qorxusu altında keçirdi (Lewisohn, 2016: 85-86). Lakin hətta Məhəmməd şah Qacarın nemətullahilərə xoş münasibəti də şiə ruhanilərinin sufiliyə mənfi baxışını dəyişdirmədi (Lewisohn, 2016: 87).

Vəzir Hacı Mirzə Ağası nemətullahi pirlərindən mərhum Nur Əli Şahın müridi Molla Əbdülsəmədin müridi idi (Lewisohn, 2016: 86). Onun əxlaq və irfan fəlsəfəsi mövzusunda "Sultanlığın 40 fəsli", peyğəmbərlik və imamlıqdan bəhs edən "Kəlmələr" və s. dini əsərləri, şeirləri də var (Kərimov, 2014: 203-204). III Qacar hökmdarı olan Məhəmməd şah, müəllimi və vəziri olan

Mirzə Ağasını "şəriət və təriqət qübbəsinin dirəyi" (Uyar, 2008: 37) adlandırır, Qum, İraq və Məşhəddəki şiə türbələrinin əvəzinə sufi dərvişlərinin türbələrini ziyarət və təmir edirdi (Hüseynzadə, 2008: 477). Sədrəzəmin sayəsində bir çox sufi təmayüllü ruhani yüksək dini vəzifələrə təyin edilmişdi. Ruhanilərin etirazına baxmayaraq, sarayın himayəsi nəticəsində Təbrizdə də Molla Rza Həmədani, Kövsər Əli Şah kimi nemətullahilər məhkəmələrdə və sş dövlət vəzifələrində xidmət edirdilər (Bos, 2002: 64). Hətta nadan ruhanilər tərəfindən "allahsız, kafir" sayılan, təzyiqlərə məruz qalan və bir çox əsəri məhv edilən nemətullahi şeyxi (Kərəmov, 1977: 18, 25, 28-29), Məst Əli şah ləqəbli səyyah Hacı Zeynalabdin Şirvani (1759-1838) sədrəzəmlə arasında rəqabət olmasına baxmayaraq, ölənə qədər Məhəmməd şahdan maaş almışdı (Çingizoğlu, 2019). Hacı Mirzə Ağası Z.Şirvaninin əvəzinə özü nemətullahilərin piri olmaq istəyirdi və sonunda Z.Şirvanini saraydan qovdura bilmişdi (Lewisohn, 2016: 86). A.A.Bakıxanova görə Z.Şirvani Azərbaycan adının qədim fars dilində atəşgah mənasında olduğunu demişdir (Bakıxanov, 2000: 27). IV Qacar hökmdarı Nəsrəddin şahın hakimiyyətinin ilk dövründə babilik hərəkatı geniş yayıldı. İranlı Seyid Əliməhəmməd tərəfindən yaradılan babilik islamda islahatçılığa çağırırdı. Onun Azərbaycanlı tərəfdarı, qəzvinli Tahirə xanım mədrəsələrdə dini dərslər deyir, qadın hüquqlarını müdafiə edirdi. O, islam dünyasında üzünü açan ilk qadın idi, bəyan edirdi ki, yeni dövrün gəlişi ilə köhnə şəriət qanunları artıq ləğv edilib, ictimai həyatda qadınlara qoyulan bütün məhdudiyyətlər, onlara edilən bütün təhqirlər aradan qaldırılmışdır (Zerendi, 2001: 177-178). Həbs edilərək Tehranda saxlanılan Tahirə xanım da şaha sui-qəsddən sonra 1852-ci ildə gizlicə qətl edildi (Казем-Бек, 1985: 143 və Zerendi, 2001: 380). Öldürülməsinə baxmayaraq, həm Tahirə xanım, həm də babilər İran tarixində özünəməxsus iz qoydular. Babilik içində Tahirə xanım kimi qadın fəalların mübarizəsini yüksək qiymətləndirən Mirzə Kazımbəy Şərqin parlaq gələcəyini məhz qadınların maariflənməsi ilə mümkün hesab edirdi. Mirzə Kazımbəyə görə babilər hərəkatı ilə qadınlar üzlərini ona görə açmırdılar ki, ismət və həya qanunlarını tapdalayıb utanmazlıqlarını nümayiş etdirsinlər, onlar bununla öz həmcinslərinə qadın azadlığının ləyaqəti şüurunu təlqin etmək istəyirdilər (Казем-Бек, 1985: 13). Mirzə Kazımbəy Babilik hərəkatının məğlub olmasına təəssüflənsə də babiliyin həm İranda, həm də Qafqazda gizli də olsa öz fəaliyyətini davam etdirdiyini qeyd edir, bu hərəkatın xalqın yaddaşında mütləq bir iz qoyacağına və gələcəkdə sosial islahatlara səbəb olacağına, həqiqətin və maarifçiliyin çiçəklənib möhkəmlənəcəyinə dərindən inanırdı (Казем-Бек, 1985: 19).

İngilis şərqşünası E.Braun qətl edilən Tahirə xanımı "Qəzvinin gözəl peyğəmbəri" kimi təqdim edir və onun farsca şeirlərinin mistik gözəlliyini XV əsr fars şairi Ə.Caminin əsərləri ilə müqayisə edirdi (Browne, 1918: 231, 347). Tahirə xanımın ərəbcə, farsca dini risalələrinin bəzisi günümüzə çatıb (Writings of Tahirih...).

"Sildim kafirliyi, həm müsəlmanlığı,

Kəbəylə kilsədə fərq yoxdur mənə" (Marufi, 1998: 48-49)

- deyərək dinlərüstü bir ideologiyanı təbliğ edən şairə 1852-ci ildə Nəsrəddin şahın və saray ruhanilərinin fitvasıyla küfrlə ittiham və şəhid edildi. Böyük Azərbaycan filosofu M.F.Axundzadə babilik hərəkatını və Tahirə xanımı yüksək qiymətləndirmiş, "Babilik əqidələri", "Babi məsləki" adlı bir əsərlər də yazmışdır. M.F.Axundzadə "Babilərin baş qaldırmasının səbəbini İran şahlığının qüsurları və islam dininin batil bir din olması" ilə izah etmişdir. O, iranlıların babiləri məhv etmək üçün göstərdiyi cəhdi də şüursuzluq, cəhalət və nadanlıq kimi qiymətləndirmişdir (Axundov, 1987: 195).

Babilik şiəliyin şeyxilik qolu əsasında formalaşdı. Qurucusu Seyid Əhməd Əhsai (v.1826) olan və sonra onun tələbəsi Seyid Kazım Rəşti (v.1843) tərəfindən inkişaf etdirilən şeyxilik 12 imama ilahilik nisbət edirdi. Əhsai imamlar tərəfindən ilahi elmə sahib olduğunu, Rəşti isə Mehdinin yaxında zühur edəcəyini bildirmişdi. Bütün bunlar babiliyin nəzəri əsasını hazırladı (Öz, 2010: 84-86). Şeyx Əhsainin "Cəvami əl-kəlim" ("Dərin kəlamlar") əsəri 1856 və 1859-cu illərdə, "Şərh əl-fəvaid əl-hikmiyyə" ("Hikmətin faydalarına şərh") 1854 və 1857-ci illərdə Təbrizdə nəşr edilmişdir. Şeyx Əhsainin 16-17-ci əsrlərin məşhur iranlı sufisi, şirazlı filosof Molla Sədranın əsərlərinə yazdığı "Şərh əl-məşair" ("Ağıl və vəhy" kitabına şərh"), "Şərh əl-Hikmət əl-ərşiyyə" ("Ərşin hikməti"nə şərh") 1861-ci ildə Təbrizdə çap olunmuşdur (Pourjavady, 2019: 76-77). Şeyxiliyə görə "On iki imam Allahın arzusu ilə bütün varlığın yaranmasının zəruri səbəbidir. Allah dünyanı imamların cövhəri vasitəsilə yaradıb və dünya onların hökmü ilə hərəkət etməlidir" (Kərimov, 2013: 107). S.Ə.Əhsai və S.K.Rəşti İranda isnəəşərilər (üsuli və əxbarilər) tərəfindən təqib edilmişdilər (Moazami, 2018: 218). Molla Sədranın ölümdən sonra fiziki bədənin eynisilə yox, ancaq ruhani bədənlə diriliş fikrini müdafiə etdiyinə (Pourjavady, 2019: 72) görə Şeyx Əhsaini, şeyxiləri küfrlə ittiham etmişdilər (Smith, 2000: 332). Lakin "Kərbəladan Qanq çayına qədər müqəddəsliyi ilə məşhur və şiə inancının ən parlaq nuranisi hesab olunan" (Maceoin, 1979: 66), həmçinin Fətəli şahın da rəğbət göstərdiyi (Algar, 1980: 62) müctəhid Molla Məhəmmədbağır Şaftinin Şeyx Əhsaini təkfir etməkdə tərəddüd etməsi şeyxiləri demək olar ki xilas etdi (Maceoin, 1979: 93-95, 310).

IV Qacar hökmdarı Nəsrəddin şah öz dövrünün böyük filosofu, Molla Sədra məktəbinin davamçısı Hadi Səbzəvariyə böyük hörmət göstərmiş, onu bütün vergilərdən azad etmək istəmiş, lakin filosof bunu qəbul etməmişdi (Macəray-e..., 1400). Marağalı Etimadüssəltənə H.Səbzəvarini "öz dövrünün ən böyük İran filosofu və mütləq hikmət sahibi" (Sanioddowleh, 1989: 198) adlandırır. Molla Əli Nurinin tələbəsi olmuş (Pourjavady, 2019: 29) H.Səbzəvari (ö.1872) islam fəlsəfəsi ilə sufizmi və şiəliyi sintezə dayanan bir fəlsəfi məktəb yaratmışdı. Filosof, Nəsrəddin şahın təklifi ilə "Əsrarül-hikəm" ("Hikmətlərin sirləri") adlı fars dilində dini-fəlsəfi əsər qələmə almış və kitab öz sağlığında nəşr edilmişdi (Pirinç, 2005: 12). Filosofun davamçılarından biri də görkəmli azərbaycanlı ruhani

Mirzə Əbutalib Zəncani (ö.1911) idi. Onun atası Mirzə Əbülqasim Zəncani də məşhur din xadimi olmuş, babiliyə qarşı mübarizə apararaq, "Rəddül-Bab" ("Baba rəddiyyə") və s. əsərlər yazmışdır. Cəmaləddin Əfqaninin "ittihadi-islam" siyasətini müdafiə edən Mirzə Əbutalib Zəncani sonralar məşrutəyə qarşı olmuş (Seyid..., 1394), dövrün ingilis diplomatlarının dediyinə görə II Əbdülhəmidə tərəfdar olmuşdur (Çingizoğlu, 2018: 110). O da C.Əfqani kimi Nəsrəddin şahın qətlində günahlandırılmış və qətl edilmişdir (İbrahimov, 43).

XIX əsrin II yarısında Avropanın sənayeləşdirmə sivilizasiyasının təsiri altında və Qərbin müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində, İran yeni mədəni mərhələyə qədəm qoydu. Eyni zamanda mütərəqqi ziyalıların ölkəni maarifləndirmək üçün etdiyi cəhdlər səmərəsiz qalmırdı.

Məzhəbçiliyə və irançılığa qarşı islam birliyini müdafiə edən C.Əfqani islam dünyasını ağır «xəstə»yə bənzədir, müsəlman dünyasının xilası üçün ilkin islamı mənimsəmək və əməl etməklə yanaşı, milli mədəniyyətlərinə sahib çıxmalarını, həmçinin milli varlıqlarını qoruyub saxlamalarını tövsiyə etmişdir (Ələkbərov, 2014: 46). Çünki milliyyət din üzərində deyil, dil və mədəniyyət birliyi üzərində qurulur. Milli varlığın təməlini milli mədəniyyətin ünsürləri təşkil edir. C.Əfqani və onun ardıcıllarının – müsəlman burjua ziyalılarının, İslamın müasirləşdirilməsi tərəfdarlarının «İttihadi-İslam»ı daha çox antiimperialist, ümumdemokratik məzmun ifadə etmişdir (Ələkbərov, 2014: 46). M.Ə.Rəsulzadə də C.Əfqanini mürtəce, mühafizəkar panislamizmə yox, yenilikçi, liberal panislamizmə aid etmiş, onun milli şüurun, milli dillərin qorunması ideyasını dəstəkləmişdir (Rəsulzadə, 2012: 43-44). C.Əfqani "ər-Rədd alə əd-dəhriyyə" ("Materializmə rəddiyyə") adlı kitab yazıb, "dini millətlərin nizamı, qurtuluş və səadətinin əsası" (Əfqani, 1320: 5) saymış, islamı elm, fəlsəfə və mədəniyyət düşməni sayan fransız filosofu E.Renana və Qərbə qarşı islamı müdafiə etmişdir (Cilacı, 1995: 183 və Mürşüdlü, 2019: 37-38). Lakin o, mason cəmiyyətinə üzv olduğuna görə (Abrahamian, 1983: 63), babilərlə əməkdaşlığına görə (Karaman, 1994: 456-466) ittiham edilmişdir. Bəhai dini icmasının Bəhaullahdan sonrakı rəhbəri Əbdülbəhanın (v.1921) ingilis şərqşünası E.Brauna yazdığı məktubda həm C.Əfqaninin, həm də Mirzə Mülküm xanın babilərdən öz siyasi məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışdığı qeyd olunur (Browne, 1918: 296). Osmanlı şeyxülislamı Həsən Fəhmi C.Əfqanini küfrlə ittiham etmiş, 1871-ci ildə Türkiyədən sürgün edilməsinə səbəb olmuşdu (Karaman, 1994: 456-466). Qacar tarixçisi marağalı Etimadüssəltənə C.Əfqaninin Misirdə Əzhər Universiteti tələbələrinə dərs dediyi və Parisdə "Urvətül-vüsqa" qəzetini nəşr etdirməsi haqqında məlumat verir (Sanioddowleh, 1989: 302). O, C.Əfqaninin Rusiyaya, Peterburqa səyahəti haqqında da yazır (Sanioddowleh, 1989: 303). O dövrdə Tiflisdə nəşr olunan "Kəşkül" qəzetinin səhifələrində C.Əfqaninin Bakı üzərindən Tehrana getdiyi qeyd edilmiş, qəzet oxucularının onu yaxşı tanıdığı göstərilmiş (Kəşkül, 1889: 2 və Şeyx Cəmaləddin, 1889: 2), fikirlərindən nümunə verilmişdi. Tənbəki üsyanı zamanı Nəsrəddin şahın qətlinə əmr verən

C.Əfqani bu məsələdə günahlandırılmış, bir ehtimala görə Sultan II Əbdülhəmidin əmriylə zəhərləndirilib öldürülmüşdü (Həsənzadə, 2007: 205-206 və Ağaoğlu, 2009: 29).

Məşrutə dövründə Təbriz Əncüməninin əsas üzvlərindən biri olan məşhur ədib Mirzə Məhəmmədəli xan Tərbiyətin (Təbrizi, 1343: 167) "Danişməndani-Azərbaycan" əsəri Azərbaycan mütəfəkkirlərinin həyat və yaradıcılığı baxımından zəngindir. Əsərdə Azərbaycan tarixçisi Abbasqulu ağa Qüdsi (Bakıxanov) (Tərbiyət, 1967: 72) və s. görkəmli şəxsiyyətlər haqqında geniş məlumatlar var. M.M.Tərbiyət görkəmli filosof M.F.Axundzadənin müsəlman xalqlarının inkişafı yolunda etdiyi maarifçilik xidmətini yüksək qiymətləndirmiş, əlifba islahatı haqqında məlumat vermişdir. M.Tərbiyət qeyd edir ki, M.F.Axundzadə "müasir Qərb xalqlarının mədəniyyətini Şərq xalqlarına aşılamaq" istəyir və əsərlərini "müsəlman xalqlarının adət-ənənələrinin, dövlət rejiminin tənqidinə həsr etmişdi" (Tərbiyət, 1967: 29-30). Qacarların Londondakı səfiri, "Qanun" qəzetinin naşiri Mirzə Mülküm xan da M.F.Axundzadəni "Böyük bir məramın böyük atası" adlandırır (Baxşəliyev, 1970: 64), "Kəmalüddövlə məktubları"nı İstanbulda çap etdirmək istəyirdi (Baxşəliyev, 1970: 18). Mirzə Mülküm xan əlifba islahatı mövzusunda olan "Şeyx və vəzir" adlı türkcə əsərini M.F.Axundzadəyə də göndərmiş və bu əsər onun tərəfindən bəyənilmişdi (Devebakan, 2008: 112). Mirzə Mülküm xan M.F.Axundzadəyə yazdığı məktubda ruhanilər əlifbanı "dinin bir parçası" (Algar, 1973: 91) sayırlar. İrandakı tənəzzülün səbəbini ərəb əlifbasında görən Mirzə Mülküm xan "Əgər əlifba dəyişdirilərsə, İranda yoxsulluq ortadan qalxar, şahlıq da ləğv olar" (Devebakan, 2008: 111), deyirdi. Mirzə Mülküm xanın əlifba çalışmalarını bəyənən M.F Axundzadə yazırdı ki, "Həqiqi alim və hörmətəlayiq Mirzə Kazımbəy də onu dəstəkləyir" (Рзаев, 1989, 68).

Şahlıq rejiminə qarşı demokratik ideyaları müdafiə edən Mirzə Mülküm xan ərəb əlifbasının çətinliyini müsəlmanların elmi, ictimai-siyasi inkişafına mane sayır (Devebakan, 2008: 113), fəlsəfə və s. dünyəvi elmlərin məktəblərdə tədrisini tələb edirdi (İmamoğlu, 2019: 82). Qadın azadlığını və maarifçiliyi təbliğ edən Mirzə Mülküm xan "Qanun" qəzetində yazırdı: "Biz qadınları uşaq tərbiyəsi, ailənin rifahı və dünya tərəqqisinin stimulu hesab edirik. Və qızların tərbiyəsinin sivilizasiyanın ən müqəddəs vəzifələri olduğuna inanırıq" (Bashir, 2019: 11-12). Avropalılaşmağı və Qərbin dövlət idarə sistemini İranda tətbiq etməyə çalışan Mirzə Mülküm xan "Avropa millətləri bir çox mücadilədən sonra ədalət, azadlıq, seçib-seçilmə haqqına sahib oldular. Əgər müsəlmanlar həqiqətən də bu haqlara sahib olmaq istəyirsə, niyə Avropanı təqlid etmirlər?" (İmamoğlu, 2019: 62) deyirdi. Volter, Russo kimi Qərb filosoflarının xalqı zülmə qarşı mübarizəyə çağırdığını deyən Mirzə Mülküm xan "Məzlum zülmə dözməməlidir" (İmamoğlu, 2019: 72) deyərək, xalqı şahlıq rejiminə qarşı mübarizəyə səsləyirdi. O, xalqı cəhalətdə saxlayan mürtəce ruhanilərə xitabən "Siz milləti parçalayırsınız, onları bir-birinə düşmən edirsiniz" (Baxşəliyev, 1970: 58) deyə tənqid edir, İranda dünyəvi, demokratik idarəetmə sisteminin qəbuluna çalışırdı (Рзаев, 1989: 116). Mirzə

Mülküm xanın yaradıcılığı XX əsrin əvvəlində şah və molla rejiminə qarşı mübarizə aparan məşrutə inqilabçılarına böyük təsir göstərmiş, mütəfəkkirin "Qanun" qəzetinin bəzi nömrələri isə məşrutə inqilabı dövründə Tehranda yenidən nəşr edilmişdir (Baxşəliyev, 1970: 25). Lakin şah və molla rejiminin məşrutəyə qarşı inadlı mübarizəsi və sonda qələbəsi bu demokratik ideyaların İranda geniş yayılmasına və möhkəmlənməsinə mane oldu. "Molla Nəsrəddin" jurnalında da Mirzə Mülküm xanın demokratik fikirləri təbliğ edilir, o, "Alimi-yeganə" (Məmmədquluzadə, 2004 (4): 129) adlandırılırdı. Jurnalda Mirzə Mülküm xanın müsəlmanları vəhdətə dəvət edən yazılarından nümunələr verilir və belə yazırdı: "Mirzə Mülküm xan "Qanun" qəzetinin onuncu nömrəsində üzünü müsəlmanlara tutub deyir: "Əgər sizdə şüur olsaydı və ən azı ittifaqın mənasını bilsəydiniz, o vaxt hansı zalım cürət edə bilərdi ki, sizin insanlıq hüququnuza əl uzatsın?" (Məmmədquluzadə, 2004 (2): 201).

NƏTİCƏ

Son olaraq deyə bilərik ki, Qacarlar dövründə fəlsəfə əsasən dini mahiyyət daşımışdır. Mürtəce ruhanilərin təzyiqləri və Qacar şahlarının ruhaniləri müdafiə etməsi səbəbilə dünyəvi fəlsəfə geniş yayıla bilməmiş, hətta şəriətə nisbətən daha çox mənəvi azadlığa meyilli olan təsəvvüf fəlsəfəsi də din xadimləri tərəfindən hücumlara məruz qalmış, bir çox sufi küfrlə ittiham edilmiş, qətl edilmişdir. Radikal şəriət ehkamlarına qarşı mübarizə aparan, din və vicdan azadlığını, qadın haqlarını müdafiə edən babilik, şeyxilik kimi cərəyanlar da bu təzyiq və ittihamlardan özünü qoruya bilməmiş, nümayəndələri çox vaxt qətl edilmişdir. Nemətullahilərin sufiliklə şiəliyi birləşdirmə cəhdi, irfan fəlsəfəsini təbliğ etmələri də ancaq qısa bir müddət ərzində onlara sarayda imtiyaz qazandırmış, lakin ruhanilərin təzyiqlərilə onlar da geri çəkilməyə məcbur qalmışdırlar. İranda C.Əfqani, Mirzə Mülküm xan kimi dünyəviliyi müdafiə edənlərin şah və molla rejiminə qarşı mübarizə ideyası XIX əsrdə ölkədə qəbul görməmiş, ancaq XX əsrin əvvəlində məşrutə inqilabı dövründə bu ideyalar təbliğ edilmişdir. Lakin məşrutənin məğlubiyyətilə Qacar İranında mürtəce dini, monarxiya rejimi davam edə bilmişdir.

QAYNAQLAR

1. Abrahamian, E. (1983), Iran between two revolutions, Princeton University Press, Princeton.
2. Ağaoğlu, Ə. (2009), İran və inqilabı, Azərnəşr, Bakı.
3. Axundov, M.F. (1987), Bədii və fəlsəfi əsərləri, Yazıçı, Bakı.
4. Algar, H. (1992), Bihbehani Muhammed Ali, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 6, İstanbul, s.142-143.
5. Algar, H. (1973), Mirza Malkum Khan. A Biographical Study in Iranian Modernism, University Press of California, California.
6. Algar, H. (1980), *Religion and State in Iran* 1785-1906. The Role of the Ulama in the Qajar Period, University of California Press, Berkeley.
7. Arjomand, S.A. (2016), Safevi dönemi İranında dini taşkınlık (gulüvv), sufilik ve sünnilik (1501-1722), Cappadocia Journal of History and Social Sciens, 1 (7): 160-195.
8. Ay, Z. (2019), 16-17. Yüzyıllar İranında Safevi-Nizari ilişkilerinin dini ve siyasi etkileri üzerine tarihsel bir değerlendirme, Tarihin Peşinde, 21: 465-466.
9. Baxşəliyev, O. (1970), Mirzə Melkum xan: həyatı və ədəbi fəaliyyəti, Azərnəşr, Bakı.

10. Bakıxanov A. (2000), Gülüstani-İrəm, Minarə, Bakı.
11. Bashir, H. (2019), Qanun and the Modernisation of Political Thought in Iran. URL: https://isu-ir.academia.edu/HassanBashir
12. Bos, M.V.D. (2002), Mystic regimes : sufism and the state in Iran, from the late Qajar era to the islamic republic, Brill, Leiden.
13. Browne, E. (1918), Materials for the study of the Babi religion, University Press, Cambridge.
14. Cilacı, O. (1995), "Ernest Renana karşı türk-islam dünyasında reaksiyonlar". Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat fakültesi dergisi, 2: 181-191.
15. Çingizoğlu, Ə., və Məmmədli, B. (2018), XVIII-XIX əsr Azərbaycan tarixi farsdilli mənbələrdə, Zərdabi, Bakı.
16. Çingizoğlu, Ə. (2019), Hacı Zeynalabdin Şirvani: Tehranı dağıtmaq istəyən dərviş. URL:https://hi-in.facebook.com/maariflendirme/photos/hac%C4%B1-zeynalabdin-%C5%9Firvani-tehran%C4%B1-da%C4%9F%C4%B1tmaq-ist%C9%99y%C9%99n-d%C9%99rvi%C5%9F-ara%C5%9Fdirmahac%C4%B1-zeynalabd/1062407633955600/
17. Çingizoğlu, Ə. (2018), Məşrutə hərəkatında ruhanilərin rolu, Mütərcim, Bakı.
18. Devebakan, M. (2008), İranın modernleşme ve meşrutiyete geçiş sürecinde önemli bir aktör: Mirza Malkum Han (1833 - 1908), Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat.
19. Əfqani, C. (1320), Ər-rədd alə əd-dəhriyyin, Qahirə: [n.y.].
20. Ələkbərov, F. (2014), Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış, Cild 2, Elm və Təhsil, Bakı.
21. Həsənzadə, T. (2007), XVIII-XIX əsrlərdə İranda yaşamış azərbaycanlı ictimai-siyasi xadimlər: Mehdi Bamdadın "Tarixi-ricali-İran" əsəri əsasında, Nurlan, Bakı.
22. Hitchins K. (1997), Hadi-i Sebzevari, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 15, İstanbul, 12-13.
23. Hüseynzadə Ə. (2008), Seçilmiş əsərləri, Cild 2, Şərq-Qərb, Bakı.
24. İbrahimov, (Şahin) T.A. İranda siyasi cəmiyyətlər və təşkilatların yaranması və onların fəaliyyəti, URL:https://www.achiq.info/pitikler/t%20shahin%201ci.pdf
25. İmamoğlu, O. (2019), Mirza Malkum hanın risalelerinde İran modernleşmesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
26. Karaman, H. (1994), Efgani Cemaleddin, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 10, İstanbul, 455-456.
27. Kərəmov, N. (1977), Qırx il səyahətdə, Azərnəşr, Bakı.
28. Kərimov, B. (2014), XIX əsrin II yarısında Azərbaycan elminin inkişafında İrəvan ziyalılarının rolu. Bakı Universitetinin Xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası), 2: 201-208.
29. Kərimov R. (2013), Q.Zakirin dini şeirləri. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri (Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90-cı ildönümünə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransının materialları, Elm və təhsil, Bakı, 106-117.
30. Kəşkül, 11 noyabr 1889, 93: 2.
31. Qacar, Ç. (1997), Qədim və orta əsrlər Azərbaycanının görkəmli şəxsiyyətləri, Nicat, Bakı.
32. Lewisohn, L. (2016), Modern İran tasavvufunun tarihine bir giriş: Nimetullahi tarikatı: zülüm, ihya ve bölünme / terc. ed. İ.Külbilge. Sufi Araştırmaları, 14: 71-108.
33. Maceoin, D.M. (1979), From Shaykhism to babism: a study in charismatic renewal in Shii Islam, Kings College, London.
34. Macəraye-calibi-mülaqat Nasirəddin şah və Hac Molla Hadi Səbzəvari. 22 Fərvərdin, 1400. URL:https://www.jamaran.news/%D8%A8%D8%AE%D8%B4-%D8%A7%D8%AE%D8%A8%D8%A7%D8%B1-138/454475-%D9%85%D8%A7%D8%AC%D8%B1%D8%A7%DB%8C-%D8%AC%D8%A7%D9%84%D8%A8-%D9%85%D9%84%D8%A7%D9%82%D8%A7%D8%AA-%D9%86%D8%A7%D8%B5%D8%B1%D8%A7%D9%84%D8%AF%DB%8C%D9%86-%D8%B4%D8%A7%D9%87-%D8%AD%D8%A7%D8%AC-%D9%85%D9%84%D8%A7%D9%87%D8%A7%D8%AF%DB%8C-%D8%B3%D8%A8%D8%B2%D9%88%D8%A7%D8%B1%DB%8C
35. Martin V. (1989), Islam and Modernism: The Iranian Revolution of 1906, I.B.Tauris, London.
36. Marufi M. (1998), Tahire, Baha yay., Sivas.
37. Məmmədquluzadə, C. (2004), Əsərləri, Cild 2, Öndər, Bakı.
38. Məmmədquluzadə, C. (2004), Əsərləri, Cild 4, Öndər, Bakı.
39. Mirza Kummi. URL:http://www.alulbeyt.com.tr/mirza-kummi-r-a_h371.html
40. Moazami, B. (2018), İranda devlet, din ve devrim. İstanbul: İletişim
41. Mürşüdlü, Q.C. (2019), Cəmaləddin Əfqaninin sosial-siyasi fəlsəfəsi, "ULU" İKF, Bakı.
42. Zerendi Nebil, M. (2001), Nebil Tarihi, Baha yay., İstanbul.
43. Niyazov, Ə. (2018), "Azərbaycanda din tədrisi təcrübəsi: "Zübdətül-islam" və "Şəraiül-islam" əsərləri nümunəsi əsasında". Din araşdırmaları jurnalı, 1: 87-100.
44. Öz, M. (2010), Şeyhiyye, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 39, İstanbul, 84-86.
45. Pirinç, A. (2005), Molla Hadi Sebzevarinin metafizik görüşleri. Elazığ: Fırat Üniversitesi.
46. Pourjavady, R. (2019), Philosophy in Qajar Iran, Brill, Leiden.
47. Rəfi Həqiqət, Ə. (1389), Daneşməndan-e İran, Çapxaneyi-Əhmədi, Tehran.

48. Rəsulzadə, M.Ə. (2012), Panturanizm. Qafqaz sorunu, Təknur, Bakı.
49. Sanioddowleh (İtimadossaltaneh), M.H. (1989), Al-Maasir va al-athar, Vol.1, Tehran.
50. Seyid (Mirzə) Əbutalib Zəncani. 12 Mehr, 1394. URL:http://nbo.ir/%D8%B3%DB%8C%D8%AF-%D8%A7%D8%A8%D9%88%D8%B7%D8%A7%D9%84%D8%A8-%D8%B2%D9%86%D8%AC%D8%A7%D9%86%DB%8C-%D9%85%DB%8C%D8%B1%D8%B2%D8%A7-%D8%A7%D8%A8%D9%88%D8%B7%D8%A7%D9%84%D8%A8-%D8%B2%D9%86%D8%AC%D8%A7%D9%86%DB%8C__a-65.aspx
51. Smith, P. (2000), A concise encyclopedia of the Bahái Faith, Oneworld, Oxford.
52. Şeyx Cəmaləddin. Kəşkül, 30 oktyabr 1889, 2.
53. Təbrizi, Ə.K. (1343), Tarixe-məşruteye-İran, Cilt 1, Əmir Kəbir, Tehran.
54. Tərbiyət, M. (1967), Danişməndani-Azərbaycan, Azərnəşr, Bakı.
55. Uyar M. (2008), İranda modernleşme ve din adamları, Emre yay., İstanbul.
56. Writings of Tahirih in Arabic and Persian. URL: https://www.h-net.org/~bahai/areprint/tahirih/tahirih.htm
57. Казем-Бек. М. (1985), Избранные произведения, Элм, Баку.
58. Рзаев А.К. (1989), Мухаммед Али Мирза Казем-Бек, Наука, Москва.

Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında Ağa Məsih Şirvani ənənəsi
(Aga Masih Shirvani tradition in the works of Mirza Alakbar Sabir)

f.ü.f.dok. Ulduz Fərhad qızı Qəhrəmanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

XÜLASƏ

Əkrəm Cəfər isə "Sabirin yaradıcılığında təhzil, nəzirə və bənzətmələr" adlı məqaləsində göstərmişdir ki, Sabir Ağa Məsih Şirvaninin bir şeirinə nəzirə yazmışdır. Bu da Ağa Məsih Şirvaninin "Tövbənamə" adlı tərci-bəndinə yazdığı nəzirəsidir. Bu nəzirə əsasən bənzətmə formasındadır. Mirzə Ələkbər Sabir də Ağa Məsih Şirvaninin bu qəzəlinə "Bura say!" adlı satirası ilə cavab yazmışdır.

M.Ə.Sabir "Bura say!" satirasında " ya rəbb!" sözünü atmış, onu "əttövbə!" sözü ilə əvəz edib həmin beytin ictimai mənasını dəyişdirmiş, onu öz mövzusunun, öz əsərinin ideyasına tabe etmişdir. Lakin S.Mümtaz bunun fərqinə varmayaraq, Sabirin şeirini də öz əsərində "əttövbə"ilə deyil, təhrif edib "ya rəbb" ilə nəşr etmişdir. Deməli, Mirzə Ələkbər Sabir "Bura say" satirasında təkcə "Tövbə, ya rəbb!" sözlərini dəyişdirib "Tövbə, əttövbə!" şəklində saxlamışdır.

Sabirin "Bura say!" adlı satirası ilk dəfə "Molla Nəsrəddin" jurnalında 23 avqust 1909, № 34-də "Məstəli şah Gərguci" imzası ilə çap olunmuşdur. Bütün nəşrlərə daxil edilmişdir.

Bu satira Zilli-Sultan ilə cəmaət arasında qurulan dioloq əsasında yaranmışdır. Satiradakı Zilli-Sultan İran inqilabının qəddar düşmənlərindən idi. Dialoqda Zilli-Sultanın xarakterinə məxsus eybəcərliklər ustalıqla üzə çıxarılmışdır. Sabir Qacar sülaləsinə mənsub olan bu şahzadənin özbaşınalığını, ölkədə törətdiyi qanlı cinayətlərinin qabarıq şəkildə təzahürünü cəmaət ilə qarşılaşdırma, üzləşmə əsasında vermişdir.

Hakimiyyəti ələ keçirmək məqsədi ilə İrana qayıdan millət və vətən xaini dərhal camaat tərəfindən yaxalanır, ondan haqq-hesab tələb olunur. Bu dioloqda da məhz həmin bu hadisəyə işarə verilmişdir.

Açar söz: Mirzə Ələkbər Sabir, Ağa Məsih Şirvani, nəzirə, satira, Hophopnamə

SUMMARY

Akram Jafar, in his article entitled "Discipline, Vision and Parables in Sabir's Works", showed that Sabir wrote a poem to Agha Masih Shirvani. This is the view of Aga Masih Shirvani on the translation of "Repentance". According to this view, it is in the form of an analogy. Mirza Alakbar Sabir also said to this ghazal of Aga Masih Shirvani, "Count here!" wrote a response with a satire called.

M.A Sabir "Count here!" in his satire "O Lord!" he shouted, "Repent!" He placed the word with the word and changed the social meaning of that verse, subordinating it to the idea of his subject, his

work. However, S.Mumtaz did not realize this and published Sabir's poem in his work not with "repentance", but with "ya lord". So, Mirza Alakbar Sabir in his satire "Say Here" only "Repentance, O Lord!" He changed his words and said, "Repent, repent!" kept in shape.

Sabirin's "Say it here!" His satire was first published in the magazine "Molla Nasreddin" on August 23, 1909, № 34 under the signature "Mastali Shah Garguji". Included in all publications.

This satire is based on a dialogue between Zilli-Sultan and the community. Zilli-Sultan in satire was one of the cruel enemies of the Iranian revolution. In the dialogue, the deformities of Zilli-Sultan's character are skillfully revealed. Sabir gave the arbitrariness of this prince, who belonged to the Gajar dynasty, and the vivid manifestation of his bloody crimes in the country on the basis of confrontation with the public.

The traitor of the nation and the homeland, who returned to Iran in order to seize power, was immediately arrested by the people and demanded to be held accountable. This dialogue also refers to this event.

Keywords: Mirza Alakbar Sabir, Aga Masih Shirvani, vision, satire, Hophopname

GİRİŞ

Ədəbiyyatşünaslar Sabirin “Bura say!” (“Cəmaət: Zilli-Sultan, bura say döydürüb aldıqlarını!”) adlı satirasını Şamaxının XVIII əsr şairlərindən Ağa Məsih Şirvaninin “Tövbənamə” sərlövhəli tərci-bəndinə **nəzirə** sayırlar. Ağa Məsih Şirvani “Tövbənamə” sərlövhəli tərci-bəndini məsnəvi formasında yazmışdır.

Salman Mümtaz bu xüsusda yazır: “Ağa Məsihin “Tövbənaməsi”də bir çox şairlərimiz tərəfindən tənzir edilmişdir.” (2; 47.) Bu sözlərdən sonra Mirzə Hüseyn Zülali Şirvaninin, Mirzə Möhsün Nəvvabın və Sabirin həmin şeirə bənzətmələrinin məqtələrini dəlil gətirir. “Tövbənamə”nin ilk bəndi belədir:

Ağa Məsih Şirvani:

Sənə zahirdir, əya həyyü xəbirü dana,
Olsa hər mazivü müstəqbəlü məxfi peyda!
Qul şəhindən eləyən cürmü yaşurmaq nə rəva?!
Əfv qıl, eyləmişəm çox qələtü səhvü xəta.
Tövbə, ya rəbb, xəta rahinə getdiklərimə!
Bilib etdiklərimə, bilməyib etdiklərimə!...

Mirzə Ələkbər Sabir:

Cəmaət:

Zilli-Sultan, bura say döydürüb aldıqlarını!

Söyüb aldıqlarını, söydürüb aldıqlarını!

Zilli-Sultan:

Tövbə, əttövbə, xəta rahinə getdiklərimə!

Bilib etdiklərimə, bilməyib etdiklərimə!

"Hophopnamə" nin 1948-1954-cü il tərtibçiləri əlavə olaraq qeyd etmişlər ki, "Tövbənamə"dən anlaşılır ki, hər bəndin axırında təkrar olunan beyt başqa şairə məxsusdur. Lakin bu "başqa şairin kim olduğunu nə S.Mümtaz, nə də "Hophopnamə" tərtibçiləri göstərirlər". (3; 439), (4;461)

Əkrəm Cəfər isə "Sabirin yaradıcılığında təhzil, nəzirə və bənzətmələr" adlı məqaləsində göstərmişdir ki, Sabir Ağa Məsih Şirvaninin bir şeirinə nəzirə yazmışdır. Bu da Ağa Məsih Şirvaninin "Tövbənamə" adlı tərci-bəndinə yazdığı nəzirəsidir. Bu nəzirə əsasən bənzətmə formasındadır. Mirzə Ələkbər Sabir də Ağa Məsih Şirvaninin bu qəzəlinə "Bura say!" adlı satirası ilə cavab yazmışdır.

Əkrəm Cəfərə görə Ağa Məsih Şirvani bu əsərini XV əsr türk şairlərindən Əbdürrəhim Nizaməddin Rumi Sarı Danişməndzadəyə nəzirə yazmışdır. Bu bənzətmələrin əsas şeiri Ə.N.Ruminindir. Buna Ağa Məsih özü də öz şeirində, ad çəkməyərək, işarə edir. O, "Tövbənamə"sinin üçüncü bəndində yazır:

Axirət layiqi iş görməmiş dünyadə.

Bu iki misranı rəhmət söyləyən ustadə:

Tövbə, ya rəbb, xəta rahinə getdiklərimə!

Bilib etdiklərimə, bilməyib etdiklərimə!...

Ancaq **Ə.N.Rumidə** bu son beytin birinci misrası:

Tövbə, ya rəbb, xəta yoluna getdiklərimə!

şəklindədir.

Azərbaycan şairləri "yoluna" sözündəki imaləni xoşlamayıb, bu sözü eyni mənada olan fars sözü ilə əvəz etmişlər, imaləni ləğv edib misranın vəznini sağlamlaşdırmışlar. Zülalinin, Nəvvabın və Sabirin bənzətmələri bilavasitə Ə.N.Rumidən edilən təzmin üzrə deyil, Ağa Məsih Şirvanidən edilən təzmin üzrə yazılmışdır. Sonrakı üç şair bu beyti Ağa Məsihdən götürmüşlər.

M.Ə.Sabir "Bura say!" satirasında " ya rəbb!" sözünü atmış, onu "əttövbə!" sözü ilə əvəz edib həmin beytin ictimai mənasını dəyişdirmiş, onu öz mövzusunun, öz əsərinin ideyasına tabe etmişdir. Lakin S.Mümtaz bunun fərqinə varmayaraq, Sabirin şeirini də öz əsərində "əttövbə"ilə deyil, təhrif edib "ya rəbb" ilə nəşr etmişdir.

Deməli, Mirzə Ələkbər Sabir "Bura say" satirasında təkcə "Tövbə, ya rəbb!" sözlərini dəyişdirib "Tövbə, əttövbə!" şəklində saxlamışdır.

Sabirin "Bura say!" adlı satirası ilk dəfə "Molla Nəsrəddin" jurnalında 23 avqust 1909, № 34-də "Məstəli şah Gərguci" imzası ilə çap olunmuşdur. Bütün nəşrlərə daxil edilmişdir. (5; 388)

Bu satira Zilli-Sultan ilə cəmaət arasında qurulan dioloq əsasında yaranmışdır. "Bura say" satirasından olan dioloq nümunələrinə diqqət yetirək:

Cəmaət:

Birbəbir yadına sal cümlə unutduqlarını,
Millətin qanın alıb şişəyə dutduqlarını,
Qış üçün axtalayıb yayda qurutduqlarını,
Gözlərin kəllənə də çıxsa, qus udduqlarını!
Boş danışma, bura say, öldürüb aldıqlarını!
Bölüb aldıqlarını, böldürüb aldıqlarını!

Zilli-Sultan:

Tövbə, əttövbə, xəta rahinə getdiklərimə!
Bilib etdiklərimə, bilməyib etdiklərimə!...

Satiradakı Zilli-Sultan İran inqilabının qəddar düşmənlərindən idi. Dialoqda Zilli-Sultanın xarakterinə məxsus eybəcərliklər ustalıqla üzə çıxarılmışdır. Sabir Qacar sülaləsinə mənsub olan bu şahzadənin özbaşınalığını, ölkədə törətdiyi qanlı cinayətlərinin qabarıq şəkildə təzahürünü cəmaət ilə qarşılaşdırma, üzləşmə əsasında vermişdir.

"Buradakı Zilli-Sultan obrazı Məhəmmədəli şahın atası Müzəffərəddin şahın qardaşı idi. İranda məşrutə vaxtı o, Avropaya getmişdi. İrana qayıtmaq istərkən camaat onu Rəştdə tutub saxlamış, İrandan çıxmasını, əmlakının isə müsadirə edilməsini tələb etmişdi". (5; 390)

İnqilabi hərəkat gücləndiyi vaxt Avropaya qaçmış Zilli-Sultan 1909-cu ildə qardaşı oğlu Məhəmmədəli şah taxtdan salındıqdan sonra geriyə dönür. Hakimiyyəti ələ keçirmək məqsədi ilə İrana qayıdan millət və vətən xaini dərhal camaat tərəfindən yaxalanır, ondan haqq-hesab tələb olunur. Bu dioloqda da məhz həmin bu hadisəyə işarə verilmişdir.

Sabirin bu şeiri tarixi-siyasi bir hadisəni tərənnüm etdirir. O, Müzəffərəddin şahın böyük ögey qardaşı, Məhəmmədəli şahın əmisi Məsud Mirzəni Zilli-Sultan ləqəbi ilə üsyankar xalqın əlinə əsir verir. Xalq İran zəhmətkeş kütlələrinin və proqressiv qüvvələrinin nifrət etdiyi bu mürtəce tipə qalibanə ictimai bir məhkəmə qurur, etdiyi cinayətləri üzünə oxuyur.

Sabirin bu şeiri forma cəhətdən də o biri şeirlərindən fərqlənir. Belə ki, Ağa Məsihin və Zülalinin şeirləri cütnəqəratlı altılıq (müsəddəs) şəklində, Nəvvabın şeiri isə cütnəqəratlı onluq (müəşşər) şəklindədir.

Salman Mümtaz Nəvvabın təzkirəsindən bu şeirin məqtəini öz əsərinə köçürəndə yeddinci misrasını -"Çakərəm dərgəhinə əbdi-dəri-həştü çahar" misrasını səhvən buraxmışdır. Buna görə əslində, onluq olan bənd onda doqquzluq şəklində getmişdir. Sabirin bu şeiri isə cüt mətləli-cütnəqəratlı səkkizlik (müsəmmən) şəklində yazılmış dialoji bir şeirdir. Bütün bu gördüyümüz məzmun və forma xüsusiyyətlərini hesaba aldıqda Sabirin həmin şerini nəzirə adlandırmaq, əlbəttə, yanlış olar. Bu əsər Ağa Məsihin də onun vəzni və nəqəratı üzrə qurulmuş formal bir bənzətmədir.

Ədəbiyyat:

1. Cəfər Əkrəm, Sabirin yaradıcılığında təhzil, nəzirə və bənzətmələr, Azərb.SSR EA-nın xəbərləri, ictimai elmlər seriyası, 1962, № 5
2. Mümtaz Salman, Ağa Məsih Şirvani, Bakı, 1925
3. Hophopnamə, Mirzə Ələkbər Sabir, Bakı, 1948
4. Hophopnamə, Mirzə Ələkbər Sabir, Bakı, 1954
5. Hophopnamə, Mirzə Ələkbər Sabir, Bakı, I cild, 2004
6. Zamanov A. Sabir gülür. Bakı: Gənclik, 1981, 258 s.
7. Zamanov A. Sabir bu gün. Bakı: Gənclik, 1985, 346 s.
8. Zamanov A. Sabir və müasirləri. Bakı: Azərnəşr, 1973, 281 s.

TÜRKÇÜLÜK İDEOLOGİYASI MEHMET EMİN YURDAKULYARADICILIĞININ ƏSAS LEYTMOTİVİ KİMİ

(TURKİSH İDEOLOGY AS THE MAIN LEİTMOTIFES OF MEHMET EMIN YURDAKUL´S CREATİVİTY)

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Dr.Aytən ABBASOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Elmi-Tədqiqat Mərkəzinin böyük elmi işçisi

ÖZET

Milli ədəbiyyat cərəyanının aparıcı simalarından biri, türkçülük və millətçilik duyğularını tərənnüm edən dəyərli əsərlərin müəllifi, Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən "Millətimizin mübarək atası" adlandırılmış Mehmet Emin Yurdakul (1869-1944) bütün varlığı ilə millətinə və vətəninə bağlı bir insan idi. "Türk şairi", "Milli şair" kimi adlarla türk ədəbiyyat tarixində silinməz izi olan şair geniş ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olduğu uzun illər ərzində hər zaman xalqının mənafeyini öz şəxsi maraqlarından üstün tutmuş, nümunəvi bir insan kimi böyük məhəbbət qazanmışdır. Onun 1899-cu ildə çap etdirdiyi "Türkcə şeirlər" adlı kitabı mövcud ədəbi prosesə tamam yeni bir istiqamət vermiş, bər-bəzəkli ifadələrdən uzaq sadə bir dillə türklük sevdasını geniş xalq kütləsinin anlayacağı səmimi formada ifadə etməyə nail olmuşdur. Türk xalqlarının mədəniyyətinin, tarixinin, dilinin az qala unudulduğunu, azadlığının itirilmə təhlükəsi olduğunu görən, bu yolda sonsuz əzm və fədakarlıqla çalışmağı qarşısına məqsəd qoyan Yurdakulun bütün əsərləri bu müqəddəs amala xidmətin nəticəsi kimi meydana gəlmişdir.

"Türk" ifadəsinin bəyənilmədiyi, hətta həqarət sayıldığı bir dövrdə Yurdakul "mən bir türkəm" ifadəsi ilə milli mənsubiyyətini ön plana çıxarmış, "Anadoludan bir səs, yaxud cəngə gedərkən" şeiri ilə nəinki Türkiyədə, hətta Türkiyə hüdudlarından kənarda da böyük şöhrət qazanmış, türkçülük və millətçilik idealını yaradıcılığının əsas leytmotivinə çevirmişdir. Vətənə və millətinə sonsuz sevgisini özünə seçdiyi "Yurdakul" təxəllüsü ilə təsdiqləyən şair bütün əsərlərində fərdi duyğulardan uzaq bir şəkildə türkçülük ideologiyasının təbliğinə çalışmışdır.

Şanlı bir tarixə sahib olan türklərin XX əsrin əvvəllərində dörd bir tərəfdən məruz qaldıqları işğallar, hücumlardan qorunmaq üçün yenidən milli birliyə malik olmasının vacibliyini dərk edən Yurdakul xalqın şüurunda milli mücadilə ruhunu oyatmağa çalışırdı. Bu baxımdan Mehmet Emin Yurdakulun yazdığı onlarla əsər öz məqsədinə çatmış, istər ön cəbhədə, istərsə də arxa cəbhədə şüara çevrilmiş, xalqın bir yumruq kimi birləşməsində, milli kimliyini dərk etməsində əvəzsiz rolu olmuşdur.

Açar sözlər: Mehmet Emin Yurdakul, türkçülük, milli birlik, azadlıq, millətçilik, "Türkcə şeirlər", leytmotiv

REZUME

Mehmet Emin Yurdakul (1869-1944), one of the leading figures of the national literary movement, the author of valuable works glorifying the feelings of Turkism and nationalism, called "the blessed father of our nation" by Mustafa Kemal Ataturk, was a man devoted to his nation and homeland. The poet, who has left an indelible mark on the history of Turkish literature under the names of "Turkish poet" and "National poet", has always put the interests of his people above his own interests and gained great love as an exemplary person. His book "Turkish Poems", published in 1899, gave a completely new direction to the existing literary process, managed to express the love of Turkism in a simple language far from ornate expressions in a sincere form that can be understood by the general public. All the works of Yurdakul, who saw that the culture, history and language of the Turkic peoples were almost forgotten, that their freedom was in danger of being lost, and aimed to work tirelessly and selflessly in this direction, appeared as a result of service to this sacred cause.

At a time when the term "Turk" was disliked and even considered an insult, Yurdakul highlighted his nationality with the phrase "I am a Turk" and gained great fame not only in Turkey but also abroad with his poem "A voice from Anatolia or going to war" made the ideal of nationalism the main leitmotif of his work. The poet, who confirmed his endless love for his homeland and nation under the pseudonym "Yurdakul", tried to promote the ideology of Turkism in all his works, far from individual feelings.

Recognizing the need for the Turks, who have a glorious history, to regain national unity to protect themselves from the invasions and attacks of the Turks in the early XX century, Yurdakul sought to awaken the spirit of national struggle in the minds of the people. From this point of view, dozens of works written by Mehmet Emin Yurdakul achieved their goal, became a slogan both on the front and in the back, and played an invaluable role in uniting the people as a fist and understanding their national identity.

Keywords: Mehmet Emin Yurdakul, Turkism, national unity, freedom, nationalism, “Turkish poems”, leitmotif

GİRİŞ

Milli ədəbiyyat cərəyanının aparıcı simalarından biri, türkçülük və milliyyətçilik duyğularını tərənnüm edən dəyərli əsərlərin müəllifi, Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən “Millətimizin mübarək atası” adlandırılmış Mehmet Emin Yurdakul (1869-1944) bütün varlığı ilə millətinə və vətəninə bağlı bir insan idi. “Türk şairi”, “Milli şair” kimi adlarla türk ədəbiyyat tarixində silinməz izi olan şair geniş ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olduğu uzun illər ərzində hər zaman xalqının mənafeyini öz şəxsi maraqlarından üstün tutmuş, nümunəvi bir insan kimi böyük məhəbbət qazanmışdır. Onun 1899-cu ildə çap etdirdiyi “Türkcə şeirlər” adlı kitabı mövcud ədəbi prosesə tamam yeni bir

istiqamət vermiş, bər-bəzəkli ifadələrdən uzaq sadə bir dillə türklük sevdasını geniş xalq kütləsinin anlayacağı səmimi formada ifadə etməyə nail olmuşdur. 1892-ci ildə XIX əsrin görkəmli mütəfəkkiri Şeyx Cəmaləddin Əfqani (1838-1897) ilə İstanbulda tanış olması Mehmet Emin Yurdakulun dünyagörüşünün formalaşmasında, milli kimliyini dərk etməsində ciddi rol oynamışdır. Məlum olduğu kimi, Şeyx Cəmaləddin Əfqani bütün həyatı boyunca müsəlman dünyasının geriləmə və tənəzzülünün səbəblərini axtarmış, onun müasirləşməsi uğrunda mübarizə aparmış, islam dininin əsaslarına heç bir zərər vermədən müqəddəs "Qurani-Kərim"in kəlamlarına yeni bir aspektdən yanaşmışdır. Yalnız elm, maarif yolu ilə Şərq xalqlarının nicatının mümkün olacağına inanan Əfqani xüsusilə də mürtəce din xadimlərinin hər şeyi alın yazısı ilə, qəzavü-qədərlə bağlayaraq müsəlmanları tərəqqi və təkamüldən uzaqlaşdırmalarına qarşı çıxırdı. Hər həftə şeyxin məclislərinə böyük həvəslə gedən Yurdakul bir sıra əsərlərini onun düşüncələrinin təsiri ilə yazdığını da dilə gətirməyi özünə borc bilirdi. Türk xalqlarının mədəniyyətinin, tarixinin, dilinin az qala unudulduğunu, azadlığının itirilmə təhlükəsi olduğunu görür, bu yolda sonsuz əzm və fədakarlıqla çalışmağı qarşısına məqsəd qoyan Yurdakul yazdığı şeirləri şeyxə oxuyaraq ondan lazımi məsləhətlər alırdı. Hətta "Cəngə gedərkən" şeirini şeyxə oxuyanda "Sizin əsl ədəbiyyatınız budur!" cavabını almış, bu tipli şeirlər yazmağa daha da həvəslənmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, onun milli köklərinə bağlı böyüməsində ailə mühitinin də güclü təsiri olmuşdur.

"Türk" ifadəsinin bəyənilmədiyi, hətta həqarət sayıldığı bir dövrdə Yurdakul "mən bir türkəm" ifadəsi ilə milli mənsubiyyətini ön plana çıxarmış, yazdığı dəyərli əsərləri bu ideala xidmətin nəticəsi kimi ərsəyə gəlmişdir. Osmanlıçılıq, islamçılıq və qərbləşmə meyllərinin yaratdığı xaotik bir mühitdə heç bir təsirə məruz qalmayan Mehmet Emin Yurdakul türkçülük və millətçilik idealını yaradıcılığının əsas leytmotivinə çevirmişdir. Vətənə və millətinə sonsuz sevgisini özünə seçdiyi təxəllüsü ilə təsdiqləyən şair bütün əsərlərində fərdi duyğulardan uzaq bir şəkildə türkçülük ideologiyasının təbliğinə çalışmışdır. Şairin dəyərli yaradıcılığını tədqiq edən dr.Fethi Tevetoğlunun sözləri ilə desək, "Şüurlu, planlı Türkçülük cereyanının başlangıcını teşkil eden, Türk gramerine uygun, Türk dili ve Türk vezni ile şiir yazmak ve Türk Edebiyatı'na milliyetçi, halkçı bir ruhla Türk'ü getirmek şerefi ve tarihi hakkı O'nundur." (Tevetoğlu: 1988, 93)

Türkçülük ideologiyasına bütün varlığı ilə hakim olan şairin böyük hay-küyə səbəb olmuş "Anadoludan bir səs, yaxud cəngə gedərkən" şeiri ilk olaraq 1897-ci ildə Selanikdə nəşr olunan "Əsr" qəzetində çapdan çıxmış, sonra şairin 1898-ci ildə nəşr edilmiş "Türkcə şeirlər" kitabına daxil edilmişdir. "Ebuzziya" mətbəəsində nəfis tərtibatda dərc olunmuş kitab 63 səhifə idi. Kitabda yer alan 9 şeirin əksəriyyəti türkçülük və millətçilik mövzusunda idi. Kitabın giriş hissəsində Recaizede Ekrem, Abdülhak Hamit, Şemseddin Sami, Rıza Tevfik ve Fazlı Necip Beyler kimi dövrün tanınmış ədiblərinin müsbət rəyləri yer alırdı. Kitab nəşr olunduqdan sonra həm Türkiyədə, həm də Türkiyə hüdudlarından kənarda böyük maraq doğörmuş, İsmayıl bəy Qaspiralı, Vladimir

Minorski, Gibb, Vamberi və başqaları kitab haqqında məqalələr dərc etdirmişdilər. Yurdakulun yaradıcılığına ən böyük qiyməti ömrünü türk xalqlarının birliyinə, maariflənməsinə, milli kimliyinə dərk etməsinə həsr etmiş İsmail bəy Qaspiralı vermişdir. O, şairə göndərdiyi məktubda yazırdı: "Türk alemine dediğim mübalağa zannolmasın; mübalağayı ne severim ve ne ederim; doğrusudur, çünki şiirlerinizi Edirne, Bursa, Konya, Ankara, Erzurum türkleri anlayıp, lezzetlenip okuyacakları gibi, Tiflis, Tebriz, Şirvan, Horasan, Türkistan, Kaşgar, Deşt-i Kıpçak, Sibirya, Kazan ve Kırım Türkleri de okuyacakdır ki, bu şerefe Füzuli ve Nabi nail olamadılar. Kırk-elli milyonluk ve otuz asırlık bu aleme ibtida bir kaşık oğul balını yediren siz oldunuz ki size şerefdir, bize saadetdir..." (Tevetoğlu: 1988, 117-118)

Türk ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçılarından olan E.Gibb şairə ünvanladığı 6 iyun 1899-cu il tarixli məktubunda yazırdı: "...Akıbet, sizin marifetinizle Türk milleti sadasını buldu. Siz geldiniz ve ne Şark´a bakarak ne Garb´a, kendi vatandaşlarınızın gönlünü okudunuz ve bunların hissiyatını kendi dilleriyle edibane bir tarzda arzettiniz. Fikr-i acizanmce, Türk şiirinin doğru mazmunu ile doğru tarz-ı ifadesini siz buldunuz. Sizi altı asır beklemiştir Efendim." (Tevetoğlu: 1988, 126)

Rus şərqşünası V.F.Minorski "Türkcə şeirlər" kitabına daxil olan doqquz şeiri də rus dilinə tərcümə etmiş, şeirlərin türk ədəbiyyatında yeri və əhəmiyyətindən bəhs edən ön söz də hazırlamışdır. Bütün bunlar göstərir ki, bu şeirlər təkcə mövzu baxımından deyil, həm də geniş xalq kütlələrinin anlayacağı sadə bir üslübda dilə gətirildiyi üçün böyük maraq doğurmuşdu. N.S.Banarlının sözləri ilə desək, "Onun söyleyiş bakımından çok kere fazla sade ve musikisiz olan menzumelerini güzel gösteren tılsım, inanmış ruhunun söhmek bilmeyebn türkçülük ve halkçılık aşkında ve bu aşkın mısralara çarpan bir gönülden ses vermeğe muvaffak olabn samimiliğindedir. ...Heca veznini, eski Türk vezni olduğu için adeta mutaassıp bir ısrarla aruza tercih etmiş, Türk edebiyatında yeni bir hece vezni cereyanının başlamasında bu ısrarların ehemiyyetli te´siri olmuştur." (Banarlı: 1979, 1085)

Kitaba daxil olan ilk şeir "Anadoludan bir səs, yaxud cəngə gedərkən"də Yurdakul türk olmağı ilə fəxr etdiyini qürurla dilə gətirir, bu yolda yorulmadan mübarizə aparacağına, əhdindən dönməyəcəyinə söz verir. Şeir müəllifinə böyük şöhrət gətirməklə yanaşı geniş xalq kütlələri tərəfindən böyük məhəbbətlə qarşılanmış, milli kimliyin dərkində və milli birliyə çağırış yolunda mühüm rol oynamışdır. Şeir o dövrdə türk gəncliyinin himninə çevrilmiş bu misralarla başlayır:

Ben bir Türk'üm; dinim, cinsim uludur;
Sinem, özüm ateş ile doludur,
İnsan olan vatanının kuludur,
Türk evladı evde durmaz; giderim! (Tevetoğlu: 1988, 142)

Anadolunun hər qarışını doğma bilən, "Qurani-Kərim"i, bayrağını müqəddəs sayan şair düşmənlərin torpağına soxulmasına heç bir vəchlə icazə verməyəcəyini "vatanımdan başka bir şey yok gözümde" (Tevetoğlu: 1988, 142) deyərək dilə gətirir:

Yaradan'ın kitabını kaldırtmam,
Osmancığ'ın bayrağını aldırtmam,
Düşmanımı vatanıma saldırtmam,
Tanrı evi viran olmaz, giderim!

Bu topraklar ecdadımın ocağı,
Evim, köyüm hep bu yerin bucağı,
İşte vatan! İşte Tanrı kucağı!
Ata yurdun evlat bozmaz; giderim! (Tevetoğlu: 1988, 142)

Yusuf Akçuranın sözləri ilə desək, "bu şiirde Türk var, ocak var, yurt var, Tanrı var, vatan var, millet var, fakat sultan yok, saray yok." (Akçura: 1978, 143) Həqiqətən də, şeir bər-bəzəkli ifadələrdən tamamilə uzaqdır. Bunu kitaba daxil olan digər şeirlərdə də hiss etmək olur. "Türkcə şeirlər" kitabında yer alan digər bir əsər "Yunan sərhədini keçərkən" şeiridir. Bu şeirdə də şair türk olmaqdan duyduğu fəxr hissini dilə gətirir, millətinə, dilinə olan sevgisinin hüdudsuzluğundan bəhs edir:

En güzel yüz bize çirkin; biz severiz Türk yüzü,
En iyi öz bize fena; biz isteriz Türk özü,
Milletimiz alkışlarız; anıldıkça Türk sözü,
Biz Türkler'iz; biz bu kanla, biz bu adla yaşarız! (Tevetoğlu: 1988, 143)

Kitaba daxil olan digər bir şeir "Tırhala qalasına bayraq sancdıqdan sonra" adlanır. Şeirin qəhrəmanı gənc bir türk əsgəridir. Gəncə xitabən şair bütün zəfər qazanan, yüksəkliklərə bayraq sancan, "qoç igidlərim" deyə müraciət etdiyi türk əsgərlərini coşğunluqla alqışlayır:

Tarihlere yiğit adın yazdırana ne mutlu!
Yüreklere şehid kabrin kazdırana ne mutlu!
Bu devletin büyüklüğün artırana ne mutlu!
Koç yiğitler! Ün alalım, serimizden geçelim! (Türk sazı: 1979, 35)

"Şəhid, yaxud Osmanın ürəyi" adlı şeirdə şair şəhid olmuş Osmanın dili türk xalqına səslənir, şəhid analarını ağlamamağa, vətən yolunda övladlarını qurban verməkdən çəkinməməyə çağırır:

Ey Türk kızı, ey ana, "Sus!", sende duygu yok mudur?
Bir oğlunu, bir goncanı kurban ettin çok mudur?
Her yanıma kaygu çökmüş bu vatanın yolunda.

Ey Türk-ili, ey vatan! Sen herbir yerden ulu´sun!
Eski, yeni, tatlı, yanık sesler ile dolusun!
Sevgi, gençlik, istek, sağlık feda olsun yolunda!... (Tevetoğlu: 1988, 144)

Vətəninə, millətinə xidməti həyat amalına çevirən şair təkcə "Türkcə şeirlər" kitabında deyil, yaradıcılığının bütün dövrlərində türkçülük idologiyasının təbliğinə çalışmış, amalsız, məqsədsiz şeirlər yazmağın zamanı olmadığını dilə gətirmiş, xalqın dar günündə milli mücadilə və milli birliyə çağırış üçün yazıb-yaratmağın zəruruliyinə diqqət çəkmişdir. "Mənim şeirlərim" adlı əsərdə də bu fikirlərlə rastlaşırıq:

Evet, benim her şiirimde yılan dişli diken var,
Sizler gidin, bal verecek yeni açmış gül bulun.
Belki benim acı sesim kulakları tırmalar,
Sizler gidin, genç kızların türküsüyle şen olun!

...Zavallı ben, elimdeki şu üç telli saz ile
Milletimin felaketli hayatını söyleyim;
Dertlilerin gözyaşını çevrem ile sileyim!... (Tevetoğlu: 1988, 145)

Şair bir çox şeirlərində türkün gücünün hüdudsuz olduğuna, vətəninə, millətinə əl uzadan istənilən maneənin qarşısını almağa qadir olduğuna, yalnız qılıncın gücü ilə deyil, mədəniyyətin, elmin qüvvəti ilə cəhalətin başını əzə biləcəyinə inamını ifadə edir. "Türkə" adlı şeirində türk xalqının gücünə olan inamının onda böyük ümidlər yaratdığını aydın görmək olur:

Biz istersek mefkurenin kanadının gölgesinde
Asırları övündüren dehamızı parlatırız,
Medeniyet yurdu olan şu zengin Şark ülkesinde
Hür ve mesud bir memleket, bir Türkeli yaratırız.

Bütün dünya öğrenir ki bizim gibi bir milletin
Her cehennem ateşini söndürmeğe gücü yeter;
Şu demirden yumruğumuz zulüm gibi sefaletin
Taassubun, cehaletin başlarını kırar, ezer. (Tevetoğlu: 1988, 141)

XX əsrin I yarısında Türkiyədəki gərgin ictimai-siyasi vəziyyət, ərazi iddiaları türk gəncliyində mübarizə əzmini, döyüş ruhunu daha da artırmağa məcbur edirdi. Yurdakul "Ya qazi ol, ya şəhid" şeirində millətinin övladlarının bir qarış torpağı belə əldən verməməyə, bütün dünya nemətlərindən, atadan-anadan, yardan keçib döyüşə yollanmağa səsləyirdi:

Haydu yavrum! Ben seni bugün için doğurdum,

Hamurunu yiğitlik duygusuyle yoğurdum;
Türk evladı odur ki, yurdu olan toprağı
Ana ırzı bilerek yad ayağı bastırtmaz,
Bir yabancı bayrağı
Ezan sesi duyulan hiç bir yere astırtmaz.

Git evladım, yıllarca ben oğulsuz kalayım,
Şu yaralı bağrıma kara taşlar çalayım!
Haydi oğlum, haydi git;
Ya gazi ol, ya şehit!... (Yazıcı: 1987, 131)

Bu vəziyyətdə türk oğulları qarşısında iki yol var: ya qazi, ya da şəhid olmaq! İki yoldan birini seçməli, heç bir vəchlə qəhrəmanlığı ilə dünyaya səs salmış millətinin adına ləkə gəlməsinə icazə verməməlidir. Təbii ki, bala itirən anaların, ataların övlad itgisi ilə sinəsinə dağ çəkiləcək, ancaq şair inanır ki, onlar amalın böyüklüyünü anladıqları üçün bu dərdə səbrlə dözəcəklər:

Haydi yavrum! Kendine sen de "Yiğit er!" dedir;
Büyüdüğün gaziler ocağına can getir.
O cenkleri kazan ki, senin büyük Türk adın
Yedi iklim, dört bucak içersine ün salsın.
Beş yüz yıllık ecdadın
Kabirlerde titreyen kemikleri öç alsın. (Yazıcı: 1987, 132)

Türk ellərinin düşdüyü ağır vəziyyət, dörd bir yandan hücumlara məruz qalması, əvvəlki qüdrətini itirməsi şairi çox məyus edir. "Yurdumuzun iniltisi" şeirində bunu gah təəssüflə dilə gətirir, gah da tarixə nəzər salaraq o şanlı günlərə geri qayıtmağa çağırış edir:

Bir vakitler yedi iklim, dört bucak
Benim keskin kılıcımdan titrerken...
Bugün böyle hayvan gibi horlanmak,
Zincirlere hazırlanmak, Bu neden?

Neden, neden kölem olan milletler
Bana demir vursunlar?
Hazineme haraç veren devletler
Harabeme saltanatlar kursunlar!... (Yazıcı: 1987, 129)

Bir zamanlar ərləri, ərənləri dünyaya hökm edən şanlı bir qövmün övladları indi niyə bu haqsızlıqlara dözür? Osmanqaziləri, Orhanqaziləri, Turqut rəisləri yetişdirən millətin cəsur övladlarını ayağa qalxmağa çağırır:

Ah, ne oldu, bozuldu mu eski kan?
Uyuştu mu yürekler?
Kalmadı mı aslan pençe bilekler?
Yok mu beni kurtaracak kahraman?...
Reva mı ki toprağım
Devletimdenn alınsın?
Başta gezen bayrağım
Çamurlara çalınsın?... (Yazıcı: 1987, 130)

"Ona ölüm" şeirində şair onun millətinə, azadlığına, torpağına, bayrağına göz dikən bütün düşmənlərə qarşı amansız olacağını söyləyir:

Bil ki, benim damarımda kaynayan da irin değil;
Bir cehennem olmuş olsan seni kanla söndürürüm,
Her kim benim Türk ruhuma dokunursa: Ona ölüm!... (Yazıcı: 1987, 124)

"Fəlakətlər qarşısında" adlı şeirində də şair nə qədər ki, elində tufanlar əsir, viranələrdə bayquşlar ulayır, qələmini bir an belə əlindən buraxmayacağına söz verir:

Ey türklüğün dertli sazı! Bugünde mi acı figan?
Bugün de mi senin sesin bir hıçkırık olacaktı?
Sara tutan tellerine göz yaşlarım dolacaktı?

Eğer mesut yurdun altın destanını çalamazsan
Benim bahtsız parmaklarım birer kuru dala dönsün;
Seni dahi kurtlar yesin, senin dahi ömrün sönsün!... (Yazıcı: 1987, 116)

Balkan müharibəsi dovründə qələmə alınmış "Ey Türk, oyan" şeirində də şair türklərin şanlı tarixinə nəzər salaraq türk gəncliyini oyanışa səsləyir. Şair oxucunu beş min illər bundan əvvəl Altaylardan bütün dünyaya yayılmış dünya türklərinin keçdiyi tarixi yola nəzər salmağa çağırır:

Senin gibi bir yiğit ve bir ulu milleti
İnsan-oğlu doğduğu gündenberi görmedi.
...Sen tuğunu diktiğin üç dünyanın üstünde
Beyaz, siyah ırkların dillerinde anıldın;
Şark'ın, Garb'ın yüzlerce putlarının önünde
Kılıç ile kalkanın bir Tanrı'sı tanıldın. (Tevetoğlu: 1988, 164)

Atilla, Qara xan, Çingiz xan, Teymurləng kimi əcdadları olan, Alp dağlarından Qafqaza qədər geniş coğrafi areala yayılan türklərin taxtlar yıxıb taclar alsa da tarixin hər dönəmində millətlərə var olmaq haqqı verdiyini də qürurla dilə gətirir. Boş-boşuna fəryad etməyin heç bir faydası olmadığına

inanan şair "Türk beşiyi dahilərin yatağıdır" misrası ilə hər doğulan türkün mübarizə əzminə sahib bir qəhrəman olduğuna işarə edir, bu gücü ortaya qoymağın zamanı gəldiyini dilə gətirir:

Sus, ağlama! Harabenden kalk, doğrul!
Kaldır; solgun, felaketli başını;
Dindir, kanlı gözlerinin yaşını;
Çık meydana, kurtulmaya bir yol bu!

Unutma ki, en acıklı bir figan,
Bir kırlangıç kuşu kadar gidemez;
Seni devden daha güçlü yaradan
Senden asla dilencilik istemez. (Tevetoğlu: 1988, 169)

Türklərin elmin, məntiqin, hikmətin, şeirin, sənətin gücü ilə Qobi çöllərindən İsgəndər səddinə qədər böyük bir ərazini təsir altında saxladıqlarını xatırlamağa çağırır, əl-Fərabi, İbn Sina, Mövlanə, Buxari, Mahmud Zəmaxşəri kim elm xadimlərinin cəhalətə, nadanlığa zərbə vurduqlarını fəxrlə qeyd edir. Mehrablar, naxışlı türbələr, mədrəsələr, körpülər, Orxon-Yenisey abidələri, Səmərqənd şəhərinin hər daşı, hər divarı türklərin şərəfli tarixinin yadigarlarıdır. Şair ürək ağrısı ilə qeyd edir ki, belə bir şanlı tarixə malik bir qövm üç əsrdir ki, hüsrana uğramışdır. Bir vaxtlar mədəniyyət beşiyi olmuş məmləkətlərin tarixə şahidlik etmiş hər daşı, hər divarı indi kimsəsizdir, səfalət, cahillik bir yoluxucu xəstəlik kimi yayılmışdır.

Bugün senin her tarafta çırpınıyor feryadın;
Tanınmıyor Tanrın, dinin; yıkılıyor mihrabın;
Çiğneniyor ırzın, hakkın, yakılıyor Kitab'ın;
Boğuluyor dilin, duygun, horlanıyor Türk adın! (Tevetoğlu: 1988, 166)

Şair bütün dünya türklərinə müraciət edərək yenilməz ordularını, bayraqlarını, taxtlı-taclı saraylarını, günəşi parlaq ellərini, obalarını, Vətən üçün göz qırpmadan ölümə gedən şəhidlərini xəbər alır.

Şu virane topraklar mı Şark'a taclar giydiren:
Semerkand'ın, İdikut'un, Karakurum şehirin,
Akmescid'in, Karabağ'ın, Maveraü'n-Nehir'in,
Konya'n, Bursa'n, Erzurum'un, İstanbul'un, Edirne'n?...

...Sen kanınla yazdırdığın o tarihi ne yaptın?
Bunlar mıdır, senin fatih ve medeni hayatın?... (Tevetoğlu: 1988,168)

Yurdakul sönməz bir ocağın zəhərli bir güllə ilə darmadağın olacağına inanmaq istəmir, damarlarında türk qanı dolaşan igidlərin çarəsiz qaldıqlarını qəbul etmək istəmir. Əsərin bu

hissəsindən etibarən şair soydaşlarını qəflət yuxusundan oyanmağa, ürəyindəki atəşi sönməyə qoymamağa, xərabələrdən çıxıb başını dik tutmağa, göz yaşlarını silib meydana atılmağa, əcdadlarının şərəfini qorumağa, itirdiklərini geri almağa, hiddətlənib dəniz kimi dalğalanmağa çağırır. Tarixi-siyasi proseslər nəticəsində soy kökündən uzaqlaşdırılmış, pərən-pərən salınmış türk ellərini birliyə çağıran Yurdakul türk dilinin danışıldığı bütün məmləkətlərin yenidən bir yumruq kimi birləşəcəyinə əmindir. Öz gücünün qüdrətini dərk edərsə, ayağa qalxarsa, milyonlarla türk övladının ürəyi bir eşqlə döyünəcək. Şair bir daha xatırladır ki, məşəqqət çəkmədən hürriyyətə, səadətə nail olmaq mümkün deyil. "İnqilablar qansız çiçək açmaz!" deyən şair Türkü oyanmağa, Turan birliyini qurmağa səsləyir, bu xoşbəxt günlərin çox yaxında olduğuna ürəkdən inanır:

Sen istersen Tuna'nın kaynağından Çin'edek:
Altay, Kıpçak, Sibirya,
Azerbaycan, Harezim, Gazne, Hive, Buhara...
Her yer Yeni-Turan'ın sinuruna girecek;
Osman ile Nadir'in, İlhan ile Babür'ün
Kardeş olan milleti bir rüyaya tapacak;
Milyonlarca o asil, o ateşli kalblerin
Hepsi Türklük aşkıyle bir kalb gibi çarpacak. (Tevetoğlu: 1988, 171)

"İrqimin türküsü" şeirində də şair yenə də türk tarixinin şanlı dövrlərini fəxrlə yad edir, bir zamanlar vəhşi yellər əsən torpaqlarda ilk məskən salan, əl dəyilməyən torpaqları əkib-becərən bir millətin nümayəndəsi olmağın qürurunu dilə gətirir. Ancaq şair qəhrəmanlıqları ilə ad çıxarmış türklərin həm də milli-mənəvi dəyərlərə bağlılığı, saf əxlaqı, təmiz vicdanı ilə fərqləndiklərini xüsusi qeyd edir:

Eğiliniz ey şerefler, ey şanlar.
Ey ırklara altın destan yazanlar!
Biz devlerin, fillerin
Diz çöktüğü kuvvetiz;
Eski, yeni dillerin
Anlattığı milletiz!...
Biz Türklerde büyük, küçük tanılır;
Bizim için kan saçan,
Bize necat vermek için yol açan
Azizlerin sırasında anılır.

Bizdedir ki bir erkeğin sözleri
Hiç bir dostu ve düşmanı aldatmaz… (Türk sazı: 1979, 135)

Türklərə zərər vura biləcək hər bir qüvvənin qarşısını almağa qadir olduqlarını söyləyən şair damarlarında türk qanı axan vətən övladlarının bu yoldan dönməyəcəyinə inamını dilə gətirir:

Yeryüzünde her kim Türk'e düşmansa
Onun kanı bizim için kevserdir;
Bu kanlarla hatta Kabe boyansa
Ora bize şafak doğmuş bir yerdir.

Hiç bir zalim kuvvet bizi sarsamaz;
Yerler, gökler durdukça.
Göğüslerde kalplerimiz vurdukça
Bu Türklüğe kimse mezar kazamaz. (Türk sazı: 1979, 139)

NƏTİCƏ

Mehmet Emin Yurdakulun türkçülük və millətçilik ruhunda yazdığı əsərlər təbii ki, qeyd etdiklərimizlə məhdudlaşmır. Bu dəyərli əsərlərlə tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, XX əsrin I yarısında yerli və xarici təsirlər nəticəsində parçalanmış türk gəncliyi Mehmet Emin Yurdakulun dəyərli əsərlərinin təsiri ilə türkçülük şüurunun daha dərindən fərqinə varmış, milli dəyərlərinə sahib çıxmağa nail olmuşdur. Şanlı bir tarixə sahib olan türklərin XX əsrin əvvəllərində dörd bir tərəfdən məruz qaldıqları işğallar, hücumlardan qorunmaq üçün yenidən milli birliyə malik olmasının vacibliyini dərk edən Yurdakul xalqın şüurunda milli mücadilə ruhunu oyatmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Bu baxımdan yazdığı onlarla şeirlər öz məqsədinə çatmış, istər ön cəbhədə, istərsə də arxa cəbhədə şüara çevrilmiş, xalqın bir yumruq kimi birləşməsində əvəzsiz rolu olmuşdur. O, millətini başqaları kimi "müsəlman", "Osmanlı" kimi yox, böyük fəxarətlə "Türk" adlandırır. Behçet Kemal Çağların sözləri ilə desək, "O dünyaya gelmemiş olsaydı, kim bilir daha kaç seneler biz Türkler, kendimizden Osmanlı diye bahsetmekte, aruz vezniyle lügat paralayıp milletimiz ve halkımız için şiir yazıyoruz zannetmekte devam edecektik." (Türk sazı: 1979, 191) Şairin türkçülük və millətçilik sevdasını sadə bir dillə, coşğulu bir tərzdə ifadə edən çoxsaylı şeirləri hər zaman türk xalqı tərəfindən sevilir və seviləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Akçura Yusuf. Türkçülüğün tarihi gelişimi. İstanbul, Özdemir Basımevi, 1978, 253 s.
2. Banarlı Nihat Sami. Resimli türk edebiyatı tarihi II. Devlet kitapları. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1979, 1366 s.
3. Mədətoğlu Aydın (Qasımlı). Türkçülər (tarixi-siyasi-ideoloji oçerklər). Bakı: Orxan NMP, 2015, 528 s.
4. Qurbanov Şamil. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1997, 220 s.
5. Gönensay Hıfzı Tevfik. Tanzimatdan Zamanımıza Kadar Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul, Remzi kitabevi, 1949, 245 s.
6. Tevetoğlu Fethi. Mehmet Emin Yurdakul. Türk büyükleri dizisi. Ankara, Kültür və Turizm Bakanlığı, 1988, 198 s.

7. Tevetoğlu Fethi. Milli şair Mehmet Emin Yurdakulun üç mektubu. “Türk kültürü” dergisi, kasım 1986, №283, s.700-703
8. Kanter Fatih. Milli edebiyat dönemi türk şiirinde benlik algısı ve kimlik kurgusu. İstanbul: Kitabevi yayınları, 2014, 328 s.
9. Yazıcı Yüksel. Mehmet Emin Yurdakul. İstanbul, Töker yayınları, 1987, 144 s.
10. Yurdakul Mehmet Emin. Eserleri – 1. Şiirleri (Hazırlayan: Fevziye Abdullah Tansel). Ankara, Türk Tarih Kurumu basımevi, 1969, 436 s.
11. Yurdakul Mehmet Emin. Türk sazı. İstanbul, Atlas kitabevi, 1979, 191 s.

BREXİT'İN AVRUPA BİRLİĞİ'NE VE TÜRKİYE'YE ETKİSİ
(THE IMPACT OF BREXIT ON THE EUROPEAN UNION AND TURKEY)

Prof. Dr. Levent GÖKDEMİR, Doktora Öğrencisi Hatip YURGİDEN
İnönü Üniversitesi, İİBF, Orcid id. 0000-0002-2684-6085
İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat AD
Orcid id. 0000-0001-8201-1050

ÖZET

Birleşik Krallık'ın, 46 yıllık bir geçmişi bulunan ve bu zaman zarfında ekonomik, sosyal, demokratik, vatandaşlık hakları gibi daha birçok alanda yenilikler yapılarak çıkarılan yasalarla düzenlemelere gidilen bir birliktelikten ayrılması oldukça zor olacaktır. Birleşik Krallık'ın Avrupa Birliği'nden ayrılması anlamına gelen Brexit sancılı ve belirsizliklerle dolu bir süreçtir. Brexit sadece AB üye ülkeleri ve Birleşik Krallık'ı değil aynı zamanda Birleşik Krallık'ın dış ticaret hacminin yüksek olduğu ABD, Çin, İsviçre, Kanada gibi birçok ülkeyi de etkileyecektir. Ayrıca Brexit, Türkiye'yi gerek siyasi gerekse ekonomik anlamda olumlu ya da olumsuz etkilemesi beklenmektedir. Brexit'ten sonra yapılacak olan anlaşmalar ve alınacak yeni kararlar bu durumun netlik kazanmasını sağlayacaktır.

Anahtar kelimeler: Brexit, Birleşik Krallık, Avrupa Birliği, Türkiye.

ABSTRACT

It will be very difficult for the United Kingdom to break away from a union of laws and regulations that have a history of 46 years and have been reformed in many areas such as economic, social, democratic and citizenship rights. Brexit, which means the separation of the United Kingdom from the European Union, is a painful and uncertain process. Birexit will affect not only the EU member states and the United Kingdom, but also many other countries, such as the United States, China, Switzerland, Canada, where the UK's foreign trade volume is high. Also Brexit, both political and economic terms must be in Turkey is expected to affect positively or negatively. Agreements and new decisions to be made after Brexit will help clarify this situation..

Keywords: Brexit, United Kingdom, European Union, Turkey.

1. GİRİŞ

Birleşik Krallık'ın Avrupa Birliği'nden (AB) çıkması anlamına gelen Brexit, uzun yıllar boyunca konuşulacaktır. Çünkü AB tarihinde bir ilki teşkil edecek olan Brexit, AB ülkelerinde birliğe karşı olan şüpheciliği artırmış ve birlikten ayrılmak isteyen ülkeler için bir örnek oluşturabilecektir. Böylece Brexit ile beraber AB'ye duyulan güven zedelenmiştir. Ayrıca ekonomik ilişkiler içerisinde olan ve birbirleriyle çok fazla Serbest Ticaret Anlaşması (STA) yapan ülkelerin, anlaşmalarını tekrardan gözden geçirerek düzenlemeleri gerektiği gerçeği ortaya çıkmıştır. Bu açıdan bakıldığında Brexit ekonomik sonuçların yanında siyasi sonuçlar da doğuracaktır.

Brexit olgusu yeni bir şey olmayıp geçmişi çok eskiye dayanmaktadır. 1975 yılında Birleşik Krallık, AB'den (o yıllarda Avrupa Ekonomik Topluluğu'ndan) çıkmak için referandum düzenlemiş; ancak halkın büyük bir çoğunluğu (% 62'si) AB'den ayrılmak istememiştir. 23 Haziran 2016 yılında yapılan referandum da ise halk

ayrılmak için karar vermiş bunun sonucunda gerek Birleşik Krallık gerekse AB üye ülkelerinde hiç beklenmedik bir dizi sorunlar oluşmuştur. Neticede Birleşik Krallık'ın AB'den ayrılması oldukça uzun sürmüş ve belirsizliklerle dolu bir süreç başlamıştır. Brexit'in gerçekleşmesi halinde, yalnız AB üye ülkeleri değil Birleşik Krallık'ın kendisi de oldukça etkilenecektir. Ayrıca AB ile stratejik ortaklıkları bulunan Norveç, İsviçre, Kanada gibi ülkeler ile Türkiye, Sırbistan, Arnavutluk gibi AB'ye girmeye aday ülkelerin bu süreçten çok fazla etkilenmesi beklenmektedir.

Bu çalışmanın amacı Birleşik Krallık'ın AB'den ayrılması durumunda olabilecek senaryolarda Birleşik Krallık ve AB arasında yeni bir model belirlenip belirlenmeyeceği ya da var olan modellerden hangisinin Birleşik Krallık'a uygun olduğunu incelemektir. Ayrıca Brexit'in Birleşik Krallık'ın yanında hem AB hem de Türkiye'ye olası etkileri üzerinde durulmuş ve son yıllarda yapılan dış ticaret hacimlerine bakılarak olası etkilerden bahsedilmiştir. Bu kapsamda çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Birleşik Krallık'ın AB üyeliğine giden yol hakkında bilgi verilerek Brexit sürecine kısaca değinilmiştir. İkinci bölümde Brexit sonrasında gerçekleşmesi muhtemel olan senaryolardan bahsedilmiş, son bölümde ise Uluslararası Ticaret Merkezi (ITC) ve Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verileri kullanılarak Brexit'in gerek siyasi gerekse ekonomik açıdan entegrasyona ve Türkiye'ye olası etkileri anlatılmıştır.

2. BİRLEŞİK KRALLIK'IN AB ÜYELİĞİ VE BREXİT SÜRECİ

2.1. Birleşik Krallık'ın AB Üyeliği

Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallık'dan oluşan Birleşik Krallık, anayasal monarşi sistemiyle yönetilmektedir. Birleşik Krallık'ın kurucu ülkeleri İngiltere, Kuzey İrlanda, Galler ve İskoçya'dır (TC Dışişleri Bakanlığı, 2019). İrlanda tarihi boyunca devam eden kanlı savaşlardan sonra ikiye ayrılmış ve başkenti Dublin olan İrlanda Cumhuriyeti, Birleşik Krallık'a katılmama kararı vermiştir (Sefer, 2014: 49). Kraliyet, Avam Kamarası ve Lordlar Kamarası şeklinde üçlü bir yapısı bulunan Birleşik Kraliyet Parlamentosu'nda, yasaların yürürlüğe girebilmesi için bu üç yapının birbirleriyle uyumlu çalışıp onay verilmesi gerekmektedir (Karahanoğulları, 2014: 80).

Birleşik Krallık'ın AB yolculuğu ise Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) üyeliğiyle başlamıştır. Birleşik Krallık'ın kurucu üyesi olmadığı AET, 6 ülke (Almanya, Lüksemburg, Belçika, Fransa, Hollanda ve İtalya) tarafından 1957 yılında oluşturulmuştur. Birleşik Krallık öncülüğünde İsviçre, Norveç, İsveç, Avusturya, Danimarka ve Portekiz tarafından 1960 yılında Avrupa Serbest Ticaret Birliği (EFTA) kurularak AET'ye bir alternatif birlik oluşturmuştur. Ancak, AET'nin verimli ve ünlü olması Birleşik Krallık dahil birçok ülkenin AET'ye geçmesine vesile olmuştur. AET'ye 1961 yılında ilk üyeliğini yapan Birleşik Krallık, 1973 yılında tam üye olmuştur (Zengin, 2016: 1-2). Avrupa'nın görünümü Berlin Duvarı'nın 1989 yılında yıkılması ile beraber Almanya'nın birleşmesi ve 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin demokratikleşmesiyle değişmiştir. Ardından 1992 yılında Maastricht Anlaşmasıyla AET'deki kurumlar güçlendirilerek geniş yetkilere sahip olan AB oluşturulmuştur (AB Türkiye Delegasyonu, 2019a).

AB, üye ülkelere ticari gücün yanında demokrasi, çevre koruma, kalkınma yardımları gibi daha birçok alanda yarar sağlamaktadır. AB, ABD gibi bir federasyon ya da Birleşmiş Milletler (BM) gibi hükümetler arasında bir işbirliği oluşumu değildir. Benzersiz bir birlikteliktir; çünkü AB'ye üye ülkeler bağımsız ve egemen ülkeler olarak kalırlar ve ortak karar almak amacıyla egemenliklerini bir araya getirirler (AB

Türkiye Delegasyonu, 2019b). AB farklı yaklaşımları içerisinde barındırmıştır. Örneğin, 2004 yılında AB'nin genişlemesi üye ülkeler arasındaki ayrılıkları derinleştirmiş ve Euro Alanı Borç Krizi gibi olgular meydana gelmiştir. Yine aynı şekilde, Birleşik Krallık'ın AB'den ayrılmak için müzakereler başlatması AB bütünleşmesini yeni entegrasyonlara ihtiyaç duyulduğu tartışmalarına yol açmıştır. AB'nin içerisinde çok fazla olan ya da daha sonra oluşabilecek entegrasyon modelleri vardır. Bunların en bilinenleri, AB ülkeleri arasında serbestçe dolaşım hakkı tanıyan 4'ü AB üyesi olmayan 26 ülkeden oluşan Schengen alanı ya da ortak para birimini kullanan ülkelerin birleştiği Euro Alanı'dır (Şahin, 2017: 70-71).

Tüm bunların yanında, AB'nin gerçekleştirdiği Ortak Pazar üye ülkelerin yeni düzenlemeler yapmasını sağlayarak rekabet bakımından küresel bir bakış açısı kazandırmaktadır. Mal, hizmet, sermaye ve işgücü konularında serbest dolaşım hakkı tanıyan Ortak Pazar üye ülkelere, özellikle Almanya, Fransa ve İngiltere'ye çok büyük yararlar sağlamaktadır. Ortak Pazar'ın yanında AB üyesi ülkelerin birbirlerine serbest erişim yapmak amacıyla getirilen pasaport hakkı, şirketlerin merkezlerinin tek bir noktada toplanmasını sağlayarak yapılacak işlemlerde maliyetlerin düşmesine ve daha basit işlemlerle şirket faaliyetlerin gerçekleştirmesine olanak tanımıştır(Kılcı, 2018: 2).

2.2. Brexit Süreci

Birleşik Krallık'ın AB'den ayrılmak istemesi (Brexit) ilk kez 1975 yılına dayanmaktadır. AET üyeliğinden çıkmak isteyen Birleşik Krallık dönemin iktidarında olan İşçi Partisi, kendi içerisinde bir fikir ayrılığı yaşayarak halkın onayını almak için referanduma gitmiştir. Başbakan Harold Wilson tarafından yapılan referandumda, halkın % 62'si toplulukta kalmak istemiştir. Böylece AB'ye devam eden Birleşik Krallık, üyeliğini günümüze kadar sürdürmüştür (Topaloğlu, 2018: 348). Brexit kelime olarak, Birleşik Krallık'ın AB'den çıkması anlamına gelen 'Britain' (Britanya) ve 'Exit' (Çıkış) sözlerinin birleşmesiyle meydana gelen bir kısaltmadır (Topaloğlu, 2018: 342). Böylece bu kısaltma tamamen gerek Birleşik Krallık gerekse AB için son derece tarihsel bir süreci oluşturan kavram haline gelmiştir (Konuralp ve Adaş, 2018: 520).

İngiltere'nin koalisyon hükümetinde 2010-2015 yılları arasında Başbakan olan D. Cameron, 2015 yılında yapılacak olan seçimlerde Muhafazakâr Parti'nin tek başına iktidar olması halinde, Lizbon Antlaşması'nın hukuki açıdan ülkelerin AB'den çıkma hakkının olması nedeniyle seçim politikası olarak Birleşik Krallık'ın AB'den çıkması için referandum yapacağını belirlemiştir (Erdem ve Yalçın, 2019: 348). Öncellikle AB'nin rekabet politikalarına odaklanan Cameron, Mayıs 2015 seçimlerini kazanarak AB'ye egemenlik (siyasi, ekonomik ve kültürel haklardan AB'ye mecbur olmak), göçmenler (birlikten gelen göçmenlerin vergi muafiyeti ya da çocuk yardımları gibi haklarının olmaları), finansal alanda düzenlemeler yapılması ve Euro Alanı'na girmeyen ülkeler için değişiklikler yapılması talebinde bulunmuştur. Bu kapsamda Cameron Euro'yu ortak para olarak kabul etmeyen üye ülkeler için tek para biriminin dezavantaj yarattığını iddia ederek eleştirmektedir (Sokullu, 2017: 28-29). Tüm bunların yanında Birleşik Krallık'ın AB bütçesine yaptığı katkıda tartışılmaktadır. 14 milyar Sterlin ile Almanya ve Fransa'nın ardından 3. en büyük bütçeyi ödemekte ve bu tutar AB bütçesinin yaklaşık olarak % 13'ünü karşılamaktadır (Euronews, 2018). Bu ödemeyi Birleşik Krallık farklı alanlarda değerlendirmek istemekte ve katkıda bulunmakta sorun yaratmaktadır.

AB tarafından bakıldığında ise Birleşik Krallık'ın bu talepleri yılgınlığa neden olmuştur. Çünkü Birleşik Krallık Euro Bölgesi, Adalet ve İçişleri, Schengen Bölgesi dışında olması gibi temel konularda imtiyazlara sahiptir. Zaten AB'de, ekonomik açıdan 2009 Euro krizinin yaşanması ve 2011'de başlayan Suriye iç savaşının küresel bir boyut kazanması, sosyal ve politik açıdan AB'nin istikrarının azalmasına sebep olmuştur. Ayrıca Brexit'in gerçekleşmesi durumunda diğer üye ülkelere örnek olarak üye ülkelerin aynı hakkı elde etmek istemeleri, AB üzerinde baskılar oluşturmaktadır (Zengin, 2016: 4). Daha sonra Cameron 2016 yılının başında AB ile yaptığı müzakerelerde başarılı sonuçlar aldığını açıklamış ve bir anlaşmaya varıldığını söylemiştir. Özellikle AB üyesi ülkelerden İngiltere'ye gelen göçmenlerin sosyal haklardan dört yıl geçtikten sonra yararlanmaları ve yapılacak olan referandumda AB ile devam etmeyle ilgili bir karar çıkması halinde bunun müfredata geçeceğini belirtmiştir. Bu anlaşmanın 28 ülke içerisinde İngiltere'ye özel statü vereceğini söylemiştir (BBC News, 2016).

Böylelikle Birleşik Krallık tarihinde ilki 1975 yılında yapılan referandumdan bu yana gerçekleşen ikinci referandum 23 Haziran 2016 yılında yapılmıştır. Referandum sonucunda, halkın % 48'i AB'den çıkmak istememesine rağmen % 52'si Brexit'i destekleyerek, Birleşik Krallık'ın AB üyeliğinden ayrılma süreci başlamıştır (Sokullu, 2017: 29). İngiltere'de AB'den ayrılmak isteyenlerin oranı % 53,4 iken % 46,6'sı ise kalma yönünde oy kullanmıştır. Galler'de oy kullananların % 52,5'i AB'den ayrılmak isterken % 47,5'i AB üyeliğinin devam etmesini istemiştir. İskoçya'nın % 62 gibi büyük bir çoğunluğu Brexit'i desteklemezken % 38 Brexit'ten yana oy vermişlerdir. Kuzey İrlanda da ise halkın % 55,8'i AB'yi isteyen tarafta oy kullanırken % 44,2'si AB'den ayrılmak için oy kullanmıştır (Baykal, 2017: 161-162). Oylama çağındaki herkesin katılığı referanduma katılım % 71,8 olarak gerçekleşmiş ve 30 milyondan fazla insan oy kullanmıştır (Hunt ve Wheeler, 2017 BBC News).

Referandum Birleşik Krallık'ta hem Başbakan hem de Hükümet değişikliğine sebep olmuştur. Muhafazakâr Parti içerisindeki gücünü korumak, AB'yi istemeyenlerin etkisini azaltmak, AB'den daha fazla ayrıcalık elde etmek gibi farklı nedenlerle referanduma giden ve AB'de kalma yönünde kampanya yürüten David Cameron başarılı olamamış hem parti başkanlığını hem de başbakanlıktan istifa etmiştir (Baykal, 2017: 162). Bunun sonucunda Muhafazakâr Parti liderliğini kazanan Theresa May Başbakan olmuştur. May, Brexit kararının uygulanması gerektiğini belirterek halkın vermiş olduğu karara saygı duyulmasını istemiştir. Her fırsatta Brexit sürecini tamamlamayı dile getirmesine rağmen Brexit'e karşı olmamıştır. Referandumdan bir ay önce İngiltere'nin AB'de kalması için kampanyalar yürütmüştür. Böylece, 29 Mart 2017 tarihinde Brexit işlemlerine başlayarak 29 Mart 2019'da ayrılığın gerçekleşmesini hedef haline getirmiştir. Ancak, işler istediği gibi olmamış, partisinden birçok üst düzey yöneticinin karşı çıkması ve İngiliz Parlamentosunda, AB'den ayrılmak için yapılacak olan anlaşmanın kabul edilmemesi bir kargaşanın oluşmasına neden olmuştur (Euronews, 2019c). Brexit oylamasının Parlamentodan geçmemesinin nedeni olarak en çok May'in AB ile müzakerelerinde Birleşik Krallık'ın bir parçası olan Kuzey İrlanda ile AB üyeliği bulunan İrlanda Cumhuriyeti arasındaki sınırın kalmasının garanti altına alınması ve Brexit'in olması ya da olmaması durumunda bunu değiştirmemesi görülmüştür (BBC News, 2019a).

May, AB ile anlaşarak ayrılmak istemesinin ardından Parlamento'da yapılan anlaşmanın üç kez reddedilmesiyle, bu krizi aşamamasının sonucunda 7 Haziran 2019 tarihinde görevi bırakacağını açıklamıştır

(Euronews, 2019b). Bu kararın ardından, Muhafazakâr Parti başkanlığını kazanan eski Londra Büyükşehir Belediye Başkanı Boris Johnson, 23 Temmuz 2019 tarihinde başbakanlık koltuğuna oturmuştur (TC Dışişleri Bakanlığı, 2019).

Theresa May, Ortak Pazar'a karşı çıkmaktadır. Çünkü 1992 yılında imzalanan AB Ortak Pazar Antlaşması, malların, hizmetlerin, paraların ve AB üyesi ülkelerde yaşayan insanların tek bir ülkedeymiş gibi serbest dolaşımını sağlamaktadır. AB ülkeleri arasında serbest dolaşım olduğu için yoksul ülkelerden daha zengin ülkelere göçler yaşanmıştır. Dolayısıyla, İngiltere'ye yapılan göçlerin fazlalığı farklı sorunlar doğurmaktadır (Hunt ve Wheeler, 2017 BBC News). Örneğin, İngiltere'ye birlik içerisinden ya da dışından ortalama 300 bin göçmen geliyordu. İngiltere'nin AB üyesi olmasından dolayı gelen göçmenlere bir türlü kota koyamaması ve İngiltere'ye teröristlerin girişlerinin kolaylaşmasında güvenlik sorunları yaratması seçmenlerin birlikten ayrılma kararı vermesini kolaylaştırmıştır (Sokullu, 2017: 32).

Küresel eylem ve işbirliğinin zorunlu olduğu yerlerde, öz kimlikler daralma yaşamaktadır. Kimliğe bağlı sosyal ve siyasi hareketler, ister milliyetçi isterse politik olsun, gittikçe ağır basmaktadır. Bunun en son örneği Brexit'te yaşanmıştır (UNDP, 2016). 2000'li yıllarda Eurobarometer şirketi tarafından yapılan anketlerde AB üyesi ülkeler ile Birleşik Krallık'ta yaşayan insanlara, "Kendinizi sadece millet olarak değil Avrupalı olarak da gördüğünüz oluyor mu?'' sorusuna verilen cevaplar Şekil 1'de gösterilmiştir. 2006 yılında anket sorusuna verilen cevaplar sık sık, bazen ve asla şeklinde olmuştur (Gürsoy, 2019: 20). Birleşik Krallık vatandaşlarının büyük çoğunluğu (% 70'e yakını) kendilerini Avrupalı olarak görmezken AB üye ülkelerin vatandaşlarının yarısından azı kendilerinin Avrupalı olarak tanımlamamaktadır. Bu açıdan bakıldığında Brexit'te milliyetçilik unsuru önemli karar belirleyicilerdendir.

Şekil 1. Eurobarometer Şirketinin Anket Sonuçları.

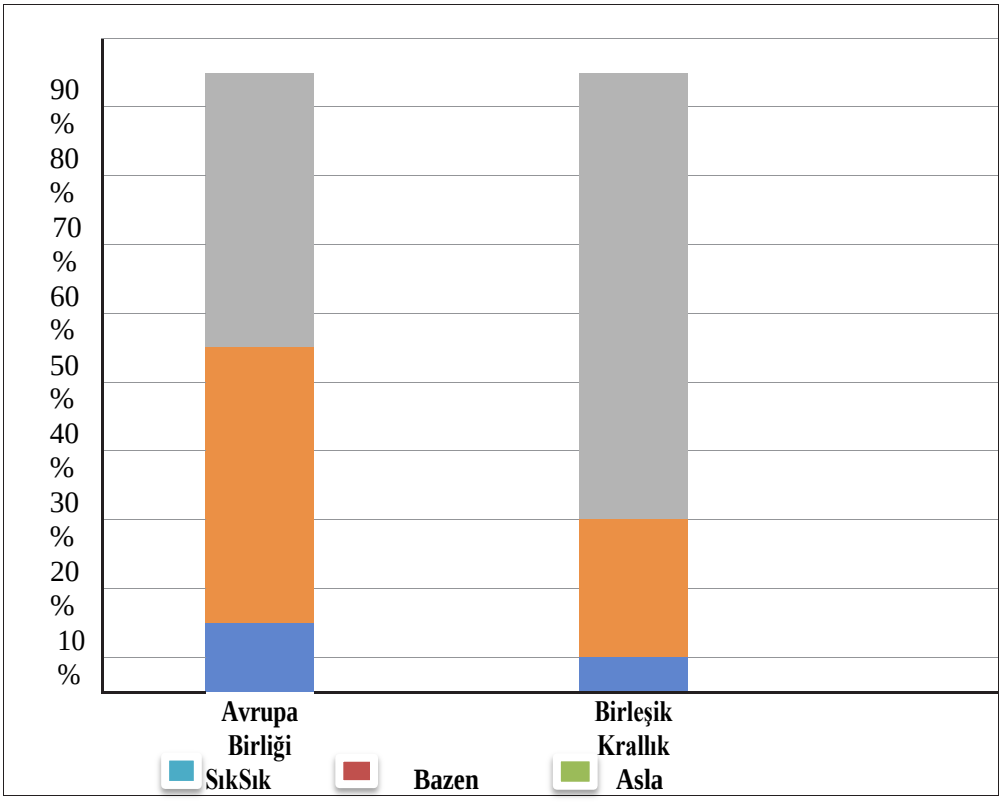

Kaynak: Gürsoy, 2019: 20.

AB'den ayrılmak öyle kolay görünmemektedir. Çünkü üye devletler arasında binlerce konuyu kapsayan 43 yıllık anlaşmalar vardır. Brexit sonrası ticaret anlaşmalarının yeniden düzenlenmesi için Avrupa genelinde 30'dan fazla bölgesel ve ulusal parlamentonun onayına ihtiyaç olacaktır. Hatta bazı üye ülkelerin, oylamadan önce referanduma gitme kararı almaları muhtemeldir. Ayrıca hem birlikten ayrılan ülke hem de birliğe üye ülke ekonomilerinin zarar görme tehlikesi vardır (Hunt ve Wheeler, 2017 BBC News). Tüm bu sebeplerden dolayı Brexit'in gerçekleşmesi biraz zaman alacak ve Brexit'in gerçekleşme tarihi, Boris Johnson'un ertelenme talep ettiği mektubuna istinaden, AB üyeleri tarafından 31 Ocak 2020 tarihine ertelenmiştir (Euronews, 2019a).

3. BREXİT SONRASINDA OLASI SENARYOLAR

Brexit sonrasında İngiltere ve AB arasında yapılması beklenen anlaşmalara ilişkin olasılıklar gün geçtikçe daha çok endişe yaratmaktadır. Yeni anlaşmaların yapılmasındaki zorluklar ya da sıkıntılar, belirsizlik ve strese neden olmaktadır. Dolayısıyla birkaç yıl sürecek olan müzakereler ışığında anlaşmanın şekli ortaya çıkacaktır (Kılcı, 2018: 5). Eğer AB ile Birleşik Krallık arasında anlaşma olmadan bir ayrılık (Sert ya da Anlaşmasız Brexit) gerçekleşirse bu her iki taraf içinde hem ekonomik hem de siyasi yönden ağır sonuçlar doğurur. Ancak, İngiltere'de Brexit sürecinde en çok istenilen iki model Kanada ve Norveç modelidir. İktidar partisi Kanada modelini isterken, ana muhalefetteki İşçi Partisi ise Norveç modelini benimsemiştir (BBC, 2019b). Ayrıca İsviçre modeli, Türkiye'nin de içerisinde olduğu Gümrük Birliği modeli, Dünya Ticaret Örgütü kapsamında yapılacak olan anlaşmalar, olasılıklar arasında yerini almıştır.

Bunların yanında İngiltere'nin AB ülkeleriyle tarife uygulamadan ticaret yapmasını sağlayan bir serbest ticaret anlaşması yaparak İngiltere, AB üyesi olmayan ülkelerle kendi istediği politikaları yürürlüğe koyabilecektir. Ancak bunun da ürün standartları, işgücü piyasası, sağlık, güvenlik düzenlenmesi gereken zorlukları vardır. Ayrıca Brexit'in gerçekleşmesi halinde AB İngiltere'nin lehine olabilecek bir anlaşmaya diğer ülkelerin de birlikten ayrılmak istemesine örnek teşkil edeceğinden dolayı sıcak bakmayacaktır (Kılcı, 2018: 6-7).

3.1. Norveç Modeli

1994 yılında AB üyeliği bulunmayan ülkeler için Tek Pazar'a dahil olma fırsatı tanımak amacıyla kurulan Avrupa Ekonomik Topluluğu (EEA) oluşturulmuştur. AB'nin yanında Norveç, Lihtenştayn ve İzlanda EEA'ya üye olmuştur. AB'nin kurallarının geçerli olduğu bu kuruluşta, istihdam, tüketici hakları, çevre gibi konular başlıca uygulama alanlarıdır. AB üyeleri hariç EEA'ye dahil olan diğer ülkeler, Gümrük Birliği'nde olmadıklarından dolayı tarifeleri kendileri belirleyerek parasal birlik, iç işleri, adalet, ortak güvenlik ve savunma politikalarına katılma zorunlulukları bulunmamaktadır. Ayrıca EEA'ya üye olan ülkeler, Ortak Pazar'a ve AB bölgesel fonlarına katkı sağlamaları gerekmektedir (Zeytinoğlu, 2016: 17). Örneğin, AB üyesi olmadığı halde EEA'da bulunan Norveç, AB bütçesine katkı yapmak gibi sorumlulukları yerine getiren ve AB vatandaşlarının serbestçe dolaşabilmesinin yanında iş bulabildikleri bir ülkedir. Temelde AB hukuk sisteminden esinlenen Norveç'in hukuk düzeni tarım, balıkçılık, iç işleri ve adalet gibi konularda kendine ait olan yasaları da mevcuttur. Brexit'in gerçekleşmesi durumunda Birleşik Krallık'ın bu modele geçmek istemesi olasıdır (Örmeci, 2017: 57). Özellikle İşçi Partisi bu modele sıcak bakarken AB'nin de bu modele

hayır demeyeceği düşüncesindedir. İktidardaki Muhafazakâr Parti ise Birleşik Krallık'ın AB bütçesine ödeme yapmasına karşı çıkmaktadır. Dolayısıyla bu modeli benimsememektedir (BBC, 2019a).

Her ne kadar tek pazarın verdiği ekonomik olanaklar cazip olsa da egemenlik haklarını oldukça önemseyen Birleşik Krallık, siyasal yetkilerini paylaşma konusuna sıcak bakmamaktadır. Ekonomik açıdan kolaylıklar sağlamasına rağmen göçmenlerin gelişini engelleyemeyen bu model, Birleşik Krallık için pek uygun görülmemektedir (Konuralp ve Adaş, 2018: 529). Bunun yanı sıra, en önemli iki konu olan tarım ve balıkçılık sektörünü koruma altına alan Norveç, AB'nin karar alma süreçlerinde hiçbir etkinliği yoktur. Birleşik Krallık'ın bu modeli benimsemesi halinde, söz konusu olan sektörlerde olumsuzluklar yaşayacağı aşikardır (Zeytinoğlu, 2016: 17).

3.2. İsviçre Modeli

İsviçre, EEA'ya dahil olmamasına rağmen 1960 yılından beri Avrupa Serbest Ticaret Alanı'na (EFTA) üyedir. Bununla birlikte, AB ile İsviçre aralarında 100'den fazla sektörde ikili anlaşma yaparak ticaret ilişkilerini devam ettirmektedir. Ticari antlaşmalar sayesinde AB ortak pazarının içinde bulunan İsviçre, hizmetler ve bankacılık sektöründe AB ile tam bir etkileşim sağlayamamaktadır (Zeytinoğlu, 2016: 18). Norveç gibi EEA'da yer almayan İsviçre, AB bütçesine çok az katkı yapan bir ülke konumundadır. AB'nin birçok yasalarının uygulaması İsviçre'de yapılmasının yanında serbest dolaşım olarak bilinen Schengen bölgesinde de yer almaktadır. Birleşik Krallık'ın rahatça geçebileceği bu model, demokratik, zengin ve tarafsız olma konularında çok iyi bir durumda olan İsviçre'nin bu yönünü, Birleşik Krallık'ın da başarılı bir şekilde göstermesi tartışılmaktadır (Örmeci, 2017: 57).

Tüm bunların yanında, dış politika bakımından İsviçre ve Birleşik Krallık arasında farklılıklar vardır. Özellikle tarafsızlık konusunda Birleşik Krallık'ın ileride sorunlar yaşaması muhtemeldir. Çünkü İsviçre tarih boyunca tarafsızlığı benimsemiş bir kültürden gelmektedir. NATO üyesi olmayıp Birleşmiş Milletler'e (BM) çok yakın bir zamanda üye olan İsviçre, BM'nin uluslararası kararlarında etkin bir rol oynamamaktadır. İsviçre'nin yanında BM'nin beş daimi ülkesinden biri olan Birleşik Krallık'ın veto yetkisi dahi bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Birleşik Krallık'ın bu modeli benimsemesi zor görünmektedir (Zeytinoğlu, 2016: 18).

3.3. Kanada Modeli

AB ile Kanada arasında hemen hemen tüm sektörlerde gümrük vergisinin % 98'inin kaldırılmasını planlayan Kapsamlı Ekonomik ve Ticari Anlaşması (CETA) ile her iki taraf için de büyümeye ve istihdama katkı sağlaması öngörülmektedir (İTO, 2016). Kanadalı ihracatçıların bu anlaşma kapsamına girebilmesi için üretilen malların Kanada'da olması ve ihracat yaptıkları sektördeki malların AB standartlarına uygun olması gerekmektedir. Ayrıca, anlaşma bankacılık sektörünü kapsamamaktadır (Zeytinoğlu, 2016: 18). Böyle geniş kapsamlı bir ticaret antlaşmasının Birleşik Krallık tarafından ekonomik bakımdan tercih edilebilir; ancak İngiliz finans sektörünün AB'ye serbest girişi yok etmesi nedeniyle Birleşik Krallık'ın bu modeli kullanması birçok sorunu beraberinde getirme olasılığı yüksektir (Örmeci, 2017: 58).

Kanada, Ortak Pazara girebilmek için AB bütçesine katkıda bulunmamaktadır. Örneğin; AB ile anlaşmaya bazı ilaveler eklenmesine ve mali hizmetlerinde anlaşmanın bir parçası olarak görülmesine eski Brexit

Bakanı David Davis sıcak bakmış ve bu modelin benimsemesini kolaylaştıracağı görüşünü savunmuştur (BBC, 2019b).

3.4. Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) Modeli

Brexit'in gerçekleşmesi halinde Birleşik Krallık'ın başka bir seçeneği yoksa ticari ilişkilerinde hem AB üyesi ülkeler hem de dünyadaki diğer ülkelerle ticari kurallarını DTÖ'ye göre belirleyecektir. DTÖ'nün amacı ikili anlaşmazlıkları gidermek ve ülkeler arasında çok taraflı ticaret yapmaktır. Bu model sert ya da anlaşmasız Brexit olarak da bilinmektedir. Anlaşmasız Brexit'in gerçekleşmesi halinde, Birleşik Krallık vatandaşlık hakları, serbest dolaşım, İrlanda sınırı, göç sorunu gibi birçok problemin çözümünde daha da zorlanacaktır. Ayrıca Birleşik Krallık'ın sert Brexit ile AB'den ayrılması birçok uzmana göre ekonominin daha da kötüye gitmesi olası görünmektedir (Konuralp ve Adaş, 2018: 531-32). Örneğin, İngiltere Merkez Bankası Başkanı (BoE) Mark Carney, anlaşmasız bir ayrılığın ülke ekonomisinde büyümeyi yavaşlatabilir ya da enflasyonun yükselmesine neden olabileceğini söylemiştir. Sert Brexit ile ekonomide % 8 yerine % 5,5 daralma yaşanabileceğini kaydetmiştir. Ancak böyle bir durumda ekonomik zararın azaltılabilmesi için hazırlıkların yapılması gerektiğini belirtmiştir (NTV, 2019).

DTÖ kurallarının geçerli olduğu Singapur ve Hong Kong gibi bazı ülkeler, dünyadaki diğer ülkelere serbest ticaret yapma hakkına erişmekte ve katkı olmadan liberal bir model uygulama yönünde adımlar atmıştır. Ancak böyle bir durum, gerek AB karşıtı sol çevrelerin tepkisini çekebilir, gerekse bazı sektörlerde Birleşik Krallık üreticilerinin işine gelmeyebilir (Örmeci, 2017: 59). Bunun yanında İngiltere'de üretilen ürünlerin ihracatında büyük sıkıntıların yaşanması muhtemeldir. Örneğin, otomotiv sanayi ihracatı (AB ülkelerine yapılan ihracatta en büyük paya sahip olan kalem), tarife ve tarife dışı engellerden dolayı zarara uğrayabilecektir (Kılcı, 2018: 6).

3.5. Gümrük Birliği Modeli

AB ile Birleşik Krallık arasında ortak bir dış gümrük tarifesi uygulayarak Serbest Ticaret Anlaşması (STA) yapılması sayesinde, menşe kurallarına olan gereksinim yok olacak ve serbest bir şekilde ticaretin devam etmesi sağlanacaktır. Bu model daha çok hizmet sektörünü kapsadığı için Birleşik Krallık'ın Ortak Pazar dışında başka bir alternatifi olacak ve finans sektörü için de önem arz edecektir. Brexit'ten sonra bu modelin uygulamaya girmesi yüksek bir ihtimaldir. Ayrıca, Kuzey İrlanda ve İrlanda Cumhuriyeti arasındaki sınır sorununu çözmesi beklenmektedir (Gürsoy, 2019: 29).

Gümrük Birliği modelinin avantajları olduğu kadar dezavantajları da bulunmaktadır. Öncelikle Birleşik Krallık'ın egemenlik sorununu ortadan kaldırmayacağı görüşü yüksektir. Örneğin, AB üyesi olmadığı halde Gümrük Birliği'nde bulunan Türkiye, AB'nin karar alma mekanizmalarına dahil olmadan yapmış olduğu ticari anlaşmaların kararlarını yerine getirmek zorundadır. Ancak Birleşik Krallık'ın egemenliğini riske atacakları böyle bir durumu düşünecekleri ve hemen kabul etmeyecekleri kesindir (Örmeci, 2017: 58). Çünkü hizmetler ve zirai ürünler hariç mal ticaretinde Ortak Pazara erişim sağlayan Türkiye, tarifeler konusunda hiçbir yaptırımı bulunmamakta, AB'nin belirlediği koşulları kabul etmek zorundadır. Yoksa ağır yaptırımlarla karşı karşıya kalacaktır. İşte böyle bir durumu İngiltere'nin kabul etmesi anlamlı görülmemektedir (Kılcı, 2018: 6). Ayrıca, İngiltere'nin birçok ülkeyle STA anlaşması yapma olanağı tanıyan bu model, Brexit'i destekleyenler açısından oldukça önemlidir (Euronews, 2019).

AB ile Birleşik Krallık arasındaki anlaşmada yapılabilecek modeller incelendiğinde, Birleşik Krallık karar alma sürecine kendisinin olmadan karar verilmesini istememekte, ancak Ortak Pazar'a olabildiğince en geniş alanda ulaşmaya gayret etmektedir. Bu da Norveç modelinin vermiş olduğu serbestlik ile Kanada modelinin getirmiş olduğu sınırlı yükümlülükler arasında yeni bir model geliştirerek Birleşik Krallık'a uygun olması gerekmektedir. Fakat böyle bir model, AB tarafından kabul edilmemektedir (Gürsoy, 2019: 30).

4. BREXİT'İN AB'YE ETKİSİ

Brexit'in gerçekleşmesi durumunda yalnız Birleşik Krallık ya da Avrupa değil, aynı zamanda dünyadaki birçok ülke etkilenecektir. Dünyanın en büyük 5. ekonomisi olarak görülen Birleşik Krallık'ın 65 milyon nüfusu ve 2.8 trilyon dolar GSYH'si bulunmaktadır. Dünyadaki GSYH'nin % 4'ünü oluşturan İngiltere, AB'ye ticaret ve tedarik olarak yüksek entegrasyon sağlamaktadır (Gürsoy, 2019: 14). Ayrıca AB üyesi olmayan fakat AB standartlarına bağlı kalan Norveç ve İsviçre gibi ülkeler de Brexit ile derinden etkilenecektir, çünkü İngiltere ihracatının % 5'i ile ithalatının % 4'ü sadece bu iki ülkeyle gerçekleşmektedir (Euronews, 2018).

4.1. Siyasi Etkisi

Brexit referandumuyla beraber en büyük siyasi sonuç entegrasyona duyulan şüpheci yaklaşımların tekrardan gün yüzüne çıkmasıdır. AB şüpheciliği her ne kadar geçmişe dayansa da (1957 Roma Antlaşması) Birleşik Krallık içerisinde her zaman var olmuştur. Ancak Brexit, diğer üye ülkelerin AB'ye olan şüpheciliğinin artmasına neden olmuştur. Örneğin, Fransa Ulusal Cephe Partisi başkanı Marine Le Pen, aynı referandumun Fransa'da da yapılması gerektiğini söylemiştir. Aynı şekilde Hollanda Özgürlük Partisi başkanı Geert Wilders, Avrupa genelinde bir referandum olması gerektiğini açıklamıştır. Bunların sonucunda, AB'ye olan güven zedelenmiş ve AB'nin geleceğinin tartışılmasına yol açmıştır (Zeytinoğlu, 2016: 21-25).

Avrupa Birliği Antlaşması'nın 50 maddesinde AB üyeliğinden çekilmek isteyen bir devlet olursa AB'ye üye devletlerin onayını alma ya da üye devletlerin her biriyle ayrı müzakere yapma gibi bir zorunluluğu bulunmamaktadır. Ancak, Avrupa Konsey'inin ve Parlamento'nun onayından geçmesi koşulu vardır. Dolayısıyla birlikten çıkmak isteyen ülkelerin üye devletlerle bir uzlaşı yapması gerekmektedir (Topaloğlu, 2018: 348). Bu antlaşmadan önce herhangi bir ülkenin AB'den ayrılması için resmi bir düzen bulunmamaktadır. Sadece, AB'den ayrılmak isteyen ülkenin kararı etkili olarak Avrupa Konseyi'ni bilgilendirmesi ve AB ile ayrılma kararı için müzakere etmesi gerekmektedir (Hunt ve Wheeler, 2017 BBC News). Anlaşmada müzakere süresi iki yıl olarak belirlenmiştir. Belirtilen süre içerisinde müzakerelerde herhangi bir sonuç çıkmazsa, birlikten çıkmak isteyen ülkenin üyeliği düşecektir. Ancak müzakereler sürecinde yeni anlaşmaların kabulü halinde, üye ülkenin AB'deki tüm hakları ve yükümlülükleri olduğu gibi kalacaktır (MAKFED, 2019). Dolayısıyla, 2009 yılında Lizbon antlaşmasıyla getirilen yeni değişikliklerle AB'den ayrılma süreci yeniden düzenlenmiş ve hangi hukuki süreçlerin gerçekleşmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu kapsamda ilk genişleme sürecinde AB'ye üye olan Birleşik Krallık, Brexit sürecinde AB'den ayrılan ilk devlet olacaktır (Topaloğlu, 2018: 341-342).

Brexit'in gerçekleşmesi durumunda, Birleşik Krallık'ın AB'ye yaklaşık olarak 60 milyar Euro civarında bir ödeme gerçekleştirmesi gerektiği, AB'de yaşayan İngilizlerin vatandaşlık ve diğer haklarının nasıl olacağı

hakkında farklı senaryolar vardır. Bununla birlikte İrlanda Cumhuriyeti ile Kuzey İrlanda arasında bulunan sınırın yeni hali için yapılacak işlemler kesinlik kazanacaktır(Erdem ve Yalçın, 2019: 348).

May'in AB'de anayasa çalışmaları oldukça önemli bir yere sahiptir. AB vatandaşları arasında birlikteliği güçlendiren anayasal faaliyetler, kültürel fikirler yaratarak sosyal düzenleme sağlamaktadır. Buna rağmen birlik içerisinde farklı çıkar gruplarını bir arada tutmaya ya da sosyal kimlik, ortak kültür, tarih ve ortak din gibi olması gereken unsurlara gereksinim duyulmaktadır. Ancak herhangi bir kriz durumunda AB politikaları ya da kanunları yapma sürecine vatandaşlar dâhil edilmemiş; böylece AB'ye olan ilgileri azalmıştır. Bu açıdan bakıldığında Brexit bu tarz sorunları ya da krizleri gün yüzüne çıkarmıştır (Cengiz, 2017: 551-552).

4.2. Ekonomik Etkisi

Birleşik Krallık'ın AB'ye yaklaşması, siyasi bir entegrasyondan çok ekonomik amaçlı olmuştur. Çünkü Birleşik Krallık'ın coğrafi konumu itibariyle bir ada ülkesi olması, dünyada yaşanan savaşlarda birçok avantaj sağlamıştır. Avrupa devletleri gibi işgal altında kalmamış ve İngiltere toplumu kendilerini transatlantik bir güç olarak tanımlayarak AB'ye mesafeli davranmıştır. Örneğin, 2003 Irak savaşının küresel bir boyut kazanmasıyla İngiltere'nin politikaları, özellikle Fransa ve Almanya gibi AB üyesi ülkeleriyle aynı fikirde değil de ABD ile yakınlaştığı görülmüştür. Yine aynı şekilde 2009 yılında başlayan Avrupa Borç Krizi'nin ardından Brexit sürecinin olması, ekonominin İngiltere ile AB arasında en önemli bağ olduğunun göstergesidir (Gürsoy, 2019: 21). Dolayısıyla Brexit'in yalnız AB ekonomisine etkisi olmayacaktır. Bunun yanında Birleşik Krallık'ın kendisine ve daha birçok ülkeye etkisi olacaktır. Ancak aşağıda sadece AB, Birleşik Krallık ve Türkiye ekonomilerine olan etkisine değinilmiştir.

4.2.1. Birleşik Krallık ve AB Ekonomisine Etkisi

İngiltere, Haziran 2016'da AB'den ayrılmak için oy verdiğinde, birçok tahminci sonucun ülkeyi durgunluğa sürükleyeceği konusunda aynı görüşü savunuyorlardı. Bir hükümet çalışmasında, ev fiyatlarının beşte birine kadar düşeceği ve işsizliğin 800.000'den fazla artacağı öngörülüyordu. Ancak böyle bir yavaşlama olmadı. Her ne kadar İngiliz GSYH'si ikinci çeyrekte % 0,2 oranında düşse de ekonomik büyüme referandumdan bu yana % 4,6 artmış, işsizlik oranı ise 45 yılın en düşük seviyesinde kalmıştır (The Economist, 2019a).

2017 yılında İngiltere ekonomisinin büyümesi yavaşlamıştır. Enflasyon 2016 yılında % 2,6 yükselmiş; ancak işsizlik 42 yılın en düşüğü olan % 4,4 seviyelerinde kalmaya devam etmiştir. Yıllık konut fiyatları artışı Haziran 2016'daki %8,2'lik artıştan sonra düzenli bir şekilde %3.2'ye kadar düşmüştür. Bu, beş yılın en düşük fiyat artışıdır, ancak yine de enflasyondan yüksektir, dolayısıyla konut fiyatlarındaki reel artışlar enflasyonu da yükseltmiştir (Hunt ve Wheeler, 2017 BBC News). Bununla beraber kredi derecelendirme kuruluşları İngiltere'nin not görünümünde değişiklikler yapmıştır. Örneğin, Moody's Aa1 negatif, S&P ise AA negatif notlarını vererek İngiltere'nin kredi notu görünümünü düşürmüşlerdir (JEA, 2019).

Dünya para ticaretinin % 37'sine ve sınır ötesi kredilerin % 18'ine ev sahipliği yapan Londra, finansal açıdan oldukça önemlidir. Londra, türevler, varlık yönetimi, sigorta ve yatırım bankaları için bir merkez konumundadır. Bu nedenlerle Brexit, dünyanın en büyük uluslararası finans merkezinin en zorlu sınavıyla karşı karşıya olduğu anlamına gelmektedir (The Economist, 2019b). Londra dışında Birleşik Krallık'ta Leeds, Glasgov, Edinburg gibi finans merkezleri de bulunmaktadır. Brexit'in gerçekleşmesi durumunda AB, bu finans merkezlerini kendi üye ülkelerinin şehirlerine kaydırabilir. Böyle bir durumda İngiltere'nin finans

sektöründeki rekabetçi gücü zarar görebilir. Aynı şekilde Avrupa ülkelerinin Londra bankalarında yapmış oldukları önemli işlere bakıldığında ise bu yer değiştirme AB üyesi ülkeleri de olumsuz etkileyebilmektedir (Altay, 2016: 4-5).

Cameron ve daha birçok üst düzey yönetici Brexit'in gerçekleşmesi halinde, İngiltere'de çok yakında ekonomik krizin olacağını öngörmüştür. Referandumdan bir gün sonra Sterlin, Dolara karşı % 10, Euroya karşı ise % 15 değer kaybetmiştir (Hunt ve Wheeler, 2017 BBC News). Görülen bu yüksek düşüşler uluslararası rezerv para olma konusunda Sterlini olumsuz etkilemiştir. Ayrıca milli gelirde % 1 ile % 9 arasında bir azalma yaşanarak hane halklarının harcamalarının azalmasına sebep olmuştur. Bunun yanı sıra dış ticarette olumsuz etkilenerek daralmalar meydana gelmiştir (Gökçenoğlu ve Türko, 2018: 145). Çünkü İngiltere ihracatının neredeyse yarısını (% 49,2'sini), ithalatının ise yarısından fazlasını (% 53,7'sini) AB üyesi ülkelerle yapmaktadır. Dolayısıyla Brexit'ten sonra yapılacak olan yeni ticaret anlaşmaları gerek Birleşik Krallık'ın gerekse AB'nin dış ticaret hacminin belirlenmesini sağlayacaktır (Altay, 2016: 3).

Tablo 1. Birleşik Krallık'ın 2018 Yılı Dış Ticaret Hacmi

Sıra	İhracat	Değer (bin ABD doları)	Sıra	İthalat	Değer
1	ABD	65 314 679	**1**	Almanya	91 572 792
2	Almanya	46 747 014	**2**	Çin	63 377 249
3	Hollanda	33 141 747	**3**	ABD	63 254 032
4	Fransa	31 893 335	**4**	Hollanda	55 191 792
5	İrlanda	28 189 853	**5**	Fransa	37 684 581
11	Türkiye	13 672 464	**14**	Türkiye	11 543 921
	Dünya	**487 069 299**		**Dünya**	**669 640 211**

Kaynak: International Trade Centre (ITC), 2019.

2018 yılı itibariyle Birleşik Krallık'ın dış ticaret hacmini gösteren Tablo 1 'de en çok ihracat ve ithalat yapılan ilk beş ülke verilmiştir. Tabloya göre, Birleşik Krallık'ın ABD'den sonra en çok ihracat yaptığı ülkeler AB üyesi ülkeleri olup toplam ihracatının %10'unu ve ithalatının %14'ünü sadece Almanya ile yapmıştır. Dolayısıyla Brexit'in gerçekleşmesi halinde dış ticaret hacminin olumsuz olarak etkilenmesi beklenmektedir.

Birleşik Krallık'ın Türkiye ile yaptığı dış ticaret hacminin toplam 25.216.567 bin dolara ulaşması, Brexit sürecinin Türkiye'yi de etkilemesi çok yüksek ihtimaldir. Bu nedenle aşağıda Brexit'in Türkiye ekonomisine etkisinden bahsedilmektedir.

4.2.2. Türkiye Ekonomisine Etkisi

Brexit, Türkiye'yi hem ekonomik hem siyasi açıdan etkileyecektir. Öncelikle siyasi açıdan Türkiye ve İngiltere arasında Gümrük Birliği, NATO gibi uluslararası iş birlikleri vardır. Bu iş birliklerin yanında AB ile Birleşik Krallık arasında yaşanan siyaset, Türkiye açısından da ilgilenmesi gereken konuların başında gelmektedir (Gürsoy, 2019: 14). Çünkü İngiltere, Türkiye'nin AB üyeliği sürecinde her zaman destek vermiştir. Brexit'in gerçekleşmesi halinde Türkiye yalnız güçlü bir destekçisini kaybetmeyecek, aynı zamanda merkezileşen bir AB'ye girmesi oldukça zor olacaktır (Euronews, 2019). Dolayısıyla AB bu süreçte içerisindeki birçok alanda var olan krizleri aşmak için çalışmalar yapacak ve Türkiye'nin genişleme süreci arka planda kalacaktır (BBC News, 2016).

Brexit, Türkiye'yi ekonomik açıdan olumlu ya da olumsuz etkileyebilir, çünkü AB ve İngiltere ile orta ve uzun vadede yeni bir model benimsenebilirse, bu tam üyelik sürecinde zorluklar yaşayan Türkiye için çıkış

yolu olabilir (Euronews, 2019) ve bu model Türkiye için tam üyelik dışında farklı bir yöntemle AB'ye girme konusunda yeni bir yol açabilir (Altay, 2016: 7).

Brexit gerçekleştikten sonra İngiltere'nin uygulayacağı ticaret anlaşmaları ya da olası senaryolara göre hangi modeli benimseyeceği, Türkiye'nin ticari ilişkilerinde farklılıklara neden olacaktır (JEA, 2019). Örneğin İngiltere Gümrük Birliği içerisinde kalmaya devam etmek isterse Türkiye ile herhangi bir STA yapmasına gerek duyulmamaktadır. Ancak, AB ile yeni STA yapıp Gümrük Birliği'nden ayrılmayı düşünürse Türkiye için de yeni STA yapması beklenmektedir (İHKİB, 2018). AB ile yeni bir STA yapmazsa, Türkiye ve İngiltere arasında gümrükler artacağı için ticari ilişkiler zarar görebilecektir. Tüm bunlara ilaveten İngiltere'nin GSYH'sinde oluşabilecek bir düşüş, İngiltere'nin alım gücünü azaltacağından dolayı Türkiye'nin ihracatını etkileyecektir (JEA, 2019). Zira Türkiye'nin ülkelere göre son beş yılı baz alınarak hazırlanan Tablo 2'de en fazla ihracat yaptığı ülkeler arasında, Birleşik Krallık ikinci sırada yer almaktadır.

Tablo 2. Ülkelere göre yıllık ihracat (İhracat Değer: Bin ABD $)

Ülke	2014	2015	2016	2017	2018
Almanya	15 147 423	13 417 033	13 998 653	15 118 910	16 136 905
B. Krallık	9 903 172	10 556 393	11 685 790	9 603 189	11 106 981
İtalya	7 141 071	6 887 399	7 580 837	8 473 471	9 560 164
Irak	10 887 826	8 549 967	7 636 670	9 054 612	8 346 026
ABD	6 341 841	6 395 842	6 623 347	8 654 268	8 304 649
İspanya	4 749 584	4 742 270	4 988 483	6 302 135	7 708 391
Fransa	6 464 243	5 845 032	6 022 485	6 584 199	7 287 093
Hollanda	3 458 689	3 154 867	3 589 432	3 864 486	4 760 562
Belçika	2 939 108	2 557 805	2 548 240	3 151 422	3 950 933
İsrail	2 950 902	2 698 139	2 955 545	3 407 436	3 894 499
AB 28	68 514 122	63 998 186	68 343 294	73 906 184	83 953 999
Toplam	**157 610 158**	**143 838 871**	**142 529 584**	**156 992 940**	**167 920 613**

Kaynak: TÜİK, 2019.

Ülkelere göre 2014-2018 yılları arasındaki ihracat rakamları verilen Tablo 2'de Türkiye'nin en çok ihracat yaptığı ilk on ülke sırasıyla gösterilmiştir. İlk on ülke arasında Irak ve İsrail hariç geri kalan ülkeler AB üyesi ülkeler olup ihracatın büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Örneğin; Türkiye, 2014 yılında AB ülkeleri ile toplam ihracatının yaklaşık % 43,5'ini gerçekleştirirken sadece Birleşik Krallık'ın payı % 6,3 olmuştur. 2018 yılında ise bu oran % 7'ye yaklaşmıştır.

Tabloda son 5 (beş) yıla bakıldığında Birleşik Krallık ile yapılan ihracatta 2017 yılı hariç sürekli artışlar yaşanmıştır. Aynı durum 27 AB üyesi ülkeleri için de geçerlidir; ancak Brexit'in gerçekleşmesi durumunda Türkiye'nin hem AB hem de Birleşik Krallık ile yaptığı ihracatında olumsuzlukların yaşaması muhtemeldir. Dolayısıyla yeni anlaşmalar ya da uygulanan politikalarda değişiklik yapılmaması durumunda bu sorunun gittikçe büyümesi beklenmektedir.

Tablo 3. Ülkelere göre yıllık ithalat (İthalat Değer: Bin ABD $)

Ülke	2014	2015	2016	2017	2018
Rusya Federasyonu	25 288 597	20 401 757	15 162 386	19 514 094	21 989 574
Çin	24 918 224	24 873 457	25 441 433	23 370 620	20 719 046
Almanya	22 369 476	21 351 884	21 474 989	21 301 869	20 407 264
ABD	12 727 562	11 141 462	10 867 793	11 951 744	12 377 681
İtalya	12 055 972	10 639 042	10 218 387	11 304 715	10 154 156
Hindistan	6 898 577	5 613 515	5 757 246	6 216 639	7 534 558
B. Krallık	5 932 227	5 541 277	5 320 237	6 548 620	7 446 107
Fransa	8 122 571	7 597 687	7 364 715	8 070 897	7 413 025
İran	9 833 290	6 096 254	4 699 777	7 492 104	6 931 258
Güney Kore	7 548 319	7 057 439	6 384 242	6 608 874	6 343 174
AB 28	88 783 500	78 681 251	77 501 069	85 205 086	80 812 781
Toplam	**242 177 117**	**207 234 359**	**198 618 235**	**233 799 651**	**223 047 094**

Kaynak: TÜİK, 2019.

Tablo 3'te 2014-2018 yılları arasında Türkiye'nin ülkelere göre yıllık ithalat rakamları gösterilmiş olup en çok ithalat gerçekleştirdiği ilk on ülke sırasıyla verilmiştir. Buna göre 2018 yılında 21 989 574 Bin ABD $ ile en fazla ithalat Rusya Federasyonu ile yapılmış ve bu rakam Türkiye'nin toplam ithalatının % 10'unu kapsamaktadır. Yine aynı yılda ikinci sırada Çin ile yapılan ithalat % 9,3'lük bir kısmı oluşturmaktadır. Türkiye'nin belirtilen yıllarda AB ülkeleri ile yapmış olduğu ithalat % 36 ile % 39 arasında değişirken Birleşik Krallık ile ortalama % 3 ithalat gerçekleştirmiştir. Brexit'ten sonra Türkiye'nin ithalatının çok fazla etkilenmesi tahmin edilmese bile dış ticaret fazlası verdiğimiz Birleşik Krallık ile ticaret hacminin etkileneceği ortadadır.

5. SONUÇ

Küreselleşen dünyada ekonomik bir birlikteliğin yanında siyasi, sosyal, demokratik gibi daha birçok alanda üye ülkelere kolaylık sağlayan ve uzun yıllar boyunca popülerliğini koruyan AB, Brexit süreciyle beraber böyle bir oluşumun ''sonuna mı gelindi?'', ''AB dağılacak mı?'' gibi sorunsallarını gün yüzüne çıkarmıştır. Brexit'in gerçekleşmesi halinde dünyadaki birçok ülkenin etkilenmesi beklenmektedir. Özellikle AB üyesi ve aday ülkelerin yanında yıllarca İngiltere'nin ticari ortaklıklarını yapmayı başaran Norveç, İsviçre, Kanada gibi ülkelerin en çok etkilenecek ülkeler olması muhtemeldir. Ayrıca, İngiltere ile hem siyasi hem ekonomik olarak işbirliği içerisinde olan ABD ve son zamanlarda ithalatında hızlı bir ivme kazandığı Çin de Brexit sürecinden oldukça etkilenecektir. Tabi tüm bunlar Brexit sonrasında uygulanacak olan politikalar ya da yapılacak olan yeni anlaşmalarla kesinlik kazanacaktır. Bu süreç gerek AB için gerekse Birleşik Krallık açısından oldukça uzun ve meşakkatli bir yol olacaktır.

Brexit tam anlamıyla psikolojik bir süreç olarak devam etmektedir. Belirsizliklerin oldukça yüksek olduğu, muhtemel sonuçları ve ülkelere olası etkilerinin tartışıldığı sürekli yeni tezlerle durum tespiti yapılan bir süreçtir. Brexit'in ekonomik etkilerinin yanında siyasi etkileri de olacaktır. AB'ye en büyük siyasi etkilerinden biri birliğin dağılması için oluşan şüpheciliği gün yüzüne çıkarmasıyla birlikte birlik içerisinde alınan kararlarda sadece Almanya ve Fransa'nın baskınlığında olacağı görüşü kesinlik kazanmıştır. Ayrıca AB üyesi ülkelerde bulunan Birleşik Krallık vatandaşları ya da Birleşik Krallık'ta bulunan AB

vatandaşlarının hakları hakkında düzenlemelerin oldukça zaman alması, Birleşik Krallık'ın AB'den ayrılmasını zorlaştıracaktır. Ekonomik olarak ise Birleşik Krallık'ın ihracatının neredeyse yarısını (% 49,2'sini), ithalatının ise yarısından fazlasını (% 53,7'sini) AB üyesi ülkelerle yapmasından dolayı önlem alınmaz ya da yeni politikalar uygulanmazsa dış ticaret haddini olumsuz etkileneceği görüşü hakimdir. Bunların yanında daha birçok sorun bulunmaktadır. Örneğin; dünyanın en büyük finans merkezlerinden biri olan Londra'nın AB üyesi ülkelerinden birine kaydırılması, gerek Birleşik Krallık gerekse AB için birçok problemi gün yüzüne çıkaracaktır. Yine aynı şekilde AB üyesi birçok ülkenin birçok bankacılık işlemlerini Londra bankalarında yapması ayrılma olması halinde nasıl bir yol izleneceği henüz kesinlik kazanmamıştır.

Türkiye açısından bakıldığında ise Brexit hem siyasi hem ekonomik sonuçlar yaratacaktır. Öncelikle AB üyeliği konusunda yıllarca desteğini esirgemeyen İngiltere'nin bu süreçten sonra nasıl bir yol izleyeceği yapılacak olan anlaşmalarla belirlenecektir. Brexit sonrasında İngiltere'nin AB ile hazırlayacağı yeni bir yol haritası Türkiye için de örnek olabilecek, bu açıdan olumlu bir etki yaratabilecektir. Bunun tersi de olabilir; hali hazırda Türkiye Almanya'dan sonra en fazla ihracatı Birleşik Krallık'a yapmıştır. Dolayısıyla yaşanabilecek bir uyuşmazlıkta Birleşik Krallık'ın GSYH'deki bir düşüş yaratması halinde Birleşik Krallık'ın alım gücü azalacak ve Türkiye ile olan dış ticareti olumsuz etkilenecektir. Sonuç olarak, birçok şeyin varsayıma dayalı olduğu bu süreç hem AB hem de Birleşik Krallık'ın alacağı kararlar neticesinde şekillenecektir. Kesin olan şey şu ki bu sürecin tek bir kazananı olmayacak; ya her iki tarafta kaybedecek ya da yapılacak düzenlemelerle her iki taraf da kazanacaktır.

KAYNAKÇA

1. Altay, F. (2016). ''Brexit-İngiltere'nin AB'den Ayrılması Sorunsalı ve Türkiye'ye Olası Etkileri'' Konya Ticaret Odası, Ekonomik Araştırmalar Proje Müdürlüğü.
2. Baykal, S. (2017). ''AB Antlaşması 50. Maddenin İşletilmesine Giden Süreç: Brexit Referandumu Öncesi Birleşik Krallık ile Avrupa Birliği İlişkilerinin Yeniden Düzenlenmesi Girişimleri ve Sonuçları'' *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrupa Birliği ve Uluslararası Ekonomik İlişkiler Anabilim Dalı 25. Yıl Armağanı,* 141-166.
3. Cengiz, F. İ. (2017). ''European Constitutionalism and Its Future After Brexit!'' *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8 (2): 551-572.
4. Erdem, S M ve E. Yalçın (2019). ''Brexit Sürecindeki Bazı Olayların S&P500 ve AB Üyesi Ülke Borsa Endekslerine ve Döviz Kurlarına Etkisi'' *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 3 (4): 346-356.
5. Gökçenoğlu, S ve E. S. Türko (2018). ''AB Tarihinde Bir Geri Adım: Brexit'' IV. International Caucasus-Central Asia Foreign Trade and Logistics Congress, September, 7-8, Didim/Aydın.
6. Gürsoy, Y. (2019). ''Brexit Türkiye-Birleşik Krallık-AB İlişkilerinde Siyasi ve Ekonomik Riskler ve Fırsatlar'' *Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu,* 1-64.
7. Hunt, A ve B. Wheeler (2017). ''Brexit: All You Need to Know About the UK Leaving the EU '' *BBC News,* 5 September 2017.
8. Karahanoğulları, Y. (2014). ''Birleşik Krallık'ta Merkezi Yönetim Bütçe Süreci'' *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 69 (1): 77-107.
9. Kılcı, N. E. (2018). ''Brexit: Birleşik Krallık ve Euro-Bölgesi Açısından Sonuçlarının Değerlendirilmesi'' *Sakarya İktisat Dergisi*, 7 (1): 1-26.
10. Konuralp, E ve S. Adaş (2018). ''Ya Brexit Sonrası? Birleşik Krallık'ın AB'den Kopuş Dönemeci ve Alternatifleri'' *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü Dergisi,* 7 (2): 518-540.
11. Örmeci, O. (2017). ''Brexit Referandumu Sonrasında Birleşik Krallık'ın Geleceği'' *EURO Politika*, 49-64.
12. Sefer, Ö. (2014). ''Birleşik Krallık-Avrupa Birliği İlişkileri Üzerine Bir İnceleme'' *Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6: 47-61.
13. Sokullu, C. E. (2017). ''İngiltere'nin AB ile İmtihanı: Siyasal Söylemlerde Avrupa-Şüpheciliğin Evrimi ve Brexit'' *AB Politikalar Dergisi*, 2 (3): 11-34.
14. Şahin, Y. (2017). ''Brexit ve Ötesi: AB Entegrasyonunun Geleceği'' *EURO Politika*, 65-76.
15. Topaloğlu, G. (2018). ''Avrupa Birliği'nden Ayrılma Hakkı ve Brexit Süreci'' *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, 9 (34): 341-365.

16. Zengin, C. (2016). ‘’Brexit: Birleşik Krallık’ın Avrupa Birliği’ndeki Geleceği mi?’’ Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi (BİLGESAM), 1308, 1-8.
17. Zeytinoğlu, A. (2016). ”Britanya Referandumu ve Sonrası: AB Entegrasyon Sürecinin Geleceği ve Türkiye” *İktisadi Kalkınma Vakfı*, 1-44.
18. BBC News, 2016. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/06/160616_10soruda_ referandum (Erişim: 18.09.2019).
19. AB Türkiye Delegasyonu, 2019a https://www.avrupa.info.tr/tr/abnin-tarihcesi-82 (Erişim: 11.09.2019).
20. AB Türkiye Delegasyonu, 2019b https://www.avrupa.info.tr/tr/ab-nedir-72 (Erişim: 11.09.2019).
21. BBC News, 2019a https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-47792064 (Erişim: 08.10.2019).
22. BBC, 2019b https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-46724957 (Erişim: 10.10.2019).
23. Euronews, 2018 https://tr.euronews.com/2018/12/14/ab-ve-ingiltere-kimin-kime-daha-fazla-ihtiyaci-var (Erişim: 12.10.2019).
24. Euronews, 2019a https://tr.euronews.com/2019/10/28/avrupa-birligi-brexit-in-31-ocak-2020-ye-ertelenmesi-talebini-kabul-etti-ingiltere (Erişim: 14.10.2019).
25. Euronews, 2019b https://tr.euronews.com/2019/05/24/ingiltere-brexit-anlasmasi-aciklanmasi-ertelendi-siyasi-kriz-derinlesiyor-may-istifa-baski (Erişim: 18.10.2019).
26. Euronews, 2019c https://tr.euronews.com/2019/05/24/brexit-icin-geldi-brexit-sonu-oldu-ingiltere-basbakani-theresa-may-gorevi-birakiyor (Erişim: 18.10.2019).
27. İnternational Trade Centre (ITC), 2019, https://www.trademap.org/Index.aspx (Erişim: 01.11.2019).
28. İstanbul Hazır Giyim ve Konfeksiyon İhracatçıları Birliği (İHKİB) 2019, https://www.ihkib.org.tr/fp-icerik/ia/d/2018/07/05/ingiltere-ulke-31255867-20180705102626023O-8DF6B.pdf (Erişim: 10.11.2019).
29. İstanbul Ticaret Odası (İTO) 2019 https://www.itohaber.com/haber/dunya/204547/ab_nin_brexit_e_karsi_ceta_zaferi.html (Erişim: 10.10.2019).
30. Jewellery Exporters Association (JEA) 2019, http://www.jtr.org.tr/tr/duyuru-ve-haberler-ingiltereyle-ticaret-yapan-uyelerimizin-dikkatine.html#1 (Erişim: 05.10.2019).
31. Makine İmalat Sanayi Dernekleri Federasyonu (MAKFED) 2019, http://www.makfed.org/TR,5788/brexit-ve-kuresel-etkileri.html (Erişim: 10.11.2019).
32. NTV, 2019. https://www.ntv.com.tr/ekonomi/ingiltere-merkez-bankasi-baskanisert-brexit-buyumenin-yavaslamasina-ve-enflasy,LPkc88-bdEGzg4FMhXgYAA (Erişim: 14.10.2019).
33. TC Dışişleri Bakanlığı, 2019. http://www.mfa.gov.tr/ingiltere-siyasi-gorunumu.tr.mfa (Erişim: 11.10.2019).
34. The Economist, 2019a Uncertainty about Brexit is hampering business investment in Britain – *The Economist*, October 8th 2019 https://www.economist.com/graphic-detail/2019/10/08/uncertainty-about-brexit-is-hampering-business-investment-in-britain (Erişim: 02.10.2019).
35. The Economist, 2019b https://www.economist.com/films/2019/10/17/the-brexit-votes-lasting-impact-on-britain-and-europe (Erişim: 18.10.2019).
36. United Nations Development Program (UNDP) 2016, Human Development Reports, New York: Oxford University Press. http://hdr.undp.org/sites/default/files/2016 _human_development_report.pdf (Erişim: 10.10.2019).

KÜRESEL SALGIN GÖLGESİNDE İNSANİ GELİŞME ENDEKSİNİ YENİDEN OKUMAK

Prof. Dr. Levent GÖKDEMİR, Doktora Öğrencisi Hatip YURGİDEN
İnönü Üniversitesi, İİBF, Orcid id. 0000-0002-2684-6085
İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat AD
Orcid id. 0000-0001-8201-1050

ÖZET

Bu çalışmada seçilmiş bazı ülkeler arasında karşılaştırma yapabilmek için UNDP'nin yayımladığı 1990-2019 yılları arasındaki İnsani Gelişme Raporları (İGR) incelenmiştir. Özellikle 2017-2018 yılı verileri kullanılarak hesaplanan son İGR'de, seçilen 70 ülkenin İGE değerleri ve alt endekslerinde sıralamaları tablolaştırılarak sıralamalarda önemli olan ölçütlerin daha çok eğitim ve sağlık endeksi olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, Türkiye için 1990-2019 yılları arasında hesaplanan İGE değerinde yıllar itibariyle sıralamalar verilmiş ve Türkiye'nin insani gelişmişlik açısından ilerleme kaydetmesine rağmen henüz istenilen seviyeye gelemediği görülmüştür. Ancak, eğitim ve sağlık alanlarında yapılacak olan yatırımlarla İGE değerini yükselterek Çok Yüksek İnsani Gelişme kategorisinde üst seviyelere çıkacağı anlaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: İnsani Gelişme Endeksi, Yaşam Beklentisi Endeksi, Eğitim Endeksi, Kişi Başına Gelir Endeksi.

ABSTRACT

In this study, in order to make comparisons between selected countries, UNDP published Human Development Reports (HDR) between 1990 and 2019 were examined. Especially in the last HDR, which is calculated by using the data of 2017-2018, the rankings of HDI values and sub-indices of the selected 70 countries are tabulated and it is determined that the criteria which are important in the rankings are mostly education and health index. In addition, the HDI value between the years 1990-2019 year are calculated as the standings given to Turkey and Turkey despite progress in terms of human development has not come yet seen the desired level. However, it has been understood that the investments in the fields of education and health will increase the HDI value and rise to the top levels in the Very High Human Development category.

Keywords: Human Development Index, Life Expectancy Index, Education Index, Income Per Person Index.

1. GİRİŞ

1970'li yıllara kadar ülkelerin gelişmişliğini; kişi başına düşen milli gelir, büyüme oranı, dış ticaret hacminin milli gelire oranı, milli gelir içinde sanayinin payı gibi salt ekonomik olgular belirliyordu. Gerek akademik camiada, gerekse hükümetler nezdinde dengeli ve sürdürülebilir gelişmenin sadece ekonomik göstergelere indirgenmesinin sakıncalarının giderek yüksek sesle dillendirilmesi sonucunda 1970'lerden sonra gelişmişlikle ilgili farklı kavramlar, tezler ve teorik yaklaşımlar ortaya çıkmaya başladı. Milli gelir artışının toplumun ekonomi dışındaki diğer katmanları üzerindeki etkisinin yetersizliği nedeniyle, ölçümlerde kullanılan parasal göstergelere ek olarak sosyal özellikleri yansıtan göstergeler gündeme gelmiştir (Şahin ve Gökdemir, 2016:3). Özellikle insanı, gelişmişliğin merkezine alan yeni metotlar geliştirildi. İnsanı sosyal, ekonomik, kültürel ve çevresel boyutlarıyla ele alan bütüncül yaklaşımlar oluşturuldu. İnsani değerlerin ön

planda tutulduğu, insanların düşünce özgürlüğü, adalet, kişi başına düşen gelir, daha iyi yaşam standartları, yurttaki barış ve huzur ortamı, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişebilme, cinsiyet eşitsizliği, yoksulluk gibi sosyal ve toplumsal yönü ağır basan konular hakkında detaylı bir şekilde endeks çalışmaları yapıldı. Bu kapsamda 1990 yılından itibaren Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından İnsani Gelişme Endeksi (İGE) hazırlanarak ülkelerin gelişmişlik düzeylerini karşılaştırmak amacıyla İnsani Gelişme Raporları (İGR) yayımlamaktadır. Küreselleşen dünyada insani gelişme, her toplum için ulaşılmak istenen bir hedef haline gelmiştir. Özellikle son 25 yılda gerek ekonomik gerekse sosyal alanlarda büyük ilerlemeler yaşanmıştır (UNDP, 2016).

Bu çalışmada; 1990-2018 yılları arasında yayımlanan İGR'leri incelenerek gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş bazı ülkelerin (seçilmiş 70 ülke), özellikle son iki yıl baz alınarak (2017 ve 2018 yılları) gelişmişlik seviyelerinin karşılaştırılması yapılmakta, seçili ülkelerde İGE'nin nasıl bir gelişim gösterdiği, bu endeksin ülkeler için önemine değinilmektedir.

Çalışmada öncelikle İGE kavramı, sınıflandırılması ve hesaplama yöntemleri kısaca açıklandıktan sonra, seçilmiş bazı ülkelerin 2017-2018 yıllarına ait son İGR'ye göre insani gelişme gösterge endeksleri incelenmiş ve karşılaştırmalar yapılmıştır. Ardından İGE'nin Türkiye'deki gelişiminin bir değerlendirmesi yapılmış ve özellikle de 2019 yılından bu yana küresel ölçekte etkisini ve tahribatını giderek artıran covid-19 salgını 1990-2019 dönemi için yayımlanan İGR'lerin ve endeks bileşenlerinin Türkiye özelinde değerlendirmesi yapılmıştır. Değerlendirme için hem UNDP verileri, hem de TÜİK ve TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı'ndan alınan veriler, istatistiki tablolar şeklinde eklenerek yorumlanmıştır.

2. İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ KAVRAMI, SINIFLANDIRILMASI VE HESAPLAMA YÖNTEMLERİ

İnsani gelişme yaklaşımı, insanların seçeneklerini artırma süreci olarak ifade edilmektedir. Bu yaklaşıma göre İGE uzun ve sağlıklı bir yaşam (sağlık), bilgiye erişim (eğitim) ve kaliteli bir yaşam standardı (ekonomi) boyutlarının bütünlüğü içerisinde, olası seçimlerin genişlemesi olarak tanımlanmaktadır (Şahin ve Gökdemir, 2016: 6). Diğer taraftan, insani gelişme bir hedef olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla, insani gelişme bir süreç olmanın yanında bir sonuç olarak da ifade edilmektedir. İnsani gelişme; insan yaşamını güzelleştirmek amacıyla insanlar için, kendi yaşamlarını farklılaştıran süreçlere aktif biçimde katılmalarını ve insan yeteneklerini artırarak insanların geliştirilmesini sağlamaktadır (İGRO, 2019). Başka bir ifadeyle, insani gelişme sürecinin amacı insanların yaşam kalitesini arttırmaktır. Yaşam düzeylerinin iyileşmesiyle gelirlerini arttıran insanlar eğitim, sağlık ve gıda tüketimi gibi temel gereksinimlerine harcamalar yaparak ülkenin ekonomik büyümesine katkıda bulunurlar. Bunun yanında sosyal, kültürel, politik kurumların gelişmesiyle insana verilen değer artarak insanların kendilerine olan güvenini artıracaktır. Böylece özgürlüklerin artması gerçekleşecektir (Günsoy, 2005: 36-37).

Şüphesiz insanların gelir artışı insanların refah düzeyini arttıracağından gelişme için önemli bir ölçüttür, ancak bu tek başına yeterli değildir. Örneğin; sağlık ve eğitim hizmetlerinden daha kaliteli yararlanmak gelir artışıyla birlikte olmamakta ya da daha fazla kazanç, çevre koşullarının güzelleşmesine ve suç oranlarının azalmasına yetmemektedir. Bu sebeple insani gelişme, bireylerin ya da ailelerinin gelir artışlarının yaşam standartlarını hangi ölçüde artırdığını ve hayat tarzlarına nasıl yansıdığını dikkate almaktadır (Gürses, 2009:

340). İlk İGR, UNDP tarafından 1990 yılında yayımlanmıştır. Kalkınmanın merkezine insanı yerleştiren bu rapor, maddi zenginlikten ziyade insan esenliğini artırmayı hedef almış ve büyümeyi optimize etmek değil özgürlükleri genişletmeyi önemsemiştir. Böylece ekonomik zenginliklerin yerine insanların yaşamlarının zenginliği daha önemli hale gelmiştir (UNDP, 2016).

Raporlarda hesaplanan İGE, önemli bir ölçüt haline gelmiştir. Endeks politika ve akademik çevrelerin yanı sıra kalkınma sorunlarıyla ilgilenen daha geniş bir topluluğa hitap etmiştir. Endeksin basitliği ve ülkelerin gelişim karakterizasyonu (sağlık, eğitimdeki başarıların ortalaması ve gelir olarak), popülaritesinin artmasına katkıda bulunmuştur (Klugman, Rodriguez ve Choi, 2011: 250).

Raporu hazırlamak için UNDP'ye veri sağlayan İnsani Gelişme Raporu Ofisi (İGRO) kurularak Birleşmiş Milletler (BM) kuruluşları ve Dünya Bankası (WB), ölçüm için gerekli olan verileri toplamak amacıyla ulusal istatistik kurumlarıyla birlikte çalışmaktadır (Zanbak ve Özgür, 2019: 177). Ayrıca, başka alt endekslere ait veriler farklı kurumlardan sağlanmaktadır. Örneğin; doğumda beklenen yaşam süresindeki veriler Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal İlişkiler Departmanı'nın (UNDESA) Nüfus Bölümü'nden alınmaktadır. Beklenen Okullaşma Yılı (BOY), Ortalama Okullaşma Yılı (OOY), UNESCO İstatistik Enstitüsü (UIS) tarafından sağlanmakta, UIS verileri her ülkede bulunmadığı için bazen Barro ve Lee (2016) tahminleri kullanılmaktadır. Kişi başına GSMH (2011 SGP doları) ise WB ve Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından alınmaktadır (UNDP, 2018).

İnsani gelişmişlik temelde üç gösterge ile belirlenmektedir. Bunlar eğitim, sağlık ve gelir standardıdır. Eğitim standardı, eğitim endeksiyle; sağlık standardı, yaşam beklentisi endeksiyle ve gelir standardı ise kişi başına gelir endeksiyle açıklanmaktadır. Bunların yanında doğumdaki çocuk ölüm oranları, cinsiyete göre belirlenen eğitim seviyesi gibi ölçütler insani gelişme endekslerinin belirlenmesinde kullanılmaktadır. Eğitim, sağlık ve gelir kriterleri, tüm ülkeler tarafından sağlıklı bir şekilde toplanan veriler ile ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin karşılaştırılması UNDP'nin yayımladığı raporlarda temel amaç olmuştur (Demir, 2006: 5). Ülke düzeyindeki temel bilgileri kullanarak oluşturulan bu raporlarda İGE, üç temel boyutu bir özet halinde toplayan bileşik bir endeks şeklinde hesaplanmaktadır (Klugman, Rodriguez ve Choi, 2011: 251).

İnsani gelişmeyi daha kapsamlı bir şekilde ölçmek amacıyla, İGR'lerde aynı anda dört faklı gösterge ortaya çıkmıştır. Bunlar; eşitsizliklerin büyüklüklerine göre sıralama yapan Eşitsizliğe Uyarlanmış İGE, kadın ve erkek İGE değerlerini karşılaştırmak amacıyla taşıyan Toplumsal Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi, kadın güçlenmesini hedef alan Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi ve gelir dışındaki diğer değerlerle yoksulluğu ölçen Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi'dir (UNDP, 2016).

Tablo 1. İnsani Gelişme Endeksi'nin Sınıflandırılması

İnsani Gelişmişlik Düzeyi	İGE Değeri	Kategorideki Ülke Sayısı
Çok Yüksek İnsani Gelişme	1 - 0.800	62
Yüksek İnsani Gelişme	0.799 - 0.700	54
Orta İnsani Gelişme	0.699 - 0.550	37
Düşük İnsani Gelişme	0 - 0.549	36
Toplam		**189**

Kaynak: UNDP, 2019.

İGE değeri 0 ile 1 arasında değişmektedir. 1'e yaklaşıldıkça ülkeler insani açıdan daha yüksek bir gelişmişlik seviyesi göstererek gelişmişlik seviyesinin arttırmaktadır. 0 değerine yaklaşması ise insani açıdan gelişmişlik seviyesinin düştüğü anlamına gelmektedir.

2.1.İnsani Gelişme Endeksi'ni Hesaplama Yöntemleri

İGR'lerde, İGE'nin hesaplanmasında değişen yıllarda farklı formüller yapılarak ülkelerin insani gelişmişlik düzeylerinde daha doğru sonuçlar alınmaya çalışılmıştır. Formül değişiklikleri, ülkelerden alınan veriler yıllar itibariyle bozulduğundan, en son kullanılan verilerin hem güncellenmesi hem de eksikliklerinin saptanması amacı taşımaktadır. Böylece önceki dönemlere ait olarak kullanılan veriler 5 yıllık aralıklarla yeniden ölçülerek yayımlanmaktadır. Bu sebeplerden dolayı ülkelerin önceki yıllara ait sıralaması ya da İGE puanlarında farklılıklar olmaktadır (Demir, 2006: 5).

İGE, kalkınmanın genişlediği gerçeğini yansıtmayı amaçlamaktadır. İnsanların seçimleri ya da bir kişinin gelire erişimi, kalkınmanın bir bileşeni olabilir, ancak kamu yararı için üretilen servet başka bir bileşenidir. Sağlıklı yaşamda uzun yaşam beklentisi de kesinlikle önemli bir bileşendir. Okuryazarlık, insanların üretken olmalarına, istihdam etmelerine ve çevrelerini anlamalarına yardımcı olur. Düşük nüfus artış hızı, askeri yüklerden kurtulma ve farklı gruplar (kent-kır, erkek-kadın, üretim-ticaret) arasındaki eşitlik, insani gelişmenin diğer birçok bileşenini oluşturmaktadır (Lind, 1992: 90).

1995-2009 yılları arasında aşağıda belirtilen üç endeks boyutunu ölçmek amacıyla yapılan hesaplamada sırasıyla ortalama ömür beklentisi, yetişkinlerde okur-yazarlık oranı ile okullaşma oranı ve satın alma gücü paritesine göre uyarlanmış gelir düzeyi baz alınırken, 2010 yılı raporunda bu üç boyut (eğitim, sağlık, gelir) aynı olmuş sadece, bu boyutlardan gelir ve eğitimi ölçmek için kullanılan değerler farklılaşmıştır (Şeker, 2011: 7).

İGE hesaplanmasında yaşam beklentisi endeksi ile eğitim endeksinin payı eşit olup % 34 seviyelerindeyken, gelir endeksinin payı bu iki endekse kıyasla daha az ve % 32 seviyesindedir. Ancak; gelir endeksi İGE artışına en fazla katkıyı yapmaktadır. Çünkü gelir ile insanlar pek çok işini yaparak yaşam standartlarını arttırmaktadırlar (Cebeci ve Dilber, 2014: 125).

2.1.1. Yaşam Beklentisi Endeksi: Bu endeks belirlenirken, beklenilen ortalama ömür 25 olarak baz alınmıştır. 85 yaş ise gelişmiş ülkelerde doğumda yaşam beklentisi olan maksimum yaşam beklentisini ifade etmektedir. Yani; (Ortalama ömür beklentisi-25) : (Max. ömür beklentisi-85) şeklinde olmaktadır (Ünal, 2008: 91). Ancak; 2011 yılında ortalama ömür beklentisi, doğumda beklenilen yaşam süresi (yıl bazında) olarak değiştirilmiştir (Cebeci ve Dilber, 2014: 125).

2.1.2. Eğitim Endeksi: Okur-yazar oranı ve bileşik ilk-orta-yüksek okullaşma oranlarının endeksleri hesaplanarak eğitim endeksi oluşturulmaktadır. Okur-yazar ve okullaşma oranlarındaki maksimum değer olarak 100, minimum değer ise 0 olarak alınmaktadır.

Okur-yazar endeksi = (okur-yazar oranı-0) : (100-0)

Okullaşma endeksi = (okullaşma oranı- 0) : (100-0) şeklinde olmaktadır. Böylece; (2/3 okur-yazar endeksi) + (1/3 okullaşma endeksi) eğitim endeksini ifade etmektedir (Ünal, 2008: 91). Endeksin hesaplanmasında okur-yazar oranın ağırlığı 2/3 iken okullaşma oranının ağırlığı 1/3 olarak UNDP tarafından belirlenmiştir.

2.1.3. Kişi Başına Gelir Endeksi: İGE'nin gelir endeksinin ölçülmesi oldukça zordur. Satın Alma Gücü Paritesine (SGP) göre hesaplanan kişi başına gelir endeksindeki amaç ülkeler arasındaki fiyat farklılıklarını gidermektir. Çünkü İGE çok farklı fiyat düzeyine sahip olan 189 ülkenin ekonomik istatistiklerini karşılaştırmak amacıyla ortak bir para birimine ihtiyaç duymuştur. Dolayısıyla, 2014 yılından beri uygulanan SGP çevirme oranlarının temelinde 1 ABD dolarının ABD ekonomisinde sahip olduğu satın alma gücü, 1 SGP doları diğer ekonomilerde aynı satın alma gücüne sahip olmuştur (UNDP, 2018).

Bu kapsamda kişi başına düşen gayri safi yatırım rakamları kullanılmış ve gelirin refah düzeyine olan katkısını hesaplanmıştır. Kişi başına gelir endeksi (log y-logy min) : (log y max- logy min) şeklinde ifade edilmektedir. Burada, Log y: hesaplanan kişi başına düşen milli gelirin satın alma gücü paritesi olarak belirlenmiştir. Minimum y, UNDP tarafından sabit kabul gören 100 (dolar), maksimum y ise 40.000 (dolar) olarak belirlenmiştir (Ünal, 2008: 91). 1990 dan 2010 yılına kadar UNDP'nin raporlarında hesaplanan gelir endeksi satın alma gücü paritesinden Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'ya (GSYH) göre olurken 2011 yılında bu ölçüt değişerek kişi başına düşen Gayri Safi Milli Gelir'e (GSMH) göre uyarlanmıştır (Cebeci ve Dilber, 2014: 125).

İGE'nin hesaplanmasında yukarıdaki bilgilerden yola çıkarak Yaşam Beklentisi Endeksi, Eğitim Endeksi ve kişi başına Gelir Endeksi'nin aritmetik ortalaması alınarak İGE değeri bulunmaktadır. Böylece, İGE=1/3*(Yaşam Beklentisi Endeksi)+1/3*(Eğitim Endeksi)+1/3*(Gelir Endeksi) şeklinde ifade edilmektedir (Başar, M. Eren ve M. Eren, 2015: 847). İGE'nin başarısının arkasında sade olması ve kullanımında sağladığı şeffaflık olmuştur. Dolayısıyla yayınlanan veriler gerek ülkeler gerekse kuruluşlar tarafından benimsenmiştir (Klugman, Rodriguez ve Choi, 2011: 251).

3.ÜLKELERİN İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ'NE GÖRE SIRALAMASI

İGRO, olabildiğince çok sayıda BM'ye üye devletlerin İGE'ye dahil edilmesi için çaba göstermektedir. Bir ülkenin İGR'lerde yer alabilmesi için temel kabul edilen üç göstergenin de güncel, güvenilir ve karşılaştırılabilir veriler olması gerekmektedir. İGRO, uluslararası alanda kabul görmüş BM kuruluşları ve WB için çalışmalar yürüten çok sayıda ulusal ve uluslararası kurumlardan veriler almaktadır. Böylelikle ülkelerin istatiksel verileri, uluslararası veri kurumları yoluyla ülkelerin kendi ulusal kurumlarından sağlanmaktadır. Dolayısıyla ülkelerin endeks değerini hesaplayarak İGE'nin hesaplanmasında daha sağlıklı sonuçlar elde etmeyi amaçlamaktadır (UNDP, 2018). Son zamanlarda ülkelerin refah sevilerinin artması ve ekonomik-sosyal boyutlarının çok farklı şekilde gelişmesiyle beraber ülkelerin kalkınması için insani değerlendirmeler oldukça önemli sayılmaktadır. Bu kapsamda kalkınmayı çok boyutlu ölçmek için bazı uluslararası kuruluşlar oluşturulmuştur. Örneğin, 2008 yılında Fransız devlet başkanının talebiyle Joseph Stiglitz, Amartya Sen ve Jean Paul Fitoussi tarafından Ekonomik Performans Ölçümü ve Sosyal İlerleme Komisyonu kurulmuştur (Fırat ve Aydın, 2015: 64).

Her yıl düzenli bir şekilde yayımlanan raporlarda farklı temalar ve temel gelişme sorunlarıyla ülkelerin İGE'leri ve bileşenleri hesaplanarak istatistiki tablolar şeklinde insani gelişim göstergeleriyle kamuoyuna duyurulmaktadır. Örneğin, 2010 yılında yayımlanan İGR'de, "Milletlerin Gerçek Zenginliği: İnsani Gelişme Yolları" başlığı adı altında kalkınmanın temel amacının insanların uzun, sağlıklı ve yaşamdan zevk almaları için yeterli koşulların sağlanabilmesinin mümkün olmasıyla açıklanmaya çalışılmıştır (UNDP, 2010).

Evrensellik teması seçilerek "Herkes İçin İnsani Gelişme" başlığıyla yayımlanan 2016 yılı İGR'de, toplumlar arasında ayrımcılık yapmadan dışlanmışlıkları en aza indirme amacı taşımaktadır (UNDP, 2016). 2018 yılı raporu, "2018 İstatistik Güncellemesi" temel hedef alınarak, 1990-2017 yılları arasındaki İGE'lerde yaşanan değişikliklere değinmiştir (UNDP, 2018). 2019 yılında yayımlanan İGR'de ise farklı türlerdeki eşitsizliklere odaklanarak sağlık, eğitim, teknoloji gibi eşitsizliklerin insanların yaşamlarını nasıl değiştirdiği sorunsallarına cevap aramaktadır (UNDP, 2019).

İnsani gelişme sonuçları hem ulusal düzeydeki olaylar, hem de küresel düzeydeki yapılar ve olgular tarafından belirlenmektedir. Küresel sistemde yaşanan eksiklikler, insani gelişme açısından üç boyutta zorluklar yaratmaktadır. Adaletsiz bir şekilde gelişen küreselleşme, nüfusun yoksul kesimlerini dışlayarak savunmasız bırakmış diğer bir kesimi ise daha da öne çıkarmayı desteklemiştir. Bunun yanında küreselleşme, dışlananları ekonomik olarak güçsüz hale getirmekte ve insanların ekonomik çatışmalar yaşamasına sebep olmaktadır. Kısacası, tüm bu yaşananlar ulusal çabaları kötülemekte, sınırlamakta ve eşit bir insani gelişmeyi baltalamaktadır. Küresel çaptaki kurumsal olan reformlar, küresel piyasalarda büyük alanlara yayılmalı, çok yönlü kurumların yönetim tarzını ve küresel sivil toplumun güçlendirilmesini içermeli, tüm alanlarda belirli olayları ortaya koymalıdır (UNDP, 2016).

Birleşmiş Milletler Sosyal Kalkınma Araştırma Enstitüsü (UNRISD) tarafından 1960 ve 1970 yılları baz alınarak gelişmekte olan ülkeler için ekonomik ve sosyal göstergeler kullanılarak bileşik bir endeks formülü oluşturulmuş ve bu kapsamda bir çok çalışma yapılmıştır. Adelman ve Morris (1967), 41 gösterge kullanarak gelişmekte olan 74 ülkeyi sınıflandıran bir çalışma gerçekleştirmiştir. Denizaşırı Kalkınma Konseyi (ODC), 1970-1980 yıllarında gelişmekte olan tüm ülkeler için Fiziksel Yaşam Kalite Endeksi oluşturarak, karşılaştırmalı ve zaman serili bir çalışma yapmıştır. Bebek ölüm oranı, yaşam beklentisi ve yetişkin okur/yazarlık oranı temel üç gösterge şeklinde olmuştur (Todaro, aktaran; Tüylüoğlu ve Karalı, 2006: 56).

2016 yılındaki İGR'de, evrensellik teması ön planda tutularak tüm insanlar için insani gelişmenin gerçekleştirilmek zorunda olması gerektiği belirtilmiştir. Dünya nüfusu artmasına rağmen 1 milyardan fazla insanın aşırı yoksulluk çekmekten kurtulduğu; 2,1 milyar insanın daha iyi koşullarda yaşamaya ve içme suyu sıkıntısı çeken bölgelerde 2,6 milyardan fazla insanın bu kaynaklara kavuştuğu belirtilmiştir. 1990'dan 2015 yılına gelindiğinde 5 yaşından küçük çocuk ölümleri, yarıdan fazla sayıda azaldığı görülmüştür. Yine aynı şekilde HIV, sıtma ve verem sayılarında 2000-2015 yılları arasında ciddi oranlarda azalma sağlanmıştır (UNDP, 2016).

Tüm bunlara rağmen hala iyileşmeler tam olarak gerçekleşmeyerek birçok zorluk yaşanmaktadır. Örneğin, yoksullukların devam etmesi, şiddet içeren unsurların derinleşmesi, temiz su sıkıntılarının yaşanması, gelir eşitsizliklerinin artması (dünyada varlık dağılımının en tepesindeki % 1'lik kesim, dünyadaki servetin % 46'sına sahip olması) gibi zorluklar olmaktadır (UNDP, 2016). Tablo 2 seçilmiş bazı ülkelerin dünya İGE sıralamaları, 2018 yılındaki veriler kullanılarak 9 Aralık 2019 tarihinde yayımlanan ''21. Yüzyılda İnsani Gelişmedeki Eşitsizlikler'' adlı 2019 yılı İGR'den alınmıştır.

Tablo 2. Bazı Ülkelerin 2018 yılı İGE Değeri ve Sıralamaları

	İnsani Gelişme Endeksi	Doğumda Beklenilen Yaşam	Beklenen Okullaşma Yılı	Ortalama Okullaşma Yılı	Kişi Başı GSMH	İGE Sıralaması	İGE Sıralaması

		Süresi					
	(Değer)	(Yıl)	(Yıl)	(Yıl)	(2011 SGP $)	(Sıra)	(Sıra)
İGE Sıralaması	**2018**	**2018**	**2018**	**2018**	**2018**	**2018**	**2017**
Çok Yüksek İnsani Gelişme							
Norveç	0.954	82.3	18.1	12.6	68,059	1	1
İsviçre	0.946	83.6	16.2	13.4	59,375	2	2
İrlanda	0.942	82.1	18.8	12.5	55,660	3	4
Almanya	0.939	81.2	17.1	14.1	46,946	4	5
Hong Kong	0.939	84.7	16.5	12.0	60,221	4	7
Avusturalya	0.938	83.3	22.1	12.7	44,097	6	3
İzlanda	0.938	82.9	19.2	12.5	47,566	6	6
İsveç	0.937	82.7	18.8	12.4	47,955	8	7
Singapur	0.935	83.5	16.3	11.5	83,793	9	9
Hollanda	0.933	82.1	18.0	12.2	50,013	10	10
Birleşik Kırallık	0.920	81.2	17.4	13.0	39,507	15	14
ABD	0.920	78.9	16.3	13.4	56,140	15	13
Japonya	0.915	84.5	15.2	12.8	40,799	19	19
Luksemburg	0.909	82.1	14.2	12.2	65,543	21	21
İsrail	0.906	82.8	16.0	13.0	33,650	22	22
Çekya	0.891	79.2	16.8	12.7	31,597	26	27
İtalya	0.883	83.4	16.2	10.2	36,141	29	28
Yunanistan	0.872	82.1	17.3	10.5	24,909	32	31
Sudi Arabistan	0.857	75.0	17.0	9.7	49,680	36	39
Katar	0.848	80.1	12.2	9.7	110,489	41	37
Şili	0.847	80.0	16.5	10.4	21,972	42	44
Umman	0.834	77.6	14.7	9.7	37,039	47	48
Arjantin	0.830	76.5	17.6	10.6	17,611	48	47
Rusya Federasyonu	0.824	72.4	15.5	12.0	25,036	49	49
Kazakistan	0.817	73.2	15.3	11.8	22.168	50	58
Bulgaristan	0.816	74.9	14.8	11.8	19,646	52	51
Kuveyt	0.808	75.4	13.8	7.3	71,164	57	56
Türkiye	0.806	77.4	16.4	7.7	24,905	59	64
Malezya	0.804	76.0	13.5	10.2	27,227	61	57
Şeyseller	0.801	73.3	15.5	9.7	25,077	62	62
Yüksek İnsani Gelişme							
Sırbistan	0.799	75.8	14.8	11.2	15,218	63	67
İran	0.797	76.5	14.7	10.1	18,166	65	60
Kosta Rika	0.794	80.1	15.4	8.7	14,790	68	63
Arnavutluk	0.791	78.5	15.2	10.1	12,300	69	68
Gürcistan	0.786	73.6	15.4	12.8	9,570	70	70
Küba	0.778	78.7	14.4	11.8	7,811	72	73
Bosna Hersek	0.769	77.3	13.8	9.7	12,690	75	77
Meksika	0.767	75.0	14.3	8.6	17,628	76	74
Brezilya	0.761	75.7	15.4	7.8	14,068	79	79
Kolombia	0.761	77.1	14.6	8.3	12,896	79	90
Peru	0.759	76.5	13.8	9.2	12,323	82	89
Çin	0.758	76.7	13.9	7.9	16,127	85	86

Azerbeycan	0.754	72.9	12.4	10.5	15,240	87	80
Ukranya	0.750	72.0	15.1	11.3	7,994	88	88
Tunus	0.739	76.5	15.1	7.2	10,677	91	95
Venezuela	0.726	72.1	12.8	10.3	9,070	96	78
Filipinler	0.712	71.1	12.7	9.4	9,540	106	113
Türkmenistan	0.710	68.1	10.9	9.8	16,407	108	108
Libya	0.708	72.7	12.8	7.6	11,685	110	108
Mısır	0.700	71.8	13.1	7.3	10,744	116	115
Orta İnsani Gelişme							
Marshall Adaları	0.698	73.9	12.4	10.9	4.633	117	106
Irak	0.689	70.5	11.1	7.3	15,365	120	120
Fas	0.676	76.5	13.1	5.5	7,480	121	115
Kırgızistan	0.674	71.3	13.4	10.9	3,317	122	116
Hindistan	0.647	69.4	12.3	6.5	6,829	129	130
Kongo	0.608	64.3	11.6	6.5	5.804	138	137
Kenya	0.579	66.3	11.1	6.6	3.052	147	142
Nepal	0.579	70.5	12.2	4.9	2,748	147	149
Pakistan	0.560	67.1	8.5	5.2	5,190	152	150
Solomon Adaları	0.557	72.8	10.2	5.5	2,027	153	152
Düşük İnsani Gelişme							
Suriye	0.549	71.8	8.9	5.1	2,725	154	155
Papua Yeni Gine	0.543	64.3	10.0	4.6	3,686	155	153
Nijerya	0.534	54.3	9.7	6.5	5,086	158	157
Uganda	0.528	63.0	11.2	6.1	1,752	159	162
Madagaskar	0.521	66.7	10.4	6.1	1,404	162	161
Senegal	0.514	67.7	9.0	3.1	3,259	166	164
Afganistan	0.495	64.5	10.1	3.9	1,746	170	168
Yemen	0.463	66.1	8.7	3.2	1,433	177	178
Güney Sudan	0.413	57.6	5.0	4.8	1.455	186	187
Nijer	0.377	62.0	6.5	2.0	912	189	189

Kaynak: UNDP, 2019.

Dört kategoriye ayrılan insani gelişmişlik düzeyinde Çok Yüksek, Yüksek, Orta ve Düşük İnsani Gelişme sınıfına giren ülkelerin endeksleri hakkında bilgiler verilmiştir. Bu kapsamda, 2018 yılı itibariyle Çok Yüksek İnsani Gelişme kategorisinde toplamda 62 ülke bulunurken bunlardan yalnızca 30 ülke seçilmiştir. Yüksek İnsani Gelişme kategorisinde bulunan 54 ülkeden 20 ülke tanınabilirlik açısından isteğe bağlı olarak alınmıştır. 37 ülkenin bulunduğu Orta İnsani Gelişme kategorisinden 10 ülke ve son olarak 36 ülkenin bulunduğu Düşük İnsani Gelişme kategorisinden 10 ülke tabloya eklenmiştir. Toplamda 70 ülkenin İGE değeri karşılaştırılmıştır.

İGE sıralamasında olan ilk on ülke arasında kişi başı GSMH en yüksek ülke, Singapur olmasına rağmen eğitim endeksinin (BOY ve OOY) düşüklüğü nedeniyle 0.935 İGE değeriyle ancak 9. sırada yer alabilmiştir. Kişi başı GSMH'si 83.793 dolar olan Singapur'un, İGE hesaplamasında yalnızca ilk 75.000 doları değerlendirmeye alınmaktadır. Bu kişi başı GSMH'si 75.000 doların üstünde olan tüm ülkeler için geçerlidir. İGE hesaplamasında 75.000 doların sabit olarak alınmasındaki amaç yüksek gelirin İGE değerine egemen olmasını önlemektir. Yine aynı şekilde tüm dünya ülkeleri arasında en yüksek kişi başı GSMH'ye sahip olan

Katar 41. sırada bulunmaktadır. Dolayısıyla, ülkelerin gelirlerinin yükselmesi insani gelişmenin artması anlamına gelmemektedir. Bunun yanı sıra, gittikçe artan gelirin insani gelişmeye olan katkısının azaldığı görülmektedir.

2017 yılında 64. sırada bulunan Türkiye 2018 yılında beş basamak yükselerek 0.806 İGE değeri ile 59. sıraya gelmiş ve ilk kez çok yüksek insani gelişme kategorisine girmeyi başarmıştır. Çok yüksek insani gelişme kategorisinin en sonunda yer alan ülke 62. sıradaki Afrika kıtasına bağlı bir ada ülkesi olan Şeyseller Cumhuriyeti'dir.

Türkiye'nin OOY dışındaki tüm göstergeleri Kazakistan'dan yüksek olmasına rağmen Kazakistan'ın sadece OOY'sindeki 4,1'lik bir artış bu farkın oluşmasına sebep olmaktadır. Benzer şekilde, 22. sırada bulunan İsrail'in sadece 2,8'lik OOY'sinin İtalya'dan fazla olması, İsrail'in İGE değerini 0,023 artırarak İtalya'ya göre yedi basamak yukarıda olmasını sağlamıştır. Bu nedenle, eğitim endeksinin İGE üzerindeki etkisi oldukça önemlidir.

İGE sıralamaları kısa dönemde pek fazla değişmemektedir. Çünkü eğitim ve sağlık alanında yapılan harcamalar kısa dönemde hemen karşılık bulmamaktadır. Bu tarz harcamaların olumlu etkileri İGE değerine yansıması biraz zaman almaktadır. Dolayısıyla genellikle birbirini takip eden yıllarda ülkelerin sıralamaları arasında bir ya da iki sıra yükseliş veya azalış olması olağan karşılanmaktadır. 2017 ve 2018 İGE değerleri karşılaştırıldığında en fazla artış Kolombiya ve Peru'da yaşanmıştır. 2017 yılında 90. sırada bulunan Kolombiya on bir basamak birden yükselerek 79. sıraya yükselmiştir. Aynı şekilde Peru bir önceki yıla göre yedi basamak yükselerek İGE sıralamasında 82. sıraya yükselmiştir. Her iki ülke için de beklenilen yaşam süresinin artması İGE sıralamasında üst basamaklara çıkmasını sağlamıştır.

En fazla düşüş ise sırasıyla Venezuela, Marshall Adaları ve Azerbaycan'da olmuştur. 2018 yılında 78. sırada bulunan Venezuela, on sekiz basamak birden düşerek 96. sıraya gerilemiştir. 2018 yılı İGR'ye ilk kez eklenen Marshall Adaları, 0.708 İGE değeriyle yüksek insani gelişme gösteren ülkeler arasında olmasına rağmen 2019 yılı İGR'de on bir basamak birden düşerek orta insani gelişme gösteren ülkeler arasında yer almıştır. Azerbaycan ise bir önceki yıla göre yedi basamak birden düşerek 87. sıraya gerilemiştir. 2018 yılında endeks sıralamasında düşüş yaşayan bu üç ülkenin İGE değeri artmasına rağmen diğer ülkelerin İGE hesaplamasında daha iyi performans göstermesi bu ülkelerin sıralamada geriye düşmesine sebep olmuştur.

Tablo 3. İnsani Gelişme Düzeyindeki Ortalamalar

	İnsani Gelişme Endeksi	Doğumda Beklenilen Yaşam Süresi	Beklenen Okullaşma Yılı	Ortalama Okullaşma Yılı	Kişi Başı GSMH
	(Değer)	(Yıl)	(Yıl)	(Yıl)	(2011 SGP $)
	2018	2018	2018	2018	2018
İnsani Gelişme Düzeyindeki Ortalamalar					
Çok Yüksek İnsani Gelişme	0.892	79.5	16.4	12.0	40,112
Yüksek İnsani Gelişme	0.750	75.1	13.8	8.3	14,403
Orta İnsani Gelişme	0.634	69.3	11.7	6.4	6,240
Düşük İnsani Gelişme	0.507	61.3	9.3	4.8	2,581
OECD	**0.895**	**80.4**	**16.3**	**12.0**	**40,615**

DÜNYA	**0.731**	**72.6**	**12.7**	**8.4**	**15,745**

Kaynak: UNDP, 2019.

Tablo 3'te UNDP tarafından yayımlanan 2019 yılı İGR'de bulunan ülkelerin İGE, DBYS, BOY, OOY ve kişi başına düşen GSMH değerleri hem insani gelişme kategorilerindeki ortalamalar hem de Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) üye ülkeleri ile Dünya ortalaması (2019 yılı İGR'de bulunan 189 ülkenin ortalaması) gösterilmiştir. Çok Yüksek İnsani Gelişme kategorisine giren ülkelerin ortalama İGE değeri 0.892 iken, Düşük İnsani Gelişme kategorisinde bulunan ülkelerin ortalama İGE değeri 0.507 olmuştur. Orta İnsani Gelişme kategorisinde bulunan ülkelerin tüm ortalama değerleri dünya ortalama değerlerinden daha düşük olmuştur. Dünya ortalama değerlerini en çok düşüren ülkeler ise Düşük İnsani Gelişme sınıfında yer alan ülkelerdir.

Çok Yüksek İnsani Gelişme sınıfında bulunan ülkelerin tüm ortalamaları neredeyse OECD ülkelerinin ortalamasına eşittir. Bu kapsamda Çok Yüksek İnsani Gelişme sınıfında olan Türkiye'nin BOY değeri hariç diğer tüm değerleri OECD ülkelerinin ortalamasından düşük, İGR'de bulunan 189 ülkenin ortalamasından yüksektir. Türkiye'nin bu alt endeksi yükseltmesi, çok yüksek insani gelişme gösteren ülkeler arasındaki sıralamasını yükseltmesi anlamına gelmektedir.

4. TÜRKİYE'DE İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ'NİN GELİŞİMİ VE ÖNEMİ

İnsani gelişmenin başarılı olması, mutlaka sürdürülebilir olması anlamı taşımaz. Bazen insani gelişmede yaşanan ilerleme, şoklar ve korunmasızlıklar nedeniyle yavaşlayabilir. Bu durum insani gelişmenin temel gereklerini yerine getirmiş ya da henüz bunları dahi yapamamış insanlar için önemli sonuçlar ortaya çıkarabilir (UNDP, 2016). Türkiye, insani gelişme sürecinde her ne kadar ilerleme kaydetse de eksiklikleri azımsanmayacak derecede fazladır. Özellikle İGE hesaplamalarında birçok ülkenin gerisinde kalmış eksikliklerin giderilmesi için yeni düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Öncelikle eğitim endeksinde ortalama okullaşma oranının düşüklüğü ve sağlık endeksinde beklenen yaşam yılının gelişmiş ve gelişmekte olan çoğu ülkeye göre kısa olması, bu eksikliklerin başında gelerek Türkiye'nin diğer ülkelerle arasındaki farkın oluşmasına zemin hazırlamıştır. 2019 yılı "En Sağlıklı Ülke Endeksi Sıralaması"nda dünyadaki en sağlıklı on ülkeden altı tanesi Avrupa ülkesi iken, Türkiye 62.81 sağlık notu ile 51. sırada yer almıştır (Şahin ve Gökdemir, 2021:494).

İGE, ülkeler arasındaki gelişme sonuçlarını araştırmak için belirlenen eylemlerin insan seçeneklerini yükseltmek amacıyla oluşmaktadır. Bu açıdan sadece ülkelerin GSMH'sini arttırmak değil, aynı zamanda ülkelerin kendi ulusal politikalarını sorgulamak amacıyla da kullanılabilmektedir. GSMH'nin tek başına büyüklüğü o ülkenin geliştiği anlamına gelmemektedir. Örneğin, Türkiye'de kişi başına GSMH, Şili'den yüksek olmasına rağmen Şili'nin İGE değeri Türkiye'den daha yüksektir. Çünkü Şili'nin doğumda beklenen yaşam süresi Türkiye'den neredeyse dört yıl daha uzun ve ortalama öğrenim süresi de 2,3 yıl daha fazladır. Bu şekilde yaşanan karşıtlıklar, ülkelerin politika önceliklerini değiştirerek bunlar hakkında yeni gelişmelere sebep olmaktadır (UNDP, 2018).

Türkiye için hazırlanan İGE ile UNDP'nin hesapladığı İGE arasında farklılıklar olabilmektedir, çünkü UNDP; ILO, UNİCEF, UNESCO, WHO gibi uluslararası kuruluşlardan aldığı verilerle İGR hazırlarken,

Türkiye İGE değerleri hem bu kuruluşlardan aldığı hem de TÜİK'ten elde ettiği verilerle oluşturulmaktadır. Örneğin Türkiye'de 2002 yılında hesaplanan İGE değeri 68,5 olarak gerçekleşirken aynı yıl UNDP tarafından 70,4 olarak hesaplanmıştır (Tüylüoğlu ve Karalı, 2006: 75). Dolayısıyla ülkeler arasında karşılaştırma yapmak oldukça güç bir durum almaktadır. Çünkü geçmiş yıllara ait veriler güncelliğini yitirip yapılan hesaplamalarda bozulmalar yaşanabilmektedir. Bu sebeplerden ötürü, UNDP bu tarz sorunları çözmek için son yöntem ve verilerle İGE hesaplamalarında güncellemeye gitmektedir. Örneğin, 2018 yılında gerçekleşen 189 ülkenin gerek İGE hesaplamaları gerekse İGE alt endeksleri, geriye dönük bir şekilde beşer yıllık aralıklarla yeniden yapılmıştır (Tıraş, 2019: 22).

Ülkelerin ekonomik büyümesinin gerçekleşmesiyle aynı anda ülkede yaşayan insanların refahının artması anlamına gelmediği ve insan hayatının zenginleşmesinin yalnızca ülkelerin ekonomik zenginleşmesiyle gerçekleşmeyeceğini insani gelişme açıklamıştır. Dolayısıyla insani gelişme insanların sahip olduğu fırsatları geliştirmelerine şans tanıyan bir yaklaşım olmuştur. Bu kapsamda tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de insani gelişme insanların istediği gibi bir yaşam tarzı sürmelerine ve daha fazla özgürlük kazanarak yeteneklerini arttırmaya çalışmaları açısından oldukça önemlidir (İNGEV, 2019).

Türkiye'nin yıllar itibariyle İGE değerine bakıldığında, 1950 yılındaki İGE değeri 0.382 olarak hesaplanmış ve Türkiye, 175 dünya ülkesi arasından 165. sırada yer almıştır. Bu değerle en düşük insani gelişme sıralamasında olan Türkiye, yıllar geçtikçe İGE değerini geliştirmiştir. Özellikle 1970'li yılların başında orta insani gelişme kategorisine geçmeyi başarmıştır (H. Mıhçı ve S. Mıhçı, 2003: 33). 1972 yılında 0,501 endeks değeri ile orta insani gelişme sınıfına giren Türkiye, bundan önceki 1965-1971 yılları arasında düşük insani gelişme sınıfında yer almıştır. 1972 yılından sonra Türkiye'nin bulunduğu insani gelişme kategorisi değişmekle beraber 1990-1998 yılları arasında İGE değerinde en büyük iyileşmeyi göstermiştir (Gürses, 2009: 345-46).

İGE değerleri her zaman doğru sonuçları vermeyebilir; ancak bazen Türkiye'nin İGE değerleri incelendiğinde, yanıltıcı sonuçlar da doğurabilmektedir. Örneğin, 1991 yılında yapılan formül değişikliklerinde okullaşma yıllarının eğitim endeksine eklenmesi ya da gelir endeksinde gerçekleşen değişiklikler, İGE hesaplamalarında düşmelere sebebiyet vermektedir. Bu nedenle, 1990 yılında 0.751 olarak hesaplanan insani gelişme değerinin 2004 yılında da aynı olması yıllar geçtikçe Türkiye'nin insani kalkınmasının değişmediği ya da gerilediği anlamı taşımamaktadır (Tüylüoğlu ve Karalı, 2006: 66).

Tablo 4'te 1990-2019 yılları arasında UNDP tarafından yayımlanan İGR'lerde Türkiye'nin İGE değeri ve hesaplamaya katılan dünya ülkeleri arasındaki sıralaması verilmiştir. Rapor kapsamında oluşturulan İGE verileri, gerek uluslararası kuruluşlardan gerekse TÜİK'ten elde edilen verilerle UNDP tarafından hesaplanmıştır. 1990-2010 yılları arasındaki İGR'leri, iki ya da üç yıl önceki verilere dayanmaktadır. Yalnızca, 2010 ve 2011 yıllarında yayımlanan raporlarda aynı yıldaki veriler baz alınmıştır. 2013-2019 yılları arasındaki raporlarında ise bir önceki yıla ait olan veriler kullanılmıştır.

2007 ve 2008 yılları tek bir rapor şeklinde yayımlanmış olup 2005 verileri baz alınarak hesaplanmıştır. Ayrıca 2012 yılında UNDP tarafından herhangi bir rapor yayımlanmamıştır. Dolayısıyla 2012 yılı İGR'si tabloya eklenmiş ancak İGE değerleri ve dünya sıralamasındaki yeri ile ilgili bilgiler verilmemiştir.

Tablo 4. Türkiye'nin İGE Değeri ve Dünya Sıralamadaki Yeri

Rapor Yılı	İGE Değeri İle İlgili Yıl	İGE	Sıralama	İGE Hesaplanan Ülke Sayısı
1990	-	0,751	58	130
1991	1988	0,694	70	160
1992	1989	0,671	71	160
1993	1990	0,717	73	173
1994	1991	0,739	68	173
1995	1992	0,792	66	174
1996	1993	0,711	84	174
1997	1994	0,772	74	175
1998	1995	0,782	69	174
1999	1997	0,728	94	174
2000	1998	0,732	85	174
2001	1999	0,735	82	162
2002	2000	0,742	85	173
2003	2001	0,734	96	175
2004	2002	0,751	88	177
2005	2003	0,750	94	177
2006	2004	0,757	92	177
2007/2008	2005	0,775	84	177
2009	2007	0,806	79	182
2010	2010	0,679	83	169
2011	2011	0,699	92	187
2012	-	-	-	-
2013	2012	0,722	90	187
2014	2013	0,759	69	187
2015	2014	0,761	72	188
2016	2015	0,767	71	188
2017	2016	0,787	65	188
2018	2017	0,791	64	189
2019	2018	0,806	59	189

Kaynak: TÜİK, UNDP'nin 1990-2019 yılları arası raporları; Tıraş, 2019: 21.

UNDP tarafından yayımlanan 1990 yılındaki ilk İGR'de, Türkiye hesaplamaya katılan 130 ülke arasından 0.751'lik İGE değeriyle 58. sırada yer almıştır. Özellikle, 1994 ve 1995 yıllarında yapılan değişikliklerle, Türkiye'nin İGE değerinde önemli artışlar yaşanırken ülke sıralamasındaki yeri iki basamak yükselerek 66. sıra olmuştur. 1996 yılındaki raporda ise İGE hesaplamasına katılan ülke sayısında bir değişiklik olmamasına rağmen Türkiye'nin İGE değerinde 0,081'lik önemli bir düşüş olmuş ve Türkiye 84. sıraya gerilemiştir (Tıraş, 2019: 20). 1994 verilerinin kullanıldığı 1997 yılı İGR'de Türkiye'nin sıralamasını on basamak yükselmesine neden olan İGE değeri, 0,061 puan artmış ve 175 ülke arasında 74. sıraya yükselmesini sağlamıştır. Bunu takip eden bir sonraki yıl olan 1998 yılı raporunda Türkiye, 0,782'lik bir değerle 1990 yılından 1998 yılına kadar olan en yüksek İGE'sine sahip olarak 69. sırada yer almıştır.

İGE hesaplamalarında 1999 yılı itibariyle UNDP'nin yaptığı yeni bir değişiklik sonrasında 174 ülke arasında 0,728 İGE puanıyla Türkiye'nin endeks değeri önemli ölçüde düşerek 94. sıraya gerilemesine sebep olmuştur. 2000'li yıllara gelindiğinde Türkiye'nin İGE değeri 2001 yılı hariç sürekli artmıştır. 1999 yılından 2010 yılına kadar İGE hesaplamalarında yeni bir değişiklik yaşanmaması ve Türkiye'nin İGE değerini

artırmasına rağmen İGR'ye eklenen ülke sayısındaki değişiklikler, diğer ülkelerin performanslarındaki farklılıklar ya da Türkiye'de yaşanan ekonomik kriz olgusu gibi nedenlerle İGE sıralamasında Türkiye düzenli bir artış gerçekleştirememiştir (Tıraş, 2019: 20). 2001 kriz yılındaki verilerle oluşturulan 2003 yılı İGR'de, Türkiye'nin İGE değeri 0.734 puanla 0.800 olan yüksek insani gelişme sınırına yaklaşmasına rağmen 175 ülke arasında 96. sırada bulunmuştur (H. Mıhçı ve S. Mıhçı, 2003: 33).

2007 ve 2008 yıllarında UNDP 2005 yılına ait verileri kullanarak tek bir rapor yayımlamış ve Türkiye 0,775 İGE puanıyla 177 ülke arasında 84. sırada yer almıştır. Bu endeks puanıyla Türkiye Orta İnsani Gelişme gösteren ülkeler arasında bulunmuştur. 2009 yılına gelindiğinde insani gelişme kategorilerinde değişiklik yaşanarak Çok Yüksek, Yüksek, Orta ve Düşük İnsani Gelişme şeklinde dört kategoriye ayrılmıştır. 2007 yılı verilerinin kullanıldığı 2009 İGR'de, Türkiye'nin İGE hesaplamasında 0.031'lik bir artış yaşanmış ve Türkiye 182 ülke arasında 79. sıraya yükselmiştir. Böylece Türkiye 0,806 İGE değeriyle Yüksek İnsani Gelişme gösteren ülkeler sınıfında yer almıştır.

UNDP, 2010 yılında İGE içerisinde eğitim, sağlık gibi göstergelerin etkisini artırarak gelirin etkisini azaltma yoluna gitmiştir. Bu kapsamlı değişiklik sonrasında, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin İGE değerlerinde düşüşler meydana gelmiştir (Tıraş, 2019: 21). Örneğin, 2009 yılında 0.806 olan İGE değeri ile 182 ülke içerisinde 79. Olurken, 2010 yılında İGE 0,679'a düşerken 169 ülke arasında 83. sıraya gerilemiştir. Temelde gelir farklılıklarından kaynaklanan değişkenler kısa dönemde hissedilmemesine rağmen uzun dönemde ülkelerin eğitim ya da sağlık gibi ölçütleri farklılaşmaktadır. Dolayısıyla uzun dönemde ülkelerin sıralaması daha fazla değişmektedir. Örneğin Türkiye'nin son iki yılına bakıldığında İGE sıralaması çok fazla değişmemesine rağmen son beş yılda 72. sıradan 59. sıraya gelmiştir. Özellikle 2011 yılından sonra eğitim ve sağlık alanında yapılan yenilikler zamanla Türkiye'nin İGE değerinin iyileşmesini ve ülkeler arasındaki yerinin yükselmesini sağlamıştır.

UNDP tarafından 2017 verilerinin kullanıldığı 2018 yılında yayımlanan İGR'de, Türkiye bir önceki yıla göre bir basamak yükselerek hesaplamaya katılan 189 ülke arasında 64. sırada yer almıştır. 0.791 endeks puanıyla yüksek insani gelişme kategorisinde bulunan Türkiye, 0.800 İGE değerinin üzerinde olan çok yüksek insani gelişme sınıfında bulunan ülkeler arasına girmeye sadece 0.009 puanlık bir fark kalmıştır (Cumhurbaşkanlığı SBB, 2019). Bu fark, 9 Aralık 2019 tarihinde açıklanan 2019 yılı İGR'de kapanmış ve Türkiye'nin İGE değeri 0.806 olarak hesaplanmıştır. Böylece Türkiye bu değer ile ilk kez çok yüksek insani gelişme gösteren ülkeler arasına girerek 59. sıraya yükselmiştir. 1990 yılından 2019 yılına kadar son 29 yılda İGE değeri toplamda % 39,4'lük bir artış göstermiştir (Euronews, 2019).

5. SONUÇ

İGE, ülkelerin gelişmişliklerini karşılaştırmak amacıyla oluşturulmuş birçok alt endeksin bir araya gelerek olabildiğince doğru sonuçlara ulaşmak için ulusal ya da uluslararası kuruluşların BM bünyesinde toplanmasını sağlayan bir ölçüt olmuştur. Ülkelerin kalkınmışlık seviyelerini ölçmek için daha önce sağlıksız sonuçlar veren hesaplamalara yeni bir boyut kazandırarak sürekli güncelleme yoluyla daha sağlıklı bilgilere ulaşmayı başarmıştır. Bu açıdan bakıldığında özellikle 1990 yılından sonra UNDP tarafından yayımlanan raporda insani değerlerin önemli görüldüğü, toplumun değer verdiği konular üzerine yeni endeks çalışmaları yapılmıştır. Başlangıçta ülkelerin gelişmişlik seviyeleri kişi başına düşen GSMH, kalkınma seviyeleri gibi

ekonomik değerlerle ölçülürken, İGE ile birlikte insanlar arasındaki cinsiyet eşitsizliği, huzur, güven gibi toplumsal olaylar ya da eğitim, sağlık gibi daha elzem alanların önemsenmesi ve ölçülmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. İGE hesaplamasında kişi başına düşen GSMH önemli bir ölçüttür; ancak tek başına yeterli değildir. Örneğin, Katar ve Kuveyt'in kişi başına düşen GSMH'si oldukça yüksek olmasına rağmen İGE sıralamasında (son yayımlanan İGR'de, Katar 41. sırada Kuveyt ise 57. sırada bulunmuş) ön taraflarda yer alamamışlardır.

İGE ülkelerin kalkınmışlık seviyelerinin sürdürülebilir olmasını sağlamada da oldukça önemlidir. Sürdürülebilir bir kalkınma yaratmak her ülkenin istediği hedeflerin başında gelmektedir. İnsani gelişimle beraber ülkelerin yapmayı amaçladığı olgular gün yüzüne çıkmıştır. Ülkeler bu sayede daha çok eksik oldukları alanlara yönelip kendi hükümet programlarında değişiklik yapmasını kolaylaştırmakta ve yetersiz oldukları alanlara harcama yaparak gelişmelerini desteklemektedir. Ancak bu kısa vadede oldukça zor olup harcamaların yatırımlara dönüşmesi özellikle eğitim ve sağlık alanlarında biraz zaman almaktadır. Bu açıdan bakıldığında İGE'nin gerekliliği ülkeler tarafından benimsenmiş ve böylece insani gelişimin değeri gün geçtikçe daha çok önemsenmiştir.

Son yıllarda tüm dünya ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de İGE değerini yükseltmek amacıyla çalışmalar yapılmış, özellikle eğitim ve sağlık alanlarındaki alt endekslerdeki harcamalara ağırlık verilmiştir. Türkiye, UNDP'nin son yayımladığı raporda çok yüksek insani gelişme sınıfına girmeyi başarmıştır. Şüphesiz yapılacak olan doğru programlarla Türkiye'de istenilen insani gelişmişlik seviyesini koruyarak çok yüksek insani gelişme gösteren ülkeler arasındaki İGE sıralamasının yükselmesi ve insanların yaşam standartlarının artması için hiçbir engel bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

1. Başar, S., M. Eren ve M. Eren (2015). ''Ülkelerin İnsani Gelişmişlik Endeksi Değişkenlerine Göre Etkinliklerinin İncelenmesi'' İnternational Conference on Eurasian Economies, 846-883.
2. Cebeci Kocaefe, A ve İ. Dilber (2014). '' Türkiye İnsani Gelişme Endeks Değerinin 2011-2012 Karşılaştırılması'' *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 24 (2): 123-131.
3. Demir S. (2006). DPT (Devlet Planlama Teşkilatı), Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı İnsani Gelişme Endeksi ve Türkiye Açısından Değerlendirme, Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Ankara.
4. Fırat, E ve A. Aydın (2015). ''İnsani Kalkınma Endeksine Göre Türkiye'nin Eğitim Endeks Göstergelerinin OECD Ülkeleri İle Karşılaştırılması'' *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi,* 15 (29): 62-87.
5. Günsoy, G. (2005). ''İnsani Gelişme Kavramı ve Sağlıklı Yaşam Hakkı'' *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi,* 1 (2): 35-52.
6. Gürses, D. (2009). ''İnsani Gelişme ve Türkiye'' *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, 12 (21): 339-350.
7. Klugman, J., F. Rodriguez ve H. J. Choi (2011). ''The HDI 2010: New Controversies, Old Critiques'' *The Journal of Economic İneguality,* 9, 249-288.
8. Lind, C. N. (1992). ''Some Thoughts on the Human Development İndex'' *Social İndicators Research,* 27, 89-101.
9. Mıhçı, H ve S. Mıhçı (2003). ''Türkiye'nin Yakın Dönemdeki İnsani Gelişme Eğilimleri'' *HÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 21 (2): 21-47.
10. Şahin, G. ve L. Gökdemir (2016). "İnsani Gelişme Endeksi Bileşenlerinin Türkiye Ölçeğinde ARDL Sınır Testi ile Sınanması", *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi,*2(1) :1-24.
11. Şahin, G. ve L. Gökdemir (2021). "Sağlık Harcamalarının Belirleyicileri: Küresel Sağlık Lideri İspanya Örneği", *İktisadi, Mali ve Finansal Uygulamaların Ampirik Sonuçları Cilt 1-İktisat Uygulamaları, Gazi Kitabevi,*493-503.
12. Şeker Demir S. (2011). DPT (Devlet Planlama Teşkilatı), Türkiye'nin İnsani Gelişme Endeksi ve Endeks Sıralamasının Analizi, Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Ankara.
13. Tıraş, H. H. (2019). ''Türkiye İçin İnsani Gelişmişlik Göstergeleri'' *BEYDER/2019*, 14 (1): 15-31.
14. Todaro, M. P. (1992). ''Human Development Report 1992'' *Population and Development Review*, 18 (2): 359-363.

15. Tüylüoğlu, Ş ve B. Karalı (2006). ''İnsani Kalkınma Endeksi ve Türkiye İçin Değerlendirilmesi'' *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi,* 53-88.
16. Ünal, Ç. (2008). ''İnsani Gelişmişlik Endeksine Göre Türkiye'nin Bölgesel Farklılıkları'' *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 6 (2): 89-113.
17. Zanbak, M ve R. Özeş Özgür (2019). ''İnsani Gelişme Endeksi Bağlamında Avrupa Birliği'ne Üye ve Aday Ülkelerin Karşılaştırmalı Analizi'' *Yönetim ve Ekonomi Araştırmalar Dergisi,* 17 (2): 175-192.
18. Euronews, 2019. https://tr.euronews.com/2019/12/09/insani-gelisme-endeksi-turkiye-ilk-kez-cok-yuksek-insani-gelisme-kategorisine-girdi (Erişim: 21.12.2019).
19. İnsani Gelişme Raporu Ofisi (İGRO) 2019, https://www.undp.org/content/dam/turkey/docs/hdr2016/HDR%202016%20Overview%20TR.pdf (Erişim: 18.09.2019).
20. İnsani Gelişme Vakfı (İNGEV) 2019, http://ingev.org/hakkimizda/insani-gelisme-nedir/ (Erişim: 29.11.2019).
21. TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (Cumhurbaşkanlığı SBB), http://www.sbb.gov.tr/sosyal-koruma-ve-gelir-dagilimi-gostergeleri/ (Erişim: 08.10.2019).
22. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) 2019, https://biruni.TÜİK.gov.tr/secilmisgostergeler/ tabloOlustur.do (Erişim: 28.09.2019).
23. UNDP (1990), Human Development Reports, New York: Oxford University Press. http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/219/hdr_1990_en_complete_nostats.pdf (Erişim: 08.10.2019).
24. UNDP (1992), Human Development Reports, New York: Oxford University Press. http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/221/hdr_1992_en_complete_nostats.pdf (Erişim: 09.10.2019).
25. UNDP (1995), Human Development Reports, New York: Oxford University Press. http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/256/hdr_1995_en_complete_nostats.pdf (Erişim: 09.10.2019).
26. UNDP (1999), Human Development Reports, New York: Oxford University Press. http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/260/hdr_1999_en_nostats.pdf (Erişim: 18.10.2019).
27. UNDP (2000), Human Development Reports, New York: Oxford University Press. http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/261/hdr_2000_en.pdf (Erişim: 15.10.2019).
28. UNDP (2002), Human Development Reports, New York: Oxford University Press. http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/263/hdr_2002_en_complete.pdf (Erişim: 13.10.2019).
29. UNDP (2005), Human Development Reports, New York: Oxford University Press. http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/266/hdr05_complete.pdf (Erişim: 13.10.2019).
30. UNDP (2008), Human Development Reports, New York: Oxford University Press. http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/268/hdr_20072008_en_complete.pdf (Erişim: 30.09.2019).
31. UNDP (2009), Human Development Reports, New York: Oxford University Press. https://www.tr.undp.org/content/dam/turkey/docs/Publications/hdr/HDR_2009H%20Human%20development%20index%202007%20and%20its%20components.pdf (Erişim: 30.09.2019).
32. UNDP (2010), Human Development Reports, New York: Oxford University Press. http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/270/hdr_2010_en_complete_reprint.pdf (Erişim: 18.09.2019).
33. UNDP (2016), Human Development Reports, New York: Oxford University Press. http://hdr.undp.org/sites/default/files/2016_human_development_report.pdf (Erişim: 10.10.2019).
34. UNDP (2018), Human Development Reports, New York: Oxford University Press. http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update.pdf (Erişim: 09.10.2019).
35. UNDP (2018), Human Development Indıces And Indıcators: 2018 Statıstıcal Update, Technical Notes. http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2018_technical_notes.pdf (Erişim: 02.11.2019).
36. UNDP (2019), Human Development Reports, https://www.tr.undp.org/content/dam /turkey/hdr2019/UNDP-TR-HDR-2019-EN.pdf (Erişim: 22.12.2019).
37. UNDP Türkiye (2019), İnsani Gelişme Raporu 2019 İstatistik Eki, https://www.tr.undp.org/content/dam/turkey/hdr2019/UNDP-TR-HDR-2019-STATISTICAL-ANN EX-EN.pdf (Erişim: 22.12.2019).

AQRAR SAHƏDƏ ÖMÜRBOYU TƏHSİLİN TƏŞKİLİNDƏ AQROPARKLARDAN İSTİFADƏ İMKANLARI

Farrukh Rahimov

Azerbaijan State Agricultural University, ORCID: 0000-0003-3748-0266

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə təsdiqlənmiş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"də öz əksini tapan strateji dövrdə kompetensiya, sosial vərdişlər və bacarıqların harmoniyada inkişafına əsaslanan "ömürboyu təhsil"ə xüsusi önəm verilməsi probleminin həllinə və qeyri-neft sektorunun ən vacib iştirakçısı olan aqrar sahənin inkişafına töhfə verə biləcək ömürboyu təhsilin aqropark şəbəkəsi vasitəsi ilə təşkili imkanlarını nəzərdən keçirməkdir(Fərman, 2021). Xarici ölkələrin aqrar sektorda ömürboyu təhsilin təşkili ilə bağlı həyata keçirdiyi fəaliyyətləri araşdıraraq ölkəmiz üçün uyğun modelin təklif edilməsi tədqiqatın əsas məqsədidir. Ömürboyu təhsilin üstünlükləri və təşkili mexanizmlərinin, eləcə də bu təhsil modelinin aqrar sahədə istifadəsi ilə bağlı dünya təcrübəsini araşdıraraq, Ölkəmizdə bu istiqamətdə atılmış addımlarla müqayisə edilmiş, cari və potensial fermerlərə aqrar sahə ilə bağlı bilik və bacarıqların ötürülməsi üçün aqropark şəbəkəsindən istifadənin mümkünlüyü gözdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: ömürboyu təhsil, aqrar sahə, aqroparklar, Azərbaycan, informasiya-məsləhət xidməti

Giriş

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə xüsusilə kənd təsərrüfatı sektoru iqtisadi artımın təmin edilməsində çox mühüm rol oynayır. Kənd təsərrüfatında inkişaf, elmi araşdırmaların nəticəsində əldə edilən texnoloji yeniliklərin istehsalçılar tərəfindən istifadə edilməyə başlanması və yayılması yolu ilə mümkün olur. Bu səbəbdən kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən, bu fəaliyyətləri idarə edən şəxslərin malik olduğu bilik və bacarıqlar, müvafiq cəmiyyətə çatmağa, müəyyən davranışların və yeniliklərin mənimsədilməsinə təsir edən əsas amillərdən biridir. Xüsusilə insan amilinin sahib olduğu xüsusiyyətlərin inkişafı sürətləndirməsi və qazandırılacaq yeni bilik və bacarıqlarla inkişaf prosesini sürətləndirici təsirləri diqqətdən yayınmamalıdır. Bütün bunları nəzərə alaraq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı, emalı, marketinqi və s. fəaliyyətlərlə məşğul olan şəxslərin davamlı və ya ömürboyu təhsilə cəlb edilməsi zərurəti yaranır. Aqrar sahədə ömürboyu təhsilin tərkib hissəsi olaraq informasiya-məsləhət işləri, kənd yerlərin inkişafında əvəzedilməz rola malikdir. Təsadüfi deyil ki, aqrar informasiya-məsləhət xidməti kənd yerlərinə və kənd təsərrüfatı sektoruna müdaxilə etmək üçün istifadə olunan ən mühüm alət hesab olunur.

"Ömürboyu öyrənmə" anlayışı bütün dünya üçün yeni bir anlayış olaraq qəbul edilir, belə ki qardaş Türkiyədə bu anlayış 2000-ci illərin əvvəllərindən, Ölkəmizdə isə son illərdə geniş istifadə edilməyə başlanmışdır. Bu anlayışın istifadə edildiyi ən önəmli sənədlərdən biri də 2016-cı ildə qəbul edilən "Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi"dir. Bundan əvvəl isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənabları tərəfindən 2013-cü il oktyabrın 23-də imzalanmış "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda bu anlayış öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasi Nazirlər Kabinetinin 18 iyul 2018-ci il tarixli Qərarı ilə təsdiq olunan "Azərbaycan Respublikasının ömürboyu təhsil üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsi" ömürboyu təhsillə bağlı qəbul edilmiş ən son sənədlərdən biridir. Ömürboyu təhsili təmin etməyin ən geniş yayılmış üsulu informasiya-məsləhət xidmətinin təşkilidir.

Aqrar informasiya-məsləhət xidməti – kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən şəxslərin, kənd təsərrüfatı istehsalı, emalı və marketinqi prosesinin bütün mərhələlərində qarşılaşdıqları problemlər və bunların bir-birləriylə əlaqələri haqqında məlumat sahibi olmağı, onlar üçün inkişaf etdirilən texnologiyaları istifadə etməklə, bu problemləri həll edə biləcək bilik və bacarıq qazanması və kənd

yerlərində həyat standartının yüksəldilməsi məqsədi daşıyan kənd təsərrüfatı müəssisəsi sahiblərinin təhsil, informasiya-məsləhət və maarifləndirilmə fəaliyyətləridir. Aqrar informasiya-məsləhət xidmətinin yüksək səviyyədə təşkili məqsədi ilə "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi"ndə xüsusi tədbirlər paketi nəzərdə tutulmuşdur, belə ki: "*7.5.3. Prioritet 5.3. Aqrar sahənin ehtiyaclarına cavab verən informasiya-məsləhət xidməti şəbəkəsinin formalaşdırılması*" prioritetinə uyğun "Tədbir 5.3.1: Aqrar sahədə informasiya-məsləhət xidmətlərini tənzimləyən mexanizmin hazırlanması", "Tədbir 5.3.3: Ölkəni əhatə edən məsləhətçilər şəbəkəsinin yaradılması", "Tədbir 5.3.4: Elektron, media və çap informasiya məsləhət xidmətləri sisteminin yaradılması", "Tədbir 5.3.5: İnformasiya-məsləhət mərkəzlərinin maliyyə dayanıqlılığının artırılması", "Tədbir 5.3.6: İstehsal vasitələri təchizatçıları, emal müəssisələri və maliyyə institutları vasitəsilə istehsalçılara informasiya məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi imkanlarının dəyərləndirilməsi" kimi tədbirlərin icrası nəzərdə tutulmuş və qismən həyata keçirilmişdir.

Bu istiqamətdə müxtəlif dövlət və özəl təşkilatlar da bəzi layihələr icra etmişlər ki bu təşkilatlar arasında FAO, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti və Gəncə Aqrobiznes Assosiasiyası kimi qurumların da adını çəkmək olar. Aqrar məsləhət xidmətinin yaradılması fermer təsərrüfatlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin və inkişafının əsas şərtlərindən biridir. Belə ki, açıq iqtisadiyyat şəraitində yalnız ənənəvi təsərrüfatçılıq təcrübəsi ilə kəskinləşən bazar rəqabətinə qarşı dayanmaq mümkün deyildir. Kənd təsərrüfatı həyat tərzi və fəaliyyət növü kimi xarakterini dəyişir. Belə ki, qabaqcıl təcrübədə kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin aqrobiznesə və tətbiqi xarakterli elmi tədqiqat sahəsinə çevrilməsi aşkar görünməkdədir. Hər iki istiqamət rəqabət qabiliyyətinin zəruri səviyyəsini əldə etməyi tələb edir.

Məsləhət xidmətində fermerlərə ənənəvi təsərrüfat fəaliyyəti ilə yanaşı digər gəlir mənbələrindən faydalanaraq gəlirlərinin artırılması istiqamətində təlimlər də təşkil edilir. Fermerlərin əsas əkin sahələrindən başqa, boş olan həyətyanı sahələrində və ya onlara məxsus olan digər kiçik sahələrdə alternativ və yeni bitki növlərinin əkilməsi, satış kanallarının müəyyənləşdirilməsi, eləcə də aqroturizm potensialının araşdırılması və bu istiqamətdə müvafiq işlərin görülərək, fermer təsərrüfatları və ümumiyyətlə kənd əhalisinin gəlir mənbələrinin şaxələndirilməsinə imkan yaranır.

"Məsləhət" anlayışı, XIX əsrin ikinci yarısında İngiltərədə təhsil sisteminin inkişafı nəticəsində meydana çıxmışdır. 1850-ci ildə, əhalinin sürətlə artdığı sənayeləşən şəhərlərdə yaşayan insanların təhsil ehtiyaclarının, yaşadıqları yerlərdə necə qarşılanacağı sualı Oksford və Kembridc universitetlərində müzakirə edilməyə başlanmışdır. "Universitet məsləhət xidməti" olaraq adlandırılan bu işlər XIX əsr sona çatmadan yaxşı şəkildə strukturlaşdırıldı və sürətlə inkişaf etdi. Əvvəllər ədəbiyyat və sosial mövzularda dərslər keçilərkən, 1890-cı illərdə kənd yerlərində səyyar təlimçilər tərəfindən kənd təsərrüfatı mövzular da tədris olunmağa başlandı (Jones və Garforth, 1997). İngiltərədə bu işlərin artması və uğuru, başqa ölkələrdə (xüsusilə ABŞ-da) bənzər fəaliyyətlərin başlamasına səbəb olmuşdur. 1890-cı illərdə ABŞ-ın bir çox əyalətində universitetlərdən kənarda konfranslar təşkil edilməyə başlanmışdır. XX əsrin əvvəllərində, Amerikadakı kənd təsərrüfatı fakültələrinin, fermer ailələrinin yaşadıqları yerlərdəki ehtiyaclarını qarşılamaq istiqamətində fəaliyyətləri, çox sürətli şəkildə yayılmış və rəsmi formada təşkil edilmişdir. Geniş sahədəki yetkin əhaliyə uyğun və faydalı informasiyanın yayma düşüncəsi, məsləhət hərəkatını sürətləndirmişdir(Cinemre və Demiryürek, 2005). Müasir formada ilk aqrar məsləhət xidməti, bir böhranın aradan qaldırılması vəzifəsi verilmiş ali menecerin fərdi cəhdləri ilə ortaya çıxmışdır. Böhranın səbəbi, 1845-ci ildə Avropada yayılan kartof yanıqlığı xəstəliyi idi. İrlandiyada bir çox kənddə əhalinin qidasının əsas hissəsini kartof təşkil etdiyinə görə, böhranın təsirləri çox ciddi olmuş və kartof qıtlığı 1851-də qədər davam etmişdir. Yoxsulluğu ən yüksək

səviyyədə olduğu bölgələrdəki kiçik fermerlərə, torpağın necə daha yaxşı becərilə biləcəyi və kartofdan başqa kökümeyvəli bitkilərinin necə yetişdiriləcəyi mövzularında informasiya ötürmək və tətbiq etmək üçün, dərnəklərin səyyar məruzəçilərin vəzifələndirilməsini həyata keçirilmişdir. Dörd ildən çox davam edən layihənin xərcinin yarısı böyük torpaq sahibləri və xeyriyyəçi təşkilatlar, geri qalanı dövlət büdcəsi tərəfindən ödənmişdi.

İrlandiyada meydana gələn bu qıtlıq və onun qarşısını almaq üçün həyata keçirilən tədbirlər kənd təsərrüfatında informasiya-məsləhət xidməti hərəkatının yavaş-yavaş yaymağı ilə nəticələndi. Belə ki: 1950-ci illərin sonlarında Almaniyada səyyar kənd təsərrüfatı müəllimləri yay aylarında fermerlərlə məsləhət verir, nümunəvi əkinlər edir və tövsiyələr verir, qışda isə kənd təsərrüfatı fakültələrində fermer uşaqlarına dərslər keçirdi. XIX əsrin sonunda, Böyük Britaniya və Almaniyada səyyar müəllimlər vasitəsi ilə təşkil edilən kənd təsərrüfatı informasiya-məsləhət sistemləri; Danimarka, Hollandiya, İtaliya, İsveçrə, Avstriya-Macarıstan İmperiyası və Rusiyaya yayılmışdır. Fransada ilk milli və tamamilə dövlət hesabına kənd təsərrüfatı informasiya-məsləhət xidməti 1879-cu ildə yaradılmışdır(Cinemre və Demiryürek, 2005).

İndiki vaxtda, kənd yerlərində yaşayan insanlara yalnız kənd təsərrüfatı istehsalı ilə əlaqədar deyil, hər mövzuda (ev iqtisadiyyatı, ana-uşaq sağlamlığı, qidalanma, qida təhlükəsizliyi, əl sənətləri, sahibkarlıq, təbii ehtiyatların dayanıqlı istifadəsi və s.) bir çox mənbələrdən (dövlət, özəl, QHT və media) məlumat təqdim edilir, yeni bacarıqlar qazandırılır, peşə öyrədilməyə cəhd edilir, öz aralarında informasiya paylaşmaq üçüm şəbəkələri yaratmaq və xüsusilə təşkilatlanmaq istiqamətində dəstəklənir. Bu səbəbdən, hədəf alınan kütlə keçmişdə kənd təsərrüfatı məsləhət xidmətində olduğu kimi əsasən müəssisə sahibi kişi fermerlər ilə məhdudlaşmır. Bunun əvəzinə indiki vaxtda aqrar informasiya-məsləhət anlayışı ilə kənd yerlərində yaşayan yalnız fermerlər deyil, bütün peşə qruplarından insanlar, keçmişdə bu xidmətlərdən daha az faydalanan qadın, gənc, uşaq, torpaqsız şəxslər, meşə təsərrüfatı kəndlisi, kənd təsərrüfatı işçisi, yoxsulları da əhatə etdir.

Azərbaycanda Aqrar informasiya məsləhət xidməti ilə əlaqədar aşağıdakı müəlliflər tədqiqat aparmışlar.

1. Salahov S. V., Balayev R. Ə. Aqrar sahənin dayanıqlı inkişaf problemləri. Kollektiv monoqrafiya. Bakı, “MBM” nəşriyyat evi, 2012.
2. Balayev R. Ə., Şalbuzov N. Kənd təsərrüfatında informasiya- monitorinq sisteminin təşkili və idarə edilməsi. Bakı, “MBM” nəşriyyat evi, 2013.

Hüseynov T. S. Rəqəmsal mühitdə informasiya məsləhət xidmətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi. // Aqrar Tədqiqatlar mərkəzinin “Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı” jurnalında çapa təqdim edilmişdir.

Aqroparklar haqqında bəzi faktlar.

- Aqroparklar vahid məkan hüdudları daxilində fəaliyyət göstərir
- Aqroparkda istehsal–emal–logistika–marketinq halqaları bir-birini tamamlayır.
- Aqroparklar bir çox hallarda dövlətin maliyyə dəstəyi ilə yaradılır.
- İştirakçıların rentabelli fəaliyyət imkanı yüksəkdir.
- Aqroparklarda istehsalçıdan-istehlakçıya prinsipi daha geniş tətbiq edilir
- Daxil olan qurumlar özünüidarəetmə və özünəcavabdehik prinsipi ilə fəaliyyət göstərir.
- Ərazi daxilində fəaliyyət göstərən sahibkar və yaxud fermerlər müəyyən güzəştlər əldə edir.
- **İnnovasiya və elmi yanaşma**nın tətbiqi mühüm faktor hesab edilir.

- Müxtəlif ölkələrdə irəli sürülən aqropark modellərinin təhlili göstərir ki, aqroparklar kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərinin məkan klasterləşməsinin əsas ideyasına əsaslanır.
- Beynəlxalq aqropark layihələrinin uğurlu olması üçün dəyər zəncirinin bütün əlaqələri həyata keçirilməsi və yoxlanılması tələb olunur.
- Aqroparklar yerli iqtisadiyyatın güclənməsinə mühüm töhfə verməklə yanaşı kənd təsərrüfatına effektiv yanaşmanı təmin etməkdə böyük potensiala malikdir.
- Çünki onlar enerji və xam mal təchizatı, emissiya və tullantı məhsullarının yenidən istifadəsi ilə paralel, istehsalat və ərzağın emalı üçün lazım olan bütün funksiyaları özündə birləşdirir.
- Hazırda müxtəlif ölkələrdə müxtəlif formalarda təkmilləşdirilən aqroparklar qısa müddət sonra dünya əhalisinin ərzaq ehtiyacının ödənilməsində mühüm paya sahib olacaq.
- Bütün bunlarla yanaşı aqroparklar həm də tədqiqat və inkişafın (Tə-İş) baş verə biləcəyi və istehsalçılarla nou-hau və təcrübənin bölüşülə biləcəyi yerlərdir(Qrafik 1).

Aqrar sahədə ömürboyu təhsil

- Aqrar sahə dünyanın hər yerində hər zaman öz əhəmiyyətini qorumağı bacarmış, üstəlik dünya əhalisinin sayı və tələbatları artdıqca bu sektorun önəmi daha da artmışdır. Kənd təsərrüfatı ölkəmizdə ənənəvi sahələrdən biri olsa da Sovet dövrünün mərkəzləşmiş təsərrüfat sistemi dağılması və şəhərləşmə səviyyəsinin artması nəticəsində əhalinin kənd təsərrüfatı ilə bağlı bacarıqlarının azalması müşahidə edilmişdir. Həmçinin texnika və texnologiyanın surətli inkişafı kənd təsərrüfatı istehsalı ilə məşğul olan əhalinin bilik və bacarıqlarının daimi olaraq yenilənməsi zərurətini yaratmışdır. Bu ehtiyacın ödənməsi ölkə ərazisi üzrə sistemli şəkildə qurulmuş ömürboyu öyrənmə və eləcə də informasiya-məsləhət

xidməti şəbəkəsi ilə mümkün ola bilər. Digər tərəfdən müxtəlif rayonlarda o bölgənin təbii-iqlim şəraiti nəzərə alınaraq təşkil edilən aqroparklarda müasir texnika və texnologiyaların eləcə də idarəetmə sistemlərinin tətbiqi mümkün olsa da bu bacarıqların regionda yaşayan bütün fermerlərə ötürülməsi üçün müvafiq addımların atılması nəzərdə tutulmayıb. Xüsusi ilə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan və ya bu sahəyə maraq göstərən şəxslər üçün ömürboyu öyrənmə gözəl bir fürsət ola bilər. Azərbaycanda fermerlər üçün istər Kənd təsərrüfatı Nazirliyi, istərsə də FAO, UNİCEF, GİZ, TİKA və s. beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən müxtəlif layihələr çərçivəsində ayrı-ayrı sahələr üzrə təlimlər keçirilsə də ömürboyu öyrənmə sisteminin qurulması və inkişafı ilə bağlı ciddi bir addım atılmamışdır. Digər tərəfdən ölkəmizdə son illərdə aqrar sahənin inkişafı ilə bağlı atılan təqdirəlayiq addımlardan biri olan aqroparkların açılması bu sahənin inkişafına böyük töhfələr verəcək. 2018-ci ildə Respublika Prezidenti Goranboy rayonunda tikilən "Region aqropark"ının açılış mərasimində ölkədə ümumilikdə 45 aqroparkın tikiləcəyini qeyd etmişdir. Aqrar sahədə ömürboyu təhsilə nail olmaq məqsədilə ölkəmizdə son illərdə bu sahədə atılan mütərəqqi addımlardan biri olan aqropark şəbəkəsinin istifadəsi bütün regionda fəaliyyət göstərən fermerlərə və ya fermer olmaq istəyən şəxslərə yeni bilik-bacarıqlar qazanmaq, həmçinin mövcud biliklərini yeniləmək imkanları yaratmaqla yanaşı, aqroparkların fermerlərdən aldığı (qablaşdırıb və emal edib satdığı) məhsulların daha keyfiyyətli və müvafiq standartlara uyğun olması ilə nəticələnə bilər.

Ədəbiyyat.

1. Fərman - https://president.az/articles/50474
2. https://edu.gov.az/upload/file/serencama-elave/2016/peshe-tehsil-yol-xeritesi.pdf
3. Jones, G.E.; Garforth, C. (1997); The history, development, and future of agricultural extension.
4. Cinemre, H.A. ve K. Demiryürek. 2005. Tarımsal Yayım ve Haberleşme (5. Baskı). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ders Kitabı No: 17, 157 s.
5. Van Den Ban, A. W. and Hawkins H.S. (1996). Agricultural extension (Second Edition), Blackwell Science, Oxford.
6. Vüqar Bayramov, Rəşad Həsənov, Gülnar İsmayılova, Əliyeva Rəfiqə (2015). Kənd Təsərrüfatı İlin də Azərbaycan Respublikasında aqroparkların formalaşdırılması mexanizmləri və fermerlərin prosesdə iştirakçılığının gücləndirilməsi. İqtisadi və Sosial İnkişaf Mərkəzi. Bakı. S.36

ƏLİLLİYİ OLAN ŞƏXSLƏR VƏ ONLARIN MƏRUZ QALDIQLARI ZORAKILIQ MÜHİTİ

(PEOPLE WITH DISABILITIES AND THEIR ENVIRONMENT)

SEYIDOVA ZENFIRA, ABBASOVA KƏMALƏ, MƏMMƏDOVA SƏCDƏ
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Azərbaycan Universiteti
ORCID No: 0000-0001-9503-8164

ÖZET

Bu gün cəmiyyətimizdə zorakılıq halları çox aktual məsələlərdəndir. Bu haqda artıq körpə uşaqlar da xəbərdardır. Buna səbəb isə dövrümüzdə zorakılıq hallarının çox baş verməsidir.

Zorakılıq qarşı tərəfi və ya tərəfləri öz istəyinə uyğun, öz mənafeyinə uyğun davranması üçün ona zor tətbiq edən mənasına gəlir.

Cəmiyyətimizdə zorakılıq hallarına daha çox əlilliyi olan uşaqlar məruz qalırlar. Dünyada 1 milyarddan çox əlilliyi olan şəxs vardır. Bu insanlardan 200 milyondan çoxu həyatlarını davam etdirmək üçün müxtəlif maneələrə rast gəlirlər. Əlilliyi olan şəxslər və onların ailələri cəmiyyətin ən həssas təbəqələrindən birini təşkil edir.

Əlilliyi olan şəxslərin qarşılaşdığı maneələr ayrı-seçkiliyə və təcrid olunmaya səbəb olur. Onları zorakılıq, laqeydlik və istismara qarşı daha həssas edir. Onlar arasında əliliyi olan qadınlar digərlərinə nisbətən zorakılıq hallarına daha çox məruz qalırlar. Buna səbəb isə cəmiyyətdə daha həssas qrupa aid olduqlarından, ailədə onlara qarşı zorakı münasibət diqqət mərkəzində olur. Əlilliyi olan qız uşaqları oğlan uşaqlarına nisbətən cəmiyyətə daha az inteqrasiya olunur, təhsilə daha az cəlb olunur və bir çox uğurlu fəaliyyətlərdən kənar qalırlar.

Adətən əliliyi olan qadınlar ailə üzvlərindən, dayələrdən onların gündəlik davranış modelindən asılı vəziyyətdə qalırlar. Bundan əlavə, əliliyi olan qadının şiddəti ifadə etməsi və ya məhkəmə orqanlarına bildirməsi daha çətindir və problemli bir mövzudur. Bu çətinliyin əsas səbəbi isə əliliyi olan qadınların asanlıqla şiddət mühitini tərk edə bilməməsidir. Şiddət mühitini tərk edə bilməyən əlilliyi olan qadının yaşadığı şiddəti, hüquq-mühafizə orqanlarına və ya qeyri-hökumət təşkilatlarına məlumat vermək çox çətindir. Misal üçün, evində zorakılığa məruz qalan eşitmə əlilliyi olan bir qadın hüquq-mühafizə orqanlarına göndərilsə belə hesabat verə və ya tibbi yardım istəyə bilməyəcək. Çünki təcili telefon xətləri danışıq və eşitmə qabiliyyəti olan insanlara xidmət etmək üçün hazırlanmışdır.

Bu səbəblə fərqli əlillik şərtləri olan şəxslərə xidmət edə bilən müəssisələrin yaradılması zəruri məsələlərdən biridir. Məsələn, danışmaq əvəzinə SMS (mesaj) vasitəsilə hesabat vermək seçiminin mövcudluğu şiddətin aşkarlanmasında təsirli bir vasitə olacaqdır.

Göründüyü kimi zorakılıq çoxsahəli bir yanaşma tələb edir. Çünki əksər hallarda gizli qalır və cəmiyyətdə uzunmüddətli həmçinin qalıcı problemlər yaradır. Əlilliyi olan şəxslərin və həmin şəxslərin ailələrinin gücləndirilməsi, zorakılıq hallarının müəyyənləşdirilməsi və cəmiyyətin məlumatlılığının artırılması əlilliyi olan şəxslərin sosiallaşmasına manea olan halları, sui-istifadə, zorakılıq və şiddəti aradan qaldıracaqdır.

Ümumiyyətlə heç bir insan zorakılıq mühitində yaşamamalı və şiddətə, zorakılıq hallarına məruz qalmamalıdır. Eləcə də əlilliyi olan şəxslərə qarşı bu yanlış yanaşma tərzi artıq dəyişilməlidir. Onların da cəmiyyətin bir fərdi olduqlarını unutmamalıyıq. Bəzən onlr haqqında düşünürlər ki, xəstədirlər, heç nəyi onsuz da anlamırlar. Ancaq bu belə deyil. Onlar hər şeyi dərk edir, cəmiyyətdən özlərinə qarşı olan bu yanlış rəftarı gördükləri zaman bu onların psixoloji durumuna və bir çox maneələrə rast gəlmələrinə səbəb olur. Unutmamalıyıq ki, əlilliyi olan şəxslər sadəcə fərqlidirlər! Elə fərqlilik özü də bir özəllikdir və hər bir uşaq özəldir!

Açar sözlər: zorakılıq, şiddət, təhsil, əlilliyi olan şəxslər.

ABSTRACT

Violence is one of the most pressing issues in our society today. Babies are already aware of this. The reason for this is that there are many cases of violence in our time.

Violence means that the opposing party or parties use force to act in accordance with their wishes and interests.

In our society, children with disabilities are more exposed to violence. There are more than 1 billion people with disabilities in the world. More than 200 million of these people face various obstacles to survive. People with disabilities and their families are one of the most vulnerable groups in society.

Obstacles faced by persons with disabilities lead to discrimination and isolation. It makes them more vulnerable to violence, indifference and exploitation. Among them, women with disabilities are more vulnerable to violence than others. The reason for this is that because they belong to a more vulnerable group in society, violence against them in the family is in the spotlight. Girls with disabilities are less integrated into society than boys, are less involved in education, and are excluded from many successful activities.

Usually, women with disabilities depend on family members and nurses for their daily behavior. In addition, it is more difficult and problematic for a woman with a disability to express violence or report it to the courts. The main reason for this difficulty is that women with disabilities cannot easily leave the environment of violence. It is very difficult to report the violence experienced by a woman with a disability who cannot leave the environment of violence to law enforcement or non-governmental organizations. For example, a woman with a hearing impairment who has been subjected to domestic violence will not be able to report or seek medical attention even if she is referred to law enforcement. Because emergency telephone lines are designed to serve people with the ability to speak and hear.

For this reason, it is important to create facilities that can serve people with different disabilities. For example, having the option to report via SMS instead of talking will be an effective tool in detecting violence.

As can be seen, violence requires a multifaceted approach. Because in most cases it remains hidden and creates long-term as well as lasting problems in society. Strengthening people with disabilities and their families, identifying cases of violence, and raising public awareness will eliminate the barriers to the socialization, abuse, violence and violence of people with disabilities.

In general, no one should live in an environment of violence and be subjected to violence. It is also important to change this mistreatment of people with disabilities. We must not forget that they are an individual in society. Sometimes they think they are sick, they don't understand anything. But this is not the case. They are aware of everything, and when they see this mistreatment of themselves in society, it leads to their psychological state and many obstacles. We must not forget that people with disabilities are just different! Such a difference is a feature in itself, and every child is special!

Keywords: violence, violence, education, persons with disabilities.

1. GİRİŞ

1.1. Əlillik nədir?

Əlillik – xəstəlik və ya qocalıq nəticəsində əmək qabiliyyətini itirmiş insanın vəziyyətinə deyilir". Bu sözün mənası Niderland dilində belədir: "Əlillik anadangəlmə, yaxud sonradan xəstəlik, hadisə nəticəsində yaranmış fiziki, əqli çatışmamazlıqdır". Hansı daha doğrudur? Təbii ki, Niderland dilində olan. Çünki, əlil olan insan, yaxud əlil olmaq əmək qabiliyyətini itirmək demək deyil. Bəli, əmək qabiliyyətini tam itirmiş əlillər də var, bunu isə ümumi əlillər haqqında demək düzgün deyil. Daha düzgünü onların əmək qabiliyyətinin məhdud olduğunu deməkdir [36]. Əslində "ƏLİL", fiziki problem səbəbiylə hərəkət qabiliyyəti məhdudlaşan şəxsdir. "ƏLİLLİK" isə insanın hərəkətini əngəlləyən və ya məhdudlaşdıran bir anlayışdır [30].

Bizdə isə əlil olmaq çox yanlış qarşılanır. Biz onları doğrudan da nəinki əmək qabiliyyətlərini, ümidlərini belə itirmiş vəziyyətə gətirir, cəmiyyətdən təcrid edirik.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə bu belə deyil. Məsələn, Niderlandda əlil olmaq insanın gündəlik həyatında müəyyən məhdudiyyətlər yarada bilər, ancaq bu, onun ətraf aləmdən təcrid olunması anlamına gəlməz. Deyək ki, fiziki qüsurlu biri, yerimək imkanı olmayan, öz əlil arabası ilə çox

rahatlıqla şəhərə gedə, dükana daxil olub bazarlıq edə, istənilən dövlət qurumuna aid binaya daxil ola, bir sözlə, kimsəyə möhtac olmadan görməli olduğu işləri görə bilir. Hətta, əqli əlilliyi olan insanları həftədə bir dəfə xüsusi avtobuslarla idman etmələri, vaxtlarını xoş keçirmələri üçün hovuza, idman komplekslərinə, əyləncə yerlərinə aparırlar. Onlar üçün "uşaq fermer təsərrüfatı" adlanan yer də düzəldiblər. Orada məhz əqli əlilliyi olan şəxslər çalışırlar [36].

Digər bir məqam, fiziki məhdudiyyəti olan insanlara müraciət edərkən və ya onlar haqda danışarkən istifadə olunan ifadələrlə bağlıdır. Fiziki məhdudiyyətli insanlara qarşı "fiziki qüsurlu", "şikəst", "çolaq", "topal", "zavallı" kimi ifadələrin işlənməsi yolverilməzdir. Bu kimi sözlər qədim zamanlardan bu günə kimi məhs təhqiredici ifadələr kimi işlənib və təbii olaraq fiziki məhdudiyyəti olan insanların xətrinə dəyir. Fiziki məhdudiyyəti olan bir insana müraciət edərkən və ya onunla danışarkən ifadə və yanaşma tərzi doğru olmalıdır. "Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında BMT konvensiyası"na uyğun olaraq qəbul olunmuş terminlər "əlil" deyil, "əlilliyi olan şəxs"dir. "əlilliklə bağlı hüquqlar" deyil, "əlilliyi olan şəxslərin hüquqları"dır [30].

2. ƏLİLLİYİ OLAN ŞƏXSLƏRƏ QARŞI ZORAKILIQ FAKTI

Dünyada 1 milyarddan cox eliliyi olan şəxs vardır. Bu insanlardan 200 milyondan çoxu həyatlarını davam etdirmək üçün müxtəlif maneələrə rast gəlirlər. Əliliyi olan şəxslər və onların ailələri cəmiyyətin ən həssas təbəqələrindən birini təşkil edir.

Əlilliyi olan şəxslərin qarşılaşdığı maneələr ayrı-seçkiliyə və təcrid olunmaya səbəb olur, onları zorakılıq, laqeydlik və istismara qarşı daha həssas edir. Şiddət və ya zorakılıq ümumiyyətlə bir şəxs və ya qrup tərəfindən kiməsə zərər vermək üçün edilən hər hansı bir hərəkət olaraq təyin edilmişdir. Şiddət fiziki, psixoloji, iqtisadi və cinsi ola bilər.

Zorakılıq çoxsahəli bir yanaşma tələb edir, çünki əksər hallarda gizli qalır, və cəmiyyətdə uzunmüddətli həmçinin qalıcı problemlər yaradır. Əliliyi olan şəxslərin və həmin şəxslərin ailələrinin gücləndirilməsi, şiddət yaradan amillərin müəyyənləşdirilməsi və cəmiyyətin məlumatlılığının artırılması, əliliyi olan şəxslərinn sosiallaşmasına mane olan maneələri, sui-istifadə və şiddəti aradan qaldıracaqdır.

Əliliyi olan qadınlar tipik qadınlara nisbətən zorakılıq hallarına daha çox məruz qalırlar. Buna səbəb isə cəmiyyətdə daha həssas qrupa aid olduğlarından, ailədə onlara qarşı zorakı münasibət diqqət mərkəzində olur. Adətən əliliyi olan qadınlar ailə üzvlərindən , dayələrdən onların gündəlik 12 davranış modelindən asılı vəziyyətdə qalırlar.

Bundan əlavə, əliliyi olan qadının şiddəti ifadə etməsi və ya məhkəmə orqanlarına bildirməsi daha çətindir və problemli bir mövzudur. Bu çətinliyin əsas səbəbi isə əliliyi olan qadınların asanlıqla şiddət mühitini tərk edə bilməməsidir.

Şiddət mühitini tərk edə bilməyən əliliyi olan qadının yaşadığı şiddəti, hüquq-mühafizə Vahidlərinə və ya qeyri-hökumət təşkilatlarına məlumat vermək çox çətindir. Misal üçün, Evində zorakılığa məruz qalan eşitmə qüsurlu bir qadın hüquq-mühafizə orqanlarına göndərilsə belə hesabat verə və ya tibbi yardım istəyə bilməyəcəklər. Çünki təcili telefon xətləri Danışıq və eşitmə qabiliyyəti olan insanlara xidmət etmək üçün hazırlanmışdır.

Fərqli əlillik şərtləri olan şəxslərə xidmət edə bilən müəssisələrin yaradılması zəruri məsələlərdən biridir. . Məsələn, danışmaq əvəzinə SMS (mesaj) vasitəsilə hesabat vermək Seçiminin mövcudluğu şiddətin aşkarlanmasında təsirli bir vasitə olacaqdır.

Zorakılığın müxtəlif növləri var.

Əliliyi olan şəxslərin məruz qaldığı zorakılıq növlərindən birdə fiziki zorakılıqdır. Fiziki zorakılıq dedikdə fiziki güc hesabına edilən davranış nəzərdə tutulur. Məsələn əliliyi olan şəəxsə qarşı təpikləmə, yumruqlama, yaniq izi, dağ basma və s nəzərdə tutulur. Həmçinin eliliyi olan şəxsin itələnərək əlil arabasından düşürülməsidə fiziki zorakılıq hallarına aid edilir.

Biz zorakılıq deyəndə təkcə fiziki mənada başa düşsək də, insana ən böyük travma verən və uzunmüddətli təsir, iz qoyan məhz psixoloji zorakılıqdır. Psixoloji zorakılıq və yaxud mənəvi zorakılıq deyildikdə əliliyi olan şəxslərə qarşı hədələmə, verbal təhqir, gözlə və jestlə təzyiq, şantaj, və s. Aid edilir. əlillik səbəbi ilə şəxsin yaşadığı sağlamlıq problemləri həm də emosional və sosial problemlər gətirir. Əlilliyi olan uşaqların yalnız özlərinə qayğı ehtiyaclarını ödəyə bilməməsi, valideynlərindən, xüsusən analarından asılılığını artıraraq, anadan ayrılmaqda çətinlik çəkir və öz

iradələrinə tabe ola bilmirlər. Uşaqların yaşlarına uyğun gözlənilən bir çox işi həyata keçirə bilməmələri və bu həsrət duyğularını pozur, hirsli, qapalı, bədbəxt, inamsız və utancaq olmalarına səbəb olur. Fiziki əlillik xaricdən görünəndə uşaqda utanc, insan qorxusu, hirs və sağlam yaşıdlarına qarşı düşmənçilik kimi hisslər yaradır [15].

Əlilliyi olan uşaqlarda rast gəlinən digər bir problem təhsil ala bilməmələridir [17]. Məktəbə başlamaq uşaqların ünsiyyət qurduğu və yeni dostluqlar qurduğu bir dövrdür. Məktəb dövrü eyni zamanda əlilliyi olan uşağın öz düşüncəsini formalaşdırdığı bir dövrdür. Uşağın bu dövrdə uğurlu və məhsuldar olması mənliyini yaxşılaşdırır. Ancaq, ətraf mühitdən kənarlaşdırılan və ələ salınan bir əlilliyi olan uşaq uyğunlaşma problemi yaşayır, adaptasiya ola bilmir və digər uşaqlara qarşı qısqanclıq, hirs və aşağılıq hiss edir. Bütün bunlar əliliyi olan şəxslərin həmçinin əliliyi olan uşaqların depresiyaya düşərək psixoloji sarsıntı yaşamasına səbəb olur.

Iqtisadi zorakılıq deyildikdə birinin digərinin mülkiyyətində, sərəncamında və ya istifadəsində olan əmlakdan, gəlirlərdən məhrum etməsi, iqtisadi asılılıq yaratması, belə asılılığı saxlaması və ya ondan sui-istifadə etməsi (misal üçün, əliliyi olan şəxslərin işləməyə icazə verilməməsi və yaxud həmin şəxslərin işləməyə məcbur edilməsi, təhsildən məhrumedilməsi və s.) Həmçinin, əliliyi olan şəxslərin məcburi şəkildə diləndirilməsi də iqtisadi zorakılıq əməllərindən biri sayılır.

Ədəbiyyatda gərginlik, münaqişə və boşanmanın əlilliyi olan uşaq ailələrində tez-tez olduğu bildirilir. Müzakirə mövzuları xəstəliyin səbəblərini, uşağa necə yaxşı qulluq göstərməyi və ya vəzifələrin bölüşdürülməsini əhatə edir. Əlilliyi olan övlad sahibi olmaq həm də valideynlərin iş həyatına mənfi təsir göstərə bilər və birbaşa iqtisadi problemlər üçün zəmin hazırlaya bilər.

3. ƏLİLLİYİN FACİƏ MODELİ

Adından da göründüyü kimi faciə modeli əlilliyi sosial və siyasi məsələ kimi deyil, şəxsi faciə kimi qəbul edir. Bu modelə əsasən əlillik bioloji vəziyyət, məhdudiyyət, zəlil, anormal və nəyin bahasına olursa olsun qaçılmalı olan vəziyyətdir. Əlilliyi olan insanlar cəmiyyət üçün yük hesab edilir və bu yanaşma tarix boyu bir çox mədəniyyətlərdə üstünlük təşkil edib. Əlilliyi ifadə edən sözlərin negativliyi, əlilliyi olan insanların cəmiyyətdən nə dərəcədə aşağı statusa malik olduğunu göstərir. Məsələn, "görmə imkanları məhdud insan"ların uzağı və ya yaxını görməyən adlandırılması onlara qarşı mənfi münasibəti ifadə edir. Bu cür ifadələr əlilliyi olan insanlara qarşı stereotiplərin yaranmasına səbəb olur. Onlar köməksiz, başqalarından asılı və yazıq gəlinəsi hesab edilirlər. Ona görə də xeyriyyəçilik faktoru bu modeldə daha çox istifadə edilir. Kütləvi informasiya vasitələrinin də əlilliyin faciə kimi qəbul edilməsində rolu böyükdür. Belə ki, əlilliklə bağlı olan televiziya proqramlarının çoxu tibbi və müalicə ilə əlaqəli müzakirələrə daha çox yer ayırır. Digər tərəfdən internet informasiya vasitələrində əlilliyi olan şəxslərə qarşı yazıqlanma və təhqiredici videoların çəkilməsi bu stereotiplərin davamlı olmasına şərait yaradır. Tarix boyu əlilliyi olan insanlar zorakılığa və diskriminasiyaya məruz qalıb. Bütün bu amillər əlilliyi olan şəxslərə psixoloji və emosional zorakılığı bərabərində gətirir,onları zorakılıq mühitinin içinə çəkir.

4. NƏTİCƏ

Əliliyi olan bir uşağın və ya fərdin yaşadığı psixoloji problemlərin mənbəyi əlilliyin özü deyil, əlil olduqları üçün üzləşdikləri sosial və fərdi maneələrdir. Əliliyi olan bir uşağın dünyaya gəlməsi onun öz seçimi və ya dəyişdirə biləcəyi bir şey deyil. Bu səbəbdən bizlər cəmiyyət olaraq uşağın əlilliyinə deyil, nə edə biləcəyinə diqqət yetirməliyik!

Ətrafdakı dünyanı dərk etmək yollarımızdan biri hər şeyi təsnifləndirməyimiz və xarakterlər cəminə görə bir fenomeni digərindən fərqləndirə bilməyimizdir. Əgər bunu edə bilməsəydik, hər şey dumanlı və eyni cür olardı. Bu belə olsa idi, həyat təcrübələrimizin nəyə bənzəyəcəyini təsəvvür etmək belə mümkün olmazdı. Belə ki, dünyanı dərk etmə və bütün dillər ideyaların qruplaşdırıla bilməsi anlayışına əsaslanır.

Unutmamalıyıq ki, bütün uşaqlar öyrənə bilər. Əlilliyi olan uşaqlar da İnklüziv və öyrənməyə əlverişli mühitdə təhsil almaq, qayğı və qorunmaq hüququna malikdirlər. Onların hər birinin sağlamlığına və yaşam tərzinə qayğı ilə yanaşmaq təkcə dövlətin yox, hər kəsin vəzifəsi olmalıdır. Bunun üçün inklüziv dəyərlərdən başlamaq lazımdır. Dahi mütəfəkkir Mahatma Qandinin qeyd etdiyi kimi dəyərlərdən başlamaq, dünyada istədiyin dəyişikliyi görə bilmək üçün öncə özündən başlamalı və insan dəyərlərini heç bir zaman unutmamalısan! Çünki, insanın dəyəri onun qabiliyyət

və nailiyyətlərindən asılı deyil, bütün insanların inkişafı onların bilik və bacarıqlarından asılıdır. Hər bir kəs hiss etmək və düşünmək qabiliyyətinə malikdir. Uşaqlar bizim gələcəyimizdir. Onlar fərqli olsalar da inkişafdan, təhsildən, ünsiyyətdən və diqqətdən kənar qalmamalıdırlar! Onlar sadəcə fərqlidirlər! Fərqlilik özü də bir özəllikdir və hər bir uşaq özəldir! "*Hər bir uşaq bir möcüzə olduğunu və dünya yaranandan bəri və dünyanın sonuna qədər onun kimi başqa bir uşaq olmadığını və olmayacağını bilməlidir..!"* - Pablo Kasalz [1].

Mən o zaman xoşbəxtəm ki, kiçik əşyalar məni xoşbəxt edir
Mən o zaman xoşbəxtəm ki, insanlar mənim nə demək istədiyimi başa düşürlər
Mən başqa insanlarla eyni səviyyədə danışıram.
Mən xoşbəxtəm, çünki özümlə qürur duyuram
Mən təhsil alanda xoşbəxtəm, təhsil almaqla mən yeni məlumatlar əldə edə bilirəm
Mən bütün dünyadan gələn xəbərləri anlamağa başlayıram
Mən xoşbəxtəm, çünki arzum var, o kiçik görünə bilər, amma...
Hər günümü planlaşdırmaq və inanaraq yaşamaq, məni çox xoşbəxt edir!
—Kim Yoona, 15 yaş, Korea Xalq Respublikası [11].

ƏDƏBİYYAT

1. BMT-nin "Uşaq hüquqları haqqında" Konvensiya, 1989.
2. "Funksionallıq, əlillik və sağlamlığın beynəlxalq təsnifatı" adlı vəsait, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (Cenevrə), 2008
3. "İnklüziv siniflərdə təlimin təşkili" adlı oxu materialı, Bakı, 2018.
4. "Valideynlər öz uşaqları haqqında nəyi bilməlidir?" adlı metodik vəsait, Bakı, 2019.
5. "Şəfəqə doğru" xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların inkişaf proqramı-"Small Steps" An Early İntervention Program for Children vith Developmental Delays. By moira Pieterse and Robin Treoloar vith Sue Cairns, Diana Uther and Brar/2005.286 səh.
6. "Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında" Konvensiya, 2006
7. Sadıqov F.B. Pedaqogika. Bakı, 2006.
8. Qəhrəmanov E.Ə., Əhmədov Y.P. Sosial işin əsasları. Bakı, 2014.
9. Kazımov N. Ali məktəb pedaqogikası. Bakı: Əlfərül nəşriyyatı, 2006.
10. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların inkişafına dair rəhbərlik, Bakı-2009
11. Victor Santiago Pineda. Bacarıqlar haqqında/Əlilliyi olan Şəxslərin Hüquqları haqqında Konvensiyanın izahı. UNİCEF. 2010
12. Akar, Hanife (2010); "Challenges For Schools İn Communities With İnternal Migration Flows: Evidence From Turkey'', *International Journal Of Educational Development*, Cilt 30, Sayı 3, s. 263–276.
13. Aksoy, Zeynep (2012); "Uluslararası Göç ve Kültürlerarası İletişim,'' *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Cilt 5, Sayı 20, s. 292-303.
14. Balcı, Ali (2005); *Sosyal Bilimlerde Araştırma. Yöntem, Teknik ve İlkeler*, Pegem A Yayıncılık, Ankara.
15. Başaran, İbrahim Ethem (1988); *Eğitim Yönetimi*, Gül Yayınevi, Ankara.
16. Baykara-Pehlivan, Kevser ve Yüksel Baykara-Acar (2009); "Çocuklar ve Eğitimden Dışlanma,*" Toplum Ve Sosyal Hizmet*, Cilt 20, Sayı 2, s. 27-38.
17. Bhugra Dinesh, Gupta Susham, Bhui Kamaldeep, Tom Craig, Dogra Nisha, David İngleby, James Kirkbride, Driss Moussaoui, James Nazroo, Adil Qureshıi, Thomas Stompe, And Rachel Tribe (2011); "WPA Guidance On Mental Health And Mental Health Care İn Migrants,'' *World Psychiatry*, Cilt 10, s. 2-10.
18. International Commission on Education for the Twenty-first Century. Paris, France: UNESCO
19. Denzin, N. K. (1979) The research act: A theoretical introduction to sociological methods. New York: McGraw-Hill
20. European Agency for Development in Special Needs Education (2011) Teacher Education for Inclusion Across Europe – Challenges and Opportunities. Odense, Denmark: European Agency for Development in Special Needs Education
21. European Commission (2009) Strategic framework for education and training. Brussels:
22. European Commission.Electronic source available online at:
23. http://ec.europa.eu/education/lifelong-learning-policy/doc28_en.htm
24. European Commission, DG-Education and Culture (2010) Improving Teacher Quality: the EU Agenda.Document prepared by Holdsworth, P., summarising the priorities for improving Teacher Education that were defi ned by Ministers of Education in the Council Conclusions of November 2007, 2008 and 2009

25. Shields L. A review of the literature from developed and developing countries relating to the effects of hospitalization on children and parents. IntNurs Rev. 2001; 48(1):29-37.
26. Smith, M., & Hare, M. L. (2004). An overview of progress in childhood cancer survival. Journal of Pediatric Oncology Nursing, 21, 160-164.
27. Stephens, N. (2005). Complex care packages: Supporting seam-less discharge for child and family. Pediatric Nursing, 17(7), 30-32.
28. http:// www.eqanun.az// http:e-qanun.az
29. http:// www.mys.gov.az
30. http:// www.sosial.gov.az
31. https://rafiqcelilovblog.wordpress.com/2016/11/26/%C9%99lillik-n%C9%99dir/
32. http://anl.az/down/meqale/express/2014/aprel/360652.htm//
33. http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2014/yanvar/345804.htm
34. http://anl.az/down/meqale/express/2014/noyabr/404630.htm
35. http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2014/iyun/380245.htm
36. http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2014/mart/359224.htm
37. https://www.adalet.az/w115546/115546
38. http://www.anl.az/down/meqale/yeni_az/2019/fevral/632194.htm
39. http://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-41676259
40. http://oc-media.org/children-with-disabilities-are-being-left-behind-in-azerbaijans-frontline-villages/

İntuisiya Yaradıcılıq Psixologiyasının Az Öyrənilmiş Fenomenlərindən Biri Kimi

Nuralı Çələbiyev
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı

XÜLASƏ

Məqalə müasir yaradıcılıq psixologiyasının az tədqiq edilmiş fenomenlərindən birinə - intuisiya fenomeninin araşdırılmasına həsr edilmişdir. Müəllif belə qənaətə gəlmişdir ki, intuisiya bütün bəşər tarixi boyu - Arximeddən başlamış müasir dövrün məşhur və yaradıcı elm adamlarının bir çoxunda özünü göstərmiş fenomenal yaradıcı akt, hətta intellektin və məntiqi təfəkkürün sərhədlərini aşan, həlli məntiqi yolla axtarılan problemin həll yolunun birdən-birə, fəhm, sezmə yolu ilə tapılması kimi bir çox filosof və psixoloqları düşündürən problem olmuşdur. Müəllif qeyd edir ki, intuisiya fenomeninin öyrənilməsində Platon, Filon, Epikür, Plotin, L.Feyerbax, İ.Kant, A.Berqson kimi filosoflar, X.Volf, Z.Freyd, K.Yunq, L.Terstoun, Ç.Spirmen, J.Piaje, A.Maslou, A.Kettel, C.Gilford, K.Teylor, E.Noykin, A.Karmin, H.Heyvin və b. psixoloqlar öz zamanında müxtəlif nöqteyi-nəzərdən yanaşmış, fərqli elmi izahlar vermişlər.

Müasir tədqiqatçıların əksəriyyəti bu terminə adətən, yaradıcı prosesin təhlili və mahiyyətinin spotan xüsusiyyətlərinin açılması ilə əlaqədar tədqiqatlarda geniş istinad edirlər. Hazırda müxtəlif elmi kəşf və ixtiraların, həmçinin musiqi, rəngkarlıq, heykəltaraşlıq, nəzm, səhnə incəsənəti və s. kimi ədəbi və bədii yaradıcılıq sahələrində intuisiyanın mahiyyəti, rolu, yaradıcı axtarışlarda intellektual şübhə hissi, problemlərin alternativ həllində intuitiv sezmə və görmənin təzahür xüsusiyyətləri tədqiq edilən problemlər sırasındadır.

XX-XXI əsrlərdə isə bu fenomenə aid tədqiqatlar daha da genişlənmiş, rus psixoloqlarından V.Krutetski, A.Mateyko, A.Xolodnaya, N.Muraçevski, N.Leytes, V.Çudnovski, E.Geraskov, E.İlin, S.Maksimova, Y.Panamaryov, N.Şeydenko, V.Podzolkov, N.Rojkov, T.Qalkina, Azərbaycan psixoloqlarından M.Məhərrəmov, Ə.Əlizadə, S.Seyidov, K.Əliyeva və b. yaradıcılıq psixologiyasının müxtəlif aspektləri üzrə geniş tədqiqatlar aparmışlar. Müəyyən edilmişdir ki, intuisiya kreativlik potensialı ilə şərtlənmiş fenomen olmaqla, alim və ixtiraçılarda, konstruktor və mühəndislərdə, rəssam və memarlarda, şair və yazıçılarda özünü daha qabarıq biruzə verir. Tədqiqatçıların əksəriyyətinin qənaətinə görə, yaradıcı proses heç də asanlıqla dərk olunan proses deyildir, spotan mahiyyət kəsb edir və onu təbii -elmi metodlarla öyrənmək mümkünsüzdür. Spotanlıq isə öz növbəsində yaradıcı ilhamın nə vaxt yaranacağını və problemin yaradıcı həll yolunun nə vaxt tapılacağını proqnozlaşdırmağı çətinləşdirir.

GİRİŞ

“İntuisiya” anlayışı ilə ifadə olunan problemlər uzaq keçmiş dövrlərdən müxtəlif elm adamlarının və mütəfəkkirlərin diqqətini cəlb etmişdir. Fəlsəfi və psixoloji fikrin inkişafı ilə əlaqədar olaraq intuisiya yeni-yeni məna çalarları qazanmışdır.

Ta qədim dövrlərdən intuisiya fenomeni dini-mistik baxımdan Allah vergisi, ilahi vergi kimi izah olunmuş, bu cür öncəgörmədən falçılar, sehrbazlar, baxıcılar, şamanlar, cadugərlər və ekstrasenslər məharətlə faydalanmışlar. Sonralar fəlsəfi və psixoloji fikrin inkişafı ilə əlaqədar olaraq “intuisiya” fenomeni fərqli mövqelərdən izah olunmuşdur.

ARAŞDIRMA VƏ TAPINTILAR

İntuisiya-latınca "intuito"-diqqətlə, həssaslıqla baxmaq, görmək mənasını verən bir termindir. [5,s.127] O, daha geniş anlamda “uzağı görən”, “gələcəyi görən”, “gözüaçıq”, “sezmə”, "intellektual görmə", “ürəyə damma”, “fəhm” və “duyum” mənalarını da ifadə edir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “intuisiya” termini “bir şeyin mahiyyətini incədən –incəyə duyma qabiliyyəti, duyğu, varlığı təcrübə və məntiqi nəticələrin köməyi ilə deyil, bilavasitə anlama, dərketmə qabiliyyəti kimi təqdim olunur” [1, s.563]. Məşhur alimlər Z.Freyd, K.Yunq intuisiyani yaradıcı fəaliyyətin dərinliyində gizlənmiş şüursuz akt, B.Spinoza və A.Berqson isə idrakin ən yüksək forması adlandırmışlar.

Rus psixoloqu R.S.Nemovun 2001-ci ildə Moskvada nəşr olunmuş “Praktik psixologiya” adlı kitabının “lüğət” bölümündə “intuisiya” anlayışının mənası belə açıqlanır: “İntuisiya insanın uzunmüddətli hazırlığı dəqiq məntiqi mühakimələri olmadan məsələnin düzgün həll yolunu tapmasını və mürəkkəb həyat şəraitinə yaxşı bələdləşməsini təmin edən ümumi əqli qabiliyyətidir. [8,s.274] Tanınmış azərbaycanlı parapsixoloq və hipnozçu A.Şıxbabayev intuisiyanı “duyma sənətinin refleksi” adlandırmışdır. O yazır: “İnsanda ruhun varlığını və bizə məlum olan hisslərdən əlavə bir hissin də (“6-cı hiss-bəsirət gözü”- N.Ç.) olduğunu inkar etmək düzgün olmazdı. Şotlandiyada, Daniyada elə kəndlər vardır ki, onların əhalisi “ikiqat görmə” istedadından istifadə edirlər. İkiqat görmə gələcəyi görmənin bir formasıdır. Bu, duyma sənətinin refleksidir, yəni, intuisiyadır [10,s.53] .

İ.Ə.Məmmədovun 2003-cü ildə çap olunmuş “Məktəb psixoloqunun məlumat kitabı” adlı vəsaitində «instuisiya” anlayışı belə interpretasiya olunmuşdur: “İntuisiya (latınca intueri-diqqətlə baxmaq) mürəkkəb həyati situasiyalarda düzgün istiqamət götürmək və məsələnin tez həll yolunu tapmaq qabiliyyətinə deyilir. İntuisiya dedikdə, həmçinin hadisələrin gedişini görmək bacarığı başa düşülür”. [7, s.209]. Müasir yaradıcılıq psixologiyasında bəzən “telepatiya” və “bəsirət” anlayışları qarışdırılır. Onların bir-birindən fərqi ondan ibarətdir ki, telepatiya ancaq hal-hazırda baş verən hadisələri görür. Bəsirət isə, gələcəkdə baş verəcək hadisələri görmək və proqnozlaşdırmaq imkanı verir. Bu mənada “telepatiya” uzağı görmə, hiss etmə, “bəsirət” isə, gələcəyi görmə, hiss etmə kimi anlaşılmalıdır.

Müasir tədqiqatçıların əksəriyyəti bu terminə adətən yaradıcı prosesin təhlili və mahiyyətinin açılması ilə əlaqədar müraciət edirlər. Hazırda musiqi, rəngkarlıq, heykəltəraşlıq, nəzm və səhnə incəsənəti, kəşf və ixtiraların mahiyyətinin açılmasında intuitiv aktın rolu haqqında müxtəlif mülahizələr irəli sürülür. Yaradıcılıq psixologiyasına aid elmi ədəbiyyatlarda intuisiyanın mahiyyəti, yaradıcı axtarışlarda onun konkret təzahürləri, intellektual şübhə hissi, problemin bir üsulla həllinə inamsızlıq Arximedin, Nyutonun və bir çox digər alimlərin kəşfləri buna misal ola bilər. "Əşyalarla manipulyasiya intuisiyanın yaranması üçün heç də vacib şərt deyildir. İnsanın həmin situasiyanı dərk etməsi tam yetərlidir. Bu, bir çox kəşflərin başvermə anına aid faktlarda kifayət qədər öz əksini tapmışdır". [6, s.118]

İntuisiyanın aspektonik, mistik və paraelmi izahları da mövcuddur. Bu fenomenə münasibətdə Platon, Filon, Epikür, Plotin, L.Feyerbax, İ.Kant, A.Berqson kimi filosoflari, X.Volf, Z.Freyd və K.Yunq kimi psixoloqları birləşdirən ortaq cəhət onların hər birinin ituisiyanı "məntiqi idrakın sərhədlərini aşan an" kimi mənalandırmalarıdır.K.Q.Yunq intuisiyaya dair mülahizələrində insanlara məxsus təfəkkür, hisslər, duyğular və intuisiya kimi 4 fundamental psixoloji funksiyanın adını qeyd edirdi. O, həmin funksiyaları sxematik olaraq aşağıdakı kimi təsvir etmişdir:

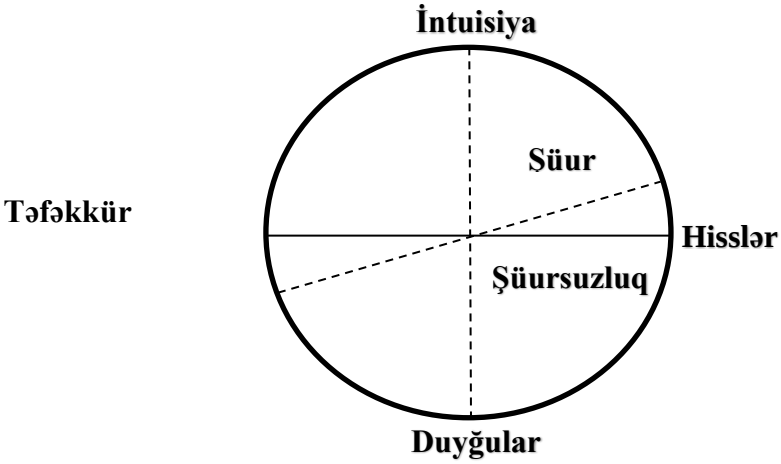

Sxem 1. K.Yunqa görə insana məxsus fundamental psixi funksiyalar

İntuisiya müasir psixologiyada həvəs, ustanovka kimi psixi fəaliyyətin dərk olunmayan fenomenləri sırasına daxil edilir.Müasir elmi-psixoloji təsəvvürlərə görə, intuitiv qavrama və anlamada həm hissi (hissi intuisiya),həm də intellekt,məntiqi təfəkkür(intellektual intuisiya)iştirak edir.

İntuitiv akt bəzən cox sürətlə,bəzən isə cox yavaş tempdə cərəyan edir.İntuisiya insanın psixi və intellektual potensialının xüsusi formada yüksəlişi-yaradıcı ilham anında özünü biruzə verir.Bu zaman analizatorların funksional aktivliyi və bioritimlər dövriyyəsi ən yüksək fazaya yüksəlir. İntuitiv anlama və qavrama adətən,yüksək erudisiyalı və fitrən istedadlı insanlar üçün səciyyəvi olan vəziyyətdir.Məşhur riyaziyyatçı F.Qauss şikayət edirdi ki, onda hər hansı problemin həllinə

dair coxdan hazır nəticələr olsa da, o, bu nəticələri dərk etmək üçün problemə nüfuz etməyin yollarını anlaya bilmir. D.Mendeleyev deyirdi ki, hər şey başımda qarışmışdır,onları cədvəldə necə göstərəcəyimi bilmirəm. İntuisiyanın başvermə mexanizmlərini araşdıran məşhur alim U.Holl isə qeyd edirdi ki, ətraf aləmin insan tərəfindən dərk olunması üç yolla baş verir:

1. Gözəlliyə yol. Bu, reallığı dərk etmənin qeyri-adi, emosional yoludur.
2. İntellektə yol. Bu, baş verən hadisə və proseslərə onların səbəblərini bilmək üçün intensiv idraki fokuslaşmadır.
3. Ruha yol. Bu, anlama və qavramada qeyd olunan əvvəlki iki yolla yanaşı, daxili, dərk olunmayan qüvvələrin vəhdətindən ibarətdir.

Müasir elmi təsəvvürlərə görə, intuisiya zamandan və insanın hisslərindən asılı deyildir. O, gözlənilmədən instinktiv baş verən proses, fikirlər üçün əsas vektordur. Çünki,şəxsi hisslər və istəklər intuitiv akt zamanı arxa plana keçir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu fenomeni elmi müstəvidə araşdıran alimlərin bir coxu onu daha mükəmməl, hətta intellektin də sərhədlərini aşan dərketmə aktı kimi təqdim etmişlər. Əslində isə, intuisiyanın daha mükəmməl məntiqi və mühakimə aparatından ibarət aparatı və mexanizmləri mövcuddur. İlk növbədə intuisiya yaradıcı şəxsə mükəmməl fərziyyə qurmağa və onun evrisik həll yolunu tapmağa təminat verir. Bu, elə mürəkkəb yaradıcı məqamdır ki, bir coxları onun sayəsində artıq coxdan həll edilmis hesab edilən problemlərə şübhə mövqeyindən,yeni nöqteyi-nəzərlə yanaşmaqla, əvvəllər doğru hesab edilən bir çox kəşfləri alt-üst etməyə nail olmuşlar.

Ənənəvi təfəkkür və aprior əqidə insanları inandırmağa çalışir ki,məhz dünya belə qurulub, filan problem biryolluq həll edilib.Alternativlərə meydan bağlanıb, yaxud da onlara ehtyac yoxdur.

Fikrimizcə, intuisiya uzun müddət həlli məntiqi yolla axtarılan problemin həll yolunun birdən-birə, fəhm yolu ilə tapılması kimi anlaşılmalıdır. İntuisiya həm də "intellektual görmə" qabiliyyətidir. Yaradıcılıq və yaradıcı qabiliyyətlər probleminin tarixinə nəzər saldıqda, bu problemin hələ də elmi baxımdan mükəmməl həll edilmədiyi ortaya çıxır. Müasir xarici ölkə psixoloqlarının əksəriyyəti belə hesab edir ki, yaradıcılıqla bağlı çoxsaylı kriteriyalara baxmayaraq, hələ də onun sərhədlərini dəqiq müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Yaradıcı və qeyri-yaradıcı fəaliyyət tamamilə subyektiv qiymətləndirilən problemdir. Amerika və Avropa psixoloqlarının (L.Terstoun, Ç.Spirmen, J.Piaje, A.Maslou, R.Kettel, C.Gilford, E.Torrens, K.Teylor, E.Noykin, A.Karmin, H.Heyvin və b.), həm də tanınmış rus psixoloqlarının (V.A.Krutetski, A.Mateyko, A.Xolodnaya, N.Muraçevski, N.Leytes, V.Çudnovski, E.Geraskov, E.İlin, S.Maksimova, Y.Panamaryov, N.Şeydenko, V.Podzolkov, T.Qalkina və b.) tədqiqatlarında oxsar nəticələrə təsadüf olunur. Müəyyən edilmişdir ki, rəssamlarda, memarlarda, şair və yazıçılarda, konstruktor və mühəndislərdə, alim və ixtiraçılarda kreativlik potensialı özünü daha qabarıq biruzə verir. Onların qənatinə görə, yaradıcı proses praktik olaraq, heç də asanlıqla dərk olunan proses deyildir, o, spotan mahiyyət kəsb

edir və onu təbii- elmi metodlarla öyrənmək mümkünsüzdür. Spotanlıq yaradıcı anın nə vaxt baş verəcəyini və yaradıcı həll yolunun nə vaxt tapılacağını proqnozlaşdırmağı çətinləşdirir.

Rus psixoloqu N.T.Rojkov intuitivliyin əsas əlamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1. 1.İşıqlanma, beyində meydana gələn ideyanın sürətlə ayrılması;
2. Təkrarlanan fikirlər;
3. Qarın və sinə nahiyədə narahatlıq hissi;
4. 4.Obrazların gözə görünməsi
5. İnstinktiv emosiyaların aktuallaşması [9]

Psixologiyada intusiya biliklərin xüsusi növü, xüsusi qabiliyyət, yaradıcı fəaliyyətin mexanizmi kimi nəzərdən keçirilir, tətbiq sahələrindən asılı olaraq, onun texniki, bədii, peşə intuisiyası və s. kimi növləri fərqləndirilir. Bu fenomenin müxtəlif səviyyələrdə izahı olsa da, onun psixi fəaliyyətin dərk olunmayan formaları ilə əlaqəli olması vurğulanır, hissi və intellektual intuisiya kimi növləri də fərqləndirilir.

İntuitiv yaradıcı aktı bəzi müəllflər, xüsusən fransız filosofu, intuitivizm və həyat fəlsəfəsinin nümunələrindən biri, fəlsəfədə "antiintellektual intuitivizm" nəzəriyyəsinin əsasını qoymuş A.Berqson (1859-1941) intellekt və məntiqə qarşı qoyur, xüsusilə bədii intuisiyanın məntiqi idrakla əlaqəsini inkar edirdi. O, problemə yaradıcı təkamül nöqteyi-nəzərindən yanaşaraq, qeyd edirdi ki, adi bioloji instinktlər canlı varlıqlara öz həyatını davam etdirmək üçün zəruri olan hər şeyi bəxş etmişdir.

Digər müəlliflər isə intuitiv yaradıcı prosesdə intellektin və məntiqi təfəkkürün rolunu qəbul edir, onu öz strukturuna görə, şüurlu alqoritmlə və təfəkkürlə oxşar xüsusiyyətlərə malik olduğunu bildirirdilər. Onlara görə, "heç yerdə və heç vaxt intuisiya xalis və təcrid olunmuş, şəkildə təzahür edə bilkməz. İstənilən intuitiv aktda mühakimə və təhlil vardır. [4, s.303] İntuisiya şüurdan törəmə spesifik insan qabiliyyətidir. Bu, heyvanların instunktiv təbiətli, dərk edilməyən psixi fəaliyyətindən yəni, onların duyma, sezmə qabiliyyətindən köklü şəkildə fərqlənir. Müəyyən edilmişdir ki, intuitiv akt çox sürətlə, qəfildən, birdən-birə, sürətli və asan baş verən bir prosesdir və bu zaman izafi enerji potensialı tələb olunmur. Yaradıcılıqla məşğul olan insanlar bəzi-hallarda problemin həll yolunu tapmaqda çətin vəziyyətlə qarşılaşır, sanki "dalana" düşür. Lakin birədən birə problemin həll yolunu tapmaq üçün yeni fəziyyə qurur, hətta əvvəllər həll edilmiş hesab edilən problemə şübhə ilə, alternativ mövqedən yanaşır və özlərinin yeni nəzəriyyələrini yaratmağa nail olurlar.

İntuisiya adətən yaradıcı insanın mənəvi və fiziki qüvvələrinin bir-biri ilə sıx əlaqəsi və "ilham" adlandırılan vəziyyətdə təzahür edir. İntuitiv anlama prosesində bütün duyğu orqanlarının funksional aktivliyi artır. Müasir psixologiyada belə fikirlər də mövcuddur ki, intiusiya yalnız və yalnız fitri istedadlı, yüksək erudisiyalı adamlar üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətdir.

Məlumdur ki, insanın beyin fəaliyyətinin aktivliyi intellektual potensialın səfərbərliyi və konsentrasiyası əsasında baş verir. Yorğunluq, əhval düşkünlüyü, xəstəlik, aclıq, xüsusilə oksigen aclığı (hipoksiya) və s. intuitiv yaradıcı fəaliyyət üçün əlverişsiz vəziyyət yaradır. Odur ki, yaradıcı insanların əksəriyyəti yaradıcı fəaliyyət prosesində beyin energetikasını aktivləşdirmək üçün kofe, siqaret və s. kimi süni stimulyatorlardan istifadə edirlər.

İlk dövrlərdə "İntuisiya" fenomeninin elmi-psixoloji izahı yalnız "şəxsiyyətdən kənar", "şüursuz", "şəxsiyyətdən üstün" və s. anlamlarda təqdim olunurdu.

Müasir psixologiyada intuisiya həm spesifik qabiliyyət, (məsələn, bədii və ya elmi), həm problemli situasiyanı "tam əhatə edən" (hissi intiusiya və intellektual intuisiya), həm də yaradıcı fəaliyyətin (yaradıcı intuisiya) mexanizmi kimi izah olunur. Elmi psixologiya intuisiyaya yaradıcı fəaliyyət üçün səciyyəvi olan, stereotipik davranışların sərhədlərini aşan, daxilən şərtlənmiş məsələnin məntiqi həll proqramı kimi baxır. İstənilən vasitəsiz intuitiv biliklər həmişə insanın mənəvi və praktik təcrübəsi ilə reallaşır, onlarla şərtlənmişdir və peşəkar yaradıcılığın psixoloji komponenti kimi özünü göstərir. Hissi dərketmə ilə bağlı müasir koqnitiv tədqiqatlar-qavrayışın genezisi, vizual təfəkkür və s. inandırıcı şəkildə gercəkliyin hissi dərk olunmasında bu və ya digər dərəcədə intuisiyanın rolunun olduğunu inandırıcı dəlillərlə sübuta yetirir.

Uzun illər boyu idealist fəlsəfədə və psixologiyada instuisiya sirli daxili müşahidə qabiliyyəti hesab edilmiş, insanın gerçəkliyi dərk etməsində məntiqi təfəkkürün, təcrübənin rolu düzgün qiymətləndirilməmişdir. Məsələn, fəlsəfədə "antiintellektual intuitivizm" nəzəriyyəsinin əsasını qoymuş A.Berqsen problemə yaradıcı təkamül nöqteyi-nəzərindən yanaşaraq qeyd edirdi ki, adi bioloji instinktlər canlı varlıqlara öz həyatını davam etdirmək üçün zəruri olan hər şeyi bəxş etmişdir.

Mistik yanaşmada intuisiya "işıqlandırma", "ilham", "duyma qabiliyyəti" ilə assosiasiya olunur. İntuisiya problemini araşdıran bir çox tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, hər hansı problemin və ya məsələnin uzunmüddət həll yolu məntiqi əsaslarla tapılmadıqda, bəzən bu yol qəflətən və gözlənilmədən tapılır. Bu, insanın fəaliyyət motivlərindən, idrak fəallığından iradi səyindən asılı olmadan qəfil baş verir. Tarixdə "Evrika" tipli kəşf və ixtiraların bir çoxu məhz bu yolla həyata vəsiqə almışdır.

Məlumdur ki, texniki məsələlərin həlli ilə əlaqədar olaraq, statistika və hidrostatistika elmlərinin də bünövrələri qədim dövrlərdə qoyulmuşdur. Bunlarin ilk dəfə elmi əsaslar üzərində qurulması qədim yunan alimi Arximedin (e.ə.287-212) adı ilə bağlıdır. Arximedin "Üzən cisimlər haqqında" əsərində o dövr üçün böyük əhəmiyyəti olan "dərya gəmilərinin dayanıqlılığı" məsələləri araşdırılmışdır. Bəs, bu ideya Arximedin ağlına necə gəlmişdir? Bununla bağlı məlum rəvayətdə deyilir ki, Arximedin qohumu olan Hiyeron şah öz təzə tacını ona verib, tacda nə qədər xalis qızıl olduğunu təyin etməyi tapşırır. Şah tacı hazırlayan zərgərin onu aldadıb-aldatmadığını bilmək istəyirdi.

Rəvayətə görə, gecə-gündüz bu məsələ üzərində fikirləşən Arximed hovuzda çimərkən suda bədəninin yüngülləşdiyini və bədəni həcmində suyun sıxışdırılaraq hovuzdan kənara çıxdığını görür. Hovuzdan çıxıb "Evrika!"-deyə qaçır və məsələnin həll yolunu tapır. Arximed qızılı və gümüşü əvvəlcə havada, sonra suda çəkməklə, onların nə qədər yüngülləşdiyini təyin edir. Beləliklə, bəlli olur ki, tacın yalnız yarısı xalis qızıldan imiş.

Tədqiqatlar göstərir ki, yaradıcı, kreativ tipli şəxsiyyətlə, qeydi-kreativ tipli şəxsiyyət tamamilə fərqli psixoloji xüsusiyyətlərə malikdir. Müasir psixologiyada yaradıcı uğurların nevrozlarla, sinir sistemi və beyin patalogiyası ilə əlaqəsi haqqında da nöqteyi-nəzərlər mövcuddur.

Alman psixoloqu, Gestaltpsixologiyanın banilərindən biri Volfang Kölerin (1887-1967) heyvanların intellektual davranışını öyrənmək üçün apardığı təcrübələr elmə yaxşı məlumdur. Qəfəsin içinə salınmış simpanze iplə bağlanmış və qəfəsin xaricinə qoyulmuş bananı göstərmək üçün ipi dartır və o qədər də mürəkkəb olmayan bu tapşırığı uğurla həll edirdi. Lakin banan bir neçə iplə bağlandıqda, meymun hansı ipi dartmağın lazım olduğunu anlaya bilmirdi. Başqa bir təcrübədə banan qəfəsin xaricində, bir qədər uzaqda, meymun üçün əlçatmaz olan məsafədə qoyulmuşdu. Meymun bananı götürmək üçün iki qısa bambuq çubuğunu bir-birinə calamaqla uzun çubuq düzəltmiş və bananı götürməyə müvəffəq olmuşdu. V.Köler meymunların belə intellektual davranışını, yəni təcrid olunmuş stimula cavab reaksiyasını "İnsayt" adlandırmış, problemli vəziyyətlərdə insanabənzər meymunların davranışının "sınaq və səhvlər" adlı təsadüfi həll metoduna əsaslandığını qeyd etmişdir. İnsan üzün illər boyu həll etmək istədiyi problem üzərində o qədər düşünür ki, birdən-birə, qəfil, proqramlaşdırılmamış, lakin həll yolu tapılmış məqam yetişir və bu, sıçrayış şəklində ani baş verir. Bu, "insayt" adlanır. Müasir psixologiya "insayt" terminin elmi interpretasiyasını həll edilən problemin əhəmiyyətinin dərk edilməsi, fəaliyyət və davranış prosesində situasiyanın düzgün qiymətləndirilməsinin zəruriliyi ilə əlaqələndirir, dil, müxtəlif sxemlər və s.kimi insana məxsus xüsusi ictimai-tarixi vasitələrin rolunun olduğunu əsaslandırır.

"Təxəyyül ali psixi funksiya kimi idrak fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Onun əhəmiyyətini müxtəlif yönlərdən açıqlamaq olar. Təxəyyül, ilk növbədə hissləri aktivləşdirməyin başlıca vasitəsidir. Onu çox vaxt "insan hisslərinin ikinci təzahürü" adlandırırlar. [3,s.103-104] Qarşıya məqsəd qoymaq insan şüurunun keyfiyyət xarakteristikalarından biri olub, təxəyyüllə sıx əlaqədə yeni şəraitə uyğun ictimai əhəmiyyətli yeni, orijinal və dəyərli maddi və mənəvi əmək məhsullarının yaradılmasına yönəlmiş düşüncəli fəaliyyətdən ibarətdir.

L.N.Tolstoy yazıçının əməyini "əzabverici, müdhiş iş" adlandırır və yazırdı ki, həmişə düzəlişsiz yazmaq barədə fikirləşsəm də mümkün olmur. Mən anlamıram, düzəlişlər etmədən hər şeyi birdən necə yazmaq olar? Tolstoy Yasnaya Polyanada olan malikanəsindəki qübbənin altında daha yaxşı yaza bilir, ot çalanda isə daha yaxşı düşünürdü.

Üzvi maddələrin valentliyini kəşf etmiş alman kimyaçısı Fridrix Avqust Kekule (1829-1896) benzolun formulunu meymunların dairəvi düzülüşünü müşahidə etdikdən sonra tapmış, məşhur kimyaçı D.İ. Mendeleyev isə kimyəvi elementlərinin dövri sistemi cədvəlini yuxuda görərək kəşf etmişdir. Rene Dekart inanırdı ki, ona ilahi kəşf bəxş edilmişdir. Odur ki, o, diz çökərək ibadət edirdi və bu zaman onun başına analitik həndəsə ideyası gəlmişdi.

Müasir psixologiyada intuisiyanın elmi izahına yeni yanaşmalar da mövcuddur. Bunlardan biri intuitiv yaradıcı aktın asimmetrik funksiyalarının (sol yarımkurə şüurlu, sağ yarımkurə şursuz idarəetmə) fəaliyyəti ilə bağlıdır.. Yaradıcı prosesdə onların hər ikisi eyni vaxtda, birlikdə, sinxron fəaliyyət göstərir. İnsult keçirmiş bir çox dahilərdə yaradıcı aktivliyin güclənməsi buna misal ola bilər.

İntuisiya bütün bəşər tarixinin elmi kəşf və məhsulların ixtirasını şərtləndirən əsas fonomenlərdən biridir. Rentgen şüalarını kəşf etmiş alman alimi Vilhelm Rentgen, radiaktivlik hadisəsini kəşf etmiş fransız alimi A.Bekkerol, saxarini kəşf etmiş alman kimyaçısı Konstantin Folber, vulkanlaşdırılmış rezini kəşf etmiş ABŞ alimi Çarle Qudira, zərbəyədavamlı şüşəni kəşf etmiş fransız alimi Eduard Benediktus, quduzluğa qarşı vaksini kəşf etmiş fransız mikrobioloqu Lui Paster və başqaları instuisiyanın sayəsində möhtəşəm kəşf və ixtiraları ilə bəşər tarixində özlərini əbədiləşdirmişlər.

A.S.Karmin və E.P.Noykin intuisiyanın konseptual və eydetik olmaqla iki formasını fərqləndirirlər. Konseptual intuisiya əvvəlki əyani obrazlar əsasında yeni anlayışları formalaşdırır, eydetik intuisiya isə informasiyanın yarımkurələr arasında sol yarımkürələrdən sağa deyil, sağdan -sola doğru axınını və “emal edilməsini” təmin edir. Sağ yarımkürədə obraz təsəvvürləri, solda isə onların simvolik izləri təsvir olunur və saxlanılır. İnformasiya insan tərəfindən o halda daha yaxşı qavranılır ki, onlar obraz və simvollar şəklində verilsin, bu, insan psixologiyasının xüsusiyyətidir.

K.Q.Yunqa görə, psixikanın şüursuz və intuitiv qabiliyyətləri elə güclü təsirə malikdir ki, onları fərdi və kollektiv olmaqla iki səviyəyə ayırmaq lazımdır. Fərdi səviyyə fərdin təcrübə və təəssüratlarının, fərdi şüurun aşağı səviyyəsinin sərhəddinə xas olan, kollektiv şüur isə arxetiplərin universal obrazlarını əks etirən və bizə fikirlərimizi emal etmək imkanı verən fenomenlərdir. A.Enşteyn özünün “Ümumi nisbilik nəzəriyyəsi”nin doğruluğuna yalnız onun daxili quruluşunu və harmonikliyini hiss etdikdən sonra inanmışdır.

İ.Piaje intuisiyanı “obrazlı-əşyavi təfəkkür” adlandırır, A.Maslou isə qeyd edirdi ki, yaradıcılığın vacib iki fazası var: Birinci faza - improvizasiya və ilhamdır. Buna əsasən yaradıcı şəxsiyyət keçmişi və gələcəyi düşünmədən yalnız indiki situasiya ilə, “burada və indi” yəni, tandemi ilə yaşayır. İkinci faza- “ideyaların məntiqi işlənilməsi” və ya “ideyaların inkişafı” adlanır. Birinci mərhələdə meydana gələn intuitiv təfəkkürün xarakterik xüsusiyyəti adətən hiss: obrazlarla, nəticənin əldə edilməsi və sualların dərk edilməsi ilə səciyyələnir. Bu, məkan-zaman komponentləri və qavrayışın tamlığı ilə əlaqədardır. Məsələn, məhəbbət hissi şüursuz və şəxsiyyətin psixi aləmini

dərin şəkildə saran güclü emosional vəziyyətdir. O, öz davamlılığına və ədəbiliyinə görə uzunmüddətlidir. Çünki sevilənin obrazı şüuraltı emosiyalarla zəngindir və onu dağıtmaq asanlıqla mümkün deyildir. Bu obraz beyin yarımkürələr qabığında fiksasiya olunur və şəxsiyyətin davranışında dominantlığını saxlayır. Ona görə də, məhəbbəti də intuisiyanın təzahür formalarına aid etmək olar.

İsveçrə psixoloqu Eyken Bleyler (1857-1939) tərəfindən qoyulmuş "Dərinlik psixologiyası" adətən "dinamik psixologiya" termini ilə sinonimi işlənir və bir sıra analitik istiqamətlərin ümumi adı kimi təqdim olunur. Psixologiyada "psixoanaliz" adı ilə bu istiqamətin əsasını Z.Freyd qoymuşdur. Z.Freyddən sonra "Analitik psixologiya" (K.Yunq), "Fərdi individual psixologiya" (A.Ader), "Ekzistensial analiz" (L.Binsvarger), "Psixosintez" (P.Assadyoli), "Eqo psixologiya" (E.Erikson) və s. dərinlik psixologiyasına aid bir sıra nəzəriyyələr meydana gəlmişdir. Sonralar O. Rank, V.Rayx, J.Lakin, K.Horni, E.Fromm, E.Bren, H.Sallivan və b.konsepsiyaları da dərinlik psixologiyasına aid edilmişdir.

Müasir dövrdə yaradılıq fenomeninin təxəyyül və təfəkkür dixotomiyasında öyrənilməsi psixologiyada yeni istiqamət kimi nəzərdən keçirilir. Azərbaycan alimləri Ə.Ə.Əlizadə və H.Ə.Əlizadə bu məsələyə münasibətdə öz fikirlərini belə açıqlamışlar: "Təfəkkürün inkişafında təxəyyülün rolu önəmlidir. Bizim fikrimizcə, yaradıcı təfəkkür təxəyyül toxumasında əmələ gəlir. Bu məsələ hələ qədərincə öyrənilməsə də, elm korifeylərinin bioqrafiyasında onu açıqlayan tutarlı sübutlar var. İnsanın dünyaya yaradıcı münasibəti təxəyyüllə şərtlənir. Təfəkkürün yaradıcılıq potensialı ancaq bu sahədədir. İntellekt möcüzəsi fon hadisəsidir. İntellektin aspektiv sahəsi ancaq və ancaq təfəkkür və təxəyyüllə şərtlənir. İntellekt, bizim fikrimizcə, təfəkkürün (yaradıcı təfəkkürün) və təxəyyülün (yaradıcı təxəyyülün) qovşağında əmələ gəlir və inkişaf edir" [2,s.130; 235]

Yaradıcılıq fenomeninin mahiyyəti müasir psixologiyada müxtəlif anlamlarda interpretasiya olunur. Rus alimi Aleksandr Mateykoya görə, yaradıcı fəaliyyət "əvvəlki təcrübənin yenidən təşkili əsasında yeni kombinasiyaların yaradılması", ABŞ psixoloqu Karl Rocersə görə isə "əməliyyatlar vasitəsilə yeni məhsulların yaradılması" prosesidir.

Prof.Ə.Ə.Əlizadə və H.Ə.Əlizadə qeyd edirlər ki, yaradıcılıq qabiliyyətləri psixoloji cəhətdən orijinallıq ölçüləri ilə səciyyələnir. Əgər insan müvafiq repersuardan nəinki səmərəli, həm də orijinal istifadə edərsə, onun axtarışları yaradıcılıq kimi qiymətləndirilir. [2, s.174]

Yaradıcılıq son dərəcə mürəkkəb, hətta bədii yaradıcılıqla məşğul olan sənətkarların, elmi axtarışlar aparan alimlərin özləri tərəfindən belə, tam dərk olunmayan ağrılı, əzablı, sevincli, nəşəli bir prosesdir və yaradıcı insan, sənətkar şüurunun, onun hiss və duyğularının, düşüncələrinin spesifik məhsuludur. [11] Psixoloqların elmi araşdırmaları sübut edir ki, instuisiya "insayt" şəklində bütün insanlarda mövcuddur. Lakin insanların bəziləri introvert, bəziləri isə ekstrovert olduğuna görə,

onlarda intuisiya və insayt fərqli şəkildə özünü biruzə veir. İntrovertlərdə intuisiya, ekstrovertlərdə isə insayt dominantlıq təşkil edir.

NƏTİCƏ

Elmi ədəbiyyatların təhlili göstərir ki, alimlər intuisiyanı elmi idrakın spesifik metodu hesab edirlər. R.Dekarta görə intuisiyanın köməyi ilə həqiqət insanın "ağlının gözünü" birbaşa, məntiqi mühakimə və sübutlar olmadan açır. Müasir dövrdə mübahisə doğuran məsələlərdən biri də "düşünən" maşınların intuisiya prosesini modelləşdirmək imkanlarının olub-olmaması barədədir. İntuisiya insanın ruhi -mənəvi qüvvələri ilə şərtlənmiş fenomendir. Ağıllı masınlar alqoritmlərlə işləyir, insanın isə mənəvi qüvvələrinin alqoritmi mövcud deyil və ona görə də onu proqramlaşdırmaq mümkünsüzdür.

Bir çox tədqiqatçılar belə hesab edir ki, bir məntiqi sistemdən digərinə mühakimə yolu ilə keçid yalnız intuisiya ilə mümkündür. Müasir elmi qənaətlərə görə, mürəkkəb yaradıcı akt olan intuisiya real, şüurlu "mən"in, şüuraltının və intuitiv "mən"in dialektik vəhdəti səviyyəsində baş verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cilddə. II cild. B:, "Şərq-Qərb", 2006.
2. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə., Əlizadə S.H. Psixopedaqogika. /Dərs vəsaiti. B:, "Ecoprint" nəşriyyatı. 2019.
3. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. B:, "Pedaqogika", 2004.
4. Философская энциклопедия./Главный редактор Ф.В.Константинов. Том 2. М:, Государственное научное издательство, 1962.
5. Краткий психологический словарь /Сост. Л.А. Карпенко: Под общ. Ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. М:, Политиздат, 1985.
6. Герасков Е.А. Некоторые аспекты интуиции и установки.//"Вопросы психологии", 1988, № 5,стр.117-121.
7. Məmmədov İ.Ə.Məktəb psixoloqunun məlumat kitabı. B:, "Pedaqogika" nəşriyyatı, 2003.
8. Немов Р.С. Педагогическая психология: Познание себя; Влияние на людей. М:, Гуманит. изд. центр Владос. 2001.
9. Рожков Н.Т. Интуиция как бессознательный феномен.//cyberleninka.ru.
10. Şıxbabayev A.H. Hipnoz və müalicəvi təlqinlər. B:, "Azərnəşr", 1992.
11. Yusifoğlu Rafiq. Yaradıcılıq psixologiyası. //Manera.az.

Peşə fəaliyyətində Azərbaycan müəllimlərinin gender və peşəkar "Mən obraz"ının psixoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqi

(Study of the psychological properties of gender and professionals I imagine that Azerbaijani teachers in professional activities)

SATİBƏ ƏFƏNDİ QIZI FƏHRADLI
Azərbaycan Dillər Universitetinin psixologiya kafedrasının müəllimi

XÜLASƏ

Elmi məqalədə səriştəliliyin formalaşması səviyyəsinə, gender amilləri ilə şərtlənməsinə və onların təzahür xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinə geniş yer verilmişdir. Səriştəliliyin təhlilində tələb olunan xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Müəllif qeyd edir ki, müəllimlərin şəxsi – məna səriştəliliyi onlarda dəyərlərin, həyati baxışların, peşə - şəxsi keyfiyyətlərin pedaqoji fəaliyyətdə seçim üsullarının və məzmununun, təhsildə humanist paradiqmalara müvafiqliyinin şərtlənməsini nəzərdə tutur. Araşdırmaların nəticəsi göstərdi ki, qadın və kişilərdə emosionallıq dərəcəsi eynilik təşkil edir, lakin intensivliyi, onların xarici ifadəliliyi, emosional ekspressivliyi ilə bir-birindən fərqlənir.

Məqalədə müəllif tərəfindən qeyd edilir ki, pedaqoji prosesdə kommunikativ səriştəlilik ünsiyyət qanunları haqqında biliklərə, şəxsiyyətlərarası birgə fəaliyyətə, nitq bacarıqlarına və peşəkar nitq texnikasına yiyələnmələrinə əsaslanır. Səriştəliliyin bu növü sosiomədəni, kompensator, emosional-tənzimedici və etiket normativ bacarıqlardır. Müəllifin qənaətinə görə, pedaqoji ünsiyyətdə müəllimin şəxsi xüsusiyyətləri, onun təcrübəsi, mədəniyyəti, onun fərdi yaradıcılığı, habelə genderlə şərtlənmiş xüsusiyyətlər mühüm rol oynayır. Müəllimlərin pedaqoji səriştəliliyində ünsiyyətcillik mühüm keyfiyyətdir. Ünsiyyətcillik ətrafdakı insanlarla möhkəm əlaqə yaratmağa cəhddir ki, o da əlaqələrin tez qurulması ilə uyğunlaşdırılır.

Gender səriştəliliyi kişi və qadınların cəmiyyətdə statusu, funksiyaları və qarşılıqlı münasibətləri, fəaliyyətini tənqidi təhlil etmək qabiliyyətinin təyinatının formalaşmasını, təhsil prosesi subyektlərinin gender xüsusiyyətləri haqqında bilikləri nəzərdə tutur. Müəllimlərin gender səriştəliliyinin mühüm olması onunla şərtlənir ki, müəllim məktəbdə sosiallaşmanın əsas agentidir. Elmi məqalədə gələcək müəllimin gender səriştəsinin psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində əsas fikirlərdən biri gender yanaşmasıdır. Müəllif tərəindən kişi və qadın müəllimlərinin kommunikativ səriştəliliyində təzahür edən genderin psixoloji xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Müəllifin fikrincə, peşə sferasında gender bərabərsizliyi və gender ayrılıqlarının təsviri müəllimlərin aktiv iştirakı faktlarını təsdiq edir. Məqalədə gender səriştəliliynin təsnifatında əsas komponentlər də açıqlanmışdır. Müəllimlərin ümumi hazırlığında gender səriştəliliyinin şərtsiz olaraq mühüm olduğu təsdiqlənmişdir.

Açar sözlər: gender amilləri, peşə-şəxsi keyfiyyətlər, gender səriştəliliyi, sosial status, emosional ekspressivliyi, ünsiyyətçilik, peşəkar nitq texnikası

ABSTRACT

The scientific article includes a wide range of competence to the level of competence, condition of the formation of gender factors and determine their manifestations. The properties required in the analysis of competence were investigated. The author notes that teachers' competence in the teachings provides for the condition of choice and content of values, vital views, professional qualities in the teaching activities and education in educational humanist paradigms. The results of the investigation showed that the degree of emotionality in women and men is the same as the intensity, their external expressiveness and their external expression and emotional expressiveness.

The article notes that communicative competence in the pedagogical process is based on knowledge, interpersonal activities, speech skills and professional speech techniques. This type of competence is socio-free, compensator, emotional and adjustable and tag normative skills. According to the author, the teacher's personal characteristics of teacher communication, his experience, culture, its personal creativity, as well as the properties of the gender, as well as gender, play an important role. Communication in teachers' pedagogical competencies is important quality. Communicality is attempting to establish a solid connection with the surrounding people, which is adapted with the quick setting of relations.

Gender competence means the formation of men and women's status, functions and interactions in society, the formation of the ability to conduct critical analysis, knowledge of the educational process subjects. The importance of teachers' gender competencies is conditioned by the teacher is the main agent of socialization in school.

One of the main thoughts in the study of the psychological characteristics of the future teacher in the scientific article is a gender approach. Psychological properties of the gender, which manifested the communicative competence of man and female teachers, was investigated. According to the author, the description of gender inequality and gender divisions in the professional sphere confirms the facts of the active participation of teachers. The article also announced the main components in the classification of gender competence. Gender competence in the general training of teachers is confirmed that it is unconditionally important.

Keywords: gender factors, professional quality, gender competency, social status, emotional expression, communication, professional speech equipment

GİRİŞ.

Peşə fəaliyyətində Azərbaycan müəllimlərinin gender və peşəkar “Mən obraz”ının psixoloji xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. Apardığımız tədqiqatda əsas diqqət sərişt əliliyin formalaşması səviyyəsinə, gender amilləri ilə şərtlənməsinə, onların təzahür xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinə yönəldilmişdir. Gender sərişt əliliyinin təhlilində tələb olunan xüsusiyyətləri

fərqləndirək: Müəllimlərin şəxsi – məna sərişləliliyi onlarda dəyərlərin, həyati baxışların, peşə - şəxsi keyfiyyətlərin pedaqoji fəaliyyətdə seçim üsullarının və məzmununun, habelə təhsildə humanist paradiqmalara müvafiqliyinin şərtlənməsini nəzərdə tutur.

Emosional sferada aydın şəkildə təzahür edən fərqlər müəyyən edilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, qadınların emosional sferası mürəkkəb və differensialdır. Qadın müəllimələrində emosional həyəcanlanma, tündməcazlıq kişilərə nisbətən yüksəkdir. Onlar kişilərə nisbətən öz emosiyalarını az gizlədir, ekspressivdirlər, yaxşı emosional yaddaşları var. Bütün bunlarla yanaşı, qadın müəllimələri empatiyaya meyllidirlər, başqalarına daha çox emosional maraq təzahür etdirirlər, mimikalarında emosiyalarını daha yaxşı dekodasiya edirlər.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, qadın və kişilərdə emosionallıq dərəcəsi eynilik təşkil edir, lakin intensivliyi, onların xarici ifadəliliyi, emosional ekspressivliyi ilə bir-birindən fərqlənir. Qadınların gender rollarında empatiya uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olmada, yaxın adamlara qayği göstərmədə təzahür edir. Kişilər daha çox müstəqillik, hakimiyyət, güc tələb olunan situasiyalarda özlərinin gender rolunu nümayiş etdirirlər. Qadınlarda daha çox həyəcan, qorxu, günah, simpatiya, kədər, məhəbbət, kişilərdə isə qürur və qəzəb emosiyaları ifadə olunur. Bir sözlə, qadınlar özlərini daha emosional hesab edirlərsə, kişilərdə elə emosiyalar var ki, onlar qadınlardan da tez - tez onları təzahür etdirirlər. Qadın müəllimələrinin emosional reaksiyaları neqativdir, lakin onlar özlərini daha passiv aparırlar. Kişilərdən fərqli olaraq qadınlarda işdə uğursuzluqlar əhəmiyyətli dərəcədə onların özünüqiymətləndirməsində və öz güclərinə inamında təzahür edir.

Apardığımız müşahidələr göstərir ki, sosiallaşma prosesində kişi və qadınlar öz emosiyalarını müxtəlif üsullarla ifadə etməyi öyrənirlər. Qadınlar çox vaxt işdən və stressdən qeyri – məmnunluq hissi keçirirlər. Kişi müəllimlərindən fərqli olaraq qadın müəllimələri öz həmkarlarına kömək üçün tez-tez müraciət edirlər. Məlum olmuşdur ki, kişi müəllimləri üçün işdə sosial status və əmək haqqı nə qədər vacibdirsə, qadın müəllimələri üçün peşə fəaliyyətində və ailədə şəxsi əmək dəyərləri, iş yerinin evə yaxın olması bir qədər mühümdür.Qadın və kişi müəllimlərində kommunikativ sərişləliliyin məzmun və xüsusiyyətlərinin təzahüründə fərqlər mövcuddur. Kommunikativ sərişləlilik müəllimin pedaqoji mədəniyyəti üçün çox mühümdür. Müəllimlərin kommunikativ xüsusiyyətləri pedaqoji ünsiyyət prosesində onların davranışının bir çox üsullarını müəyyən edir.

Pedaqoji prosesdə kommunikativ sərişləlilik ünsiyyət qanunları haqqında biliklərə, şəxsiyyətlərarası birgə fəaliyyətə, nitq bacarıqlarına və peşəkar nitq texnikasına yiyələnmələrinə əsaslanır. Sərişləliliyin bu növü sosiomədəni, kompensator, emosional-tənzimedici və etiket normativ bacarıqlardır.*A.Şatrovanın* qeyd etdiyi kimi, bir şəxsiyyət xüsusiyyəti kimi kommunikativ sərişləlilik pedaqoji fəaliyyətin növlərindən və metodlarından biridir, peşəkar sərişləliliyin inteqrativ bir hissəsi olduğunu ifadə edilən özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Kommunikativ

sərişẗəliliyin uğurlu reallaşması bir çox amillərdən asılıdır. Buraya aiddir: birgə fəaliyyət formaları (dərs,mühazirə), birgə fəaliyyət şəraiti, şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri.

Pedaqoji ünsiyyətdə ilk növbədə müəllimin şəxsi xüsusiyyətləri, onun təcrübəsi, mədəniyyəti, onun fərdi yaradıcılığı, habelə genderlə şərtlənmiş xüsusiyyətlər mühüm rol oynayır. Müəllimlərin pedaqoji sərişẗəliliyində ünsiyyətcillik mühüm keyfiyyətdir. Ünsiyyətcillik ətrafdakı insanlarla möhkəm əlaqə yaratmağa cəhddir ki, o da əlaqələrin tez qurulması ilə uyğunlaşdırılır. Sosial birgə fəaliyyətdə ünsiyyətcillik və tələbat müəllimin pedaqoji mədəniyyətinin mühüm komponentidir. Onlar müəllimin dərsdə və dərsdən kənar vaxtda ünsiyyətində, şagirdlərə öz biliklərini ötürülməsinə cəhddə təzahür edir. Cəmiyyətdə qadın müəllimələri daha çox ünsiyyətcildirlər. Kişi və qadınların ünsiyyəti o qədər müxtəlifdir ki, psixoloqlar kişi və qadınların ünsiyyət üslublarını fərqləndirirlər. Kişilərin ünsiyyət üslubu emosional məzmunlu, fəal və əşyavidir, hərəkətlərə, hakimiyyətə müstəqil meyllidirlər, qadınlarda isə qarşılıqlı asılılıq üstünlük təşkil edir.

Apardığımız tədqiqat kişilərdə psixoloji uyğunsuzluğu, emosional qeyri-stabilliyi, həyəcanlılığı, depressiv vəziyyəti, qadınlarda isə ünsiyyətdə açıqlığı və adaptivliyi təsdiq edir. Emosionallıq qadınlar üçün təbii ünsiyyət xarakteristikasıdır. Kişilər üçün isə o müdafiə normativlərinin göstəricisi, təmkinlilik və özünənəzarətdir. Qeyd etməliyik ki, iştirakçıların nitq davranışı, söhbətləri onların statusları, şəxsiyyətlərarası münasibətləri və psixo-bioloji xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Gender fərqləri bir daha onu göstərir ki, kişi və qadınların nitqli davranışı nitqdə sosial yönəlişliyin və streotiplərin qeydə alınmasında əks olunur. Kişi və qadınların davranışına dair bütün bu xüsusiyyətlər onların fəaliyyətində təzahür edir.

Universitetdə aparılan tədqiqat göstərmişdir ki, müəllimin genderi təlim prosesində şagirdlərin davranışına təsir göstərir. Tədqiqatın gedişində kişi müəllimlər sinifdə o zaman daha çox danışırlar ki, onlar diskussiya aparırlar. Həmin auditoriyalarda da oğlanların sayı 2,5 dəfə qızlardan çox olmuşdur. Bu fakt bir çox tədqiqatçıların da diqqətini cəlb etmişdir. Kommunikativ sferada qadınlar daha çox şəxsiyyətlərarası ünsiyyətə, kişilər isə qrup ünsiyyətinə, ictimai normalara daha çox yiyələnməyə istiqamətlənirlər.

Beləliklə, gələcək müəllimin gender sərişẗəsinin psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində əsas fikirlərdən biri də gender yanaşmasıdır. Biz kişi və qadın müəllimlərinin kommunikativ sərişẗəliliyində təzahür edən genderin psixoloji xüsusiyyətlərini müəyyən etdik:

1) ünsiyyətin intensivlik dərəcəsi;
2) nitqin emosionallıq dərəcəsi;
3) qeyri – verbal ünsiyyət vasitələrindən istifadədə aktivlik;
4) pedaqoji ünsiyyətdə nitqin etiket normalarına riayət;
5) nitqin ifadə edilməsində məzmunluluq və lakoniklik;
6) nitqin ifadəliliyi;

7) pedaqoji fəaliyyətdə müəllimlərin sosial identifikasiyası.

Tədqiqatda hər iki cinsdən olan müəllimlərin gender psixoloji xüsusiyyətlərinin formalaşması xüsusiyyətlərini müəyyən etmək məqsədi ilə anketləşdirmə, müsahibə və müşahidə metodlarından istifadə etdik.

Cədvəl 1. Müəllimlərin kommunikativ sərişt əliliyinin gender xüsusiyyətlərinin formalaşması səviyyəsi (ballarla)

Kommunikativ sərişt əliliyinin gender xüsusiyyətləri	Qadın müəllimələri	Kişi müəllimləri
Ünsiyyətin intensivlik dərəcəsi	8,5	7,3
Nitqin emosional dərəcəsi	8,9	6,8
Qeyri - verbal ünsiyyət vasitələrindən istifadə	6,4	7
Pedaqoji ünsiyyətdə nitqin etiket normalarına riayət etmə	7,7	7,1
Nitqin ifadə edilməsində məzmunluq və lokaniklik	6,9	8,2
Nitqin ifadəliliyi	8,3	6,4
Pedaqoji fəaliyyətdə müəllimlərin sosial identifikasiyası	7,8	8,1

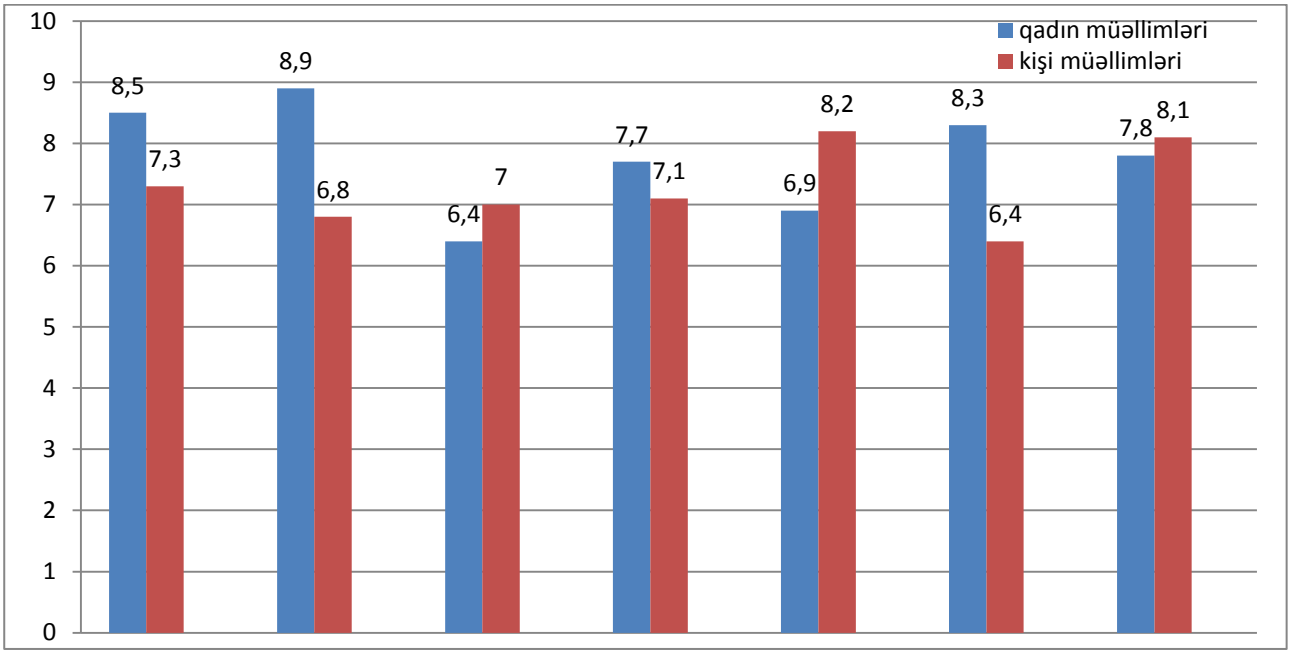

Cədvəl və şəkildən göründüyü kimi, qadın müəllimələri kommunikativ sərişt əliliklərini daha yüksək qiymətləndirirlər. Məsələn, ana dilində nitq bacarıqları, nitqin ifadəliliyi qadın müəllimələrində orta hesabla 8,3 baldırsa, kişi müəllimlərində 6,4 bal ilə qeydə alınmışdır. Ünsiyyətin intensivlik dərəcəsi qadın müəllimələrində 8,5 bal, kişi müəllimlərində isə 7,3 bal ilə qeyd edilmişdir. Nitqin emosional dərəcəsi qadın müəllimələrində 8,9 bal olduğu halda, kişi müəllimlərində 6,8 bal ilə qeydə alınmışdır. Pedaqoji ünsiyyətdə nitqin etiket normalarına riayət qadın müəllimələrində orta hesabla 7,7 baldırsa, kişi müəllimlərində 7,1 bal olduğu aşkar edilmişdir.

Bunlarla yanaşı tərəfdaşın dialoqunu qəbul etmək, sosial identifikasiya qadın müəllimələrində 7,8 bal olduğu halda, kişi müəllimlərində 8,1 bal olduğu aşkar edilmişdir. Qeyri – verbal ünsiyyət vasitələrindən istifadə qadın müəllimələrində 6,4 bal olduğu halda, kişi müəllimlərində 7 bal olduğu, nitqin ifadə edilməsində məzmunluq və lokaniklik qadın müəllimələrində 6,9 bal olduğu halda, kişi müəllimlərində 8,2 bal olduğu qeydə alınmışdır.

İnformasiya səriştəliliyinə təhlil etmək, ümumiləşdirmək, müasir informasiya texnologiya- larından istifadə etmək bacarıqları aiddir. Apardığımız anketləşdirmənin nəticələri göstərdi ki, kişi müəllimlərində informasiya səriştəliliyi qadın müəllimələrinə nisbətən yüksəkdir. Belə ki, bu göstərici qadın müəllimələrində 0,58 bal olduğu halda, kişi müəllimlərində 0,79 bal olduğu aşkar olunmuşdur. Bu göstəricilər təkcə kəmiyyət deyil, həm də keyfiyyət xarakteristikasıdır.

Psixoloji tədqiqatlarda informasiyaların yeni situasiyaya ötürülməsində kişilərin üstünlüyü aşkar edilmişdir. E.P.İlin həmin faktları təsdiq edərək qeyd edir ki, kişilər qadınlara nisbətən informasiyaların yenidən qurulmasında, alınan faktı yenidən təşkil etməkdə üstünlük təşkil edirlər [4,s.126].

Anketləşdirmənin gedişində biz informasiya səriştəliliyinin əsas komponent- lərinin kişi və qadın müəllimləri arasındakı növbəti fərqlərini aydınlaşdırdıq: informasiyanı toplamaq bacarığı və pedaqoji təhsil üçün onun əhəmiyyətlilik səviyyəsini müəyyən etmək (qadın müəllimələrində 8,3 bal, kişi müəllimlərində 9,7 bal), yeni informasiya texnologiyalarını mənimsəməyə hazır olmaq (qadın müəllimələrində 7,1bal, kişi müəllimlərində 8,4bal), təhlil etmək, ümumiləşdirmək, nəticələr çıxarmaq bacarığı (qadın müəllimələrində 7,9 bal, kişi müəllimlərində 8,2 bal), müasir axtarıcılıq texnologiyalarından istifadə etmək bacarığı (qadın müəllimələrində 7,4 bal, kişi müəllimlərində 7,7 bal), tədqiqatı aparmaq bacarığı (qadın müəllimələrində 7 bal, kişi müəllimlərində 6,4 bal) aşkar edilmişdir.

İnformasiyalarla iş prosesində kişi müəllimlər ümumiləşdirmələrə üstünlük verirlər, abstraksiyaya meyl etməklə materialı bütünlükdə qavrayırlar. Qadın müəllimələr ümumiləş- dirmələrə deyil, təhlilə üstünlük verirlər. Gender fərqləri təkcə informasiyaların alınmasında və emal olunması bacarığında deyil, həm də müxtəlif genderdən olan müəllimləri hansı növ informasiyaların maraqlandırmasında təzahür edir.

Apardığımız söhbətdə aydın oldu ki, kişi müəllimlər informasiya texnologiyaları ilə işdə onlar özlərini inamlı hiss edirlər. Odur ki, onlar informasiyaların dəqiq strukturlaşmasına üstünlük verirlər. Bundan əlavə kişi müəllimlər qadın müəllimələrə nisbətən dərsdə informasiya texnologiyalarından istifadənin zəruriliyinə inanırlar. Qadın müəllimələrdə kommunikativ səriştəlilik yaxşı inkişaf etmişdir. Onlar da tez – tez təlimin texniki vasitələrindən istifadənin faydasız olduğunu bildirirlər. Bunu özünüqiymətləndirmədə gender fərqləri kimi izah etmək olar.

Qadın müəllimələr kişi müəllimlərindən fərqli olaraq, texniki vasitələrlə işdə öz bacarıqlarını tənqidi qiymətləndirirlər.

Gender səriştəliliyi kişi və qadınların cəmiyyətdə statusu, funksiyaları və qarşılıqlı münasibətləri, öz fəaliyyətini tənqidi təhlil etmək qabiliyyətinin təyinatının formalaşmasını, təhsil prosesi subyektlərinin gender xüsusiyyətləri haqqında bilikləri nəzərdə tutur. Müəllimlərin gender səriştəliliyinin mühüm olması onunla şərtlənir ki, müəllim məktəbdə sosializasiyanın əsas agentidir. Onlar şagirdlərdə kişi və qadın müəllimlərinin keyfiyyətləri haqqında təsəvvürlərinin, rollarının, peşə fəaliyyətinin formalaşmasına diqqətlərini artırırlar. Müəllimlər gender streotiplərinin daşıyıcılarıdır və öz fəaliyyətlərində onların mövcudluğunu müdafiə edirlər. Bütün deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, müasir müəllimlərin ümumi pedaqoji mədəniyyətində gender səriştəliliyi çox vacibdir. Gender səriştəliliyinin təsnifatında əsas komponentlərə aşağıdakılar aiddir:

- *Məzmunlu komponent*. Buraya təhsil prosesinin subyektlərinin gender xüsusiyyətləri haqqında biliklər aid edilir.

- *Refleksiv komponent*. Buraya kişi və qadınlar üçün təyin olunmuş cəmiyyətdə onların sosial rolunda, peşə mühakimələrində və pedaqoji fəaliyyətdə özünü- qiymətləndirmə aiddir.

- *Təşkilati komponentə* şagirdlərin gender sosializasiya prosesini idarə etmək, bacarıqları haqqında təsəvvürlər aiddir.

Cəmiyyətdə kişi və qadın müəllimlərinin gender rolları haqqında təsəvvürlər S.P. Sviderskayanın tədqiqatlarında böyük maraq doğurur. Tədqiqatın gedişində aldığımız nəticələrdən məlum oldu ki, müəllimlərin 30%-i o fikri müdafiə edirlər ki, qadın ev işləri, uşağının tərbiyəsi, kişilər isə peşə və karyera ilə məşğul olmalıdırlar. Müəllimlərin 34%-i belə hesab edirlər ki, qadınlar evə və ailəyə, kişilər isə özlərini peşədə reallaşdırmalıdırlar. Lakin ilk öncə evdəki vəzifələrinə kifayət qədər diqqət yetirməlidirlər. 23%-i təsdiq edir ki, həm qadın, həm də kişilər üçün özlərini peşə sferasında reallaşdırmaq vacibdir. Müəllimlərin 13%-i belə nöqteyi-nəzəri müdafiə edirlər ki, istənilən insan üçün cinsindən asılı olmayaraq əsas dəyər ailədir [11, s.85].

Bütün deyilənlər bir daha peşə sferasında gender bərabərsizliyi və gender ayrılıqlarının təsviri müəllimlərin aktiv iştirakı faktlarını bir daha təsdiq edir.S.P.Sviderskayanın tədqiqatlarında göstərilir ki, müəllimlərin özləri məktəb fənnlərini “daha çox kişilər üçün” və “daha çox qadınlar üçün” ayırmışlar. Qadınlara əsasən müəllimlərin 68%-i evdarlığı, 19,9%-i dünyəvi bədii mədəniyyəti, 15,9%-i təbiət elmlərini, 9,4%-i ana dilinin ədəbiyyatını aid edirlər. Kişi müəllimlərinə 71,6% müəllimlər hərbi hazırlığı, 34,2%-i fizikanı, 28,1%-i fiziki mədəniyyəti, 21,9%-i riyaziyyatı, 15,6%-i isə informatika fənnini aid edirlər [131, səh.89].

Tədqiqatımızda tərəfimizdən genderə məxsus müəllimlərin fikirlərinə dair sorğu aparılmışdır. Sorğunun nəticələri göstərdi ki, “kişi fənnlərinə” - kişi müəllimlərinin 68,4%-i və qadın müəllimlərinin 65%-i riyaziyyatı, fizika və texniki bilikləri kişi müəllimlərinin 74,7%-i və qadın

müəllimlərinin 64,4%-i, fiziki mədəniyyəti kişi müəllimlərinin 50%-i və qadın müəllimlərinin 59,2%-i, informatikanı kişi müəllimlərinin 32%-i və qadın müəllimlərinin 39,1%-i aid etmişlər. Müəllimlərin əksəriyyəti qızlar üçün əmək dərslərini (kişi müəllimlərinin 70%-i və qadın müəllimlərinin 78,2%-i), ədəbiyyatı (kişi müəllimlərinin 61,5%-i və qadın müəllimlərinin 60%-i), rəsm, musiqini (kişi müəllimlərinin 45%-i və qadın müəllimlərinin 32,4%-i), etika, psixologiyanı (kişi müəllimlərinin 57,3%-i və qadın müəllimlərinin 62%-i) aid etmişlər.

Gender səriştəliliyində idarəetmə bacarıqlarını, şagirdlərin gender sosializasiyasını, bir neçə texnologiyaları ayırmaqla gender differensiasiyasını təsvir edirlər:

1) Dərsdə müəllimlər tez-tez şagirdlərə müraciət edərək "onların fikrincə, hansı cinsə hansı fənnlərin mühüm olduğunu öyrənmək istəyirlər";
2) Həmin cinsdən olan şagirdlərə bir qədər mürəkkəb tapşırıqlar verilir;
3) Oğlanlara düzgün cavablarına görə müsbət rəyi verilir, onların səhvlərini düzəltmək şansları da böyükdür;
4) Müəllimlər qızların intizamına oğlanlarla müqayisədə daha yüksək tələblər verirlər. İntizamın pozulmasına görə qızlar üçün cəza tətbiq edilir, oğlanlar isə diqqətdən kənarda qalırlar;
5) Cinsindən asılı olaraq təhsil sahəsində müəllimlər "kişi və qadın" kimi qeyd olunurlar.

Gender problemlərinin həllinə yanaşmada təhsil sahəsində çalışan bütün müəllimlər bir neçə qrupa ayrılırlar:

- *biodeterminizm* belə bir nöqteyi-nəzəri müdafiə edir ki, cinslər arasındakı fərqlər bioloji olaraq müəyyən edilir və "ideal şagirdlərin" (qız və oğlanlar) təsvirində müxtəlif keyfiyyətlər fərqləndirilir.

- *struktur – funksionalizmin tərəfdarları* (40%) təsdiq edirlər ki, qız və oğlanlar zəruri olaraq müxtəlif keyfiyyətlərini inkişaf etdirməlidirlər. Çünki onlar gələcəkdə cəmiyyətdə müxtəlif funksiyaları yerinə yetirməlidirlər.

- müəllimlərin 20%-i belə güman edirlər ki,təhsildə kişi və qadınlar arasındakı fərqlər yoxdur və ola da bilməz. Pedaqoqların fikirlərinə uyğun olaraq gender psixologiyasının tərəfdaşları (19%) müxtəlif cinslərdən olan şagirdlər arasındakı fərqləri inkar etmirlər, şagirdlərə fərdi yanaşmaya üstünlük verirlər [1, s.83].

Bütün deyilənlər müəllimlərin ümumi hazırlığında gender səriştəliliyinin şərtsiz olaraq mühüm olduğunu bir daha təsdiq edir.

ARAŞDIRMA

Problemin araşdırılmasında peşə fəaliyyətində Azərbaycan müəllimlərinin gender və peşəkar "Mən obraz"ının psixoloji xüsusiyyətləri ilə bağlı bilgilər elmi-metodiki jurnalların, metodik vəsaitlərin və psixoloji kitabların nəzəri baxımdan təhlil edilməsi ilə ümumiləşdirilmələr aparılaraq nəticələr əldə edilmişdir.

TAPINTILAR

Gender sərişləliliyinin formalaşması səviyyəsinə və gender amilləri ilə şərtlənməsinə, onların təzahür xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinə**,** peşə fəaliyyətində Azərbaycan müəllimlərinin gender və peşəkar "Mən obraz"ının psixoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqinə zəruri ehtiyac vardır. Gələcək müəllimlərin gender sərişləsinin psixoloji xüsusiyyət- lərinin öyrənilməsində əsas fikirlərdən biri gender yanaşmasıdır. Kişi və qadın müəllimlərinin kommunikativ sərişləliliyində təzahür edən genderin psixoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması və bu istiqamətdə işlərin aparılması və tətbiqi müsbət nəticələr verə bilər. Bundan əlavə tədqiqat işinin nəticələrindən tədqiqat aparan elmi işçilər, doktorantlar, dissertantlar və bu sahə ilə maraqlanan istənilən mütəxəssislər faydalana bilərlər.

NƏTİCƏ

Ədəbiyyatın nəzəri təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. Araşdırmaların nəticəsi göstərdi ki, qadın və kişilərdə emosionallıq dərəcəsi eynilik təşkil edir, lakin intensivliyi, onların xarici ifadəliliyi, emosional ekspressivliyi ilə bir-birindən fərqlənir.
2. Pedaqoji ünsiyyətdə müəllimin şəxsi xüsusiyyətləri, onun təcrübəsi, mədəniyyəti, onun fərdi yaradıcılığı, habelə genderlə şərtlənmiş xüsusiyyətlər mühüm rol oynayır.
3. Peşə sferasında gender bərabərsizliyi və gender ayrılıqlarının təsviri müəllimlərin aktiv iştirakı faktlarını təsdiq edir.
4. Gender sərişləliliynin təsnifatında əsas komponentlər açıqlanmışdır. Müəllimlərin ümumi hazırlığında gender sərişləliliyinin şərtsiz olaraq mühüm olması təsdiqlənmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Афанасенкова, Е.Л., Васягина, Н.Н. Саморазвитие и самореализация педагогических работников в профессиональной деятельности // Педагогическое образование в России. - 2019. - № 2.- С.10-30.
2. Айбазова, С.Р. Роль ценностно-смысловой направленности в динамике самореализации личности: Дисс. канд. психол. наук / С.Р. Айбазова. -Москва, - 2015. - 239 с.
3. Байлук, В.В. Функции профессиональной самореализации личности / В.В. Байлук // Педагогическое образование в России.- 2014. - Вып. 1. - С. 6772.
4. Ильин, Е.П. Дифференциальная психология профессиональной деятельности [Текст] / Е.П. Ильин. - Санкт-Петербург. Питер. - 2011. - 428 с.
5. Григорьева А.А., Поваренков Ю.П. Проблема соотношения и взаимодействия профессиональной самоактуализации и профессиональной самореализации личности // Ярослав. пед. вестн. - 2015. - № 3. - С.166–174.

QORXULAR, ONLARIN MAHİYYƏTİ VƏ PSİXOLOJİ SƏCİYYƏSİ.
(FEARS, THEIR ESSENCE AND PSYCHOLOGIAL BASE)

Nurəngiz Tofiq qızı Rzayeva
Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, ADPU-nun Ümumi Psixologiya kafedrası

ABSTRACT

Fear is an unpleasant emotional state that a person feels in connection with any impending danger. Fear often takes people's lives to the point where they are unable to continue their normal lives and lose a simple connection with the world around them. Fear is the inner state of a person facing danger, it is conditioned by the feeling of the situation. An analysis of empirical facts shows that fear is a basic and independent emotion. It cannot be analyzed in combination with other emotions. Fear is not vague. It is a specific reaction to a specific threat.

AÇAR SÖZLƏR: qorxu, emosiya, uşaq, reaksiya, sosial, bioloji, pataloji qorxular

KEYWORDS: fear, emotion, child, reaction, social, biological, pathological fears

Qorxu problemi kifayət qədər mürəkkəb, çəxcəhətli və mühüm bir problemdir. Qorxu müasir cəmiyyətimizin bir çox sahələrinə nüfuz etmiş reallığa çevrilmişdir. Bu sosial, iqtisadi, siyasi, dini, ekoloji və s. kimi sferalarda açıq-aşkar görünür və günümüzdə xüsusilə aktuallaşıb. Ümumiyyətlə, qorxu insan həyatının ayrılmaz bir hissəsi kimi çıxış edir. O, daima dəyişərək bizi dünyaya gələndən ölənə qədər müşayət edir. Qədimlərdən indiki dövrə qədər insan qorxunun öhdəsindən gəlmək, onu zəiflətmək və ya cilovunu əlinə almaq üçün bir çox cəhdlər edib. Bu cəhdlər həm cadügərliklə, həm dində, həm də elmdə öz ifadəsini tapmışdır. Lakin, qorxusuz həyat sürmək arzusu illüziya olaraq qalır: qorxu varlığımızın bir hissəsidir və bizim asılılığımızın təcəssümü kimi çıxş edir. Qorxu da insanın fundamental emosiyalarından biridir. Qorxu psixologiyası qorxu emosiyasının və onun insan orqanizminə təsirinin yaranmasını bu və ya digər şəkildə izah edən bütün nəzəriyyələr toplusunu əhatə edir.

Qorxu- insanın hər hansı gözlənilən təhlükə ilə bağlı hiss etdiyi xoşagəlməz emosianal haldır. Qorxu çox vaxt insanların həyatını o dərəcəyə çatdırır ki, insan adi həyatına davam edə bilmir və onu əhatə edən dünyayla sadə əlaqəni itirir. Qorxu- təhlükəylə qarşılaşan insanın daxili vəziyyətidir, o vəziyyətin hiss edilməsi ilə (başqa emosiyalardan fərqli olaraq) şərtlənir. O, adətən insan hər hansı bir vəziyyəti həll edə bilmədiyi zaman meydana çıxır. Qorxulara daha çox kiçik uşaqlarda rast gəlindiyi və bəzən böyüklərdə olan qorxuların kökləri uşaqlıq dövrünə gedib çıxdığını nəzərə alsaq prolemin məhz bu yaş dövründə öyrənilməsi və onların korreksiyası aktuallılıq kəsb edir. Qorxu müasir, hətta qədim dövürlərdə də bir sıra mütəfəkkirlərin öyrəndikləri məsələlər sırasında olmuşdur. XXI əsrdə bəşəriyyətin

sürətli dəyişmələrə məruz qaldığı bir dövrdə bu problemin prioritetliyi daha çox diqqəti çəkir. emosiyasına aid yazdığımız tədqiqat işi onu deməyə əsas verir ki, bu problemin tədqiqi cəmiyyət üçün əhəmiyyətlidir.

Bəşəriyyətin ən qədim dövrlərində də, müasir günümüzdə də qorxu problemi həmişə diqqət mərkəzində olmuş və öz aktuallığını itrməmişdir. Antik dövr mütəfəkkirləri Epikür, Lukretsi Kar, Platon, Aristotel qorxu haqqında müxtəlif fikirlər söyləyərək bu problemə böyük önəm vermişlər. Hobbs, Dekart, Spinoza kimi filosoflar isə qorxu fenomenini fəlsəfi baxımdan təhlil etmişlər. Bundan başqa, emosiya və hisslərin psixoloji aspektdə öyrənilməsində K.İzardın "Emosiyaların psixologiyası"(23) adlı əsərinin böyük rolu olmuşdur. O da qorxulara həm müsbət, həm də mənfi- ikili emosiya kimi yanaşmışdır. Bir çox qorxuların - qaranlıq, heyvanlardan qorxuların kökündə duran "kollektiv şüursuzluq" məsələsini açmaqla K.Q.Yunq da qorxuların tədqiqi tarixinə öz tövhəsini vermişdir. Lakin ümumpsixoloji aspektdə qorxuların öyrənilməsində Z.Freydin əməyi daha böyükdür. O, qorxuların növlərini, funksiyalarını, fizioloji əlamətlərini açmış, səbəblərini araşdırmışdır. Azərbaycan psixoloqlarından Ə.Bayramov, R.Əliyev, A.Vəliyev, R.Cavadov, G.Tağıyeva qorxular məsələsinə emosiyalar kontekstində yanaşmış və bir sıra tədqiqatlar aparmışlar. Psixoloqlar hesab edirlər ki, qorxunun insan orqanizminə təsiri müsbət və mənfi ola bilər. Bir halda qorxu insanı təhlükədən və riskdən qoruyur. Digər halda qorxu emosiyası psixologiyada neqativ çalarlı, insan fəaliyyətini tormozlayan emosiya kimi qəbul olunur. Bu emosiya obyektiv aləmin anlamını məhdudlaşdırır, təfəkkür quruluşuna görə qeyri-elastik və donuq, həcminə görə dar olur; əzələlər gərilir; azad davranış məhdudlaşır. Qorxu hissinin yaşanmasına çox vaxt özünə, hərəkətlərinə inamsızlıq, müdafiəsizlik, özü və vəziyyət üzərində nəzarəti həyata keçirməyin qeyri-mümkünlüyü şərait yaradır.

Psixoloqlar və genetiklər hesab edirlər ki, qorxu və psixoloji proseslərlə genlər arasında əlaqə mövcuddur. Xüsusən də onlar genlərin mutasiyaları arasında qorxuducu stimullar qarşısında müdafiəni zəiflədən əlaqənin mövcudluğunu aşkar etdilər. Onlar əsəb sisteminin intensiv yükləmələrə məruz qaldığı və nəticədə güclü qorxu və fobiyalarla ifadə edilən emosional nasazlıqlara və güclü həyəcanlara gətirib çıxaran səbəbləri aşkar etdilər. Bundan başqa qorxu genetik yaddaşla, kollektiv şüursuzluq və irsi təsəvvürlərlə izah edilir. Bu Karl Qustav Yunqun nəzəriyyəsində öz əksini tapmışdır. Belə ki, K.Yunqun nəzəriyyəsinə görə bəşəriyyətin keçmişində olanlar yadda qalır, kodlaşdırılmış formada saxlanılır və nəsildən-nəsilə ötürülür. Hər bir insanın bu informasiyaya girişi var və o bunu istifadə edə bilər. Məsəln, kiçik siçanın əsassız qorxusu, tamamilə əsassız deyil. Axı siçanlar müxtəlif infeksiyaların daşıyıcılarıdır və bir çox insan keçmişdə buna görə həlak olub. Eyni məsələni biz qaranlıqdan qorxuya da aid edə bilərik. Bu yaddaş qalır, bəzi insanlarda təhlükə

haqqındakı təsəvvür fobiyaya çevrilir, bəzilərində sadə qorxu yaranır və yalnız ayrı-ayrı fərdlər heç nə hiss etmirlər (43, 34).

Tədqiqatlarda qorxular problemi təsnifatına görə 3 qrupa bölünmüşdür:

1.Bioloji, 2.sosial, 3.ekzistensional

Birinci qrupa bilavasitə insan həyatının təhlükəsizliyi ilə bağlı qorxular aiddir, ikinci öz sosial statusunun dəyişikliyi üçün qorxu və ehtiyatı ehtiva edir, qorxuların üçüncü qrupu isə bütün insanlar üçün tipik olan insanın mahiyyəti, mövcudluğu ilə bağlıdır.

Bu prinsipə əsaslanaraq, yanğın qorxusu birinci kateqoriyaya, aşıq səhnədə çıxış etmək qorxusu - ikinciyə və ölüm qorxusu - üçüncüqyə aiddir. Eyni zamanda qorxunun iki bölmənin kənarında duran aralıq formaları da vardır. Onlara, məsələn, xəstəlik qorxusu aiddir. Bir tərəfdən, xəstəlik bioloji (ağrı, zədə, əzab), digər tərəfdən isə sosial təbiətə (normal fəaliyyətdən ayırma, kollektivdən kənarlaşma, gəlirlərin azlması, işdən çıxarılma, yoxsulluq və s.) malikdir. Buna görə də bu qorxu qorxuların 1 və 2 qrupunun, dərinlik (çimmə vaxtı) qorxusu - 1 və 3-cü qrupunun, yaxınlarını itirmə qorxusu - 2 və 3-cü qrupunun sərhəddində yerləşir və s. Əslində, hər qorxuda bu və ya digər dərəcədə bütün üçlüyü təşkil edən cəhətlər iştirak edir, amma onlardan biri digərlərindən mütləq üstün olur.

Insanlara təhlükıli heyvanlardan, vəziyyətlərdən və təbiət hadisələrindən qorxmaq məxsusdur. Bu barədə yaranan qorxu genetik və ya reflektor xarakter daşıyır. Birinci halda təhlükəyə qarşı reaksiya genetik səviyyədə, ikincidə (şəxsi neqativ təcrübəyə əsaslanan) - sinir hüceyrələri səviyyəsində baş verir. Hər iki halda ağlın və məntiqin köməyi ilə belə reaksiyaların faydalılığına nəzarət etməyin mənası var. Ola bilər ki, bu reaksiyalar öz faydalı mənasını itirdi və yalnız insana xoşbəxt yaşamağa mane olurlar. Məsələn, ilanlara qarşı ehtiyatla yanaşmaq mənalı, hörümçiklərdən qorxmaq isə mənasız xarakter daşıyır; ildırımdan qorxmaq tamamilə əsaslıdır, amma ziyan vura bilməyən göy gurultusundan qorxmaq isə yox. Əgər belə qorxular insanan narahatlıq yaradırsa, insan bununla bağlı öz münasibətini dəyişməlidir (49).

Qorxular problemi psixoanaliz nəzəriyyəsində özünəməxsus şəkildə şərh olunmuşdur. Nəzəriyyənin banisi Ziqmund Freydə görə, qorxu siqnal funksiyası daşıyır. Qorxunun Z.Freyd tərəfindən hazırlanmış nəzəriyyəsi, 1895-ci ildə "Qorxunun nevrozu haqqında" əsərdə göstərilmişdir.Verilən variantda spesifik həyəcankeçirmə Freyd tərəfindən "meyl qarşısında qorxu" adlandırılmışdır. Qorxu durğunluq nəticəsində toksik təsirlər göstərən seksual maddələrin artıqlığından yaranan həyacan kimi başa düşülürdü. Bu -şüursuz libido enerjisinin çoxalmasının qorxuya çevrilməsidi. Bu impulsun üstünlük hissidir. Bu halda insan özünü köməksiz hiss edir, qorxunun yaranması üçün təməl qoyur. Instinktiv motivlər müxtəlif formalarda təhlükə kimi təsir edə bilər. Məsələn, qorxu belə yarana bilər ki, meyl

hədsiz məmnunluğa yönəlir və bununla problemlər ortaya çıxarır. Insan özünənəzarəti itirən zaman xoşagəlməz, acizlik hissi, ən mürəkkəb hallarda isə qorxu hissi yaratması bir faktdır. Sonra o real qorxu və nevroz qorxusu ayırd edir. Birinci, özünümüdafiə refleksi ilə əlaqədar olan kifayət qədər təhlükə yaradır və orqanizmin normal reaksiyasıdır. Nevrotik qorxu tələb olunmayan seksual enerjidən daha çox sıxılmış üzvün (reprezentasiya) libidodan ayrılması nəticəsində meydana çıxır. "Psixoanalizə giriş"də Freyd nevrotik qorxunu, birincisi, müstəqikl, qeyri-müəyyən qorxu, gözlənilən qorxu kimi, ikincisi, müəyyən təsəvvürlər tərkibinə malik olan fobiya ilə möhkəm bağlı olan qorxu kimi, üçüncüsü, isteriya və ağır nevrozların digər formaları zamanı yaranan qorxu kimi təsvir edir.

Qorxunun obyektlərindən biri də şəxsə xaricdə təhdid edən, orqanizmin özünümüdafiəsinə təhlükə yaradan (vəhşi heyvanlar, təbiət hadisələri, müflis olmuş insan və s.) təhlükəlidir. Bu cür hədələrdə insanda köməksizlik və acizlik hissi yaranır. Bəzən bu gərginlik halı qorxu bhissi kimi büruzə verilir.

Qorxunun digər obyekti insanın daha əvvəllər oxşar situasiyalarda keçirdiyi həyəcan şəklində meydana çıxan cəzalandırma və ya intiqam təhlükəsi ola bilər. Bu cür həyəcanı Super-Eqo qarşısında, başqa sözlərlə desək, bu qorxu vicdan fenomeni formasında valideynlər qarşısında, Yüksək-mən qarşısında qorxu adlanır.şəxsiyyət həzz almaya nə qədər çox cəhd edirsı, qorxunun bu növü özünü daha çox büruzə verir.

Qorxunun daha bir obyekti yad insan və ya naməlum situasiyadır. Qorxunun bu növü hissiyyatla bağlı olaraq meydana çıxır ki, naməlum xoşagəlməz narahatlıqlarla müşayət olunur. Birinci növbədə bu narahatlıqlar yeni situasiyada "Mən" tərəfdən idarə olunmayan instiktiv oyanmanın təsiri altında düşmə qorxusundan yaranır. Naməlum situasiyaya qarşı qorxuya müəyyən dərəcədə ölüm qoorxusu və ayrılma qorxusunu daxil etmək olar. Uşaqda bu qorxu ilk dəfə doğulandan 8 ayına qədər meydana çıxır. Şnits buna xüsusi ad-"8 aylıq narahatlığı" adı vermişdir. O, bunu sosiallaşmanın ikinci mərhələsi adlandırırdı. Böyüklər də yad insan və naməlum situasiya qorxusu yeni nələrinsə, yeni pilləyə qədəm qoymaq istərkən hər dəgfə neqativ həyəcanlar formasında çıxır (imtahan situasiyası, ixtisas seçmək, nigaha daxil olmaq, dünyaya uşaq gətirməyə qərar vermək, yeni işə keçmə, yerdəyişmə, təqaüdə çıxmaq və s.).

Sevgini itirmə qorxusu Freydin işlərində daimi təsvir olunur. Birinci növbədə söhbət ananı itirmək qorxusundan gedir. Bu müxtəlif tələbatların ödənilməsində - özünümüdafiədə, fiziki narahatlıqda, öyrəşməkdə uşaq üçün mənbə rolunu oynayır. Ana ilə olan geniş simbiotik əlaqə körpə tərəfindən bütöv, vahid qəbul olunur. Çünki bu zaman ayrı-ayrı fiqurlar - Mən özüm və mənim anam fiqurları hələ ki, ayırd olunmur. Simbioz hissəsi "Mən"in itirilməsi

qorxusu şəklində keçirilir. Öz Mənini itirmə qorxusu ekzistensial qorxu adlanır. Bu qorxu məhvolma, öz varlığını itirmə qorxusudur.

Paranoyal qorxular digər insan və təhlükələrə qarşı öz aqressiv impluslarının proyeksiyası nəticəsində meydana çıxır, burada başqa insan və təhlükələr hədələyici fiqurlardır. Bu cür qorxular Melani Klayn tərəfindən qorxunun erkən forması kimi qeyd olunur. "Biz əgər ünsiyyətdə olduğumuz insanlar bizim üçün vacibdirsə, pis əhval-ruhiyyədə olarkən insanlarla əlaqədə qorxuya yönəlirik. Bütün mərasimlər, qarşılama tədbirləri əslində çox vaxt `"mənə ziyan vurma, mən də sənə pis heç nə etməyəcəm" mənasını verir. Belə ki, öldürmək arzusu və müvafiq olaraq öldürülən olmaq qorxusu təsadüfi hallarda əlaqəli fenomenlər şəklində başa düşülür: "mən öldürülməkdən qorxuram, çünki özümdə oxşar arzuları hiss edirəm".

Qorxunun isteriyası, qorxu nevrozu və fobiya müxtəlif cür izah olunur. Bu simptomların differensasiyasına yönəlmiş yanaşmalardan biri D.Aykenin fikirləridir. Onun fikirlərinə əsaslanaraq biz "xəstəlik şəklində gizli qorxu yaranan zaman, xüsusən də fiziki qüsurların müxtəlif növlərində nevroz qorxusundan danışarkən deyirik ki, qorxu şüursuz bir şəkildə həzz gətirən zaman isteriya formasında nümayiş olunur və məhz bu proses tamamilə xəstəliyin tarixçəsini müəyyənləşdirir. Və əksinə fobiyada qorxu məlum olur, lakin bu zaman obyekt təhrik olunur.

Fobiyaya nümunə olaraq, Freyd at tərəfindən dişlənilməkdən qorxan uşağın fobiyası məsələsini nəzərdən keçirmişdir. əslində bu zahiri obyekt qorxu obyekti deyil. Sadəcə olraq digər obyektin, atanın köməkçisis kimi çıxış edir. Oğlanın arzusu - ataya qarşı aqressivlik sıxışdırılır və dəyişdirilir. Dişlənilmə qorxusu seksual baxımdan uğursuzluq qorxusu mənasını verir. Bu qorxu oğlanın fantaziyası ilə əlaqədar olaraq, onun atasına qarşı düşmənçilik arzuları ilə bağlıdır.

Vacib deyil ki, qorxu hissi həmişə xəstəlik kimi qiymətləndirilsin. əks halda, qorxunun olmaması həyəcanlı simptomdur və xəstəlik əlaməti hesab oluna bilər. Heç vaxt qorxu hiss etməyən insan həyəcan siqnalı olmadan özünü təhlükəyə atır, həyatda qarşısına çıxacaq çətinliklərə hazır olmur. Bir çox filosof və psixoloqların fikrincə, qorxu insana bəxş olunan beyin əlamətidir. Bu da faktdır ki, qorxu sayəsində insana qarşə münasibərdə qayğı hiss olunur.

Z.Freyd qorxunun 3 növünü ayırırdı: real qorxu, nevroz qorxusu, mənəvi qorxu (və ya günah hissi). Əsas tip real qorxu və ya xarici dünyanın real əşyalarının qorxusudur, digər ikisi də ondan törəyir. Nevroz həyəcanı o qorxunu təzahür edir ki, arzu nəzarət altından çıxacaq və nəyi isə etməyə məcbur edəcək. Nevroz qorxusu - cəza, arzu qorxusu qədər deyil. Nevroz həyəcanı valideynlərin və ya dünyanın başqa nüfuzlu fiqurlarının şəxsində uşağın impulsiv hərəkətləri üçün onu cəzalandırdıqları halda real əsasa malikdir. Mənəvi

qorxu - bu vicdan (Fövqəl - Mənə əsaslanan) qorxusudur. Yaxşı inkişaf etdirilmiş Fövqəl - Mənə sahib insanlar mənəviyə əks olaraq və hətta bu haqda düşünərək günah hissi keçirməyə meyillidirlər. Mənəvi qorxu həmçinin həqiqidir: keşmişdə insanları mənəvi planın pozulması üçün cəzalandırırdılar (45).

Qorxuya bir sıra təsnifatlar vermişlər və bu təsnifatların hər biri qorxunun hər hansı bir əlamətinə görə aparılır.

Məhşur psixiatr Karvasariski qorxunun fabula (məzmun) təsnifatını verərək 8 növ ayırır.

Birinciyə o, müxtəlif formalı məkanlardan qorxunu aid edir. Bu sırada ən geniş yayılmışı qapalı məkandan qorma - **klaustrofobiyadır**. Bu qorxuya daha çox qazmaçılarda təsadüf olunur. Bu qorxuya əks olan qorxu açıq məkandan qorxma - **aqorafobiyadır.** Belə insanlar ac olsalar belə, özlərinə yemək almaq üçün həyətə çıxmırlar. Bu qrupa həm də dərinlikdən və yüksəklikdən qorxma da aiddir. Dərinlik qorxusunu bəzən akfafobiya da adlandırırlar.

Karvasariski ikinci qrup qorxuları **sosiofobiya** adlandırırlar. Bura daxildir: **ereytofobiya** (insanlar arasında qızarmaq qorxusu), ictimai çıxışlardan qorxma, yad insanların yanında hər hansı bir hərəkəti etmənin mümkünsüzlüyü qorxusu (məsələn: stuldan qalxıb ayaqyoluna getmək) və s. Bu cür qorxular ətrafdakılara nə qədər cəfənc görünürsə, qorxu daşıyıcılarına bir o qədər dramatik gəlir. Məsələn: deyilənə görə, məşhur Danimarka astronomu Tixo Braqe ziyafət zamanı utanıb ayaqyoluna vaxtında getmədiyi üçün sidik kisəsi iltihabından ölmüşdür.

Karvasariskinin təsnifatına görə üçüncü qrupa **nozofobiya** - nədənsə xəstələnmə qorxusu aiddir. Bu cür qorxu bu və ya digər dərəcədə həmişə cəmiyyərdə mövcud olmuşdur. Bu qorxu xüsusilə epidemiya zamanı kəskinləşir və kütləvi xarakter alır.

Karvasariski dördüncü qrup qorxulara **tanatofobiyanı** - ölüm qorxusunu aid edir.

Karvasariski beşinci qrupa müxtəlif **seksual** qorxuları, altıncı qrupa **yaxınlarına və özünə xətər gətirmə** qorxusu, yeddinci qrupa **ədəbsiz, nalayiq bir şey etmə** qorxusu, nəhayət səkkizinci qrupa **fobofobiya** - nədənsə qorxma qorxusunu aid edir.

Apardığımız tədqiqatlardan aydın olur ki, qorxu əsas və müstəqil bir emosiyadır.Onu digər emosiyalarla kombinə olunmuş şəkildə təhlil etmək olmaz. Qorxu qeyri –müəyyən deyil.O, konkret təhlükəyə konkret reaksiyadır. Qorxunu həyacandan fərqləndirən də məhz bu cəhətləridir. Qorxu zamanı beyin sistemi dəyişir, adrenalin artır, qan dəri və daxili orqanlardan əzələ və ürəyə keçir və bədəni müdafiəyə hazırlayır, oksigenin istifadəsini artırmaq üçün tənəffüs yolları genişlənir, mədə-bağırsaq sistemi öz işini dayandırır, xilas olmaq üçün dəri vəziləri tər ifraz edir, aqressoru qorxutmaq üçün tüklər biz-biz durur. Konkret faktların təhlili göstərdi ki, qorxu zamanı aşağıdakı fizioloji dəyişmələr müşahidə olunur: ürək sürətlə döyünür, üzün rəngi qaçır, buirun pərləri genişlənir, dodaqlar səyirməyə başlayır, göz bəbəkləri böyüyür, əzələlər gərginləşir və s.

NƏTİCƏ:

Qorxu problemi kifayət qədər mürəkkəb, çəxcəhətli və mühüm bir problemdir. O, müasir cəmiyyətimizin bir çox sahələrinə nüfuz etmiş reallığa çevrilmişdir. Qorxu- insanın hər hansı gözlənilən təhlükə ilə bağlı hiss etdiyi xoşagəlməz emosianal halıdır. Emprik faktların təhlili göstərdi ki, qorxu əsas və müstəqil bir emosiyadır.Onu digər emosiyalarla kombinə olunmuş şəkildə təhlil etmək olmaz. Qorxu qeyri –müəyyən deyil. O, konkret təhlükəyə konkret reaksiyadır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. "Çinar - Çap". Bakı, 2002, 441 s.
2. Psixologiya. /S.Seyidovun red. ilə/ B., 2008, 720 s.
3. Cavadov R.Ə., Tağıyeva G.B. Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət. B., 2006,
4. Əmrahlı L.Ş., Rzayeva N.T. Uşaq psixologiyası. B, 2015, 443 s.
5. Məhərrəmova Y.T. Uşaqlarda psixoloji problemlər və onlarm həlli yolları. B., 2010, 70 s
6. Изард К. Психология эмоций. /Перев. с англ. СПб, Питер, 2000, 464 с.
7. Щербатых Ю. Психология страха. М., 2005, 512 с.
8. Jacobs W.J., Nadel L. Stress - induced recovery of fears and phobias. Psychological Review. 1985, p 512- 131

Empatiya sağlam ailə mühitinin formalaşmasının amili kimi

b.m.Kəmalə Ramazanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitet Şəki filialı

Ailə cəmiyyət daxilində özünəməxsus qayda-qanunları və qapalı həyat tərzi ilə seçilən, doğmalıq münasibətləri üzərində qurulmuş insan qrupuna aid qurumdur. Ailədaxili münasibətlərdə zamanla pozğunluqlar, konfliktlər yaşana bilir. Bu yaşanan konfliktlər bir sıra səbəblərdən yaranır:

- Qarşılıqlı sevgi və hörmətin olmaması;
- Şəxsi ləyaqət hissinin təhqir edilməsi, inciklik, hörmətsiz və qayğısız münasibət, daimi tənqid;
- Maliyyə məsələlərində fikir ayrılığı;
- Ailədə əmək bölgüsü problemləri və s.

Evli cütlüklər arasında yaranan bu anlaşılmazlıqların əsasında ər-arvadın qarşılıqlı münasibətlərdə empatiya qura bilməməsidir.

Midin fikrinə görə empatiya başqasının mövqeyini tutma qabiliyyətidir. Başqa sözlə, empatiya başqasının rolunu qəbul etməyi və qarşı tərəfin hisslərini, düşüncələrini və münasibətlərini anlamağı nəzərdə tutur.

Yampey empatiyanı özünü başqasının yerinə qoymaq və düşüncələrini və istəklərini hiss olaraq bölüşmək bacarığı olaraq qeyd edir.

"Empatiya"dan danışarkən Karl Rogers və onun mövzu ilə bağlı tədqiqatları yada düşür. Psixoterapiya sahəsindəki empatik ünsiyyət bacarıqları ilə məşhur olan Rogersin adı empatiya anlayışı ilə demək olar ki, eyni səslənir.

Karl Rogers bu fenomeni belə təsvir edir: “Empatiya vəziyyətində olmaq, başqasının daxili dünyasını emosional və semantik çalarları qorumaqla dəqiq qəbul etmək deməkdir. Sanki başqasına çevrilirsən, amma “sanki” hissini itirmədən. Beləliklə, başqasının sevincini və ya ağrısını, onun kimi hiss edirsən və səbəblərini, onun qəbul etdiyi kimi qəbul edirsən. Ancaq bir kölgə olmalıdır: sanki sevinən və ya kədərlənən mən imiş kimi ”.

Peşəkar həyatı boyunca empatiyanı müxtəlif yollarla tərif edən Rogersin 1970-ci illərdə əldə etdiyi empatiya anlayışı, əksəriyyətin bu gün qəbul etdiyi bir tərifə çevrildi. Tərif belədir: “Bir insanın özünü qarşı tərəfin yerinə qoyması, hadisələrə onun baxışıyla baxması, o insanın hisslərini və düşüncələrini düzgün anlaması və hiss etməsi və bu vəziyyəti ona çatdırmaq "empatiya" adlanır”.

Gündəlik dilimizdə "simpatiya" sözü tez-tez istifadə olunur. Bəzən də empatiya ilə qarışdırılır. Bir insanı "başa düşmək" və ona "haqq qazandırmaq" fərqlidir. Empatiyanı anlamaq və simpatiya isə qarşı tərəfin hisslərini və düşüncələrini başa düşsək də, başa düşməsək də, ona haqq verməkdir.

Münasibətlərdə eqosentik yanaşan tərəf empatiya qura bilmir. Eqoist olan bir insanın qarşıdakı şəxsin roluna girməsi və hadisələrə onun nöqteyi-nəzərindən baxması, yəni empatiya etməsi mümkün deyil. Bu vəziyyətdə empatiyanın, yəni başqalarının roluna girməyin ilkin şərtinin eqosentrizmdən qurtarmaq olduğunu qeyd edə bilərik. Bu sahə ilə maraqlanan bütün tədqiqatçılar empatiyada eqosentrik davranışlardan uzaqlaşmağın vacibliyini vurğulayırlar. Ford empatiyanı "eqosentrizmdən uzaq davranış" olaraq qeyd edir.

Azərbaycanda ailədə ər-arvad münasibətlərində qadınların daha anlayışlı olması, empatiya qabiliyyətinin yüksək olması, qarşı tərəfi anlaması fikrinə çox rast gəlinir. Kişilərdə empatiya qabiliyyətinin az olması, qarşı tərəfin hiss və düşüncələrini anlamaqda çətinlik çəkməsi bağlı fikirlər irəli sürülür. Bu kimi hallarda konfliktlər qaçılmazdır. Buna təsir edən amillər nə ilə bağlıdır?

Kişilərlə qadınlar arasındakı fərqlərdən danışarkən, tez-tez qadınların emosiyaları daha yaxşı ifadə etdiyini və başqalarının hisslərini kişilərə nisbətən daha çox qəbul etdiyi, anladığı hesab edilir. Qadınların kişilərdən daha emosinal olması olduğuna inam fikri cəmiyyətdə formalaşmış cinsi stereotiplərdən irəli gəlir. Ikes və Barnes izah edirki, kişilik adətən nailiyyət, uğur, avtonomluq və nəzarət etmə kimi xüsusiyyətlərlə ilə əlaqələndirilir. Nəzarət etmədə ilk öncə emosiyalarını şüurlu ifadə etmə və ya gizləməsinə təsir etmə qabiliyyətinin olması ilə izah edilir. Qadınlıq isə əksinə, şəxsiyyətlərarası ünsiyyət və emosiyaların aktiv ifadəsi ilə əlaqələndirilir.

Qadınlarda empatiya qabiliyyətinin çox olması onların ətrafdakıların emosiyalarını daha yaxşı izah etmək meyli olması ilə də bağlı olduğu hesab olunur. Qeyri-verbal əmrlərin qəbulediciliyi ilə bağlı 125 tədqiqatı təhlil etdikdən sonra Judit Xoll müəyyənləşdirmişdir ki, ümumiyyətlə, qadınlar başqalarının emosiyalarına xas olan mesajları təyin etməkdə kişilərdən üstündür. Məsələn, qəhrəmanın əsəbi üzünün ekranda göstərildiyi səssiz bir filmin iki saniyəlik fraqmenti göstərildikdən sonra qadınlar qəhrəmanın nə etdiyini daha dəqiq müəyyənləşdirmişdir.

Blok 40 il ərzində bir qrup qız və oğlanların inkişafını izləmişdir. Bu müddət ərzində valideynlərin oğulları və qızları ilə fərqli davrandıqlarını kəşf edir. Xüsusilə, qızları hisslərini ifadə etmək və başqaları ilə yaxşı münasibət qurmaq şəklində böyütdükləri, oğlanları böyüdərkən, müstəqillik göstərməyə təşviq etmələri və emosiyalarını idarə etməyi öyrətdiklərini müşahidə etdi. Bu fakt da onu göstərir ki, kişilərin empatik reaksiya sahəsində qadınlara nisbətən daha az təcrübəyə sahib olmaları nəticədə başqa bir insanın emosinal narahatlığı zamanı necə reaksiya verəcəyini bilməmələrinə səbəb olur.

Tavris, kişi və qadın arasındakı empatiyadakı fərqlərə cinsi rolların təsiri olduğu fikrini dilə gətirdi. Uşaq baxımı kimi "qadın fəaliyyətləri" deyilən fəaliyyətlər empatik reaksiya tələb edir. Dul qaldıqları və ya yoldaşlar tərəfindən tərk edildikləri üçün uşaqlarına qulluq etmək məcburiyyətində qalan subay kişilər üzərində apardığı araşdırmada qeyd etdi ki, bu atalar evli olduqları zaman,

uşaqlara baxmaq barədə düşünmürdülər və uşağın qayğısına qalmırdılar. Bu fəaliyyətlərdə məşğul olduqdan sonra onlarda tipik olaraq qayğıkeşlik və mərhəmət kimi "qadın" xüsusiyyətlərinə rast gəlindiyi müşahidə olundu. Bu araşdırmalar onu göstərir ki, bu vəziyyətlərdə sosial rol empatik davranış tələb edir. Bu kimi sosial rollar demək olar ki, cəmiyyətimizdə yalnız qadınlara xasdır.

Açar söz: empatiya, anlama, sosial rol, qəbul etmə, simpatiya, emosiya, düşüncə, hiss

Müasir dövrdə özünüdərk problem

Aygün Musayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı

ABSTRACT

Man is the highest being of mankind! Today, as in all times, human society is trying to study and research the people of the XXI century. Man, on the other hand, is like a book that is read page by page by others over time, but the more carefully it is read, the more pages are left unopened. In most cases, people do not have the opportunity to read and listen to their books. Although it is revealed to others through its words and deeds, and read by others, it is not known exactly what else is in it, what it is capable of doing tomorrow, or what mission it came to this world with. In modern times, there is a great need to reconsider the system of science, philosophy, religion, morality and other spiritual values, to re-evaluate their role in human life, based on the social experience and intellectual level of mankind. From this point of view, the question of the man of the XXI century also emerges as a problem that is renewed and defines a new direction.

Self-awareness means the purification of the senses, the victory of the intellect over the instincts, the complete rationalization of human existence. This problem, which seems obvious to many, is in fact the mystery of human existence. Mankind, on the other hand, is far from unraveling this mystery. Naturally, in order to unravel this mystery, it will be necessary to combine the efforts of the human sciences and of humanity as a whole. Although nature did not deprive us of the organs capable of observing and hearing it, it did not give us organs to observe and control ourselves. As long as a person exists, self-awareness will remain a problem.

Self-awareness is a means of cognition in the world where man is needed only as a human being. This height requires a person to discover himself as a human being. The knowledge gained in the process of self-realization is fundamentally different from the knowledge gained through science and other means. This knowledge allows a person and his existence, a person's ability to see the world, to change his model of attitude to the world. Self-awareness is at the heart of many of the problems facing mankind today. The urgency of these problems is reflected in the views of both Western and Eastern thinkers. For example, A. Bakikhanov said that "a person with eyes can see himself".

In modern times, man has become the age of his own creation, his own science and technology. The 21st century has already recognized that the most serious threat to man comes from him. In the process of self-realization, the subject tries to understand his own truth, not the reality of the object. Self-awareness is one of the secrets of human existence. It is up to man to reveal this secret or keep it as a secret forever. Fromm wrote, "Modern man lives in a world of illusions and delusions, he thinks he knows what he is doing and what he is trying to do." Self-awareness is the return of a person to himself. Today, humanity is looking for ways to make this return happen and to solve the problems created by it. As Jung points out, modern man is one who has decided at the end of the world in terms of time. He stands at a great height from the past and looks at the passers-by from the top of the mountain. However, the future is an endless, mysterious abyss for him. Climbing to the top, that is, understanding the past and taking risks for the future, requires consciousness, understanding and courage. In what we call the modern world, bricks were built at the deliberate

risk of many brave people. However, even if a person renews the image of the world, he does not change his attitude to it. Sometimes modern man is proud of his scientific and technological progress, but when he thinks about it, he sees that there is no significant difference between a man who flies to the moon and a man who is on the threshold of civilization. The difference between modern man and his predecessors is the ability to understand this.

Modern man has many problems: environmental catastrophe, military conflicts, intercultural clashes. However, the real problem that causes these problems for man is not outside, but inside man. As they say, the problem is man himself. Its solution is self-awareness. We live in a time when the mass media prevents us from thinking and grinding what is happening in the mill of ideas. On the one hand, a person who avoids the responsibility of intellect, morality and self-knowledge tries to solve the problem by wearing different masks. Family, home, cars, and even beliefs and degrees have become masks that hide the weakness of modern man. On the one hand, a person who suggests "I am successful" on the other hand, asks himself "why is this necessary?" So sometimes a person just looks at himself, and sometimes he tries to see. Looking and seeing are two different concepts. To look is an eye movement, and to see is an activity of consciousness. That is, to look is to act, and to see is to understand. Many people simply "look" at themselves when evaluating their actions and personality. The important thing is to be able to go deeper. Even if a person is aware of the importance of these problems, he is not aware of his self-awareness. Because a person who is very attached to the flow of life sees that years pass without self-awareness and self-knowledge. No matter how difficult self-awareness is, as a result a person gains a lot. Perhaps the key to the beginning of a free life and a happy future for a person who is trying to save himself and humanity today is hidden in himself. All we have to do is envy this return.

XÜLASƏ

İnsan- bəşəriyyətin ən ali varlığı! Bəşər cəmiyyəti bütün dövrlərdə olduğu kimi bugün də XXI əsr insanını öyrənməyə, araşdırmağa çalışır. İnsan isə sankı bir kitabdır ki, zaman keçdikcə başqaları tərəfindən səhifə-səhifə oxunur, lakin nə qədər diqqətlə oxunsa da, açılmayan səhifələrin sayı daha çox olur. İnsanın özü isə əksər hallarda öz kitabını oxumaq və dinləmək imkanına malik olmur. O öz nitqi və əməlləri ilə başqaları üçün açılsa da, başqaları tərəfindən oxunsa da, onun içində daha nələr olduğu, sabah nələr etməyə qadir olduğu, bu dünyaya nə kimi bir missiya ilə gəldiyi tam bilinmir. Müasir dövrdə bəşəriyyətin əldə etdiyi ictimai təcrübə və yüksəldiyi intellektual səviyyədən elm, fəlsəfə, din, əxlaq və digər mənəvi dəyərlər sisteminə yenidən baxılmasına, onların insan həyatında rolunun yenidən dəyərləndirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bu baxımdan XXI əsr insanının özünüdərki məsələsi də yenilənən və yeni bir istiqamət müəyyənləşdirən problem kimi ortaya çıxır.

Özünüdərk – duyğuların saflaşdırılması, instinklər üzərində zəkanın qələbəsi, bəşəri varlığın bütünlüklə rasionallaşdırılması deməkdir. Bir çoxlarına özündən bəlli kimi görünən bu problem, əslində bəşəri varlığın müəmmasıdır. Bəşəriyyət isə bu müəmmanın açılışından çox-çox uzaqdadır. Təbiidir ki, bu müəmmanı açmaq üçün insan haqqındakı elmlərin və bütünlüklə bəşəriyyətin cəhdlərini birləşdirmək lazım gələcəkdir. Təbiət onu seyr etməyə, duymağa qadir olan orqanlardan bizi məhrum etməsə də, lakin bizə özümüzü müşahidə etmək və üzərimizdə nəzarət etmək üçün orqan verməmişdi. İnsan mövcud olduqca özünüdərk də problem olaraq qalacaqdır. Özünüdərk dünyanın elə bir idrak vasitəsidir ki, orada insan insana ancaq insan kimi gərəkdir. Bu ucalıq isə

tələb edir ki, insan özünü insan kimi kəşf etsin. Özünüdərk prosesində əldə edilən bilik elm və başqa vasitələrlə əldə edilən bilikdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bu bilik insanı və varlığı, insanın dünyanı görmə qabiliyyətini, onun dünyaya münasibət modelini dəyişmək imkanı yaradır. Müasir dövrdə bəşəriyyətin qarşılaşdığı bir çox problemlərin özəyində özünüdərk dayanır. Bu problemlərin aktuallığı həm Qərb, həm də Şərq mütəfəkkirlərinin fikirlərində öz əksini tapmışdır. A.Bakıxanov məsələn deyirdi ki, "gözlü o adamdır ki, özünü görə bilir".

Müasir dövrdə insan sanki özü yaratdıqlarının, öz elminin və texnologiyasının əsrinə çevrilib. Artıq XXI əsr insanı qəbul etmişdir ki, onun üçün ən ciddi təhlükə də elə onun özündən gəlir. Özünüdərk prosesində subyekt obyektin həqiqqətini deyil, özünün həqiqətini dərk etməyə çalışır. Özünüdərk bəşəri mövcudluğun sirlərindən biridir. Bu sirri açmaq və ya əbədi olaraq sirr kimi saxlamaq da insanın öz əlindədir. E.Fromm yazırdı ki, "müasir insan illuziyalar və özünüaldatma aləmində yaşayır, o elə bilir ki, guya nə etdiyini və nəyə cəhd etdiyini bilir". Özünüdərk – insanın özünün özünə qayıdışıdır. Bu gün bəşəriyyət insanın bu qayıdışının baş verməsinin və onun vasitəsilə yaradılan problemlərin həlli yollarını axtarır. Yunqun vaxtı ilə qeyd etdiyi kimi, müasir insan zaman baxımından dünyanın sonunda qərar tutmuş birisidir. O, keçmişdən xeyli yüksəklikdə durur və ötüb –keçənlərə dağın zirvəsindən baxır. Lakin, gələcək onun üçün sonsuz, müəmmalı bir uçurumdur. Bu zirvəyə çıxmaq, yəni keçmişi anlamaq və gələcək naminə risk etmək şüur, idrak və cəsarət tələb edir. Müasir adlandırdığımız dünyada nə zamansa bir çox cəsur insanların düşünülmüş riski ilə kərpic-kərpic inşa edilib. Lakin, insan dünyanın simasını yeniləsə də, ona münasibətini dəyişmir. Bəzən müasir insan elmi-texnoloji inkişafı ilə qürurlanır, lakin bir qədər düşündükdə görür ki, Aya uçan insanla sivilizasiyanın astanasında duran insan arasında elə də ciddi fərq yoxdur. Müasir insanın öz sələflərindən fərqi də bunu dərk etmək bacarığındadır.

Müasir insanın problemləri çoxdur: ekoloji fəlakət, hərbi münaqişələr, mədəniyyətlərarası toqquşmalar. Lakin insan üçün bu problemləri yaradan əsl problem kənarda deyil, məhz insanın öz daxilindədir. Necə deyərlər, problem insanın özüdür. Onun həlli isə özünüdərkdir. Elə bir dövrdə yaşayırıq ki, kütləvi informasiya cəmiyyəti bizi düşünməyə, fikir dəyirmanında baş verənlərin üyüdülməsinə maneçilik törədir. Bir tərəfdən intellekt, mənəviyyat və özünütanımaq məsuliyyətindən qaçan insan müxtəlif maskalar geyinməklə problem çözməyə çalışır. Ailə, ev, maşın, hətta etiqad və elmi dərəcə belə müasir insan cılızlığını gizlədən maskalara çevrilib. Bir tərəfdən "mən uğurluyam" təlqin edən insan digər tərəfdən özü-özünə "bu nəyə lazımdır" sualını verir. Deməli, bəzən insan sadəcə özünə baxır, bəzən isə görməyə çalışır. Baxmaq və görmək bir – birindən fərqli iki anlayışdır . Baxmaq bir göz hərəkəti, görmək isə bir şüur fəaliyyətidir. Yəni baxmaq fəaliyyət, görmək isə dərketməkdir. Bir çox insanlar hərəkətlərini və şəxsiyyətini dəyərləndirərkən özlərinə sadəcə "baxarlar". Önəmli olan daha dərinlərə enə bilməkdir. İnsan bu problemlərin önəmli olduğunun fərqində olsa belə özünüdərkin fərqində deyildir. Çünki həyatın axışına xeyli qapılan insan özünüdinləmədən, özünütanımadan illərin keçib getdiyini görür. Özünüdərk hər nə qədər çətin olsa da, nəticədə insan çox şey qazanır. Bəlkə də bu gün özünü və bəşəriyyəti xilas etməyə çalışan insanın azad həyatının başlanğıcı və xoşbəxt gələcəyinin açarı özünüdərkdə gizlidir. Bizə isə yalnız bu qayıdışa qibtə etmək qalır.

GİRİŞ

İnsan dünyaya boş yerdə gəlmir. Ona qədər müəyyən təbii və ictimai mühit mövcud olur. Və bu mühitin öz ruhu (nəfsi), öz meyarları və prioritet maraq dairəsi vardır. Bu mühitə düşən insanlar

həmin bu maraqlara xidmət etməyə, öz həyatını həmin bu meyarlar baxımından qurmağa çalışırlar. Cəmiyyətin yüksək dərəcədə təşkilatlanmış olduğu bir şəraitdə hər bir insanın fərdi həyatı özündən daha çox, kənar amillərdən asılı olur. İnsan hələ dünyaya gəlməmiş, onun yaşamalı olduğu təbii, sosial-iqtisadi və mədəni-mənəvi mühit artıq formalaşmış olur və bu mühit fərdlə müqayisədə qat-qat böyük miqyaslı proseslərlə bağlı olduğundan xeyli dərəcədə ətalətli və konservativ olur. Onun azacıq da olsa dəyişdirilməsi, bir tərəfdən, böyük daxili enerji, inqilabi təfəkkür və əzm, digər tərəfdən də sosial enerjinin konsentrasiyası, ictimai şüurun yönəldilməsi və idarə olunması – sosial təşkilatlanma tələb edir.

İnsan müəyyən zamanda və məkanda dünyaya gəlir. Bu, onun qismətidir. O ya öz taleyi, qismәti ilə barışmalı və mühitə uyğunlaşmalı, ya da mühiti dəyişdirmək kimi çətin bir yola qədəm qoymalıdır ki, bu yol da ancaq daxildən gələn işıqla aydınlaşa bilər.

Özünü dərk etmək, tanımaq, həyatını öz meyarlarına uyğun şəkildə qurmaq heç də bütün insanlara qismət olmur. Neçə-neçə insan bu dünyada həyat sürüb, başqaları ilə ünsiyyətdə olub, başqalarını tanıyıb, onlarla iş birliyi qurub, amma bir dəfə də olsun özü ilə görüşmək, özünü tanımaq və öz seçimi ilə nə isə bir iş görmək şansı olmayıb. Daha doğrusu, bu şans bəlkə də olub, amma o bu şansdan istifadə etmək cəsarətini özündə tapmayıb.

Hegel "Tarix fəlsəfəsi" əsərində diqqəti insanın özünün əslində nə olması haqqında fikirlərin tarixən dəyişilməsinə yönəldir. Misirlilərin bu haqda düşüncələrini ifadə etmək üçün Neyt ilahəsinin məbədində həkk olunmuş məşhur yazını misal gətirir: "Mən o-yam ki, olmuşam, varam və olacağam: heç kim mənim pərdəmi götürməmişdir." İnsanın özü haqqında bilgisi, özünə münasibəti problemi daha yüksək inkişaf pilləsi olan yunan təfəkküründə daha aydın qoyulur və "özünü dərk et!" şəklində konkretləşir. Hegel bu fikri izah edərək yazır ki, burada söhbət heç də hər bir insanın öz müsbət və mənfi, üstün və zəif cəhətlərini anlamasından getmir. Əsas məsələ ümumiyyətlə insanın özünü dərk etməsidir. Bu mənada özünüdərk Öz-ün, fərdi Mən-in yox, insan ümumisinin dərkidir və tarixi bir prosesdir. Lakin hər bir insanın öz şəxsi həyatında məhz öz fərdi varlığını dərk etməsi problemi də çox önəmlidir. Həm də bu zaman proses daha çox dərəcədə duyğu, hissiyyat müstəvisində gedir, insan həyatının tərkib hissəsi kimi yaşanır.

ƏSAS MƏZMUN

Özünüdərk - duyğuların saflaşdırılması, instinklər üzərində zəkanın qələbəsi , bəşəri varlığın bütünlükə rasionallaşdırılması deməkdir. Çoxlarına özündən bəlli kimi görünən bu problem, əslində bəşəri varlığın müəmmasıdır. Bəşəriyyət bu müəmmanın açılışından çox-çox uzaqdadır; onun üçün insan haqqındakı elmlərin və bütünlüklə bəşəriyyətin cəhdlərini birləşdirmək lazım gələcəkdir. Özünüdərk – qeyri-adi idrak formasıdır. Onun nəticəsində cəmiyyətin fərd üzərindəki nəzarəti və fərdin cəmiyyət qarşısındakı məsuliyyəti fərdin özünün özü üzərindəki nəzarətə çevrilir, başqa sözlə, sosial nəzarətin bütün növləri özünənəzarətdə cəmləşir. Özünüdərkin əsasında özünühissetmə, özünüanlama və özünüifadə dayanır. Özünüdərk insanın özünün özü tərəfindən maarifləndirilməsi – öz varlığının özq üçün işıqlandırılmasıdır.

Özünüdərk yalnız insanın mahiyyətli qüvvələri üzərində deyil, təbiət qüvvələri üzərində də insanın hegemonluğunu təmin etmək elmi kimi dəyərləndirilə bilər. Bundan əlavə, cəmiyyətin özünü dərk etmək, onun mövcudluğu və iradəsi üçün özünüdərk çox mühüm əhəmiyyət daşıyır. Söhbət fərdin dərki, onun şəxs kimi özü və qeyri-Mən üzərində hökmüranlığından gedərkən bu elmin dəyəri ölçüyəgəlməzdir.

Özünüdərk – elə bir dünyanın idrak vasitəsidir ki, orada insan insana ancaq İnsan kimi gərəkdir.Lakin bu ucalıq tələb edir ki, gərək insane özünü insan kimi kəşf etsin. Özünüdərk prosesində əldə edilən bilik elm və başqa vasitələrlə əldə edilən bilikdən əsaslı şəkildə fərqlənir . Bu bilik insanı və varlığı, insanın dünyanı görmə qabiliyətini, onun dünyaya münasibət modelini dəyişmək imkanı yaradır ki, bud a biliyin heç bir başqa forması ilə əvəz edilə bilməz.Özünüdərk yalnız fərdin fərd vasitəsilə və fərd üçün dərki kimi sayıla bilməz. Söhbət çox mürəkkəb və kompleks problemin dərkindən gedir ki, ancaq bu problemlərin dərki Məni özünə yaxınlaşdıra bilər. Bu idrakda son mərhələ hesab edilir, zira dərkedənin dərki – idrakın son məqsədidir.Sözdə həmşə özünüdərk problemi aktual olmuşdur. Həm Şərqdə həmdə Qərbdə intelektuallar özünüdərkin vacibliyini qeyd etmiş və sübut etməyə çalışmışlar ki, ümumbəşəri xoşbəxtlik özünüdərkdən keçir. Onlar hesab etmişlər ki, özünü dərk etməyən adam kordur. A.Bakıxanov, məsələn, deyir ki, “ gözlü o adamdır ki, özünü görə bilir ”. Lakin problem problem olaraq qalır, bizim zəmanədə isə o, daha da aktuallaşmışdır. Çünki insane artıq qəbul etmişdir ki, onun üçün ən ciddi təhlükəm elə onun özündən gəlir.

Özünüdərk – idrakın ali formasıdır. Bu idrak forması ona görə ali hesab edilir ki, onun qarşısına qoyduğu missiyanın həyata keçirilməsi idrakın başqa formalarına nisbətən çətin mürəkkəbdir. İdrakın başqa formalarında obyekt və subyekt qarşı-qarşıya durur, özünüdərk prosesində subyekt obyektin həqiqətini deyil, özünün həqiqətini dərk etməyə çalışır. Bu prosesdə zaman, məkan, obyekt və subyekt vəhdət şəklində çıxış etməli olur.Bütün idrak vasitələri təbiətən kənara, obyektə istiqamətlənmişlər, özünüdərk prosesində həmin vasitələr əks istiqamət götürür – insanın özünə yönəlir.

Şüurun inkişaf səviyyəsi müəyyən mərhələyə çatdıqda özünü dərk etmək – öz Mənini qeyri-məndən fərqləndirmək aktuallaşdı. Və zaman “Özün özünü dərk et!” devizini irəli sürdü. Lakin insan şüuru belə bir problemi həll etmək tələbinədək uzun və dolanbac yol keçməli oldu.Yunqun vaxtı ilə qeyd etdiyi kimi, müasir insan zaman baxımından hazırda yaşayan kəs deyil, zehniyyət baxımından dünyanın sonunda qərar tutmuş birisidir. O, keçmişdən xeyli yüksəklikdə durur və ötüb-keçənlərə dağın zirvəsindən baxır. Lakin, gələcək onun üçün sonsuz, müammalı bir uçurumdur. Bu zirvəyə çıxmaq, yəni keçmişi anlamaq və gələcək naminə risk etmək şüur, idrak və cəsarət tələb edir. Bu mənzərəni Şelerin müasir insan problemi barədə düşüncəsi tamamlayır: öncəkilərdən fərqli olaraq, çağdaş fikirli insan özünü tanımadığını anlayıb. Müasir insan sürü zehniyyətindən qurtulmağa can atır, daxilinə varıb özünü tanımağa çalışır, lakin daxildəki zülmət onu vahiməyə salır. Kənardan təlqin edilən ideallar, modellər deyil, daxili aləmi ilə uzlaşan bir həyat yolu axtarışında olan insan tənhalığa məhkum olur. Bu baxımdan müasir insanın həll etməli olduğu ən başlıca problem aydınlaşır.

Özünüdərk – bəşəri mövcudluğun möcüzələrindən biridir; o elə bir sirdir ki, onun açılması da, əbədi olaraq bir sirr kimi qalmasıda insanın öz əlindədir. Bu sirr ruhun dərki, insanın təbii ruhu kimi deyil, ideya kimi anlaşılması ilə əlaqədardır. Onu nəzərə almaq lazımdır ki, “insan empirik idrakda verilə bilən gerçəklik deyil, ideyadır”. Özünüdərk – idrakı formaların ən çətini, insanın özünün özü üzərindəki fiziki əməyi kimi bir şeydir. Bu prosesdə insan özünü obyektə çevirməli – özünün güzgüdə göründüyü kimi zahiriliyini deyil, mahiyyətini görməlidir; o, tamamilə başqalaşmalı, özünə öz gözləriylə deyil başqalarının gözü ilə baxmalıdır. Özünüdərkin nəticəsi – özünüittiham və özünümühakimədir ki, buda ən çətin məsələdir. Göründüyü kimi, özünüdərk nəticəsi ilə daha

dəhşətli, özünüifşaedici və əzablıdır. Buda hələ işin hamısı demək deyil; əsas məsələ özünüdərkin nəticəsində əldə edilən bilik əsasında özünü yenidən qurmaqda – özünü inqilabiləşdirmədə, saflaşmada, dünya ilə özü arasında harmoniyanın əldə edilməsində, öz həyatını və fəaliyyətini ağıl və gözəllik qanunları əsasında qurmaqdadır.

Özünüdərk – müdrikliyin simvoludur, bəlkədə müdriyi müdrik edən əsas əlamət özünüdərkdir. Fəlsəfə tarixində "Sokrat demonu" deyərkən özünüdərk nəzərdə tutulur ki, məhz bunun hesabına Sokrat müdrikliyin və müqəddəsliyin zirvəsinə yüksəlmişdir ki, indiyə qədər heç kim bu zirvəni fəth edə bilməmişdir.Sokrat bilirdi ki, özünüdərk – "həqiqət səltənətinə"girişdir. Fəlsəfə həmin səltənətin şəfəqləndirilməsidir, çünki bu səltənət məhz fəlsəfə vasitəsilə sözlə ifadə olunmaq imkanı qazanır. Özünüdərk – insanın özünün özünə qayıdışıdır. Bu elə bir xoşbəxtliyə yüksəlişdir ki,orada insan ilahiləşir, onun varlığı ilə həqiqəti, mövcudluğu ilə mahiyyəti arasında əksikliklər, fərqlər aradan qalxır, insan öz həqiqəti ilə üz üzə dayanır. Ancaq bu halda o, özü özünə bərabər olur yəni, instiklərdən, ehtiraslardan, qeyri-insani amallardan azad olur, özünü xalis ruh kimi dərk edə bilir. İnsan özünü xalis ruh kimi dərk etdiyi anda hər şey, o cümlədən ölüm haqqında düzgün düşünmək imkanı qazanır.

Özünün əslində kim olduğunu, ürəyindən nələr keçdiyini bilmək imkanı insanı vahimələndirir. İnsanın özü ilə görüşü onun özü haqqında yaratdığı himsiz-bünövrəsiz, təxmini, ufaq obrazın, bəzən mifin dağılması ilə nəticələnə bilər və insanın həqiqi siması özü üçün tam bir yenilik ola bilər. Şopenhauer yazır ki, insandan başqa heç bir varlıq öz mövcudluğuna təəccüb və heyrətlə baxmır. İnsan öz şüurlu həyatını yaşayarkən, öz mövcudluğuna izahat tələb etməyən bir reallıq kimi baxır. Lakin insanın öz Mən-inə kənardan baxmaq imkanı fəlsəfi düşüncələrin əsası olur və məlum olur ki, insanın kortəbii fəaliyyəti çox vaxt onun öz maraqlarının əksinə yönəlmişdir. İnsan tənhadır, tənhalığından əziyyət çəkir və çıxış yolu tapa bilmir. Bəzən daxili parçalanma onu usandırır, həyat darıxdırıcı görsənir və bu boz həyatı unutmaq üçün sonsuz əyləncə, içki, fasiləsiz iş, cilovlanmayan ehtiras və s. maniyalarla özünü uyuşdurmağa cəhd edir. Özünü təsdiq etmək üçün insan ya başqalarını özü kimi etməyə çalışır, ya da başqalarına bənzəməyə. İndividualizm şüarları altında insan özü ilə cəmiyyət arasında sədd çəkir, özünü sosial tənhalığa məhkum edir ki, nəticədə daxilən tənhalaşır. O, sadəcə olaraq özü ola bilmir. Onun ünsiyyətə, məhəbbətə, üzərinə söykənib irəli getmək üçün hansısa fundamentə ehtiyacı var. Lakin cəmiyyəti özünə qarşı aqressiya mənbəyi görən və cəmiyyətə aqressiya ilə cavab verməyi labüd sayan müasir insan belə bir fundamentə, qarşılıqlı məhəbbətə, sadə ünsiyyətə necə sahib çıxa bilər? Axı o, hər şeyi rasionallaşdıraraq, artıq duyğuları, etibarı və etimadı mənfi çalarlarda görür. Hətta onun güvənə və söykənə biləcəyi son qala – ailə təsisatı da dağılmaq üzrədir. İnsan ümumbəşəri mədəni bir koda ehtiyaclıdır ki, öz daxilindəki müəmmaları deşifrə edə bilsin, özünü tanısın və tarixin gedişatını dəyişsin. İnsan yenilənməyə, dəyişməyə möhtacdır.

Bəzi adamlar öz qəlbini dinləməkdən məqsədyönlü surətdə çəkinir, öz həyat tərzini mövcud sosial normalara, mənəvi prinsiplərə, əxlaqi dəyərlərə uyğun surətdə qurmağa çalışır və əslində nə kimi bir materialla işlədiklərinin fərqinə varmırlar. Lakin bu material insanın istəyindən, arzusundan asılı olmadan irəlicədən verilmiş, başqası tərəfindən yaradılmış bir gerçəklikdir. Elə bir gerçəklik ki, onunla tanışlıq ya meditasiya, ya da fəlsəfi reduksiya zamanı mümkün olur. Hər iki halda insan bütün kənar təsirlərdən, sonradan əldə edilmiş keyfiyyətlərdən, cəmiyyətin, mühitin insana təlqin etdiklərindən uzaqlaşmaq, "xilas olmaq" yolu ilə özünə yaxınlaşmağa çalışır. Bu bir azadlıq

məqamıdır və bundan sonrakı fəaliyyət ancaq insanın həqiqi Mən-inin realizasiyası kimi həyata keçir.

«Özünüdərk» bir problem kimi müxtəlif aspektlərdə baxıla bilər. Filosofların böyük əksəriyyəti antropoloji dualizmdən çıxış edir və insanın fizioloji və mənəvi-psixi mahiyyətlərini bir-birini tamamlayan iki müstəqil başlanğıc kimi götürürlər. Lakin fərqli yanaşmalar da mövcuddur. Materialistlər şüurun (nəfsin) funksiyalarını da təbiətin bir davamı kimi, maddi proseslərin nəticəsi kimi izah etməyə çalışırlar. Platon isə insan dedikdə, ancaq onun ruhunu (nəfsini) nəzərdə tutur. Bədən ruha yaddır, o kölgələr dünyasına məxsusdur. Təsəvvür fəlsəfəsi də buna yaxın mövqedən çıxış edir və insanı onun mənəvi aləmi kimi qəbul edir. Ona görə də bütün məqsəd bu Mən-in kamilləşməsindən, onun təməlində duran ilahi başlanğıca yaxınlaşmasından ibarətdir. Lakin insanın zehni fəaliyyəti ilk növbədə xarici aləmi, hadisələr dünyasını öyrənməyə yönəlmişdir. Daha doğrusu, bəşər sivilizasiyasının təməlində duran elmi fəaliyyətin istiqaməti insandan hissi dünyaya doğrudur. Elm inkişaf etdikcə insan daha çox dərəcədə bu cismani dünyanın zənginliklərinə doğru gedir. Və getdikcə özündən uzaqlaşdığının fərqinə varmır. Hələ elm yükünü çiynində daşımayan, daha çox obrazlı düşünən insanın özü ilə görüşü bəlkə də bir o dərəcədə çətin deyil. Müasir insan isə elmin qanadlarında özündən çox uzaqlaşmışdır. İndi özünə qayıtmaq üçün, iç aləminə baş vura bilmək üçün insan cismani dünya ilə bağlı əldə etdiyi biliklərin yükündən azad olmalı, yüngülləşməlidir.

NƏTİCƏ

Özünüdərketmə tez-tez eşitdiyimiz və xoşbəxtliyimizlə yaxından əlaqəli olduğunu bildiyimiz bir anlayışdır. Ancaq özünüdərkin nə olduğunu soruşduqda verilən cavablar çox aydın olmaya bilər. Bir sözlə, özünüdərk etmək daxili dünyamızı, düşüncələrimizi, hisslərimizi və inanclarımızı anlamaqdır. Bütün hisslərimizdən, düşüncələrimizdən və inanclarımızdan xəbərdar olmaq, kim olduğumuzu anlamaq deməkdir. Bu vəziyyət şəxsi inkişafımız üçün çox vacibdir. Əlbətdə ki, heç kim özünü dərk etmə ilə doğulmur. Ancaq erkən yaşlarından kim olduğunu anlamaq qurduğumuz həyatı daha xoşbəxt və daha sərfəli edəcəkdir. Özünü bilən fərd güclü və zəif tərəflərini bilir. Düşüncə və duyğularının yanında motivasiyalarına hakimdir. İnsanın özünüdərki artdıqca düşüncə və inanclarını müsbət bir şəkildə dəyişdirmə şansı artır. Çünki insan hisslərinin və düşüncələrinin onu hara sürdüyünü başa düşür və vəziyyətə müdaxilə edə bilər. Sağlam bir özünüdərk insana bir çox sahələrdə fayda gətirəcəkdir. İnsan iş dünyasından sosial həyata, şəxsi hədəflərdən sosial hədəflərə qədər özündən və kimliyindən xəbərdar olmaqla uğur qazana bilər. Liderlərin ən böyük xüsusiyyətlərindən biri güclü və zəif tərəflərini sağlam bir şəkildə qiymətləndirə bilmələridir. Özünüdərk bilən insan həm özünü, həm də komandasını bu şəkildə qiymətləndirərək uğur qazanacaq. Liderlik, müəllimlər və digər təhsil işçiləri, məsləhətçilər və səhiyyə sektorundakı insanlar kimi sosial sahələrdə çalışan insanların özlərini yüksək səviyyədə tanıması, onları peşəkar şəkildə uğurlara aparacaq və göstərdikləri xidmətlərdə fərqlilik yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılov F.Q. Klassik psixoanalizin əsasları. Seçilmiş əsərləri. IV cild. Bakı, 2011.
2. Fərman İsmayılov. XX əsr Qərb fəlsəfəsi tarixi. II c., Bakı, «Təhsil», 2000.
3. Фромм Е. Бегство от свободы http:// kiev.philosophy.ru/library/fromm/02/o.htm
4. Yunq K.Q. Kəşf olunmamış mənlik. Bakı.“İndivid”.125 səh.

Gənclərin sosiallaşmasında aparıcı sosial rolların psixoloji səciyyəsi
(Psychological nature of leading social roles in the socialization of young people)

İsmayılova Mehriban Cəlal qızı
Pedaqoji psixologiya kafedrasının dosenti, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

XÜLASƏ

Elmi məqalədəgənclərin sosiallaşmasında sosial rollar psixoloji aspektdə öyrənilmişdir. Sosiallaşma cəmiyyətdə şəxsiyyətin inkişafı, onun sosial normaları, dəyərləri, yönəlişliyi, davranış qaydalarını mənimsəməsi prosesidir. Bu prosesdə gənclər sosiallaşaraq cəmiyyətin ictimai həyatında, mədəniyyətin inkişafında sosial münasibətin subyekti kimi fəal iştirak edirlər. Şəxsiyyətin inteqrativ xarakteristikasına fərdin biliyi, bacarığı, yönəlişliyi, peşə və şəxsi keyfiyyətləri, aparıcı sosial rolların icrası aid edilir. Sosiallaşma bir dəfə yaranmış münasibət deyil, o daim dəyişən, zənginləşən, hərəkətdə və dinamikada olan prosesdir. O, təkcə fərdin sosial cəhətdən şərtlənməsi deyil, həm də insan və cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərin yalnız bir tərəfini əks etdirir.

Məqalə müəllif tərəfindən sosiallaşmanın mühüm cəhətlərinin elmi izahı verilmişdir. Cəmiyyətdə gənclər sosiallaşaraq sosial varlıq kimi həm keyfiyyətcə dəyişir, həm də hərtərəfli şəkildə inkişaf edirlər. Sosiallaşma prosesində gənclər əməli fəaliyyət vərdişlərinə, maddi əşyalar aləminə yiyələnir, həmçinin sosial rol və normaları mənimsəyirlər. Gənclərin sosiallaşması sosial sferaya daxil olan obyektiv prosesdir. Bu proses dövlət, ailə, məktəb kimi müxtəlif sosial institutlar sistemində həyata keçirilir. Müəllifin fikrincə, gənclərin sosiallaşması səviyyəsini müəyyən etmək üçün ilk növbədə sosiallaşma normaları anlayışı nəzərdən keçirilməlidir.

Tələbə yaşını xarakterizə edən bu istiqamətləri əsas götürərək tələbələrin psixoloji portretini hazırlanmışdır.Pedaqoji məktəblərdə tələbə gənclərin sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin təhlili əsasında onların sosiallaşmasının mümkün yolları araşdırılmışdır.

Elmi məqalədə ali pedaqoji məktəblərdə tələbə gənclərin sosiallaşma səviyyəsini öyrənmək məqsədilə hazırlanmış diaqnostik proqramda beş əsas qaydanın araşdırılması və gənclərin sosiallaşmasının səviyyələri barədə məlumat verilir. **A**li pedaqoji məktəblərdə tələbə gənclərin sosiallaşması yolları ardıcıllıqla araşdırılmışdır. Məqalədə müəllif tərəfindən gənclərin sosiallaşmasında aparıcı sosial rolların psixoloji səciyyəsi verilmişdir. Ali pedaqoji məktəblərdə tələbələrin sosiallaşması müsbət inkişaf dinamikası və kompleks şəkildə pedaqoji-psixoloji şərtlər də müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: sosiallaşma, sosial rollar, yönəlişlik, sosiallaşma səviyyələri, inkişaf dinamikası, sosial-psixoloji şərtlər, sosiallaşma normaları

SUMMARY

The scientific article studied the psychological aspect of the social roles of the socialization of young people. Socialization is the process of mastering the development of identity, its social norms, values, directions and rules of conduct in the society. In this process, young people actively participate as subjects of social relations in the development of culture by socializing in the public lives of the society. The integrative characteristics of the personality include the individual's knowledge, skills, orientation, professional and personal qualities, performance of leading social roles. Socialization is not a one-time relationship, it is a constantly changing, enriching, a moving and dynamic process. It reflects not only the social conditioning of the individual, but also only one aspect of the interaction and mutual relationship between the human and society. The author gives a scientific explanation of the important aspects of socialization in the article. By socializing in society, young people as social being, change both qualitatively and comprehensively. In the process of socializing, young people acquire practical skills, comprehend the world of material things, as well as social roles and norms. Socialization of young people is an objective process entering the social sphere. This process is carried out in the system of various social institutions such as the state, family and school. According to the author, in order to determine the level of socialization of young people, firstly, the concept of socialization norms should be considered.

Based on these trends that characterize the student age, a psychological portrait of students was prepared. Based on the analysis of the socio-psychological characteristics of student youth in pedagogical schools, possible ways of their socialization were investigated.

The scientific article provides information on the study of five basic rules and levels of socialization of young people in a diagnostic program designed to study the level of socialization of students in higher pedagogical schools. The ways of socialization of students in higher pedagogical schools have been consistently studied. The author in the article describes the psychological nature of the leading social roles in the socialization of young people. Positive development dynamics of socialization of students in higher pedagogical schools and pedagogical-psychological conditions in a complex way have also been identified.

Keywords: socialization, social roles, aim, levels, development dynamics, social and psychological conditions, socialization norms

GİRİŞ

Sosiallaşma cəmiyyətdə şəxsiyyətin inkişafı, onun sosial normaları, dəyərləri, yönəlişliyi, davranış qaydalarını mənimsəməsi prosesidir. Bu prosesdə gənclər sosiallaşaraq cəmiyyətin ictimai həyatında, mədəniyyətin inkişafında sosial münasibətin subyekti kimi fəal iştirak edirlər. Sosiallaşma o deməkdir ki, gənclər cəmiyyətdə uyğunlaşdırılmış şəkildə elə tərbiyə olunurlar ki,

onlar həm cəmiyyət üçün xeyirli vətəndaş olsunlar, həm də ətrafdakı insanlarla qarşılıqlı hörmətə əsaslanan münasibət yaradıb ünsiyyət qura bilsinlər.

Gəncin cəmiyyətdə fəaliyyət sahəsi geniş sferaya malik olub onun gündəlik yaşayış tərzi ilə bağlıdır. Gəncin şəxsiyyətin formalaşmasında, bir sözlə sosiallaşmasında bu sahənin rolu böyükdür. Sosiallaşma fərdin inkişafının sosial cəhətdən şərtlənməsidir. Onun psixoloji mahiyyətini şəxsiyyətin sosiallaşması təşkil edir. Şəxsiyyətin inteqrativ xarakteristikasına fərdin biliyi, bacarığı, yönəlişliyi, peşə və şəxsi keyfiyyətləri, aparıcı sosial rolların icrası aid edilir. Sosiallaşma bir dəfə yaranmış münasibət deyil, o daim dəyişən, zənginləşən, hərəkətdə və dinamikada olan prosesdir. O, təkcə fərdin sosial cəhətdən şərtlənməsi deyil, həm də insan və cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərin yalnız bir tərəfini əks etdirir.

Sosiallaşmanın mühüm cəhəti ondan ibarətdir ki, insan müxtəlif sosial təsir və münasibətlərin həm obyekti, həm də subyektidir. Bu prosesdə insan öz sosial fəallığını nümayiş etdirir. Əgər belə olmasaydı insan sosiallaşma prosesində sosial təcrübə və mədəniyyəti mənimsəyə bilməzdi. İkinci mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, sosial əlaqə və münasibətlərin genişlənməsi nəticəsində gənclər arasında ünsiyyətə meyllilik daha da artdıqca həmrəylik, tolerantlıq özünü aydın şəkildə təzahür etdirir.

Cəmiyyətdə gənclər sosiallaşaraq sosial varlıq kimi həm keyfiyyətcə dəyişir, həm də hərtərəfli şəkildə inkişaf edirlər. Sosiallaşma prosesində gənclər əməli fəaliyyət vərdişlərinə, maddi əşyalar aləminə yiyələnir, həmçinin sosial rol və normaları mənimsəyirlər. Psixoloqların fikrincə, gənclərin sosiallaşması onların cəmiyyətə, müxtəlif sosial birliklərə inteqrasiyası prosesidir. Bu proses gənclərin sosial norma və sərvətləri mənimsəməsi sayəsində mümkün olur. Sosiallaşma prosesində gənclər ətrafdakı insanlarla qarşılıqlı əlaqədə fəallıq göstərib sosial təcrübəyə və mədəniyyətə yiyələnirlər.

Bu proses daxilən ziddiyyətli proses olub sosiallaşma və fərdiləşmə kimi çıxış edir. Gənclərin sosiallaşması sosial sferaya daxil olan obyektiv prosesdir. Bu proses dövlət, ailə, məktəb və s. kimi müxtəlif sosial institutlar sistemində həyata keçirilir. Burada gənclərin fərdi xüsusiyyətləri formalaşır və sosiumda onun münasibətləri formalaşmağa başlayır.

Gənclərin sosiallaşması səviyyəsini müəyyən etmək üçün ilk növbədə sosiallaşma normaları anlayışı nəzərdən keçirilməlidir. *A.B.Mudrikin fikrincə,* sosiallaşma norması dedikdə fərdin cəmiyyətə daxil olması mexanizminin tənzim edilməsi, fərdi, sosial-tipik, sosial əhəmiyyətli xassə və keyfiyyətlərə yiyələnməsi başa düşülür. Sosiallaşma norması cəmiyyətdə fərdin şəxsi inkişafına yönəlmiş, onun yaş və fərdi-psixoloji xarakteristikasının qeydə alınmasıdır [2, s.104].

Sosiallaşma norması müəyyən mərhələdə cəmiyyətin inkişaf parametrləri ilə şərtlənir. Bu təzahür sabit deyil, o müntəzəm olaraq dəyişkəndir. Sosiallaşma norması cəmiyyət üzvlərinin düşüncəsində həm dəyər, həm də ictimai fikrin mühüm komponenti sayılır [2, s.105].

Ali pedaqoji məktəblərdə tələbə gənclərin sosiallaşma səviyyəsini öyrənmək məqsədilə tərəfimizdən hazırlanmış diaqnostik proqramda beş əsas qayda araşdırılmışdır:

1. Müxtəlif sosial rollarda, xüsusilə də peşəkar, ictimaiyyətçi, ailəcanlı aparıcı sosial rollarda gəncin cəmiyyətin tam bərabərhüquqlu üzvi kimi daxilən özünü dərk etməsi, yönəlişliyin, stereotiplərin və dəyərlərin formalaşması əsasında onlar üçün real imkanları həyata keçirmək. Həyati fəaliyyətin əsas sferasına: cəmiyyət, ailə, iş, aparıcı sosial rollar: peşəkar, ictimaiyyətçi, ailəcanlı, habelə ali məktəbə sosiallaşmada gəncin gələcək mütəxəssis kimi formalaşmasına yönəlişliyi aiddir.
2. Vətənə, doğma diyara, ətraf mühitin və təbiətin mühafizəsi probleminə qayğıkeş münasibət göstərmək.
3. Kommunikativ mədəniyyətə yiyələnmək, hərəkətlərinə məsuliyyətin, habelə sosial davranışda sərbəstliyin və azadlığın dərəcəsini müəyyən etmək.
4. Bütün həyat boyunca öyrənmənin zəruriliyini dərk etmək, bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmək, peşəkar, ictimai və sosial-pedaqoji fəaliyyətə aktivliyi, təşəbbüskarlığı daxil etmək, həmçinin gənclərin öz qabiliyyətlərini dərk etməklə sosiumda özünüinkişafa və özünüreallaşdırmağa imkan yaratmaq;
5. Ailədə məhəbbətə, qayğıya və qarşılıqlı hörmətə və mənəvi dəyərə əsaslanan həyata cəhd göstərmək, sosial-pedaqoji fəaliyyətdə müntəzəm müsbət vərdişlərə yiyələnmək.

Ali pedaqoji məktəblərdə tələbə gəncin sosiallaşması dedikdə onların peşəkar, ictimaiyyətçi və ailəcanlı aparıcı sosial rollar qismində davranışında sosial norma və qaydalara yiyələnməsi nəzərdə tutulur. Bir sözlə, gənc eyni vaxtda bir neçə sosial rolu icra etməyə, həmin rolun uğurlu şəkildə reallaşmasını gənclərlə qarşılıqlı münasibətdə formalaşdırmağa qadirdir.

Tədqiqatda gənclərin sosiallaşmasının növbəti səviyyələrini də müəyyən etmişik:

I- Sosiallaşmanın minimal səviyyəsi özünütəşkili məhdudlaşdırmaqla subyektin möhkəm sosial əlaqələri, onun ətraf aləmə passiv münasibəti ilə xarakterizə edilir.

II- Sosiallaşmanın maksimum səviyyəsinə subyektin ətraf aləmlə sosial əlaqəsi, aktiv həyati mövqeyi, cəmiyyətdə gedən dəyişikliklər prosesində fəal iştirak etməklə özünütəkmilləşdirməyə qabillik xasdır.

III- Sosiallaşmanın irəliləyiş səviyyəsinin əlamətlərinə gənc tələbələrin digər subyektlərlə sosial əlaqələri, çoxsahəli sosial təcrübənin planlı və məqsədyönlü şəkildə mənimsənilməsi, həmçinin özünütəkmilləşdirmə və özünüaktuallaşdırma aid edilir.

Ali pedaqoji məktəblərdə gənc tələbələr üçün sosiallaşma prosesi adaptasiya, inteqrasiya, özünüinkişaf və özünüreallaşdırma prosesidir. Sosiallaşma gəncin şəxsiyyətinin inteqrativ xarakteristikasıdır. O, bilik, bacarıq və yönəlişlik daxil edilməklə peşə və şəxsi keyfiyyətlərin həyata keçirilməsində aparıcı sosial rolların tam şəkildə icrasıdır. Sosiallaşma meyarlarının

məcmuyunda təbiətə, cəmiyyətə, şəxsiyyətə münasibət, eləcə də şəxsiyyətin sosial mənalılığını səciyyələndirən göstəricilər aşkar olunur.

Tələbə gənclər şəxsiyyət kimi üç cəhətdən xarakterizə olunurlar: *birincisi,* psixoloji aspektdə gənc özündə prosesləri, hal və xassələri təcəssüm etdirir. Burada psixoloji xassələr (istiqamət, temperament, xarakter, qabiliyyətlər) mühüm rol oynayır ki, psixoloji vəziyyət və təhsil onlardan asılıdır. *İkincisi,* sosial tərəfdən tələbədə müəyyən sosial qrupa mənsubluq hissi yaranır, ictimai münasibətlərin sosial keyfiyyəti ifadə olunur. *Üçüncüsü,* bioloji tərəfdən buraya ali sinir sistemi, analizatorların quruluşu, reflekslər, instinktlər, fiziki güc aid edilir. Sosial tərəf isə tələbə şəxsiyyətinin ali məktəbdə tələbə qrupuna, ictimai münasibətlərə daxil olması nəticəsində özünü göstərir [3].

Tələbə yaşını xarakterizə edən bu istiqamətləri əsas götürərək tələbələrin psixoloji portretini hazırladıq. Ali pedaqoji məktəblərdə tələbə gənclərin sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin təhlili əsasında tərəfimizdən onların sosiallaşmasının mümkün yolları araşdırılmışdır.

Cədvəl 1-də ali pedaqoji məktəblərdə tələbə gənclərin sosiallaşmasının mümkün yolları göstərilmişdir.

Cədvəl 1.Ali pedaqoji məktəblərdə tələbə gənclərin sosiallaşması yolları

Tələbə gənclərin inkişaf xüsusiyyətləri	Tələbə gənclərin sosiallaşması yolları
Bütün həyat böyunca öyrənmənin zəruriliyinin dərki, bilik və bacarıqlara yorulmadan yiyələnmə, xüsusi fənlərin öyrənilməsinə marağın artması.	Tələbə gəncləri əmək, peşə, eləcə də təlim-idraki fəaliyyətə cəlb etməklə onların peşəkar sosial rolu mənimsəmələri üçün şəraitin yaradılması.
Aktiv həyati mövqe, Mən obrazın formalaşması, müstəqilliyin təzahürü, özünəinam, davranışda sər- bəstlik, azadlıq və hərəkətlərdə məsuliyyət hissi.	Gəncləri ictimai fəallığa cəlb etməklə onların ictimaiyyətçi sosial rolu mənimsəmələri üçün optimal şəraitin yaradılması.
Qarşılqlı hörmət, saf məhəbbət və qayğı əsasında qurulmuş ailə həyatında tam mənəvi və əxlaqi dəyərlərə cəhd göstərmə.	Tələbə gəncləri sosial-pedaqoji fəaliyyətə cəlb etməklə onların ailəcanlı sosial rolu mənim-səmələri üçün əlverişli şəraitin yaradılması.

Beləliklə, tələbə gənclərin peşəkar, ictimaiyyətçi və ailəcanlı sosial rolları mənimsəmələri üçün sosiallaşma prosesinin təşkilinə bir sıra psixoloji tələblər verilir. Fəaliyyətin bu növləri əsasında tələbələr üçün aşağıda qeyd edilənləri təklif edirik:

1. Peşəkar sosial rolun mənimsənilməsi məqsədilə peşə fəaliyyət daxil olmaqla təlim-idraki fəaliyyətin təşkili;
2. İctimaiyyətçi sosial rolu mənimsəmək məqsədilə təlim planına daxil olmaqla draki-praktik fəaliyyətin təşkili;

3. Ailəcanlı sosial rolun mənimsənilməsi məqsədilə təlim planına daxil etmədən sosial-pedaqoji fəaliyyətin təşkili.

Bir sözlə, tələbə gənclərin sosiallaşma meyarlarına təbiətə, cəmiyyətə, başqa adamlara, insanın özünə dəyərli münasibəti aid edilir. Proqramın uğurlu reallaşmasında aşağıda qeyd olunan şərtlərin nəzərə alınmasını zəruri hesab edirik:

- Tələbələrin təlim-idraki fəaliyyəti sosiallaşma xarakteri daşıyır. O gələcək mütəxəssis şəxsiyyətin bütünlükdə rəqabət qabiliyyətini inkişaf və formalaşdırmaq məqsədi ilə həyata keçirilməlidir.

- O tələbələrin idraki-praktiki fəaliyyəti təlim planına daxil edilmədən cəmiyyətdə sosial rolların mənimsənilməsi üçün müvafiq şərtlərlə təşkil olunmalıdır.

- Tələbələrin sosial-pedaqoji fəaliyyəti ictimai dəyərlərlə şərtlənmiş gəncin şəxsiyyətinin formalaşmasına, ətrafdakı insanlara tərbiyəvi, psixoloji təsirin göstərilməsinə, həmçinin təlim planına daxil edilməsə də ailəcanlı sosial rolun mənimsənilməsi üçün şəraitin yaradılmasına istiqamətlənməlidir.

Cədvəl 2-də gənclərin sosiallaşmasında aparıcı sosial rolların psixoloji səciyyəsi öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 2. Gənclərin sosiallaşmasında aparıcı sosial rolların psixoloji səciyyəsi

Sosial rolun əlamətləri	"Peşəkar"	"İctimaiyyətçi"	"Ailəcanlıl"
Norma-təyinetmə	Peşəkarcasına çalışan insan	İctimai işlə məşğul olan və cəmiyyətin həyatında fəal iştirak edən insan	Ailə həyatı üçün zəruri so-sial keyfiyyətlərə yiyələnən insan
Sosial rolları reallaşdıran sfera	Təşkilatlar, müəssisələr, idarələr (iş)	Cəmiyyət, ölkə, şəhər, kiçik sosial qruplar	Ailə
Fəaliyyətin istiqamətlən dirilməsi	Maddi və mənəvi nemət-lərin yaradılması	İctimai mənafenin yaradılması	Ailə xoşbəxtliyinin yaradılması
Sosial rolun icrasında zə-ruri aparıcı sosial keyfiy-yətlər	Peşə səriştəliliyi, peşə ustalığı	Sosial fəallıq	Sosial-pedaqoji fəallıq
Fəaliyyət motivi	İnsanın özünün maddi-maliyyə təminatı	Ətraf aləmin yaxşılaşdı- rılması	Ailədə xoşbəxtliyin, əmin-amanlığın yaradılması
Aparıcı sosial rolların real-laşma qaydası	Peşə səriştəsinə yiyələn-mək.	Cəmiyyətin ictimai həyatında fəal iştirak etmək.	Ailə üzvlərini sevmək və onlara hörmət etmək.
	Yorulmadan peşədə yük-sək mənsəbə çatmağa cəhd göstərmək	Təbiətə qayğılı münasibət göstərmək, Vətəni sevmək	Yaşlı nəslə və uşaqlara qayğılı münasibət göstərmək
	Fasiləsiz olaraq pedaqoji	Adət-ənənələrə, mədə-	Uşaqları normalar,

	ustalığı təkmilləşdirmək	niyyətə, ölkənin tarixi keçmişinə, doğma diya- ra hörmət etmək	mənəvi dəyərlər və adət-ənənələrə uyğun şəkildə tərbiyə etmək
	Əməyin təşkilində, əmək mədəniyyətində yeni peda-qoji texnologiyaları mənim səmək	Ümumqəbuledilmiş sosial normalara və dəyərlərə riayət etmək	Bir-birinə qayğılı münasibət göstərmək, xeyirxah münasibətləri dəyərləndirmək
	Peşə borcuna sadiq olmaq	Cəmiyyətin ictimai-sosial həyatına şəxsi əma-nət qoymaq	Çətin anlarda bir-birinə dəstək olmaq və yardım etmək
	Sevdiyi işə yaradıcı yanaşmaq	Fəal həyati mövqeyi in- kişaf etdirmək	Ailənin hər bir üzvinə diqqətli və məsuliyyətli olmaq
	İş vaxtından səmərəli və düzgün istifadə etmək	Öz şəxsi taleyinə məsuliyyətli yanaşmaq	Məişət birliyinə yiyə lənmək və birgə təəs-süratları idarə etmək
	Peşə vəzifələrinin yerinə yetirilməsində məsuliyyətli olmaq	Verilən tapşırıqları yüksək fəallıqla icra etməyə cəhd göstər-mək	Ailə öhdəliklərini şərəflə yerinə yetirməyə çalışmaq

Beləliklə, ali pedaqoji məktəblərdə tələbələrin sosiallaşması müsbət inkişaf dinamikası və kompleks şəkildə pedaqoji-psixoloji şərtlərlə müəyyən edilir:

- ali pedaqoji məktəblərdə gənclərin sosiallaşmasının konseptual əsaslarına psixoloji kompo-nentlər aid edilir: sosiallaşmanın psixoloji mahiyyəti (müxtəlif sosial rolların tələbələr tərəfindən mənimsənilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması); onun məqsədi (sosiallaşmış gənc, sosial rolların mənimsənilməsi); məzmunu (biliklərin həcmi, xarakteri, şəxsiyyətin keyfiyyət və xassələri), tələbə gənclərin sosiallaşma meyarları (təbiətə, cəmiyyətə, insanın özünə və başqa adamlara dəyərli münasibəti);

- ali pedaqoji məktəbin fəaliyyətində məqsəd, vəzifə və prinsiplərin determinləşməsi, funksional əhəmiyyətli sosiallaşma və praktiki istiqamətlənmə: tələbə gənclər üçün təkcə "peşəkar" deyil, həm də "ailəcanlı", "ictimaiyyətçi" sosial rolların mənimsənilməsi üçün optimal şəraitin yaradılması və s.mühüm rol oynayır.

ARAŞDIRMA

Problemin araşdırılmasında gənclərin sosiallaşmasında aparıcı sosial rolların psixoloji səciyyəsinin eksperimental yolla tədqiqi ilə bağlı həm nəzəri, həm də praktik məlumatlar elmi-metodiki jurnalların, metodiki və dərs vəsaitlərinin, pedaqoji-psixoloji kitabların nəzəri baxımından təhlil edilməsi ilə ümumiləşdirmələr aparılaraq nəticələr əldə edilmişdir.

TAPINTILAR

Ali pedaqoji məktəblərdə tələbə gənclərin sosiallaşma səviyyəsini öyrənmək məqsədilə tərəfimizdən hazırlanmış diaqnostik proqramda beş əsas qayda araşdırılmışdır. Tədqiqatda gənclərin sosiallaşmasının növbəti səviyyələrini də müəyyən edilmişdir. Tələbə yaşını xarakterizə edən

istiqamətləri əsas götürərək tələbələrin psixoloji portretini hazırlanmışdır Ali pedaqoji məktəblərdə tələbə gənclərin sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin təhlili əsasında onların sosiallaşmasının mümkün yolları araşdırılmışdır.

NƏTİCƏ

- Tələbələrin təlim-idraki fəaliyyəti sosiallaşma xarakteri daşıyır. O gələcək mütəxəssis şəxsiyyətin bütünlükdə rəqabət qabiliyyətini inkişaf və formalaşdırmaq məqsədi ilə həyata keçirilməlidir.

- O tələbələrin idraki-praktiki fəaliyyəti təlim planına daxil edilmədən cəmiyyətdə sosial rolların mənimsənilməsi üçün müvafiq şərtlərlə təşkil olunmalıdır.

- Tələbələrin sosial-pedaqoji fəaliyyəti ictimai dəyərlərlə şərtlənmiş gəncin şəxsiyyətinin formalaşmasına, ətrafdakı insanlara tərbiyəvi, psixoloji təsirin göstərilməsinə, həmçinin təlim planına daxil edilməsə də ailəcanlı sosial rolun mənimsənilməsi üçün şəraitin yaradılmasına istiqamətlənməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Мухина В.С. Личность: мифы и реальность.М.: 2010, -122с.
2. Мудрик А.В. Социализация человека: учебное пособие. М.: Изд-во центр "Академия", 2004, -304с.
3. Горбунова М.Ю. социальная психология /М.Ю.Горбунова.-М.:Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2006, -223с.
4. Мананикова Е.Н. Социальная психология: Учебное пособие /Е.Н. Мананикова. М.:Издательско-торговая корпорация "Дашков и К", 2009.-256с.

GENDER İDENTİKLİYİNİN YAŞ MODELLƏRİ

Qəhrəmanova Qızxanım Nizaməddin q.
ADPU-nun Pedaqoji psixologiya kafedrasının müdiri, prof.

XÜLASƏ

Gender identikliyi şəxsiyyətin mövcud xarakteristika- larından biri olmaqla fərdin identifikasiyasına sosiumun digər üzvlərinin də mühüm psixoloji təsirini göstərir. Gender identikliyi şəxsiyyətin mühüm xarakteristikalarından biri kimi qadın və ya kişi xüsusiyyətlərinin psixoloji identifikasiyası nəticəsində, habelə "Mən"in qarşılıqlı təsir və sosializasiya prosesində formalaşır.

Gender rolu şəxsiyyətin ümumi strukturunda gender identikliyi kimi dərk edilir. Gender streotipləri qadın və kişilərin həyatda özlərini necə aparmalı olduqlarına dair cəmiyyətdə tərtib edilmiş, ümumiləşdirilmiş təsəvvürlərdir. Gender streotipləri dedikdə, kişi (maskulinlik) və qadın (feminlik) anlayışına müvafiq davranış modelləri və xarakter əlamətlərinə dair standartlaşdırılmış təsəvvürlər nəzərdə tutulur.

Maskulinlik (kişilik) - kişi cinsinin əlamətlərini, bu və ya digər qrupun sosial təcrübəsini determinləşdirən davranış yönümləri və sosial gözləmələri kompleksidir. Maskulinliyin dominant modeli cəmiyyətin irq, sosial və mədəni əlamətlərə görə birləşən hissəsinin kişi gender rolu haqqında həmfikir olduğu təsəvvürləri əks etdirir. Maskulinliyin bu forması düzgün və arzu olunan hesab edilir. Bu model daha çox nümunə, ideal kimi təqdim olunur. Maskulinliyin marginallaşma adlanan modeli milli, sosial və seksual azlıqları birləşdirən qruplarda mövcud olur.

Feminlik (qadınlıq)- qadın cinsinə məxsus xüsusiyyətlər və ya hər hansı cəmiyyətdə qadından gözlənilən xarakterik davranış formalarıdır. Feminlik bioloji cəhətdən şərtlənir, passivlik, mülayimlik, özünü analığa həsr etmək kimi sosial keyfiyyətlər buraya aid edilir. Feminlik maskulinliyin bərabər, lakin fərqli əksidir.

Maskulin xüsusiyyətlər qadınlar da daxil olmaqla bütün insanlar üçün arzuolunandır, feminlik isə kişilərə cazibədar görünmək nöqteyi-nəzərindən yalnız qadınlar üçün arzu- olunandır. Maskulinlik və feminlik qadın və kişilər üçün xarakterik olan somatik, psixoloji və davarnış xüsusiyyət- lərinə dair normativ təsəvvürlərdir. Maskulinliyin (kişiliyin) formalaşmasında aparıcı rol sosial gözləmələrə aparır. Məhz onlar qadın və kişilər üçün müvafiq olan insan davranışlarına yönəlir və interpretasiya olunur.

Gender identikliyi–gender sosializasiyasının psixoloji nəticəsidir. Gender identikliyi hər şeydən əvvəl müəyyən cinsə: qadın və və ya kişiyə məxsus fərdlərin təsəvvürləri və dərketmə kimi başa düşülür. Gender identikliyi cinsi dimorfizm faktları, habelə özünüdərk nümunəsində təfəkkür və hissiyyatın təsviri haqqında cəmiyyətin ideal təsəvvürlərinin məcmuyudur. Bütün sosial norma və nümunələr sistemi həyati təminat formasının təşkili sisteminin elementi sayılır.

Bunlarla yanaşı o gender identikliyinin maddi daşıyıcıları qismində fərdin cins-yaş xüsusiyyətlərinin məcmuyuna əsaslanır. Maskulinlik və feminlik xarakteristikası dominantlıq təşkil etmir və onlar şəxsiyyətin sosial identikliyinin etnik, peşə komponentlərinə orqanik olaraq bir-birinə birləşir.

GIRIŞ

İdentiklik şəxsiyyətin sosial yönəlişliyinin aləti kimi nəzərdən keçirilir. Sosial identikliyin konstruktiv potensialı onunla nəticələnir ki, öz qrupuna mənsubluğunun dərk edilməsi və bu qrupun emosional əhəmiyyətliliyi "Mən obraz"ının yaranması ilə şərtlənir. O, sosial təsəvvürlər, şəxsiyyətin streotipləri, yönəlişlikləri, identikliyi, insanın sosial-psixoloji xarakteristikası və ya subyektlərin münasibəti kimi təzahür edir. Bir tərəfdən onlar bu münasibətlərin subyektiv ifadəçiləri kimi, digər tərəfdən isə münasibətlərin determinantları kimi tərdim olunurlar. Onlar kontekst münasibətlərin məzmununu ifadə edirlər.

Araşdırma İdentiklik anlayışını ayrı-ayrı yaş dövrlərində nəzərdən keçirmək zəruridir.

Yeniyetməlik yaşında gender identikliyinin bütün struktur komponentləri formalaşır. Onların psixoloji məzmunu qeyri-bərabər şəkildə baş verir:

1. Gender identikliyinin təşkilində affektiv komponent tam şəkildə özünü təzahür etdirir. Gender özünüqiymətləndirmənin adekvatlığı (70%-ə qədər), genderə məxsus dəyərlər (0,84-ə qədər) artır.
2. Koqnitivliyin təşkili strukturunda gender oriyentasiyası, gender amilləri maksimal səviyyədə formalaşır. Gender komponentinin dərketmə səviyyəsi artır. Gender davranış formaları, gender bacarıqları haqqında təsəvvürlər daha da genişlənir: öz gender qruplarına bələdləşmənin ifadəsində gender üstünlüklərinin formalaşması başa çatır. Cinsi yetişkənlik yeniyetmələr üçün çox mühümdür, o gender "Mən obrazı" haqqında təsəvvürlərinin genişlənməsinə səbəb olur.

Bundan əlavə seksual maraq, cinslərarası münasibətlər yaratmağa cəhd, reproduktiv nöqteyi-nəzərdən özünüdərk uşaq yaşlarında seksual ssenari və oriyentasiya haqqında təsəvvürlərin formalaşmasına aparıb çıxarır. Bu yaşda gender strukturunda dəyişikliklərin məzmunu gender üslubları və şəxsiyyətin xassələri haqqında təsəvvürlərlə sıx bağlıdır. Bu komponentlər məznunu əhatə edir ki, onlar əks cinslərin gender şəxsi xüsusiyyətlərini təsvir etməyə imkan verir.

Rolların repertuarlarının genişliyi, normativ və informasiya təzyiqi gender etalonlarının təsvirindən istifadə etməklə stereotip və yönəlişlikləri, norma və gözləmələr, gender rolları haqqında təsəvvürlərin dərki və differensiasiya dərəcəsi artır. Əks cinsdən olanların təsəvvürləri şəxsi gender identikliyi haqqındakı təsəvvürlərdən daha stereotipdir. Kişi və qadınlar tərəfindən təyin edilən atributlar dəsti getdikcə rəngarəng olur. Gender "Mən" oriyentasiyasının və gender arxeotipinin təsvirinin müşahidəsində "qadınlıq" və "kişilik" etalonları əsasında şəxsi həyat təcrübəsi artır.

3. Semantik-simvolik komponentin təşkili strukturunda şəxsi münasibətlər yeniyetmələrin əksəriyyətində kişi və qadınlar üçün xarakterik olan davranış stereotiplərinə olan tələbatlarda təzahür edir. Yeniyetmə qızlar üçün xarakterik olan "gender protesti"nin özünəməxsus fiorması müşahidə edilir.

Qızlar öz sosial davranışlarında, xarakterlərində və xarici görünüşlərində maskulinliyi göstərməyə çalışırlar. Bu xüsusiyyətlər eqalitar xarakteristikaya (özünə inam, müstəqillik, inadkarlıq, qadın seçimində eqoizm) məxsus ənənəvi gender xüsusiyyətləri ilə şərtlənən gender "Mən" təxəyyülündə gender "Mən" idealının psixoloji məzmununda öz əksini tapır. Kişi cinsinin seçimində, genderin psixoloji məzmununda yeniyetməlik böhranı o qədər də tam şəkildə əks olunmamışdır.

Şəxsi keyfiyyətlərin təsvirində stereotiplərin zəif olması hallarını müşahidə etmək olar. Bütünlükdə gender "Mən" təxəyyülü uşaq yaşları ilə müqayisədə daha realist və tam şəkildə arzuolunan şəxsi xüsusiyyətləri təzahür etdirir. Gender stereotiplərinin psixoloji məzmunu "qadınlıq – dostluq - məhəbbət - sadiqlik" və "hakimiyyət - məsuliyyətlilik" ümumi anlayışlar hesabına genişlənir.

4. Davranışın təşkili strukturunda yeniyetməlik yaşında hər üç komponent vəhdət halında formalaşır ki, bu bağlılıq kişi və qadın fərqlərini müəyyən edən qavrayışın, intellektual istiqamətin, şəxsi yönəlişliyin, emosional sferanın xüsusiyyətlərinin daha da möhləmləndirilməsi ilə ilə izah olunur. Davranışda və fəaliyyətdə nümayiş etdirilən gender xüsusiy- yətləri yüksək normativliyi və hər bir cinsin gender normaları üçün xarakterik olan sosial tapşırıqlarla (ciddi kişi normaları, hakimiyyət, münasibətlərin dəyərində qadın normaları, ailə və xarici cazibədarlıq) fərqlənir.

Yaş səviyyəsində həyata keçirilən davranış komponentləri, davranışın gender sxemləri və planları davranışda gender ssenarisinin fərdi şəkildə reallaşmasının əhəmiyyətini bir daha göstərir. Bütünlükdə yeniyetməlik yaş dövrü gender identikliyinin təşəkkülündə spesifik dönüş dövrüdür. Formalaşma, differensiallaşma, dərketmə gender identikliyinin komponentlərinin strukturunda yüksək səviyyəyə çatır.

Gənclik yaş dövründə gender identikliyinin affektiv komponenti bütünlükdə tam şəkildə formalaşır. **1/** Bu yaşda gender özünüdərkin adekvatlığı (75%), gender dəyərləri və ondan razılıq (0,95) artır. **2/** Gender identikliyinin koqnitiv komponentlərinin strukturunda gender amilləri, gender davranış formaları, gender bacarıqları haqqında təsəvvürlər maksimal səviyyədə inkişaf edir. Gender təsəvvürləri şüurlu və sistemlidir, gender streotipləri son dərəcə möhkəmdir. Bu və ya digər mədəniyyətlərdə kişi və qadınlara göstərilən münasibətdə norma və qaydalar sisteminin formalaşması başa çatmışdır.

Bədən hərəkətlərinə yiyələnmə, cinslərarası münasibət təcrübəsini mənimsəmə gənclik yaş dövründə daxili şəxsi xarakteristikanın əhəmiyyətini şərtləndirən zahiri görünüşə marağın azalmasına səbəb olur. Bu öz əksini seksual ssenarilərin məzmununda və oriyentasiyasında tapır.

Gənclər getdikcə məhəbbətin, ümumi maraqların, bərabərhüquqluğun mühümlüyündən tez-tez danışırlar.

Gender (stereotipləri) üslubları və şəxsiyyətin xassələri haqqında təsəvvürlər əks cinsin və özünün gender xüsusiyyətlərinin təsvirində maksimal differensiallaşmaya, özünüdərkə səbəb olur. **3/** Semantik-simvolik komponentin məzmunu gənclik yaş dövründə şəxsi gender qiymətləndirilməsində fikri kateqoriyalara keçidlə müəyyən edilir. Gender sosializasiyası haqqında təsəvvürlər daha sistemli və şüurlu şəkildə reallaşır, əks cinslərin gender "Mən" idealının spesifik xüsusiyyətlərini xarakterizə edir.

Tapıntılar. Gender etalonları informasiyaların və normativin təzyiqinin təsiri altında nümunələri mənimsəməklə formalaşır. Onlar fikri gender komponentlərinin ənənəvi formasına keçiddə transformasiyanı şərtləndirir. Maskulinliyə qadın cəhd- ləri əsasən genderin "Mən" təxəyyülünün məzmununda əks olunur. Əgər yeniyetmə qızlar kişi identikliyini göstərməyə çalışırlarsa, 18-19 yaşında olarkən qızlar kişi və qadınları harmonik olaraq birləşdirməyə cəhd göstərirlər.Onlar şəxsi gender identikliyini rədd etmirlər.

Gənclərdə genderin mahiyyətinin arxetipinin məzmunu "sehirbaz-yaradıcı" və "azadlıq-atalıq" kimi anlayışlarla xarakterizə olunur. Gənclik yaş dövründə interiorizasiya başa çatır. Fəaliyyət prosesində özü haqqında informasiyalar qadın-kişi davranışında müşahidə edilir. Gender motivləri yaş spesifikliyinin kommunikativ sferalarında, ailə münasibətlərinin aktuallaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bunlarla yanaşı peşənin mənimsəməsilməsinə, karyeranın qurulmasına, ailənin yaradılmasına edilən cəhdlər bilavasitə reallaşır. Qadın və kişi strategiyalarında differensiallaşaya nail olmaq daha ifadəli olur ki,o, qızlarda kommunikativ şəxsi yanaşmalarla, oğlanlarda məntiq, güc və risklə müşayiət olunur. Bütünlükdə gənclik yaşında gender identikliyinin strukturunun təşkilinə nail olmaq mümkündür. Gender komponenti differensiallaşdırmanın, dərketmənin maksimal dərəcəsi ilə fərqlənir.

Gender identikliyi davranış təzahürlərinin və xüsusiyyətlərinin təsviri hesabına təşəkkül edir. Həmçinin dəyişməyən gender əlamətlərinin kəmiyyətinin artması hesabına daha sabit olur. Gender identikliyi dinamik təhsil olub məktəbəqədər yaşdan gənclik yaş dövrünə qədər yaş diapozonunda tədricən təşəkkül edir. Komponentlərin formalaşması məzmunca daxili koqnitiv, affektiv, davranış və semantik-simvolik komponentlər şəklində gender identikliyinin qeyri-bərabərliyini təşkil edir.

Nəticə. ***Affektiv komponent*** hələ məktəbəqədər yaş dövründə gələcəkdə öz strukturunda baş verən dəyişikliklərə məruz qalmadan formalaşır.

Koqnitiv komponent yaşın inkişafının ümumi qanunlarının təsdiq etdiyi kimi bir yaşdan digər yaşın komponentlərinin differensiallaşdırma səviyyəsinin tədricən artması ilə müşayiət olunur.

Davranış və semantik-simvolik komponent digərlərindən fərqli olaraq gec formalaşır və şəxsi təcrübənin mövcud təsiri ilə müəyyən edilir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abbasov Y. İnsanın gender dünyagörüşü. Bakı, 2002.
2. Abasov Ə., Mirzəzadə R., Genderə giriş. "Gender və İnsan Hüququ" Araşdırma Birliyi. Bakı: 2004, 120 səh.
3. Gender problemi və müasir Azərbaycan. Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 25 noyabr 2017.
4. Quluzadə Z. Gender Azərbaycanda. Гендер в Азербайд- жане. Gender in Azerbaijan. Bakı: 2003
5. Бендас, Т.В. Гендерная психология [Текст]: учебное по- собие / Т.В. Бендас. – Санкт-Петербург : Питер, 2006.431 с.

UTANCAQLIĞIN PSIXOKORREKSIYASI

Ağasiyeva Yaqut Tahir q.
ADPU-nun Pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi

XÜLASƏ

Utancaqlıq mürəkkəb inteqrativ psixoloji hadisədir, şəxsiyyətin bütün sferalarını əhatə edir, sinir-psixi gərginlik vəziyyəti ilə ortaya çıxır, vegetativ, psixomotor sistemdə, nitq fəaliyyətində, emosionla, iradi, fikri proseslərdə müxtəlif pozuntular və özünüdərketmədə bir sıra xüsusi dəyişiklilərlə xarakterizə olunur. Utancaqlıq utancaq insanın özünə ambivalent münasibətinin nəticəsi kimi affektiv olaraq ağır yaşanılır. Bir tərəfdən utancaq insanlar yüksək ümumi özünüqiymətləndirməyə, yüksək iddia səviyyəsinə, uöur motivasiyasına malikdirlər, digər tərəfdən öz şəxsi natamamlıqları və ünsiyyət obyektlərinin neqativ münasibəti haqqında irrasional biliklərlə əhatə olunub.

GIRIŞ

Utancaqlıq həmişə əsassız olaraq günah hissi, narahatlıq, özünəinamsızlıq, yüksək refleksivlik və öz "Mən"i barəsində həyəcanla müşayət olunur. Utancaqlıq uşaqlıqdan formalaşır və ilk növbədə ailə sistemindəki emosional münasibətlər, etibar və təhlükəsizlik hissi ilə bağlıdır. Utancaqlığı başladan mexanizm kimi rəsmi və qeyri-rəsmi ünsiyyət və qarşılıqlı təsir situasiyaları ilə, eyni zamanda keçmiş uğursuzluqlar və ya gələcək şəxsiyyətlərarası əlaqələr haqqında fikirlər çıxış edə bilir. Utancaq insanlara psixoloji dəstək lazımdır, onlara məxsusi korreksiya proqramı hazırlanmalıdır. Biz elə bir dünyada yaşayırıq ki, zəiflər hər zaman məğlub olur. Utancaq insanlardan öz xeyirlərinə kimlərsə istifadə edir, onlar hər zaman "qurban" mövqeyində olurlar. Hətta onlar nə vaxtsa etiraz etsələr belə, bu, gecikmiş reaksiya olur.

Araşdırma. Utancaqlığın psixokorresiyası zamanı psixoloqa muraciət edilərkən müxtəlif terapiya üsullarından istifadə edilir. Psixoanalitik, koqnitiv terapiya, davranış terapiyası, qrup terapiyası bu üsullardandır.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, utancaqlığın korreksiyasında insanın öz şəxsi resurslarından istifadə vacibdir. Buraya insanın iradəsinin gücü, qərarlılıq, öz gücünə inamı aiddir.

Tapıntılar. Filipp Zimbardo tərəfindən hazırlanmış "Addım-addım korreksiya" proqramı tərəfimizdən modifikasiya olunmuşdur. Proqrama 17 bənd daxildir.

1. Rahatlamaq üçün məşq.

Bu məşq üçün 15-20 dəqiqə vaxt ayırmaq lazımdır. Heç kəsin narahat etməyəcəyi rahat yer tapıb, rahat kresloya söykənmək və ya divanda, döşəmədə uzanmaq lazımdır. Başaltı rahat olmalıdır. Hərəkətə mane olacaq şeylər çıxarılmalıdır (bəzək əşyaları, eynək vəs.).

Əzələləri rahatlaşdırmazdan öncə onları gərginləşdirmək lazımdır. Ardıcıllıqla edilməlidir.

A. Yumruqları sıxın....güclü, daha güclü...Sonra açın.
B. Qarnınızı mümkün qədər içəri çəkin. Bu vəziyyətdə donun. Rahatlayın.
C. Dişinizi sıxın...güclü, daha güclü...Sonra rahatlayın.
D. Göz qapaqlarını bacardığınız qədər sıxın. Göz qapaqlarınızı rahatladın.
E. Başınızı çiyninizə sıxın. Dərin. Rahatlayın.
F. Nəfəs alın. Nəfəsi saxlayın. Nəfəsi verin.
G. Qollarınızı və ayaqlarınızı önə doğru uzadın. Daha güclü. Rahatlayın.

İndi isə bütün bu hərəkətləri eyni anda etməyə çalışın.

- Təsəvvür edin, bədəninizə yüngül isti dalğa yayılır. Tədricən rahatlayın,

dalğa başdan ayaşa bütün əzələlərə yayılır. Göz, alın, boyun, kürəkdə gərginliyi azaltmaq çox vacibdir. Gərginlik azalır, rahatlıq çoxalır. Dalğa əzələlərin gərginliyini yuyur.

- Gözlərinizi açın. Barmaqlarınızı üzünüzdən bir neçə sm kənar tutun,

diqqətinizi ona yönəldin. Asta-asta əlinizi endirin, hiss edəcəksiniz ki, göz qapaqlarından ağırlıq tökülür, nəfəsalma dərinləşir, bütün bədən rahatlama mərhələsinə keçir. Gözünüz bağlı, əlləriniz bədəninizin yanında olmalıdır.

- Dərin nəfəs alın, verin, öz-özünüzdə sayaraq davam edin..1-dərin nəfəs...2-

dərin nəfəs...

- İndi maksimum rahatladan situasiyanı təsvir edin. Onu kiçik hissələrinə

qədər hiss edin, səsini, iyini, toxunuşunu duyun. Bu isti yay günündə səyahət ola bilər və ya isti duş qəbulu və ya səhər gəzintisi ola bilər.

- İsti bədən və ruh bugünün proqramını qəbul etməyə hazırdır. Baş verəcək

hadisələri, mümkün şərtləri və özünüzü onların sahibi hissini təsəvvür edin. Zamanla siz kəşf edəcəksiniz ki, artıq özünüzə həyəcan verən hadisələrə necə hazırlaşmaq haqqında da əmrlər verə bilirsiniz.

- Xoş əhvalınızdan və rahatlamış bədəninizdən sevinc hiss edin.
- 10-dan 1-ə qədər sayaraq relaksasiya vəziyyətindən çıxmadan öncə, özü ilə

olmağın, öz fikirlərini, hiss və hərəkətlərini idarə etməyin necə xoş olduğunu anlayacaqsınız. Bu hisslər davamlı olacaq.

- Beləliklə siz özünüzü güclü və tarazlığı bərpa olmuş şəxsiyyət hiss

edəcəksiniz. Nə qədər çox məşq etsəniz o qədər yaxşı özününəzarət və rahatlıq qazanacaqsınız.

2. “Dəhşətli həftə”.

Həmişə etmək istədiyiniz, lakin qorxduğunuz “dəhşətli” nəyisə edin. Bir həftə hər gün edin, nə etmək istədiyinizi və nə səbəbdən “dəhşətli” olduğunu yazın.(Gün 1, Gün 2, gün 3 və s.)

3. Utancaq insanın gündəliyi (aylıq)

Gündəlik tutun, burada utancaqlıq hallarını yazacaqsınız. Oraya nə zaman nə baş verdi, siz necə reaksiya verdiniz, nəticələri necə oldu yazın. Hər epizoddan sonra əsas məlumatlara yaza bilmək üçün balaca qeyd dəftərini özünüzlə gəzdirin. Həftə ərzindəki qeydləri aşağıdakı qaydada tərtib olunmuş gündəliyə köçürün.

Aydınlaşdırmağa çalışın, utancaqlıq hiss etdiyiniz epizodlar üçün hansı motivlər xarakterikdir. Öz dəftərinizdə 1 ay ərzində qeydlər edin.

Sonra nə qədər tez-tez utancaqlıq hiss etdiyinizi sayın. Utancaqlıq hisslərinin tezliyi, intensivliyi, reaksiyanızın tipi, qəbul etdiyiniz qərarlar dəyişibmi? Qaçdığınız situasiyaları qeyd etmisinizmi?

4. Özünü tənqid etməkdən, gözdən salmaqdan imtina (bir gün fikirləri izləmək)

Özünüz haqqında mənfi fikirlər barədə ciddi düşünün. Hər dəfə özünüzü tənqid etməyə başlayanda "stop" deyin. Bunu hər addımınızı "narazı" qiymətləndirmək vərdişindən əl çəkənə qədər edin.

Gün ərzində belə qiymətləndirmədən özünüzü neçə dəfə saxladığınızı qeyd edin. Buna görə özünüzü rəğbətləndirin.

5. Açıq dialoq.

Sizdə utancaqlıq vəziyyətini sövq edən və ya sizi kənarlaşdıran insanların siyahısını tutun. Üz-üzə 2 stul qoyun. Birində əyləşin və təsəvvür edin ki, həmin siyahıdakı birinci insan orda əyləşib. Ona müraciət edərək, utancaqlıq probleminizlə bağlı olan hər şeyi ona deyin. Sonra qarşı stula əyləşin və onun nöqteyi-nəzərindən cavab vernəyə çalışın. Öz yerinizə qayıdın və digər insanla da onu edin. Və beləcə davam edin.

6. Əgər mən utancaq olmasaydım (bir həftə)...

Rahatlanın və gözlərinizi yumun. Sizi utancaq hiss etdirən insan və ya situasiyanı təsəvvür edin. Nə bir sözü, nə bir jesti, heç bir detalı qaçırmayın. İndi isə o situasiyada utancaq olmasanız necə özünüzü aparardınız təsəvvür edin. Nə edərdiniz? Nə deyərdiniz? Hər şey nə ilə bitərdi?

Həftə ərzində hər gün bu müsbət obrazı yaradın. Növbəti dəfə həmin situasiya ilə gerçəklikdə rastlaşanda şüurumuzda öz müsbət obrazınızı bərpa edin. Ona uyğun da davranın.

7. Bilirsən, səndə mənə nə xoş gəlir?...

Dostlarınız arasında ən çox etibar etdiyinizi seçin, bu tapşırığı onunla edin.

Bu insanın hansı xüsusiyyətinin sizin üçün daha xoş olduğunu yazın, sizinlə bağlı eyni şeyi o da etsin. (10 cümlə) Bir-birinizlə hər cümləni müzakirə edin. "Səndə mənə həqiqətən xoş olan odur ki, ..." sözləri ilə başlayın.

Dostunuz sizi tərifləyəndə özünüzü necə hiss edirsiniz? Tərifi qəbul etməyi (ən azından təşəkkür etmək) və ondan həzz almağı öyrənin. Dostlarınıza da tərif söyləməyi öyrədin. Bu vərdişi gündəlik həyatda istifadə edin, ən çətin situasiyalarda da tərifdən çəkinməyin.

8. Üstünlüklər toplusu.

Hər bir insan ən azından bir şeyi başqalarından daha yaxşı edir. Bəs siz nəyi

başqalarından daha yaxşı edirsiniz? Kitablardan, jurnallardan və ya internetdən bu üstünlüklə bağlı şəkilləri əldə edin, yapışdırıb kollaj düzəldin. Sonra onu görünən bir yerə asın.

9. Yaxşı hadisələrin siyahısı (2 həftə)

Dəftər tutun və iki həftə ərzində başınıza gələn ən yaxşı şeyləri yazın. Elə iki həftə seçin ki, orada utancaqlıq halları olmasın. Xoş hadisələrin siyahısını gündəlik yazın, sonra təhlil edin. Bu hadisələrdən hansılar başqalarının təşəbbüsü ilə bağlıdır? Hansılar öz təşəbbüsünüzlə baş verir? Neçə yaxşı hadisə olub? Onların çox olması üçün daha nə olmalıdır?

Bugündən etibarən nəsə xoş hadisə baş verəndə onu qaçırtmayın və ondan həzz alın.

10. Maraqlı olun (bir həftə)

Özünüzdə sosial münasibətlərə qoşulmaq üçün kömək edəcək vərdişi inkişaf etdirin. Bu heç olmasa elə bir xüsusiyyət olmalıdır ki, ətrafdakılar tərəfindən müsbət qiymətləndirilsin, onlara xoşbəxtlik və fayda versin.

- Bir həftə ərzində xəbər və maraqlı hadisələri izlə və ətrafdakılara bu haqda danış.
- Bir maraqlı kitab oxuyun.
- On əla lətifə və sitatı qeyd edin.

11. Öz-özü ilə müqavilə

Öz həyat üslubunu yetkinləşdirməkdən öncə özünüzə müəyyən tələblər qoymalısınız. Öz-özü ilə müəyyən müqavilə tərtib etməyin vaxtı çatıb. Müqavilədə aşağıdakıları mütləq qeyd etməlisiniz.

- Həyata keçirmək istədiyiniz dəyişiklik. Realist məqsədlər seçin. 100 nəfərlik auditoriyada çıxış etmək bir nəfərlik ünsiyyətdən qaçan insan üçün real deyil. Böyük məqsədi kiçik və asan həyata keçirilən məqsədlərə bölmək olar.
- Uğurlara köklənmə. Bunun üçün uğurlarınızın, nailiyyətlərinizin cədvəlini qurun. Dostunuzdana da bunu etməsini xahiş edə bilərsiniz.
- Müqavilənin hər bəndinin icrasına görə mükafatlandırma. Hər dəfə yeni insanla salamlaşmağı bacaranda, özünüzü gəzinti və ya kinoya getməklə mükafatlandırın. Sözlü təqdir də dərhal olmalıdır. Hər addımı atdıqca "Nə yaxşı ki etdim, etdiyimdən məmnunam" demək lazımdır.
- Müqavilənin icra meylləri. "Gələn həftənin sonuna mən 4 yeni insanla salamlaşma edəcəm və sonra dostluq münasibətlərinin inkişaf mərhələsində yeni addım atacam".
- Müqavilənin icra edilməməsi zamanı şərtlər. Özünüzə hiss olunan cəza təyin edin. Bu xoşagəlməz və darıxdırıcı iş ola bilər. Müqaviləni yazılı tərtib edin. O zaman rəsmiləşir və icra imkanları artır.

12. Yad insanla söhbət.

Əgər səsli şəkildə kimləsə üz-üzə danışmaqdan çətinlik çəkirsizsə, aşağıdakıları etməyə çalışın:

- Istənilən bir telefon nömrəsi yığın, səhv düşüb üzr istəyin.

- Yaxın mağazaya zən edib hər hansı bir məhsulun qiymətini soruşun.
- Radioya zəng edin və hər hansı bir proqram haqqında fikirlərinizi deyin.
- Kinoteatra zəng edin, seansların başlanma vaxtı ilə maraqlanın.

Telefon yad insanla danışmaq üçün əla vasitədir, bu zaman anonimlik də qorunur. Sonra isə ünsiyyətdə olmaq istədiyiniz konkret tanış bir insana zəng edə bilrəsiniz. Və ya küçədə yad bir insanla salamlaşa, ondan nəsə soruşa bilərsiniz.

13. Salamlaşma (bir həftə)

Növbəti həftə istənilən insanı işdə, sinifdə, küçədə salamlamağa çalışın. Gülümsəyin və deyin: "Əla gündür, elə deyilmi?","Nə vaxtsa belə qar görmüsüz?" və s. Bəlkə kimsə cavab verməyəcək, amma əksəriyyət eynilə gülümsəyib cavab verəcək.

14. Anonim söhbət.

Söhbət vərdişlərini təcrübədən keçirmək üçün ən yaxşı üsul – ictimai yerlərdə, mağazalarda, teatrda, həkim qəbulunda, bankda, kitabxanada, stadionda tamamilə təhlükəsiz söhbətdir. Həmin anda hamını maraqlandıran, ümumi məsələdən danışmaq olar.

15. Tərifl̈ər (2 həftə)

Başqa insanla söhbət və onda yaxşı əhval yaratmaq üçün (eyni zamanda özündə) əla başlanğıcdır. Aşağıdakılar haqqında şərh vermək olar:

- Geyim
- Xarici görünüş
- Bacarıqlar
- əşyalar
- şəxsiyyət xüsusiyyətləri

İnsan özü də tərifl̈ər qəbul etməyi öyrənməlidir. Tərifləri heç vaxt inkar etməyin. Məsələn, kimsə "Nə gözəl kostyumunuz var" deyəndə, "Nə danışırsız, köhnədir ki" demək o insanı axmaq vəziyyətinə salır. Tərifə görə təşəkkür edin. Yaxşı olardı ki, elə öz müsbət fikirlərinizi də əlavə edəsiniz. "Nə gözəl kostyumuz var" deyəndə, "Bəli, həm də çox rahatdır" deyə bilərsiz. Ən azı 2 həftə kiməsə tərf deyin və sizə deyilən tərifl̈ərə sevinməyi özünüzə icazə verin.

16. İnsanlarla görüşmək (bir ay ərzində həftədə 3 dəfə)

Mümkün qədər çox insanla görüşməyə çalışın. Əvvəldə yalnız say lazımdır, keyfiyyət yox. Bu sosial münasibət üçün təcrübədir. Bunu əvvəlcə özünüzü rahat hiss etdiyiniz yerdə edin, daha sonra az tanış olan yerlərə gedərək sınayın. Dostunuzla da gedə bilərsiz. Hər dəfə də hisslərinizi dəftəriniə qeyd edin. Nələrin müsbət, nələrin mənfi emosiya yaratadığını təhlil edin, növbəti dəfə onları nəzərə alın.

17. Nə danışacağını bilmək

Gün ərzində evdə özünüzlə, güzgü önündə məşq edin. Daha çox KİV vasitlərini izləyib məlumatlı olmağa çalışın ki, danşacaq sözünüz olsun.

Bu üsul şəxsin öz potensilaından istifadə edərək onun utancaqlıq problemini korreksiya etməyə kömək edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Зимбардо Ф. Застенчивость. М.: Педагогика, 1991
2. Зимбардо Ф. Как побороть застенчивость. М., 2013
3. www.psy.wikireading.ru

AILƏDƏ ƏXLAQ TƏRBIYƏSININ SOSIAL-PSIXOLOJI MAHIYYƏTI HAQQINDA NIZAMI GƏNCƏVININ FIKIRLƏRI

Məhərrəmova Səbinə Balakişi qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Pedaqoji psixologiya kafedrasının doktorantı

XÜLASƏ

Tərbiyə müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Bunlara ailə tərbiyəsini, təhsil sahəsini və s. aid də bilərik. Hər zaman deyilir ki,insan birinci olaraq ailədə tərbiyə alır. Sonra təhsil sahəsində tərbiyə almağa başlayır. Və hər iki tərbiyə vasitəsi uzunmüddətli tərbiyə vasitəsidir və buna görə də tərbiyənin ən yaxşı vasitələrindən biri hesab olunur. İnsan əlbəttə ki, ətraf mühitdə də tərbiyə prosesində iştirak edir. Amma bu tərbiyə vasitəsinin digərlərindən fərqi odur ki, ətraf mühitin insana verdiyi təsirlər hər zaman məqsədyönlü olmur.

Buna görədə müasir qloballaşma dövründə uşaqların tərbiyəsi getdikcə çətinləşir. Səbəb budur ki, ətraf mühitdə uşaqlara təsir edən vasitələr sadəcə müsbət xarakter daşımır. Müsbət təsirlərin yanı sıra mənfi təsirlərdə özünü göstərir ki, müasir dövrdə bu mənfi təsirlərin getdikcə sayı artır. Və bunların təsirindən yeniyetmələri, uşaqları, gəncləri uzaq tutmaq getdikcə daha da çətinləşir.

Bizim bu mövzunu işləməkdə məqsədimiz N.Gəncəvi yaradıcılığında ailədə əxlaq tərbiyəsinin sosial-psixoloji mahiyyətini araşdırmaq, N.Gəncəvinin tərbiyə psixologiyasına dair Xəmsəsində qeyd etdiyi fikirləri təhlil etmək idi. Bu təhlilin və araşdırmanın sonunda belə bir nəticəyə gəldik ki, N.Gəncəvi XII əsrdə yaşayıb, yaradıcılıqla məşğul olmasına baxmayaraq, onun Xəmsə də tərbiyə psixologiyası ilə bağlı toxunduğu mövzular və insanlara verdiyi tərbiyəvi fikirlər, tərbiyənin müxtəlif növləri ilə bağlı irəli sürdüyü fikirlər öz dövrünün düşüncəsindən əsrlərlə qabağa getmişdir. XII əsr orta əsrlər dövrü feodalizm dövrü idi. Tərbiyənin genezisini araşdırarkən topladığımız faktlara əsasən deyə bilərik ki, orta əsrlərdə qərb mədəniyyətində sxolastika, şərq mədəniyyətində İslam dini hökm sürürdü. Və tərbiyə prosesi buna əsaslanırdı. Amma N.Gəncəvi yaradıcılığını araşdırarkən görürük ki, onun tərbiyə prosesi ilə bağlı irəli sürdüyü fikirlər sadəcə dini prinsiplərə əsaslanmır.

Hal-hazırda pedaqoqlar tərfindən irəli sürülən bəzi tərbiyə prinsiplərini və psixoloqlar tərəfindən tərbiyə prosesi ilə bağlı irəli sürülən bəzi ideyaları N.Gəncəvinin əsərlərində görə bilərik. Eyni zamanda o dövrdə tərbiyənin növləri üstünlük təşkil etmirdi. Dini tərbiyə əhəmiyyətli hesab olunduğu üçün tərbiyənin estetik, əmək, fiziki, əxlaq, əqli və s. kimi növlərindən bəhs edilmirdi. Amma N.Gəncəvi yaradıcılığının təhlili göstərir ki, N.Gəncəvi tərbiyənin bu növləri haqqında hələ də dövrümüz üçün aktual olan fikirlər demişdir.

Açar sözlər: tərbiyə, sosial-psixologiya, ailə, əxlaq, şəxsiyyət, genetika, uşaqlar.

SUMMARY

Education is carried out by various means. we can also include family upbringing, education, etc. It is always said that a person is brought up in a family first. Then he began to receive education. And both means of upbringing are long-term means of upbringing and are therefore considered one of the best means of upbringing. Of course, man also participates in the process of upbringing in the environment. But the difference between these means of education and others are that the effects of the environment on human does not always purposeful.

Therefore, in the era of modern globalization, the upbringing of children is becoming increasingly difficult. The reason is that the means that affect children are not just positive in the environment. In addition to the positive effects, there is a number of negative effects, which are increasing in modern times. And as a result, it is becoming increasingly difficult to keep away teenagers, children and young people.

The main purpose of our research was to study the socio-psychological nature of moral education in the family in the work of N. Ganjavi, to analyze the views of N. Ganjavi on the psychology of education in Khamsa. At the end of the analysis and the study came to the conclusion that Nizami Ganjavi lived in the twelfth century, despite being engaged in, it touches on the topics of the psychology of education and people in Khamsa's educational ideas, the ideas put forward in relation to different types of nurturing the idea of his time in centuries. The twelfth century was a period of medieval feudalism. Based on the facts we have collected while studying the genesis of education, we can say that in the Middle Ages, scholasticism prevailed in Western culture and Islam prevailed in Eastern culture. And the process of upbringing was based on it. However, examining N. Ganjavi's work, we see that his views on the process of upbringing are not based solely on religious principles.

At present, we can see some of the principles of education put forward by teachers and some ideas put forward by psychologists in connection with the process of education in the works of N. Ganjavi. At the same time, types of education did not dominate at that time. Since religious education is considered important, the aesthetic, labor, physical, moral, mental, etc. of education. were not mentioned. However, the analysis of N. Ganjavi's work shows that N. Ganjavi spoke about these types of education, which are still relevant for our time.

Key words: nurture, socio-psychology, family, morality, identity, genetics, children.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov.M. Nizaminin psixoloji görüşləri. Namizədlik dissertasiyası. BDU, 1945, 158s.
2. Apoyev.B. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri, Bakı, Adiloğlu, 2008, 244s
3. İsmayılova.M, Hüseyinzadə.R. Tərbiyə işi və onun metodikası, Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2012, 441s
4. Qənimət oğlu S. Nizami Gəncəvinin Sirlər Xəzinəsi dastanının şərhi, Bakı: 2015, 667s.
5. Quliyeva.X.N. Azərbaycan maarifçiliyində fəlsəfi-estetik məsələlər, Bakı, Elm və Təhsil,2014, 274s

6. Yusifli.X. Sirlər Xəzinəsi, Bakı: Adiloğlu, 2011, 253s.
7. Yaqubi.Ə.R. Azərbaycanda təlim-tərbiyə mədəniyyəti, təhsil və pedaqoji fikir tarixi, Bakı: Nurlan, 2005, 628s.
8. Yusifli.X. İqbalnamə, Bakı: Adiloğlu, 2011, 300s.
9. Yusifli.X. Şərəfnamə, Bakı: Adiloğlu, 2011, 270s.

Autizmin oxşar patologiyalardan fərqləndirilməsi (Şizofreniya, demensiya, əqli gerilik, pedaqoji geriləmələr, hiperaktivlik)
(The Difference Of Autism From Similar Pathologies (Schizophrenia, Dementia, Mental Retardation, Pedagogical Retardation, Hyperactivity)

Aslanova Səbinə Ramiz qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

XÜLASƏ

Autizm və hiperaktivlik, onların müqayisəli xarakteristikası

Autizm – uşaqda ünsiyyətin pozulmasıdır. Əsas əlamətləri öz dünyasında yaşaması, əlaqələrdən qaçması və ünsiyyətsizlikdir. Bu uşaqlarda davranış pozulmaları, emosional-iradi sferada pozulmalar, idrak prosesində pozulmalar özünü göstərir.

Hiperaktivlik sindromu zamanı uşaqda həddən artıq aktivlik, diqqət çatışmazlığı və impulsivlik özünü göstərir. Onlar bir yerdə dura bilmir, diqqətlərini cəmləyə bilmir və sanki nəisə etməmişdən öncə düşünə bilmirlər.

Autizmlə hiperaktivliyin yaranma səbəbləri fərqlidir.

Autizm:

Yaranma səbəbləri: dəqiq bilinmir. Psixogen, kimyəvi, sosial və s. amillər səbəb ola bilər. Autizmin yaranmasında bir çox fərziyyələr irəli sürülüb.

Hiperaktivlik:

Yaranma səbəbləri: genetik, hamiləlik və doğuş zamanı MSS-nin zədələnməsi, ailədaxili amillərin neqativ təsiri.

Tədqiqatların nəticələrinə görə (N.N.Zavadenko) DDHS-nin yaranmasının səbəbləri hamiləlik dövründə və doğuş zamanı MSS-nin erkən zədələnməsi – 84%, genetik səbəblər – 57%, ailədaxili amillərin neqativ təsiri səbəbindən – 63% hallarda rast gəlinir.

Genetik amilin xarakterik təzahürü bir ailənin bir neçə nəslində və adətən kişi cinsindən olan nümayəndələr arasında müşahidə edilir. Bioloji amillərin təsiri kiçik yaş dövründə vacib rol oynayır. Sonradan sosial-psixoloji amillərin, xüsusilə də, ailədaxili münasibətlərin rolu artır. Hamiləlik dövründə və doğuş zamanı MSS-nin erkən zədələnməsinin səbəbi düzgün olmayan qidalanma, qurğuşunla zədələnmə, beynin üzvi zədələnməsi, uşaqlıqdaxili qüsurlar, perinatal inkişaf dövründə dölün narkotiklərlə zəhərlənməsi, dölün inkişaf dövründə və ya doğuş prosesində oksigen çatışmazlığı ola bilər. Təlim çətinlikləri simptomu olan bir çox uşaqlar çətin doğuşla dünyaya gəlmişlər, vaxtından əvvəl doğulan uşaqlar üçün isə bu simptomlar aiddir. Tədqiqatların nəticələrinə görə təlimdə və davranışda yaranan problemlərin ən geniş yayılmış səbəbi onurğa beyninin boyun şöbəsinin doğuş zamanı travmasıdır. Bu travma vaxtında diaqnozlaşdırılmadığından ontogenezdə baş beynin formalaşmaması və ya defisitarlığı sindromunun yaranmasına gətirib çıxarır.

ABSTRACT

Autism and hyperactivity, their comparative characteristics

Autism is a disorder of communication in children. The main symptoms are living in their own world, avoiding relationships and lack of communication. In these children, behavioral disorders, disorders of the emotional-volitional sphere, disorders of the cognitive process manifest themselves.

Hyperactivity syndrome is characterized by excessive activity, lack of attention and impulsivity in children. They can't stand still, they can't concentrate, and they can't think before they do something.

The causes of autism and hyperactivity are different.

Autism:

Causes: unknown. Psychogenic, chemical, social, etc. factors can cause. Many hypotheses have been put forward about the origin of autism.

Hyperactivity:

Causes: genetic, CNS damage during pregnancy and childbirth, the negative impact of family factors.

According to the results of research (N.N.Zavadenko), the causes of ADHD are early CNS damage during pregnancy and childbirth - 84%, genetic causes - 57%, due to the negative impact of family factors - 63%.

The characteristic manifestation of the genetic factor is observed in several generations of the same family and usually among the male representatives. The influence of biological factors plays an important role at an early age. Later, the role of socio-psychological factors, especially family relationships, increases. Early CNS damage during pregnancy and childbirth can be caused by malnutrition, lead damage, organic brain damage, intrauterine defects, drug poisoning of the fetus during perinatal development, and lack of oxygen during fetal development or birth. Many children with learning disabilities are born with difficult births, and this is true for premature babies. According to research, the most common cause of problems with training and behavior is trauma to the cervical spine at birth. Because this trauma is not diagnosed in time, it leads to ontogeny, brain immaturity or deficit syndrome.

GİRİŞ

Autizm yaşamın ilk 3 ili ərzində ortaya çıxan, həyat boyu davam edən, uşağın sosial sferası və nitq inkişafında problemlərlə, həmçinin məhdud maraq dairəsi və təkrarlayıcı davranışlarla özünü büruzə verən kompleks inkişaf problemidir. Autizm kifayət qədər geniş yayılmışdır. Belə ki, təxminən hər 1000 uşaqdan 5-də müşahidə olunur. Son illərdə autizmin çox yayılması onun düzgün diaqnozunun qoyulması məsələsini daha da göz önünə gətirir.

Autizmdə olan əlamətlərin bəzilərini digər pozulmalarda da müşahidə etmək olar. Diaqnostikası aparılan zaman onu oxşar patologiyalarla qarışdırmaq böyük səhvlərə yol açа bilər. Yanlış diaqnoz yanlış korreksiya prosesini özü ilə birgə gətirir.

Autizmi digər oxşar simptomlarla xarakterizə olunan patologiyalardan diferensiasiya etmək vacibdir. Autizmlə səhv salına bilən inkişaf pozulmalarına şizofreniya, demensiya, əqli gerilik, pedaqoji geriləmələr, hiperaktivlik və s. aid edilə bilər.

ARAŞDIRMA

Autizm Şizofreniyanın Fərqli Cəhətləri

Şizofreniya - dağınıq fikirlər, dolaşıq düşüncə, yanılmalar və hallüsinasiyalar təzahür edən əqli xəstəlikdir. Şizofreniya sözünün mənası yunancadan tərcümədə “şizo”- dağılmaq, parçalanmaq, “phren”-ağıl, idrak sözlərinin birləşməsindən yaranıb mənası ağlın parçalanması, dağılması kimi tərcümə edilir. Bu termini ilk dəfə Yucin Bleyler 1908-ci ildə elmə gətirmişdir. Şizofrenlər dağınıq

fikirli, dolaşıq düşüncəli, məqsədsiz hərəkətli şəxslərdir. Onlar reallıq və qeyri-reallıq arasındakı fərqi hiss etmir. Hallüsinasiya başqalarının görmədiyi məfhumların, eşitmədikləri səslərin şizofrenlər tərəfindən görülməsi, eşidilməsidir. Onlar tez-tez xəyal gördüklərini, onlara başqa varlıqların və səslərin təsir etdiyini, həmçinin başqaları tərəfindən izləndiklərini söyləyirlər. Elə buna görə də onlar reallıq və qeyri-reallıq arasındakı fərqi müəyyən etməkdə çətinlik çəkirlər. Qəribə inamlar və yanılmalar, eləcə də hallüsinasiyalar şizofrenlərin həyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Belə ki, onlar reallıqdan uzaq düşür, insanlardan çəkinir, evdən bayıra çıxmaq istəmir, yaxınları ilə əlaqələrini kəsirlər. Bu isə onların sosial münasibətlərinə, cəmiyyətə inteqrasiya və adaptasiyasına mənfi təsir göstərir. Bu cəhət şizofreniyanı autizmlə bir qədər eyniləşdirmiş olur. Məhz buna görə ilk baxışda şizofrenlər dezinteqrasiya problemləri baxımından autizmə oxşayır. Ancaq bu patologiyaları eyniləşdirmək qətiyyən mümkün deyil.

Əhali arasında şizofreniyanın rast gəlinən bütün formalarının təqribən 1/4-i 18 yaşadək, 5-7%-i isə uşaqlıq dövründə (10 yaşadək) təsadüf edilir. Qızlara nisbətən oğlanlarda xəstəlik daha tez-tez (60-70%) baş verir.

Uşaq yaşlarında rast gəlinən şizofreniyanın ən başlıca xüsusiyyətlərindən biri pozitiv əlamətlərin yaşa uyğun dəyişməsidir. Yəni bir sıra əlamətlərin yaşa uyğun olaraq daha parlaq nəzərə çarpması və bir sıra sindromların əsas etibarilə uşaqlarda təsadüf etməsidir. Məsələn, ümumi inkişafın, o cümlədən, psixi inkişafın ləngiməsi, hərəkətlərdə və nitqdə ifadə olunan stereotipiya, patoloji uydurmalar və s.

Şizofreniyanın digər əsas simptomlarına nəzər salaq:

- qavrama səviyyəsinin aşağı olması;
- anlaşılmaz nitq, inversiya(söz sırasının pozulması)olunmuş sözlər, məntiqsiz nitq;
- zəif sosial fəaliyyət, əmək qabiliyyətinin aşağı olması;
- Yanılmalar, qəribə inamlar, hallüsinasiyalar, əmrlər və şərhlər
- Reallıq və qeyri-reallıq arasındakı fərqi hiss etməmək;
- Ruh düşkünlüyü, susqunluq, hisslərin zəif ifadəsi, süstlük, simalarında boş ifadəsiz görünüş;
- anidən təhqiretmə, ittihametmə, qəti və kobud təsirli emosiyalar
- heç nəyə və heç kimə qarşı marağın olmaması (asosiallıq);
- Koqnitiv (idraki)problemlər: psixi proseslərin - diqqət, yaddaş, qavrayış, hafizə, təfəkkür, təxəyyül, nitq və s. ilə bağlı problemlərin olması onları normal həyat tərzində uzaqlaşdıran ən təhlükəli simptomlardır.

Şizofreniyanın başlanması üçün riskli yaş 15-25 yaş aralığıdır ki, bu da yeniyetməlik və gənclik dövrünə təsadüf edir. Bu xəstəliyə 10 yaşdan aşağı, 40 yaşdan yuxarı nadir rast gəlinir.

Şizofreniya 3 mərhələdə özünü göstərir. I mərhələ - xəstəliyin başlanması mərhələsidir ki, bu zaman aqressiv davranışlar, qəzəb partlaması, kobud davranışlar təzahür edilir. II mərhələdə xəstə qarabasmalardan, hallüsinasiyalardan, kimsə tərəfindən izləmələrdən şikayətlənməyə başlayır ki, artıq bu mərhələdə diaqnoz dəqiqləşdirilir. III mərhələ isə müalicə mərhələsidir ki, bu mərhələdə kompleks müayinə - tibbi, psixoloji, sosial (ailə və cəmiyyətin dəstəyi) müayinə tətbiq edilməlidir. Əgər müalicə uğurlu olarsa bu zaman xəstəliyin zəiflədiyini, əksinə, əks təsirli müalicə getdikdə isə xəstəliyin daha da kəskinləşdiyini, yəni rezidiv mərhələyə keçdiyini müşahidə edəcəyik. Şizofreniyalı xəstələrin müayinəsində idrak-davranış terapiyası böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu terapiya şəxsin qəribə fikirləri haqqında daha real yolla fikirləşməsinə kömək edən söhbət

terapiyasıdır ki, bu terapiya xəstəni depressiyadan qurtararaq normal həyat tərzinə qayıtmasına çox böyük kömək edir.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, hər iki patologiyada ayrı-ayrı səbəblərdən yaranan dezinteqrasiya və sosiallaşma problemi ortaya çıxır.

Bleylerə görə şizofreniya 4A əlamətləri kimi təqdim olunub:

- Asosiallıq – reallıqdan imtina edib, öz dünyasına çəkilmə, mühitə uyğunlaşmama
- Ambivalans – bir-birinə zidd paradoksal düşüncələrə qapıma
- Affektiv – duyğu və emosional pozulmalar
- Assosiasiya pozulmaları– düşüncəni nitqdə düzgün ifadə edə bilməmək

Autizm isə özünü triada formasında yəni əsasən üç sahənin pozulması kimi göstərir:

1. Davranış pozulmaları
2. Nitq pozulmaları
3. Sosial pozulmalar

Autizm və şizofreniyanın fərqli cəhətlərinə nəzər salaq:

- Autizm özünə qapanma, öz dünyasında yaşama, təkliyə meyllilik, göz kontaktının olmaması ilə səciyyələndiyi halda şizofreniya fikir dağınıqlığı, dolaşıq düşüncə, qəribə inamlar, yanılmalar və hallüsinasiyalarla özünü göstərir.
- Autizmli şəxslər ətraf-aləmə qarşı etinasız və maraqsız olduqları halda, şizofrenlər ətrafda olanlara laqeyd qalmaz, hətta baş verən hadisələrdən təsirlənərək müxtəlif davranışlar təzahür etdirirlər.
- Autizm spektr pozulması olan şəxslər reallığı dərk edir, qeyri-reallıqla yaşamır. Şizofrenlər isə reallıq və qeyri-reallıq arasındakı fərqi hiss etmir.
- Autizmli şəxslərdə mutizm və ya exolaliya tipli nitq özünü göstərdiyi halda şizofrenlərdə inversiya edilmiş sözlər, mənaca sıx bağlı olmayan cümlələr, məntiqsiz nitq özünü göstərir.
- Autistlərdə hiperaktivlik və ya hipoaktivlik, stereotip hərəkətlər özünü göstərdiyi halda şizofrenlərdə məqsədsiz hərəkətlər, kobud-qəddar davranışlar, bəzən isə süstlük və ruh düşkünlüyü izlənilir.

Demensiya Və Autizm

Demensiyada isə baş beyində zədələnmənin yayılma dərəcəsindən asılı olaraq idrak proseslərindən bəziləri əhəmiyyətli dərəcədə pozula bilər, bəziləri isə qorunub saxlanıla bilər. Məsələn, travmatik demensiya üçün hafizənin pozulması daha xarakterikdir, sinir sisteminin infeksion zədələnməsi ilə bağlı demensiya üçün diqqətin pozulması xarakterikdir. Demensiyanın yaranma səbəbləri bilindiyi halda, autizmin yaranma səbəbləri hələ də dəqiq bilinmir.

Demensiya üçün apatiya (**apatiya** [yun. Apatheia] – laqeydlik vəziyyəti, müəyyən hərəkətlərə meylin, istəyin olmaması. Çox vaxt ali sinir fəaliyyətinin pozulması nəticəsində olur. Yunan dilindən tərcümədə etinasızlıq, hissizlik kimi tərcümə olunur), adanamiya (emosional olaraq qərarsızlıq) xarakterikdir. Affektiv pozulmalardan eyforiya (Eyforiya — insanın məmnuniyyət duyduğu və özünü yaxşı hiss etdiyi bir ruhi vəziyyətdir. Psixiatriyada eyforiya, hər zaman patoloji məna daşıyır və çox vaxt beyinlə bağlı xəstəliklərin ilkin əlamətidir. Yoluxucu deyil, insanın səbəbsiz şən olmağıdır ; çünki məmnuniyyət duyğusu şüur məhrumluğuna və kədər yaxud təlaş duymamağa söykənir.), boşboğazlı tipikdir. Orqanik demensiya zamanı əsas pozulmalardan biri şəxsiyyətin dəyişməsi, tənqidiliyin pozulmasıdır. Belə uşaqların çoxu öz çatışmazlıqlarını hiss

etmir. Onlar qayğısız, yaxud fanatikdirlər, məşğələlərə maraq göstərmirlər, qiymətə laqeyddirlər, gələcək planları yoxdur, qohumların və yaxın adamlarına az bağlıdırlar. Təkcə öz şəxsiyyətinə deyil, ətrafdakılara da qeyri-tənqidi münasibət bəsləyirlər. Belə uşaqlar çox vaxt sadə, real situasiyanı düzgün qiymətləndirmək iqtidarında olmurlar. Məqsədyönlük, təlimdə yaradıcılıq, fəaliyyətə qabillik, əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olur. Epileptik demensiyalarda isə epileptik tutmalar, təfəkkürün spesifik xüsusiyyətləri, emosional-iradi sahənin spesifik xüsusiyyətləri mövcud olur. Yəni təfəkkürün ləngliyi, nitqdə oxu, yazı və sayma prosesinin kəskin ləngiməsi xarakterikdir. Əhval-ruhiyyənin fonunda qaşqabaqlıq, qaradinməzlik üstünlük təşkil edir.

Autizmin demensiyadan əsas fərqi yaranma zamandır. Belə ki, demensiya müəyyən psixi və fiziki inkişaf yolu keçmiş şəxslərdə əldə edilən bilik, bacarıq və vərdişlərin sonradan itirilməsi ilə özünü göstərir. Autizm isə özünü uşağın ilk yaşlarından göstərir və bilik, bacarıq və vərdişlərin əldə edilməsini çətinləşdirir.

Bununla yanaşı demensiya qadınlarda kişilərə nisbətən 2 dəfə daha çox özünü göstərir. Autizm isə oğlanlarda qızlara nisbətdə 4 dəfə daha çox müşahidə edilir.

Autizmlə Əqli Geriliyin Diferensiasiyası

Əqli gerilik isə baş beynin üzvi zədələnməsi ilə əlaqədar intellektual inkişafın pozulmasıdır. Onun klinik-psixoloji xüsusiyyəti idrak fəaliyyətinin ciddi çatışmazlığıdır. O, həm düşünmə, ümumiləşdirmə və mücərrədləşdirmə qabiliyyətlərinin aşağı olması, həm də psixi proseslərin tempinin, mütəhərrikliyinin pozulması; qavrayışın, yaddaşın, diqqətin funksiyalarının pozulması ilə şərtlənir. Əqli gerilik üçün nitqin inkişafdan qalması səciyyəvidir. Əqli geriliyin klinik formalarından olan oliqofrenlərdə idrak fəaliyyətinin inkişafdan qalması nitqin formalaşmasına mənfi təsir göstərir. Sözlərin mənasının başa düşülməsi çətinləşir. Söz ehtiyatı, xüsusən, fəal lüğət məhdudlaşır. Nitqin qrammatik tərkibi zəif olur. Tez-tez tələffüz çətinlikləri baş verir. Hətta qrammatik quruluşun saxlanılması və kifayət qədər lüğət ehtiyatı zamanı nitqdə ümumiləşdirmə xüsusiyyətinə az təsadüf edilir.

Göstərilən bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq autizmlə əqli gerilik arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər bunlardır:

- Autizmli şəxslərdə emosional-iradi sfera, əqli geriliyi olan şəxslərdə isə intellektual sfera pozulur
- Autizmli şəxslərdə göz kontaktı olmur, əqli geriliyi olan şəxslər isə göz kontaktı qururlar
- Koqnitiv bacarıqlar autizmli şəxslərdə orta dərəcədə pozulduğu halda, əqli geriliyi olan şəxslərdə ağır dərəcədə pozulmuş olur
- Autizmli şəxslərdə davranış problemləri daha çox özünü göstərir
- Autizmli uşaqlarda oyun fəaliyyəti bacarığı olmur, lakin əqli geriliyi olan uşaqlar oyun fəaliyyətinə qoşulurlar
- Autizmli şəxslərdə imitasiya bacarıqları zəif, əqli geriliyi olan şəxslərdə isə normal səviyyədə inkişaf edir
- Vərdişlərə (rutin) bağlılıq autizmli şəxslərdə həddindən çox mövcuddur
- Sosial inkişaf autizmli şəxslərdə pozulmuş olur, əqli gerilikdə isə nisbi normaya yaxın olur.
- Autizmli şəxslərdə nitqin ekspressiv, prosodik; əqli gerilikdə isə reseptiv tərəfi pozulmuş olur.

Bununla yanaşı autizmlə əqli gerilik arasında oxşar cəhətlər də özünü göstərir:

- Stereotip davranışlar
- Barmaq ucunda gəzmək
- Exolaliya
- İdrak proseslərinin inkişafında gerilik.

Əqli geriliyi olan şəxslərdə intellektual pozulma ağır formada, həmçinin, autizmli şəxslərdə inkişaf geriliyi ağır formada olarsa, bununla yanaşı əqli geriliklə autizm əlamətləri birgə təzahür etdikdə dominant çatışmazlıq müəyyən olunmayıbsa, bu iki pozulmanı diferensiasiya etmək çətinləşir.

Pedaqoji Geriləmələr Və Autizm

Yüngül dərəcəli psixi inkişafın ləngiməsinin təzahürləri daha çox məktəb dövründən özünü göstərməyə başlayır və tipik uşaqlardan fərqlənir. Autizm isə körpəlik dövründə özünü göstərir.

Psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqlar həm fiziki, həm də psixoloji cəhətdən məktəbə hazır olmurlar. Onlarda dünyagörüşünün məhdudluğu, ümumi biliklərin çatışmazlığı, ətraf aləm haqqında qeyri-dəqiq təsəvvürlərin olması müşahidə edilir. Psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqlarla aparılan korreksiya-inkişaf etdirici iş sayəsində onları normal inkişaf səviyyəsinə çatdırmaq olur. Autizm sindromu isə ömrünün sonuna qədər davam edir. Onlarda özünəqulluq vərdişləri, emosional-iradi sahə inkişaf etdirilir.

Psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqlara məktəb təlimində diqqət yetirilməzsə, pedaqoji baxımsızlıq baş verir.

Pedaqoji baxımsızlıq (geriləmə) tipik inkişaf etmiş uşaqlar arasında da baş verir. Psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqlarda təfəkküründə əyanilik üstünlük təşkil edir. Onlarda praktik fəaliyyət əsas rol oynayır. Onlar intellektual cəhətdən passivdirlər, maraqları məhdud şəkildədir, ən sadə təlim tapşırıqlarını yerinə yetirmək bu uşaqlar üçün bir problemə çevrilir. Onların maraqları, dünyagörüşləri məhduddur, daha gec öyrənirlər. Lakin hər hansı bir məsələ və ya tapşırıq oyun şəklində, yaxud praktik şəkildə göstərilərsə, onlar bu məsələ və ya tapşırığı həll edərlər. Bu uşaqları düşünməyə cəlb etmək lazımdır. Yəni onlara düşünmə, dərk etmək tələb edən tapşırıqlar verilməlidir ki, əşyaların yeni xüsusiyyətlərini görüb eyniləşdirsinlər, dərk etsinlər, fərqlərini tapsınlar. Autizmli uşaqlar isə oyun fəaliyyətinə qoşulmağı sevmir, təkliyə - "öz dünyalarına" çəkilirlər. Bununla yanaşı, autizmli uşaqlarda təfəkkür prosesində, ən çox da analiz və sintezdə pozulmalar, inkişafsızlıq özünü göstərir. Buna görə də onlar hadisələr arasında əlaqə yarada bilmir, eyniləşdirmə, ümumiləşdirmə, fərqləndirmə proseslərini anlamır və verilən tapşırıqları yerinə yetirə bilmirlər.

Psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqların diqqəti də zəif olur. Bu uşaqlar üçün hər hansı bir şeyə qarşı maraq yaratmaq çətindir. Çünki onların diqqəti asanlıqla bir şeydən başqa şeyə keçə bilir. Diqqət əksikliyi autizmli şəxslərdə də özünü göstərir. Onların diqqətini bir yerdə saxlamaq çətin prosesdir. Onlarla müəyyən psixoloji işlər aparılaraq diqqətin saxlanılma müddəti artırılır.

Bundan başqa psixi inkişaf ləngiməsi olan şəxslər ünsiyyətə girməyi sevir, başqaları ilə göz kontaktı qururlar. Lakin autizmli şəxslərdə bu özünü göstərmir. Onlar göz kontaktı qurmaqdan çəkinir, ünsiyyətdən qaçırlar.

Psixi inkişaf ləngiməsi olan şəxslər ünsiyyət zamanı nitqdən istifadə edir. Autizmli şəxslər isə nitqdən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmirlər.

Bununla yanaşı, autizmli şəxslərdə stereotip hərəkətlər, davranışlar müşahidə olunduğu halda, psixi inkişaf ləngiməsi olan şəxslərdə bu özünü göstərmir.

Autizm Və Hiperaktivlik. Onların Müqayisəli Xarakteristikası

Autizm – uşaqda ünsiyyətin pozulmasıdır. Əsas əlamətləri öz dünyasında yaşaması, əlaqələrdən qaçması və ünsiyyətsizlikdir. Bu uşaqlarda davranış pozulmaları, emosional-iradi sferada pozulmalar, idrak prosesində pozulmalar özünü göstərir.

Hiperaktivlik sindromu zamanı uşaqda həddən artıq aktivlik, diqqət çatışmazlığı və impulsivlik özünü göstərir. Onlar bir yerdə dura bilmir, diqqətlərini cəmləyə bilmir və sanki nəyisə etməmişdən öncə düşünə bilmirlər.

Autizmlə hiperaktivliyin yaranma səbəbləri fərqlidir. Autizmin aranma səbəbləri: dəqiq bilinmir, psixogen, kimyəvi, sosial və s. amillər səbəb ola bilər. Autizmin yaranmasında bir çox fərziyyələr irəli sürülüb.

Hiperaktivliyin yaranma səbəbləri: genetik, hamiləlik və doğuş zamanı MSS-nin zədələnməsi, ailədaxili amillərin neqativ təsiri.

TAPINTILAR

Tədqiqatların nəticələrinə görə (N.N.Zavadenko) DDHS-nin yaranmasının səbəbləri hamiləlik dövründə və doğuş zamanı MSS-nin erkən zədələnməsi – 84%, genetik səbəblər – 57%, ailədaxili amillərin neqativ təsiri səbəbindən – 63% hallarda rast gəlinir.

Genetik amilin xarakterik təzahürü bir ailənin bir neçə nəslində və adətən kişi cinsindən olan nümayəndələr arasında müşahidə edilir. Bioloji amillərin təsiri kiçik yaş dövründə vacib rol oynayır. Sonradan sosial-psixoloji amillərin, xüsusilə də, ailədaxili münasibətlərin rolu artır. Hamiləlik dövründə və doğuş zamanı MSS-nin erkən zədələnməsinin səbəbi düzgün olmayan qidalanma, qurğuşunla zədələnmə, beynin üzvi zədələnməsi, bətndaxili pozulmalar, perinatal inkişaf dövründə dölün narkotiklərlə zəhərlənməsi, dölün inkişaf dövründə və ya doğuş prosesində oksigen çatışmazlığı ola bilər. Təlim çətinlikləri simptomu olan bir çox uşaqlar çətin doğuşla dünyaya gəlmişlər, vaxtından əvvəl doğulan uşaqlar üçün isə bu simptomlar aiddir. Tədqiqatların nəticələrinə görə təlimdə və davranışda yaranan problemlərin ən geniş yayılmış səbəbi onurğa beyninin boyun şöbəsinin doğuş zamanı travmasıdır. Bu travma vaxtında diaqnozlaşdırılmadığından ontogenezdə baş beynin formalaşmaması və ya DDHS-nin yaranmasına gətirib çıxarır. Hal-hazırda bir çox ölkələrin mütəxəssisləri tərəfindən DDHS olan uşaqların neyrofizioloji, neyropsixoloji və bioloji tədqiqi aparılır. Elektroensefaloqrafik tədqiqatlar baş beynin bioelektrik aktivliyində baş verən dəyişiklikləri, sol yarımkürənin struktur-funksional təşkilinin pozulmasını, diqqətin tənzimlənməsi sisteminin inkişafsızlığını qalıq ləngiməsi sisteminin inkişafsızlığını və s. üzrə çıxarır. Hiperaktiv uşaqların neyropsixoloji tədqiqi onların aşağı səviyyəli psixi statusunu, yüksək tükənməzliklərini, oxu və yazıda çətinlikləri üzə çıxarır.

Autizmli uşaqlarda və hiperaktiv uşaqlarda pozulmanın təzahür etmə illəri də fərqlidir.

Autizmin əlamətləri özünü uşaqlarda, əsasən, 2-3 yaşında göstərməyə başlayır. Uşaq insanlarla ünsiyyətdən qaçır, gözlə kontakt qurmur, nitqdən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmir. Çox vaxt süst olurlar, çox hərəkət etmirlər. Həmyaşıdları ilə qarşılıqlı əlaqəyə girmirlər. Bu xəstəlik uşaqda daimidir və ömrünün sonuna qədər davam edir.

Hiperaktivlik sindromu uşağın 7 yaşından sonra özünü büruzə verməyə başlayır. Onlarda həddən artıq aktiv olma, diqqət çatışmazlığı və impulsivlik müşayiət olunur. Hiperaktivlik yaş artdıqca azalmağa başlayır.

NƏTİCƏ

Bundan başqa autizmli uşaqlar dəyişikliklərə qarşı aqressiv reaksiya verirlər, seçicidirlər. Eyniliyi xoşlayırlar. Məsələn, eyni yolla gedirlər, eyni avtobusda və avtobusun eyni oturacağında otururlar. Eyni yeməyi yeyir, eyni paltarı geyirlər.

Hiperaktiv uşaqlar isə eyniliyi sevmir, tez-tez olduğu mühiti, məşğul olduğu fəaliyyət növünü dəyişirlər.

Autizmli uşaqlar ya hərəkətli, ya da süst olurlar.

Hiperaktiv uşaqlar isə hərəkətliliyin yüksək dərəcəsi müşahidə olunur, hətta bu hərəkətlər nəzarət altına alına bilmir.

Hər iki sindromda ünsiyyət pozulması özünü göstərir. Lakin autizmli uşaqlar, ümumiyyətlə, ünsiyyətə girməyə cəhd göstərmirlər, sosial deyillər. Hiperaktiv uşaqlar isə sosialdırlar, lakin düzgün ünsiyyət qura bilmirlər, çünki bu uşaqlarda impulsivlik, diqqət pozulması və hiperaktivlik özünü göstərir.

Hər 2 sindromda nitq pozulmalarına rast gəlinir. Lakin hər birində fərqli cür özünü göstərir.

Autizmli uşaqlarda mutizm, exolaliya, alaliya, boş verbalizm kimi nitq patologiyaları özünü göstərir.

Mutizm nitqə malik olan insanların hər hansı psixoloji səbəblə nitqdən imtina etməsidir. Mutizmli uşaqlar həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurmağa maraq göstərmir, əksinə ünsiyyətdən qaçırlar. Mutizmli uşaqlar üçün böyüklər yalnız öz tələbatlarının ödənilməsi üçün vasitədir. Onlara empatik yanaşmır, varlıqlarından sevinc hissi duymur, onlara emosional bağlılıq hissi yaşamırlar. Mutizmli uşaqlarda başqalarının müraciətinə cavab reaksiyaları ya olmur, ya da sönük olur.

Exolaliya- insana müraciət olunan nitqə cavab vermək əvəzinə deyilən sözü təkrar edilməsidir. Bu hal autizmli uşaqlara xasdır. Məsələn, autizmli uşağa “adın nədir?” deyə sual versək, “adın nədir?” sualını təkrar bizə qaytaracaq.

Boş verbalizm – uşaq sadəcə danışır, amma onun danışığında heç bir məna olmur.

Hiperaktiv uşaqlarda nitqin temporitmik tərəfi pozulmuş olur. Buna görə də onlarda kəkələmə, taxilaliya kimi nitq pozulmaları müşahidə olunur.

Kəkələmə - nitq aparatında baş verən qıcolmalar nəticəsində nitqin temporitmik tərəfinin pozulmasıdır. Hiperaktiv olan uşaqlarda kəkələmə ən çox təzahür olunan nitq pozulmasıdır.

Taxilaliya- nitqin patoloji sürətliliyidir. Hiperaktiv uşaqlar çox aktiv olduqları kimi, nitqləri də sürətli və anlaşılmaz olur. Bu uşaqlarda nitqlərində müxtəlif qrammatik pozulmalar özünü göstərir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Аутизм. Методические рекомендации по коррекционной работе / Под. ред. С.А.Морозова 2002
2. Башина В. М. “Ранний детский аутизм”Альманах М., 1993.
3. Горюнова А.В. Аутизм и расстройства аутистического спектра у детей (лекция, часть 1) // Вопросы психического здоровья детей и подростков. – 2016. – Т. 16. – № 1. – С. 86–96. [Goryunova AV. Autism and disorders of autistic spectrum (Lection, Part 1). Voprosy psikhicheskogo zdorov’ya detey i podrostkov. 2016;16(1):86-96. (In Russ.)]
4. Каган В.Е. Аутизм у детей. – Л.: Медицина. Ленинградское отделение, 1981. [Kagan VE. Autizm u detey. Leningrad: Meditsina. Leningradskoe otdelenie; 1981. (In Russ.)]
5. Лебединская К.С., Лукашова И.Д., Немировская С.В. Клиническая характеристика синдрома детского аутизма // Ранний детский аутизм / Под ред. Т.А. Власовой, В.В. Лебединского, К.С. Лебединской. – М.: НИИД АПН СССР, 1981.– С. 4–24. [Lebedin skaya KS, Lukashova ID, Nemirovskaya SV. Klinicheskaya kharakteristika sindroma detskogo autizma. In: Ranniy detskiy autizm. Ed by T.A. Vlasova, V.V. Lebedinskiy, K.S. Lebedinskaya. Moscow: NIID APN SSSR; 1981. P. 4-24. (In Russ.)]
6. Микиртумов Б.Е., Кощавцев А.Г., Гречаный С.В. Клиническая психиатрия раннего детского возраста (руководство для врачей). – СПб.: Питер, 2001. [Mikirtumov BE, Koshchavtsev AG, Grechanyy SV.

Klinicheskaya psikhiatriya rannego detskogo vozrasta (rukovodstvo dlya vrachey). Saint Petersburg: Piter; 2001. (In Russ.)]

7. Сергеева Н.А., Докукина Т.В., Григорьева Н.К. Современные медико-социо-психологические проблемы аутизма // Научные стремления. – 2012. – № 4. – С. 124–133. [Sergeeva NA, Dokukina TV, Grigor'eva NK. Modern medical and socio-psychological problems of autism. Nauchnye stremleniya. 2012;(4):124-133. (In Russ.)]
8. Симашкова Н.В., Макушкин Е.В. Расстройства аутистического спектра: диагностика, лечение, наблюдение (методические указания). – М.: ФГБУ «Федеральный медицинский исследовательский центр психиатрии и наркологии им. В.П. Сербского» Минздрава России, 2015. [Simashkova NV, Makushkin EV. Rasstroystva autisticheskogo spektra: diagnostika, lechenie, nablyudenie (metodicheskie ukazaniya).
9. Moscow: Federal'nyy meditsinskiy issledovatel'skiy tsentr psikhiatrii i narkologii im. V.P. Serbskogo Min zdrava Rossii; 2015. (In Russ.)]
10. Симашкова Н.В. Эффективная фармакотерапия и реабилитация больных с расстройствами аутистического спектра // Эффективная фармакотерапия. – 2011. – № 19. – С. 44–50. [Simashkova NV. Effektivnaya farmakoterapiya i reabilitatsiya bol'nykh s rasstroystvami autisticheskogo spectra. Effektivnaya farmakoterapiya. 2011;(19):44-50. (In Russ.)]

AZYAŞLILARIN HƏYATA HAZIRLANMASINDA ZAHİD XƏLİL POEZİYASININ ROLU

(İbtidai Siniflərdə Tədris Olunan Şeirləri Tədqiqat Müstəvisində)

THE ROLE OF ZAHİD KHALİL POEMS IN PREPARING CHILDREN FOR LIFE

(Poems Taught in Primary School at Research Level)

Ayətxan ZİYAD (İSGƏNDƏROV),
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.
orcid.orq/0000-0002-0034-6736

ÖZET

Eserlerini araştırma seviyesine getirdiğimiz Z.Khalil'in faaliyeti tek bir cümleyle aşağıdaki gibi karakterize edilebilir: O. hayatını tamamen çocuklara adamıştır. Bu fikri şu temelde söylüyoruz ki, 1 - emek faaliyeti temamen pedagojik alanla ilgili olmuştur; 2 - Bir kitaptan dışarı ("Kızlar aşk çağında şiir söyler") tüm eserleri çocuklara yöneliktir.

Karakterinde olan nezaket, kısıtlama, dayanıklılık, bir çocuğun dünyasına inme ve neredeyse bu dünyaya "yerleşik" olabilme yeteneği, herhangi bir karakterden biriyle bir dil bulmak, iletişim kurmak ve yerel iletişimi sürdürme yeteneği, çocuk folkloruna bağlılık, hem şiir hem de nesir işinde bu bağımlılıktan gelen samimiyet, hem de yaklaşık olarak 55 yıllık pedagojik faaliyeti ona her zaman yardım etmiştir.

Bu kaderi yazı - bir yazar olarak çocuk dünyasının sorunları onu her zaman düşündürmüştür.

Azerbaycanlı yazarların hoparlör veya konuşmacı olarak katıldigi kongrelerinde, Sovyetler döneminde Moskova'daki toplantılarda, hem Azerbaycan hem de Rusdilli medyanın"Yuvarlak masa" tartışmalarında çocuk edebiyatının sorunlarının tartışılmasına her zaman katılıb, Azerbaycan çocuk edebiyatının gelişme yollarının incelenmesində değişmeyen bir pozisyon gösterip. Başlıcası bu ki, çocuk yazarlarına yaptığı talepleri ilk yerine getiren özü oldu. Yazar Bu gereksinimleri yazarın özü nasıl gerçekleştirib?

Sunulan makale bu sorunları gündeme getiriyor.

Z.Khalil, sözlere ve edebiyata yeni bir bakış getiren, Sovyetlerin 30 yılı aşkın süredir devam eden stereotiplerine meydan okuyan, Sovyet ideolojisinden uzak yeni bir edebiyat yaratan neslin temsilcilerinden biridir. Araştırmamızda yer alan çalışmalarda da bu unsurlar açıkça görülmektedir.

Çocuk edebiyatının psikoloji, pedagoji, antropoloji, sosyoloji ve edebiyat eleştirisini içerdiğini her zaman akılda tutarak, pedagog-yazar her şeyden önce bu koşulları korumuş ve bu konumu korumak ve ona saygılı davranmak için yeni yazarlara "ihtiyaç duymuştur". Azerbaycan folklorunun ideolojik ve estetik geleneğini ve dünya edebiyatının gerçekçi yönünü eserlerinde ana kriter olarak alan yazar, yarım asrı aşkın süredir yaratıcı çalışmalarında mükemmel bir yazım deneyimi kazanmıştır.

Yükselen neslin eserleriyle iç dünyasının zenginleşmesine ve psikolojik durumunun iyileşmesine değerli bir katkı yaptı.

Edebiyat eleştirisinin temel görevlerinden biri, sanat eserlerinin çocuk ve ergen yaşına uygunluğuna yeni bir yaklaşım getirebilmektir. Yaptığımız çalışmalarda yazarın yaratıcı konuma olan bağlılığına dikkat edilerek bu tür konular işlenir ve eserinin özellikleri tartışılır.

Anahtar kelimeler: çocuk edebiyatı, halk sanatı, el sanatları, yeni bir nesil oluşturma.

ABSTRACT

The activity of Z.Khalil, whose works we bring to the level of research, can be characterized in a single sentence as follows: O. devotes her life entirely to children. We say this idea on the basis that 1 - labor activity has been mainly concerned with the pedagogical field; 2 - Out of a book ("Girls sing poetry in the age of love") all his works are intended for children.

The kindness, restraint, endurance in character, the ability to descend into a child's world and be almost 'settled' into this world, the ability to find a language with any character, to communicate and maintain local communication, adherence to children's folklore, both in poetry and prose work. The sincerity that came, as well as his nearly 55 years of pedagogical activity have always helped him.

Writing this fate - as a writer the problems of the children's world have always made him think.

He always participated in the congresses of Azerbaijani writers as speakers or speakers, in the meetings in Moscow during the Soviet era, in the "Roundtable" discussions of both Azerbaijani and Russian-language media, and always participated in the discussion of the problems of children's literature. The main thing is that he was the first to fulfill the demands he made to children's writers. Author How does the essence of the author fulfill these requirements?

The presented article raises these issues.

Z.Khalil is one of the representatives of the generation that brought a new look to words and literature, challenged the stereotypes of the Soviets that lasted for more than 30 years, and created a new literature far from the Soviet ideology. These elements are also clearly observed in the works involved in our research.

Always keeping in mind that children's literature includes psychology, pedagogy, anthropology, sociology and literary criticism, the pedagogue-writer first of all maintained these conditions and "required" new writers to protect this position and treat it with respect.

The writer, who took the ideological and aesthetic tradition of Azerbaijani folklore and the realist direction of world literature as the main criteria for his work he has gained perfect penmanship experience during his creative work for more than half a century.

With works of the rising generation He made a worthy contribution to the enrichment of his inner world and the improvement of his psychological condition.

One of the main tasks of literary criticism is to be able to take a new approach to the suitability of works of art for the age of children and adolescents. In the works we are engaged in, such issues are

studied with attention to the writer's devotion to the creative position, and the features of his work are discussed.

Keyworld: children`s literature, folk creativity, craft issues, to form a new generation.

GİRİŞ

Əsərlərini tədqiqat müstəvisinə çıxartdığımız Z.Xəlilin fəaliyyətini bütövlükdə bir cümlə ilə belə xarakterizə etmək olar: O, həyatını bütünlüklə uşaqlara həsr etmişdir. Bu fikri o haqla ifadə edirik ki, 1 - əmək fəaliyyəti əsasən pedaqoji sahə ilə bağlı olmuşdur; 2 – Bir kitabından savayı (*"Qızlar şeir oxuyur sevgi yaşında"*) bütün əsərləri uşaqlara ünvanlanmışdır.

Təbiətində olan yumşaqlıq, təmkin, dözüm, uşaq dünyasına enib az qala bu dünyanın "sakini" olmaq bacarığı, istənilən xarakterdə insanla dil tapmaq, ünsiyyət qurmaq və doğmalaşdırdığı ünsiyyəti qoruyub saxlamaq qabiliyyəti, uşaq folkloruna bağlılığı, istər nəzm, istərsə də nəsr yaradıcılığında bu bağlılıqdan qaynaqlanan səmimiyyəti, eləcə də təqribən 55 illik pedaqoyi fəaliyyəti həmişə "əlindən tutub".

Bu tale yazısı - bir yazıçı kimi uşaq dünyasının problemləri onu həmişə düşündürüb. Azərbaycan yazıçılarının məruzəçi, yaxud çıxışçı qismində qatıldığı qurultaylarında, sovetlər zamanında Moskvada keçirilən yığıncaqlarda, həm Azərbaycan, həm də rusdilli mətbuat orqanlarının "Dəyirmi stol arxasında" müzakirələrində həmişə uşaq ədəbiyyatı problemlərinin müzakirəsinə qatılıb, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişaf yollarının araşdırılmasında dəyişilməz mövqeyini ortaya qoyub.

Başlıcası budur ki, uşaq yazıçıları qarşısında qoyduğu tələblərin icraçısı ilk olaraq onun özü olub. İstər poeiyasında, istər də nəsr əsərlərində daimi oxucuları bu göstəricilərin müşahidəçisidirlər.

Bu tələblərə yazıçının özü necə müvəffəq olub? Təqdim olunan məqalədə bu məsələlər gündəmə gətirilir. Mövzunun aktuallığını doğuran da elə bu məziyyətlərdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Z.Xəlil yaradıcılığında "ilk"lər çoxdur. Onlardan başlıcası bədii düşüncənin uşaq sxematizmi ilə qırılmaz tellərlə bağlılığı və azyaşlıların ədəbi aləmdəki şərtilikləri bu sxematizmə əsasən necə qavramaları məsələsidir. Ki, bu problemi ilk olaraq diqqət mərkəzinə gətirən Z.Xəlil olmuşdur. Uşaq ədəbiyyatının müxtəlif formaları yaranıb inkişaf etdikcə onların nəzəri problemlərinin həlli yolları, ayrı-ayrı janrların genetik mənbələrinin, üslubi və poetik xüsusiyyətlərinin, spesifik ifadələrin, obrazların müəyyənləşməsi, uşaq və yeniyetmələrin bədii düşüncəsində dünyanın fərqli dərki məsələləri yazıçını daim düşündürmüşdür.

Z.Xəlil sözə, ədəbiyyata yeni baxış gətirən, sovetlərin 30 ildən artıq sürən stereotiplərinə meydan oxumuş, sovet məfkurəsindən uzaq yeni ədəbiyyat yaratmış nəslin nümayəndələrindəndir. Tədqiqata cəlb etdiyimiz əsərlərində də bu elementlər aşkar müşahidə olunur.

Uşaq ədəbiyyatının psixologiyanı, pedaqogikanı, antropologiyanı, sosiologiyanı və ədəbiyyatşünaslığı özündə ehtiva etdiyini daim diqqətdə saxlayan pedaqoq-yazıçı ilk növbədə özü bu şərtilikləri qorumuş, ədəbiyyata yeni gələn yazıçılardan da bu mövqeyi qorumalarını, bu mövqeyə ehtiramla yanaşmalarını "tələb etmişdir".

Azərbaycan folklorunun ideya-estetik ənənəsini və dünya ədəbiyyatının realist istiqamətini yaradıcılığı üçün başlıca meyar götürən yazıçı yarım əsrdən artıq yaradıcılığı dövründə mükəmməl qələmdarlıq təcrübəsi qazanmış, ərsəyə gətirdiyi əsərləri ilə böyüməkdə olan nəslin daxili aləminin zənginləşməsinə, psixoloji durumunun sağlamlaşmasına layiqli töhfəsini vermişdir.

Ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri də bədii əsərlərin uşaq və yeniyetmələrin yaş dövrlərinə görə uyğunluğuna yeni baxışla yanaşmağı bacarmaqdır.Tədqiqata cəlb etdiyimiz əsərlərdə bu kimi məsələlər yazıçının yaradıcı mövqeyinə sədaqəti diqqət mərkəzində saxlanılmaqla öyrənilir, yaradıcılığına xas özəlliklərdən nəzəri cəhətdən bəhs olunur.

ARAŞDIRMA

"Azərbaycanda... ilk dəfə olaraq keyfiyyətin daha çox bacarıqlar zəminində inkişafını təmin edən nəticəyönümlü sistem yaradılmışdır. Təhsilin məzmun komponentinin standartlardan ibarət olmasına təşəbbüs göstərilmiş, müxtəlif pillə və səviyyələr üçün standart və kurikulumlar hazırlanmışdır. Xüsusilə ümumi təhsildə yeni məzmunun tətbiq olunmasına başlanmış, yeni standart və kurikulumlar, onların tələbinə uyğun dərslik komplektləri hazırlanaraq məktəbin istifadəsinə verilmişdir" [1.].

Yeni standart və kurikulumların tələbinə uyğun olaraq dərslik komplektlərindən ikisinin (II və III sinif "Azərbaycan dili" dərsliklərinin) həmmüəlliflərindən biri Zahid Xəlildir. Amma ümumiyyətlə, II-IX siniflərin "Azərbaycan dili" və "Ədəbiyyat" dərsliklərində yazıçının çox sayda hekayə və publisistik məqalələri, dörd uşaq şeiri tədris olunmaq üçün tövsiyə edilmişdir.

Ümumi təhsildə yeni məzmunun tətbiqindən bəhs edərkən, Z.Xəlil "Ədəbiyyat" qəzetinin müxbiri Nuranə Nura verdiyi müsahibəsində demişdir: "Biz indi kurikulum deyilən təhsil proqramı ilə dərs keçirik. Bu proqramda yazıçıdan daha çox əsər maraqlıdır, şagirdə əsərin obrazları arasında mənfi və ya müsbət münasibət seçimi şansı verilir. Əsəri dəyərləndirən keyfiyyəti tapıb müzakirə etmək lazımdır"; "Dərsliklərin mətnləri çox mükəmməldir, onların hər birinin üzərində saatlarla işləmişik" [6.].

Baxmayaraq ki, əsərlərinin əksəri XX əsrun son onilliklərində qələmə, fərdi dəst-xəttə malik, özünəməxsus bədii aləmi olan, uşaq psixologiyasına kifayət qədər bələd qələm sahibinin Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına gətirdiyi yeniliklər bu günün özündə də təravətlidir, oxucuları tərəfindən sevilir, müəllifinə qazandırdığı "uşaqların sevimlisi" imicini bu gün də qələmə alındıqları XX əsrin son onillikləri səviyyəsində mühafizə etməkdədir. Yazıçı məktəb dərslikləri üçün əsərlər yazmasını yaradıcılığında "yeni mərhələ" qismində qəbul edir: "Heç vaxt düşünməmişəm ki,

məktəb üçün xüsusi hekayələr lazımdır. İndi çalışıram bu şərtlərə cavab verən hekayələr yazım" [4.s.132].

Yazıçının orta məktəb dərsliklərinə daxil edilmiş əsərlərini janr etibarı ilə üç qismə ayırmaq mümkündür: a) şeirlər, b) hekayələr, c) publisistik məqalələr. Bu **yazımızda** mövzunun tələbinə müvafiq olaraq **yazıçının dərsliklərə daxil edilmiş şeirlərindən, bu şeirlərin azyaşlının həyata hazırlanmasında oynadığı roldan bəhs edəcəyik.**

Z.Xəlilin orta məktəb dərsliklərinə daxil edilmiş şeirlərindən üçü 2-ci sinfin, biri isə 4-cü sinfin "Azərbaycan dili" dərsliyində yer alıb: "Hasardakı quşlar", "Dəvələr", "Lovğa" və "Xor".

Yaradıcılığının "sirri" olduqca sadədir. Z.Xəlil məktəblinin maraq dairəsini nəzərə alan, özünün şəxsi həyat müşahidələrindən formalaşan mövzuları ədəbiyyata gətirən və orijinal obrazlar silsiləsi yaratmağa qabil yazıçılarımızdandır. O, azyaşlıda vətənə, torpağa məhəbbət, insana vətəndaşlıq duyğuları aşılayan, şüuru itiləyən, hazırcavablığı ayaqda saxlayan, məntiqi düşüncə tərzinin formalaşmasına, uşağın lüğət fondunun zənginləşməsinə yardımçı olan əsərlər yazılmasına həmişə üstünlük vermişdir. Məhz bu kimi məziyyətlərə malik olması səbəbindəndir ki, əsərləri balaca oxucular tərəfindən daha tez və asanlıqla qavranılır. Dərsliklərə daxil edilən şeirlərində də Z.Xəlilə məxsus sənətkarlıq xüsusiyyətləri qorunmuşdur. Hansılardır bu cəhətlər - şeirlərinin həcminin kiçik olması, şagirdi düşünməyə sövq etməsi və s. kimi məziyyətlər.

Məktəblini düşünməyə sövq edən həmin mətləbləri "Hasardakı quşlar" şeirində açıqlamağa çalışaq. Şeirin I bəndi məktəbliyə aşağıdakı şəkildə təqdim edilmişdir:

T ... başir tapıb bir az,
Həyətə çıxdı Solmaz.
T ... xta hasarın üstə
Quş çəkdi dəstə-dəstə.

Səkkiz misralıq kiçik bir şeirdə hansı sənətkarlıq xüsusiyyətləri diqqət çəkir?

Birinci hal: I və III misralardakı sözlərdə hərflərdən biri "unudulmaqla" məktəbli həmin sözün nədən ibarət olduğu haqda düşünməyə məcbur olur. Sual şagirdə bu tərzdə ünvanlanıb: "Göy rənglə verilmiş sözlərdə nöqtələrin yerinə hansı hərflər yazılmalıdır?" Bu hal azyaşlıda düşüncə tərzinin formalaşmasına və eyni zamanda, onun lüğət fonduna daha iki sözün *("təbaşir" və "taxta")* əlavə olunmasına xidmət etmiş olur; ***İkinci hal:*** burada həmçinin paralel olaraq məktəblidə hələ II sinifdən testlə işləmək qaydalarına yiyələnmək vərdişinin aşılanması məsələsi də qoyulmuşdur. Şagirdin cavabları testlə müəyyən etməyə sövq edilməsi, həmçinin məktəblini ona da istiqamətləndirir ki, "unudulmuş" hərfləri təqdim olunan variantların birində axtarsın: A) a, t; B) ə, t; C) a, d. ***Üçüncü hal:*** məktəblinin cavabı test üsulu ilə tapmağa vadar edilməsi, həmçinin, məktəblinin yaddaşında əlifba sırasının qorunması kimi vacib bir işə də xidmət etmiş olur. Axı, testdə variantlar əlifba sırası ilə düzənlənir: a, b, c, ç, d, e, ə... və s. ***Dördüncü hal***: məktəbli inanır

ki, bu variantlardan hansı isə hökmən bütövlükdə cavabı təmin etməlidir. Düşünür və tapır: cavab B-dir, yəni sözlərdə buraxılmış hərflərin yerinə a və t hərfləri yazılmalıdır. Bu isə o deməkdir ki, göy rənglə verilmiş sözlərdən biri "təbaşir", digəri isə "taxta"dır.

Şeirin II bəndində oxuyuruq:

Bir azdan göy tutuldu,
Yağış yağdı o qədər...
Hasarın üstdən daha
Quşlar uçub getdilər. [2.s.41]

Sonuncu üç misrada şairin yaradıcılığında diqqət çəkən ***beşinci cəhət*** - azyaşlının məntiqi düşüncəsini formalaşdırmaq kimi nəcib bir niyyət özünü büruzə verir. Bu misraları təkrar-təkrar oxuyan 7 yaşlı məktəbli özü üçün aydınlaşdırır ki, şeirdə təsvir olunanlar heç də onun həyatda tez-tez qarşılaşdığı canlı quşlar deyilmiş, Solmazın təbaşirlə çəkdiyi quş şəkilləri imiş. Və yağan güclü yağış heç də canlı quşları perikdirib havaya qaldırmayıb, Solmazın çəkdiyi quş şəkillərini yuyub aparıb.

"Balaca oxucuları bədii əsərdə ən çox əhvalat və hadisələr maraqlandırır" meyarını uşaq ədəbiyyatı üçün əsas götürən Z.Xəlil, xüsusilə məktəb dərslikləri üçün yazılan şeir və hekayələr haqqında bu qənaətdədir ki, "...onlar (yəni, məktəblilər – **A.İ.**) əhvalat və hadisələrin həm də dərin qatlarına enməli, baş verənlərin səbəbini, nəticəsini anlamalıdırlar" [5.s.72].

"Dəvələr" şeiri bu mənada xüsusi diqqət çəkir:

Belləri yəhər kimi,
Gözləri fənər kimi,
Uzunayaq dəvələr,
Yekədodaq dəvələr.
Beş gün ac da gəzərlər,
Susuzluğa dözərlər.
Ancaq incitsən bir az,
Düz yeddi il unutmaz.
Beli yəhər dəvələr,
Gözü fənər dəvələr. [2.s.88]

10 misralıq şeirdə istifadə olunan məcazlar o qədər canlı və inandırıcıdır ki, dəvə obrazı məktəblinin gözləri önündə rəssam fırçasından çıxmış tablo qədərində canlanır. 7 yaşlı uşaq bu şeir vasitəsilə öyrənir ki, dəvənin beli ilk baxışda yəhər təsiri bağışlayır. Səyahətə çıxmaq üçün atda, yaxud uzunqulaqda olduğu kimi onun belinə yəhər qoyub minmək lazım gəlmir... Şair dəvənin gözlərinin təsviri üçün azyaşlının görüb-tanıdığı "fanar" istilahından bəhrələnmişdir: *"Belləri yəhər kimi, Gözləri fənər kimi"*. Şeiri oxuyan hər kəs öyrənmək imkanı əldə edir ki, dəvənin ayaqları

uzun, dodaqları yekə olur. O dərəcədə yekə ki... El arasında beləsinə "lötdodaq" da (yəni, alt dodağı iriliyindən üzüaşağı sallanmış dodaq sahibi) deyirlər. Bundan əlavə, dəvə hətta beş gün ac-susuz yaşamaq imkanına da malikdir. Dəvədə qarşısıalınmaz kin də var - üz döndərdimi, düz yeddi il bu acılığı unutmaz.

"Şeirdə hansı misralar dəvənin belində hürgüc olduğuna işarə edir" sualının qoyulması məktəblini yeni axtarışlara sövq edir. Nəticədə, uşaq bu sözün məna çalarına yiyələnməklə özünün lüğət fonduna yeni bir anlayış da (*hürgüc*) əlavə etmiş olur.

"Lovğa" şeirində isə etika, davranış, tərbiyə məsələləri qoyulub, lovğalığın insana acılıqlar gətirdiyi poetik dillə ifadə olunur:

Bir uşaq lovğalandı,
Kükrədi, dalğalandı.
Qabartdı sinəsini,
Bərk çıxartdı səsini.
Gördü pisdir ədası,
Yoxdur bunun faydası.
Hamı çıxdı sözündən,
Lovğa küsdü özündən. [2.s.133]

Göründüyü kimi, lovğa təbiətli, ötkəm, özündən müştəbeh, heç kimi saya salmayan yeniyetmə sonda hamı tərəfindən unudulduğunu dərk edib səhvini başa düşür, bu əməlindən özü də rəncidə qalır, özü-özündən küsür.

Şair bu şeirində uşaqları mehriban, qayğıkeş, bir-birinə arxa, dayaq, dost olmağa çağırır. Belə mənəvi dəyərlərə yiyələnməyən kəsin sonda tənha qaldığını, hamı tərəfindən unudulduğu fikrini diqqətə gətirir.

Dərslikdə "Səncə lovğalığın və kobudluğun nəticəsi nə olur?", "Sinfinizdə güclü oğlan kimdir? O da kobud və lovğadırmı?" sualların qoyuluşu, ilk növbədə şagirdin bu yöndə söz ehtiyatını artırmağa; II – kobud və lovğa təbiətli hər kəsin ətraf mühit tərəfindən sevilmədiyinə; III – kobud və lovğa xarakterli şəxsin kimliyini məktəblinin şəxsən özünün ayırd etməsinə istiqamətlənmiş suallardır.

IV sinfin "Azərbaycan dili" dərsliyinə daxil edilmiş "Xor" şeiri "Əxlaqi dəyərlər" bölməsində yer alıb. Bu isə o deməkdir ki, müəllif məqsəd olaraq balaca oxucusunu insanda olan əxlaqi keyfiyyətlərlə tanış etmək niyyətini qarşıya qoyub.

"Şeirin ideyasını müəyyənləşdir" tapşırığının verilməsi isə, məktəbliyə mətndə hansı əxlaqi dəyərlərin təlqin olunduğunu aydınlaşdırmaq şansı verir. Cavab yenə də şairin özü tərəfindən açıqlanır: Xor – insanların, dənizlərin, ümmanların birliyidir, bir amala, əqidəyə xidmət edən əqidəşların birliyidir!

Bunları qələmə almaqla şair nəinki insanların, bir olduqda meşənin, dağın da yenilməzliyi əqidəsini azyaşlının ruhuna hopdurur. Hansı ki, belə təlqinlər Stalinizmin tüğyan etdiyi XX əsrin 30-50-ci illərində "vətən xaini", 60-70-ci illərdə isə "dissident" damğası ilə cəzalandırılıb ya ölüm, ya da sürgün ilə "qiymətləndirilirdi".

"Xor" istilahına aydınlıq gətirmək üçün məktəbliyə suallar ünvanlanıb: "Lüğətin köməyi ilə "xor" sözünün mənalarını izah et", "Bu şeirdə şair "xor" kəlməsilə nəyi ifadə etmək istəmişdir?", "Şeirin ideyasını müəyyənləşdir və ona uyğun atalar sözləri tap".

Sualların bu sayaq qoyulması artıq 10 yaşında olan oxucunu daha ciddi axtarışlara istiqamətləndirir. Bu məqsəd üçün o, ya "İzahlı lüğət"dən, ya da internet resurslarından bəhrələnməlidir... Axtarışlar nəticəsində məlum olur ki, xor - χορός yunan sözündən götürülüb "yığıncaq, camaat" anlamlarını ifadə edir: 1) Vokal musiqinin kollektiv ifası; 2) Xor oxuması üşün təşkil edilmiş musiqi kollektivi – xor kapellası; 3) Xor üçün yazılmış musiqi əsəri. Bundan əlavə "xor" istilahının "xor baxmaq – ikrahla, həqarətlə, alçaq nəzərlə, saymazcasına baxmaq", qarşısındakını qiymətləndirməmək, dəyərsiz saymaq" anlamları da var.

Bəs Z.Xəlilin "Xor" şeirində həmin istilah hansı mənada işlənmişdir? Diqqətli oxucu üçün bu, elə də çətinlik törətmir. Axtarış öz bəhrəsini verir. Axı, bu mənalar şairin özü tərəfindən açıqlanıb:

Bilirsənmi xor nədir?
İnsanların birliyi,
Dənizlərin birliyi,
Ümmanların birliyi.

Bu açıqlamaların digər məna çalarları da zaman-zaman şairin özü tərəfindən diqqətə çatdırılır:

Xora qoşulmusansa,
Kimləsə həmfikirsən.
Deməli, bir amalın
Qeyrətini çəkirsən.

Xor oxuyur meşələr,
Xor oxuyur dənizlər.
Bir mahnı ürəkdəki
Milyon dərdi təmizlər.

Toplardan titrəməsin
Meşə, yamac, dağ, dəniz.
Xor oxuyaq, titrətsin

Qoy dünyanı nəğməmiz.

Kim deyir ki, xor deyil
Min-min çiçək dəstəsi,
Bir "ağ qızıl" tarlası,
Bir kəpənək dəstəsi?

Dostun mahnı oxusa
Onun səsinə səs ver!
Qoy gurlasın nəğməmiz,
Ona yeni həvəs ver! [3.s.197].

"Xor" istilahı ilə əlaqədar "Kim sənətinə xor baxar, boynuna torba taxar" atalar sözünü də xatırlamaq yerinə düşür.

NƏTİCƏ

Son olaraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, Z.Xəlil ibtidai siniflərin tədris proqramlarına daxil edilmiş şeirlərində də öz yaradıcılıq ənənəsinə sədaqətlidir: vətəndaşlıq və vətənpərvərlik, humanizm, dostluğa, yoldaşlığa sədaqət kimi nəcib insani duyğular onun şeirlərinin başlıca qayəsidir. Azyaşlı oxucu onun əsərlərində ilk dəfə rastlaşdığı anlayışların tələffüzünə yiyələnməkdən və özünün lüğət fondunu zənginləşdirməkdən əlavə, ehtiyac duyulan çap məhsullarında, yaxud internet resurslarında axtarış aparmaq, həmçinin testlə işləmək kimi qaydalara da yiyələnir. Şeirlərinin daimi oxucuları arasında hazırcavablıq, iti düşünmək qabiliyyəti (və s.) kimi halların aşkar müşahidəsi çəkilən yaradıcı əməyin heç də hədər getmədiyinin göstəricisidir. Bu isə XXI əsr Azərbaycan təhsilinin qarşısında duran vacib tələblərdəndir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondadır ki, ilk dəfədir Z.Xəlilin yalnız orta məktəb dərsliklərinə daxil edilmiş əsərləri tədqiqat mövzusu götürülüb. Yaradıcılığının mövzu və ideya axtarışları, sənətkarlıq məziyyətləri müasir uşaq ədəbiyyatının elmi-nəzəri müddəaları əsas götürülərək ilk dəfədir məhz orta məktəb dərsliklərinə daxil edilmiş əsərləri nöqteyi-nəzərindən tədqiqat müstəvisinə çıxarılmışdır.

Nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Məqalə XX əsr uşaq ədəbiyyatının problemlərinin öyrənilməsi işində və elmi-nəzəri təhlilində ədəbiyyatşünaslarımız üçün dəyərli mənbədir. Tədqiqatdan və onun nəticələrindən müasir uşaq ədəbiyyatının ən mühüm və aktual məsələlərinin tədqiq və təhlilində, orta və ali məktəblərin tədris proqramları, dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında, xüsusi seminar və məşğələlərin keçirilməsi işində yararlanmaq mümkündür. Uşaq bağçalarının və ibtidai siniflərin müəllimləri, kitabxanalarda tədbirlər keçirilməsinə məsul əməkdaşlar bu məqalədən bəhrələnə bilərlər.

Məqalə universitet və kolleclərin tələbələri, Z.Xəlil yaradıcılığı və ümumiyyətlə, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının 1960-cı illər və ondan sonrakı dövrdə inkişaf mərhələləri ilə maraqlanan hər kəs üçün dəyərli mənbə ola bilər.

Açar sözlər: uşaq ədəbiyyatı, xalq yaradıcılığı, sənətkarlıq məsələləri, yeni nəsil formalaşdırmaq.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ənvər. “Böyük elmi şura”. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 31 avqust 2018-ci il.
2. Azərbaycan dili”. II sinif üçün dərslik. Bakı – “Altunkitab” – 2018, 208 səh.
3. Azərbaycan dili”. IV sinif üçün dərslik. Bakı – “Altunkitab” – 2015, 224 səh.
4. Ədəbiyyat. VI sinif üçün dərslik. Bakı – “Təhsil” – 2017, 240 səh. “Müəlliflə tanışlıq” məqaləsi.
5. “Ədəbiyyat”. VII sinif üçün dərslik. Bakı – “Bakınəşr” – 2016, 240 səh.
6. Nur Nuranə. “Öz içimdəki uşağa borcluyam... Zahid Xəlil. Müsahibə”. “Ədəbiyyat qəzeti, 9 avqust 2018-ci il.

TÜRK DİLÇİLİYİNDƏ CÜMLƏNİN İKİNCİ DƏRƏCƏLİ ÜZVLƏRİNİN TƏDQİQİ
(SECOND LEVEL OF SENTENCE IN AZERBAIJANI AND TURKISH LANGUAGE)

f.e.d. Kəmalə ƏHMƏDOVA
Bakı Dövlət Üniversiteti, Türk filologiyası kafedrası

XÜLASƏ

Azərbaycan və Türkiyə dilçiliyində cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərinin öyrənilməsi ilə bağlı çoxsaylı sanballı araşdırmalar vardır. Hər iki qohum dil sintaktik quruluş etibarilə bir-birinə yaxın olmasında baxmayaraq, həm terminologiya, həm də mövzuların təqdimatı cəhətdən azərbaycanlı və türkiyəli dilçilərin fərqli görüşləri vardır.

Məsələn, Azərbaycan dilində tamamlıq adlandırılan ikinci dərəcli üzv türk dilində "nesne" termini ilə ifadə olunur. Türk dilçiləri hesab edir ki, sintaksisdə ən problemli və mubahisəli cümlə üzvlərindən biri də məhz tamamlıqdır. Tədqiqatçıların bu sintaktik vahidin klassifikasiyası ilə bağlı fikirləri müxtəlifdir. Azərbaycan dilçiliyində də tamamlıqla bağlı müxtəlif mübahisəli məqamlar vardır. Hətta bəzi dilçilər (məs. K.Abdullayev) tamamlığın cümlənin baş üzv olması fikrini müdafiə edirlər.

Dilimizdəki zərfliklərə uyğun gələn bu cümlə üzvünün də Azərbaycan qrammatikasındakı klassifikasiyasından fərqli xüsusiyyətləri var. Türk dilində əsas problem morfologiya ilə sintaksis arasında sərhəddin olmamasıdır. Bu baxımdan türk dilçiyində zərfliyin təqdimatı ilə bağlı bir çox görüşlər Azərbaycan dilçiliyindən tamamilə fərqlənir. Azərbaycan dilçiliyində zərfliklə haqqında bir çox mübahisə doğuran məqamları nəzərə almasaq, bu istiqamətdəki fikirlər, demək olar ki, sabitləşmişdir.

Azərbaycan dilçiliyindən fərqli olaraq türk dilçiliyində təyin, ümumiyyətlə, ikinci dərəcəli üzvü kimi qeyd olunmur. Ona görə bu barədə məqalədə söz açılmır.

Açar sözlər: *Azərbaycan dilçiliyi, türk dilçiliyi, sintaksis, cümlə üzvləri, tamamlıq, zərflik.*

ABSTRACT

By studying the secondary members of the sentence in Azerbaijani and Turkish linguistics.There are numerous reputable studies related to. Both related languages are syntactically related to each other despite its closeness, both in terms of terminology and presentation of topics Azerbaijani and Turkish linguists have different views. For example, in Turkish, the second member is called completeness in Azerbaijani Expressed by the term "object". Turkish linguists believe that the most problematic syntax and one of the members of the controversial sentence is completeness. This syntactic unit of researchers' opinions on the classification are different. Completely connected with Azerbaijani linguistics There are various controversial points. Even some linguists (eg K.Abdullayev) are complete advocate the idea that the sentence is the main clause. Azerbaijan is

also a member of this sentence, which corresponds to the envelopes in our language has different features from its classification in grammar. The main problem in the Turkish language is the absence of a boundary between morphology and syntax. In this regard, the envelope in Turkish many meetings related to the presentation are completely different from Azerbaijani linguistics. Azerbaijan with the exception of many controversial points about the envelope in linguistics, that the views in this direction are almost stabilized. Unlike Azerbaijani linguistics, designation in Turkish linguistics is generally secondary is not listed as a rank member. Therefore, the article does not mention it.

Keywords: Azerbaijani linguistics, Turkish linguistics, syntax, sentence members, completeness, envelope.

GIRIŞ

Türk qrammatikasını tədqiqi zamanı klassifikasiya və kvalifikasiya problemlərinin çox olduğunu müşahədə edirik. Bütün bunların həm obyektiv, həm də subyektiv səbəbləri mövcuddur. 1930-cu illərə qədər türk dili daha çox ərəb-fars qrammatikasına uyğun izah edilsə də, 30-cu illərdən sonra türk dilinə alman, fransız və digər Avropa dillərinin təsir etməsi, müasir dövr dilçilərinin də bu cərəyana uyğun aparılan tədqiqatları fikir ayrılıqlarına gətirib çıxaran birinci səbəb kimi göstərilə bilər. Bundan əlavə, müasir türkcənin təhsil səviyyəsinə görə də fərqli izah edilməsi göz önündədir. Yəni orta, ali və akademik səviyyədə sintaksisə baxış aspekti fərqlidir. Araşdırmalardan belə nəticə çıxır ki, *yüklem*, *özne* və *nesne* adlanan üzvlərdə ciddi problemlər olmasa da, dolaylı *tümleç, düz tümleç, belirteç tümleci* kimi sintaktik vahidlərdə problemlər vardır. Azərbaycan dilindən fərqli əsas xüsusiyyətləri qruplaşdırsaq, aşağıdakı mülahizələri göstərə bilərik:

a) "Təyin"in bir cümlə üzvü kimi olmaması. Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alsaq deyə bilərik ki, Türk dilində "tamlama" anlayışı çox geniş ifadələri özündə ehtiva edir. Buna görə də sifətin ismi təyin edərkən yaratdığı "sıfat tamlaması" tək cümlə üzvü kimi götürülməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

b) Köməkçi nitq hissələrinin cümlə üzvü olması məsələsi. Bu mövzuda Leyla Karahan və Muharrem Ergin bu köməkçi nitq hissələrindən bağlayıcılara və ədatlara "cümle dışı ünsürü" adlandırması, lakin eyni zamanda modal söz, qoşma və nidaların "ünlem tamlayıcısı", "ilgeç tamlayıcısı" kimi adlandırılaraq leksik mənaları varmış kimi cümlə üzvlərinə aid edilməsi böyük sual doğuran və Azərbaycan dilindən fərqli olan bir situasiyadır.

1. Azərbaycan və türk dilçiliyində tamamlığın (nesne) öyrənilməsi

Türk dilçilərinin həmfikir olduqları mövzulardan biri də nesnenin şəkilçili və ya qeyri-müəyyən təsirlik (eksiz, akkuzatif hal deyilir) halda olmasıdır. Bununla birlikdə nesnenin quruluşu və qəbul

etdiyi şəkilçilər barədə fərqli fikirlər də vardır. Türkçədə “e(a)”, “den(ten)”, “le(la)” şəkilçisi qəbul edən sözün cümlədə nesne olduğu qeyd edilir. Tahsin Banguoğlu, İsmet Cemiloğlu kimi? neyi? kime? neye? kimde? neyde? kimle? neyle? kim için? ne için? suallarından birinə cavab verən üzv olduğunu qeyd etmişlər:

“Ali kalemi kırdı.”(neyi?)

“Babasına benziyor.”(kime?)

“Serdar müfettişten şüpheleniyor.”(kimden?)

“Sakat kimselerle alay etmeyiniz.”(kimle?)

“Ayşe çalışmaktan bıkmıştı.”(neden?)

Türk dilində də qeyri-müəyyən təsirlik halda olan söz nesne ola bilir. Məsələn: “Dün gazete okudum.” (ne? neyi?)

Nümunədə verilən “gazete”sözü qeyri-müəyyən təsirlik haldadır. Eyni zamanda tamamlıqdır. “neyi?” sualını verməklə və ya “o” ,“bu” işarə əvəzliklərini əlavə etməklə sözün nesne olduğunu anlamaq olar.

Nuh Doğan qeyd edir ki, cümlədə sözün nesne olaraq qəbul edilməsinin fərqli tərəfləri vardır. O,bunları 3 qrupa ayırır:

1) Nesnenin durumu

2) Nesnenin işlənmə dairəsi ve ya semantik rolu

3) Fiil-Tamlayıcı ilişkisi ve Geçişlilik algılamaları (4, s. 57)

Nesne anlayışı türkçədə feildən təsirlənən və eyni zamanda təsirlik hal şəkilçisi qəbul etmiş varlıqlar olaraq bildirilsə də, lakin bəzi tədqiqatçıların fikrincə təsirlik hal şəkilçisi qəbul etməyən sözlər belə cümlədə nesne vəzifəsində ola bilər. Eyni zamanda nesne həmişə feildən təsirlənməyə də bilər. Burada N.Doğanın təsnif etdiyi 3 nesne qrupundan birincisi olan “nesnenin durum biçimbirimi” məhz cümlədə nesne olan sözün hansı şəkilçi qəbul etməsi ilə əlaqədardır. Feildən təsirlənib təsirlənməməsindən aslı olaraq Nuh Doğan cümlədə “nesnenin semantik rolü” anlayışını qeyd etmişdir. Əgər cümlədə birbaşa obyekt üzərində iş görülürsə deməli tamamlıq feildən təsirlənib (7, s. 86). Məsələn: “Kitaptakı yazıları karaladım.” Əgər obyekt üzərində birbaşa iş görülmürsə tamamlıq feildən təsirlənməz: “Gamze’den mektupu getirmesini rica ettim.” Burada nesne olan “Gamze’den” sözü feildən birbaşa təsirlənmir. Cümlənin feilinin geçişli(təsirli) olması nesnenin olmasına işarədir. L.Karahan qeyd edir ki, feili geçişsiz(təsirsiz)olan cümlələrdə belə nesne olur. Məsələn:

“Camı (n) onlar kırdı.”(geçişli)

“Türk sinemasına (n) pek güldüm.”(geçişsiz)

Yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlərə görə türkçədə tamamlığın özünü göstərməsi bir problem halına gəlmişdir. Bu da cümlə üzvlərinin tədqiqində qarşıya çıxan problemlərdən biridir.

Türk Dil Kurumunun qeydlərinə baxdığımız zaman nesneye bu şəkildə tərif verilir: "Xəbərdə bildirilən və mübtədanın etdiyi işdən təsirlənən üzvdür. "Nesneye türk dilində "düz tümleç" də deyilir. Eyni zamanda burada tamamlığın sualları "ne?", "neyi?","kimi?" olaraq göstərilir. Göründüyü kimi bu cümlə üzvünün suallarının bildirilməsində də ortaq məxrəc yoxdur. Cümlə daxilində tamamlıq ola biləcək ünsürlər bunlardır: isimlər,əvəzliklər,adlaşmış sifətlər,fiilimsilər(feli sifət,feli bağlama,məsdər) cümlə daxilində mübtəda ola biləcək ünsürlər tamamlıq ola bilərlər. Nesne iki yere bölünür:1) Belirtili 2) Belirtisiz. Burada təsirlik hal şəkilçisi qəbul etmiş sözlər "belirtili nesne"adlanır. Şəkilçisi olmayan yəni qeyri-müəyyən təsirlik halda olan sözlər isə "belirtisiz nesne" adlanır (18, s. 66):

1) Her gün gazete okuyorum.(beirtisiz)

2) Gazeteyi her gün okuyorum.(belirtili)

Belirtisiz nesne cümlədə xəbərdən öncə gəlir. Xəbərdən ayrıldığı zaman dərhal şəkilçisi yanına gəlməlidir:

1) Bu günlerde herkes böyle şeyler anlatıyordu.(belirtisiz)

2) Böyle şeyleri bu günlerde herkes anlatıyordu.(belirtili)

Cümlədə bir neçə tamamlıq ola bilər. Həmcinslik funksiyasında olan bu tamamlıqlar belirtili və ya belirtisiz olması baxımından eyni olmalıdırlar:

"Dağılmış eşyaları/titreyen çoçukları/oraya buraya şaşkın koşuşan kadınları gördük."

"Uçurtmalar biraz gök /açık hava /rüzgar ister."

Bəzi cümlələrdə ikinci nesne,birincinin açıqlayıcısı olur. Məsələn:

"Türk tarihinin en güzel iklimlerinden biri olan o "Mayıs günü" nü- bize bu şehri ve onun emsalsız güzelliklerini hediye eden günü beklerdik."

Leyla Karahan nesneye TDK-nun tərif verdiyi kimi ad verib. Leyla Karahana göre nesne yalnız feili təsirli olan cümlələrdə olur. Çünki təsirli (geçişli) feillər tamamlığa birbaşa təsir edir.Yəni təsirli feilin göstərdiyi hərəkətin nesne olmadan gerçəkləşməsi mümkün deyil. Təsirsiz feilli cümlələr "oluş" və "kılış" cümlələrinə aid edildiyi üçün onsuzda tamamlıq tələb etmirlər. L.Karahan qeyd edir ki, "yükleme hali" yəni təsirlik hal şəkilçisi qəbul etməyən tamamlıq "belirtisiz nesne"dir (12, s. 26). Bəzən belirtisiz nesne mənasına gorə belirtili nesneni işarə edə bilər. Məsələn:

"Beş mumluk petrol lambası ışığında Battal Gazi okuyordu."

Nümunədəki "Battal gazi" belirtisiz nesne olsa da əslində belirtili nesneni işarə edir. Belirtisiz nesne həmişə xəbərin yanında yer alır. Bu cür tamamlıqlarla xəbər arasında bir əlaqə vardır. Buna görə də xəbərlə (yüklem) belirtisiz nesne arasına "da/de", "dahi", "bile" kimi qüvvətləndirmə ədatları və sual ədatından başqa heç nə girə bilməz:

"Senelerden beri leylek (bile,dahi) görmüyordum."

"Senelerden beri leylek de mi görmüyordun?"

2. Azərbaycan və türk dilçiliyində zərfliyin (zarf tümleci) öyrənilməsi

Türkcədəki "zarf" adlandırılan nitq hissəsinin belə özündə hansı xüsusiyyətləri ehtiva etməsi mübahisəlidir. Bu fikri belə izah edə bilərik. Muharrem Erginə görə zərflər sifətlərin,feilin anlamını dəyişdirən isimlərə verilən addır. Yəni zərflərin demək olar ki, hamısı isimlərdən ibarətdir. Dilçi isimin 9 halını izah edərkən zərf bildiyimiz sözləri ismin "direktif" halına aid edərək onları isimlərə aid etmişdir. Eyni zamanda Muharrem Ergin fikrini bu şəkildə izah edir ki, zərflər zaman, yer, miqdar bildirən isimlərdir.Tək başına sifət olmadığı kimi tək başına zərf də yoxdur. Sifətlər ismi təyin etdiyi kimi bu sözlər də feili izah edərək zərflik funksiyasını üzərinə almış olur. Doğan Aksan zərflərin feil, məsdər, feili sifət, feili bağlama və sifəti təyin edən, lakin isimdən və sifətdən fərqli düşünülməməsi lazım gələn sözlər olduğunu qeyd edir. Dilçiyə görə cümlədə bu sözlər sadəcə feili izah etdikləri üçün zərflik statusunu üstlənə bilir. Kaya Bilgegil, Hamza Zülfikar, Tuncer Gülensoy, Kemal Demiray və başqaları da zərflik anlayışını cümlə daxilində izah etməkdədirlər. Hətta mənbələrdə qeyd edilir ki, 1930-cu illərin məktəb dərsliklərində belə "zarf" bir termin və ya kəlmə çeşidi olaraq deyil, xəbəri tamamlayan ünsür olaraq qeyd edilmişdir (19, s. 48). Bütün qrammatika əsərlərində zərf cümlə daxilindəki roluna görə izah edilir. Burdan da zərfliklərin ayrıca zərf ola bilməyəcəyi nəticəsi çıxır. Tahsin Banguoğlu zərfləri sifətlərin feillərin və özündən olan sözlərin yəni başqa zərflərin önünə gələrək onları kılış və oluş baxımından izah edən sözlərə deyildiyini qeyd edərək onları "adverbe" adandırıb (3, s. 98).

Zərflərin çeşidlərini qeyd edərkən müxtəlif fikirlərlə qarşılaşırıq. Bəzi mənbələrdə zərfin dörd, bəzilərində beş,bəzilərində isə yeddi növü olduğu deyilir.Əsasən, feilin zamanını bildirən zərflərə "zaman zarfı", feilin tərzini bldirənlərə "durum zarfı", istiqamət və ya yer bildirənlərə "yön zarfı", feilin, başqa zərfin və sifətin miqdarını bildirən zərflərə "miktar zarfı", hərəkətin yönünü, zamanını və s. Soruşan zərflərə isə "soru zarfı" deyilir.

Türk qrammatikasında zərfin bir nitq hissəsi kimi var olması, yoxsa cümlə üzvü kimi olması indiyə kimi müzakirə obyektidir. Bu anlaşılmazlıqlardan dolayı "zarf tümleci" anlayışı meydana gəlmişdir. Dilçilərin bəziləri zərfi bir nitq hissəsi kimi sayaraq onun cümlədəki təzahürünün məhz "zarf tümleci" olduğunu bildirdikləri halda, bəziləri ikisinin də eyni şey olduğunu qeyd edir. İsmet Cemiloğlu zərflərlə bağlı qeyd edir ki, böyük anlaşılmazlıqlardan biri yer tamlayıcısı ilə zərfin bir biri ilə səhv salınmasıdır. Bu da dilçilikdə fərqli qütblərin əmələ gəlməsinə səbər olur. Nümunə olaraq: "Gönülden alkışlıyoruz", "Sıcak günlerde yaylaya gideriz." Cümlələrini gətirir. Bu cümlələrdə "gönülden" və "sıcak günlerde" ifadələrinin yer tamlayıcısı yoxsa zərflik qəbul edilməsi müzakirə edilməkdədir. Belə ki,aralarında məna və vəzifə baxımından bir yaxınlıq olmayan bütün sözləri, söz qruplarını bir termin altında toplamaq pedaqoji baxımdan mümkün

deyil. Görünür ki, dilçilər bunların hamısına birdən "belirteç" deyərək problemi çözməyə çalışmışlar.

"Belirteç tümleci" anlayışı da burdan əmələ gəlmişdir. Tədqiqatçıların əksəriyyəti zərflərə isim və ya ad bildirən söz deyirlər. Lakin feilin tərzini, zamanını və s. Söz birləşməsi bildirirsə o zaman onlara isim deyilə bilmədiyi üçün "tümleç" və ya "tamlama" meydana gəlir. Tamlamalar Türk qrammatikasında söz birləşmələri olaraq bilinsə də, onların növləri zərflərin növlərinə uyğun gəlir. Tamlamaların əsas çeşidləri bunlardır:

- Yer tamlayıcısı. Bu ifadələr xəbərin olduğu və ya yönəldiyi yeri,istiqaməti bildirir. Məsələn:

  "Pek yakınlarda(yt) bir araba geçti."

  "Köyden gelen akrabaya (yt) baktı ."

Cümlələrdə "yakınlarda" sözü məkan, "akrabaya" isə istiqamət bildirdiyi üçün yer tamlayıcısıdır.

- Tarz tamlayıcısı. Feilin tərzini və ya durumunu bildirən tamlayıcı tipidir:

  "Ağır-ağır(tarz t) çıkacaksın bu merdivenlerden."

  Bu nümunədə "Çıkmak" feilinin tərzini bildirir.
- Zaman tamlayıcısı. Hərəkətin vaxtını, zamanını bildirən söz və söz qrupları bu bölməyə aid edilir. Məsələn:

  "Eskiden, (zaman t) bayramınız kutlu olsun derlerdi."

  "Demir tavında(zaman t) dövülür."
- Süre tamlayıcısı. Yüklemde bildirilən hərəkətin nə qədər davam etdiyini bildirən üzvə "süre tamlayıcısı" deyilir:

  "Kurduğun devlet asrlarca(süre t) muzaffer yaşadı."

  "Çıkıp biraz(süre t) dolaşayım dedim."
- Yön tamlayıcısı tümleci. Yer tamlayıcılarına bənzəyərək edilən hərəkətin yönünü, istiqamətini bildirirlər.Yer tamlayıcısında ciddi fərqləri yoxdur. Məsələn:

  "Denizlerden dağlara doğru (yön t) uzanan ince bir yol vardı."

  Bu tip ifadələr əsasən, istiqamət bildirən qoşmalarla işlənirlər.
- Sebep tamlayıcısı. Xəbərdə edilən hərəkətin edilmə səbəbini açıqlayan tamlamalara "sebep tamlayıcıları" deyilir:

  "Geç kaldığım için (sebep t) toplantıya katılamadım."

  "sifat-fiil+için" səbəb zərfliyi yaradır.
- Amaç tamlayıcısı. Buna " maqsad tamlayıcısı" da deyilir. Hərəkətin hansı məqsədlə edildiyini göstərir:

  "Kitap okunmak (amaç t) için alınır."

  "Uyu demeye(amaç t) geldim."

  "sifat-fiil +mak/mek" birləşməsi varsa bu məqsəd zərfliyidir.

- Araç tamlayıcısı. Qoşmalarla düzəlir. “isim+ile” birləşməsi ilə düzələn bu tamlamalar hərəkətin kim və ya nə vasitəsilə edildiyini göstərir. Muharrem Erginə görə bu situasiya isimlərlə daha çox bağlı oldugu üçün ismin “instrumental” halına aid edilməlidir:

“Onu gözlerimle (araç t) gördüm.”

- Miktar tamlayıcısı. Hərəkətin miqdarını və dərəcəsini bildirirlər:

“Hastalandığını duyunca o kadar(miktar t) üzüldüm ki anlatamam.”

“Bu gün başım çok(miktar) ağrıyor.”

Bu tamlayıcılar saylar vasitəsilə yaranır. Bu saylar isimlərə aid olduğu zaman “Sıfat tamlaması” feilə aid olduğu zaman “miktar tamlayıcısı” yaradır.

- Şart tamlayıcısı. Hərəkətin edilməsi üçün lazım olan şərti bildirən ifadələrdir.”sa/se” şəkilçisi ilə düzəlir.

  “Rabbim isterse (Şart) sular büklüm-büklüm burulur.”

  Əksər vaxtlarda “eğer” hissəciyi vasitəsilə ifadə edilir:

  “Eğer kadın yıkılırsa beşeriyyet sefil olur.”

Yuxarıda qeyd edilənlərin böyük əksəriyyəti dilimizdə olan zərfliklərin növləridir. Əlavə olaraq Azərbaycan dilindəki ehtimal, şübhə, təsdiq və s.bildirən modal sözləri ayrı-ayrı “ihtimal” “durum” “beraberlik” və s. Adı altında qruplaşdıranlar da vardır. Son olaraq Türk dilində cümlə üzvlərinin bölgüsündən çıxarılan nəticəni diqqətə çatdıraq (8, s. 102).

Türk qrammatikasında istər morfologiyada istərsə də sintaksisdə termin probleminin olduğunu bilirik. Bunun səbəbləri müxtəlifdir. 1930-cu illərə qədər Türk dili daha çox ərəb-fars qrammatikasına uyğun izah edilsə də, 30-cu illərdən sonra Türk dilinə alman, fransız və digər Avropa dillərinin təsir etməsi, müasir dövr dilçilərinin də bu cərəyana uyğun qrammatikanı izah etməsi fikir ayrılıqlarına gətirib çıxaran birinci səbəb kimi göstərilə bilər. Bundan əlavə müasir türkcənin təhsil səviyyəsinə görə də fərqli izah edilməsi göz önündədir. Yəni ibtidai və orta məktəb səviyyəsində sintaksis ayrı, ali məktəb səviyyəsində ayrı, akademik səviyyədə isə ayrı göstərilir.

NƏTICƏ

Araşdırmalardan bele nəticə çıxır ki, yüklem, özne və nesne adlanan ünsürlərdə ciddi problemlər olmasa da, dolaylı tümleç, düz tümleç, belirteç tümleci kimi ünsürlərdə problemlər vardır. Azərbaycan dilindən fərqli əsas xüsusiyyətləri 2 qrupda göstərə bilərik:

- “Təyin”in bir cümlə üzvü kimi olmaması. Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alanda görünür ki, Türk dilində “tamlama” anlayışı çox geniş ifadələri özündə ehtiva edir. Buna görə də sifətin ismi təyin edərkən yaratdığı “sıfat tamlaması” tək cümlə üzvü kimi götürülməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

- Köməkçi nitq hissələrinin cümlə üzvü olması məsələsi. Bu mövzuda Leyla Karahan və Muharrem Ergin bu köməkçi nitq hissələrindən bağlayıcılara və ədatlara “cümle dışı unsur” deməsi,

lakin eyni zamanda modal söz, qoşma və nidaların “ünlem tamlayıcısı”, ”ilgeç tamlayıcısı” kimi adlandırılaraq leksik mənaları varmış kimi cümlə üzvlərinə aid edilməsi böyük sual doğuran və Azərbaycan dilindən fərqli olan bir situasiyadır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev, Ə. və b. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb.
2. Abdullayev, K. (1998). Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif.
3. Banguoğlu, T. (1998). Türkçenin Grameri. Ankara: TDK yayınları.
4. Bilgegil, M. K. (1982).Türkçe Dil Bilgisi. İstanbul: Dergah yayınları.
5. Cemiloğlu, İ. (1994). 14. Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiya Nüshası Üzerinde Sentaks incelemesi. Ankara: TDK yayınları.
6. Dizdaroğlu, H. (1976).Tümcebilgisi. Ankara: TDK yayınları.
7. Ediskun, H. (1999). Türk Dilbilgisi. İstanbu: Remzi Kitabevi.
8. Ergin, M. (1993). Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Bayrak yayınları.
9. Gencan, T. N. (1968). “Edatlar ve Edat Tümleçleri”, Türk Dili, XVII. C., say 198, Mart, s. 680-684.
10. Gencan, T. N. (2001). Dilbilgisi. Ankara: Ayraç yayınları.
11. Xəlilov, B. (2017). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Adiloğlu.
12. Karahan, L. (1999). Türkçede Söz Dizimi. Ankara: Akçağ yayınları.
13. Kazımov, Q. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil.
14. Korkmaz, Z. (2003). Türkiye Türkçesi Grameri. Ankara: TDK yayınları.
15. Musayev, M. (2010). Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı: Kitab aləmi.
16. Rəsulov, Ə. Rüstəmov R. (2007). Türk dili. Bakı: Bakı Universiteti.
17. Seyidov, Y. Mərdanova S. (2008). Azərbaycan dilçiliyində qrammatika problemləri. Bakı: BDU.
18. Şimşek, R. (1987). Türkçe Sözdizimi. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi.
19. Zülfikar, H. (1995). “Özne Türleri ve Bunların Adlandırılışı” // Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı (22-23 Ekim 1993). Ankara: TDK yayınları, s. 43-51.

The image of Nizami in Khalijan Bekkhoji's poem "Afagname"
(Xalijan Bekxojinin "Afaqnamə" poemasında Nizami obrazı)

Elman Guliyev
Professor of ASPU, Head of "Turkish Studies" section

ABSTRACT

Kazakhs, who have had a new type of written literature for the last two hundred years since the beginning of the 19th century, have established themselves in the arena of all-Turkic culture, crossing the borders of Kazakh literature with great examples of literature formed by men of art, such as Abay Kunanbayev, Jokan Valikhanov, Jambul Jabayev, Sabit Dopentayev, Saken Seyfullin, Sabit Mukanov, Mukagali Magotayev, Mukhtar Auezov, Khalijan Bekkhojin, Oljas Suleymenov and others and have been able to occupy one of the important places in this arena. A prominent representative of modern Kazakh literature, the famous poet, playwright and translator Khalijan Bekkhoji (1913-1990), who has a great creative heritage, occupies a special place in this list.

The historical poem of Khalijan Bekhoja "Afagname" (1970), written in honor of Nizami Ganjavi's wife Afag, who played an important role in the development of Azerbaijani-Turkish culture, as well as Middle Eastern literature, is a reflection of the life and work of Nizami Ganjavi. This is important in terms of evaluating, promoting and celebrating his work.

In the poem "Afagname", the author's sympathy and love for Nizami Ganjavi are endless. For this reason, the author places Nizami, whom he considers "the sultan of the poetic kingdom", not in local, but on a global scale.

Khalijan Bekhojin in his poem "Afagname" prefers to approach problems in the context of personality and environment, artist and time, in order to fully reflect the image of Nizami. The work mentions the place of Nizami's birth, environment, parents, education, meetings with rulers, some excerpts from his works, marriage, his son Muhammad, his wife Afak and others. The presence of various information about him indicates that the poet was well acquainted with the life and work of Nizami Ganjavi. For this reason, the author approached the issues in a complex way and managed to create a holistic image of Nizami.

In conclusion, although Khalijan Bekkhoji's poem "Afagname" was written in honor of the genius Nizami's wife Afaq, due to the great love and attention to Nizami's literary heritage, Nizami's personality, the work has a very high Nizaminama character. In this sense, Nizami's poem "Afagname", which depicts himself and his words, is important in modern Kazakh literature as an example of deep respect and reverence for the personality, art and creative traditions of Azerbaijani literature, as well as the genius of Middle Eastern culture Nizami Ganjavi.

Key words: Nizami, Khalijan Bekkhojin, Kazakh literature, Afag, Akhsitan, Simnar

XÜLASƏ

XIX əsrin əvvəllərindən başalayaraq yeni tipli yazılı ədəbiyyata sahiblənən qazaxlar son iki yüz ildə Abay Kunanbayev, Cokan Vəlixanov, Cambul Cabayev, Sabit Dopentayev, Səkən Seyfullin, Sabit Mukanov, Mukaqali Maqotayev, Muxtar Auezov, Xalijan Bekxojin, Oljas Süleymenov və s. sənət adamlarının formalaşdırdıqları böyük ədəbiyyat nümunələri ilə qazax ədəbi sərhədlərini aşaraq ümumtürk mədəniyyəti arenasında özlərini təsdiqləmiş və bu arenada əhəmiyyətli yerlərdən birini tuta bilmişlər. Bu sırada böyük yaradıcılıq irsinə sahib olan, müasir qazax ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, tanınmış şair, dramaturq, tərcüməçi Xalijan Bekxojinin (1913-1990) xüsusi yeri vardır

Xalijan Bekxojinin Azərbaycan-türk mədəniyyətinin, eləcə də Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamış Nizami Gəncəvinin həyat yoldaşı Afaqın şərəfinə yazmış olduğu "Afaqnamə" (1970) tarixi poeması türk milli- mədəni tarixinə münasibət tipində klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığının dəyərləndirilməsi, təbliği və tərənnümü baxımından əhəmiyyətlidir

"Afaqnamə" poemasında Nizami Gəncəviyə müəllifin rəğbət və məhəbbəti sonsuz dərəcədədir. Bu səbəbdəndir ki, müəllif əsərdə "şeir mülkünün sultanı" hesab etdiyi Nizamiyə məhəlli deyil, qlobal müstəvidə yer verir

Xalijan Bekxojin "Afaqnamə" poemasında Nizami obrazını hərtərəfli əks etdirmək üçün məsələlərə şəxsiyyət və mühit, sənətkar və zaman kontekstində yanaşmağa üstünlük verir. Əsərdə Nizaminin doğulduğu yer, yaşadığı mühit, valideynləri, təhsili, hökmdarlarla görüşləri, əsərlərindən bəzi fraqmentlər, ailə qurması, oğlu Məhəmməd, həyat yoldaşı Afaq və s. haqqında müxtəlif xarakterli məlumatların yer alması şairin Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığına kifayət qədər bələd olmasından xəbər verir. Bu səbəbdən müəllif əsərdə məsələlərə kompleks yanaşmış və Nizaminin bütöv obrazını yarada bilmişdir.

Nəticə etibarilə deməliyik ki, Xalijan Bekxojinin "Afaqnamə" poeması dahi Nizaminin həyat yoldaşı Afaqın şərəfinə yazılsa da, Nizami ədəbi irsinə, Nizami şəxsiyyətinə böyük sevgi və diqqətin olması səbəbindən əsərin Nizaminamə səciyyəsi xeyli yüksəkdir. Bu mənada Nizaminin özünün və sözünün obrazlaşdırıldığı "Afaqnamə" poeması müasir qazax ədəbiyyatında Azərbaycan ədəbiyyatının, eləcə də Yaxın və Orta Şərq mədəniyyətinin dahisi Nizami Gəncəvinin şəxsiyyətinə, sənətinə, yaradıcılıq ənənələrinə dərin hörmət və ehtiramın nümunəsi kimi əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: Nizami, Xalijan Bekxojin, qazax ədəbiyyatı, Afaq, Axsitan, Simnar

Müxtəlifsistemli dillərdə xəbərlik kateqoriyasının öyrənilməsi və təsnifatı.

Fəhminə İsmayilova
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Doktorant.
https://orcid.org/0000-0001-6709-2446

ABSTARKT

Müxtəlifsistemli dillərin qarşılıqlı əlaqələri və kommunikasiya problemləri, dillərin inkişafının linqvistik və sosiolinqivistik aspektləri mütəmadi olaraq dilçilərin diqqət mərkəzindədir. Müqayisəli-tutuşdurma metodu ilə aparılan tədqiqatların intensiv inkişafının başlıca səbəbi xarici dillərə göstərilən böyük maraqdır.

Cümlənin sintaktik strukturunda və semantikasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən predikativliyin tədqiqi məsələləri həmişə dilçilərin diqqət mərkəzində olub. Amma müxtəlifsistemli dillərdə xəbərlik kateqoriyası haqqında dilçilər arasında müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Müxtəlif dillərdə xəbərlik kateqoriyasının tədqiqi onun fərqli aspektlərdən – forma və məna xüsusiyyətlərinin, həmçinin ümumilikdə təsnifatının öyrənilməsinə imkan yaradır. Müxtəlif sistemə malik dil materialları əsasında tədqiqi nəzərdə tutulan xəbərlik kateqoriyası xəbərin ifadə vasitələrinin öyrənilməsi, həmin dillərin daxili xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasında mühüm rol oynayır. Məqalədə xəbərlik kateqoriyasının struktur-semantik və funksional xüsusiyyətlərinin, o cümlədən leksik vahidlərin və morfoloji göstəricilərin dildə və nitqdə nə şəkildə əlaqələndirilməsi problemləri aydınlaşdırılmışdır. Müxtəlif dillərdə cümlə quruluşunun əsasını təşkil edən xəbərin necə ifadə olunması və nitqdə əlaqələndirmə prosesini hansı vasitələrlə yerinə yetirməsi mövzunun geniş şəkildə şərhini təmin edən amillərdəndir. Xəbərin təsvir vasitələrinin müxtəlifliyinin ayrı-ayrı dillərdə nitq prosesinə qatdığı rəngarənglik məqalədə maraqlı cəhətləri ortaya çıxarmışdır.

İngilis dilində cüttərkibli cümlələrdə predikativlik kateqoriyasının daşıyıcısı şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişən feldir. Məhz o, cümlənin ifadə olunmasında modallığı, hadisənin baş verdiyi zamana münasibətini və arqument-predikat münasibətində icraçı şəxsi müəyyən edir. Məsələn, **The student reads a book.**

Azərbaycan dilində işlənən hər bir cümlənin özəyini əsasən subyekt – predikat münasibəti təşkil edir ki, bu da öz ifadəsini mübtəda ilə xəbərin əlaqəsində tapır. Cümlələrin əmələ gəlməsindəki qaydalar hər bir dilin öz daxili inkişaf qanunlarına əsaslanır. Bu qaydalar dilin bütün tarixi boyu davam edir və çox yavaş dəyişir. Azərbaycan dilində xəbərlik kateqoriyasının tədqiqat tarixini cümlənin tədqiqat tarixi ilə əlaqələndirmək daha düzgün olardı. Y.Seyidov cümlənin varlığını onun predikativlik əlamətinə malik olması ilə əlaqələndirərək yazır ki, predikativlik hər bir sözün və ya sözlərin varlıq haqqında müəyyən məlumat vermək qabiliyyəti ilə ölçülür. Burada bir şey ya təsdiq, ya inkar edilir; ona münasibət bildirilir; müəyyən hadisə haqqında məlumat vermək və ya məlumat almaq və s. nəzərdə tutulur. Ünsiyyət prosesində danışanın real gerçəkliyə münasibəti

predikativlikdə öz əksini tapır. Məsələn, “Əlaçı tələbə mövzunu yaxşı şərh etdi.” Cümləsində müəyyən bir məlumat verilir, tələbənin mövzu haqqında bilikli olması təsdiqlənir.

Açar sözlər: dil, müxtəlif sistemli dillər, təsnifat, xəbərlik

Ümumtürk yazı dilinin formalaşması dövrləri
(Periods of formation of the all-Turkic written language)

Əlvan CƏFƏROV
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Elmi-Tədqiqat Mərkəzi

XÜLASƏ

Azərbaycan və Şərqi Anadolu Oğuz türklərinin qərb qanadını təşkil edir. Oğuzlar qədim türk (Göktürk) və Uyğur siyasi və etnik ənənəsinin əsas təmsilçisi olmuşlar və tarix səhnəsində dəfələrlə görünmüşlər. Bunu bir çox tədqiqatlarda görmək mümkündür. Türk dilinin tarixi bölgüsü haqqında çox fərziyyələr olmuşdur. Türk dillərinin ləhcələrində aparılan yeni araşdırmalara əsaslanaraq ümumtürk dilinin bu mərhələlərini şəkildə qeyd etməyi məqsədəuyğun hesab etdik: **Qədim dövr türk dili** – bizim eranın VI əsrindən XII əsrinə qədərki dövr. Türkiyə və Azərbaycanda aparılan son araşdırmalara əsasən qeyd edə bilərik ki, bu mərhələ bizim eranın VI əsrindən başlayaraq XIII əsrinə qadərki dövrü əhatə edir. Bu dövrləri Göytürk, Uyğur və Qaraxanlı mənbələrinə əsaslanaraq qeyd edirik. Onu da qeyd edək ki. Qədim dövr türk dili mərhələsinin son əsrlərini, yəni XI-XII əsrlərini Türk dünyasının dil tarixində İntibah-Renosans dövrü də adlandıra bilərik və bu dövrü Ümumtürk dilinin ən yüksək zirvəsi hesab etmək olar. **Orta dövr türk dili –** XIII əsrdən XV əsrə qədərki dövr. **Yeni dövr türk dili** – XVI əsrdən XX əsrin əvvəllərinə (1918-23-cü illərə) qədərki dövr. **Ən yeni dövr türk dili** – XX əsrin əvvəllərindən (1918-23-cü illərdən) XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərinə qədərki dövr. **Müasir dövr türk dili** – XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən bu günə qədərki dövr. Mahmud Kaşğarinin də "Türk dili" adlandırdığı, "Hakaniye türkcəsi" və yaxud, başqa əsərlərdə "Kaşğar dili", "Kaşğar türkcəsi" adı ilə adlanan bu dil ilk Türk yazı dili hesab edilir. XIII əsrə qədər türklər qarışıq və köçəri halında yaşadıqları üçün cəhətlərə bölmək mümkün olmur, lakin türklərin artıq qalıcı dövlətlər qurduğuna görə köçlərin arası səngiməyə başlayır və əhali yurdlarında möhkəmlənir. Bununla da Türk yazı dilinin cəhətləri yaranmağa başlayır və biz bunu iki qola ayırırıq. Şimal-Şərq türkcəsi və Qərb türkcəsi.

Açar sözlər: Türk dilləri, yazı dilləri, Kaşğar dili, Hakaniye türkcəsi

ABSTRACT

The Oghuz were the main representatives of the ancient Turkic (Göktürk) and Uyghur political and ethnic traditions and have appeared on the stage of history many times. This is possible to see in many studies. There have been many hypotheses about the historical division of the Turkish language. Based on new research in the dialects of the Turkic languages, we considered it expedient to illustrate these stages of the all-Turkic language: **Ancient Turkic language** - the period from the VI century to the XII century AD. According to recent research in Turkey and Azerbaijan, this period covers the period from the 6th century AD to the 13th century AD. We celebrate these periods based on Goyturk, Uyghur and Garakhanli sources. Note that. **The last centuries of the ancient Turkic period,** ie the XI-XII centuries, can also be called the Renaissance period in the language history of the Turkic world, and this period can be considered the highest peak of the All-Turkic language. **Middle Turkic language** - the period from the XIII century to the XV century. **New period Turkish language** - the period from the XVI century to the beginning of the XX century (1918-23). **The most recent period is the Turkish language** - the period from the early twentieth century (1918-23) to the early 90s of the twentieth century. **Modern Turkish language** - the period from the early 90s of the XX century to the present day. This language, which Mahmud

Kashgari also called "Turkish language", "Hakaniye Turkic" or in other works called "Kashgar language", "Kashgar Turkic" is considered to be the first Turkish written language. Until the 13th century, it was not possible to divide the Turks because they lived in a mixed and nomadic state, but as the Turks had already established permanent states, the migration began to slow down and the population became stronger in their homes. Thus, the features of the Turkish written language begin to emerge, and we divide it into two branches. Northeast Turkish and Western Turkish.

Keywords: Turkish languages, written languages, Kashgar language, Hakaniye Turkish

GİRİŞ

Bildiyimiz kimi, Türk yazı dilinin məlum olan ilk nümunələri Orxon-Yenisey abidələridir. Amma bu mətnlər şübhəsiz ki, Türk yazı dilinin ilk nümunələri sayıla bilməz. Çünki Orxon-Yenisey abidələrindəki dil yeni təşəkkül etmiş bir yazı dili kimi deyil, çox işlənmiş bir yazı dili olaraq qarşımıza çıxır. Bu baxımdan da, Türk yazı dilinin başlanğıcını bu ilk mətnlərdən çox-çox daha əvvəllərə aparmaq lazımdır. Türk yazı dilinin VI əsrdən sonrakı inkişafı ilə müqayisə edilərək bir fərziyyə yürüdülərsə, Orxon-Yenisey abidələrindəki yazı dilində ən azı bir neçə əsrlik bir inkişaf olduğunu asanlıqla deyə bilərik. Buna görə də, Türk yazı dilinin başlanğıcını bizim eranın ilk əsrlərinə, ən azı Orxon-Yenisey abidələrindən bir neçə yüz il əvvələ aparmaq doğru olardı. Lakin Orxon-Yenisey abidələrindən daha əvvələ aid olan bir mətn bizə gəlib çıxmadığı üçün bu yazı dilini ancaq altıncı əsrdən etibarən görə bilirik. Beləliklə, bizim eranın ilk əsrlərindən başladığını qəbul etdiyimiz və ilk məlum mətnləri isə altıncı əsrə aid olan bu yazı dili XII-XIII əsrə qədər gəlib çıxmış və bu dövr Türk yazı dilinin ilk mərhələsi hesab olunmuşdur. Bu əsrlərdə yazı dili üç mənbəyə ayrılır:

a) Göytürk mətnləri: VI əsrdə Göytürk abidələrindəki daşların üzərinə yazıların yazılması fərziyyəsi elm aləminə məlumdur. Kül Tikin, Bilgə Kağan və Tonyukukun adına yazılmış və dikəldilmiş daşlar Orxon abidələri adı ilə məlumdur. Üzərində böyük mətnlər yazılan bu daşlar: "*Çoyrın, Hoytu Tamir, Nalayha, Talas, Hangiday, Altun Tamgan Tarkan, Mahan Kağan"* və sairə adlanır. [5]

b) Uyğur mətnləri: Göytürk dövləti dağıldıqdan sonra Uyğurların tarix səhnəsində görünmələri özlərinin buddizm dinini də önə gətirirlər və Mani və Brahman yazıları bu zamanlar önə çıxmağa başlayır. Şərqi Türkistanda qazıntılar zamanı aşkar edilən yüzlərlə əsər məlum olmuşdur. Bunların çoxu dini fəlsəfi məzmun daşısa da, tibb, falçılıq, astronomiya və şeirlər də vardır. Məsələn, *Sekiz Yükmek (Səkkiz toplu), Altun Yaruk (Altın İşıq), Irk Bitig (Fal kitabı)* və sairə. [2]

c) Qaraxanlı mətnləri: Qaraxanlı Dövləti, 840 - 1212-ci illərdə Orta Asiya və bu günkü Şərqi Türküstan torpaqlarında hökm sürmüş bir Türk dövləti olmuşdur. [6]

Bu dövrdə də yazıya alınmış mətnlər "Qaraxanlı mətnləri" adı ilə adlanır. Bu mətnlərdən Yusif Xas Hacib Balasaqunlunun 1069-cu ildə qələmə aldığı Qutadqu-bilik, Mahmud Kaşğarinin 1072-1077-ci illərdə yazdığı "Divani lüğət-it-türk", XII əsr şairlərindən Əhməd Yügnəkin "Atabətül-həqaiq", Hoca Əhməd Yesevinin "Divani Hikmət" əsərlərini göstərə bilərik. Qaraxanlı mətnləri şəhər mədəniyyətinə aid ilk İslami əsərlərdən olub Ərəb əlifbasıyla kitab şəklində yazılmışdır. Bu əsərlər dil və mədəniyyət tarixinə aid ən qiymətli əsərlərdir.

Bu ilk yazı dili dövrü eyni zamanda ümumi bir yazı dili dövrüdür. Başqa cür desək, bu yazı dili bütün türk dillərinin yeganə yazı dili kimi qəbul edilmişdir. Orta Asiyada geniş bir ərazini əhatə edən türk dünyası əsrlər boyu həmin yazı dili ilə oxuyub-yazmışdır. Həmin dövrdən qalan əsərlərdə kiçik fərqlər ərazi və vaxt fərqlərindən irəli gələn normal fərqlərdir və tək bir yazı dilinin sərhədlərini aşacaq təsirdə deyildir.

Mahmud Kaşğarlının ən çox bəyəndiyi və müqayisələr apararkən "Türk dili" adlandırdığı, "Hakaniye türkcəsi" və yaxud, başqa əsərlərdə "Kaşğar dili", "Kaşğar türkcəsi" adı ilə adlanan bu dil ilk Türk yazı dilidir. Bu yazı dili dövründən gələn əsərlərin böyük bir hissəsi Uyğur yazısı ilə yazılmış olduğu üçün bu dövrə "Uyğur dövrü", bu yazı dilinə də Uyğur dili deyilmişdir. Ancaq Türk dillərinin tədrisində Müasir Türkiyə türkcəsinin ilk dövrü üçün bu gün ən uyğun ad olaraq "Qədim Türkcə" adı istifadə edilir. Türk dilinin ondan sonrakı müxtəlif inkişaflarının mənbəyi kimi də həmişə bu mərhələyə qeyd edilir. Bu gün geniş ərazilərdə başqa qollara ayrılmış olan Türk dilinin bütün formalarının kökü bu mərhələ ilə, bir sözlə, Türk dilinin bütün quruluşu bu dövr ilə izah edilir. Bu dövr Türk dilinin ana Türkcə dövrü, əsas dövrü, qədim dövrüdür. Buna görə də bu dövrü "Qədim Türkcə" adlandırmaq çox düzgündür.

Qədim Türkcədən sonrakı dövrə gəlincə, bu dövrdə Türk dili qarşıya bir çox yazı dili ilə çıxır. Qədim Türkcənin sonlarında Orta Asiyadakı Türklük aləminin parçalanaraq böyük kütlələr halında Xəzər dənizinin cənub və şimalından şimala və qərbə yayılması, yeni mədəniyyət mərkəzlərini meydana gətirmişdir. İslam mədəniyyətinin Türklər arasında getdikcə qüvvətli bir şəkildə yayılması yeni məfhumlarla bərabər yeni bir yazını da qəbul etdirmişdir. Bu kimi müxtəlif xarici səbəblərlə bərabər Türkcənin içində bir müddətdən bəri özünü hiss etdirən təbii hadisələr nəticəsində ortaya çıxan böyük dəyişikliklər yazı dili birliyini parçalayaraq Qədim Türkcənin ömrünü tamamlamışdır. Bundan başqa ayrılan Türklük qollarının yeni mədəniyyət mərkəzləri ətrafında öz ləhcələrində duran yazı dilləri meydana gətirmələri bir çox yeni yazı dilinin doğulmasına və inkişafın başlanmasına səbəb olmuşdur. Türk yazı dili iki qola ayrılır.

XIII əsrə qədər türklər qarışıq və köçəri halında yaşadıqları üçün cəhətlərə bölmək o qədər də mümkün olmur, lakin türklərin artıq qalıcı dövlətlər qurduğuna görə köçlərin arası səngiməyə başlayır və əhali yurdlarında möhkəmlənir. Bununla da Türk yazı dilinin cəhətləri yaranmağa başlayır və iki qola ayrılır.

Beləliklə XII-XIII əsrdən sonra biri ***Şimal-Şərq türkcəsi,*** digəri isə ***Qərb türkcəsi*** olmaqla iki Türk yazı dili meydana gəlir.

Şimal-Şərq türkcəsi, XIII və XIV əsrlərdə bir müddət Qədim Türkcənin təbii və yeni bir davamı olaraq qədim və yeni arasında körpü vəzifəsi daşıyan bir keçid dövrü halında davam etmiş, sonra XV əsrdən etibarən ***Şimal türkcəsi*** və ***Şərq türkcəsi*** adı ilə iki yeni yazı dilləri kimi təqdim edilmişdir. Şimal türkcəsinə Qıpçaq Türkcəsi və Tatar Türkcələri də daxildir. daxildir.

Şərq türkcəsi isə Xarəzm-Qıpçaq Türkcəsinin bir davamı olaraq XV əsrdən etibarən XX əsrə qədər inkişaf edən Orta Asiya türklərinin yazı dilidir. Çağatayca da adlandırılan bu yazı dilini Əlişir

Nəvayi, Hüseyn Bayqara, Məhammməd Saleh, Əbülqazi Bahadır Xan kimi şair və yazıçılar təmsil etmişdir.

Qərb türkcəsi, bu yazı dili XII əsrin ikinci yarısı ilə XIII əsrin ilk yarısında təşəkkül tapdığı və XIII əsrin ikinci yarısından etibarən də mətnləri günümüzə qədər fasiləsiz bir şəkildə gəlib çıxan bir yazı dilidir. Bu istiqamətdə olan Türk dilinin tamamını Oğuz türklərinin dilinə aid edə bilərik. Oğuz Türklərinə Şimali və Cənubi Azərbaycan əhalisinin tam əksəriyyəti, Qərbi Azərbaycan əhalisinin tam əksəriyyəti, Türkiyə Cümhuriyyəti əhalisinin tam əksəriyyəti və İraq Türkmanları daxil edilir. Araşdırmalar zamanı biz Qərb türkcəsini də daxilən iki qola ayırırıq, yəni bura Qərb və Şərq türkcələri daxildir.

XIII əsrdən bu günə qədər Qərb Türklərinin yazı dili olaraq məlum olan Qərb türkcəsini daxili və xarici inkişaf və dəyişikliklər baxımından üç mərhələyə ayırmaq olar:

1. Qədim Anadolu Türkcəsi (XV əsrə qədərki türkcə)
2. Osmanlı türkcəsi (XV əsrin sonlarından XX əsrin 20-ci illərinə qədərki türkcə)
3. Türkiyə türkcəsi (XX əsrin 20-ci illərindən bu günə qədərki türkcə)

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan və Osmanlı yazı dillərinin arasında o qədər də böyük fərq olmadığı və eyni şivəyə, eyni ləhcəyə, yəni Oğuz şivəsinə aid olduğu üçün bu yazı dillərini tək bir yazı dilinin qardaş iki qolu adlandıra bilərik.

Azərbaycan torpaqlarında XV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların, XVI əsrdə də Səfəvi dövlətinin hakimiyyəti ilə Azərbaycan və Osmanlı yazı dilləri XVI əsrdə bir-birindən ayrılır. Buna görə də Qərb Türkcəsi aralarındakı çox kiçik fərqlərlə XVI əsrdən bu günümüzə qədər iki yazı dili halında gəlib çatmışdır. XX əsrdə bunlara Türkmən və Qaqauz dilləri də əlavə edilir.

Rəsmi şəkildə Azərbaycanda dil siyasətinin tarixinin XVI əsr Səfəvilər dövründən başlanıldığı bizə məlumdur. Yəni XVI əsrdə Şah İsmayıl Xətai hakimiyyətə gəldikdən sonra Türk dilini dövlət dili olaraq elan edir və bununla da Türk dili rəsmi dil olaraq fəaliyyətə başlayır. Bu dövrdə Səfəvilərin özlərinin də Türk, yəni bu imperiyanın özəyini təşkil edən tayfaların da tam əksəriyyətinin Oğuz-Türklərindən - ustaclı, türkman, şamlı, zülqədər, qacar, təkləli, əfşar, bayat və sairə tayfalardan ibarət olması Türk dilinin dövlət dilinə çevrilməsinə əsas verir.

XVI əsrdən başlayaraq Azərbaycanda dil siyasətinin və etnolinqvistikanın inkişafında bir neçə mərhələnin olduğunu qeyd edə bilərik.

I Mərhələ: XVI əsrdən XVIII əsrə qədərki dövr. Səfəvilər İmperiyasının fəaliyyət dövrü.

II Mərhələ: XIX əsrdən 1917-ci ilə qədərki dövr. Azərbaycanın Çar Rusiyasının tərkibində olduğu dövrlər.

III Mərhələ: 1918-1920-ci illər. Azərbaycanda Demokratik Cümhuriyyətin yarandığı və fəaliyyət göstərdiyi dövrlər.

IV Mərhələ: 1920-1991-ci illər. Azərbaycanın Sovet İttifaqının tərkibinə olduğu dövrlər.

V Mərhələ: 1991-ci ildən bu günə qədərki, Azərbaycanın ikinci dəfə dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonrakı dövr.

Qeyd edək ki, hazırda dünyada 50 milyona yaxın Azərbaycan türkü vardır. Respublikamızda isə Azərbaycan türkləri ilə yanaşı xeyli etnik qruplar: avarlar, ləzgilər, rutullar, saxurlar, xınalıqlar, buduqlar, udinlər, qrızlar, talışlar, tatlar, kürdlər, ruslar, gürcülər, ukrainlər, belaruslar və digər azsaylı xalqlar yaşayır. Respublikamızda bir neçə etnoqrafik qruplar da vardır ki, onların dilləri

Azərbaycan türkcəsidir. Bunlar padarlar, ayrımlar, şahsevənlər və sairədir. Tat, talış və kürdlərin dilləri – Avropa dil ailəsinin İran qoluna aiddir. Qafqazdilli xalqlar isə ləzgilər, avarlar, saxurlar, udinlər, buduqlar, qrızlar, xınalıqlar, yengiloylardır ki, bunlar da başlıca olaraq Azərbaycanın şimal-şərq və şimal-qərb rayonlarında məskunlaşmışlar.

Azərbaycanda etnolinqvistik proseslər

Respublikamızdakı etnolinqvistik prosəslərin inkişafını müəyyənləşdirən əsas amillərdən biri də ilk olaraq ölkənin Rusiya İmperiyası tərəfindən işğalmı göstərmək olar. Bolşevizmin işğalçılıq siyasətinin ideoloji əsasını ruslaşdırma istiqaməti təşkil edirdi. Rusiya imperiyasının dövlət orqanları sərt dövlət dili siyasətini həyata keçirirdilər. Bu siyasətin ən əsas istiqamətləri bir tərəfdən rus dilinin dövlət dili kimi zorla rus olmayan xalqlara qəbul etdirilməsi, digər tərəfdən da bu xalqların öz ana dillərinin inkişafında qarşılaşacaqları müxtəlif süni əngəllərin yaradılmasından ibarət idi. Xristian dövlətləri olan Gürcüstan və Ermənistanla müqayisədə ruslaşdırma Azərbaycanda, ümumiyyətlə Sovetlər birliyinin tərkibinə olan digər türkdilli xalqlar arasında çox kobud və amansızlıqla həyata keçirilirdi. Yəni, rusların gürcülər və ermənilərə nisbətən bütün türkdilli xalqlara münasibəti daha kəskin və qəddar idi. Sonralar da Sovet Rusiyasının bütün səylərinə baxmayaraq, Azərbaycan dilinin əsas inkişafının qarşısı alına bilmir. 1978-ci ilin 21 aprelində Azərbaycan SSR-də IX çağırışda Azərbaycanın əsas qanun layihəsi mərhum prezidentimiz Heydər Əliyevin qəti iradəsi nəticəsində qanuna salınır və Azərbaycan dili dövlət dili elan edilir.

Bu konstitusiya layihəsində Türkdilli xalqlara və türk soyuna mənsub olan Azərbaycan dilinə dövlət dili statusunun verilməsi Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin öz xalqı qarşısındakı tarixi xidmətlərinin davamı olmuşdur. Bununla da böyük Türk oğlu Türkün türkçülüyümüzü qürurla, vüqarla davam etdirməsinə və gələcəkdə yaranacaq müstəqil dövlətimizin milli atributlarından birinin məharətlə qorunub saxlanmasına səbəb olmuşdur.

Sovetlər İttifaqı dağıldıqdan sonra Azərbaycanda müstəqilliyin qorunub saxlanılması və möhkəmləndirilməsi ilə bərabər dil siyasətindəki əsas vəzifə də SSRİ-dən qalan dil problemlərinin qısa müddətdə aradan qaldırılması olur. 1992-ci ilin dekabr ayında AXC-Müsavat hökuməti "Dövlət dili haqqında" Qanunu "müzakirə" edərək səhvən Azərbaycan dövlət dilinin "Türk dili" olması barədə qərar qəbul edir. Sürətli şəkildə bütün ana dili dərs kitablarının adını "Türk dili" adlandıraraq çap etməyə başlayırlar. Lakin, Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra onun sədrliyi ilə 1995-ci ildə 33 nəfərdən ibarət komissiya yaradılır və komissiya Azərbaycan Respublikasının Əsas Qanununu hazırlayarkən Qanuna Azərbaycan dilinin dövlət dili olması ilə bağlı 21-ci maddəni də daxil edir. Bu barədə Mərhum Prezidentimiz Heydər Əliyev 31 oktyabr 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Əsas Qanunu haqqında yaradılan Komissiyasının iclasında söyləyir: "*...Bu maddə Moskvada çox böyük etiraza səbəb oldu. Belə izah edirdilər ki, başqa respublikalarda bu yoxdur, buna ehtiyac yoxdur... Ancaq o vaxt mən Sovetlər İttifaqının rəhbərliyi ilə, Kommunist Partiyasının rəhbərliyi ilə çox gərgin danışıqlar apardım. Sübut etməyə çalışdım ki, biz dövlət dilinin Azərbaycan dili olduğunu da öz Konstitusiyamıza yazmalıyıq və yazacağıq*" [4]

Bu Qanun layihəsi 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul olunur və 27 noyabr 1995-ci il tarixində qüvvəyə minir. Bununla da, dünyada artıq geniş şəkildə tanınmağa başlayan "Azərbaycan dili" anlayışı öz qanuni hüquqlarını bərpa edə bilir.

Dilimizə hər zaman xüsusi qayğıkeşliklə yanaşan, dilimizin ustad bilicisi Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev dövlət dilinin yeni inkişaf dönəmində yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq bununla bağlı bir neçə əmr və fərmanlar da imzalayır. Mərhum prezident, Ümummilli Lider Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, "*Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm*" Bütün bu fikirlərin, Heydər Əliyevin bütün siyasətinin, o cümlədən də dil siyasətinin davamçısı, ana dilimizə qayğının bariz nümunəsi olan İlham Əliyev cənabları da dil siyasətini yüksək səviyyədə həyata keçirməkdədir.

Türkiyədə etnolinqvistik proseslər

Türkiyədə dil siyasəti əsasən rəsmi şəkildə XIX əsrin əvvəllərindən pöhrələnməyə başlamışdır. Bu dövrə "Tanzimat dövrü" də deyilir.

Tənzimat (تنظيمات) Fərmanı, "Gülhane Hatt-ı Şerif-î", Türk tarixində qərbliləşmədə (yəni avropalılaşmada) ilk əsas addım olmuşdur. Bu fərman 1839-cu il noyabrın 3-də Sultan Əbdülməcid zamanında diplomat Mustafa Rəşid Paşa tərəfindən oxunmuşdur. Gülhanə Parkında oxunduğu üçün Gülhane Hatt-ı Şerif-i (Padişah Yazısı) və ya Tanzimat-ı Hayriye (Xeyirli tənzimləmələr) adı ilə də adlandırılmışdır.

Tənzimat, "tənzimləmələr, islahatlar" mənalarını verir. Avropa dillərində daha çox *"The Ottoman Reform"* yəni Osmanlı İslahatı adı ilə adlandırılmışdır. Tənzimat Dövrü 1876-cı ildə II Əbdülhəmidin taxta çıxması ilə sona çatmış hesab edilir. Bundan sonrakı dövr II Əbdülhəmid dövrü və yaxud təkdilliliyin qanuniləşməsi dövrü olaraq da adlanır və bu dövrdə Osmanlıda inteqrasiya siyasətində ciddi bir dəyişikliklər baş verir. Əbdülhəmid dini siyasi bir vasitə olaraq önə çəkərək, dil mübahisələrinə də yeni bir meyar qazandırır. O, dilin cəmiyyət üzərindəki təsirini dərk edir və onun mənfi cəhətlərindən biri də Ərəb dilinin ortaq dil ola biləcəyini arzulaması idi. Bununla əhali arasında inkişaf edən Türk milliliyinin özünü əvvəl dil milliliyi olaraq ifadə etməsini asanlaşdırır. Beləliklə də 1876-cı ildə Türkiyədə Milli dilin inkişafında Türkcənin "rəsmi dil" olaraq qəbul edilməsinin əhəmiyyəti çox böyük olur.

Daha sonra 1869-ci ildə çıxarılan Maarif-i Ümumiyə Nizamnaməsi, imperiya daxilindəki bütün ibtidai məktəblərdə Türk dilinin tədrisini məcburi edir. Sonra 1913-cü il Balkan müharibəsindən əldə edilən razılıqlar və 1913-1918-ci illər arasında dəyişən siyasi yeniliklər, türkçülüyün zəfəri olaraq xarakterizə edilir.

16 Mart 1923-cü ildə Mustafa Kamal Paşa Atatürk Adana şəhərinə səfəri zamanı adanalılara müraciət edərək ermənilər haqqında qəti fikirlər söyləyir və məmləkətin əsil sahibinin Türklər olduğunu qeyd edir: *"Ermənilərin bu möhtəşəm ölkədə heç bir haqqı yoxdur. Məmləkətiniz sizindir, Türklərindir. Bu məmləkət tarixən Türkün olmuş, indi də Türküdür və əbədiyyətə qədər Türkün olaraq qalacaqdır... bu bərəkətli yerlər qəti olaraq əsil Türk məmləkətidir"* [3, s.209] 17 fevral 1931-ci ildə təkrar olaraq "Adana Türk Ocağı"nı ziyarət edən Atatürk *"Türk demək, dil deməkdir"* kəlamlarını söyləmişdir. "Mədəni Bilgilər" kitabında *"Türk millətinin dili, Türkcədir. Türk dili dünyada ən gözəl, ən zəngin və ən asan söylənən bir dildir. Onun üçün, hər bir Türk öz dilini sevər və onu yüksəltmək üçün çalışar. Bir də Türk dili Türk milləti üçün müqəddəs bir xəzinədir. Çünki, Türk milləti keçirdiyi sonsuz hadisələr içində, əxlaqının, ənənələrinin, xatirələrinin, mənfəətlərinin, xülasə bu gün öz millətini inkişaf etdirən hər şeyi dili sayəsində qoruyub saxladığını görür. Türk dili, Türk millətinin qəlbidir, zihnidir"* [7, s.19] ifadələri ilə adətən Milli dili, dil milliliyini dəstəkləyir. Yenə Atatürk "*Türk millətindənəm deyən insanlar hər şeydən əvvəl və mütləq Türkcə danışmalıdır. Türkcə danışmayan bir insan Türk mədəniyyətinə, ictimaiyyətinə mənsubiyyətini iddia*

edərsə buna inanmaq doğru olmaz" deyə söyləmişdir. 1924-cü il konstitusiyasının ikinci maddəsində *"Türkiyə Dövlətinin dini, islamdır; Rəsmi dili, Türkcədir; Paytaxtı, Ankara şəhəridir"* [1, s.27] şəklində hazırlanmışdır.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, Türk köklü Azərbaycan türkcəsinin yaranması və Azərbaycan türkcəsinin ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsində bir neçə minilliklərin rolu olmuşdur. Bir çox alimlərin də tədqiqatlarına da əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, bu dilin formalaşmasında qonşu dillərin də qarşılıqlı təsiri olmuşdur. Bu təsirlər özünü ən çox eramızın III-VII əsrlərində dilimizin fonetik quruluşunda özünü göstərmişdir. Bundan sonra günümüzə qədərki yazılı və şifahi Türk dilinin də tarixi bölgüsündə nəticə olaraq dəqiqləşmələr edilir. Azərbaycan və Türkiyədə baş verən ümumi dil siyasətlərinə də ümumi şəkildə müraciət edilərək ortaq dil siyasətlərinin olduğunu görürük.

Ədəbiyyat Siyahısı

1. Efendioğlu, S. Ağrı İli Ağızları // – İstanbul: Türkish Studies International Periodical For the Languages. – Literature and History of Türkish or Türkic Volume 4/3 Spring. – 2009. – s.808-840.
2. https://tr.wikipedia.org/wiki/Karahanl%C4%B1lar
3. İnan, A. Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları / A.İnan. TTK Yayınları. – 2. Baskı. – Ankara: – 1988. – 558 s.
4. Jafarov A.A. The pronouns in the dialects of Aghdam of Garabagh // – Алматы, Вестник Каз НУ имени Аль-Фараби серия востоковедения. № 4 (69) Fk– 2016. p. 178-182.
5. Türk Dili / Türk Dili Tarihi: [Elekrton resurs] / http://turkdili.gen.tr/tuerk-dili-tarihi.html
6. Vikipedi / Karahanlılar: [Elekrton resurs] /Vikipediya / Türkmanlar https://az.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrkmanlar
7. Yıldız, A. Ne mutlu türküm diyebilene. Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Sküler Sınırları. – 1919-1938 / A.Yıldız. – İstanbul: İletisim Yayınları.– 2004. – 351 s.

Mihdət Cemal Kuntayın "Üç İstanbul" romanında üç dövrün ictimai-siyasi mühitinin tənqidi.

(*Criticism of the socio-politicial environment of three periods in Mihdat Jamal Kuntay novel "Three İstanbul".)*

Şıxəliyeva Validə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Kiçik elmi işçi

XÜLASƏ

Mithat Camal Kuntayın yaradıcılığının əsasını təşkil edən və yazara böyük şöhrət qazandıran "Üç İstanbul" romanında üç dövrün-İstibdad, İttihad və Tərəqqi, Mütarəkə illərinin ictimai-siyasi mühiti təsvir edilmişdir. 1938-ci ildə çap olunan bu romanda Osmanlı dövründən 1936-cı ilə qədər olan proseslər, baş verən hadisələr, Osmanlı imperiyasının süquta uğramasının əsaslı səbəbləri göstərilmişdir. Bir çox ədəbi mənbələr "Üç İstanbul" romanının Mithat Camal Kuntayın öz həyatını əks etdirdiyini iddia edir. Belə ki, əsərin baş qəhrəmanı Adnan, Mithat Camal Kutay kimi hüquq fakültəsinin məzunudur və həmçinin yazıçılıqla məşğuldur, Adnana gələn məktubu yazan şəxsin kimliyi və s. nümunə gətirməklə bu fikir öz təsdiqini tapır. İstanbulun üç dövrünün təsviri Adnanın həyat tərzi, yaşamı, mühiti üzərində qurularaq Məşrutə dövründən Cühuriyyət dövrünə kimi olan mühit təsvir olunmuşdur. Səid Paşanın yazılarından ilhamlanaraq qələmə alınmış "Üç İstanbul" romanında ayrı-ayrılıqda üç dövrü yaşamış İstabul mühitinin gerçəklikləri yazar tərəfində olduğu kimi ifadə olunmuşdur. Üç dövrün-Əbdülhəmid, Məşrutə və Mütarəkə mühitin təsviri romanda əsas üç xarakter - Adnan, Süleyha və Belkız arasında hadisələrin gedişatı ilə verilir. Roman müəyyən məqamda oxucunu əyləndirir, əsər oxucu üçün maraqlı olmağa başlayır, müəyyən zamanda isə müxtəlif dolaşıq xarakterli gedişatlarla, obrazlarla yorur, əsər oxucun üçün bezdirici, darıxdırıcı olmağa başlayır. Yüz otuz üç başlıqdan ibarət olan "Üç İstanbul" romanı vasitəsilə Mithat Camal göstərməyə çalışmışdır ki, üç dövrünün problemləri həll olunmadığından inkişafa doğru dəyişən heç nəyin olmaması insanlarda da siyasi çökmələrin başlanmasına əsas vermişdir. Insanaların düşüncəsinə görə Əbdülhəmid hakimiyyətdən gedincə cəmiyyətin dəyişəcəyinə, İttihad və Tərəqqi dövründə yeniliyin olacağına, Mütarəkə zamanında isə toplumun gözləntilərinin qarşılanacağına inanırdılar, ancaq əvəzində dəyişən heç nə olmadı. Bu isə insanlarda siyasi sarsıntı yaratdı.

Beləliklə, romanın əsas məzmununu təşkil edən- əxlaqi çöküntü və siyasi iqtidarsızlıq insanların və cəmiyyətin xarakterini yalnış istiqamətdə yönləndirməsi- cəmiyyəti uçuruma aparan bir yol olduğu göstərilir. Yəni, dövlətlə bərabər insanlar da çökür. Bu proses romanın ilk səhifəsindən başlayaraq son səhifəsinə kimi özünü göstərir. Insanlar psixoloji olaraq ruh düşkünlüyü içərisindədir, onların sabaha inamı yoxdur. Gənclərin yalnış şəkildə qərbyönümlü inkişaf məsləsi də romanda xüsusilə vurğulanır. "Üç İstanbul" romanı üç xarakter vasitəsilə üç dövrün mühitini izah edərək oxucuda geniş təsəvvür yaradan əsərdir.

SUMMARY

The novel "Three Istanbul", which is a masterpiece of Mihdat Jamal Kuntay's work and brought great fame to the author, describes the socio-political environment of the three epochs - Istibdad, Ittihad and Taraggi, Mutarake. This novel, published in 1938, describes the processes from the Ottoman period to 1936, the events that took place, and the main reasons for the collapse of the Ottoman Empire. Many literary sources claim that the novel "Three Istanbul" reflects the life of Mihdat Jamal Kuntay. Thus, the protagonist of the work, Adnan, is a law graduate like Mihdat Jamal Kutay, and is also engaged in writing, the identity of the person who wrote the letter to Adnan, and so on. This idea is confirmed by example. The description of the three periods of Istanbul is based on Adnan's lifestyle, life, environment and the environment from the Constitutional period to the Republican period. Inspired by Said Pasha's writings, the novel "Three Istanbuls" expresses the realities of the Istanbul environment, which lived three separate periods, as if on the author's side. The description of the three periods - Abdulhamid, Mashruta and Mutarake - is given in the novel by the course of events between the three main characters - Adnan, Zuleykha and Belkiz.The novel entertains the reader at a certain point, the work begins to be interesting for the reader, and at a certain time it tires of various confusing processes and images, the work begins to be boring and boring for the reader. Through the novel "Three Istanbuls", consisting of one hundred and thirty-three chapters, Mihdat Jamal tried to show that the lack of anything to change due to the unresolved problems of the three periods gave rise to political collapse in people. People think that when Abdulhamid leaves power, society will change, that there will be innovation in the era of Unity and Progress, and that society's expectations will be met in the time of Mutaraqa, but nothing has changed in return. This created a political shock in the people. Thus, the main content of the novel - moral depravity and political powerlessness - misleads people and society - is shown to be a path leading society to the abyss. That is, it collapses in people along with the state. This process manifests itself from the first page of the novel to the last page. People are psychologically depressed, they have no confidence in the future. The novel also emphasizes the issue of wrongly pro-Western development of young people. The novel "Three Istanbul" is a work that gives the reader a broad idea, explaining the environment of the three eras through three characters.

GIRIŞ

Əsərin başlanğıcı Adnanın “Yıxılan vətən” adlı siyasi romanının birinci fəslini yazması ilə başlayır. Romanın əvvəlində 93-cü döyüşün təfərrüatları təsvir olunan zamanı yazar 1877-1878 ci il Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasındakı savaşda xəstəliyin, aclığın və vətən torpağına dair məhdudiyyətin olmadığını qeyd edirdi. Osmanlı hökümdarı II Əbdülhəmidlə Rus çarı II Aleksandr arasında başlanan və bir il davam edən Rus-Türk müharibəsində Osmanlı dövləti məğlub oldu. Müharinənin başlanma səbəbi isə XIX əsrin yetmişinci illərin sonunda Rusiyada və Qərbi Avropa ölkələrində Osmanlı İmperiyasında yaşayan xristianların insan haqlarının pozulduğuna dair

birtərəfli ictimai fikir formalaşması, Rusiyanın ərazilərinin Balkanlarda genişləndirmə siyasəti, Rumıniya və Bolqarıstanın müstəqillik tələbləri və Panslavizm hərəkatı idi. Avropan dövlətlərinin liderləri müharibənin qarşısını almaq üçün İstanbulda Tərsanə Konfransını təşkil etməsinə baxmayaraq, Osmanlı İmperiyasın ona olan tələbləri rədd edildikdən sonra müharibə başladı.

Ancaq 1877-1878 ci illərin Osmanlı-Rusiya müharibəsi Osmanlı dölətinə böyük zərbə vurdu. Ölkədəki ağır şəraiti nəzərə alan Osmanlı dövləti bu müharibənin bitməsini istəyirdi. Qərb dövlətləri isə bu müharibənin bitməsi üçün vasitəçi olmağa çalışırdılar. Dayanmadan irəliləyən Rus ordusu nəhayət ki, Osmanlı dövlətinin qərbdəki müdafiəsini qıraraq İstanbula daxil olur. Bununlada məğlub Osmanlı dövləti məcbur qalaraq SanStefano sülh müqaviləsini imzalayır. Bir müddət sonra mənfəətpərəst qərb dövlətlərinin bu müqavilənin şərtlərinə biganə qalmamalarının nəticəsində müqavilə yenidən nəzərə keçrilmişdir. Yeni hazırlanmış Berlin müqaviləsi imzalayan Osmanlı dövləti daha çox ərazi itkisə səbəb oldu. Eyni zamanda da, Balkandakı nüfuzunu bir hissəsini itirmiş oldu.

Məlumdur ki bu müharibənin məğlubiyyətinin əsas səbəbi Osmanlı dövlətinin bu mühribəyə hazır olmaması idi. Osmanlı dövləti bu müharibədə sadəcə olaraq özünü müdafiə etməyə çalışsa da, ancaq Rusların İstanbula qədər gəlib çıxmasının qarşısını ala bilmədi.II Abdülhəmidin hakimiyyəti illərində Rusların Balkanı alması, Kipri İngiltərəyə verilməsi artıq Osmanlı dövlətinin süqutunu açıq-aşkar göstərirdi.

Axtarış və tədqiqat

Müharibənin bitməsi nəticəsində işğal edilmiş ərazilərdən qaçan mühacirlərin Anadolu ərzisinə böyük köçü başlanmışdır. Onlar məktəblərdə, məscidlərdə və digər yerlərdə özlərinə sığınacaq tapmışdırlar. Bu mühacir köçləri müharibəni uduzmuş Osmanlı dövlətinin iqtisadiyyatına böyük zərbə vurdu. Onsuzda müharibə zamanı iqtisadiyyatı zəifləmiş Osmanlı dövlətinə mühacirlərin axını daha da vəziyyəti pisləşdirdi. Öz torpaqlarından çıxan mühacirlərin də vəziyyəti acınacaqlı idi. Adan mühacirlərin həyatının təsvir edərkən özünün şahid olmadığı mühacir həyatını göstərmişdi. Mühacirlərin aclıqdan, evsizlikdən nələr çəkdiyi mühacirin öz dilindən qələmə almadan öz təfəkküründəki mühacir həyatını qələmə alması real mühacir həyatı ilə fikirlərindəki mühacir həyatı arasında böyük real fərq yaradırdı. Yalnız mühacir həyatını yaşamış və ya şahidi olmuş şəxs mühacirlərin yaşadıqlarını olduğu kimi qələmə ala bilərdi. Görmədiyi mühacir həyatını qələmə alan Adnana bu sevinc hissi yaşadırdı ancaq real mühacir həyatı ilə eynilik təşkil etmirdi. Səfillik içində yaşayan mühacirlərin həyatı da acınacaqlı idi. Insanların Əbdülhəmidə qarşı nifrət hissi daha da artırdı. Sahibsiz qalmış Osmanlı dövlətinin çöküşü artıq yavaş-yavaş başlamışdır.

XIX əsrdən başlayaraq Osmanlı dövləti Avropa dövlətlərindən geri qalmasının əsas çıxış yolunu qərbə doğru meyillənməkdə görürdü. Türk xalqının milli dəyərlərinə yad olan bu qərbləşmə siyasətinin xalqa təsiri nəticəsində insanlarda daxili çöküntü yaratmağa başladı. Osmanlı dövlətinin

bu uğursuz siyasi planı dövlətin ictimai-siyasi və digər sahələrində öz əks təsirini göstərdi. Avropayönümlü uğursuz siyasət gözlənildiyi kimi istənilən nəticəni vermirdi. Çünki qərbləşmə siyasətini xalqın milli mənəvi dəyərlərini nəzərə almadan tətbiq etmək əlbəttə ki, insanlarda daxili sarsıntı yaradacadı. Osmanlı dövlətinin süqutu və Cümhuriyyətin ilk yaranma zamanına təsadüf edən bu proses Mithat Camal Kuntayın nəzərindən qaçmaya bilməzdi. Odur ki, "Üç İstanbul" romanında da təsvir edilmiş obrazlarda da bu prosesi görmək olar: Adnan, Saqqalı Vəsfi, Çilli Mahmud, Belkıs, Bahriyə Miralayı Hüsrəv. Əsərdəki bu parçadan : "Yemek yerken ikisi de ikisi de dimdik duruyordu, fakat biri heykel gibi, biri duvar gibi dimdik!.. Çorba içerken ikisinin de dudakları sessizdi; fakat birinin dudakları gümüşün ucunu öpüyor, ötekininkiler madeni emiyordu" aydın görsənir ki, qərb mədəniyyətini türk xalqı tam mənimsəyə bilmir sadəcə şablon şəkildə təkrar edir. İstibdad, İttihad və Tərəqqi və Mütarəkə illərində birdən-birə zəngin olan Adnanın siyasi nüfuzu əldən gedərək maddi baxımdan müflisləşərək daxili sarsıntı keçirtdi. İttihad və Tərəqqi dövründə sürgündən qayıdan Adnan çox qısa zaman ərzində zəngin olur. İstibdad dövründə kasıb olan Adnan indi artıq Cağaoğlundakı malikanəsində yaşayır. Adnanın zənginləşməsi onu həyatına, yaşayış tərzinə böyük təsir edir. Mithət Camal Kuntay Şair Raif vasitəsilə İstibdad illərində kasıb həyat tərzi keçirən Adnanın daxili çöküntü yaşamasını ifadə edir. Ancaq İttihad və Tərəqqi dövründə isə o, artıq söz sahibidir. Adnan zəngin olduqdan sonra bahalı geyinib özünü zadəgan kimi göstərmək istəsə də, hər dəfə Belkız tərfindən İstibdad zamanındakı Adnanı ona xatırladır. Bu səbəbdən Adnanla Belkız arasında tez-tez mübahisə düşər və Adnan artıq dalaşqan və aqressiv xarakter alır.

Adnan İstibdad illərində vətənini sevən bir gəncdir. Onun Hidayətin malikanəsində ayağa qalxaraq: "Ben taş devrinde Türk, tunç devrinde Türk, altın devrinde Türk, devirsiz hayatlarda Türk, hayatsız devirlerde Türk!.. Türk doğmak, Türk ölmek! Türk, Türk, Türk" deməsi onun necə vətənpərvət olmasını bir daha sübut edir. Ancaq İttihad və Tərəqqi illərində isə onun vətənpərvərliyindən danışmaq olmur. Çünki, zəngin həyat yaşayan Adnanda vətənpərvərlikdən heç bir nişanə qalmayıb. Çanaxqala şəhidlərinin yanında baxmadan keçən Adnanın necə dəyişdiyi isə göz qabağındadır. Süleyhanın Adnanın məktubundada onun dəyişdiyi bildirilir: "10 Temmuz'da sizin memlekete getirdiğiniz o güzel inkılâp mıdır? Sizi de tanımıyorum: Siz, sahiden, 10 Temmuz'un, menfaati, parayı bilmeyen toy çocukları mısınız? Fakat sizin bir çocuk kadar, bir köylü kadar güzel yüzünüz vardı, onlar ne oldu? İzin verirseniz Adnan Bey, size bir şeyler daha soracağım: 1- Türk çocuklarının memleket için hudutlarda elele öldüklerinden haberiniz var mı? İnsanların memleketleri için öleceğini kabul ediyor musunuz? 2- İktidar mevkiinden çekildikten sonra da vatanperver misiniz? Fırkanız düştükten sonra da memleketi sevecek misiniz? 3- 24 saatin kaç dakikasında memleketi düşündüğünüzü sorarlarsa söyleyecek vaktiniz var mı?"Mütarəkə dövründə isə artıq Adnan müflisləşir. Müflisləşən Adnan tək qalaraq özünə qapanır. Bu vəziyyətin

yaranmasında isə özünü günahkar hesab edirdi. Özünü daim günahlandıran Adnan psixoloji sarsıntı içərisindədir. Qərbləşmə nəticəsində avropa mədəniyyətini qəbul edib yalnış şərh edərək öz həyatlarına tətbiq edən insanlar müflis olaraq psixoloji sarsıntı yaşayırlar. Avropa tərzli geyimlər geyinməklə və ya avropa sayağı süni hərəkətlər etməklə özlərini müasir heasb edənlər əslində özlərini necə bir uçuruma saldıqlarından xəbərləri yoxdur. Osmanlı dövlətinin sona çatdığı illərdə insanların anidən zənginləşib və bir anda müflisləşməsi onların şəxsiyyətlərini itirdiklərinin şahidi oluruq. "Üç İstanbul" romanı üç dövrün ictimai-siyasi həyatını ən gözəl şəkildə əks etdirmişdir.

Iyirmi yaşlı gəncin ərtafında baş verənlərlə üç dövrü təsvir edərək ölkəsində baş verən proseslərə biganə qalmayan Mihdət Cama Kuntay Adnan vasitəsilə üç dövrü qısa səyahət edərək yaşananları yazıya almışdır. Andanın atası polkovnik Səlim bəy 93 -cü döyüşdə şəhid olduğuna görə anası səkkiz yaşlı Adnanla birgə İstanbula gələrək burada yaşamağa başlayır. Əvvəlcə Darüşşəfəqdə təhsil alan Adnan sonra təhsili davam etdirmək üçün hüquq fakültəsinə daxil olmuşdur. Hüquq fakültəsini müvəffəqiyyətlə bitirən bu idealist gənc vərəm xəstəliyinə tutlmuş anasını xilas etmək üçün Maliyə Nazirinin qızı Süleyhaya və Erkan'ı Harb müşirinin qızı Belkıza fərdi dərs deyməyə başlayır. Fərdi dərslər deyən zamanda isə Belkıza aşiq olur. Adnan bir tərəfdən "Yıxılan Vətən" romanını bitirməyə çalışır, digər tərəfdən isə kasıb yaşadıqları Ağsaraydakı evlərində xəstə anasına baxır, eyni zamanda 93-cü döyüçdə şəhid olan atasını xatırlayır.

Siyasətlə maraqlanan Adana İttihad və Tərəqqi cəmiyyətini özünə daha yaxın hesab edir, bir müddət sonra bu cəmiyyətdə böyük rol alır. Belkızın ailəsində ayrılması Adnana fürsət yaradır ki, o, Belkızla evlənsin. Belkızla evlənən Adnan artıq zəngin həyat yaşıyır və özünü zadəgan kimi göstərməyə çalışsa da, Belkız tərəfindən hər dəfə onun yaşadığı əvvəlki həyatı ona xatırladılır. Mütarəkə illərində vərəm xəstəsi olan anasını və xalasını itirən Adnanın özü də vərəm xəstəliyinə tutularaq vəfat edir. Belkızın özü də üçüncü dəfə evlənməyinə baxmayaraq, xoşbəxt ola bilmir, Amerikaya qayidır və orada intihar edir. Andanın ölümündən sonra Süleyha kağızların arasından Belkızın şəklini tapır. Bu Süleyhaya çox pis təsir edir və Süleyha artıq Adnana görə kədərlənməyə dəyməz deyə fikirləşərək daha göz yaşı tökməməyə qərar verir.

Əsərdə digər maraqlı məqam 1918 ci-ildə İttihad və Tərəqqinin süquta uğrayıb Mütareke dövrünün başlandığı bir zamanda İstanbul İngilis əsarətində qalır. Əsarət zamanında İngilis hökümətinin axtardığı fərarilərin siyahısında Adnan da var idi. 1922 – ci illərdə Mütareke dövrü sona çatır və Cümhuriyyət dönəminin başlanğıcının əsası qoyulur. Bu prosesler baş verdiyi zamanda İstanbul qarışıqlıq içərisində idi. Adnanın maraqlandığı İttihad və Tərəqqi cəmiyyəti dövrün ən güclü dərnəyi idi. Bu cəmiyyət Əbdülhəmidə qarşı mübarizə aparmaq üçün birləşən dərnək idi. Bir müddətdən sonra bu cəmiyyət böyük güc toplayaraq Əbdülhəmidə konstitusiyanı elan etdirəcək qədər nüfuz sahibi olur.

Nəticə

Istanbulun yaşadığı üç dövrdə: İstibdad dövründə Adnan kasıb olmasına baxmayaraq vətənpərvər, idealist bir gəncdir; İttihad və Tərəqqi dövründə söz sahibi zəngin mühüm şəxslərdən biridir; Mütareke dövründə isə müflisləşən Adnan bədbəxt olur. Qırxa yaxın obrazların yer aldığı bu romanın əslində arxa fonunda türk ədəbiyyatının ən böyük yazarlarından -Tofiq Fikrət, Namiq Kamal və Əbdülhaq Hamid Tarhan dayanır. Mihdət Camal Kuntayın baş qəhrəmanı Adanın "Yıxılan Vətən" romanı vasitəsilə əslində Osmanlı dölətinin çökməsini, Cümhuriyyətin qurulmasını İstanbulun ətrafında cərəyan edən gedişatları oxuculara göstərir. İstanbul sanki bir pəncərədir. Bu pəncərədən baxanda 30-40 illik bir dövrdə ölkədə baş verən proseslər, insanların keçirdiyi üç dönəmin nəticəsinin onlara təsirini, artıq İstanbulun İstibdad, İttihad və Tərəqqi və Mütareke rejimlərinə qarşı mübarizə aparmağa gücü qalmayıb. İstanbulun özü də artıq yorulub. "Üç İstanbul" romanı üç dövrü yaşamış İstanbulun yaşadığı tarix anlatılır. Düşünürəm ki, əsərə də bu adın verilməsi bu anlama əsaslanaraq verilib.

Ədəbiyyat

1. Ayşe Belkıs Sanay, Mithat Cemal Kuntay, Hayatı, Sanatı, Eserleri, Ankara 2002.
2. Halil İbrahim Göktürk, Mithat Cemal Kuntay, Ankara 1987
3. Mithet Camal Kuntay. Üç İstanbul. İstanbul, 1976.
4. Nihad Sâmi Banarlı, Resimli Türk Edebiyâtı Târihi, İstanbul 1979,
5. Türk Edebiyatı Antolojisi, İstanbul 1931

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL-QƏRB BÖLGƏSİ ŞİVƏLƏRİNİN MƏTBƏXLƏ BAĞLI LEKSİKASI

(Cuisine Lexicon Of The North-Western Dialects Of The Azerbaijani Language)

KÖNÜL SADIQOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Elmi-Tədqiqat Mərkəzinin Türk araşdırmaları bölməsinin kiçik elmi işçisi
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı

XÜLASƏ

Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsi şivələri Şəki, Oğuz, Zaqatala, Qax, Balakən rayon şivələrini əhatə edir. Bölgə şivələrinin mətbəxlə bağlı leksikası çox zəngindir. Qarışıq hesab olunan həmin şivələrdə xüsusilə qonşu xalqlarla əlaqə və münasibətlər nəticəsində alınmış yemək adlarına təsadüf edilir. Bu baxımdan bəzi süd məhsulları və ondan hazırlanan yeməklər, ət və xəmir xörəklərinin adları mənşəyi etbarilə araşdırılmışdır.

Məqalədə Şəki, Oğuz, Zaqatala, Qax, Balakən rayon şivələrində işlək olan mətbəxlə bağlı terminlər leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılmışdır. Bölgə şivələrinin mətbəxtlə bağlı leksikasını öyrənmək həm dialektologiya üçün, həm də etnoqrafiya üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: şimal-qərb bölgəsi şivələri, lüğət tərkibi, fonetik şəkil, leksik məna, saxur dili.

SUMMARY

The dialects of the north-western region of the Azerbaijani language cover the dialects of Sheki, Oguz, Zagatala, Gakh, Balakan districts. The regional dialects lexicon of related to cuisine is very rich. In these dialects, which are considered to be mixed, there are names of food, especially those obtained as a result of contacts and relations with neighboring peoples. İn this regard, the names of some dairy products and dishes made from them, meat and pastries have been studied bu origin.

The terms related in the article the kitchen in Sheki, Oguz, Zagatala, Gakh, Balakan dialects are grouped from the lexical-semantical point of view. The study of culinary lexicon of regional dialects is of great importance for dialectology and ethnography.

Key words: the dialects of North-West region, dictionary content, phonetic form, lexical meaning, Saxore language.

GİRİŞ

Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsi şivələri dedikdə Şəki, Oğuz, Zaqatala, Qax, Balakən rayon şivələri nəzərdə tutulur. Bölgə şivələrinin kulinariya ilə bağlı leksikası xüsusi maraq doğurur. Belə ki, Şəki, Oğuz, Zaqatala, Qax, Balakən rayon şivələrinin mətbəxtlə bağlı lüğət tərkibi çox zəngindir. Qarışıq hesab olunan həmin şivələrdə elə yemək adlarına təsadüf edilir ki, bunlar başqa dialekt və şivələrin leksikonunda müşahidə edilmir və ya fərqli mənada işlədilir. Hətta bölgə şivələrində başqa dillərdən alınmış mətbəx terminlərinə də rast gəlmək mümkündür. Həmin terminləri araşdırmaq

istər şivələrin lüğət tərkibini, istərsə də mətbəxinin zənginliyini əks etdirmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ARAŞDIRMA

Şəki, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən rayon şivələrində işlənən və kulinariya ilə bağlı olan sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Süd məhsulları, ondan hazırlanan içki, yemək və s. adları: *Çalatı* (Ş., Zaq.) qatıq mayası, *çürmüx* (Zaq.) çürüdülmüş ayran, süd, *çürüntəx* (Ş.) südün çürüntüsü, cöh (Oğ.) qoyun südündən hazırlanan ağartı adı, *doğrama* (Ş.) qatıq, xiyar və göyərti ilə hazırlanan soyuq yemək növü, *maqarə* (Zaq.) südlə undan bişirilmiş yemək, *məyəc* (Zaq.) qurudulmuş süd, *ovkaney* (Zaq.) üzsüz süd, *üz* (Ş.) qaymaq, *savo* (Oğ.) pendir mayası, *yayma* (Ş., Zaq.) // *yeymə* (Bal.) süd və düyüdən sıyıq.

Atılama Şəki şivəsində "ovduq, yəni su ilə qatığın qarışığından hazırlanmış sərinləşdirici içki" mənasındadır. *Atılama* fonetik şəklində "avdığ, suda çalınmış qatıq" mənasında qərb ləhcəsində müşahidə olunmuşdur (ATXŞL, 215).

Burcah Zaqatala şivəsində "südlü əriştə" mənasını ifadə edir: - *Burcahın sütü azdı (ADDL, 66). Burcah* və *bürcəh* fonetik şəkillərində Qax şivəsində də işlənilir [8, s.11].

Qax şivəsində müşahidə olunan *məkəş* "kəsmik" mənasındadır. Dağıstan dillərində *maqaş* fonetik tərkibindəki söz eyni leksik mənanı ifadə edir. S.Mollazadəyə görə, söz Qafqaz mənşəlidir [10, s.211].

2) Ət, xəmir və tərəvəzdən hazırlanan xörəklər: *acnaur* (Zaq.) kolbasa, *aupay* (Q.) çobanların bişirdikləri iri qarğıdalı xingalı, *barsax: barsax dolması* (Zaq.) bağırsağa doldurulmuş mal içalatı, evdə hazırlanmış kolbasa, *cıradal* (Oğ.) xörək növü, *cirtdələn* (Zaq.) xırda doğranmış əriştə, *çexdirmə* (Oğ.) qabaq, düyü və qoz ləpəsindən hazırlanan xörək adı, *çobanaşı* (Oğ.) xörək adı, *çobal* (Zaq., Q.) xörək adı, *çorpa // çolpa* (Ş.) bişmiş və ya bişməmiş toyuq fərəsi, *əsadayi* (Oğ.) un, yağ və şəkərdən hazırlanan quymağa bənzər xörək adı, *fırrama* (Oğ.) bütöv şəkildə təndirdə bişirilən induşqa və ya qovun, *gırs* (Oğ.), *gizgələ* (Q.) qarğıdalı unundan bişirilən xörək növü, *girs* (Ş., Zaq., Q.) // *girz* (Zaq.) iri düşbərə şəklində olan xəmir xörəyi növü, *gödül* (Q.) yağda bişirilən xəmir xörəklərindən birinin adı, *gögi* (Q.) qarğıdalı xingalı, *haquy* (Zaq.) xəşil, *hingili* (Q.) xəmir xörəyi, *hopba* (Oğ.) qoz, lobya və düyüdən hazırlanan xörək adı, *xapay* (Oğ., Q.) xörək adı, *kakə* (Zaq.) xəmir xörəklərindən birinin adı, *icnəvur* (Zaq., Q., Bal.) evdə içalatdan hazırlanan kolbasa, *kaş* (Bal.) bozbaş, *qaraltı* (Ş.) plovda verilən ət və s. qarışığı, *qaşıxxingalı* (Ş.) xırda dördbucaqlı şəklində xəmirdən bişirilən duru xörək, *qazankavavı* (Ş.) ət qovurma, *qızqala* (Q.) darı unundan bişirilmiş xörək adı, *qırqıray* (Zaq., Q.) qarğıdalı unundan bişirilən xörək, *qıyqac* (Zaq., Q.) xəmir xörəyi adı, *qobal* (Q.) piyə bükülüb qızardılmış qara ciyərdən hazırlanan xörək adı, *qusul* (Bal.) xəmir xörəyi adı, *löküt* (Ş.) // *löküd* (Ş., Oğ., Q.) yaxşı bişməmiş (düyü), *oxduru* (Bal.) xingalın üstünə qoymaq üçün hazırlanan qiymə, *tə:elə* (Zaq.) xəmir xörəyinin adı, *örüşdə* (Oğ.) yağda

qovrulmuş soğan və toyuq ətindən hazırlanmış yemək adı, *paqqala* (Q.) xörək adı, *şırfiltı* (Q.) yağ-soğanda əzilmiş lobyadan bişirilən xörək, *şeşdənəx́* (Oğ.) qızardılmış soğan və yumurtadan hazırlanan yemək adı, *şeşdənəx́li* (Oğ.) qızardılmış soğan və yumurtadan hazırlanan qara növü.

Afar Şəki şivəsində "göy qutab" mənasındadır: - *Ala:n co:nan qatıf qoymişəm, afar pişircağam.* *Afar* həm də "*qüvvət, güc"* mənasında omonim sözdür (ATXŞL, 47).

Balba // balva Şəki, Zaqatala, Qax *rayon şivələrində* "balva bitkisi və müxtəlif digər göyərti, düyü, yağ, yumurtadan hazırlanan duru xörək" mənasında işlədilir: – *Balva pişircağam, yumurta geti* (Ş.).

3) Şirniyyatla bağlı: *elçar* (Zaq.) heyva mürəbbəsi, *xaraqu* (Q.) halva, *xəpiz* (Oğ.) un, yağ və şəkərdən bişirilən şirniyyat adı, *inçal* (Ş.) tut mürəbbəsi, *inçal* (Ş.) tutun bəhməzdə bişəni, *korova* (Zaq.) üzüm bəkməzi, *ləhdilukun* (Zaq.) rahatluqum, *naqqalçə* (Zaq.) baldan bişirilən şirniyyat, o:ma (Ş.) şirin çörək, *tərala* (Oğ.) // tərhalva (Ş.) halva növü, *yeddilövün* (Q.) qarışıq, müxtəlif şirniyyat və s.

TAPINTILAR

Şimal-qərb bölgəsi şivələrində "turş meyvələrdən, reyhan, keşniş, sarımsaqdan ibarət soyuq yemək növü" mənasında *döyməc* sözü işlənilir: - *Döyməc yay vaxdı adamı sərinnədir* (Şəki); - *Zoğal döyməcinə pörtkən <böyürtkən> qatıllar, alçadan olana da ireyhan qatıllar* (Oğuz). (ADDL, 144). Əsasən, Oğuz və Şəki şivələri üçün spesifik olan bu yemək növü alça, zoğal, alma, gavalı kimi meyvələri döyüb əzmək yolu ilə hazırlanır. Professor M.Hüseynovaya görə, "Morfologiyaya aid dərs vəsaitlərində "-mac" şəkilçisinin "-ma" və "-c" komponentlərindən ibarət olduğu göstərilir və qeyd edilir ki, "-c" şəkilçisi isimdüzəldən -ma, -mə şəkilisindən sonra da işlənə bilir və bu hallar daha çox müşahidə olunur: qırmac, döyməc və s." [6, s.162].

Qımır kənd şivəsində *citdəl* "xırda sürfüllü formasında xəmirdən hazırlanan sulu xəmir xörəyi" mənasındadır. Eyni xörək İlisu kənd şivəsində *xingili* adlanır [5, s.109]. Qax şivəsində *xinçili* fonetik şəklində işlənən bu leksik vahid saxur dilindən alınmadır, saxur dilində *hınkılij* fonetik şəklində yaxın mənanı ifadə edir [10, s.206].

Qırmabadam Şəki şivəsində işlənilir, un, şəkər və fındıq kimi çərəz növünün qatqısı ilə hazırlanmış şirniyyat növünü ifadə edir. Professor M.Hüseynovanın qeyd etdiyi kimi, "Mürəkkəb quruluşa malik olan bu söz "qırma" və badam" komponentlərindən ibarət olub, halvanın bir növünün adıdır. Bu halva növündən daha çox Şəkidə istifadə edilir, badam, qoz, fındıq və baldan bişirilir. – Fındıq qırmabadamı ləzzətli olur" [6, s.140]. - *Qırmabadamı bişirillər düyü ununnan, qozdan, fındıxdan* (ADDL, s.301).

Sıxma Zaqatala rayon şivəsində "qarğıdalı ununda hazırlanan xörək" mənasını ifadə edir: - *Sıxma dağıldı* (ADDL, 432). A.Hüseynov *sıxmanın sürfüllünün* sinonimi kimi Zaqatalanın Faldar kənd şivəsində işlənildiyini göstərir. Söz "qarğıdalı ununda hazırlanan xəngəl" mənasında Zaqatalanın

Kəpənəkçi, Aşağı Tala, Sumayıl və Katex kənd şivələrində; *sık¸ma* fonetik şəklində "xəmırdan hazırlanan lokum" mənasında türk dilinin Kastamun dialektində işləkdir [4, s.82].

Sülfüllü (Ş., Oğ.) // *sürfüllü* (Ş., Q.) // *sürhü* // *sürhüllü* // *sürüllü* (Q.) // *sürhüllü* (Zaq.) "balıqqulağı formasında xəmirdən və qurudulmuş ətdən (qaxacdan) hazırlanan duru xəmir xörəyi" mənasındadır: – *Sülfüllü həblə yumru-yumru xamırdı, gəh yağnan, gəh də eləcə sulu; - Sülfüllü xamır xörəx́di, içinə ət də qoyan olur* (Oğ.) (ADDL, 449). – *Sürfüllü:n lovyəsi pişitdi, xamırın töhmax lazımdı* (Ş.). Bu leksik vahid saxur dilinin şimal-qərb şivələrindəki təzahürü hesab edilir [9, s.206]. Saxur dilində *surhulle* fonetik şəklində eyni mənada işlənir.

Tutmac (Oğ.) "xörək adı" mənasında verilmişdir: – *Tutmacı günorta, ya axşam yiyəllər* (ADDL, 510). "Divanü lüğat-it-türk"əsərində *tutmaç* türklərin qüvvətli, çətin həzm olunan, məşhur yeməyi kimi verilmişdir və bu mənada işlənən leksik vahidin "tutma aç" sözlərinin törəməsi olduğu aydın olur. M.Kaşğariyə görə, "Zülqərneyn zülmətdən çıxdıqdan sonra azuqəsi azalmış, yanındakılar ona "bizni tutma aç", yəni bizi ac saxlama, yolumuzu aç, yurdumuza-yuvamıza qayıdaq kimi sözlər söyləmişlər. Zülqərneyn də alimlərlə məsləhətləşmiş və bu yeməyi icad etmişlər" [7, s.442].

Professor M.Hüseynova belə güman edir ki, "... bu bizim sevə-sevə yediyimiz xəngəldir. Ancaq bu tutmac indiki kimi romb və üçbucaq şəklində deyil, bir az uzun (barmaq boyda) kəsilirdi. "Bir çöp tutmac" bunu göstərmiş olmalıdır. Tutmacın qatıq (qurut) və sirkə ilə yeyilməsi, çox kalorili olması, gec həzm edilməsi, adamı uzun müddət tox saxlaması və yanağını qızartması onun məhz xəngəl olduğunu göstərir. Ancaq "Divan"da tutmacın suyunun da içildiyi barədə qeyd var. Bunun izahı belə ola bilər: indi aş bişirilərkən düyü süzüldükdən sonra onun suyu soyuqdəyməyə qarşı təsirli vasitə kimi istifadə olunur. Demək, tutmacın süzülən suyu da atılmır, yeməyin üstündən içilirdi" [6, s.162].

Şəki şivəsində *lapba lovyə* "lobya dənələrinin və kartofun suda pörtlədilmiş şorbasına" deyilir: - *Lapba lovyə bir az mətdi olmalıdır.* A.Hüseynova görə, *lapba* bişmiş qabaqdan hazırlanır və onun üzərinə qoz, yağ, soğan əlavə edilərək təkrar bişirilməsi Qaxın İlisu kəndində "bişmiş qabağın nəticəsində hazırlanmış xörək növü" mənasında işlənildiyini bildirir [3, s.115].

Şirdan (Q.) "içi ətlə doldurulmuş qoyun bağırsağı" mənasındadır. "Qoyunun mədəsinə döyülmüş ətin doldurulub qurudulmuşu" mənasındakı həmin sözlə Qaxın Sarıbaş kənd şivəsində müşahidə olunan "mədə" mənasındakı eyni fonetik şəklə malik leksik vahid və türk dilində "qoyunun qarın piyi" anlamındakı *şirden* sözləri arasında fonetik və semantik yaxınlıq vardır [5, s.114].

NƏTİCƏ

Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsi şivələrini əhatə edən Şəki, Oğuz, Zaqatala, Qax, Balakən rayon şivələrində mətbəx leksikası zəngindir və qarışıq hesab olunan həmin şivələrdə təkcə türkmənşəli sözlərə deyil, həm də xüsusilə qonşu xalqlarla əlaqə və münasibətlər nəticəsində

alınmış yemək adlarına təsadüf edilir. Bölgə şivələrində işlək olan kulinariya ilə bağlı müxtəlif sözlər leksik-semantik baxımdan qruplaşdırıla bilər. Ümumən bu şivələrin mətbəxtlə bağlı leksikasını öyrənmək təkcə dialektologiya üçün deyil, həm də etnoqrafiya üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2007. – 568 s.
2. Azərbaycan türk xalk şivələri lüğəti (rusca, almanca tərcümələri ilə). I c., 1-ci buraxılış. “A” hərfi. - Bakı: Az.D.E.T.İ. nəşriyyatı, - 1930. - 250 səh.
3. Hüseynov A. Azərbaycan dili şimal-qərb şivələrinin lüğəti // - Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun elmi əsərləri. XI seriya, - 1965, №2, - səh.115.
4. Hüseynov, A.Ə. Azərbaycan dili şimal-qərb şivələrinin lüğəti // – Bakı: V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun elmi əsərləri, XI seriya, – 1965. №3, – s. 67-86.
5. Hüseynov A. Azərbaycan dili şimal-qərb şivələrinin lüğəti // - Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun elmi əsərləri. XI seriya, - 1965, №5, - səh.109.
6. Hüseynova M. Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının tarixi-etimoloji tarixi-etimoloji lüğəti. - Bakı: ADPU, - 2008. - 196 s.
7. Kaşğari M. Divanü Lüğat-it-Türk. I cild. - Bakı: Ozan, - 2006. - səh. 442.
8. Səmədova, K. Şimal-qərb qrupu dialekt sözlərinin lüğəti və arialları. - Bakı: Elm və təhsil, - 2013. - 91 səh. 11.
9. Асланов, А.М. Иберийско-Кафказский субстрат в Закатальских говорах азербайджанского языка // – Баку: Вопросы диалектологии тюркских языков, Издательство Академии наук Азербайджанской ССР Баку, – т. 4. – 1966. – с. 203-208. Стр. 206
10. Моллазаде, С. Происхождние некоторых слов в Кахском говоре азербайджанского языка // – Баку: Вопросы диалектологии тюркских языков. Издательство Академии наук Азербайджанской ССР Баку, – т. 4. – 1966. – с. 209-213.

İXTİSARLAR SİYAHISI

Rayon adlarının ixtisarı

Bal. – Balakən
Q. – Qax
Oğ. – Oğuz
Ş. – Şəki
Zaq. – Zaqatala

Mənbələrin ixtisarı

ADDL – Azərbaycan dilinin dialektolojı lüğəti
ATXŞL – Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti

AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASININ BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA TƏZAHÜRÜ (IN THE LITERATURE OF AZERBAIJANI IDEOLOGY MANUFACTURE)

AYNURƏ BABAYEVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin "Türk Araşdirmalari" Elmi-Tədqiqat Mərkəzinin Laboranti

XÜLASƏ

Ədəbiyyat həyatı ümumiləşdirilmiş şəkildə , obrazlar vasitəsilə əks etdirən söz sənəti kimi gənc nəslin müstəqil həyata hazırlanmasında, həyati əhəmiyyət kəsb edən bacarıqlara yiyələnməsində mühüm rol oynayır. Özünəməxsus inkişaf yolu keçmiş, yaşı min illərlə ölçülən Azərbaycan ədəbiyyatı dünya bədii mədəniyyət xəzinəsinə dəyərli sənət abidələri bəxş etmişdir. Hansı bucaqdan baxılmasından asılı olmayaraq, zaman faktoru yazıçı və şairlərin dünyagörüşündə, ədəbi prosesin inkişaf etməsində mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan xalqının ilkin orta çağdan başlayan etnik-mədəni cəhətdən formalaşması milli ədəbiyyatın bədii təfəkkürün də özünəməxsus çalarlar qazanmasına gətirib çıxarmışdır. "Dədə Qorqud" eposunun yaranması ilə Azərbaycan ədəbiyyatı öz ideya-bədii inkişaf yönünü bir növ bəlli etmişdir.

XIX əsrin sonlarına doğru mətbuatda azərbaycançılıq ideyalarını təbliğinə geniş yer vererək milləti səfərbər edən, ona kimliyini anladan minlərlə anlamlı yazıların dərc edildiyi "Əkinçi", "Kəşkül", "Ziya" kimi qəzetlər də fəaliyyət göstərmişdir.

XIX-XX yüzilliklərdən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatının əvəzsiz simaları: A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, N.Nərimanov, C.Cabbarlı, Ə.Cavad, C.Məmmədquluzadə, S.Vurğun, M.Şəhriyar kimi nəhəng ədiblərimiz azərbaycançılıq məfkurəsinin carçıları olmuşlar.

Cümhuriyyət dövründə milli ideologiyanın inkişafı daha çox publisistik yöndə inkişaf edirdi. Dövlətçiliyin qorunub saxlanması, dünya miqyasında tanınması kimi ümdə vəzifələri təbliğ edən bu dövr nümayəndələrinə isə Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Yusif Vəzir Çəmənzəminli misal ola bilər.

Dövrümüzdə mədəni və sosial düşüncə tərzinin yüksək səviyyəyə çatması Azərbaycanda milli dövlət ideyasının möhkəmlənməsinə və vətənpərvərlik hisslərinin daha da güclənməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu, müasir ədəbiyyatımızda özünü açıq şəkildə biruzə verir. Müasir poeziyamızın görkəmli nümayəndələrindən olan Paşa Qəlbinurun yaradıcılığında bu ideyalara kifayət qədər yer verilir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin hələ XX yüzilliyin 70-ci illərində əsasını qoyduğu azərbaycançılıq ideyası bu gün hamımızı birləşdirən ən müqəddəs dəyərdir. Bu gün Azərbaycan kimliyi öz gücünü şanlı tarixlə ruhani əlaqədən alır. Xoşbəxt gələcəyə can atan cəmiyyətin şüurunda, mədəni kimlik, etnik müxtəliflik üzərində sarsılmaz bir vəhdət yaradır. Bu "azərbaycançılıq" ideyasında ali ruhani bir vəziyyətdir və o, Azərbaycan adı ətrafında bütün etnik-milli kimlikləri müqəddəs bir bayraq altında birləşdirir.

AÇAR SÖZLƏR: ədəbiyyat, ideologiya, türkçülük, millətçilik, Azərbaycan, bədii,

SUMMARY

Literature plays an important role in preparing the young generation for independent living and acquiring vital skills, as the art of speech, which reflects life in a generalized way, through images. Azerbaijani literature, which has passed a unique path of development and is thousands of years old, has provided valuable art monuments to the treasury of world art culture. Regardless of the angle from which it is viewed, the time factor has played an important role in the worldview of writers and poets, in the development of the literary process.

The ethno-cultural formation of the Azerbaijani people since the early Middle Ages has led to the acquisition of specific shades of national literature and artistic thinking. With the emergence of the epic "Dada Gorgud", Azerbaijani literature has somehow determined the direction of its ideological and artistic development.

Towards the end of the 19th century, newspapers such as Akinchi, Kashkul, and Ziya, which mobilized the nation and published thousands of meaningful articles explaining its identity, gave wide coverage to the promotion of Azerbaijani ideas in the press.

Starting from the XIX-XX centuries, our great writers such as A.Bakikhanov, M.F.Akhundzade, N.Narimanov, J.Jabbarli, A.Javad, J.Mammadguluzade, S.Vurgun, M.Shahriyar were irreplaceable figures of Azerbaijani literature.

During the republican period, the development of national ideology was more journalistic. Alimardan bey Topchubashov, Mammad Amin Rasulzade, Mirza Bala Mammadzade, Yusif Vazir Chamanzaminli can serve as an example to the representatives of this period, who promoted such important tasks as the preservation of statehood and its recognition on a global scale.

The high level of cultural and social thinking in our time has led to the strengthening of the idea of the national state in Azerbaijan and the further strengthening of patriotic feelings. This is clearly reflected in our modern literature. These ideas are given enough space in the works of Pasha Galbinur, one of the prominent representatives of our modern poetry.

The idea of Azerbaijanism, founded by national leader Heydar Aliyev in the 1970s, is the most sacred value that unites us today. Today, the identity of Azerbaijan derives its strength from the spiritual connection with the glorious history. In the minds of a society striving for a happy future, cultural identity creates an unshakable unity over ethnic diversity. This is a supreme spiritual position in the idea of "Azerbaijanism", and it unites all ethnic and national identities around the name of Azerbaijan under a sacred flag.

KEYWORDS: literature, ideology, Turkism, nationalism, Azerbaijan, art **GİRİŞ**

Ədəbiyyat həyatı ümumiləşdirilmiş şəkildə, obrazlar vasitəsilə əks etdirən söz sənəti kimi gənc nəslin müstəqil həyata hazırlanmasında, həyati əhəmiyyət kəsb edən bacarıqlara yiyələnməsində

mühüm rol oynayır. Bədii ədəbiyyatın "insanşünaslıq", "həyat dərsliyi" adlandırılması bu fənnin hər bir gələcək nəsil üçün özünü, həyatı, insanı dərk etmək vasitəsi kimi əhəmiyyətini ifadə edir. Söz sənəti olan ədəbiyyat ana dilinin zənginliyini, geniş bədii ifadə imkanlarını özündə cəmləşdirir, qoruyub yaşadır, gələcək nəsillərə ötürür. Azərbaycan ədəbiyyatı əsrlərdir təlim-tərbiyə məktəbi funksiyasını yerinə yetirir. Gözünü dünyaya açan körpəni ananın oxşamaları, laylaları qarşılayır, dil açıb yeriməyə başlayanda tapmacalar, yanıltmaclar, uşaq nağılları onun nitqini, təfəkkürünü inkişaf etdirir, həyat üçün zəruri olan ilkin bacarıqları formalaşdırır. Bəli məhz bu keyfiyyətləri gələcək nəslə ötürməkdə əvəzsiz rolu olan ədəbiyyatda azərbaycançılıq, türkçülük ideyalarının, milli mentalitetin vacibliyinin ön plana çəkildiyi əsərlərin yazılması zəruridir.

Özünəməxsus inkişaf yolu keçmiş, yaşı min illərlə ölçülən Azərbaycan ədəbiyyatı dünya bədii mədəniyyət xəzinəsinə dəyərli sənət abidələri bəxş etmişdir. Humanist və demokratik ideyaları əks etdirən ədəbiyyatımızın ümumtəhsil məktəblərində tədrisi milli dövlətçilik maraqları baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qüdrətli tərbiyə vasitəsi olan bədii söz sənətimiz gənclərin mənəvi-estetik tərbiyəsi, xalqın ədəbi-mədəni irsini, tarixi keçmişini, mübarizəsini, adət-ənənələrini öyrənmək üçün mötəbər mənbə, etibarlı qaynaqdır.

Azərbaycan müxtəlif sivilizasiyaların qovuşduğu məkan olaraq, əsrlər boyu milli-mədəni tolerantlıq mühitinin formalaşdığı, ayrı-ayrı millətlərin nümayəndələrinin sülh, əmin-amanlıq və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşadığı diyar kimi tanınmışdır. Multikulturalizm və tolerantlıq tarixən azərbaycanlıların həyat tərzi olmuş, bu gün isə milli kimliyindən, dilindən, dinindən asılı olmayaraq, Azərbaycan dövlətinin hər bir vətəndaşının gündəlik həyat tərzinə çevrilmişdir. Azərbaycan xalqının zəngin multikultural keçmişi təkcə xalqımızın bugünkü tolerant yaşam tərzi ilə deyil, həmçinin, yaratdığı ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi, siyasi-hüquqi qaynaqlarda, sənədlərdə yaşayır.

Hansı bucaqdan baxılmasından asılı olmayaraq, zaman faktoru yazıçı və şairlərin dünyagörüşündə, ədəbi prosesin inkişaf etməsində mühüm rol oynamışdır. Dövrün ictimai-siyasi hadisələri, zamanın meydana çıxardığı ideallar böyük ədəbiyyatın inkişaf istiqamətini və əsas hədəflərini müəyyən edir. Azərbaycan ədəbiyyatı həmişə bütün inkişaf mərhələlərində həm də zamanın ən aparıcı ideyalarını formalaşdırmış, proseslərin inkişafında əsas hərəkətverici qüvvə funksiyasını yerinə yetirmiş, xalqı və ictimai fikri milli ideallar uğrunda mübarizəyə səsləmişdir. Zamanın ictimai-siyasi xarakteri və ayrı-ayrı epoxalarda baş vermiş böyük tarixi-mədəni hadisələri, ədəbi cərəyanları, mövzuları, janrları, üslubları, qəhrəmanları meydana çıxarmışdır. Ədəbiyyat da öz növbəsində zamanın yeniləşməsinə, inkişafına və dəyişməsinə təkan vermişdir.

Tarixi ənənələrə nəzər salsaq, görərik ki, istər Səfəvilər dövləti, istər XIX-XX əsrlər maarifçilik dalğası, istərsə də Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan ərazisində yaşayan digər etnik xalqlar və dini qrupların nümayəndələrinin təmsilçiliyini özündə cəmləyən bu siyasi davranış XX əsrin

sonlarında Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən dövlətçilik ideologiyası formasına çevrilmiş, tolerantlıq və multikulturalizm ənənələri bərpa edilmişdir.

Milli ideyanın sistemli inkişafı və getdikcə ümumtürk, ümumislam kontekstindən ayrılaraq tədricən azərbaycançılıq ideologiyasına çevrilməsi əsasən son iki əsrdə baş vermişdir. Bu iki əsrin formalaşma dövrünün ən ardıcıl, məhsuldar və məqsədyönlü inkişaf dövrü sözsüz ki, Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının vüsət aldığı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri hesab olunmalıdır. Qabaqcıl maarifçilərin Azərbaycana gətirdikləri azərbaycançılıq və istiqlal düşüncəsi sonrakı illərdə əməli hərəkata keçmiş və ictimai-siyasi xadimlərin düşüncələrinə və fəaliyyətlərinə bilavasitə istiqamət vermişdir.

Azərbaycan xalqının ilkin orta çağdan başlayan etnik-mədəni cəhətdən formalaşması milli ədəbiyyatın bədii təfəkkürün də özünəməxsus çalarlar qazanmasına gətirib çıxarmışdır. "Dədə Qorqud" eposunun yaranması ilə Azərbaycan ədəbiyyatı öz ideya-bədii inkişaf yönünü bir növ bəlli etmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu həyat və düşüncə tərzi etibarilə müasir Azərbaycan coğrafiyasında yaşayan azərbaycan türklərinin milli-mənəvi dəyərləri ilə yaxından səsləşir. Sonralar türkçülük, çağdaşlıq və islamçılıqdan yaranan bu yüksəliş getdikcə Azərbaycan xalqının ideologiyasına, milli məfkurəsinə çevrilmişdir.

Məlum olduğu kimi, şifahi xalq ədəbiyyatı Azərbaycan etnosunun milli-mənəvi ruhu və epos təfəkküründün möhtəşəmliyini nümayiş etdirmişdir. Azərbaycançılıq ideyası isə ictimai-ədəbi fikir meydanına XIX əsrin ikinci yarısından etibarən gəlmişdir. Buna baxmayaraq, bundan əvvəlki dövrlərdəki ümumtürk təfəkkür tərzi ədəbiyyatın milli zəmində inkişafını müəyyən etmişdir. XI-XII əsrlərin farsdilli Azərbaycan poeziyasındakı atalar sözləri və məsəllər, xalqımıza məxsus sözlər və birləşmələr, ölkə coğrafiyasını əhatə edən süjetlər və yer adları, habelə azərbaycanlı obrazları yazılı ədəbiyyatda azərbaycançılıq ideyasının təməlini təşkil edir.

XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında xalq şeir dili ilə yazılı şeir dili arasındakı fərq aradan qalxmış, poeziyada ciddi xəlqiləşmə prosesləri getmişdir. Molla Pənah Vaqifin lirikasındakı "Kür qırağının əcəb seyrangahı var" qoşmasının timsalında Azərbaycan coğrafiyası qabarıq şəkildə görünməyə başlamış və tədricən inkişaf etdirilmişdir. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində realist ədəbiyyatın ön cəbhəni təmsil etməsi ölkənin geniş coğrafi bütövlüyü və xalqın isə konkret olaraq öz adı və dəyərləri ilə ədəbiyyatda iştirak etməsini zəruri faktora çevirmişdir. XIX əsrin axırlarından etibarən Azərbaycan dili və Azərbaycan xalqı anlayışlarının mətbuatda və ədəbiyyatda işlədilməsi ilə azərbaycançılıq məfkurəsi formalaşmağa başlamışdır.

Bütün bunlara baxmayaraq, XIX əsrin sonlarına qədər rəsmi şəkildə Azərbaycan dili və Azərbaycan xalqı ifadələri işlədilməmişdir. Azərbaycançılıq anlayışı üçün mühüm şərt olan xalqın və dilin necə adlandırılması XIX əsrin axırlarında meydana çıxmışdır. İlk dəfə Məhəmməd ağa Şahtaxtlı 1882-ci ildə "Qafqaz" qəzetində çap etdirdiyi "Müsəlmanlarda məktəb həyatı" adlı məqaləsində "Bizi necə

adlandırmalı?" sualına geniş və əsaslı cavab verməklə Azərbaycan dilinin leksikasına "azərbaycanlı" anlayışını gətirmişdir. Məqalədə rusların bizi ümumiləşdirərək "tatar" adlandırmasına aydınlıq gətirilir. Onlar bizləri müsəlman adlandırır. Necə olubsa bir şəkildə milliyyət anlayışımızı itirərək özümüzü milliyyətimizlə yox, müxtəlif millətlər və dillərin də aid olduqları dinimizlə adlandırmağa başlamışıq. Qəzetdə çıxan bu yazıda o xahiş edirdi ki, yaxşı olardı ki, bizim özümüz kimi başqa xalqlar da bizi dinimizdən gələn yox, milli mənsubiyyətimizdən gələn bir adla çağırsınlar. Beləliklə də bir "müsəlman" sözü sadəcə dini anlamda istifadə olunar və din və millət kimi iki fərqli anlayışın qarışdırılmasına son qoyular. Lakin o dövr üçün bu anlayış belə də formalaşmışdı: "müsəlman", "müsəlmanca danışmaq" və s.

Milli ideya, milli-estetik düşüncə böyük Azərbaycan klassiklərindən Nizami Gəncəvinin, Nəsiminin, Füzulinin yaradıcılığında XVII-XVIII əsrin şifahi xalq ədəbiyyatında məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarında getdikcə daha geniş təzahür etmişdir.

XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində mədəni və sosial-siyasi düşüncənin tədricən formalaşması Azərbaycanda milli dövlət ideyasının yetişməsinə və müstəqil dövlətçilik uğrunda mübarizənin formalaşmasına gətirib çıxartmışdır. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı da türkçülük, çağdaşlıq və islamçılıqla yanaşı, milli demokratik ideyaların təşəkkül tapıb biçimlənməsi ilə müşayiət olunur. Sovet dövründə də milli ədəbiyyatımız mövcud ideoloji üzüntülərə, basqılara baxmayaraq, davamlı şəkildə inkişaf etmişdir. Əvəzolunmaz söz sənəti yaradıcılarımız ədəbiyyata yeni mövzular, ideyalar, formalar gətirmiş, ən əsası isə ədəbiyyatda Türk Dünyasının bağrından qopan parlaq azərbaycançılıq ideyası yaratmışlar. Bu ideya azərbaycanlıları düşmənə boyun əyməkdən xilas edən qurtuluş yolu, onları bir-birinə bağlayan ülvi hiss və duyğulardır.

XIX əsrin sonlarına doğru mətbuatda azərbaycançılıq ideyalarının təbliğinə geniş yer vererək milləti səfərbər edən, ona kimliyini anladan minlərlə anlamlı yazıların dərc edildiyi "Əkinçi", "Kəşkül", "Ziya" kimi qəzetlər də fəaliyyət göstərmişdir.

XIX-XX yüzilliklərdən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatının əvəzsiz simaları: A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, N.Nərimanov, C.Cabbarlı, Ə.Cavad, C.Məmmədquluzadə, S.Vurğun, M.Şəhriyar kimi nəhəng ədiblərimiz azərbaycançılıq məfkurəsinin carçıları olmuşlar. Onların davam etdirdiyi bu ideya Azərbaycan xalqının həyat və mübarizəsini, xalqımızın bütövlüyü ideyasını əks etdirir. Milli oyanışa, ictimai tərəqqiyə, müstəqillik düşüncəsinin inkişafına təsir göstərən bu ideya daha çox poeziyada özünü göstərir. Təbii ki, poeziya ilə yanaşı, nəsr, dramaturgiya və publisistika da bu məfkurənin daşıyıcıları olmuşdur.

Bu mənada milli oyanış və mədəni tərəqqi yollarında yorulmadan çalışan C.Məmmədquluzadənin publisitikasının şah əsəri sayılan "Azərbaycan" məqaləsi siyasi intibah dövrünün bədii manifesti sayıla bilər. Məqalədə irəli sürülən ideyaya hər bir Azərbaycan vətəndaşı üçün ana dili, milli coğrafiya və tarix dərsliyi proqramı demək olar. Bununla yanaşı, Cəlil Məmmədquluzadənin

məşhur "Anamın kitabı" dramı (1920) azərbaycançılıq idealının manifesti kimi meydana çıxmışdır. Sovet hakimiyyəti illərində azərbaycançılıq vətənpərvərlik adı ilə yaşadılmışdır. Müstəqillik dövründə azərbaycançılıq ilk dəfə olaraq milli dövlət ideologiyasına çevrilmişdir. Beləliklə, azərbaycançılıq uzun əsrlər ərzində ölkə ədəbiyyatının ideya əsası kimi mövcud olmuş və ədəbi fikirdə milli maraqların ifadə olunmasına yol açmışdır. Bundan əlavə Cəlil Məmmədquluzadənin başçılıq etdiyi "Molla Nəsrəddin" jurnalı da milli istiqlal uğrunda mübarizə ideyasının formalaşdırılması və xalqa çatdırılması yolunda bir ordudan çox xidmət göstərmişdir. Hətta azərbaycançılıq baxımından yüksək mövqeyə sahib olan, türkçülük və islamçılıq ideyalarını təbliğ edən füyuzatçılar da Azərbaycanda milli istiqlalın ön plana çəkilməsində iştirak etmişlər.

Cümhuriyyət dövründə milli ideologiyanın inkişafı daha çox publisistik yöndə inkişaf edirdi. Dövlətçiliyin qorunub saxlanması, dünya miqyasında tanınması kimi ümdə vəzifələri təbliğ edən bu dövr nümayəndələrinə isə Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Yusif Vəzir Çəmənzəminli misal ola bilər.

Haqlı olaraq Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin ən nəhəng nümayəndəsi kimi tanınan Məhəmməd Hadi "Şühədayi-hürriyyətimizin ərvahinə ithaf" adlı şeirində Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizənin ən qanlı səhifəsi olan mart qırğını zamanı canlarını fəda etmiş vətən oğullarının ruhlarına ağılar söyləyir. Onların dünya durduqca yaşayacaqlarına əminlik verir:

Sizin məzarınız iştə qülubi-millətdir
Bu sözlərim ürəyimdən gələn həqiqətdir.
Sizi unutmayacaq şanlı millətim əsla
Əmin olun buna, ey zinəti-cəhani fəna. (7, 74)

Qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olan Azərbaycan xalqının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu illərdəki ədəbiyyatında türkçülük, cümhuriyyətçilik, milli dövlətçilik ideyaları geniş tərənnüm olunurdu. Ədəbiyyat nümayəndələrimizin əsərlərində Azərbaycan milli varlığının tərənnümü ön plana çıxırdı. Bu mənada, vətənpərvərliyin, cümhuriyyətçiliyin alovlu tərənnümçüsü olan Ə.Cavadın "Azərbaycan bayrağına", "Can Azərbaycan", "Azərbaycan" şeirlərini örnək göstərə bilərik. Müstəqillik eşqilə yanan ölkənin "haqq bağıran səsi" idi Əhməd Cavad.

...Bax, yenə qarşında köksümü açdım
Bakı dağlarına al bayraq sancdım
Sən meydan oxudun, gəldim, ulaşdım
Mərd degil meydandan qaçan, ingilis! (8, 82)

Azərbaycanın müstəqilliyi Əhməd Cavad poeziyasının ən müqəddəs məfhumlarından idi. "Kuropatkinə" şeiri buna əyani sübut ola bilər.

Xalqın milli-mənəvi tərəqqisində, ictimai-mədəni düşüncəsinin yeniləşməsində böyük xidmətlər göstərmiş C.Cabbarlı da bir çox əsərlərində, eləcə də "Sevdiyim", "Azərbaycan bayrağına"

şeirlərində dövlətimizi və ana torpağa bağlılığın ülviyyətini tərənnüm edirdi. Milli qürur hissi aşılayan "Azərbaycan bayrağına" şeirində C.Cabbarlı üçrəngli bayrağımızı bədii cəhətdən açır, bu bayrağın Turan üzərində dalğalanmasını arzulayır.

Şeirləri dillər əzbəri olan S.Vurğun azərbaycançılıq ideologiyasının yaradıcılarından biridir. Doğma dilin yabançı sözlərdən təmizlənməsi, milli duyğuların tərənnümü onun əsərlərinin əsas təsir dairəsi olmuşdur. S.Vurğunun "Azərbaycan" şeirinin bu gün də böyük ədəbi önəmi vardır. Əsər Azərbaycanı, azərbaycançılıq ideyasını tərənnüm edir. Ölkənin dilbər guşələrinin göz oxşayan təbiətindən tutmuş, cana dərman olan nemətləri, ruha qida verən musiqisi, insanı məst edən havası bədii ustalıqla nəzmə çəkilmişdir.

Şəhriyarın yaradıcılığında da Azərbaycan mövzusu önəmli yer tutur. Onun bir çox şeir və poemalarında, eləcə də Şimali Azərbaycan mövzusunda yazdığı "Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab", "El bülbülü", "Can Rüstəm", "Qafqazlı qardaşlarla görüş", "Qaçaq Nəbi" və s. əsərlərində bütöv Azərbaycan məfkurəsi özünü biruzə verir. Bu şeirlərin əsasında milli birlik duyğularından, ayrılıq və həsrət notlarından yoğrulmuş azərbaycançılıq ideyası durur. Şəhriyarın "Azərbaycan" şeiri azərbaycançılıq mövzusunda yazılmış şahəsərlərdən biridir:

Evladların nə vaxtadək tərki-vətən olacaqdır?
Əl-ələ ver üsyan eylə, oyan, oyan Azərbaycan!
Bəsdir fəraq odlarından kül ələndi başımıza
Dur ayağa! Ya azad ol, ya tamam yan, Azərbaycan! (6, 176)

XX əsrin əvvəllərindən etibarən azərbaycançılıq milli ədəbi-ictimai fikrin gündəmində artıq əsas yer tutmuşdur. Sovet dövründə Azərbaycan dilində mövcud olan ədəbiyyat azərbaycançılıq adlandırılmasa da, vətənpərvərlik ruhunu qoruyub saxlamaq və zamandan zamana çatdırmaq vəzifəsini yerinə yetirmişdir. XX əsrin 60-80-ci illərində Mirzə İbrahimov, Rəsul Rza, Süleyman Rəhimov, Süleyman Rüstəm, Mir Cəlal, Mehdi Hüseyn, İsmayıl Şıxlı, İlyas Əfəndiyev, İsa Hüseynov, Hüseyn İbrahimov, Nəriman Həsənzadə və b. əsərlərində Azərbaycan həyatının reallıqlarını və azərbaycançı düşüncənin geniş imkanlarını nümayiş etdirmişlər.

Müstəqillik dövrü poeziyasında isə azərbaycançılıq ideologiyası bir qədər açıq şəkildə özünü biruzə verir ki, bu da Mürşid Balaqardaş, Davud Ağamirzadə, Seyidzadə Bədri, Əbülxaliq Cənnəti kimi şairlərin yaradıcılığında nəzərə çarpır.

Cümhuriyyət dövründən də əvvəl gur ictimai fəaliyyətlə məşğul olan digər bir ziyalımız da Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev olmuşdur. "Ağa Məhəmməd şah Qacar" dramında İran tarixindən götürdüyü hadisələrin timsalında Azərbaycan tarixinə nəzər salaraq, milli kimlik və ərazi bütövlüyü məsələlərini nəzərdən keçirir.

1918-1920-ci illərdə ədəbiyyat tariximizə daha çox alovlu publisist kimi daxil olmuş Ömər Faiq Nemanzadənin də azərbaycançılıq uğrunda çırpınışlarını unutmaq olmaz. Milli mədəni tərəqqi, qadın azadlığı, vətənə məhəbbət kimi dövrün aktual məsələrinə toxunan ədibin türkçülük, azərbaycançılıq idealları dillərə dastandır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Almas İldırım Cümhuriyyət dövründə hələ gənc bir şair olsa da, ilk qələm təcrübəsindən milli kimliyini və ideologiyasını ön plana çəkən şeirləri ilə tanınırdı. Türk soyuna mənsub olması ilə fəxr edən şairin bu ruhda yazdığı "Mən kiməm?", "Əsir Azərbaycanım", "Araz", "Əlvida, Bakı" və s. kimi onlarla şeirini yada sala bilərik.

Göstərdiyimiz ustadlarla yanaşı, müxtəlif ədəbi nəsillərə aid olan Almas İldırım, Süleyman Rüstəm, Məmməd Araz, Xəlil Rza Ulutürk, Bəxtiyar Vahabzadə, Cabir Novruz, Qabil, Fikrət Qoca, Məmməd İsmayıl, Sabir Rüstəmxanlı, Zəlimxan Yaqub və b. görkəmli şairlərimizin yaradıcılığında da azərbaycançılıq ideyası, vətən mövzusu əsas yer tutur. Azərbaycan xalqının azadlıq tarixini əks etdirən, vətən haqqında qüvvətli poetik simfoniya kimi səslənən bu şeirlərin hər birində milli-mənəvi birlik ideyası məharətlə tərənnüm edilir. Bu sənətkarlar azərbaycançılıq ideyasının carçısı olmaq missiyasını uğurla həyata keçirmişlər.

Lakin bütün bu yazılara, qəzetlərə, əsərlərə baxmayaraq, ədəbi mühit bir təşkilat altında toplana bilməmişdi. 1917-ci ildə "Müsəlman mühərrir və ədiblər cəmiyyəti" yaradılması haqqında ortaq bir fikir formalaşmış, M.Ə.Rəsulzadə, S.Hüseyn, H.İ.Qasımov, C.Hacıbəyli, Əli Paşa Hüseynzadə müstəqil ədəbi birliyin idarə heyətinə seçilmişlər. Buna bənzər digər ədəbi cəmiyyətlər də "Yaşıl Qələm" adı altında birləşmişdir. Müasirlik və islamı simvolizə edən yaşıl rəngin seçilməsi də ədiblərin yaradıcılıq yolunda yaşıl işıq yandırmışdır. Cəmiyyət ədəbiyyat tariximizi tərtib etmək, ədəbiyyatın təhlili və tənqidi, ədəbi müsabiqələr, konfranslar və məclislər təşkil etmək, gənc ədəbi nümayəndələri bir yerə toplamaq, milli tarixi ənənələri əks etdirən əsərləri nəşr etmək və s. kimi daha bir çox məqsədlərə xidmət edirdi.

Dövrümüzdə mədəni və sosial düşüncə tərzinin yüksək səviyyəyə çatması Azərbaycanda milli dövlət ideyasının möhkəmlənməsinə və vətənpərvərlik hisslərinin daha da güclənməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu, müasir ədəbiyyatımızda özünü açıq şəkildə biruzə verir. Müasir poeziyamızın görkəmli nümayəndələrindən olan Paşa Qəlbinurun yaradıcılığında bu ideyalara kifayət qədər yer verilir. Azərbaycançılıq, vətənpərvərlik şairin poeziyasında çox mühüm rol oynayır. Bu baxımdan şairin "Gəlin sizə pay verim", "Azadlıq", "Yağaq Qarabağa", "Vətənim" və bir sıra şeirləri aktualdır. Ədəbiyyatımızda tək misralı şeirin yaradıcısı sayılan Paşa Qəlbinurun "Səni tanımırdım - tanıdım

Vətən” şeiri əslində bir misra ilə şairin vətən sevgisini, hiss və həyəcanını qısa lakonik, eyni zamanda çox gözəl ifadə edir.

NƏTİCƏ

Azərbaycançılıq konsepsiyası geniş anlayış olub, özündə azərbaycançılıq məfkurəsini, Azərbaycan xalqı və Azərbaycan dövlətçiliyi anlayışlarını, milli-mənəvi dəyərləri, Azərbaycan dili və Azərbaycan ədəbiyyatını, azərbaycanşünaslıq prinsiplərini cəmləşdirir. Məlumdur ki, ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyat fənninin tədrisi xüsusi mövqeyə malikdir. Şagirdlərin yaş, qavrama, bilik səviyyəsi nəzərə alınmaqla seçilib dərsliklərə daxil edilmiş şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələri şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsini uğurla həyata keçirməyə imkan verir. Müasir mərhələdə ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyatın tədrisi prosesində yüksək ideya-bədii dəyərə malik əsərlərin öyrənilməsi, bədii mətnin oxunması, qavranılması və qiymətləndirilməsi əsasında şagirdlərin dünyagörüşünü genişləndirmək, milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərləri mənimsətmək, nəticə etibarilə onların vətənpərvər şəxsiyyət kimi formalaşmasına nail olmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu prosesdə şagirdlərə öyrədilən əsərlərin azərbaycançılıq ideyası ilə dolub-daşması onlarda milli ruhun formalaşmasına bilavasitə təsir göstərir. Ulu Öndər Heydər Əliyev demişdir: ”Bizim ədəbiyyatımızın xalqımıza etdiyi ən böyük xidmət ondan ibarətdir ki, şairlərimiz, yazıçılarımız öz əsərləri ilə Azərbaycanda, xalqımızda, millətimizdə daim milli hissiyyatı oyatmağa çalışmışlar. Milli özünüdərk, milli oyanış, dirçəliş prosesi birinci növbədə ədəbiyyatdan keçir... Əgər şair Azərbaycanı vəsf edirsə və Azərbaycanın nə qədər gözəl, nə qədər qüdrətli, nə qədər iftixar hissi doğuran bir ölkə olduğunu öz şeirində göstərsə, demək, bu, hər bir azərbaycanlıda öz vətəninə, torpağına məhəbbət hissi yaradır”. (8, 114-115)

Heç şübhəsiz, azərbaycançılıq ideologiyasının inkişafı mədəniyyət və incəsənət sahəsinə də öz müsbət təsirini göstərmişdir. Belə ki, Ulu Öndərin rəhbərlik etdiyi dövrdən başlayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi, musiqidə, təsviri sənətdə, kinoda, teatrda və digər sahələrdə xalqın ruhunu, tarixini, milli-mənəvi dəyərlərini təbliğ və tərənnüm edən çoxsaylı əsərlər meydana gəlməyə başlamışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin hələ XX yüzilliyin 70-ci illərində əsasını qoyduğu azərbaycançılıq ideyası bu gün hamımızı birləşdirən ən müqəddəs dəyərdir. Bu dəyər ulu öndərin Azərbaycana ikinci rəhbərliyi dövründə daha real bir məzmun kəsb etməyə başladı. Və multimədəniyyət məfkurəsi ilə vəhdət təşkil edərək, sosial praktikada millətə və cəmiyyətə yüksək dəyərlər gətirdi. Bu gün Azərbaycan kimliyi öz gücünü şanlı tarixlə ruhani əlaqədən alır. Bu əlaqə daha düşünülmüş və məqsədyönlü olduqca, şüurlarımızda hökm sürən xaos da aradan qalxır. Xoşbəxt gələcəyə can atan cəmiyyətin şüurunda, mədəni kimlik, etnik müxtəliflik üzərində

sarsılmaz bir vəhdət yaradır. Bu “azərbaycançılıq” ideyasında ali ruhani bir vəziyyətdir və o, Azərbaycan adı ətrafında bütün etnik-milli kimlikləri müqəddəs bir bayraq altında birləşdirir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Cəfərov N., Çobanov M., Paşayeva Q. Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı, AzAtaM, 2013
2. Cəfərov.N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, 2003
3. Cəfərov N., Sərdarov V., Cəfərov A., Azərbaycançılıq ideologiyasının etnoqrafik əsasları. Bakı: “Elm və Təhsil”, 2016
4. Həsənli B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Müəllim, 2011
5. Quliyev E. Şəhriyar poeziyası və milli təkamül. Bakı: 2004
6. Məhəhəmmədhüseyn Şəhriyar. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Avrasiya Press”, 2005
7. S. Şükürov. Heydər Əliyev ədəbiyyat və incəsənət haqqında. Bakı: Günəş, 2004
8. Vəliyeva S. Milli dövlətçilik hərəkatının yüksəlişi və xalq cümhuriyyəti dövründə azərbaycançılıq ideyası, Bakı: Azərnəşr, 2003

Kök söz yuvaları və substantiv zona
(The root word slots and the substantive zone)

Məlahət SƏMƏDOVA
Azərbaijan Dövlət Pedaqoji Universiteti

XÜLASƏ

Substansiya və substantiv zona anlayışı bir neçə aspektdən araşdırılmışdır: fəlsəfi, linqvopsixoloji, praqmatik, məntiqi. Bu baxımdan substansiya anlayışının semantikasında və funksionallığında ifadə olunan əsas aspektlər kök söz yuvalarının materiallarında müşahidə olunur. Dil sistemində substansiyanın antoloji əsaslarının müəyyənləşdirilməsi, bu anlayışın araşdırılması problemi də xüsusi maraq doğurur.

Substansiyanın qrammatik və semantik anlayış kimi dil sistemindəki yeri, onun əlaqələrinin və funksionallığının tədqiqi problemi də diqqət mərkəzində olmalıdır. Dildə substansiya anlayışının əlamətlərinin təyin edilməsi, onun qrammatik formalarının izahı da diqqəti cəlb edən məsələlərdəndir. Dildə substansiya, substantivlik anlayışı bir prosesdir. İnsan şüurunun əlaqədə olduğu bütün sahələrdə substansiya anlayışı öz tətbiqini tapır. Substansiya qədim yunan dilçiliyində də diqqət mərkəzində olmuşdur. Yunan alimi Platon substansiyanı "idrakın qardaşı" adlandırırdı.

Substantiv əsaslı kök söz yuvalarında dil sisteminin tərkib hissələri olan mövqelərin qarşılaşdırılması, əlaqələr və münasibətlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Substantiv əsaslı kök söz yuvalarında qarşılaşdırma münasibətlərinin təhlili vacibdir. Substantiv əsaslı kök söz yuvalarında oppozisiya (qarşılaşdırma) problemi bir çox dilçilər tərəfindən təhlilin subyektiv metodu hesab edilir.

Bir çox elmlərin, o cümlədən dilçiliyin də əsas istiqamətlərindən biri dil vahidlərinin qarşılaşdırılmasını deyil, məhz bu vahidlər arasındakı əlaqələr və münasibətlər sistemini tədqiq edir. Qarşılaşdırma metodunun tərəfdarlarının fikrincə, oppozisiya dil sistemində əlaqələr və münasibətlərin ifadəsidir.

Açar sözlər: substantiv zona, qarşılaşdırma metodu, leksemlər, dialektlər

SUMMARY

The concept of the substation and the substantive zone has been investigated in several aspects: philosophical, linguistic, and pragmatic. In this context, the key aspects expressed in the semantics and functionality of the substitution concept are found in the materials of root words slots. Of particular interest is the defining of the antropological basis of the substation in the language system and the study of this concept.

The place of the substation, as a grammatical and semantic concept, in the language system and the investigational problems concerning its relations and functionality, should also be in the centre of

attention. Another important issue is the definition of the substation concept signs in the language and the explanation of its grammatical forms. Substation, the concept of substantiation in a language is a process. The concept of substation is used in all areas of human consciousness. The substation was also in the centre of ancient Greek linguistics. The Greek scholar Plato called the substation "brother of the mind."

Opposition of positions, which are the integral parts of the language system, relationships and attitudes are very important in substantive-based root word slots.

It is also very important to analyze the relationships of opposition in the substantive-based root word slots. The problem of confrontation in substantive-based root word slots is considered as a subjective method of analysis by many linguists.

One of the main directions of many sciences, including linguistics, doesn`t analyse the opposition of the units, but rather the system of relationships and attitudes among these units. According to supporters of the confrontation method, opposition is an expression of attitudes and relationships within the language system.

Key words: substantive zone, method of opposition, lexems, dialects.

GİRİŞ

Substantiv əsaslı kök söz yuvalarında dil sisteminin tərkib hissələri olan mövqelərin qarşılaşdırılması, əlaqələr və münasibətlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Substantiv əsaslı kök söz yuvalarında qarşılaşdırma münasibətlərinin təhlili vacibdir. Substantiv əsaslı kök söz yuvalarında oppozisiya (qarşılaşdırma) problemi bir çox dilçilər tərəfindən təhlilin subyektiv metodu hesab edilir.

Bir çox elmlərin, o cümlədən dilçiliyin də əsas istiqamətlərindən biri dil vahidlərinin qarşılaşdırılmasını deyil, məhz bu vahidlər arasındakı əlaqələr və münasibətlər sistemini tədqiq edir. Qarşılaşdırma metodunun tərəfdarlarının fikrincə, oppozisiya (qarşılaşdırma) dil sistemində əlaqələr və münasibətlərin ifadəsidir.

Fəlsəfənin ziddiyyətlərin vəhdəti və mübarizəsi qanununa əsasən, substantiv əsaslı kök söz yuvasının hər bir elementi digər komponenti ilə müəyyən oxşar cəhətlərə malikdir. Lakin bu fakt həmin komponentlərin tam oxşarlığını sübut etmir. Substantiv əsaslı kök söz yuvalarında oppozisiyaların (qarşılaşdırmaların) və əlaqələrin rolunu qeyd etməmək, əlbəttə, mümkün deyildir. Çünki bu terminoloji səciyyə daşımır, ümumbəşəri və qnoseoloji xarakteri ilə fərqlənir.

Dilçilikdə substantiv əsaslı kök söz yuvalarının tədqiqatçılarından E.L.Qinzburqun, P.A.Sobolevanın, A.N.Tixonovun, İ.S.Uluxanovun, İ.A.Şirşovun İ.A.Zemskayanın adlarını qeyd etmək lazımdır. Bu alimlərin fikrincə, substantiv əsaslı kök söz yuvaları sözyaradıcı sistemin ən mürəkkəb vahidlərindən biridir. Söz yaradıcılığının formal və məna xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən

ikili strukturudur. Bu strukturlar düzəltmə sözlərin bir çərçivə daxilində toplanmış formalarıdır. Bu mikrosistemlər dil münasibətlərinin bütün növlərini əks etdirir.

Substansiya və substantiv zona anlayışı bir neçə aspektdən araşdırılmışdır: fəlsəfi, linqvopsixoloji, praqmatik, məntiqi. Bu baxımdan substansiya anlayışının semantikasında və funksionallığında ifadə olunan əsas aspektlər kök söz yuvalarının materiallarında müşahidə olunur. Dil sistemində substansiyanın antoloji əsaslarının müəyyənləşdirilməsi, bu anlayışın araşdırılması problemi də xüsusi maraq doğurur.

Substansiyanın qrammatik və semantik anlayış kimi dil sistemindəki yeri, onun əlaqələrinin və funksionallığının tədqiqi problemi də diqqət mərkəzində olmalıdır. Dildə substansiya anlayışının əlamətlərinin təyin edilməsi, onun qrammatik formalarının izahı da diqqəti cəlb edən məsələlərdəndir. Dildə substansiya, substantivlik anlayışı bir prosesdir. İnsan şüurunun əlaqədə olduğu bütün sahələrdə substansiya anlayışı öz tətbiqini tapır. Substansiya qədim yunan dilçiliyində də diqqət mərkəzində olmuşdur. Yunan alimi Platon substansiyanı "idrakın qardaşı" adlandırırdı.

Digər yunan alimi Aristotel substansiyanın dil kateqoriyaları arasında mühüm yer tutduğunu qeyd edirdi. Aristotel "Kateqoriyalar" adlı məşhur əsərində substansiyadan bəhs etmişdi. Alimin fikrincə, on kateqoriya mövcuddur: substansiya (əşya), say, keyfiyyət, yer, vaxt, vəziyyət, hal, hərəkət. Göründüyü kimi bu kateqoriyalardan birini Aristotel substansiya adlandırırdı. Yunan aliminin fəlsəfi – məntiqi kateqoriyalar sistemi elmdə mühüm mövqe tutmuşdur.

Türk dillərindəki birhecalı sözlərdə köksözlük, ikihecalı sözlərdə analitiklik və sintetiklik, üçhecalı sözlərdə isə sintetiklik (aqlütinativlik) mərhələsinin əlamətləri yaşayır. Tədqiqatçıların araşdırmaları təsdiq edir ki, dilimizdə işlənən sözlərin əksəriyyəti türk dillərinə məxsus ana kitabələrdən biri olan Orxon–Yenisey yazılı abidələrində əks olunmuşdur.

Türkoloqlardan A.N.Kononov, L.V.Dmitriyev, K.M.Musayev, V.Sinsius, Y.İsankulov və başqaları substantiv kök söz yuvalarının əsas zirvə sözlərini tədqiq edərək maraqlı nəticələrə gəlmişlər. Bu baxımdan Azərbaycan alimlərindən B.Xəlilovun və B.Məhərrəmlinin tədqiqatları çox önəmlidir.

Baba Məhərrəmli "Türk dillərində isim köklərində leksik – semantik inkişaf" adlı monoqrafiyasında çox zəngin faktlara əsaslanaraq maraqlı nəticələrə gəlmişdir. Müəllif "ərik" sözünün nüvəsi olduğu kök söz yuvasına daxil olan leksemləri araşdırmış, onların leksik – semantik xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir. "Ərik" sözünün daxil olduğu kök söz yuvası: "ərik", "ərik gülü", "ərikli", "əriklik", "əriksiz". B.Məhərrəmli türkoloqlar A.N.Kononov, L.V.Dmitriyev, K.M.Musayev, V.Sinsius, Y.İsankulovun tədqiqatlarına istinadən yazır: "Türkologiyada A.N.Kononovun, L.V.Dmitriyevin, K.M.Musayevin, V.Sinsiusin, Y.İsankulovun, E.Quliyevin tədqiqatlarında bitki adları müxtəlif aspektlərdə öyrənilmişdir." Türk dilində "erik" gavalı ağacı və onun meyvəsi, "erik kurusu" gavalı meyvəsinin qurudulmuşu, "kuru erik" mənalarında işlənir. Azərbaycan dilində sarı, şirin, təkçəyirdəkli bitki, həmin bitkinin meyvəsi (qaysı), özbək dilində və başqırd dilində "qaysı"

mənasında işlənilir. Qaqauz, salar, karaim, qumux dillərində "gavalı", qazax və qırğız dillərində gavalının bir növü olan qara gavalı, türkmən, tatar dillərində "qaysı" mənasında işlənilir. Qaraçay-balkar dilində "kara erik" – "gavalı", "sarı erik" – "alça" mənasında işlənir. Türkmən dilində isə "sarı erik" – "qaysı" mənasındadır.

B.Məhərrəmli qeyd edir ki, "erik"//"ərik" ismi əksər türk dillərində məna daralmasına məruz qalmışdır. Belə ki, bu söz qədim türk abidələrinin dilində "ürük"//"eruk" formasında işlənərək "hər cür çəyirdəkli bitki, meyvə" anlayışını bildirmişdir. Xüsusilə həmin söz həm "şaftalı", həm "gavalı", həm də "ərik" ("qaysı") anlayışlarını bildirən ümumi, cins mənalı bir söz olmuşdur. Tarixən qədim türk dillərində bu bitki növlərini fərqləndirmək üçün müvafiq birləşmələrdən istifadə olunmuşdur. Məsələn, "kara erik", "gavalı", "sarığ erik" – "ərik" , "qaysı", "tuluğ erik" – "şaftalı". Çağdaş türk dillərində "ərik", "qaysı" anlayışı "ərik" sözü ilə yanaşı, "şaptal", "kürege", "qaysı", "zərdalı" sözləri ilə də ifadə olunur.

B.Məhərrəmli K.M.Musayevə istinad edərək qeyd edir ki, "ərik" sözü "gavalı" anlamında əsasən qərbi qıpçaq arealında yayılmışdır. Türk dillərindən rus dilinə keçən "ərik" sözü "урюк" formasında digər slavyan dillərinə də keçmişdir. Slavyan dillərində "урюк" sözü "qurudulmuş ərik" mənasındadır. Türk dillərində "gavalı" anlayışı "gavalı", "ərik" sözlərindən başqa, "kökem", "qavalı", "olxuri", "aluça", "kara jimeş" sözləri vasitəsilə də ifadə olunur. Azərbaycan dilinin Quba dialektində "ərik" – "cır alça", türk dilinin dialektlərində isə "erük"//"eruk"//"erik" variantlarında "qaysı", "gavalı" mənalarında işlənir.

B.Məhərrəmli qeyd edir ki, "ərik" sözünün ən qədim variantları VIII əsrdə qeyd olunmuşdur. N.K.Dmitriyev, A.K.Borovkov və s. türkoloqlar bu sözü ümum türk leksik fonduna aid edirlər. İ.Otarov bu sözü ərəb dilindən alınma hesab edir. B.Məhərrəmli çox düzgün olaraq qeyd edir ki, bu fikirlə razılaşmaq mümkün deyildir. Qədim qaynaqların faktları sübut edir ki, "ərik" təmiz türk sözüdür. E.Sevortyan "Етимологический словарь тюркских языков" ("Türk dillərinin etimoloji lüğəti") sözlüyündə bu sözün qədim türk yazılı abidələrindəki variantlarını başlanğıc forma hesab edir. O, "uruq"//"örük"//"örik"//"ürük" formalarını fonetik dəyişmələrin nəticəsi hesab edir. E.Sevortyan "ərik" sözünün mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi üçün onun monqol sözü olan "örül" paraleli ilə müqaisə olunmasını məsləhət görür və qeyd edir ki, bu sözün mənası "yabanı sibir gavalısıdır".

Orta əsrlərdəki türkmən yazılı qaynaqlarında "ərik" qaysı mənasında işlənmişdir. "Ərik" sözünün strukturu və etimologiyası barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. M.Kaşqarlı "Divanı lüğət-it-türk" sözlüyündə "ərik" sözünün ümumi mənasının "iri giləmeyvə" olduğunu qeyd edir. M.Kaşqarlının qeydinə görə "ərik" "gavalı" və "şaftalı" kimi meyvələrin ümumi adıdır.

N.K.Dmitriyev isə bu sözün ilkin mənasının "gavalı" olduğunu qeyd edir.

Əski uyğur türkcəsində "ürük" "şaftalı", "qaysı" mənalarında olmuşdur. Qədim türk lüğətində həmin sözün "gavalı", "ərik", "şaftalı" kimi çəyirdəkli meyvə anlayışı ilə yanaşı, "həmin meyvələrdən hazırlanmış bir neşə məhsul" mənası da qeydə alınmışdır. L.Budaqovun lüğətində bu söz "gavalı" mənasında işlənmişdir. K.Musayev "ərik" sözünün ilkin, qədim formasının "albarnun" olduğunu qeyd edir və bu sözün strukturunda gedən təkamül prosesini belə göstərir: albarnun > alvaruk > avruk > arik > avruk > ovruk > örik > ürük.

M.Fasmerin fikrincə, "ərik" sözünün qədim dövrdəki ümumi semantikasında dominat mənası "qaysı"dır. Çünki bu söz qədim dövrdən türk dillərində həm geniş mənada çəyirdəkli meyvələrin adını, həm də üç meyvə adını bildirmişdir:

1) ərik/qaysı; 2) ərik/gavalı; 3) ərik/şaftalı

M.Fasmer həmin sözün "aruk" formasını daha qədim hesab edir. O, bu sözün mənşəyini qədim türk söz köklərindən olan "a" kökü ilə bağlayır.

Azərbaycan dilində "ayna" isminin kök söz yuvasına aşağıdakı leksemlər daxildir: ayna, aynabədən, aynabədənli, aynabədənlik, aynabədənlilik, aynabənd, aynabəndi, aynacıq, aynaçı, aynaçılıq, aynadar, aynalama, aynalamaq, aynalanma, aynalanmaq, aynalatma, aynalatmaq, aynalı, aynaotu, aynasalan, aynasaz, aynasazlıq, aynasız, aynatutan, aynayolu. Bu kök söz yuvasının zirvə sözü isim olduğu üçün substantiv kök söz yuvası sayılır. Bir sıra türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dili və onun bəzi dialekt və şivələrində bu söz çox geniş arealda işlənilir.

Müasir Azərbaycan dilində "ayaq" sözünün kök söz yuvasına aşağıdakı leksemlər daxildir: ayaq, ayağıaçıq, ayağıağır, ayağıağırlıq, ayağıbağlı, ayağıçarıqlı, ayağıpərdən, ayağısürüşkən, ayağıyüngül, ayaqaçdı, ayaqaltı, ayaq – ayağa, ayaqbaayaq, ayaqbasan, ayaqbaşa, ayaq – baş, ayaqçı, ayaqdantutdu, ayaqdaşı, ayaqkirəsi, ayaqqabı, ayaqqabıtikən, ayaqlama, ayaqlamaq, ayaqlanma, ayaqlaşma, ayaqlı, ayaqlıq, ayaqseyri, ayaqsız, ayaqsızlıq, ayaqüstü, ayaqyalın, ayaqyere, ayaqyolu və s.

Tarixən "ayaq" sözü türk dillərində əsasən iki məna ifadə etmişdir. Bu sözün birinci mənası "kasa", "fincan", "qab-qacaq", ikinci mənası isə insan və heyvan orqanizminin bir hissəsi "bədən üzvü", "ayaq" olmuşdur. Orxon–Yenisey abidələrində "ayaq" sözü "qədəh" mənasında işlənmişdir: "Uzuntonluğ idişin ayaqın kodupan basmış, yana ədgüti sakınmış" – "Uzundonlu rahib qədəhini evdə qoyub yola çıxmış, çox düşünmüş heyfsilənmişdir". "Ayaq" sözünün "qədəh", "kasa", "fincan" mənalarına "Kitabi – Dədə Qorqud"da da rast gəlmək mümkündür. "Ayaq" sözünə "bədən üzvü" mənasında bir çox yazılı qaynaqlarda təsadüf edilir. "Kitabi – Dədə Qorqud"da "ayağına at tuşağını vurmaq" (evləndirmək, başını bağlamaq) mənasında "ayaq" sözü işlənmişdir. Ş.İ.Xətainin yaradıcılığında da "ayaq" sözü "bədən üzvü" mənasında işlənir: "Kim olda sitəm çəkib durur bəs, Batmış ayağına xar ilən xəs."

Şairin yaradıcılığında “ayağa salmaq” (alçalmaq), “ayağa düşmək” (alçaltmaq) mənasında “ayaq” sözünün frazeoloji bağlı mənalarına da rast gəlinir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Kaşqarlı M. Divani lüğət-it-türk (tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əsgər) IV. Bakı, “Ozan”, 2006
2. Məhərrəmli B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2012.
3. Rəcəbov Ə. Məmmədov Y. Orxon – Yenisey abidələri. Bakı, “Yazıçı”, 1983, 314 s
4. Гамкрелидзе В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Т. I-II. Тбилиси, издательство ТГУ, 594 с., 572 с.
5. Евсеева И.В. Когнитивное моделирование словообразовательной системы русского языка. Кемерово, 2011, 244 с.
6. Тихонов А.Н. Русский глагол: проблемы теории и лексикографирования. Москва, Academia. 1998, 280 с.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏFƏKKÜRƏ ƏSASLANAN SUAL-CAVAB

BAĞIROVA AYNURƏ
SUMQAYIT DÖVLƏT UNİVERSİTETİ, baş müəllim
ORCİD: 0000-0002-7975-4475

XÜLASƏ

Azərbaycan dili dərslərində sual-cavab təlim nəticələrinə nail olmaq yolunda istifadə edilən effektiv təlim fəaliyyətlərindən biridir. Müasir Azərbaycan dili dərslərində sual-cavabdan şagirdləri təlim prosesinə cəlb etmək, onların hafizəsini və anlamasını yoxlamaq, onların öyrənmələrini və öyrənilənlərin başa düşülüb tətbiq edildiyini yoxlamaq, şagirdlərin bir mövzu barədə fikir və baxışlarını öyrənmək, onların yaradıcı və innovativ düşünməsini təmin etmək üçün istifadə edilir. Həmçinin şagirdlərə fikirlərini digər yoldaşları ilə bölüşmək imkanı verməklə yanaşı, onların mülahizə və fikir formalaşdırmaq bacarıqlarını gücləndirir, birgə öyrənmə mühiti yaradır.

Müasir Azərbaycan dili dərslərində Blum taksonomiyasına əsasən, Aşağı və Yuxarı Təfəkkür Səviyyəsinə uyğun suallar hazırlamaq məqsədəuyğundur. Aşağı Təfəkkür Səviyyəsinə müvafiq suallar xatırlamaq, anlamaq və tətbiq etmək səviyyələrini əhatə edir və şagirdlərin hazırlıq və anlamalarını ölçmək, onların öyrənmə prosesindəki güclü və zəif tərəflərini aşkara çıxarmaq və təlim məzmununu xülasə etmək üçün istifadə olunur. Yuxarı Təfəkkür Səviyyəsinə müvafiq suallar təhlil etmək, dəyərləndirmək və yaratmaq qabiliyyətlərini əhatə edir və şagirdləri daha dərin və tənqidi düşünməyə sövq etmək, problem həll etmək, müzakirə yaratmaq, şagirdlərin informasiyanı özlərinin tapmasına nail olmaq üçün istifadə olunur.

Effektiv dərs zamanı gün ərzində sualların səviyyəsi təlim məqsədlərini və verilən sualların bu məqsədlərə çatmaq yolunda hansı funksiyanı həyata keçirdiklərini nəzərə alaraq dəyişilir. Daha çox təfəkkürü inkişaf etdirən suallara üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.

Azərbaycan dili təlimində müəllim açıq və qapalı suallardan istifadə edə bilər. Qapalı sual dedikdə, mümkün cavab variantları çox məhdud olan və müəllim tərəfindən qabaqcadan təxmin oluna bilən suallar nəzərdə tutulur. Açıq suallar dedikdə isə cavab variantları müxtəlif olan və müəllim tərəfindən təxmin edilə bilməyən sual tipləri nəzərdə tutulur.

Sual-cavab sessiyalarında şagird aktivliyinə təsir göstərən əhəmiyyətli faktorlardan biri “gözləmə müddətidir”. Bu, müəllimin sualı səsləndirməsi ilə şagirdlərin sualı cavablandırması arasındakı müddətdir və araşdırmalar göstərir ki, gözləmə müddətləri sinifdə orta hesabla heç 2 saniyə belə çəkmir. Yəni müəllim sualı verdikdən sonra onu cavablandırmaq üçün bütün sinifə eyni gözləmə müddətini vermir və nəticədə sualı daha tez başa düşən və əlindəki informasiyadan daha tez istifadə edə bilən şagird tez əlini qaldırır və sualı cavablandıraraq müəllimdən tərifini eşidir. Ona görə biz tez-tez sinifdə eyni şagirdlərin aktiv iştirakını müşahidə edirik, digərləri isə suallar üzərində

düşünməyə imkanları belə olmadığı üçün yavaş-yavaş dərs prosesindən uzaqlaşırlar və biz onları passiv adlandırırıq. Bəlkə hamıya düşünmə üçün eyni müddət verilsə və digərlərinin də sual üzərində fikirləşmək şansı olsa, bəlkə, onlar da dərsdə aktiv iştirak edə bilərlər. Gözləmə müddətinin verilməsi sinifdə hamıya bərabər imkanlar yaratmaq və şagirdləri dərindən öyrənməyə sövq etmək baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: *hafizə, təfəkkür, sual-cavab, açıq suallar, qapalı suallar, innovativ düşünmə*

ABSTRACT

Question and answer is one of the effective learning activities used in azerbaijani language classes to achieve learning outcomes in Modern azerbaijani language lessons, questions and answers are used to involve students in the learning process, to test their memory and comprehension, to check their learning and comprehension, to learn students viewsopinions on a topic, to ensure their creative and innovative thinking. It also gives students the opportinunity to share their thoughts with other peers, strengthens their thinking and reasoning skills and creatives a collaborative learning environment.

In modern azerbaijani language lessons, it is expedient to prepare questions according to Blum taxonomy, according to the low and upper level of thinking.

Low level thinking questions cover levels of memorization, comprehension, identify their strengths and weaknesses in the learning process and summarize learning content. Higher level thinking questions cover the ability to analyze evaluate, and create and are used to encourage students to think more deeply and critically, to solve problems, to create discussions, and to help students find information for themselves.

During an effective lesson, the level of questions during the day varies dependingon the learning objectives and the role that the questions play in achieving these goals. It is recommended to give preference to that develop more thinking.

The teacher can use open and closed questions in teaching the azerbaijani language. A closed question is a question that has very limited possible answers and can be predicted by the teacher. Open-ended questions mean types of questions that have different answer options and cannot be estimated by the teacher.

One of the most important factors influencing student activity in question – and answer sessions is the waiting time, which is the time between a teacher asking a question and students answering a question. Does not give the whole class the same waiting time and as a result the student who understaands the questions faster and uses the information in his hand raises his forehead faster and hears the teachers praise by answering the question. There fore, we often observe the active participation of the same students. They are slavly moving away from the lesson process because they do not have the opportunity to think and we call them passive Maybe if everyone is given the same amount of time to think and others have a chance to think about the questions, maybe they will be actively involved.

Key words: memory, thinking, question-answer, open-endedquestions, closed-ended questions, innovative thoughts

GİRİŞ

Azərbaycan dili təlimində sual-cavab bir çox məqsədlər üçün istifadə edilə bilər:

Şagirdləri daha çox təlim prosesinə cəlb etmək;

Onların öyrənmələrini qiymətləndirmək, öyrənilənlərin başa düşülüb tətbiq edildiyini yoxlamaq;

Onların hafizə və anlamalarını yoxlamaq;
Şagirdlərin müəyyən bir mövzu barəsində fikir və baxışlarını öyrənmək;
Şagirdlərə fikirlərini digər şagird yoldaşları ilə bölüşmək imkanı vermək;
Şagirdləri yaradıcı və innovativ düşünməyə çağırmaq;
Şagirdlərin mülahizə və fikir formalaşdırmaq bacarıqlarını gücləndirmək;
Birgə öyrənmə mühiti yaratmaq və mühazirə tipli dərsdən yayınmaq;
Şagirdlərin Yuxarı Təfəfkkür Səviyyəsinə (YTS) keçidini təmin etmək.

Azərbaycan dili təlimində sual-cavab təlim nəticələrinə nail olmaq yolunda istifadə edilən təlim fəaliyyətlərindən biridir və onun effektiv şəkildə həyata keçirilməsi üçün əvvəlcədən müəyyən qədər hazırlığa ehtiyac vardır. Blum taksonomiyasına əsasən, Aşağı və Yuxarı Təfəkkür Səviyyəsinə uyğun suallar hazırlamaq mümkündür. Aşağı Təfəkkür Səviyyəsinə müvafiq suallar xatırlamaq, anlamaq və tətbiq etmək səviyyələrini əhatə edir və şagirdlərin hazırlıq və anlamalarını ölçmək, onların öyrənmə prosesindəki güclü və zəif tərəflərini aşkara çıxarmaq və təlim məzmununu xülasə etmək üçün istifadə olunur. Yuxarı Təfəkkür Səviyyəsinə müvafiq suallar təhlil etmək, dəyərləndirmək və yaratmaq qabiliyyətlərini əhatə edir və şagirdləri daha dərin və tənqidi düşünməyə sövq etmək, problem həll etmək, müzakirə yaratmaq, şagirdlərin informasiyanı özlərinin tapmasına nail olmaq üçün istifadə olunur.

Effektiv dərs zamanı gün ərzində sualların səviyyəsi müəllimin məqsədindən asılı olaraq dəyişilməlidir. Yəni bir dərsdə yalnız Aşağı Təfəkkür və ya yalnız Yuxarı Təfəkkür Səviyyəsində suallar vermək məqbul deyil.

Sualların təsnifatı haqqında hələlik yekdil fikir formalaşmamışdır. Bəziləri hesab edir ki, suallar məzmununa, dil və intonasiyasına görə qruplaşdırılsın. Bu mövqedə olanlar düşünürlər ki, uyğun cavabların alınmasında vurğulanan cəhətlər vacib rola malikdir. Digərləri hesab edirlər ki, məqsədinə görə sualları fərqləndirmək daha effektlidir və onları a) bilavasitə uzaqdan istiqamət verən; b) köməkçi; c) düşüncə yaradan növlərə ayırmaq olar. Üçüncülər isə hesab edirlər ki, suallar iki növ – informasiyalı və problemli ola bilər.

Müəllim şagirdlərə açıq və qapalı suallar verə bilər. Qapalı sual dedikdə, mümkün cavab varinatları çox məhdud olan və müəllim tərəfindən qabaqcadan təxmin oluna bilən suallar nəzərdə tutulur. Məsələn, “Sifətə necə tərif verilir?”. Burada şagirdin verəcəyi məhdud sayda cavab vardır. Qapalı sualların aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

Faktlara əsaslanır.
Yaddaşa, hafizəyə əsaslanır.
Təfəkkürün inkişafını dəstəkləmir.
Adətən, tez cavablandırmaq olur.
Adətən, konkret cavabı olur.
Sualı verən tərəf dialoqa nəzarət edə bilir.

Açıq suallar dedikdə isə cavab variantları müxtəlif olan və müəllim tərəfindən təxmin edilə bilməyən sual tipləri nəzərdə tutulur. Məsələn, “Sifətə misal olaraq hansı sözləri göstərə bilərsən?” açıq sual tipinə aiddir. Açıq suallar təfəkkürə yönəlmiş, şagirdin təxəyyülünün məhsulu olan, adətən, fərqli cavabları olan suallardır. Açıq sualların xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

Şagirdləri düşünməyə və refleksiya etməyə sövq edir.
Fikirlər formalaşdırır.
Təfəkkürü inkişaf etdirir.
Dialoqa nəzarəti şagirdlər həyata keçirir.
Şagirdin dərsə cəlb olunmasını təmin edir.
Həm açıq, həm də qapalı suallar Aşağı və Yuxarı Təfəkkür səviyyəsində qurula bilər.

Şagirdlərə sual ünvanlayarkən təlim məqsədlərini və verilən sualların bu təlim məqsədlərinə çatmaq yolunda hansı funksiyanı həyata keçirdiklərini nəzərə almaq lazımdır. Cavabı "hə" və ya "yox" olan suallarla yanaşı, şagirdlərə geniş cavablar verə biləcəyi və təfəkkürü inkişaf etdirən suallar da verilməlidir. Üstünlüyün daha çox təfəkkürü inkişaf etdirən suallara verilməsi tövsiyə olunur.

Zülfiyyə Veysova motivasiyanın yaradılması yollarından birinin də sual verməyə həvəsləndirmə olduğunu qeyd edir. Həmçinin təfəkkürü aktuallaşdıran sualların 3 növündən istifadə etməyin faydalı olduğunu yazır:

Öyrənilən mövzu üzrə naməlum olan məsələləri müəyyənləşdirən suallar –".... haqqında biz nəyi bilirik və nəyi bilmirik?....". Sualvermə zamanı müəllim fasilitasiyanın köməyi ilə şagirdlərin təfəkkürünü lazımi məcraya yönəldir.

Suallar verilib qurtarıldıqdan sonra onların arasından aparılan tədqiqata uyğun olanları seçib ayırırlar. Müəllimə yalnız bu qalır ki, tədqiqat sualını dəqiqləşdirmək üçün şagirdləri sözügedən sualı daha dürüst ifadə etməyə yönəltsin.

Açıq suallardan (iki və daha çox cavab variantı olan suallardan) istifadə olunur.

Öyrənilən mövzuya aid suallar açar sözlərin köməyi ilə verilir (açar sözlər–xassələr, xüsusiyyətlər, funksiya, növlər, tiplər, rol, əhəmiyyət, səbəb, nəticə, əlaqə, qarşılıqlı əlaqə, qüsur və üstünlük, struktur, qayda və s.) [1, 79].

Həsən Balıyev istifadə məqsədinə və formasına görə Azərbaycan dili dərslərindəki sualları üç tipə ayırır: materialı dərk etməyə kömək edən suallar, öyrədilmiş materilın mənimsənilməsini yoxlamağa kömək edən sullar və keçilmiş materialı möhkəmlətməyə kömək edən suallar [2, 168].

Materialı dərk etməyə kömək edən suallar iki qismə ayrılır. Bəzən müəllim ayrı-ayrı faktları anlatmaq üçün suallardan istifadə edir. Daha doğrusu, dərketmə işi əslində elə buradan, bu cür suallardan başlanmalıdır. Belə suallar analitik suallar adlanır. Daha sonra materialı tam halında dərk etdirmək üçün ayrı-ayrı faktları, əlamətləri birləşdirmək məqsədilə sualdan istifadə edilir. Məsələn, ismin halları haqqında, onun əlamətlərini bildirən xüsusiyyətlər barədə tək-tək suallara cavab aldıqdan sonra müəllim belə bir sual qoyur: Bəs, onda ismin hallanması nə deməkdir? Beləliklə də, şagirdlər hallanma anlayışını tam şəkildə qısaca olaraq ifadə etmiş olurlar ki, bu cür planlar, yəni belə ümumiləşdirmə məqsədilə verilmiş suallar sintetik suallar adlanır.

Analitik suallar özünü üç formada göstərir: analitik, müstəqim analitik və köməkçi suallar.

Müəllim ritorik sullardan, əsasən, şagirdlərin diqqətini hər hansı bir məsələ ətrafında cəlb etmək məqsədilə istifadə edir. Belə suallar ya tam cavabsız suallar olur, və ya onların cavabını müəllim özü də verə bilər. bu cür suallarda əsas məqsəd şagirdlərin diqqətini hər hansı fakta cəlb etməkdən ibarətdir. Müstəqim analitik və ya köməkçi suallar isə bir-birini tamamlayır. əgər müəllim verdiyi müstəqim analitik suala cavab ala bilməmişdirsə, o zaman köməkçi suallardan istifadə etməklə, şagirdlərin faktı anlamasına kömək edir.

Bəzən müəllimlər suallardan keçilmiş materialı möhkəmləndirmək üçün də istifadə edirlər. müəllim ismin hallarını tədris edib qurtardıqdan sonra, möhkəmləndirmək məqsədilə aşağıdakı suallara cavab verə bilər: hallanma nəyə deyilir? İsmin neçə halı vardır? Yiyəlik hal hansı suallara cavab verir və hansı şəkilçilərlə düzəlir? və b.k. bu suallar isə mənimsənilmiş materialın əməli tətbiqini yoxlamaq üçün verilmiş suallardır.

Azərbaycan dili dərslərində öyrədilmiş materilı yoxlamağa kömək edən suallardan bir sıra məqsədlər üçün istifadə edilir. Müəllim hər hansı bir faktı öyrəndikdən sonra rəngarəng suallarla şagirdlərə müraciət etməlidir ki, onların həmin faktı yadda saxlaya bildiklərini müəyyənləşdirsin. Müəllim ismin adlıq, yiyəlik və təsirlik hallarını tədris edir, şagirdlərin bu barədəki biliklərini möhkəmləndirir. Bundan sonra növbəti dərsdə aşağıdakı şəkildə suallar qoya bilər: şəkilçisiz adlıq, yiyəlik və təsirlik halları arasında uyğunluq və fərq nədən ibarətdir? Bu tipli suallar faktlar arasında

əlaqəni yoxlamaq məqsədilə verilir. Yaxud müəllim həmin dərsdə başqa bir şagirdə və ya yuxarıdakı suala cavab verən şagirdin özünə üç cümlə verir ki, həmin üç cümlədə olan kitab sözünün biri adlıq, biri qeyri-müəyyən yiyəlik, digəri qeyri-müəyyən təsirlik haldadır. Şagirddən soruşulur ki, məsələn, ikinci cümlədəki kitab sözü ismin hansı halındadır? Bu cür suallar faktın şüurlu mənimsənildiyini yoxlamağa xidmət edir. Bəzən şagirdlər qaydanı və faktları əzbərləyir, lakin onu şüurlu sutərdə dərk etmirlər. Şüurluluğu yoxlamağın ən yaxşı yolu cümlə üzrə sualların verilməsidir. Nəzəri materilın müəyyən məsələyə tətbiqini yoxlamağa xidmət edən suallardan da istifadə edilir. Müəllim həm özünün, həm də şagirdlərin verdiyi suallarda bunların üslubca düzgünlüyünə, anlaşıqlı olmasına xüsusi diqqət yetirməlidir.

Sinifdə suallar təkcə müəllim tərəfindən şagirdə yönəldilmir, şagird tərəfindən də müəllimə və yoldaşlarına verilir və müəllim bu sualların cavablanmasında müxtəlif strategiyalardan istifadə edə bilər:

Şagird sual verdikdən sonra əgər dərsin vaxtına az müddət qalmışdırsa, vaxta qənaət məqsədilə sual müəllim tərəfindən cavablandırılır. Ümumiyyətlə, isə sinifdə şagirdlər arasındakı ünsiyyəti artırmaq və şagirdyönümlü təlimi ön plana çəkmək üçün çalışmaq lazımdır ki, şagirddən gələn sual cavablandırılması üçün bütün sinfə yönləndirilsin. Bu həm də şagirdlərin müəllimdən asılılığını azaldacaq və onların öyrənmədə müstəqilliklərini artıracaq.

Digər bir üsul isə sualın elə sualı səsləndirən şagird tərəfindən cavablandırılmasına nail olmaqdır. Amma burada təbii ki, sual olduğu şəkildə şagirdə geri verilmir, çünki şagird onsuz da cavabı bilmədiyi üçün onu səsləndirmişdir. Burada edilməsi lazım olan şey şagirdə suala cavab tapması üçün müəyyən bir ipucu və ya işarə verilməkdir. Və ya şagirdə onun verdiyi sualla əlaqəli və yaxud ondan daha asan olan başqa bir sual verərək ona öz sualının cavabını tapmasına kömək etməkdir.

Bundan başqa, şagirdləri verilən suala dərsdən sonra birgə müzakirə ilə cavab tapmağa yönəltməkdir. Şagirdlər cavabı müzakirə əsasında tapdıqdan sonra müəllimlə yoxlamalarını təmin etmək olar.

Başqa bir strategiya isə sualı verən şagirdə birbaşa cavab verməyərək onu cavabı özü tapması üçün müəyyən bir resursa yönləndirməkdir.

Bəzən, əgər sual hazırki mövzu ilə əlaqəli deyilsə, onun cavabını müəyyən vaxtadək təxirə salmaq olar. Amma təbii ki, ona mütləq geri qayıdaraq şagirdi qane edəcək cavab vermək lazımdır. Hansı cavablandırma strategiyasından istifadə edilməsinə baxmayaraq, şagirdlərin heç bir sualı cavabsız qalmamalıdır.

Bəs müəllim özü sualın cavabını bilmirsə, nə etməlidir? Qeyd etmək lazımdır ki, belə vəziyyətdə heç bir halda suala cavab vermək xətrinə doğru olmayan cavab verilməməlidir. Burada pedaqoji baxımdan atıla biləcək ən məqsədəuyğun addım sinfə bu sualın cavabını sizin də hələ bilmədiyinizi deyib dərsdən sonra onu ətraflı araşdırıb növbəti dərs şagirdlərə cavabı bildirməyinizdir. Bu, ilk baxışdan müəllimin nüfuzunu aşağı salmaq və onu şagirdin gözündə etibarsızlaşdırmaq kimi görünsə də, əslində, şagirdlərə heç də hər bir şeyi bilməyimizin mümkün olmadığını, daim axtarışda olmalı olduğumuzu, hər kəsin, həmçinin müəllimin də daim araşdırdığını, öyrəndiyini göstərəcək və sinifsə ömürboyu öyrənmə nümunəsi yaradacaq.

Sual-cavab sessiyalarında şagird aktivliyinə təsir göstərən əhəmiyyətli faktorlardan biri "gözləmə müddətidir". Bu, müəllimin sualı səsləndirməsi ilə şagirdlərin sualı cavablandırması arasındakı müddətdir. Ənənəvi dərslərdə müəllim saulı səsləndirdikdən sonra bir qisim şagird cəld əllərini qaldırır və cavabı səsləndirmək üçün yarışa girir. Digərləri isə artıq başqalarının hazır olduğunu gördüyü üçün sual üzərində düşünmənin belə mənasız olduğu fikrinə gəlirlər. 1974-cü ildə amerikalı təhsil tədqiqatçısı M.B.Rounun həyata keçirdiyi tədqiqat göstərdi ki, siniflərdə səsləndirilən sual və cavablar arasındakı gözləmə müddəti heç 1.5 saniyəni keçmir. Bu gözləmə

müddəti cəmi 3 saniyəyədək artırıldıqda isə artıq müsbət nəticələrini görmək olur: verilən cavabların düzgünlüyü və əhatəliyi artır, cavabı tapa bilməyən şagirdlərin sayı azalır, cavab vermək istəyən şagirdlərin sayı artır. Əslində, 3 saniyə də kifayət qədər gözləmə vaxtı deyil və bəlkə də bu 3 saniyə keçməmiş sakitlikdə gözləyib şagirdlərə əllərini qaldırmağa icazə verməmək qəribə görünə bilər, amma, tədqiqata görə, bu sinif texnikası, həqiqətən də, tətbiq etməyə dəyər texnikadır və verilən cavabların keyfiyyətini artırır. Bəs gözləmə vaxtının nə qədər olması məqsədəuyğundur? Belə qəbul olunmuşdur ki, dolğun cavab vermək üçün sinifdə düşünmə vaxtı sualın çətinlik səviyyəsindən asılı olaraq təxminən 10-30 saniyə (bəzən bir dəqiqə) olmalıdır. Gözləmə vaxtı şagirdə rahat düşünməyə, fikrini cəmləşdirməyə, həyəcanını azaltmağa imkan verir.

Araşdırmalar göstərir ki, gözləmə müddətləri sinifdə orta hesabla heç iki saniyə belə çəkmir. Yəni müəllim sualı verdikdən sonra onu cavablandırmaq üçün bütün sinifə eyni gözləmə müddətini vermir və nəticədə sualı daha tez başa düşən və əlindəki informasiyadan daha tez istifadə edə bilən şagird tez əlini qaldırır və sualı cavablandıraraq müəllimdən tərifini eşidir. Ona görə biz tez-tez sinifdə eyni şagirdlərin aktiv iştirakını müşahidə edirik, digərləri isə suallar üzərində düşünməyə imkanları belə olmadığı üçün yavaş-yavaş dərs prosesindən uzaqlaşırlar və biz onları passiv adlandırırıq. Halbuki bəlkə hamıya düşünmə üçün eyni müddət verilsə və digərlərinin də sual üzərində fikirləşmək şansı olsa, bəlkə, onlar da dərsdə aktiv iştirak edə bilərlər. Gözləmə müddətinin verilməsi sinifdə hamıya bərabər imkanlar yaratmaq və şagirdləri dərindən öyrənməyə sövq etmək baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu gözləmə müddəti nə qədər olmalıdır? Orta hesabla sualın səsləndirilməsi ilə cavablandırılması arasında 30 saniyə gözlənilməsi məqsədəuyğun sayılır.

İnterkativ təlim metodu ilə qurulan dərslərdə bəzi üsullar vasitəsilə şagirdlərdə də sual vermək, sual tərtib etmək bacarıqları formalaşdırılır. Bunlara aid bir neçə nümunə göstərə bilərik:

3-2-1 üsulu müəllimlərə imkan verir ki, şagirdlərin mövzu barəsindəki anlama bacarığını və maraqlarını ölçə bilsinlər. 3-2-1 suallarının bölüşülməsi geniş sinif müzakirələrinin yaranması və əvvəlki mövzuların təkrarı baxımından da effektiv üsuldur. Bu üsul həmçinin refleksiya zamanı da istifadə edilə bilər.

Şagirdlər dərsin mövzusu, mətn, təlimat və s. ilə tanış olduqdan sonra müəllim şagirdlərə aşağıdakılar barədə qeydlər etməyi tapşırır:

Bu mövzu/dərs/mətndən
Öyrəndiyiniz 3 məlumatı (biliyi) yazın
Sizə maraqlı gələn 2 məqamı yazın
Hələ də sizi maraqlandıran 1 sualı yazın

3-2-1 üsulu vasitəsilə müəllimlər həm də təlim proqramında nəyi yenidən keçməli olduqlarını görə bilərlər. bu üsul vasitəsilə müəllim şagirdlərdə köhnə bilik və təcrübə ilə yeni biliklər arasında əlaqə yaratmaq, mövzu ilə bağlı qeyd götürmək, sual formalaşdırmaq, tərtib etmək, mövzuya münasibət bildirmək kimi bacarıqları formalaşdıra bilir.

Debat - özündə hər hansı bir mövzunun formal müzakirəsini ehtiva edir, lakin bu digər müzakirələrdə onunla fərqlənir ki, şagirdlər fikirlərinə görə qruplara ayrılıb həmin fikri müdafiə etməlidirlər. Debat arqument, əsaslandırma, tənqidi yanaşmanı tələb etdiyi üçün məntiqi-riyazi təfəkkürlü şagirdlər bu üsulu daha çox sevir. Bu üsul vasitəsilə də şagirdlərdə sual tərtib etmək, sual vermək bacarığı formalaşdırılır.

Mən kiməm? üsulu şagirdlərin ədəbi obrazlar, yazıçı, şair, alimlər, ixtiraçılar, tarixi şəxsiyyətlər və s. haqqında biliklərini əyləncəli və interaktiv yolla yoxlayan üsuldur. Bir şagirdi seçib alnına onun seçilən şəxsiyyətin adını yazılır. Bu şagird həmin adamın kim olduğunu tapmaq üçün digər şagirdlərə “Mən mənfi qəhrəmanam?”, “Mənim kəşfim var?”, “Mən şairəm?”, “Mən fizikəm?”,

“Mən müsbət obrazam?” kimi “hə” və ya “yox” cavabları olan suallar verirlər. Bu yolla müəllim həm sual verən, həm də cavab verən şagirdlərin keçilənləri nə dərəcədə yaxşı mənimsədiklərini və əlaqələndirmək qabiliyyətlərini yoxlaya bilir. Bu üsul vasitəsilə şagirdlərdə sual vermək və köhnə və yeni biliklər arasında əlaqəni müəyyənləşdirmək kimi bacarıqları formalaşdıra bilərik.

ƏDƏBİYYAT:

1. Veysova Z. Ümumi orta təhsil səviyyəsi üzrə yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi. Bakı: İnkişaf Elmi Mərkəzi, 2013
2. Balıyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2003

AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBIYYATI FƏNNINƏ METODIK YANAŞMA

Nəzakət İsmayilova
fililogiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosenNaxçıvan Müəllimlər İnstitutu

XÜLASƏ

Bu gün Azərbaycan təhsilinin qarşısında ən ümdə vəzifə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin dediyi kimi "gənc nəslə, uşaqlara təhsil verib, onları gələcəyə hazırlamaqdır. Amma bununla yanaşı ən böyük müqəddəs vəzifə Azərbaycan vətəndaşı hazırlamaqdır. Müstəqil Azərbaycan cəmiyyətinin layiqli üzvlərini hazırlamaqdır". Məhz bu elmi məqalədə əsasən milli təfəkkür müstəvisində uşaq ədəbiyyatı fənninə metodok yanaşılmasından bəhs edilir. Uşaq ədəbiyyatının keçdiyi yol, inkişaf qanunauyğunluğu, mövzu və problem dairəsi haqqında çox bəhs edilib. Bəs bu gün çağdaş uşaq ədəbiyyatının problemləri, mövzu dairəsi nədir, hansılardır? Hazırda Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı özünəməxsus necə bir inkişaf yolu keçməkdədir.

Ölkəmizin ən böyük strateji xətti olan təhsilimiz bu gün dünya ölkələri sisteminə inteqrasiya edir. Respublikamızda bu sistemin yeni standartlar əsasında qurulması ali məktəblərdə təhsilin həm də məzmun baxımından yeniləşməsini, indiki tələblərə cavab verə bilən mütəxəssislər hazırlamaq üçün şübhəsiz ki, ali məktəblərdə tədris planı, proqramlar, dərslik, dərs vəsaitləri tədrisə köməkçi metodik vəsaitlər yenidən işlənməli həm tədris metodiki, həmdə elmi nəzəri baxımdan onların səviyyəsi yüksək səviyyədə qurulur. Qeyd etmək lazımdır ki, uşaqlar üçün yazılan əsərlər həcmcə azlıq təşkil etsə də, ümumilikdə uşaq psixologiyasını düzgün anlayan, onu istədiyi məcraya yönəltməyi bacaran, saf uşaq şüurunda mütərəqqi, pedaqoji tərbiyənin əsasını anlatmaq baxımından, dəyərli bədii nümunələr vardır. Tədris olunan ənənəvi materiallarla yanaşı, bu sahədə əldə olunan son elmi nailiyyətləri oxucuara çatdırmalıyıq. Uşağın daxili duyğularını, sevincini, əzablarını, psixoloji-ruhi yaşantılarını bütöv şəkildə ortaya qoyan əsərlərə ehtiyacımız böyükdür. Bu problem bütün dövrlərdə olduğu kimi, bu gün də aktual olaraq qalmaqdadır.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı bu gün zamanın tələbinə uyğun yazılıb, öz sözünü deməlidir. Qarabağ faciəsi, işğal olunan yurd yerlərimiz, şəhid olan oğullarımız,onların vəsfi, tərənnümü qələmə alınmalıdır. Bu gün isə 28 il işğal altında qalmış Qarabağımızın azad olunması 44 günlük qələbəmiz, Zəfər tariximizi yazan şəhid oğullarımız bütün bunlar yazılmalıdır. İkinci Qarabağ müharibəsində uşaqların acı həyat hekayələri, müharibələrin törətdiyi fəlakətlər, sülhün əmin-amanlığın tərənümü və s. mövzular günün aktual məsələsidir.

Acar sözlər: Azərbaycan, tədris, təhsil, metodika, uşaq ədəbiyyatı

DİLİMİZİN SAFLIĞININ QORUNMASI VƏ TƏDRİSDƏ YENİ TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ İLƏ YENİ SÖZLƏRDƏN İSTİFADƏNİN YARATDIĞI ÇƏTİNLİKLƏR

Kərimova Vüsalə Həmzə qızı

ADPU-nun Quba filialı, baş müəllim

XÜLASƏ

Məqalədə dilimizin saflığının, təmizliyinin qorunmasından danışılır. Oxu prosesi mürəkkəb prosesdir. Məhz bütün bunları nəzərə alaraq oxu vərdişlərinin aşılanmasının səmərəli yollarını tapmaq lazımdır. Bunun üçün isə hər şeydən əvvəl ümumtəhsil məktəblərində yeni pedaqoji və metodik yanaşmaların olması vacibdir.

Açar sözlər: dil, oxu, oxu vərdişləri, intonasiya, yeni texnologiyalar

Ключевые слова: язык, чтение, навыков чтения, интонация, новые технологии

SUMMARY

The article speaks about the protection of the purity and purity of our language. The reading process is a complicated process. Just taking into account the need to find effective ways of encouraging reading habits. To do this, first of all, new pedagogical and methodological approaches in secondary schools is important.

Keywords: language, education, school, reading, reading habits, intonation, new technologies

Unutmaq olmaz ki, dil insan həyatının mənasıdır və dil hər bir xalqın varlığının ən əsas təminatçısıdır. Azərbaycan xalqının da ana dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri ən incə çalarlarınadək olduqca aydın şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malikdir. Dilsiz cəmiyyət isə mümkün deyildir. Məhz bu səbəbdən də dildə baş verən bütün hadisələrin öyrənilməsi vacibdir. Dil, nitq və təfəkkür bir birilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Ana dilinə intiutiv şəkildə yiyələnən uşaq ünsiyyət qurduqca, münasibət saxladıqca, təfəkkürünü inkişaf etdirdikcə, nitqini də zənginləşdirir.

Müasir dövrdə təlim təhsilalanları dərin və hərtərəfli biliklərlə təmin etməli, onlarda bacarıq və vərdişlər formalaşdırmalı, yüksək mədəniyyətə, mütərəqqi dünyagörüşə malik olan şəxsiyyət yetişdirməlidir. Belə şəxsiyyətlər ilk növbədə öz fikirlərini sərbəst olaraq qarşısındakına, dünyaya çatdırmağı, lazım gəldikdə Azərbaycanımızın bütün dünya dövlətləri içərisində hüquqlarını qorumağı bacarmalıdır. Bunun üçün isə ilk növbədə şəxsiyyətin düzgün, intonasiyası yerində olan nitqə ehtiyacı vardır. Hazırda tədrisdə yeni texnologiyalar istifadə edilir.Tədris prosesi məsafədən və hibrid formada təşkil edilir.Bu isə təbii ki, yeni anlayışların dilimizə daxil olmasına səbəb olur. Müəyyən zaman öncə dilimizdə yeni texnologiyalardan istifaə ilə əlaqədar Ziq-zaq, BİBÖ, Klaster və bu kimi anlayışlar işlədilməyə başladı, bu sözlərin mənasını daha yeni –yeni qavramağa başlayan təhsilalanlar üçün isə pandemiya dövründə yeni anlayışlar meydana çıxdı. Məsələn, “Microsoft Teams”,” online”,”Zoom” və bu kimi digər yeni platformalardan istifadə ilə əlaqədar yeni

anlayışlarla tanış olduq.Bu isə istər yazılı, istərsə də şifahi nitqimizdə çaşqınlıqlara səbəb oldu.Bəzilərimiz yazılışı və deyilişi doğru ifadə edə bilmədik və sair kimi hallarla qarşılaşdıq.

Bu nümunələrdən aydın olur ki, bu gün yeni sözlərin, yeni anlayışların istifadəsi ilə, həmçinin dialekt və şivələrdə müxtəlif dil hadisələri qabarıq şəkildə özünü büruzə verməsi ilə əlaqədar, təhsilverənlərin və təhsilalanların nitqində bir sıra ədəbi tələffüzdən fərqli danışıq müşahidə olunur. Ailədə və məktəbdənkənar cəmiyyətdə bu cür danışıqla əhatə olunan şagirdin nitqində ədəbi tələffüz normalarının gözlənilməsi, bu normalara uyğun nitq vərdişlərinin aşılanması müəllim üçün olduqca çətinlik törədir. Ümumilikdə bu hadisə və qanunlar ümumi inkişaf prosesi ilə, dildən istifadə edənlərin anlaşma tələbatı ilə əlaqədar olaraq hər bir dilin lüğət tərkibində, qrammatik quruluşunda, fonetik sistemində, morfologiya və sintaksisində baş verir. Bütün bu hadisə və qanunların öyrənlməsi tədqiqi və tətbiqi dilimizin inişafının göstəricisidir. Məhz bu səbəbdən də istər Azərbaycan dili proqramlarında, istərsə də Azərbaycan dili fənn kurikulumlarında nitq inkiaşfı məsələsinə xüsusi yer verilmişdir. İnsanlar oxuduqları bədii əsərlər, seyr etdikləri təbiət mənzərələrinin onlarda yaratdığı hiss və duyğuları şahid olduqları hər hansı bir hadisəni ifadə etdikləri zaman dil hadisələrinə müraciət etməli olurlar. Bundan əlavə dilin gözəlliyinə, təmizliyinə müasir dövrdə sosial yazışmalardakı qısaltmalar da təsir edir. Məsələn, salam yerinə “slm”, təşəkkür əvəzinə “tşk” və s. Bütün bunlar isə nitqə mütləq şəkildə zamanla təsirsiz qalmır. Məlumdur ki, nitq bəzi tələblərə cavab verməlidir: Nitq zəngin, məzmunlu, məntiqli, düzgün, aydın və anlaşıqlı, dəqiq, ifadəli, səmimi, təmiz, təbii olmalıdır.

Bu səbəbdən də dialekt və şivələrin təsirinin güclü olduğu yerlərdə, sosial münasibətlərin artdığı müasir dövrdə tədris aparılarkən ilk öncə müşahidə aparmalı, daha sonra isə iş elə sistemli və ardıcıl qurulmalıdır ki, şəxsiyyət sabah müstəqil həyata atılarkən nitqində problemlə qarşılaşmasın, fikirlərini ədəbi tələffüz normalarına, nitq mədəniyyətinə uyğun ifadə edə bilsin.

Məhz bütün bunları nəzərə alaraq oxu vərdişlərinin aşılanmasınn səmərəli yollarını tapmaq üçün, nitqimizi inkişaf etdirmək üçün ümumtəhsil məktəblərində yeni pedaqoji və metodik yanaşmalar, yeni metodik düşüncə tərzi, habelə şagirdlərin nitqinin inkişafı üçün dil hadisələrinin daha dərindən tədqiqi vacibdir. Çünki Ana dilini öyrənmədən, onu qorumadan xalqın milli özünəməxsusluğunu, milli ruhu qorumaq mümkün deyildir. Bu gün sevindirici haldır ki, elmə diqqət və qayğısı ilə Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev də ulu öndərimiz Heydər Əliyevin yolunu layiqincə davam etdirir və Azərbaycan dili getdikcə daha qüdrətli bir dövlətin və xalqın dilinə çevrilir. Bizlər, yəni təhsil sahəsində çalışan şəxslər də, ilk növbədə isə müəllimlər, yeni texnologiyaların təsirinin artdığı dövrdə dilimizin saflığının qorunması məsələsində daha diqqətli olmalıyıq.

Ədəbiyyat siyahısı

1. İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə.Azərbaycan məktəbi jurnalına əlavə.Bakı 1987.(səh-24)
2. İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə.Azərbaycan məktəbi jurnalına əlavə.Bakı 1988.(səh-10)
3. Veysova Z. Fəal İnteraktiv Təlim.Müəllimlər üçün vəsait.2007
4. http://anl.az/el/Kitab/2015/2015-332.pdf
5. https://azadinform.az/az/hadise/155370/azerbaycan-xalqinin-varliini-yasadan-azerbaycan-dili/

İletişim Becerileri Ölçeğinin Azerbaycan diline Uyarlama çalışması

***Prof. Dr,* Ercan YILMAZ, Gulnar JAFAROVA**
Necmettin Erbakan Üniversitesi,
Öğrenci, Necmettin Erbakan Üniversitesi,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8421-7092

ÖZET

İnsanlar günlük yaşamlarını sürdürürken diğer insanlarla ilişki kurmaya ihtiyaç duymaktadır. Bu ihtiyacın giderilmesinde iletişim önemli bir araç olarak öne çıkmaktadır. İletişim bir göndericiden alıcıya ya da alıcılara bilgi aktarma, anlama, duyma ve duyurma, düşünme ve düşündürme, bilgi alma ve bilgi verme sürecidir (Kentli, 2016). Görüldüğü üzere, iletişim insanların hem kendi fikir, düşünce ve duygularını ifade edebilmesi hem de karşı tarafın düşüncelerini anlaması sürecinde önemli etkiye sahip bir kavramdır. Bu anlamda kişilerin ilişkilerini olumlu bir şekilde sürdürebilmesi için iletişim becerilerine sahip olmalarının gerekli olduğu söylenebilir. Ayrıca, iletişim becerilerinin 21.yy becerileri içerisinde yer almaktadır (Chung vd., 2016; Göksün, 2016; Kazmierczak, 2017). Alanyazın incelendiğinde Azerbaycan'da bu konuyla ilgili, özellikle de nicel yöntemlerin uygulandığı çalışmaların yeterli düzeyde gerçekleştirilmediği, araştırmaların yapılabilmesi için ölçme araçlarının mevcut olmadığı görülmektedir. Literatürdeki bu boşluğu doldurmak ve gelecekte yapılacak olan araştırmalara katkı sağlamak için bu araştırmada, 'İletişim Becerileri Ölçeği'nin Türkçe formunun Azerbaycan diline uyarlanması amaçlanmıştır.

Uyarlaması yapılacak olan ölçek likert tipi ölçek olup, Owen ve Bugay (2014) tarafından geliştirilmiştir. Ölçek maddeleri araştırmacı ve bir Azerbaycan dili uzmanı tarafından bir birbirinden bağımsız bir şekilde Azerbaycan'caya çevrilmiş ve daha sonra bir araya gelinerek çeviriler karşılaştırılmış, her madde için tek bir Azerbaycan'ca ifadeye ulaşılmıştır. Uzman görüşleri alınarak gerekli düzenlemeler yapılmış, ölçeğin dil geçerliliği yapılmıştır. Ölçeğin dil eşdeğerliği çalışması, Türkiye'de eğitim görmekte olan öğrencilerle gerçekleştirilmiştir.

Araştırmanın katılımcılarını 2019-2020 eğitim-öğretim yılında Bakü' de Devlet Üniversitelerinin birinde 297'i lisans, 254'ü lisansüstü düzeyde eğitim görmekte olan toplam 551 öğrenci oluşturmaktadır. Yapılan incelemeler sonucunda ölçeğin Açıklayıcı Faktör analizi yapılmamasına karar verilmiş, Doğrulayıcı Faktör analizi gerçekleştirilmiştir. DFA sonucu daha iyi uyum iyiliği değerleri elde etmek amacıyla İletişim İlkeleri ve Temel beceriler boyutunda (1, 3, 6, 13, 15, 16, ve 25), Kendini İfade Etme boyutunda (5), Etkin Dinleme ve Sözel Olmayan İletişim boyutunda (11, 18, 19 ve 22), İletişim Kurmaya İsteklilik boyutunda ise (7, 9 ve 14) maddeler ölçekten çıkarılmıştır. Bu işlemden sonra kalan maddelerin doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. DFA sonrası çıkarılan maddelerin iç tutarlılığına ilişkin güvenirliği Cronbach alfa katsayısı ile hesaplanmıştır.

Anahtar kelimeler: İletişim becerileri, Ölçek uyarlama, Geçerlik, DFA.

Aşıq yaradıcılığı heç zaman diqqət və qayğıdan kənar qalmamışdır

(Ashig art have never left out of attention and care)

Sədaqət Əsgərova

Azərbaycan Dövlət Pedoqoji Universiteti nəzdində ,Azərbaycan Dövlət Pedoqoji Kolleci,

ORCID NO: 0000-0002-3218-2991

XÜLASƏ

Bu gün tarixlərdən keçən aşıq yaradıcılığı öz inkişaf yolunu yaşayır. Aşıqlarımız dünyanın müxtəlif ölkələrində keçirilən Beynəlxalq folklor festivallarında iştirak edir və vətənə mükafatçı kimi dönürlər. Azərbaycan Aşıqlar Birliyi xeyli uğurlu layihələrə imza atıb və aşıqlarımızın yubileylərinin, xatirə gecələrinin keçirilməsi, onların irsinin toplanması və barələrində xatirə kitablarının nəşr olunması ənənəyə çevrilib. Daimi dövlətimiz aşıq sənətinin inkişafına böyük maraq göstərir və xüsusi qanunların qəbul olunması, onun dünya miqyasında təbliği üçün hüquqi prinsiplərin, sənədlərin işlənib hazırlanmasını həyata keçirir. Aşıq sənətinə olan qayğı, diqqət , bu sənətin dünya miqyasında təbliğ olunması, həm də qədim tariximizi təbliğ etmək deməkdir. Bu baxımdan aşıqlarımızın və onların tədqiqatları ilə məşğul olan biz tədqiqatçıların üzərinə şərəfli və məsuliyyətli iş düşür.

Bu gün bu sənətin öyrənilməsi istiqamətində Azərbaycan folklorşünaslığında bir sıra dəyərli tədqiqatlar aparılmış, maraqlı əsərlər yazılmışdır. Lakin görkəmli saz-söz sənətkarları haqqında müəyyən araşdırmalar aparılsa da hələ də bir sıra problemlərin, həlli vacib məsələlərin tədqiqinə böyük ehtiyyac duyulur. Elə bu baxımdan da Aşıq Ağalar Mikayılovun yaradıcılğına komleks şəkildə yanaşmaq, onun yaradıcılığını dərindən tədqiq etmək önəmli bir məsələ olduğundan tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Qətiyyətlə deməliyik ki, Şivan aşıq mühitinin spesifik cəhətlərindən biri dəqiq və aydın sənət şəcərəsinin mövcudluğudur ki, Aşıq Ağalar kimi böyük sənətkar yetişdirmişdir. O, yaşadığı vaxtda gözəl şeirlərin və misilsiz saz havalarının yaradıcısı olmuşdur. Həmişə insan qəlbini ən ülvi duyğular qucağında əsrarəngiz gözəlliklər aləminə aparmış, onu yüksək estetik ideallar, nəcib hisslərlə zənginləşdirmişdir. İnsan qəlbinin dərinliklərinə nüfuz etməyi bacaran, onun hissiyyatının, lirik duyğularının canlı poetik tablosunu yaratmağa qadir olan Aşıq Ağalar səmimi insan hisslərini böyük məharətlə qələmə ala bilmişdir.

Qeyd etməliyik ki, aşıq yaradıcılığında vətənpərvərlik, mərdlik, dostluq, igidlik, məğrurluq haqqında da çox deyilib və çox da yazılıb. Bu mövzularda yazılan, dillərdə əzbərə çevrilən Aşıq Ağaların şeirləri də nəsildən-nəsilə keçərək insanların yaddaşına həkk olunub. Aşığın şeirləri insanda vətənə məhəbbət hisslərini artırır, mərdlik, qəhrəmanlıq duyğuları yaratdığından o, sevdiyi peşəsindən, sazından uzaq düşəndə, qəlbi vətən həsrətilə yananda belə, saza sığınmış və dərdini sazla bölüşmüsdür.

Aşıq Ağaların şeirləri dillər əzbəri olduğundan xeyli vaxt ötsə də, hafizələrdə məhəbbətlə mühafizə olunmuşdur. İnsanın qəlb arzularını, məhəbbət və kədərini, nifrət və qəzəbini ifadə edən bu şeirlər indi də uca və əzəmətli qayalardan süzülən sular kimi duru və şəffafdır.

ABSTRACT

Today, ashig art, which has evolved over the years, is experiencing its own path of development. Our ashigs participate in international folklore festivals held in different countries of the world and come back home as winners. The Union of Ashigs of Azerbaijan has signed many successful projects and it has become a tradition to hold anniversaries and commemoration gatherings of our ashigs, collect their heritage and publish memorial books about them. Our state constantly shows great interest in the development of ashig art and establishes legal principles and documents for the adoption of special laws and its promotion on a global scale. The care and attention to ashig art, its promotion on a global scale mean the promotion of our ancient history as well. In this regard, it is the honorable and responsible duty of our ashigs and us, as researchers.

Today, a number of valuable researches have been conducted and interesting works have been written in the Azerbaijani folkloristics for studying this art. Although some researches have been conducted on prominent ashig artists, there is still a great need to study several problems and issues that is necessary to address. In this regard, as it is important to take a comprehensive approach, study in depth the works of Ashig Aghalar Mikayilov, it is involved in the research.

We must say assuredly that one of the specific features of Shirvan ashig environment is the existence of a precise and clear genealogy of art, which has raised such a great artist as Ashig Aghalar. During his lifetime, he created beautiful poems and unique melodies. He has always taken the human heart to the world of mysterious beauties in the embrace of the most divine emotions and enriched it with high aesthetic ideals and noble feelings. Ashig Aghalar, who was able to dig down into the depths of human heart and create a living poetic picture of the feelings and lyrical emotions, managed to write sincere human feelings with great skills.

Note that a lot has been said and written about patriotism, courage, friendship, bravery and pride in the works of ashigs. The poems of Ashig Aghalar written on this topic and memorized by everyone are etched on people`s memory passing down from generation to generation. As Ashig`s poems increase a person`s love for motherland and create feelings of courage and heroism, even when he was away from his beloved profession and instrument, and his heart was burning with longing for his motherland, he took shelter in saz and shared his pain with it.

As the poems of Ashig Aghalar are memorized by everyone, even after a long time, they are preserved in memories with great love. These poems, which express the desires of heart, love and sorrow, hatred and anger, are still as pure and lucent as water flowing from tall majestic rocks.

HÜSEYİN ZEKİ PAŞA'NIN ESERLERİNDE PENTÜR VE SÜLYETLİK (PENTUR AND SULIETLIK IN THE WORKS OF HÜSEYIN ZEKI PASHA)

Doç. Dr. Fahrettin GEÇEN, Öğr. Gör. Dr. Ali KOÇ
İnönü Üniversitesi Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi Resim Bölümü,
Orcid: 0000-0002-0787-7505
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0002-0939-2587

ÖZET

Osmanlının son dönemlerinde batıya gitmeden batılı resim anlayışla empresyonist etkilerle çalışan Hüseyin Zekai Paşa Türk sanatında önemli yer tutan sanatçılardan biridir. Sanatçı çocukluğundan itibaren sakin, saygılı, efendi bir şahsiyet olmasıyla birlikte ömrü boyunca saygı duyulan, takdir edilen ve sevilen bir kişilik olmuştur. Hüseyin Zekai Paşa 1869'da İstanbul'da dünyaya gelmiş önemli bir Türk sanatçıdır. 1. Kuşak Asker ressamlarından olan sanatçı resim eğitimine Kuleli Askeri Lisesi'nde Süleyman Seyyid ve Osman Nuri Paşa'dan almış ardından da Mekteb-i Harbiye'den mezun olmuştur. 1907 yılında yaptığı şahşaalı bir boğaz peysajı okul tarafından beğenilip saraya sunulmuş ve II. Abdülhamid'in dikkatini ve beğenisini kazanmıştır. Daha sonra sanatçı II. Abdülhamid tarafından yaverliğe yükseltilmiştir.

Araştırmada verilere ulaşmak için literatür taraması yapılmıştır. Araştırma nitel araştırma yöntemi ile ele alınmıştır. Hüseyin Zekai Paşa'nın eserlerindeki pentür etkilerin ve solukluğun eserlerindeki perspektif üzerine yarattığı etkileri görmek araştırmanın amacını oluşturmaktadır. Araştırmanın önemi ise Türk resim sanatında empresyonizmin ilk temsilcilerinden biri olan sanatçının eserlerini tanımak ve eserlerindeki pentür etkinin yarattığı sonuçları görmektir. Araştırmanın evrenini ise Türk resim sanatçısı Hüseyin Zekai Paşa'nın peysaj ağırlıklı bazı eserleri oluşturmaktadır. Araştırmanın sınırlılığını ise sanatçının seçilen 4 eseri ile meydana getirmektedir. Sanatçının seçilen bu eserleri peysajları ve naturmortları arasında genel olarak göze çarpanlar arasından seçilmiştir. Seçilen bu eserler betimsel analiz yöntemi ile incelenmiştir.

Araştırmanın sonucunda; sanatçının eserlerini naif bir formda pentür etkilerle oluşturduğu görülmüştür. Sanatçı birçok eserinde ön arka ilişkisini-büyüklük ilişkisini kurarak derinliği vermiş, bu derinlik etkisini ise pentur, çizgisel etki ve sulyet görünümün etkisiyle de zayıflatmıştır. Sanatçının resimlerinde kullandığı Pentür ve çizgisel etkiler görsel kortekste soluk ve sulyet bir etki yaratarak resmin genelinin bu şekilde algılanmasını sağlamış ve derinlik yani perspektif etkisini zayıflatmıştır. Ayrıca sanatçı eserlerinde pentür etkisini oluştururken elde ettiği etkiyi, koyu siyahı resimlerinde kullanmaması ve canlı-parlak renkleri kullanmasına da borçlu olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hüseyin Zekai Paşa, Pentür, Perspektif, Peysaj, Sulyet

ABSTRACT

Huseyin Zekai Pasha, who worked with impressionist influences with an understanding of Western painting without going west in the last periods of the Ottoman Empire, is one of the artists who occupies an important place in Turkish art. The artist has been a calm, respectful, master personality since childhood, and has been respected, appreciated and loved throughout his life. Huseyin Zekai Pasha is an important Turkish artist who was born in Istanbul in 1869. 1. He received his painting education from Suleyman Sayyid and Osman Nuri Pasha at Kuleli Military High School and then graduated from Mekteb-i Harbiye. In 1907, a sahshaali Bosphorus landscape was appreciated by the school and presented to the palace and II. He gained the attention and acclaim of Abdulhamid. Later artist II. He was elevated to aide-de-camp by Abdulhamid.

In order to reach the data, literature was reviewed. The research is handled by qualitative research method. The aim of the research is to see the effects of pentur effects and paleness in Huseyin Zekai Pasha's works on perspective in his works. The importance of the research is to recognize the works of the artist, who is one of the first representatives of Impressionism in the Turkish Art of painting, and to see the results created by the pentur effect in his works. The universe of the research consists of some of the works of Turkish painting artist Huseyin Zekai Pasha. The limitation of the research is the 4 selected works of the artist. These selected works of the artist were selected among the generally prominent among his landscapes and naturmores. These selected works were examined by descriptive analysis method.

As a result of the research, it was observed that the artist created his works in a naive form with penturic effects. In many of his works, the artist gave depth by establishing the relationship of front and back-the relationship of greatness, and this effect of depth was also weakened by the influence of pentur, linear effect and sulyet appearance. The Pentura and linear effects used by the artist in his paintings created a pale and sulyet effect in the visual cortex, which allowed the overall perception of the picture in this way and weakened the effect of depth, that is, perspective. It is also understood that the artist owes his influence in creating the pentur effect in his works to the fact that he does not use dark black in his paintings and uses bright and bright colors.**Key Words:** Hussein Zekai Pasha, Pentür, Perspective, Peysaj, Sulyet

1.GİRİŞ

1.1. Hüseyin Zekai Paşa Kimdir?:

Türk resim sanat tarihinde önemli bir yer tutan naif sanatçılardan bir kişidir. Sanatçı sanatçı kimliğinin dışında karakter açısından yumuşak huylu biriydi. Çocukluğundan itibaren kimseyi kırmayan, saygılı ve çevresi tarafından sevilen, takdir edilen bir şahsiyet olmuştur. Çocukluk arkadaşları ki bunlardan biride Hoca Ali Rıza olmak üzere onu hep bu meziyet ve hasletlerle ifade etmişlerdir. Hüseyin Zeki Paşa Türk Resim sanatında önemli bir yer edinen batılı anlayışta resim çalışmaları yapan 1869'da İstanbul'da dünyaya gelen önemli bir sanatçıdır. 1. Kuşak Asker

ressamlarından olan sanatçı resim eğitimine Kuleli Askeri Lisesi'nde Süleyman Seyyid ve Osman Nuri Paşa'dan almış ardından da Mekteb-i Harbiye'den mezun olmuştur. 1907 yılında Hüseyin Zekai Paşa'nın çocuklukta yaptığı, boğaz içini şahşaalı bir canlandırması olan tuval çalışması beğenilip okul tarafından saraya gönderilmiştir. Sanatçı, gönderilen bu eser ile II. Abdülhamid'in dikkatini ve beğenisini kazanarak yaverliğe yükseltilip sarayda yaver Şeker Ahmet Paşa ile çalışmıştır. Hüseyin Zekai Paşa Türk sanatında ilk empresif eserler veren sanatçıdır. Paris'e gitmemesine rağmen Paris sanat hareketlerini izleyen bir araştırmacı ve kültürel bir yanı vardı. Empresyonist tavırlarını da bu araştırmalardan kazanmıştır (İslimyeli, 1963: 50-51; https://www.antikaekspertiz.net/huseyin-zekai-pasa)

1.2. Hüseyin Zekai Paşa'nın Sanat Anlayışı

Hüseyin Zekai Paşa'nın sanat anlayışına geçmeden önce sanatçının üslubunun temel bir özelliği olan pentür'in ne anlama geldiğine bakmak gereklidir.

> "Pentür Fransızca bir terim olan 'peinture'den gelir. Peinture, yağlıboya resimden söz etmek için kullanılır. Terim ilk olarak İsviçreli Heinrich Wölfflin tarafından 1915 yılında kullanılmıştır.1. Konturlar ve renklerle, yumuşak köşeli ve belirsiz betimleme. 2. Resimde bütün elemanların estetik standartlara uygun olarak organize edilmesini gönderme yapar. 3. Formu biçimlendirmek için renkleri ve tonal ilişkileri kullanan resim tekniği" (Keser, 2009: 250)

Sanatçının sanat anlayışını kısaca "Desenindeki sağlamlık, kompozisyonlarındaki vukuf, süjeyi seçişde gösterdiği incelik ve titizlik, renklerde gözettiği ahenk, planları tertipteki perspektif bilgisi, gerçek bir sanatçı olarak sanatının, seçilmiş malzemeleri olmuştur" (İslimyeli, 1963:51) diye tanımlayabiliriz.

1.3. Hüseyin Zekai Paşa'nın eser analizleri

Resim 1: Hüseyin Zekai Paşa, Üsküdar'dan (1918), TÜYB, 93X106 cm, Özel Koleksiyon (Tansuğ, 2008: 57)

Zekai Paşa Üsküdar'dan adlı eserini dikey kompoze etmiş ve açık kompozisyon ile de uygulamıştır. Resimde ön arka ilişkisi (küçüklük-büyüklük) kurularak derinlik etkisi verilip perspektif oluşturulmaya çalışılmıştır. Fakat resimde kullanılan çizgisel etkilerle oluşan hafif şemalaşma ve pentür renklerin kullanımı ile oluşan solukluk ile perspektif zayıflamıştır. Pentür ve çizgisel etkiler algısal olarak resimde solukluk yaratıp perspektifin algılanmasını zayıflatmaktadır.

"Hüseyin Zekai Paşa'nın naif üslup izleri olarak belirlenen çizgisel ayrıntılarla pentür düzeyini amaçlayan farklı bir tekniği bir arada kullandığı" (Tansuğ, 2008: 57-58) bir çalışma olarak bu eser ortaya çıkmaktadır.

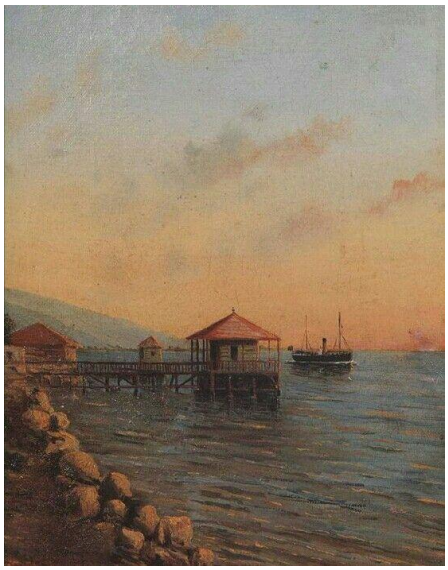

Resim 2: Hüseyin Zekai Paşa, Deniz Hamamı, TÜYB, 26X20 cm

Sanatçının 'Deniz Hamamı' adlı eserine bakıldığında ön arka ilişkisinde belirgin bir netlik farkı olmadığı görülmektedir. Dikey ve kapalı kompozisyon ile yapılan eserde küçüklük-büyüklük ilişkisi ile perspektif oluşturulmuş olsa dahi resimdeki pentür etki perspektifin algılamasında az da olsa zayıflatmaya neden olmuştur. Eser son derece gerçekçi etüt edilmiştir. realist ve empresif etki arasında kalan eser kendini sanatçının fırça üslubunun estetik görünümüne bırakmıştır.

Resim 3: Hüseyin Zekai Paşa, Meyveli Naturmort (1910), TÜYB, 86X136 cm

Sanatçının ‘Meyveli Naturmort’ adlı eseri peysaj eserlerinin dışında farklı temaları ele almasının algılanması açısından irdelenmesinde önem taşımaktadır. Yatay ve kapalı kompozisyon ile etüt edilen eser son derece gerçekçi bir üslupla etüt edilmiştir. Sanatçının eserinde arkaya doğru perspektif verme isteğiyle flulaştırdığı nesneler ve fon empresif bir his uyandırmaktadır. Renklerin fırçadan çıkmış gibi ve görünümün çok renkle verilmesi empresif etkiyi destekleyen etkilerdir. Sanatçı öndeki eserleri son derce gerçekçi etüt etmiş olması ile resme olan hâkimiyetini ortaya koymuştur. Resimlerdeki pentür etkiyi de bilinçli bir şekilde yaptığı bu etkilerden anlaşılmaktadır. Resimde koyu siyah rengine nerdeyse hiç rastlanmamaktadır.

Resim 3: Hüseyin Zekai Paşa, Eski Türk Evleri, TÜYB, 48,5X60 cm, Dolmabahçe Sarayı

Hüseyin Zekai Paşa’nın ‘Eski Türk Evleri’ isimli eseri yine pentür etkinin baskın olduğu bir eserdir. Pentür etki eserde netliği çok zayıflatmaktadır. Yatay kompoze edilen eserde öndeki ağaçlar bile net algılanmamaktadır. Eserde hava perspektifi zayıf olsa dahi ön arka ilişkisine bakıldığında nesnelerin küçüklük-büyüklük etkisi perspektifi oluşturmaktadır. Son derece gerçekçi yapılan eser pentür etkiyle hafif empresif bir görünümde vermektedir.

2. YÖNTEM

Araştırmada verilere ulaşmak için literatür taraması yapılmıştır. Araştırma nitel araştırma yöntemi ile araştırılmıştır Hüseyin Zekai Paşa’nın eserlerindeki pentür etkilerin ve solukluğun eserlerindeki perspektif üzerine yarattığı etkileri görmek araştırmanın amacını oluşturmaktadır. Araştırmanın önemi ise Türk resim sanatında empresyonizmin ilk temsilcilerinden biri olan sanatçının eserlerini tanımak ve eserlerindeki pentür etkinin yarattığı sonuçları görmektir. Araştırmanın evrenini ise Türk resim sanatçısı Hüseyin Zekai Paşa’nın peysajları ve bir natürmortu, sınırlılığını ise sanatçının 4 eseri oluşturmaktadır. Sanatçının seçilen bu eserleri, peysajları ve natürmortları arasında genel olarak göze çarpanlar arasında seçilip betimsel analiz yöntemi ile incelenmiştir. Elbette sanatçının tüm eserlerinde pentür etki tam anlamıyla yoktur. Bu araştırmada sanatçının pentür etkisi taşıyan eserleri örnek olarak kullanılmıştır.

3. SONUÇ VE TARTIŞMA

Hüseyin Zekai Paşa'nın eserleri gerçekçi bir anlayışıyla batılı bir tarzda doğumunu gerçekleştirmiştir. Sanatçı birçok eserini naif bir formda pentür etkilerle oluşturmuştur. Resimlerinde perspektif etkisini daha çok küçüklük-büyüklük ilişkisi kurarak vermektedir. Eserlerdeki derinlik etkisi pentur, çizgisel etki ve sulyet görünümün etkisiyle zayıflatmaktadır. Sanatçının resimlerinde kullandığı Pentür ve çizgisel etkiler, görsel kortekste soluk ve sulyet bir etki yaratarak resmin genelinin bu şekilde algılanmasını sağlayıp derinlik yani perspektif etkisini zayıflatmaya neden olmuştur. Ayrıca sanatçı eserlerinde pentür etkisini; koyu siyahı resimlerinde kullanmamasına ve canlı-parlak renkleri de kullanmasına borçludur. Ayrıca son derece gerçekçi çalışan sanatçı resme verdiği pentür etkilerle esere hafif bir empresif görünümde kazandırmıştır. Sanatçı resimlerinde ön-arka ilişkilerinde küçüklük-büyüklük oranlarını doğru resmederek perspektifi oluştursa da resimdeki pentür etki resme soluk bir etki yaratarak hem empresif bir görünüm hem de az da olsa perspektif etkisinde zayıflamaya neden olmuştur.

"Desenindeki sağlamlık, kompozisyonlarındaki vukuf, süjeyi seçişde gösterdiği incelik ve titizlik, renklerde gözettiği ahenk, planları tertipteki perspektif bilgisi, gerçek bir sanatçı olarak sanatının, seçilmiş malzemeleri olmuştur" (İslimyeli, 1963:51)

Sanatçı genelde İstanbul doğasını ve belgesel nitelikli peysajları eserlerinde tema olarak ele almıştır. Birçok eserinde kullandığı cami imgelerini peysaj içerisinde gizli odak noktası olarak kullanmıştır.

Tartışmaya açılacak en önemli şey ise hava perspektifinin zayıflatılması sonucu oluşan perspektif zayıflığına rağmen eserlerin son derece gerçekçi etüdüdür. Eserler son derece gerçekçi görünmekte fakat bazı eserler soluk bir etkiyle görünmektedir.

KAYNAKLAR

1. **Keser, N. (2009).** *Sanat Sözlüğü*. **Ankara: Ütopya Yayınları**
2. **Tansuğ, S. (2008).** *Çağdaş Türk Sanatı*. **İstanbul: Remzi Kitabevi**
3. https://www.antikaekspertiz.net/huseyin-zekai-pasa/#:~:text=H%C3%BCseyin%20Zek%C3%A2i%20Pa%C5%9Fa%20(1860%20%E2%80%93%201919,i%20Harbiye'den%20mezun%20oldu.

Görsel kaynakçalar

1. **Resim 1: Tansuğ, S. (2008).** *Çağdaş Türk Sanatı*. **İstanbul: Remzi Kitabevi**
2. **Resim 2:** https://www.istanbulsanatevi.com/sanatcilar/soyadi-h/huseyin-zekai-pasa/huseyin-zekai-pasa-deniz-hamami-10019/
3. **Resim 3:** http://www.rportakal.com/Article.aspx?PageID=20&ArtId=278
4. **Resim 4:** https://turkishpaintings.com/index.php?p=37&l=1&modPainters_artistDetailID=289

TÜRK RESİM SANATÇILARINDAN SELİM TURAN'IN ESERLERİNDE KALİGRAFİ VE SOYUT İMGELEMLERİ
(CALLIGRAPHY AND ABSTRACT IMAGES IN THE WORKS OF SELIM TURAN, ONE OF THE TURKISH PAINTING ARTISTS)

Doç. Dr. Fahrettin GEÇEN, Öğr. Gör. Dr. Ali KOÇ
İnönü Üniversitesi Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi Resim Bölümü,
Orcid: 0000-0002-0787-7505
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0002-0939-2587

ÖZET

Fırça yâda kalem ile yapılan dekoratif süslemeye kaligrafi denmektedir. Köken olarak doğu menşeili olan bu sanat Çin, Japonya ve İslam dünyasına özgüdür. Kaligrafi soyut mudur sorusunun yanıtını arar isek; yazıda simgeleşen harfler bu bağlamda bir realitenin yansıması olduğundan soyut biçemden anlam itibariyle somut bir forma bürünmektedir. Eğer Kaligrafide kullanılan süslemeli yazılar bir anlamın karşılığı olan bir realiteyse somuttur diyebiliriz. Fakat kaligrafik yazı ya da harf sade biçimsel olarak kullanılıp süsleme ya da formsal değişikliklere giderek anlatılmak istenen sözel formdan uzaklaşmasıyla soyut bir yapıya bürünür.

Azerbaycan kökenli olan sanatçı Selim Turan resim uygulamalarının esin kaynağını yaşanmışlığından aldığı eğitimden ve yaratıcı bakış açısından kaligrafiyle bütünleştirerek sağlamaktadır. Selim Turan Kaligrafi sanatı dışında soyut sanatı da yurtdışında Paris'te çeşitli soyut sanatçılardan öğrenmiştir.

Araştırma nitel araştırma yöntemi ile yapılmış olup verilere ulaşmak için literatür taramasına gidilmiştir. Selim Turan'ın eserlerindeki kaligrafik etkilerle oluşturduğu soyut imgelemleri ortaya çıkarmak araştırmanın amacını oluşturmaktadır. Araştırmanın önemi ise Türk resim sanatında geleneksel sanatların çağdaş yaklaşımları nasıl etkilediğini göz önüne sermektir. Araştırmanın evrenini Türk resim sanatçısı Selim Turan'ın kaligrafik soyut çalışmaları oluştururken sınırlılığını ise sanatçının 4 eseri oluşturmaktadır. Seçilen bu 4 eser sanatçının genel karakteristik eser örneklemlerinden alınmıştır. Araştırmada ele alınan eserler ayrıca betimsel analiz tekniği ile irdelenmiştir. Araştırmanın sonucunda; sanatçının kaligrafi ve soyutsal biçimlerin birlikteliğini kullanıp kendi yaratıcı süzgecinden geçirip özgür bir renk, form anlayışını elde ettiği ayrıca içgüdüsel fırça darbe ve çizimleriyle yazımsal bir biçem elde ettiği anlaşılmıştır. Sanatçının çocukluktan itibaren aldığı geleneksel sanatlar derslerinin (ebru, hat, minyatür ve tezhip..) etkisinde kaldığı ve eserlerini oluştururken onları bir besin kaynağı olarak kullandığı bilgiler ışığında anlaşılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Selim Turan, Kaligrafi, Hat, Ebru, Soyut

ABSTRACT

Decorative decoration made with brush or pencil is called calligraphy. Originally of Eastern origin, this art is unique to China, Japan and the Islamic world. If we are looking for an answer to the question of whether calligraphy is abstract; since the letters symbolized in the article are a reflection of reality in this context, in the abstract style n takes on a concrete form in terms of meaning. If the ornamented writings used in calligraphy are a reality that is the equivalent of a meaning, we can say that they are concrete. But calligraphic writing or letter is used as a simple formal form and takes on an abstract structure, moving away from the verbal form that needs to be described by going to ornamental or formal changes.

Artist Selim Turan, who is from Azerbaijan, provides the source of his painting practices by integrating them with calligraphy from the training he received from his experience and from a creative point of view. Apart from calligraphy, Selim Turan also learned abstract art from various abstract artists in Paris abroad.

The research was conducted by qualitative research method and literature was scanned to get the data. The aim of the research is to reveal the abstract images created by calligraphic influences in Selim Turan's works. The importance of the research is to consider how traditional arts affect contemporary approaches in Turkish painting. The universe of the research consists of the calligraphic abstract works of the Turkish artist Selim Turan, while its limitation is the 4 works of the artist. These 4 selected works are taken from samples of the artist's gene characteristic works. The works covered in the research were also examined by descriptive analysis technique. As a result of the research, it was understood that the artist used the unity of calligraphy and abstract forms and passed through his own creative filter and obtained a free understanding of color, form, as well as a written style with his instinctive brush strokes and drawings. Traditional art lessons (marbling, calligraphy, miniature and illumination) that the artist took from childhood..) in the light of the information that he was influenced by and used them as a food source when creating his works.

Key words: Selim Turan, Calligraphy, Calligraphy, Marbling, Abstract.

1. GİRİŞ

1.1. Sanatta Kaligrafi

Öncelikle kaligrafi ne demektir ve neyi kapsamaktadır bunu irdeleyelim. Keser'e göre "Kaligrafi Zarif el yazması sanatı. Fırça ya da kalem kullanarak yapılan, dekoratif harfle betimleme sanatı. Doğuya özgü bir sanat olan kaligrafi, özellikle Japonya, Çin ve İslam dünyası için çok önemli bir sanat formudur" (2009: 178). Kaligrafi ince ve hassas bir sanat olup süsleme amaçlı yapılan ve köken olarak doğu menşeili olan bir sanattır. Japonya'da özellikle ciddi bir sanat olarak uygulanan kaligrafi Japon sanatçılar tarafından özellikle fırça ile yapılmaktadır. Çin'de de benzer nitelikler sergileyen bu sanat elbette ki kendi dil kimliklerinin formsal yakınlığından ötürü gelişmiş ve kabul

görmüştür. İslam sanatında da özellikle Arapça harflerinin kaligrafik çizim formlarına yakın olması da bu sanatın gelişiminde etkili olmuştur. Kısacası Japonya, Çin ve İslam ülkelerinde Kaligrafinin benimsenmesi ve gelişmesi dilleriyle biçimsel anlamda organik bir yakınlık göstermesindendir de diyebiliriz. Kaligrafik resmi açacak olursak "1950'li yıllarda soyut ekspresyonizmin, taşizmin ve action paintingin (eylem resmi) en parlak döneminde, Avrupalı ve Amerikalı bir grup sanatçı, kaligrafik fırça vuruşlarını çağrıştıran gestural (jestlerle ilgili olan) resimler yapmıştır. Bu sanatçıların bazıları direkt olarak Doğu'nun kaligrafi sanatından etkilenmiştir" (Keser, 2009: 178). Soyut sanatçıların kaligrafiye ilgileri doğuda yer alan kaligrafi sanatçılarından etkilenmeleri ve bir kısmının ise etkilenen sanatçılardan etkilenmeleri olarak görülmektedir. Ayrıca bu sanatçıların farklı sanatsal üslup arayışlarına girmeleri ve soyut sanata gereksinim duyulması gereken bir döneme girilmiş olması da kaligrafik soyut tarzının gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.

1.2. Kaligrafi Soyut Bir İmge Biçimi Midir?

Kaligrafik ögelerin, süslemeci bir yazım biçimi olmasını baz alarak soyut olup olmadığını anlaşılır hale getirmek gerekir. Öncellikle var olan somut nesnel görünümler bizim için var olan gerçekçiliği yansıtır. Yazı var olan somut bir gerçek olmaktan çok bir sözel ifadenin yazımsal aktarım biçimidir. Baktığımızda yazı harfleri de gerçek somut bir nesne olmadığından aslında bir soyut form olarak görülebilir fakat çok önemli bir ayrıntı bu fikri değiştirmektedir. Harfler ve yazılar bir sözel ifadenin temsili konumuna gelerek üretilmiş bir somut gerçekçiliğe adım atmaktadır. Yani yazı, simgeleştiği harfler ile soyut olmaktan çıkıp somutlaşmıştır diyebiliriz. Bu açıdan bakıldığında kaligrafide kullanılan süslemeli yazıların bir simgesel ve ifadesel karşılığı var ise soyut görülmeyebilir. Fakat kaligrafik yazı ya da harf sade biçimsel olarak kullanılıp süsleme ya da formsal değişikliklere gidilerek -anlatılmak istenenin- sözel formdan uzaklaşmasıyla soyut bir yapıya bürünür.

1.3. 1950 Sonrası Türk Resim Sanatçıları ve Kaligrafi

Resimsel lirizm, sanatçının yaşadığı bir tür iç fırtınaların tuşsal boya vuruşlarıyla ortaya koyduğu anlamsal (yazısal) ifadesidir diyebiliriz. Lirik soyut modern bir tavır olarak görülse de genellikle bitkisel bir motiften yola çıkılmaktadır. Selim Turan gibi bazı sanatçılar aldıkları hat eğitiminin katkısını da eserlerine aktarmışlardır. Aynı zamanda bir kadın, bir kıyafet, bir manzara da sanatçı için lirik soyutta bir çıkış noktası olabilmektedir. Lirik soyutta yazı ve çizgiler ön plandadır. Bu yüzden konudan çok resimde çizgisel ve yazınsal görünüm ön plana çıkmaktadır (Çıray, 1992: 46-47).

Geçmişten günümüze halı motifleri, ağaç oymacılığı, hat sanatı gibi, geleneksel sanatlarda büyük tecrübe ve birikim mirasına sahip olan Türk sanatçıları 1950'lerde soyut resme geçerken elbette zorlanmadılar.

"1950 sonrası Türk resminin sanatsal bir kimlik oluşturmada gelenekle olan etkileşimini dört kategoride toplayabiliriz:

1. Kaligrafik etkileşim,

2. Minyatür etkileşimi,

3. Süsleme ve tezyini sanatlar etkileşimi,

4. Halk resimleri (cam altı resimleri) etkileşimi olarak dört kategoride sınıflandırabiliriz" (Kılıç, 2013: 330).

1950 sonrası geleneksel tavrın sanatsal kimlik oluşturmada önemli bir etkisi olmuştur. Kaligrafi de bunlar içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. 1950 sonrası hat sanatından esinlenerek Türk İslam unsurlarını kompozisyonlarında bir değer ve tema olarak kullanan ilk sanatçı olarak Elif Naci'yi görebiliriz (Kılıç, 2014: 330). Sanatçının kaligrafik çalışmalarının yanı sıra özgün baskı çalışmaları da Türk resim sanatında bir yer edinmiştir. Özgün baskı çalışmaları içerisinde yer yer kaligrafik etkilerde görülmektedir.

1950 sonrası eserlerinde Kaligrafi çalışan sanatçıların sanatsal üsluplarına değinmeden isimlerini şöyle sıralayabiliriz; Şemsi Arel, Sabri Berkel, Adnan Çoker, Arif Kaptan, Cemal Bingöl, Fahrünnisa Zeid, Selim Turan, Zeki Faik İzer, Ercüment Kalmık, Nejat Devrim, Abidin Elderoğlu, Erol Akyavaş, Süleyman Saim Tekcan, Ergin İnan, Balkan Naci İslimyeli, Murat Morova ve Rauf Tuncer'i sayabiliriz (Kılıç, 2014: 328-332).

2. Selim Turan, Kaligrafi ve Soyut

Selim Turan resim uygulamalarının esin kaynağını ve yaratım sürecini kaligrafiyle sağlamaktadır. Selim Turan Kaligrafi sanatı dışında soyut sanat ile de yurtdışında Paris'te Auguste Herbin, Pierre Saulages, Hans Hartung, Jean Bazaine gibi sanatçıların eserlerinden etkilenerek tanışmıştır. Selim Turan kaligrafi ve soyutsal biçimleri kullanarak eserlerinde özgür bir renk anlayışı ve içgüdüsel fırça tuşları ile yazımsal bir ifade biçimi kullanmıştır. Sanatçının eserlerini oluştururken geniş kol hareketleriyle elde ettiği yazımsal ifade ve hareketle, boyaları tabakasal kullanmasıyla ifadesini lirizme dönüştürmüştür. Sanatçı öğrencilik yıllarından beri öğrendiği ebru, hat, minyatür ve tezhip gibi geleneksel sanatları, eserlerinde beslendiği kaynak haline dönüştürmüştür (Kılıç, 2014: 331).

1.4. Selim Turan'ın Eser Örnekleri ve Analizleri

Analizlere başalamadan önce şunu ifade etmek gerekir ki; Selim Turan birçok eserine Soyut Kompizosyon ismini vermiştir.

Resim 1: Selim Turan, Soyut Kompozisyon, Kâğıt Üzerine Karışık Teknik, 63X48 cm.

Turan, bu eserinde (Resim-1) dikey dikdörtgen ölçüler içinde, açık bir kompozisyon kullanmıştır. Eser tamamen soyut görülmektedir. Eserde genelde aşağıdan yukarıya diyagonal, düz siyah kontur etkisinde çizgiler görülmektedir. Eser aşağıdan yukarı doğru uzanan bir kuleye benzemektedir. Sanatçının boyaları üst üste bol miktarda kullandığı anlaşılmaktadır. Fon resmedilirken dahi boya vuruşları altta çizgisel bir etkiyle verilmiştir. Resim de yeşil, sarı ve siyah baskın olarak görülmektedir. Üst üste gelen diyagonal ve yatay düz çizgiler boya katmanlarıyla birlikte üç boyutlu bir etki oluşturmuştur. Sanatçının, çizgileri oluştururken, aldığı hat ve tezhip eğitiminden de esinlendiği anlaşılmaktadır. Resim oluşturulurken son derece serbest ve rahat yapıldığı da anlaşılmaktadır.

Resim 2: Selim Turan, Soyut Kompozisyon, Tuval Üzerine Yağlı Boya, 50X65 cm.

Sanatçı Soyut Kompozisyon (Resim-2) adlı eserinde ise yatay dikdörtgen ölçüler içinde, açık bir kompozisyon kullanmıştır. Mavinin baskın olduğu resimde siyah kontur çizgilerle hat sanatının

izlerini taşıyan diyagonal, spiral, kavisli yatay, dikey çizgi formları yer almaktadır. Sanatçı eserde kaligrafik bir biçim ele almış olsa dahi biçemler soyutlaştığı için yazımsal bir görünüm algılanmaktadır. Sanatçı eserde kırmızı ve sarıyı az kullanmış olsa dahi bu renkler ile resimde çarpıcı bir etki yaratmıştır. Resimde yer alan çizgisel eğimler ve çaprazlar yolu ile resim hareketli bir görünüme kavuşmuştur. Resimde arkada yer alan fondaki bölünmeli etki ve ön-arka ilişkisi ile mekân algısı vermektedir.

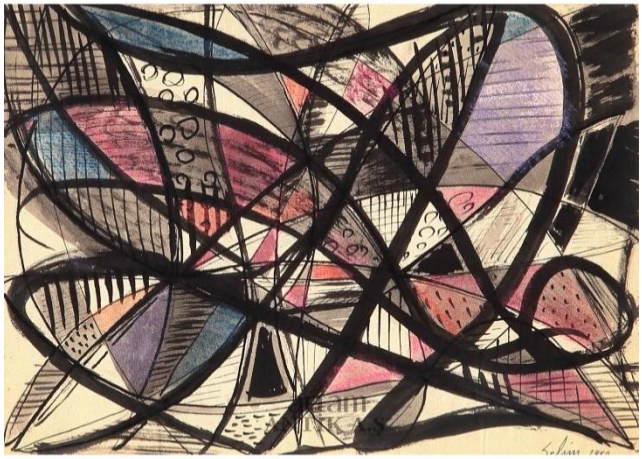

Resim 3: Selim Turan, Soyut Kompozisyon, 1950, Kağıt Üzerine Karışık Teknik, 20x26 cm.

Turan bu eserinde (Resim-3) kol hareketleriyle elde ettiği spiral, helezonik, kavisli, çapraz, dairesel çizgilerle son derece dinamik bir çizgisel resim çizmiştir. Eserde çok az alanda lokal tonlama görülmektedir. Resimde iç dış ilişkisi öndeki çizgilerin daha koyu ve kalın arkadaki çizgilerin ise daha ince çizilmesiyle oluşturulmuştur. Eserde kullanılan renkler ise kuru boya ile yapılmış pastelimsi bir etki vermektedir.

Resim 4: Selim Turan, Tez-Anti Tez, 1915-1994, Tuval Üzerine Yağlı Boya.

Selim Turan'ın Tez-Anti tez adlı eserinde ise kahverengi arka plan üzerinde siyah renk fırça tuşları vardır. Kare formunda etüt edilen bu çizgisel form kahverenginin baskınlığı içerisinde monokrom

bir yapıya bürünmüştür. Sanatçı, bu siyah çizgi vuruşlarıyla geleneksel hat sanatına ve kaligrafiye göndermeler yapmaktadır.

2. YÖNTEM

Araştırma nitel araştırma yöntemi ile yapılmış olup verilere ulaşmak için literatür taramasına gidilmiştir. Selim Turan'ın eserlerindeki kaligrafik etkilerle oluşturduğu soyut imgelemleri ortaya çıkarmak araştırmanın amacını oluşturmaktadır. Araştırmanın önemi ise Türk resim sanatında geleneksel sanatların çağdaş yaklaşımları nasıl etkilediğini göz önüne sermektir. Araştırmanın evrenini Türk resim sanatçısı Selim Turan'ın kaligrafik soyut çalışmaları oluştururken sınırlılığını ise sanatçının 4 eseri oluşturmaktadır. Seçilen bu 4 eser sanatçının genel karakteristik eser örneklemlerinden alınmıştır. Araştırmada ele alınan eserler ayrıca betimsel analiz tekniği ile irdelenmiştir.

3. SONUÇ VE TARTIŞMA

Selim Turan kaligrafi ve soyutsal biçimleri kullanarak eserlerinde özgür bir renk anlayışı ve içgüdüsel fırça tuşları ile yazımsal bir ifade biçimi kullanmıştır. Sanatçı eserlerini oluştururken geniş kol hareketleriyle elde ettiği yazımsal ifade ve hareketleri, boyaları tabakasal kullanarak ifadesini lirizme dönüştürmektedir. Sanatçı ta öğrencilik yıllarında öğrendiği ebru, hat, minyatür ve tezhip gibi geleneksel sanatları eserlerinde beslendiği kaynak haline getirmiştir. Sanatçının resimlerini yaparken çok rahat çizgiler ve boya tuşları kullandığı anlaşılmaktadır. Turan, özellikle eserlerinin zemininde fon olarak hangi renkleri kullanırsa kullansın, bunun üzerinde denediği kaligrafik öğelerde lekesel siyah çizgilerden vazgeçmemiştir. Ayrıca sanatçı eserlerinde bazen ön arka ilişkisi kurmamış bazen de öndeki çizgisel ifadeleri boyutlandırmış ve zeminde doku, leke, boşluk vb. kullanarak mekânı oluşturmuştur. Sanatçının eserleri kaligrafinin anlaşılır bir ifade biçiminden çok soyut çizgisel bir ifadeye dönüşmüştür.

KAYNAKÇA

1. **Keser, N. (2009),** Sanat Sözlüğü**, Ütopya Yayınları, Ankara.**
2. Kılıç, E. (2014), Çağdaş Türk Resminde Geleneksel Etkileşim, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı: 6 (25), s. 327-340.
3. Çıray, H. (1992), Soyut Sanatın Çağdaş Türk Resmine Etkisi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.

GÖRSEL KAYNAKÇALAR

1. **Resim1:**http://www.artnet.com/artists/selim-turan/soyut-kompozisyon-BCYY25sABr CeeQa0cbB2A2 (Erişim Tarihi: Mayıs 2021).
2. **Resim 2 :** Kılıç, E. (2014). Çağdaş Türk Resminde Geleneksel Etkileşim, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı: 6 (25), s. 327-340.
3. **Resim3**:https://www.google.com/search?q=selim+turan+soyut+kompozisyon&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=2ahUKEwjQsfuW5bzwAhXrCRAIHT2OAvgQ_AUoAXoECAEQAw&biw=1093&bih=454#imgrc=4ClOBHfC8FMovM (Erişim Tarihi: Mayıs 2021).
4. **Resim 4 :** https://www.sakipsabancimuzesi.org/tr/sayfa/sergiler/selim-turan-tez-antitez-sentez (Erişim Tarihi: Mayıs 2021).

İbtidai siniflərin Azərbaycan dili təlimində folklor

Sahilə Abbasova
Naxçıvan Dövlət Universiteti Doktorant, https://orcid.org/0000-0002-3999-9670

ABSTRAKT

Folklor nümunələri xalqın yaratdığı bulağın billur suyu kimi saf, təmiz, incilərdir. Laylalar, oxşamaların Abi-Kövsər, Abi-zəmzəmin xırçın ləpələrinin kənara çıxardığı sözlər -mirvarilər deməkdir .

Mən aşiqəm həmişə,
Bu dağ, bu bağ, bu meşə.
Yorğanında gül bitsin,
Yastığında bənövşə.
Lay-lay balam, a lay-lay,
Körpə quzum, a lay-lay,

Bu şeirin özündən bənövşə ətri gəlir . İyirmi bənövşənin qorxusudur körpəni yuxuya verən. Nağıllar, əfsanələr, dastanlar, atalar sözləri, rəvayətlər də solmaz çiçəklər olaraq tarixdə qalıbdır. Ancaq onlar qurumayıblar, solmayıblar. Vərəqlərin arasında qoyulmuş ləçəklər kimi. Bəs necə edək ki, belə nümunələri mənimsədək, əzbərlədək ki, bu gözəl dilimiz daha da təravətli olsun. Bunun üçün bir sıra tezislərimiz var.

1. Azərbaycan dili fənn kurikulumunun praktik istiqamətini gücləndirmək həyatın tələbidir. Nağıllar, dastanlar kimi bayatılar da nitqi zənginləşdirir.
2. Atalar sözləri və məsəllər nitqi həm əsaslı həm də obrazlı edir.
3. Əfsanələr, rəvayətlər kimi digər növdən olan şifahi xalq nümunələri ibtidai siniflərdə şagirdlərdə ana dilinə maraq və sonsuz məhəbbət tərbiyə edir.
4. Tapmacalar təfəkkürü inkişaf etdirir, nitqi zənginləşdirir.
5. Yanıltmaclar şagirdlərdə dil duyumunun inkişaf etdirilməsində mühim rol oynayır.
6. Sayaçı sözlər, laylaların əzbərlənməsi şagird zehnini itiləşdirir.
7. Təmsillər mücərrəd düşüncə yaradır.
8. Bütün folklor materialları asan oxunur, asan hifz olunur və söylənilir.
9. Qiraətin folklor materialları üzərində xüsusən nağılların üzərində, aparılması daha məqsədə müvafiqdir.
10. Ədəbi-tələffüz vərdişləri aşılamaq üçün folklor mütaliəsindən bacarıqla istifadə etmək lazımdır.
11. Folklor haqqında yarışlar və disputlar keçirilməsi optimal metodikadır.
12. Yarışlardan biri də kim daha çox atalar sözləri söyləyər kimi təşkil olunmalıdır.
13. "Mənim ən çox sevdiyim atalar sözləri, məsəllər, tapmacalar, bayatılar, nağıllar və s." mövzusunda inşa müsabiqəsi keçirmək olar. Bütün bunlar ibtidai təhsildə metodikamızın zənginləşdirilməsində mühim rol oynaya bilər.

Açar sözlər: folklor, layla, əfsanə, metodika, kurikulum

ABSTRACT

Folklore samples are as pure, pure, pearls as the crystal water of a spring created by the people. Layla, the words that Abhi-Kovsar and Abi-zamzamin put aside the kernels of pearls, mean pearls. Folklore is a folk art. It was created by one person, but it is polished and disseminated by a thousand people. The general opinion of researchers is that just as spring water seeps from stone to stone, so does folklore literature filter and crystallize, giving rise to new variants, variations, and written views.

Key words: folk, lullaby, myth, methodology, curriculum

GIRIŞ

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası pedaqoji elmlər sisteminə daxildir. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elminin özünəməxsus tədqiqat obyekti, predmeti, məqsədi, ümumi və konkret didaktik vəzifələri vardır. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elmi Azərbaycan dili tədrisinin keçdiyi inkiGaf yolunu, Azərbaycan dili tədrisi metodikasının nəzəri əsaslarını, baGqa elmlərlə əlaqəsini, tədqiqat metodlarını öyrənir. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elminin inkiGaf qanunauyğunluqları, Azərbaycan dili təliminin qanunları, məzmunu, prinsipləri, metodları, priyom və vasitələrinin geniş şəkildə öyrənilməsi də bu elm sahəsinə daxildir [4, s.6].

Şagirdlərin düzgün tələffüz və oxu vərdişlərini, rabitəli nitqini inkişaf etdirmək, onlarda sözə, dilin ifadəlilik vasitələrinə, onun zənginliklərinə həssas münasibət və diqqətlə yanaşmaq meyli tərbiyə etmək daim müəllimin diqqət mərkəzində olmalıdır. Şagirdlərdə orfoqrafiya və durğu işarələri ilə bağlı möhkəm vərdişlər yaratmaq da vacib məsələlərdəndir. Azərbaycan dilinin öyrənilməsi şagirdlərin ünsiyyət imkanlarını genişləndirir, onlarda düşünmə, öyrənmə və danışma bacarıqlarını formalaşdırır. Nəticədə Azərbaycan dili düşünmə, öyrənmə, danışma vasitəsinə çevrilir [4, s.9].

Azərbaycan dili kurikulumunda mətn materiallarına geniş önəm verilməsi təlimin nitqəyönümlülük prinsipi əsasında qurulmasından irəli gəlir. İbtidai təhsildə oxu materialları müxtəlif janrdan olan əsərlərdən seçilir. Onların içərisində folklor materialları və folklor motivli nümunələr üstünlük təşkil edir. Belə mətnlərdən məqsəd şagirdlərdə oxu bacarıq və vərdişləri aşılamaq, sadə məzmunlu olduqları üçün dərk etməni optimallaşdırmaq, obrazlı təfəkkürü dərinləşdirib dünyagörüşü genişləndirmək və yaradıcı təxəyyülə qol-qanad verməkdir. Folklor nümunələri uşağın psixoloji inkişafında həlledici rola malik olur.

Azərbaycan dili şagirdlərin bədii tərbiyəsi üçün də yaxşı vasitədir. Məlumdur ki, ana laylaları və oxşamalarından başlamış xalqımızın folklor nümunələri, bədii ədəbiyyat kiçik məktəbyaşlı uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında çox qüvvətli vasitədir. Kiçik məktəb yaşlı uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşməsində bədii əsərin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Uşaqlar xalq nağıllarına, maraqlı hekayələrə qulaq asmağı çox sevirlər. Bədii əsərlər uşaqlara hər şeydən əvvəl şadlıq gətirir, öz zəngin məzmunu ilə onları özünə cəlb edərək bədii obrazları, ifadəli dili və ahəngdarlığı ilə onların marağını oyadır. Kiçik məktəbyaşlı uşaqlar bədii söz vasitəsilə ədəbi dilə sahib olur və bədii danışma qabiliyyətini mənimsəyirlər. Buna görə də bədii sözün ana dilinin inkişafındakı rolu çox böyükdür, bədii söz vasitəsilə uşaq ana dilini, onun qrammatik quruluşunu öyrənir və öz lüğətini zənginləşdirir. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elmi uşaq ədəbiyyatı ilə sıx bağlıdır. Azərbaycan dili şagirdləri folklor nümunələri, xalqın poeziyası, poetik düşüncələri ilə, şifahi və yazılı abidələri ilə tanış edir. Onlara vətənimiz, onun tarixi, qəhrəmanlıq salnamələri haqqında məlumatlar verir. Ona görə də müəllim uşaq ədəbiyyatını dərindən öyrənməli, oxu materiallarının məzmununa uyğun optimal vasitə, priyom və metodları seçməyi bacarmalıdırlar [4, s.21].

Kiçikyaşlı məktəbli nağıl, əfsanə, sərgüzəşt, atalar sözləri, məsəl, nəsihət, tapmaca, layla və s. motivli parçaların yaratdığı emosiyalarla inkişaf edir, tərbiyələnir. Dastanların yaratdığı təəssüratlar, xəyali obrazlar, sonralar real həyati qəhrəmanlıq obrazlarına çevrilmiş olur, inkişafediciliyi, tərbiyəediciliyi təmin edir [2, s.188].

Müasir Azərbaycan şəraiti, ictimai düşüncə əfsanəvi görünmüş olanların bariz nümunələridir. Koroğlu kimi komandirlər öz dəliləri ilə birlikdə Şuşaya qayaları dırmanmaqla qalxdılar, zirvələrə kəmənd atıb əfsanəvi şücaət göstərmiş oldular, öz oyanmış ruhları ilə dünyanı heyran qoydular. Belə bir müqəddəs ruhu onlarda Azərbaycan məktəbində aldıqları tərbiyə yaratmışdı. Odur ki, bu gündə folklor nümunələrinin tərbiyəedici, təsiredici, ruhlandırıcı imkanlarından bəhrələnməyə ehtiyac var.

Folklor xalq yaradıcılığıdır. Onu bir nəfər yaradıb, ancaq min nəfərin ifasında cilalanıb, yayılan ədəbiyyatdır. Tədqiqatçıların ümumi fikri belədir: bulaq suyu daşlardan daşlara necə süzülüb gəlirsə, folklor ədəbiyyatı da həmin yolla süzülüb büllurlaşır və yeni-yeni variantlarının, variasiyalarının, yazılı nəzirələrinin yaranmasına səbəb olur.

Nağıllar, dastanlar, əfsanələr laylalar, bayatılar, atalar sözləri, məsəllər, yanıltmaclar, tapmacalar, əzizləmələr, öyüd-nəsihətlər, lətifələr, habelə xalq dramları, xalq oyunları və s. öyrənildikcə, yenilərinin yazılı və şifahi şəkildə yaranmasına əsas verir. İşləndikcə, yayıldıqca xalqın dilini əlvanlaşdırır, uşaqların nitqini zənginləşdirir. Folklor ədəbiyyatı günəşdirsə, yazılı ədəbiyyat ondan nur alan zərrələrdir. Bu da dövr edərək enerji verən prossesi xatırladır. Ancaq folklor ədəbiyyatı bədii ədəbiyyata qida verir. Ə.Firdövsinin, M.Nizaminin yaratdıqları da ya folklor ədəbiyyatından bəhrələnən, ya da yeni-yeni əfsanəvi səhnələrə səbəb olan ədəbiyyatdır [3, s.132].

Tədqiqatçılar klassik əsərlərdə folklor motivi axtarışında yalnız xalq deyimlərinin daha çox vurğulayırlar. Guya, xalqın dilində işlənən ifadələri şair yenidən poetik şəklə salmışdır. Şairin dil və üslub xüsusiyyətlərini araşdıranda məhz xalqdan gələn deyimləri üzərində daha çox dayanırlar. Şifahi xalq ədəbiyyatını toplayıb ona nəzəri şərhlər verənlərdən məhz bu ənənəvi yolu davam etdirmişlər. Rus ədəbiyyatında da təhlil və şərh metodları, habelə təsnifatları məhz bu şəkildədir [1, s.381].

Məlumdur ki, nağıllar, dastanlar mifoloji təfəkkürümüzü, təsəvvürümüzü qidalandıran motivlərlə zəngindir. “Məlikməmmədin nağılı”nda div, onun canının şüşədə olması, Simurq quşu, quşların danışması; “Koroğlu” dastanında dərya atı, atın qanadlarının olması və s. kimi hallar əslində mifiq təfəkkürdür və məqsədlə əlaqədar işlədilən reyhamlardır.

Bu baxımdan öz tədqiqatımızda folklor nümunələrinin tədrisi metodikası ilə bağlı vəziyyəti öyrənməyi qarşıya məqsəd qoymuşuq və nəzəri cəhətdən belə hesab etmişik ki, ibtidai siniflərin Azərbaycan dili təlimində folklor nümunələri ilə bağlı aparılan işlər təkmilləşmələrə möhtacdır və şagirdlərin bu sahədə bilik-bacarıq və dünyagörüşü müasir tələblər səviyyəsindən aşağıdır. Odur ki, biz kurikulum nəzəriyyəsini öyrənməli, o cümlədən dərslik və müəllim üçün metodik vəsaitləri, habelə məktəb təcrübəsini, ən başlıcası, şagirdlərin bilik bacarığının səviyyəsini öyrənmək sahəsində kompleks tədqiqatlar aparmalı olduq. Eyni zamanda I-IV sinif “Azərbaycan dili” dərsliklərində folklor nümunələrinin sayının və həcminin, metodik vəsaitlərdə təlim ardıcıllığının qeyri-qənaətbəxş olduğunu gördük və bütün bunlar da bizim tədqiqat mövzumuzun problematikliyini göstərmiş oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. Bakı: Sabah, 1994, 381 s.
2. Bədəlova Ə. S. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı: Müəllim, 2009, 188 s
3. Əkbərov T. S. Təbiət, insan, gözəllik. Bakı: Azərnəşr, 1966, 132 s.
4. Cəfərova Nabat. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: 2016, s.6
5. Səlimxanova X. İ. Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin öyrədilməsi. Bakı: Maarif, 1985, 72 s.

PANDEMİ SÜRECİNDE MİMARLIK EĞİTİMİ
(ARCHITECTURAL EDUCATION IN THE PANDEMIC PERIOD)

Prof. Dr. Eti Akyüz Levi,
Dokuz Eylül Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, ORCID NO: 0000-0003-3113-686X

ÖZET

Dünya'da en büyük yatırımın insana yapılan yatırım, bunun da eğitim olduğu düşünüldüğünde konunun önemi daha çarpıcı bir şekilde hatırlanır. Eğitim yalnızca örgün eğitim kapsamında farklı aşamalardaki eğitim ile sınırlı kalmayıp, aslında bunu destekleyen yaygın eğitim ve herkes için kaçınılmaz bir gereklilik olan "yaşam boyu eğitim" ile hayatımızın ayrılmaz bir parçasını oluşturur.

2019 yılında ilk kez Çin'de ortaya çıktığı bilinen 11 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi olarak ilan edilen COVİD-19 salgını yaşamın her alanını olduğu gibi eğitimi de çok yakından etkilemiştir. Bu araştırmada söz konusu süreçte Mimarlık lisans eğitiminin nasıl etkilendiği konusu irdelenmektedir. Çalışmanın amacı, salgının mimarlık eğitim alanına yansımaları kapsamında ortaya çıkan sorunları belirlemek ve sürecin devamı halinde söz konusu olumsuz etkileri kaldırmak veya en aza indirgemek açısından yapılacakları ortaya koymaktır.

Çalışmada, literatür araştırması yanı sıra, nitel araştırma bağlamında paydaş niteliğindeki öğrenci, öğretim üye ve elemanları ile yapılan görüşmeler ışığında konu değerlendirilmiş ve yorumlanmıştır. Sürecin çeşitli olumsuzlukları yanı sıra potansiyellerinin de olduğu, bunların kullanılmasının bu zor koşullarda kişilerin gelişimine katkı sağlayacağı ortaya konulmuştur. Başlangıçta üç hafta olarak düşünülen ancak günümüzde bir yılı aşmasına karşın, ne zaman biteceği konusunun belirsizliğini koruduğu bu süreç, tüm dünyada uzaktan eğitim konusuna (online eğitim) odaklanılmasına neden olmuştur. Söz konusu dönem, belki de mutlaka yüz yüze yapılması gerekli görülen bazı alanlardaki eğitimin bile gerektiğinde çevrimiçi olarak yapılabileceğine işaret etmesi açısından da önemlidir. Bu süreç yalnızca meslek eğitimi verme şekli bağlamında değil, mimarlık olgusunda farklı bakış açısı oluşturma, açık-yarı açık mekân kullanımı, doğal havalandırma, hijyen gibi bazı konuların yaşamsal önemi ve bunun eğitimdeki yansımaları bağlamında da olağanüstü bir nitelik taşımaktadır. Ayrıca İletişim Çağı, Endüstri 4.0 gibi kavramların giderek yaşamımıza daha fazla girdiği bir zaman diliminde salgının ortaya çıkması dijitalleşmeye ve dönüşüme uyum açısından da hızlı bir hazırlık niteliği yansıtmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mimarlık eğitimi, uzaktan eğitim, pandemi.

ABSTRACT

Considering that the biggest investment in the world is the investment in people, and that this is education, the importance of the subject is more strikingly remembered. Education is not only limited to formal education at different stages, but also forms an inseparable part of our lives with

non-formal education that supports this and “lifelong education” which is an inevitable requirement for everyone.

The COVID-19 epidemic, which was declared as a pandemic by the World Health Organization on March 11, 2020, which was known to have emerged in China for the first time in 2019, affected education very closely, as well as all areas of life. In this study, it is tried to examine how the undergraduate education of Architecture was affected in this process. The purpose of the study is to determine the problems that arise within the scope of the reflections of the epidemic to the field of architectural education and to reveal the actions to be taken in order to remove or minimize the negative effects in case of continuation of the process.

In the study, besides the literature research, the subject was evaluated and interpreted in the light of the interviews with the students, faculty members and friends who are stakeholders in the context of qualitative research. It has been revealed that the process, besides various negativeness has potentials as well, and their use will contribute to the development of people in these difficult conditions. This process, which was initially thought to last three weeks, but today exceeded a year and it is uncertain when it will end, has led to focus on distance education (online education) all over the world. The period in question is also important in that it indicates that even the training in some fields, which is considered absolutely necessary to be done face-to-face, can be done online when necessary. This process has an extraordinary characteristic not only in the context of the way of providing vocational training, but also in the context of the vital importance of some issues such as creating a different perspective in the phenomenon of architecture, use of open-semi-open spaces, natural ventilation, hygiene and its reflections in education. In addition, the emergence of the epidemic at a time when concepts such as the Communication Age and Industry 4.0 are increasingly entering our lives, induces a rapid preparation in terms of adaptation to digitalization and transformation.

Keywords: Architectural education, distance learning - online education, pandemic.

GİRİŞ

Eğitim olgusunun geçmişi çok eskidir ve şekillenişi toplum yapısı, yaşam biçimi, töreler, din gibi çok çeşitli faktörler etkisinde olmuştur. Tarihsel süreçte ve değişik toplumlarda farklılıklar yansıtmıştır.

Eğitim, Türk Dil Kurumu Sözlüğü’nde “Çocukların ve gençlerin toplum yaşayışında yerlerini almaları için gerekli bilgi, beceri ve anlayışları elde etmelerine, kişiliklerini geliştirmelerine okul içinde veya dışında, doğrudan veya dolaylı yardım etme, terbiye; eğitim bilimi” olarak tanımlanmaktadır (URL-1).

Kant (2013), insan doğasının mükemmelliğinin eğitimle olabildiğini ve her türlü eğitimin bir sanat olduğunu belirtir. Eğitim, insanın nesiller boyu uygulamayla kusursuz duruma getirebileceği bir sanattır. Her nesil, öncekinin bilgisiyle donanarak doğal yetenek ve amaçlarını geliştirip yalnızca mevcut şartlara uymaya yönelik değil, daha iyi bir dünya kurabilmeye yönelik daha iyi bir eğitim almalıdır.

Eğitim, "toplumdaki kültürleme sürecinin bir parçası"dır. Kültürleme, "Kültürel özelliklerin yeni kuşaklara aktarılması"dır (Demirel, Kaya, 2006).

Eğitim, bireyin topluma, koşullara uyum sağlamasına, potansiyellerini geliştirmesine yönelik dinamik bir sosyal süreçtir. Eğitim, bireye her açıdan daha iyi bir geleceği, Kant'ın ifade ettiği gibi mükemmelliğe yaklaşan bir durumu sunmaktadır. Kişinin daha iyi yaşam koşullarına ulaşması, toplumda saygın bir yer edinmesi, mesleki açıdan başarılı olmasında eğitimin önemi ve yeri yadsınamaz. Bu açıdan eğitim, Dünya'da en büyük yatırım olan insana yapılan yatırımdır.

Eğitim her düzeyde gerçekleştirilen örgün eğitim yanısıra her yaş grubuna ve her alanda verilen yaygın eğitimi de kapsar. Ancak bunun yanında giderek gerekliliği ve önemi tartışılmaz olan ve herkesçe benimsenmesi gereken "*yaşamboyu eğitim*" kişinin Dünya'daki hızlı değişime ve koşullara uyum sağlayabilmesi için de kaçınılmazdır. Günümüzde meslek eğitimi alan tüm öğrenciler de, yalnızca bugün ya da mezun oldukları zamandaki duruma uygun, o anın gereksinimlerini yanıtlamaya yönelik olarak değil, mesleği sürdürdükleri tüm zaman dilimlerindeki gereklilikleri yerine getirebilecek nitelikte olmak zorunluluğu nedeni ile yaşamboyu eğitimi benimsemiş olmalıdırlar.

Avrupa Birliği Komisyonu'nun ilan ettiği "Yaşamboyu Öğrenme Memorandumu"nda (2000):

1. Herkes için temel beceriler,

2. İnsan kaynaklarına daha fazla yatırım,

3. Eğitimde yeniliklerin ve yeni yöntemlerin geliştirilmesi,

4. Her türlü eğitime değer verilmesi / belgelendirilmesi,

5. Rehberlik ve danışmanlık hizmetlerinin yeniden gözden geçirilmesi,

6. Eğitimin olabildiğince öğrenenlere yakınlaştırılması,

21. yüzyıl yaşamboyu öğrenme çerçeve stratejileridir.

Bu çalışmada meslek alanı olarak mimarlık eğitiminin son dönemlerde yaşanan COVİD-19 ya da bir başka ifade ile pandemi sürecinden etkilenmesine bağlı olarak nasıl bir evrilme geçirdiği konusu tartışılmaktadır. Çalışmada nitel araştırma bağlamında İzmir'de mimarlık eğitimi veren okullardan öğrenci, öğretim üye ve yardımcıları ile yapılan görüşmeler ışığında ve bir yılı aşkın süreçte uzaktan eğitimdeki deneyimler üzerinden konu irdelenmiştir. Eğitim, uzaktan eğitim, mimarlık eğitimi ve pandemi süreci ile ilgili literatürel taramalar da konunun değerlendirilmesine yön vermiştir.

PANDEMİNİN MİMARLIK EĞİTİMİNE YANSIMALARI

Pandemi Süreci ve Uzaktan Eğitim

İlk kez 2019 yazında Çin'de ortaya çıktığı bilinen, Dünya Sağlık Örgütü'nün 11 Mart 2020 tarihinde pandemi olarak ilan ettiği COVİD-19 salgını yaşamın her alanı gibi eğitimi de çok yakından etkilemiştir. Tarihsel süreçte yaşanan pek çok salgın olduğu bilinmekte ise de, bunların ticaret, savaş gibi etkilerle sınırlı bir coğrafyaya yayıldığı öğrenilmektedir. Oysa günümüzde iletişim ve erişim olanaklarının çok gelişmiş olması, insan hareketinin yoğunluğunun fazlalığı, salgının çok kısa zamanda neredeyse dünyanın her köşesine yayılmasına neden olmuştur. Bu durum izole bir yaşamı, sosyalleşmenin en az düzeyde ya da yalnızca sanal ortam üzerinden olmasını, çalışmanın olabildiğince uzaktan yürütülmesini gerektirmiştir. Söz konusu koşullar, eğitimin de her düzeyde çevrimiçi olarak gerçekleştirilmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu şartlar altında mimarlık eğitimi de, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de uzaktan yürütülmüştür.

Türkiye'de uzaktan eğitimin geçmişine bakıldığında, ilk kez 1924 yılında Dewey'in sunduğu "öğretmen eğitimi raporu" ile konunun gündeme geldiği görülmektedir. 1950 yılında ise, ilk uzaktan eğitim uygulamaları "mektupla öğretim" şeklinde olmuştur (İşman, 2005'den aktaran Akdemir, 2011).

ÜNİVERSİTE
evlerimize
gelmeye hazır

Açık Öğretim, liseyi bitirip de yüksek okul imkânına kavuşamayan, yeterliliğini ve becerisini bu konuda ispat etmek için sabırsızlanan binlerce kişiye de önümüzdeki yıllarda üniversite diploması alma, olanlara da ikincisini kazanma fırsatının kapılarını açacak.

Üniversite evimize girmeğe hazır.Bu yıl bu büyük imkândan sadece 25 bin lise öğrencisi faydalanacak. Fakat önümüzdeki yıllarda liseyi bitirip de çeşitli imkânsızlıklar nedeniyle üniversiteye gidemeyenlere de bu fırsattan yararlanma fırsatı doğacak. Açık üniversite asıl o zaman hedefe varacak.

CEYHAN GÜR'ÜN ESKİŞEHİR ANADOLU ÜNİVERSİTESİ REKTÖRÜ YILMAZ BÜYÜKERŞEN İLE YAPTIĞI SOHBET SAYFA 9'DA

ESKİŞEHİR Anadolu Üniversitesi Rektörü Yılmaz Büyükerşen, "Açık Öğretim'i kösteklemek isteyenler var. Buna fırsat vermeyeceğiz" dedi.

Resim 1- Türkiye'de yükseköğretim düzeyinde açıköğretimin başlaması

(Kaynak: Yeni Asır gazetesi – 29.11.1982)

Yükseköğretimde uzaktan eğitimin gerçekleşmesi ise, 1982 yılına dayanır. 2547 sayılı Yükseköğretim Yasası ile Türk üniversitelerine sürekli ve açık öğretim yapma hakkı tanınmıştır. 41 sayılı kanun hükmünde kararname ile bu konuda ülke düzeyinde Anadolu Üniversitesi görevlendirilmiştir. 1982-1983 öğretim yılında Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi'ne öğrenci alımı ve uzaktan eğitim başlamıştır. İlk yıl İktisat ve İş idaresi lisans eğitimi verilmiştir.

Eğitim başlangıçta basılı ders kitapları ve televizyonda verilen dersler ile yapılmıştır. 1987 yılında Batı Avrupa Projesi kapsamında Avrupa'daki Türk vatandaşları için lisans ve ön lisans programları uygulamasına başlanmıştır. Günümüzde söz konusu Üniversite yurtiçi ve yurtdışından bir milyondan fazla aktif öğrencisi, üç buçuk milyon mezunu, 19 lisans, 41 ön lisans programı, 29 ülkede 50 sınav merkezi ile yükseköğretimde önemli bir yer tutmaktadır (URL -2; URL-3). Artık ders malzemesi yelpazesi de çok genişlemiş, öğrencilerin e-kampus ortamından erişilen ünite özeti, sesli özet, canlı dersler, videolar, sorularla öğrenelim, alıştırma, deneme sınavları gibi derse göre daha da zenginleşen kaynaklardan yararlanmasına olanak sağlanmıştır. Türkiye'de bu süreçte pek çok üniversitede uzaktan eğitim programları açılmış, buna bağlı olarak uzaktan eğitim merkezleri oluşturulmuştur. Bu durum pandemi sürecinde konuya hazırlıklı olma ve en azından altyapıyı geliştirerek çevrimiçi eğitim yapabilme bağlamında rahatlık sağlamıştır.

İşman (2011), Türk eğitim sistemindeki sorunları fiziki yapı, araç-gereç, kaliteli öğretmen, kaliteli eğitim, standart eğitim, öğrenci sayısı, okula devamlılık, hızlı nüfus artışı, ailelerin eğitime ilgisizliği, ilgi ve yetenekler, öğrenme düzeyi, çağdaş yöntemler, kalıcılık olarak belirtmektedir. Bu sorunların çözümü için bilişim teknolojilerinden yararlanılmasını önermekte, bunun da "uzaktan eğitim" modeli olduğunu ifade etmektedir.

TÜRKİYE'DE MİMARLIK EĞİTİMİ

Mimarlık Lisans Eğitimi Hakkında Genel Bilgiler

Türkiye'de mimarlık lisans eğitimi, Yükseköğretim Kurumu'na bağlı olarak dört yıllık örgün eğitim niteliğindedir. Mimarlık Bölümleri, Mimarlık Fakültesi; Mühendislik-Mimarlık Fakültesi; Mühendislik Fakültesi; Güzel Sanatlar, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi; Mimarlık ve Tasarım Fakültesi; Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi; Sanat ve Tasarım Fakültesi; Mimarlık ve Güzel Sanatlar Fakültesi; Güzel Sanatlar Fakültesi; Mimarlık, Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi; Mühendislik ve Doğa Bilimleri Fakültesi; Güzel Sanatlar ve Mimarlık Fakültesi gibi çok farklı şemsiyeler altında konumlanmıştır. Eğitim programları Türkiye Yükseköğretim Yeterlilikler Çerçevesi kapsamında belirtilen bilgi, beceri ve yeterlikleri kazandırmaya yönelik olarak şekillenmiştir.

Türkiye'de mimarlık okullarına kabul, YÖK'e bağlı Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi'nin (ÖSYM) yaptığı sınav ile olmaktadır. Devlet Okulları ve Vakıf Okulları'na bağlı mimarlık bölümleri vardır. YÖK Atlas verilerine göre (URL-4), Mimarlık Bölümü bulunan Üniversite sayısı 101 olup, bazılarında Türkçe, %30 İngilizce, %100 İngilizce gibi birden fazla mimarlık programı bulunmaktadır. Bu üniversitelerin 57'si Devlet Üniversitesi'dir.

Mimarlık eğitimi tasarım ya da genelde proje ağırlıklı, öğrenci-öğretim üyesi etkileşimiyle yüz yüze, bir yönü ile aktif olarak gerçekleştirilen bir eğitimdir. Çevrimiçi derslerde çalışmaların yürütülmesi ya önceden sisteme projelerin yüklenmesi, öğretim üyesinin inceleyip geri bildirimde

bulunması, sonrasında ders saatinde üzerinde konuşulup kritik verilmesi şeklinde; ya da öğrenci asenkron katılım sağlıyorsa sisteme yüklenen projeye yönelik kritiklerin öğretim üyesi tarafından iletilmesi düzeninde yürütülmüştür. Bir başka yaklaşım ise, senkron olarak yapılan ders sırasında öğrencinin projeyi ekran paylaşımı ile açıp anlatması şeklindedir. Proje derslerinde öğrencinin çalışmasını tam olarak ifade edememesi bu konudaki sorunlar arasında belirtilebilir. Bu durum bir yönü ile dijital okuryazarlık ile de ilintili olabilmektedir. Ancak altyapı ve teknik sorunların etkisi de çevrimiçi eğitimde önemli bir yer tutmaktadır.

Öğrencilerin uzaktan eğitimde zorlandıkları faktörler, uygun çalışma ortamı olmaması, ders malzemesi sağlanmasında sıkıntı yaşanması, internet (bağlantı sorunu, erişim olmaması, yeterli internet kotası olmaması) ve bilgisayar (olmaması veya birden fazla kişinin paylaşımı) ile ilgili sorunlar şeklindedir. Bununla birlikte 2019-2020 Öğretim Yılı Bahar Yarıyılı'ndan 2020-2021 Öğretim Yılı Bahar Yarıyılı'na uzanan süreçte çeşitli kurumların bazı sorunların ortadan kaldırılmasına yönelik çabaları olmuştur. Bir yıl öncesinde en önemli sorunlardan bilgisayar ve internet ile ilgili problemlerin çözümüne yönelik olarak Üniversiteler İşbirliği anlaşması yapmışlar ve buna bağlı olan kurumlar kendi öğrencileri yanısıra, farklı bir kentte okuyup kendi yerleşimleri ve yakınında yaşayan öğrencilerin, Üniversitelerinin laboratuvar ve bilgisayarlarını, internetini kullanmalarına olanak sunmuşlardır. Yine geçen yıl uzaktan eğitime birden başlanması nedeni ile malzeme temini konusunda hazırlıksız olan ve erişiminde zorluk yaşayanların çoğu, bu dönem önlem alıp gerekli malzemeyi önceden sağlamıştır.

Sürecin diğer olumsuzlukları bağlamında ise, zaman zaman yaşanılan teknik sorunlar, sistem arızaları belirtilebilir. Ancak bir yılı aşkın süreçte bunların büyük ölçüde giderildiğini söylemek de olanaklıdır.

Öğretim üye ve yardımcılarının yaşadığı sorunlar bağlamında tüm paydaşları etkileyen teknik sıkıntılar dışında, sürekli ekrana bakmanın yorucu ve olumsuz etkisi, zaman zaman sistemde görülen tüm öğrencilerin gerçekten ekran başında olduklarından tam emin olamama, devam zorunluluğu olmamasının etkisiyle derse katılımın daha sınırlı kalması olarak belirtilebilir.

Potansiyeller bağlamında ise, geçmişte Mimari tasarım, Grafik iletişim, Tarihi çevreye yönelik proje derslerinde çalışma alanı, bulunulan kent olarak İzmir veya dersin inceleme gezisi bağlamında dönem başında gidilip görülen yerleşim ile sınırlı iken, artık eğitimin zaman ve mekândan bağımsız olması yanı sıra çalışma alanının da yaşanılan kentten tüm dünyaya taşan sınırları ufuk açıcı olmuştur. Sanal ortamda yeterli düzeyde verisine ulaşılabilen yerler, proje alanını oluşturabilmiştir. Bazen de öğrencinin yaşadığı yerleşim, mimari karakteristikleri, tarihi dokusu ile çalışma alanı olarak belirlenmiştir. Bu durum da, Anadolu'nun çok farklı coğrafyalarından, hatta yurtdışından öğrencilerin de varlığı ile ülke sınırları dışına taşan örneklerin ders kapsamında irdelenmesine

olanak sunmuştur. Daha geniş bir yelpaze içinde karşılaştırmalı olarak değerlendirme söz konusu olabilmiştir.

Mimarlık Eğitiminin Uzaktan Eğitim Düzeninde Olmasının Yarattığı Sorunlar ve Potansiyeller

Tablo 1. Uzaktan eğitimin sorunları ve potansiyelleri

SORUNLARI		POTANSİYELLERİ
Teknik donanım ve altyapıya erişim	*Bilgisayarının veya yalnızca kendi kullanımında bilgisayarın olmaması.	*Çok sayıda e-konferans, çevrimiçi atölye gibi etkinliklere katılma fırsatı olması.
	*İnternet sorunları (internete bağlanma, kota temini vb).	*Pek çok kurum ve kütüphanenin arşiv ve dijital kaynaklarını açık erişime sokmasıyla özgün verilere ulaşım olanağı sağlanması.
Mekânsal sorunlar	*Bazı öğrencilerin aile ortamında çalışma olanakları ve düzeninin verimli çalışmaya, dersleri izlemeye ve ödevleri yapmaya olanak sunacak nitelikte olmaması.	*e-konferans yöntemi ile mekândan bağımsız olarak ülkenin hatta Dünya'nın önemli bilim insanlarını izleme, dinleme, onlara soru sorabilme olanağı elde edilebilmesi.
Aile ortamında bulunmanın yüklediği ek sorumluluklar	*Aile ekonomisine katkı sağlama gerekliliği olması. *Aile bireylerinin bakımı görevinin üstlenilmesi. *Geçim kaynağını oluşturan aktiviteler bağlamında katkı (tarlada çalışma, hayvanların otlatılması vb) sağlama zorunluluğu bulunması.	*Sanal ortamda e-konferanslarla iletişim kurulabilecek sosyal çevrenin genişlemesi. *Dünya'daki çok farklı açık üniversiteden eğitim alınabilmesi. *Farklı üniversitelerin birbiriyle iletişimleri, ortak projeler hazırlamalarının söz konusu olması. *Sisteme çok daha fazla ders malzemesi yüklenmesi ve derslerin yeniden dinlenebilme/izlenebilme olanağı olması.
Sosyalleşme ve işbirliği gerektiren aktivitelerde kısıtlamalar	*Grup çalışmaları, ortak ödev hazırlama, üretilen projeler üzerinde tartışma, görüş alma olanaklarının azalması, güçleşmesi.	*Ulaşımda harcanan zamanın dinlenme ve ders çalışma için harcanmasının eğitim verimini arttırması. *Söz konusu eğitim düzeninin kişiye özel eğitimi desteklemesi.
	*Proje derslerinde iletişimin özellikle öğrenci sayısı arttığında yüz yüze eğitime göre yeterince güçlü olmaması	*Ülkemizde eğitim kadroları yeterli düzeyde olmayan Üniversite / bölümlerde uzaktan eğitim ile bu açığın bir ölçüde kapatılması.

Sürecin yarattığı diğer bir değişim ise hayata ve mimarlığa bakış olmuş, açık mekân kullanımının önemi, hijyen, iş ortamlarında sosyal mesafeye uygun çalışma düzenine göre tasarım gibi konular

dikkat çekmiştir. Farklı açılardan benimsenen açık ofis gibi mekânların pandemi koşullarında nasıl düzenlenmesi gerekliliğinden geleceğin mimari yaklaşımlarında salgın gibi faktörlerin mekân tasarımını nasıl etkileyeceğine dek üzerinde tekrar tekrar düşünülmesi gereken konular olmuş, bu durum mesleğe ve meslek eğitimine bakışta yeni ufuklar yaratmıştır.

SONUÇ

Yapılan görüşmelerden öğrencilerin proje derslerinin uzaktan yapılmasında sorunlar yaşadıkları, proje kritik süresinin yeterli olmaması, sanal ortamda projeyi yeterince ifade edememe, arkadaşları ile proje üzerinde tartışamamanın bunlar arasında olduğu belirtilmiştir. Teorik derslerin ise yüz yüze eğitimdekinden çok farklı olmadığı dersin yürütüldüğü sisteme daha fazla kaynak yüklendiği, dersi senkron veya asenkron olarak izleyebildikleri, gerektiğinde tekrarlayabildikleri öğrenilmiştir.

İlk ve ortaöğretimde aynı okuldaki öğrenciler yaklaşık aynı çevreden benzer olanaklara sahip ailelerden iken, üniversitede bu durum çok farklılaşmaktadır. Mimarlık Bölümü öğrencilerinin ortak yanının, Üniversite tercih listesinde aynı bölümü yazmaları ve yakın puan tutturmaları olduğu, gerçekte her birinin ülkenin, hatta yabancı öğrenciler düşünüldüğünde, Dünyanın çok farklı köşelerinden, çok farklı koşullardan geldikleri belirtilebilir. Dolayısıyla, pandemi sürecinden etkilenme ve başarı durumu da buna bağlı olarak çarpıcı değişiklikler yansıtmaktadır. Olanakları geniş olan öğrenciler, süreci, ulaşım için zaman kaybetmeden, aile atmosferinde geçirmeyi sorunsuz, hatta kimi daha olumlu olarak nitelendirmektedir. Olanakları kısıtlı olanlar ise, bilgisayar ve internetle ilgili sorunlar yanısıra yaşama ortamı ve ekonomik olanak kısıtlılığı nedeni ile dersleri izleme ve ödevleri yapma konusunda zorlandıklarını belirtmektedirler. Bu öğrenciler, İzmir'de yurtta kalma durumundaki asgari koşullarını bile sağlayamadıklarını, ailede yüklenmeleri gereken sorumlulukları olduğunu, derse uyum zorlukları yaşadıklarını, bu yüzden başarısız olduklarını ifade etmişlerdir.

Bu süreçteki sorunlar bağlamında, sanal ortamda öğrenci - öğretici etkileşiminin yüz yüze eğitime göre azalması, sürekli ekrana bakma zorunluluğu, derse katılan öğrencinin az olması durumunda interaktif ders yapma olanağının azalmasıyla öğretim üyesinin motivasyonunun düşmesi de belirtilebilir.

Söz konusu sürecin potansiyelleri bağlamında ise, öğrencilerin e-konferans, atölye gibi etkinliklere daha fazla katılım sağladıkları, bilgisayar programları ile çizim teknikleri, sunum ve modelleme konusunda kendilerini geliştirdikleri görülmektedir. Zaten dijital yerliler durumundaki gençlerin hızla konuya ilişkin bilgilerini artırdıkları, sürecin uzaması dolayısıyla bu gelişimin bir yıl öncesine göre çok daha belirgin duruma geldiği ifade edilebilir.

Alan çalışmalarında geçmişte örneğin tarihi doku araştırmalarında, kentin belirli bir veya birkaç alanı üzerinden doku çalışması yürütülürken, bu süreçte öğrencilerin Anadolu'nun, hatta bazen farklı ülkelerin farklı coğrafyalarından alanlarda çalışmaları ve bunun sanal stüdyo ortamında tartışılma olanağının bulunması bir zenginlik olarak nitelendirilebilir.

Sonuç olarak, yaşanan ve yaşanmakta olan bu deneyimlerden kazanımlar bağlamında, öğrencilerin dijital okuryazarlıklarını geliştirmesi, e-konferanslarla yerden bağımsız olarak çok farklı toplantılara katılıp bilgi dağarcıklarını genişletmeleri ve sosyal çevrelerini zenginleştirme olanağı bulmaları belirtilebilir. Bunun yanısıra Dünya'ya ve mimarlığa bakışta oluşan yeni pencereler de mesleki

derinlik kazanımı açısından önem taşımaktadır. Pandemi sonrası süreçlerde hibrit düzenin uygulanmasının olası olacağı, sürecin potansiyellerinin yüz yüze eğitime de yansıtılacağı düşünülebilir.

KAYNAKLAR

1. Akyüz Levi, E. (1996). Mimarlık Eğitimi Üzerine Düşünceler. *Egemimarlık.* 21(4): 22-25.
2. Akyüz Levi, E., Coşgun N., Erdoğdu Erkarslan Ö. (2015). Türkiye'de Mimarlık Eğitimine Niceliksel Bir Bakış. *Mimarlık* 381: 38-40.
3. Demirel, Ö., Kaya, Z. (2012). Eğitim ile ilgili temel kavramlar. Özcan Demirel, Zeki Kaya (Ed.), *Eğitim Bilimine Giriş* içinde. (ss. 1-22). Ankara: Pegem Akademi.
4. EURYDICE European Unit. (2000). Lifelong Learning: The contribution of education systems in the Member States of the European Union, Brussels: Eurdice European Unit. UNESCO World Report, 2005 From the Information and Social to Knowledge Societies (Paris UNESCO).
5. Gür, C. (1982, 29 Kasım). Üniversite evlerimize gelmeye hazır. Yeni Asır.
6. İşman, A. (2011). *Uzaktan Eğitim*. Ankara: Pegem Akademi.
7. Kant, I. (2013). *Eğitim Üzerine*. Ahmet Aydoğan (Çev.). İstanbul: Say.
8. URL 1- Mimarlık Programı Bulunan Tüm Üniversiteler | YÖK Lisans Atlası (yok.gov.tr) https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-bolum.php?b=10155 [erişim: 11.5.2021]
9. URL2- https://www.anadolu.edu.tr/acikogretim/ acikogretim-sistemi/aos-hakkinda [erişim: 11.5.2021]
10. URL 3- https:// www.anadolu.edu.tr/acikogretim/ acikogretim-sistemi/tarihçe [erişim: 11.5.2021]
11. URL 4- Yükseköğretim Program Atlası (yok.gov.tr) https://yokatlas.yok.gov.tr [erişim: 11.5.2021]

İLKİN MÜƏLLİM HAZIRLIĞINDA İNNOVASİYA MEYLLƏRİ (INNOVATION TENDENCU IN PREPARATION OF PRIMARU TECHER)

Müseyib İlyasov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

XÜLASƏ

Respublikamızda ali pedaqoji təhsilin təkmilləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən bir sıra mühüm proqramlar müəllim kadrlarının hazırllanması prosesində yeniliklərin olmasını, inovasiyaların genişləndirilməsini zəruri bir vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur. Bu vəzifələr cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafından irəli gəlir və əsasən bir sıra amillərlə xarakterizə olunur. Belə ki, hazırda təhsilin paradiqmalarının, metodologiyasının, mahiyyət və məzmununun yeniləşməsi prosesi baş verir, yeni-yeni pedaqoji texnoogiyalar yaranır və praktik fəaliyyətə tətbiq olunur. Ali təhsilin Avropa təhsil məkanına inteqrasiyası, diplomların tanınması və ikili diplomların verilməsi istiqamətində əsaslı işlər aparılır, bununla əlaqədar tədris planlarında uyğunluğun yaradılması istiqamətində islahatlar gedir. Dövrlə ayaqlaşmayan fənlər tədris planlarlndan çıxarılır və daha vacib yeni fənlər tədris planlarına daxil edilir. Təhsilin humanist istiqamətliliyi genişlənir və müəllim-tələbə münasibətlərinin əməkdaşlıq prinsipinə söykənməsi, prosesi güclənir. Tələbə auditoriyalarında təhsilalanların müəllimlərlə qarşılıqlı əməkdaşlığı genişlənir, tədrisin ənənəvi formalarından yeni məzmun və formaya keçilməsi daha intensiv xarakter alır. Rəqabətə davamlı kadrların hazırlanmasına tələb artır və gələcək mütəxəssislərin praktik bacarıq və vərdişlərə yiyələnmələrinin zəruriliyi önə keçir. Distant təhsil texnologiyalarının tətbiqi genişlənir və bu yönümdə işlər sürətlə inkişaf edir və s. Bütün bunlar ali pedaqoji təhsildə innovativ xarakterli aşağıdakı bir sıra məsələlərin həllini zərurətə çevirir:

- təhsilin praktik yönümlülüyünün gücləndirilməsi, tədris planlarına praktik yönümlü fənlərin daxil edilməsi;

- təhsilin bakalavriat və magistratura səvyyələrində fənn təkrarçılığının aradan qaldırılması;

- müəllimlərin qabaqcıl təcrübəni öyrənib ümüumiləşdirmək və tətbiq edə bilmək bacarıqlarının inkişafına diqqətin artırılması;

- tələbələrin pedaqoji təcrübəyə qədərki vaxtlard da (I-III tədris illəri) orta təhsil müəssisələri ilə əlaqəsinə nail olunması;

- pedaqoji təhsilin sonuncu tam bir ilinin pedaqoji təcrübəyə və tələbələrin praktik hazırlığına verilməsi;

- tədris məşğələlərinin, xüsusən mühazirələrin müzakirə, dialoq, qarşlıqlı əməkdaşlıq formasında tədrisinə keçilməsi;

- tələbələrin sərbəst hazırlığına müasir yanaşmanın təkmilləşdirilməsi, özünütəsil və özünüinkişaf və müstəqil hazırlıq sisteminin yaradılmasına nail olunması;

- müəllimlərin elmi–metodik hazırlığına diqqətin artıılması və kafedraların perspektivli, elmi dərəcəsi olan müəllimlər hesabına gücləndirilməsi və s.

Ali pedaqoji təhsildə innovasiyaların tətbiqi o zaman səmərəli olur ki, bunlar təhsilin keyfiyyətinin və hazırlanan kadrların etibarlılığının göstəricisi kimi yüksək nəticələrə səbəb olsun. Belə olduqda innovasiyalar geniş tətbiq olunur və pedaqoji dəyərlər səviyyəsinə yüksələ bilir.

Açar sözlər: müəllim hazırlığı; innovasiya; cəmiyyət; texnologiya; əməkdaşlıq.

ABSTRACT

A number of important programs implemented in the country to improve higher pedagogical education have made it a necessary task to innovate and expand innovations in the process of teacher training. These tasks arise from the socio-economic development of society and mainly characterized by a number of factors. Thus, the process of updating the paradigms, methodology, essence and content of education is taking place, new pedagogical technologies are emerging and applied in practice. Substantial work is being done to integrate higher education into the European educational space, to recognize diplomas and to issue dual diplomas, and in this regard, reforms are underway to ensure compliance in education plan. Subjects that do not keep pace with the time are removed from the curriculum and new, more important subjects are included in the curriculum. The humanistic orientation of education is expanding and the process of teacher-student relations based on the principle of cooperation is strengthening. The interaction of students with teachers in student classrooms is expanding, the transition from traditional forms of teaching to new content and form is becoming more intensive. There is a growing demand for the training of competitive personnel, and the need for future professionals to acquire practical skills and habits. The application of distance education technologies is expanding, and work in this direction is developing rapidly, and so on. All of this makes it necessary to address a number of innovative issues in higher pedagogical education:

- strengthening the practical orientation of education, the inclusion of practical-oriented subjects in the curriculum;
- elimination of subject duplication of education at the bachelor's and master's levels;
- increase attention to the development of teachers' skills to learn, generalize and apply best practices;
- achieving communication of students with secondary educational institutions even before the pedagogical practice (I-III academic years);
- dedication of the last full year of pedagogical education to pedagogical practice and practical training of students;

- transition of teaching sessions, especially lectures, into teaching in the form of discussion, dialogue, mutual cooperation;

- improving a modern approach to the free training of students, achieving the creation of a system of self-education and self-development and independent training;

- increasing attention to the scientific and methodological training of teachers and strengthening the departments at the expense of promising teachers with scientific degrees, etc.

The application of innovations in higher pedagogical education is effective only if they lead to high results as an indicator of the quality of education and the reliability of the trained personnel. In this case, innovations are widely applied and can rise to the level of pedagogical values.

Key concepts: teacher preparation, innovation, society, technology, co-operation

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İ.Əliyevin 2018-ci il 16 noyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilən "2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət proqramı"nda deyilir: "Qloballaşma şəraitində yeni iqtisadi çağırışlara uyğun rəqabət qabiliyyətli mütəxəssislərin hazırlanması, insan kapitalının davamlı və datanıqlı inkişafına nail olunması üçün ölkəmizdə ali təhsilin beynəlxalq təcrübəyə uyğun təkmilləşirilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir" [2]. Bu aktuallıq eyni zamanda yüksək ixtisaslı müəllim kadrlarının hazırlanmasına da aiddir. Müəllim hazırlığı respublikamızın təhsil sistemində əsas yer tutan ən önəmli problemlərdən biri kimi həmişə aktual olmuş və bu gün də aktualdır. Təhsilin bütün sahələrində olduğu kimi, müəllim hazırlığında da yeniləşmə, innovasiyaların olması təbiidir və cəmiyyətin tələb və tələbatından asılı olaraq buna zərurət getdikcə artmaqdadır. Ali təhsilin yeniləşməsi zəminində müəllim hazırlığında innovasiyaların olması strateji vəzifə kimi ali pedaqoji təhsilin və onun subyektlərinin qarşısında dayanır.

ARAŞDIRMA

Müasir dövrdə respublikamızda ali pedaqoji təhsilin əsas hədəfi dövrün tələbləri ilə səsləşə bilən, pedaqoji peşəkarlığa və səriştəyə, əməli bacarıqlara malik, yüksək ixtisaslı pedaqoji kadrların hazırlanmasından ibarətdir. Bu prosesdə innovasiyaların tətbiq olması zamanın tələbi və tələbatı kimi pedaqoji təhsil müəssisələrinin qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdəndir. Yaşadığımız müasir dövrdə cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı və təhsilin təkmilləşdirilməsinə ehtiyacın yaranması müəllim kadrlarının hazırllanması prosesində yeniliklərin olmasını, inovasiyaların genişləndirilməsini mühüm zərurətə çevirmişdir. Bu zərurəti əsasən aşağıdakı bir sıra mühüm amillərlə xarakterizə etmək olar:

1) cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər təhsilin paradiqmalarının, mahiyyət və məzmununun, metodologiyasının dəyişməsinə, yeniləşməsinə səbəb olduğundan müasir müəllimlərin bu yenilikləri mənimsəmələri vacib şərtlərdən biri kimi qarşıda durur;

2) yeni-yeni pedaqoji texnoogiyalar yaradılması və bunların təhsil prosesinə gətirilməsi müəllimlərdən praktik pedaqoji fəaliyyətdə onlardan yüksək səviyyədə istifadə edə bilmək bacarıqlarına malik olmağı zəruri edir;

3) Avropa təhsil məkanına inteqrasiya, diplomların tanınması və ikili diplomların verilməsi məqsədilə müəllim kadrları hazırlayan ali məktəblərin tədris planlarında uyğunluğun yaradılması istiqamətində işlərin aparılması mühüm məsələlərdən birinə çevrilmişdir;

4) real vəziyyətdən və qarşıda duran vəzifələrdən asılı olaraq tədris planlarında zəruri dəyişikliklərin edilməsi, dövrlə ayaqlaşmayan fənlərin tədris planlarlndan çıxarılması və yeni fənlərin tədrisə gətirilməsi müəllimlərin bu dəyişmələrə çevik reaksiya vermələrinə, müntəzəm olaraq yeniləşmə istiqamətində özünütəkmilləşdirməyə ehtiyac yaranmışdır;

5) orta məktəblərdə təhsilin məzmununun yeniləşməsi, sosial-iqtisadi inkişafla bağlı bu sahədə yeniliklərin edilməsi müəllim hazırlığında da bunların nəzərə alınmasına bilavasitə təsir göstərmişdir;

6) müəllim-tələbə münasibətlərinin əməkdaşlıq prinsipinə söykənməsi, humanist isyiqamətliliyin genişlənməsi, mühazirə və seminar məşğələlərinin ənənəvi formalarından uzaqlaşmaq və yeni məzmun və formaya keçməsi tədrisdə yeni forma və metodlardan istifadə edilməsini real zərurətə çevrilmişdir;

7) təhsilin demokratikləşməsi nəticəsində tələbə auditoriyalarında təhsilalanların müəllimlərlə qarşılıqlı əməkdaşlığa can atması, diskusiyalara qoşulması, ali məktəb müəllimlərinin özünüinkişaf və özünütəkmilləşdirmə səylərini artırmaq zərurətini reallaşdırmışdır;

8) pedaqoji ali təhsil müəssisələri məzunlarının işə qəbulu sisteminin dəyişməsi, ixtisaslı kadrlara, xüsusən rəqabətə davamlı kadrların hazırlanmasına tələbin artması, mütəxəssis hazırlığının mahiyyət və məzmununda, eyni zamanda, onların praktik bacarıq və vərdişlərə yiyələnmələrində əsaslı islahatların olmasına zərurət yaratmışdır;

9) gələcək müəllimlərdə qabaqcıl təcrübəni öyrənib ümüumiləşdirmək və tətbiq edə bilmək bacarıqlarının, novator, yaradıcı müəllim kimi motivlərin formalaşdırılması və bu istiqamətdə onlarda tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi artıq bir tələbata çevrilmişdir;

10) informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tədris prosesində özünə mühüm yer tutması, distant təhsil texnologiyalarının tətbiqinin genişlənməsi və bu yönümdə işlərin sürətli inkişafı ali pedaqoji təhsilin məzmun və formalarında yeniliklərin edilməsinə kəskin tələbat yaratmışdır.

TAPINTILAR

Bu istiqamətlərdə innovasiyaların aparılması artıq həyati zərurətə çevrildiyindən ali pedaqoji təhsil müəssisələrində müəllimlərin, idarəedici strukturların, onların rəhbərlərinin üzərlərinə böyük məsuliyyət düşür. Bununla yanaşı, ali məktəb müəllimlərinin özünüinkişaf, özünütəkmilləşdirmə və özünüaktuallaşdırma imkanları da artır.

Unutmaq olmaz ki, yeni texnologiyalar, tədris resursları, kompüterlər, maddi-texniki baza nə qədər çox olsa da, innovasiyaların müvəffəqiyyətlə tətbiq edilməsi bilavasitə müəllimdən, onun işgüzarlığlndan, hazırlıq səviyyəsindən, məsuliyyətindən və yeniliyə nə dərəcədə hazır olmasından həlledici dərəcədə asılıdır. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda deyildiyi kimi: "Təhsilalanın savadlı və səriştəli şəxs kimi formalaşmasına müəllimin təsiri müəllimin akademik bacarıqlarından, tədris təcrübəsindən və peşəkarlıq səviyyəsindən xeyli asılıdır. Müəllimin bu keyfiyyətləri ilə təhsilalanların nailiyyətləri arasında sıx korrelyasiya mövcuddur" [1]. Burada aparıcı rol müəllimə, onun peşəkarlığına və səriştəli olmasına məxsusdur. Bunlar olmasa nə yuxarıdan verilən göstərişlər, nə də ən yaxşı hazırlanmış metodik vəsaitlər belə heç bir əsaslı dəyişikliyə səbəb ola bilməyəcəkdir.

Bu günün ali məktəb müəllimi aparıcıdır, istiqamətvericidir, fasilitatordur, məsləhətçidir, tədqiqatçıdır və s. Müəllim getdikcə bu funksiyaları mənimsəməklə mühazirə və seminar məşğələlərini şablon məcradan çıxarır, müəllim-tələbə əməkdaşlığı müstəvisinə keçirərək tələbələri problemin həllinə cəlb edir və pedaqoji prosesi tərəf-müqabil, subyet-subyekt əməkdaşlığı şəraitində həll edir. Azərbaycan təhsilində özünün yeri və mövqeyi olan, yenilikçi ideyaları ilə diqqəti çəkən əməkdar müəllim A.Cahangirov yazır: "Sevindirici haldır ki, bu gün bizdə dərslərini açıq elan etmiş və müasir təlim metodu və üsullarına yiyələnmiş univesitet müəllimlərinin sayı artmışdır. Bununla belə, əgər söhbət beynəlxalq təcrübədən gedirsə, professor müəllim heyətinin hamısı artıq müasir təlim metodlarını kompleks şkildə istifadə etməyə qadir olmalıdırlar. 17 il əvvəl Harvardda təlim keçdiyim 3 həftə ərzində bir dəfə də olsun, hansısa məşğələmiz mühazirə formasında keçmədi!"[3, s.106-107]. Fikrimizcə bizim ali məktəblərimizdə də məşğələlərin bu forma və metodla tədrisinə keçilməsinin vaxtı artıq çoxdan çatmışdır. Aydın məsələdir ki, bunlar ali məktəb müəllimindən yüksək səriştəlilik, pedaqoji texnologiyaları dərindən bilmək, ali məktəb pedaqogikası və psixologiyası üzrə xüsusi hazırlıq tələb edir.

Təhsildə innovasiyalar məhz bunların dərk olunması və bu təməl üzərində yeniliklərin tətbiqi ilə reallaşır. Bu isə nəticə etibarilə müəllim hazırlığının keyfiyyətinə və səmərəli şəkildə həyata keçirilməsinə bilavasitə öz müsbət töhfəsini vermiş olur.

Müəllim hazırlığında innovasiya yenilik, müsbət istiqamətdə dəyişmə, yeniliyin tətbiq edilməsi və bunların sayəsində pedaqoji prosesə yenilik gətirməkdir. Elə bir yenilik ki, o, əvvəlkilərdən daha əlverişlidir, səmərəlidir və alınan nəticə daha yüsəkdir. Bu baxımdan respublikamızda müəlim hazırlığı sistemində müəyyən innovasiyaların olması, müsbət addımların atılması təqdirəlayiqdir.

Lakin müasir dövrdə əmək bazarında rəqabətqabiliyyətli, daha yaxşı, səriştəli, peşəsini, ixtisasını sevən müəllim kadrlarının hazırlanması istiqamətində görülməli işlər də az deyildir.

Təcrübə göstərir ki, təhsildə innovasiyalar, istər ali məktəbdə olsun, istərsə də orta məktəbdə əsasən iki mühüm istiqamətdə aparılır:

1) dünyanın, eləcə də ölkəmizin qabaqcıl ali məktəblərin və müəllimlərin təcrübəsinin öyrənilib tətbiq edilməsi;

2) novator müəllimlərin özlərinin işləyib hazırladıqları müəllif texnologiyalarının olması və onların tətbiq edilməsi.

Birinci istiqamət ilk növbədə təcrübədə özünü doğrultmuş, artıq sınanılmış və müəyyən müsbət nəticələri ilə həqiqətən də yenilik olan nəzəriyyənin pedaqoji təcrübəyə gətirilməsi, eyni zamanda təcrübədən nəzəriyyəyə gətirilmiş pedaqoji ideyaların tətbiqi ilə bağlıdır. Hər iki halda yenilik praktik pedaqoji fəaliyyətə tətbiq olunmaqla müsbət nəticələrə səbəb olarsa innovasiya səviyyəsində özünü göstərə bilir.

Pedaqoji innovasiyaların nəticə etibarilə səmərəli olması bir sıra obyektiv və subyektiv amillərlə səciyyələnir. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- yeni pedaqoji ideyanın (ideyaların) tətbiq olunmasına müəllimin özünün maraqlı olması və buna səy göstərməsi;

- innovasiyanın tətbiqinə maneçilik törədən amillərin (pedaqoji yeniliyin mahiyyətinə varmama, işə laqeyd münasibət, şəraitin olmaması və s. aradan qaldırılması;

- ali məktəbdə innovasiya mühitinin (təşkilati, metodiki, texnoloji, mənəvi-psixoloji) yaradılması və s.

Qeyd edək ki, bizim ali təhsil sistemində əsas yeri yuxarıda göstərdiyimiz birinci istiqamət, yəni qabaqcıl təcrübənin öyrənilib, tətbiq edilməsi daha çox yer tutur ki, zənnimizcə bununla kifayətlənmək ali pedaqoji təhsildən gözlədiyimiz nəticələrin əldə edilməsi üçün heç də qaneedici sayıla bilməz. Hər bir müəllim özü mövcud yeni pedaqoji ideyaları tətbiq etməklə bərabər, özü də yenilik yaratmağa çalışmalı və fəaliyyətində özünə məxsus yeniliklər etməyi bacarmalıdır. Bu, onun yaradıcılıq uğurlarını artırmaqla yanaşı, həm də məşğələlərinin daha maraqlı, daha cəlbedici və səmərəli olmasına əsaslı təsir göstərə bilən amil olduğundan buna ciddi yanaşılmalıdır.

Təcrübə göstərir ki, pedaqoji innovasiyalarda ən optimal vəziyyət bunların hər ikisinin də olması və onların əlaqəli tətbiqinə nail olunmasıdır. Yəni, müəllim hazırlığı üzrə qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi və tətbiq edilməsi eyni zamandan ali məktəb müəllimlərinin bunlara yaradıcı yanaşması, özlərinin ideya və təcrübəsindən gələn yenilikləri də bura əlavə etməklə onların sintezinə nail olunması ilə müşayət olunarsa daha uğurlu nəticələr əldə etmək olar. Burada ali məktəb müəllimi həm də yenilikçi, yeni ideyanın və metodikanın, texnologiyalarının müəllifi kimi öz təcrübəsni genişləndirə və tətbiq edə bilər. Ali məktəb müəllimlərinin pedaqoji prosesə belə

yanaşma tərzləri onların özlərinin səriştə və bacarıqlarını artırmaqla yanaşı, pedaqoji prosesin nəticəsinə də öz müsbət təsirini göstərmiş olur ki, bu da müəllim hazırlığının keyfiyyətinin yüksəlməsi ilə xarakterizə olunur.

Müəllim hazırlığına innovasiyaların gətirilməsi yeni təfəkkürlü müəllim kadrlarının hazırlanmasında mühüm yer tutan məsələlərdəndir. Buna görə də müəllim kadrlarının hazırlanmasına məktəblərimizin və təhsilimizin 5-10 illər sonrakı perspektiv tələblərini nəzərdə tutmaqla geniş aspektdən yanaşılmalıdır. Bu istiqamətdə aşağıdakı bir sıra məsələlərin nəzərə alınmasını zəruri hesab edirik:

1) tədris planlarında mühazirə ilə seminar məşğələlərinin balansında seminar və praktik məşğələlərin xeyrinə dəyişikliklərin edilməsi, təhsilin praktik yönümlülüyünün gücləndirilməsi;

2) təhsilin bakalavriat və magistratura səviyyələrinin tədris planlarında varisliyin təmin olunması ilə yanaşı, fənn təkrarçılığının aradan qaldırılması;

3) hazırlanan müəllim kadrlarının peşəkarlıq və səriştəlilik keyfiyyətlərinin yüksəldilməsi məqsədilə "Praktik pedaqogika" və "Praktik psixologiya" fənlərinə geniş yer verilməsi və onların tədrisinə diqqətin artırılması;

4) müvafiq kafedralarda "Qabaqçıl təcrübə məktəbi"nin yaradılması və "Ustad dərsləri"nə (master klas) geniş yer verilməsi;

5) bakalavriatların gələcək praktik müəllim kimi hazırlanmalarını əsas götürərək, sonuncu tədris ilinin (IV il) pedaqoji təcrübədə olmalarının təmin edilməsi və bu müddətdə onların "müəllim köməkçisi" kimi fəaliyyət göstərmələrinə nail olunması;

6) tələbələrin tədris-tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi və onların orta məktəblərlə əlaqəsinin təmin olunması, pedaqoji təcrübəyə qədər olan dövrdə də tələbələrin orta məktəblərdə "məktəbin dostları" kimi könüllü fəaliyyətlərinə kömək göstərilməsi;

7) tədris məşğələlərinin tələbələrin fəallığı şəraitində aparılmasına, məşğələlərdə onların pedaqoji prosesin subyekti kimi fəaliyyət göstərmələrinə və onlarda tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə nail olunması.

8) tələbələrin sərbəst hazırlığına müasir yanaşma bir o qədər də səmərəli olmadığı üçün bu prosesin daha optimal formalarının işlənib hazırlanması və təhsilalanların özünütəsil və özünüinkişaf və müstəqil hazırlıq sisteminin təkmilləşdirilməsinə nail olunması;

9) kafedraların elmi-pedaqoji səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə perspektivli, elmi dərəcəsi olan müəllimlər hesabına gücləndirilməsi.

NƏTİCƏ

Pedaqoji təhsilin əsas hədəfi peşəkar və səriştəli müəllim kadrlarının hazırlanması olduğundan ali pedaqoji təhsildə müasir dövrün tələblərinə müvafiq innovasiyalar sisteminin yaradılması bu hədəfə çatmaqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Resbublikamızda ali pedaqoji təhsilin inkişaf istiqamətində

aparılan islahatlar və qabaqcıl ölkələrin bu sahədə təcrübəsi göstərir ki, təcrübədə sınaqdan keçmiş və faydalı olan innovasiyalar tətbiq etmədən yüksək bacarıq və səriştəliliyə malik yeni müəllim kadrları hazırlamaq çox çətindir.

Zaman keçdikcə müəllimin qarşısında duran tələblər də artır, dəyişir və yeniləşir. Müəllimin ixtisasını yaxşı bilməsi və sadəcə olaraq proqram materialının şagirdlərə öyrədilməsi ilə öz vəzifəsini bitmiş hesab etməsi indi artıq arxada qalmışdır. Müasir cəmiyyətimiz və təhsil sistemimiz müəllimdən kreativ və yaradıcı düşüncə, yeni pedaqoji təfəkkür, qabaqcıl pedaqoji texnologiyalara yiyələnmək, şagirdlərin təfəkkürünü və təxəyyülünü inkişaf erdirmək bacarıqları, yüksək idarəetmə qabiliyyəri, yenilikçi olmaq, öz üzərində işləmək və özünütəkmilləşdirmək bacarıqları və qabiliyyətləri tələb edir. Bunların əsası isə ali pedaqoji təhsil prosesində qoyulduğundan bu tələblərin reallaşdırılmasında ali məktəb, pedaqoji təhsil və onun daşıyıcıları olan müəllimlər böyük rol oynayırlar.

Ali məktəb müəllimi artıq biliklərin trasformatoru olmaq, yazdığı mühazirələri tribuna arxasından 80-90 dəqiqə oxumaq, izah etmək funksiyasını itirməkdədir. Müasir ali məktəb müəllimi istiqamətverici, yol göstərici, yaradıcı düşüncəyə yardımçı olan bələdçi, tələbələri fikirləşməyə, axtarışa sövq etməyə stimullaşdıran, onlarda inkişafetdirici motivlər formalaşdıran yaradıcı müəlimdir, pedaqoqdur, müəllimlər müəllimidir. Buna görə də ilkin pedaqoji təhsil prosesində tələbələrin pedaqoji fəaliyyətə hazırlnmasında yaradıcı və yenilikçi mühitin yaradılması, innovasiyaların tətbiqi vacibdir və qaçılmazdır. Bunlar pedaqoji təhsilin daha məzmunlu və daha yüksək səviyyədə təşkili və aparılmasının əsas amillərindən olduğundan müəllimlərin gündəlik pedaqoji fəaliyyətində mühüm yer tutmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı: 2013.
2. 2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət proqramı. URL: https://president.az/articles/30751.
3. Cahangirov A. Təhsilimiz: dünəndən sabaha. Optimistin baxışları. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2020.
4. İlyasov M. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Bakı: “Elm və təhsil”, 2018.

Language Learner Autonomy: Are Moroccan EFL Students Ready?

Said Oussou
University of Moulay Ismail, Morocco

ABSTRACT

Learner autonomy has received its due amount of attention in the literature of English language teaching (ELT, henceforth). The concept has begun life since the 1980s in Europe. A common thread of research has revealed that there are correlations between learner autonomy and other variables related to learners, which therefore calls for the promotion of learner autonomy in EFL classes. It has been found that, throughout line of the related literature, promoting learner autonomy and involvement is universally encouraged and thus is deemed to be an unquestionable goal of education. Eventually, in the Moroccan context following a number of reforms at the general policies and educational levels (National Charter, Strategic Vision 2015-2030, Framework Law 51-17), Learner autonomy has been considered as a goal of education. Likewise, these documents also called for encouraging the use of ICTs in teaching and learning. As such, the present study has continued that very focus by investigating the degree of autonomy that Moulay Ismail University EFL students enjoy. To do this, a cross-sectional quantitative design underpinned the study. A total of 109 EFL undergraduate students took part in the study by responding to self-completion questionnaires as an instrument to collect the data. The questionnaires were administered to the respondents to find out their level of autonomy. Findings revealed that the students' level of autonomy was shown to be high. Also, their ratings of the items of the questionnaires were conclusive across the dimensions. Recommendations and implications of the present study will also be discussed in relation to language education.

Keywords: EFL, learner-centered approach, learner autonomy, self-directed learning

THE CORRELATION BETWEEN MOROCCAN EFL TEACHERS' PROFESSIONAL AUTONOMY READINESS AND THEIR PROMOTION OF LEARNER AUTONOMY

Said Oussou
University of Moulay Ismail, Morocco

ABSTRACT

Language teacher autonomy has been the critical concern of a number of researchers in English language teaching (ELT). The concept has been a buzzword in continuous professional development (CPD) related studies. It has been considered among the priorities of education worldwide. A common thread of research running throughout the related literature suggests that teacher autonomy is one of the essential objectives of language teaching. This is because (a) there is a need for teachers to improve their teaching practices and (be) because learner autonomy can only be enhanced if teachers are themselves autonomous. As such, the present study aims at investigating the extent to which Moroccan EFL teachers promote their professional autonomy regarding their teaching. To achieve this purpose, a quantitative research design was employed in the study. Through this design, quantitative data was generated and analyzed. Therefore, a sample of 96 (57 males and 39 females) EFL teachers completed the questionnaires on a five-point Likert scale. Findings revealed that EFL teachers employed a number of strategies to enhance their professional and learner autonomy to a great extent and that the results were conclusive among the teachers' rates of levels of agreement and disagreement regarding those strategies. Drawn also from the findings was the positively correlated teachers' professional and learner autonomy. Thus, it is concluded that the study reported on the extent to which teachers employ a number of strategies to promote their autonomy, and that it does not necessarily indicate that the study explained the degree to which teachers know how to implement those strategies, as this would be beyond the purpose of the present study. Finally, a set of implications for educators and practitioners will be discussed.

Keywords: Andragogy, Learner Autonomy, Teacher Autonomy, Moroccan Schools, Professional Autonomy, Professional Development

UŞAQLARIN məktəbə hazırlıĞINDA DÖVLƏT SİYASƏTİ

GÜLNARƏ XALİQ QIZI ARIXOVA
GDU-nun Pedaqogika kafedrasının doktorantı

Ölkəmizdə uşaqlara qayğının dövlət siyasətinin əsas istiqamətinin müəyyənləşdirilməsi Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır. Ümummilli lider hələ ötən əsrin 70-ci illərində ölkəmizə rəhbərliyi zamanı uşaqlara xüsusi diqqət yetirmiş, həmin vaxt səhiyyə, mədəniyyət, təhsil ocaqlarının, məktəbdənkənar müəssisələrin şəbəkəsinin genişləndirilməsi uşaqların təhsilinə, dünyagörüşlərinin zənginləşdirilməsinə və sağlamlıqlarının qorunmasına öz təsirini göstərmişdir. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev deyirdi: ***"Uşaqlar bizim gələcəyimizdir. Gələcəyimizi nə cür tərbiyə edəcəyiksə, böyüdəcəyiksə, ölkəmizin, millətimizin, dövlətimizin gələcəyi bundan asılıdır.Gələcək nəslimizin daha sistemli, daha planlı tərbiyəsi məkətəbəqədər təhsil müəssisələrindən başlayır".***

Heydər Əliyev Fondunun xalqımızın fiziki və mənəvi sağlamlığının təmin olunması və milli genefondunun qorunmasında gördüyü misilsiz fəaliyyəti həqiqətdir. Uşaqların inkişafı, təhsili, onların hərtərəfli inkişafı Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyətinin əsas aparıcı xəttini təşkil edir. Fondun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın təşəbüsü ilə həyata keçirilən "Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı ", məktəbəqədər təhsilin inkişafı və məkətəbə haqırlıq qruplarının təşkili bu gün xüsusi aktuallığa malikdir. Qeyd edək kİ, birinci sinif ibtidai təhsilin əsası və ən mürəkkəb, ən çətin sahəsidir. Gələcək təhsil uğurları və ya uğursuzluqların mənbəyi buradan başlayır. Düzgün davranış, həyatda fəal mövqe qazanmaq, əxlaq, mənəvi mədəniyyət, vətənsevərlik, əməksevərlik və digər keyfiyyətlər məhz buradan təşəkkül tapır, formalaşır və inkişaf edir. Birinci sinifə qəbul edilmiş uşaqlar çox müxtəlif səviyyəli, müxtəlif dünyagörüşlü, müxtəlif sağlamlığa, istedad və qabiliyyətə, sosial təcrübəyə, psixoloji və intellektual hazırlığa malik uşaqlardır.

İbtiadi sinif müəllimi ilk növbədə bu müxtəlifliyi dərindən öyrənməli, ona uyğun işini qurmalı, hər bir uşaq üçün düzgün diaqnostika aparmalı və nəhayət bu məlumatları şagird portfoliosunda ardıcıl olaraq qeyd etməlidir. Bütün bunlar ibtidai sinif müəlliminin uğur əldə etməsinin ilkin başlıca təminatçısı olacaqdır.

"Azərbyacan Respublikasında Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" -24 oktyabr 2013-cü il möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin sərəncamı təhsilimizin inkişafında, o cümlədən məktəbəqədər təhsilin inkişafı üçün geniş perspektivlər açmış, təhsilin bu ilk pilləsinin yeniləşdirilməsi və modernləşdirilməsi və məktəbə hazırlıq qruplarında əlverişli imkan və şəraitin yaradılması xüsusi olaraq göstərilmişdir. Bu mühüm dövlət sənədində deyilir: "Təməl bacarıqlar uşaqlıq dövrünün ilk illərindən əldə edildiyinə görə uşaqların zehninin erkən yaş dövründən inkişaf etdirilməsi vacibdir. Bu səbəbdən məktəbəqədər təhsilin inkişafı dövlət siyasətində əhəmiyyətli yer tutur" (1). Məktəbəqədər təhsil dövlət siyasətiunin mühüm bir sahəsidir. Gələcək nəslin təməl bilk və bacarıqları təhsilin bu pilləsində qoyulur. Bu cəhətdən məktəbəqədər təhsilin bütün pillələrində, xüsusilə məktəbə hazırlıq qruplarında təhsilin məzmunun yeniləşdirilməsi, təkmilləşdirilməsi və yeni kurikulumların hazırlanması prioritet msələ kimi təhsil işçilərinin, pedaqoqların, tədqiqatçıların qarşısına bir vəzifə olaraq qoyulmuşdur. Təsadüfi deyildir ki,

“Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda məktəbəqədər təhsilin qarşısında ciddi vəzifələr qoyulmuş və orada deyilir: “Məktəbəqədər təhsil təhsilin ilk pilləsi olmaqla ailənin və cəmiyyətin maraqlarına uyğun olaraq, uşaqların erkən yaş dövründən intellektual, fiziki və psixi inkişafını, sadə əmək vərdişlərinə yiyələnməsini, istedad və qabiliyyətinin üzə çıxarılmasını, sağlamlığının qorunmasını, estetik tərbiyəsini, təbiətə və insanlara həssas münasibətinin formalaşmasını təmin edir... Beş yaşlı uşaqlar üçün məktəbə hazırlıq zəruridir”(2). Göründüyü kimi məktəbəqədər təhsilə diqqət ardcıl olaraq artırılır və burada tərbiyə və təlim işinin düşünülmüş sistemi yaradılmalı və nöqsanlara yol verilməməlidir. Bu sahədə Məktəbəqədər təhsil üzrə Kurikulum rəhbər sənəd kimi, əsas istiqamətverici mənbədir (3). Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən “Uşaqların məktəbə hazırlığının təşkili məsələləri haqqında” 2016-cı il 11 iyul tarixli 271 nömrəli sərəncamına əsasən 2016-2017-ci tədris ilindən ümumtəhsil məktəblərində 5 yaşlı uşaqların dövlət hesabına məktəbə hazırlıq təhsilinə başlanmışdır (4). Bu qruplarda məşğələ aparmaq, təlim tərbiyə işlərinin təşkili üçün təcrübəli ibtidai sinif müəllimləri cəlb edilmişdir. Hazırda məktəbə hazırlıq qruplarında həftədə 4 dəfə 12 saat olmaq üzrə 30 dəqiqəlik 7 fənn üzrə məşğələlər keçirilir və hər məşğələ üçün dolğun, məzmunlu, nəfis şəkildə tərtib edilmiş məşğələ vəsaitləri, kitablar, proqramlar hazırlanmışdır. Gərginlik tələb edən məşğələlərdə uşaqlar 3 -4 dəqiqəlik idman hərəkətləri edirlər. Uşaqların təlim fəaliyyəti şifahi formada həyata keçirilir, davamiyyət isə xüsusi sinif jurnalında qeydlər edilir. Müəllim uşaqların təlim fəaliyyətinə görə müxtəlif rəğbətləndirmə növlərindən istifadə edir, onları stimullaşdırır, daha çox müsbət fəaliyyətə motivasiya edir. Müəllim uşaqların məktəbə hazıırlıq qruplarına qəbulunu onların hazırlıq səviyyəsini diaqnostik yoxlayıb, qiymətləndirməli və uşaqlar üçün yaradtdığı xüsusi Portfolioda məlumatları qeyd etməlidir. Diaqnostik qiymətləndirmədə uşaqların fiziki inkişafı, intellektual səviyyəsi, mədəni davranışı, psixoloji, pedaqoji hazırlığı, estetik mədəniyyəti və digər keyfiyyətləri öyrənilib dəyərləndirilməlidir. Göründüyü kimi məktəbə hazırlıq qruplarında pedaqoji, metdoki işin təşkili mürəkkəb və çox yönlü sahələrdən biridir. Bu qruplarda işin təşkili daim pedaqoq, psixoloq və metodistlərin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Açar sözlər: Məktəbəqədər təhsil, məktəbə hazırlıq, məşğələlər, pedaqoji, psixoloji, sosioloji hazırlıq.

Ключевые слова: Дошкольное образование, школьная подготовка, занятия, педагогический, психологический, социологический тренинг.

Key words: Preschool education, school preparation, classes, pedagogical, psychological, sociological training.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası” 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı. “Xalq” qəzeti, 25 oktyabr 2013-cü il.
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Haqqında Qanunu. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2009.
3. Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin proqramı (kurikulumu). (3-6 yaş) Təhsil Nazirliyinin 10 iyul 2012-ci il tarixli, 1329 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir.
4. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən “Uşaqların məktəbə hazırlığının təşkili məsələləri haqqında” 2016-cı il 11 iyul tarixli 271 nömrəli sərəncamı/ Xalq, 13 iyul, 2016.

UİLU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV NƏZƏRİ İRSİNDƏ MÜƏLLİMLİK

Rüfət Lətif oğlu Hüseynzadə
Pedaqoji elmlər doktoru, professor, Əməkdar Müəllim.

XX əsrin dahi şəxsiyyəti, böyük dövlət xadimi Heydər Əliyevin müəllimlik peşəsi haqqında dediyi sözlər öz xüsusi dəyəri, əhəmiyyəti və peşəyə verdiyi yüksək qiyməti ilə hər zaman aktual səslənir: "Mən yer üzündə müəllim adından yüksək bir ad tanımıram!". Bu qiymətli sözlər Ulu Öndərmizin müəllimlik peşəsinə sıx bağlı olmasından, bu peşəyə yaxından bələd olmasından, ilk peşə ixtisasının müəllimlik olmasından və ilk vəzifə təyinatının da müəllimlik olmasından irəli gəlməkdədir.

O bu barədə Azərbaycan Müəllimlərinin I qurultayındakı nitqində belə demişdir: "Doğrudur, siz məni də müəllim hesab edirsiniz. Burada müəyyən əsas var. Siz mənim təhsilimə əsaslanaraq bunu deyirsiniz... mən 1939-cu ildə Naxçıvanda Pedaqoji Texnikumu bitirmişəm. Naxçıvan Pedaqoji Texnikumu məhz həmin dövrdə müəllim çatışmazlığına, ibtidai siniflərə, hətta orta məktəblərin 7-8-ci siniflərinə qədər dərs demək üçün müəllim olmadığına görə müəllim kadrları hazırlayırdı. Mən isə orta məktəbin 8-ci sinfini bitirdikdən sonra pedaqoji texnikuma daxil oldum. Məqsədim də o idi ki, müəllim olmaq, müəllim işləmək və ailəmə kömək etmək istəyirdim. ... Pedaqoji texnikumun sonuncu kursunda bizə pedaqoji təcrübə dərsi verirdilər. Biz həftədə 2-3 dəfə gedib məktəblərin 2-ci, 3-cü, 4-cü siniflərində dərs deyirdik. Ona görə də mənim o vaxtdan dərs vermək təcrübəm olubdur..."[1].

Heydər Əliyevin məktəblə, maariflə həmişə sıx bağlı olması haqda özü belə deyirdi: "Məktəb, maarif, təhsil işi ilə həmişə sıx bağlı olmuşam...Hesab edirəm ki, cəmiyyət harada olursa olsun kəsib təhsilə xərcləməli, gənc nəslin savadına, biliyinə, müəllimə kömək etməlidir..." O müəllimlik peşəsini ürəkdən sevmiş, müəllim əməyinə yüksək qiymət vermiş və heç də təsadüfi deyil ki, Heydər Əliyev Azərbaycanda ona təklif olunan müxtəlif fəxri adlardan yalnız "Xalq müəllimi" fəxri adını məmnuniyyətlə qəbul etmişdir.

Heydər Əliyev müəllimlik adını çox yüksəkdə tutmuş və ona müqəddəs bir peşə kimi baxmışdır. " …Mən Azərbaycanın sadə vətəndaşıyam. Bu addan yüksək ad yoxdur. Ancaq bundan da yüksək ad müəllimlikdir..." [2]-demişdir.

Heydər Əliyev hələ Naxçıvanda orta məktəbdə oxuduğu illərdə, daha sonrakı təhsil illərində də yalnız "əla" qiymətlərlə oxumuş, həmişə də öz müəllimlərinə böyük hörmət və ehtiramla yanaşmış, onları daim minnətdarlıqla xatırlamışdır: "Mən həmişə Naxçıvanda təhsil aldığım illəri xatırlayıram. Bu illər mənim yaddaşımdan heç vaxt silinməyəcək. Müəllimlərimin hamısı yadımdadır. Hansı binada, hansı sinif otağında dərs keçməyimizi, hansı parta arxasında oturduğumu da yaxşı xatırlayıram. Mən burada mükəmməl təhsil almışam, özü də elə həvəs və aludəçiliklə

oxumuşam ki, sonralar digər ali təhsil müəssisələrində oxumağım mənim üçün çətin olmayıb. Əksinə, burada olduğu kimi, tələbələr arasında da seçilmişəm....” [3]... İndiyə qədər həyatımda keçdiyim yol mənim biliyim, elmim - hamısı məhz orta məktəbdə aldığım təhsillə bağlıdır, müəllimlərin mənə verdiyi biliklərlə bağlıdır, müəllimlərin mənə və o illərdə oxuyan mənim kimi gənclərə göstərdikləri qayğıkeşliklə bağlıdır, eyni zamanda mənim kimi bizim də, xüsusən mənim müəllimə böyük hörmətimlə, ehtiramımla bağlıdır. Mən indi də - on illər keçib üstündən – müəllimlərimi heç vaxt unutmamışam və ömrümün son dəqiqəsinə qədər unutmayacağam. Mənim üçün müəllim adı həmişə ən ülvi, ən şərəfli bir məfhum olubdur. Mən bu gün müəllim qarşısında baş əyirəm, müəllimə hörmət və ehtiramımı bildirir, Azərbaycan müəllimlərinə bundan sonra da öz işlərində uğurlar arzulayır, cansağlığı və səadət diləyirəm” (4).

Heydər Əliyev Naxçıvanda rus məktəbini “əla” qiymətlərlə başa vurduqdan sonra Naxçıvan Pedaqoji Texnikumuna daxil olmuş və burada təhsil aldığı dövrdə ən fəal və əlaçı tələbə olmuş, ictimai işlərdə fəal iştirak etmiş, idman yarışlarında birincilik qazanmış, incəsənətlə - rəssamlıqla, aktyorluqla məşğul olmuş, daim mütaliə etmiş, kitablar oxumuş və hərtərəfli inkişaf etmiş qamətli, yaraşıqlı bir gənc olmuşdur. Texnikumun peşəkar, tələbkar müəllimləri Heydər Əliyevin ən sevimli müəllimləri olmuş və özünün dediyi kimi: “…39-cu ildə burada pedaqoji texnikumu qurtarmışam. O dövrdə aldığım təhsil gələcək həyatımın bütün mərhələlərində mənə yardım edibdir... Naxçıvan məktəbində müəllimlərimin mənə verdiyi dərslər, o cümlədən başqaları ilə bərabər ana dili, ədəbiyyat dərsləri mənim bu günkü dilimin əsasını təşkil edir. Ona görə mən öz müəllimlərimi həmişə xatırlayıram.

Bilirsiniz ki, mən böyük həyat yolu keçmişəm, yaşım da az deyildir. Çox şeylər, çox insanlar görmüşəm, çox böyük şəxsiyyətlər görmüşəm. Yadda qalanları da, qalmayanları da var. Az yadda qalanı var, çox yadda qalanı var. Amma sizə demək istəyirəm ki, ən yadda qalanlar, mənim üçün əziz adamlar Naxçıvandakı müəllimlərimdir...”[5].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Naxçıvan Pedaqoji Texnikumu öz məzunları və müəllimləri ilə məktəb və pedaqoji fikri tariximizdə çox layiqli yer tutmuş və pedaqoji kadr hazırlığında daim yüksək pillədə durmuşdur. Oranın məzunlarını Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunları ilə müqayisə etmək olar. Burada dərs deyən müəllimlər təcrübəli, bilikli, peşəkar müəllimlər olmuşlar, hər cür çətinliklərə rəğmən həvəslə, fədakarlıqla çalışmışlar. Onların bir çoxu Qori Müəllimlər Seminariyasını, İrəvan Müəllimlər Seminariyasını bitirmiş, Moskva və Leninqrad universitetlərində təhsil almış həvəslə çalışan, peşəkar müəllimlər olmuşlar.

1930- cu illərdə Texnikumun müəllimi və dərs hissə müdiri olmuş, Əməkdar müəllim Lətif Hüseynzadə xatirələrində deyirdi: “Texnikumun direktoru Əməkdar müəllim Kazım Talıblı idi. Çox bacarıqlı işgüzar, təşkilatçı və olduqca tələbkar bir şəxs idi. Hüseyn Cavidin böyük qardaşı Şeyx Məhəmməd Rasizdə Tehranda, Nəcəfdə təhsil almış mükəmməl bilik sahibi idi. Ədəbiyyat

dərslərini tədris edirdi. Hüseyn Cavidin kiçik qardaşı Əlirza isə Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu olaraq rus dili müəllimi idi. Tofiq Bəktaşi Sankt Peterburqda təhsil almış, çox ciddi, dərin bilikli riyaziyyat müəllimi idi...Əli Əliyev tariximizin mükəmməl bilicisi, xüsusilə Naxçıvan tarixini gözəl bilən onu tədris və təbliğ edən, tələbələrə böyük qayğıkeşliklə yanaşan əsil bir pedaqoq, alim, müəllim idi. Əsəd Cəfərli təcrübəli bir müəllim kimi təbiət, biologiya dərslərini tədris edirdi. Bir müddət texnikumun direktoru vəzifəsində də işləmiş və Naxçıvan maarifinin inkişafında xidmətləri böyükdür. Murad Tutayuq ruscanı çox gözəl bilən Rusiyada təhsil almış fizika-riyaziyyat müəllimi idi. Cəfər Imanov, Əseər Əhmədov kimya dərslərini tədris edirdilər. Cəlil Iskəndərli ədəbiyyat, Abbas Əseərov Azərbaycan dili müəllimi idi. Həsən Bəy Qaziyev İrəvanda təhsil almışdı, anatomiya dərslərini aparırdı. Əbdüləzim Bəy Rüstəmov coğrafiya müəllimi idi. Naxçıvanda maarif və mədəniyyətin inkişafında böyük xidmətləri olmuş və ictimai xadim kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Sonralar Ordu Generalı olmuş Akim Abbasov texnikumun hərbi rəhbəri idi. Həsən Səfərli rus dili, Nəcəf Qəhrəmanov isə hərbi hazırlıq müəllimləri idilər. Daha sonra Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu Kazımbəy Rəhimbəyov, Həsən Salayev, David İsrafilov, Xədicə Yusifbəyli, Mirzə Musayev və başqaları texnikumun sevimli müəllimləri idilər. Texnikumda bədən tərbiyə və idman işləri yüksək səviyyədə qurulmuşdu. Bu dərsləri İbrahimxəlil Axundov öyrədirdi. O həm də Rusiyada zabitlik məktəbini bitirdiyindən tələbələrin hərbi təliminə ciddi fikir verirdi..”Naxçıvanda “Rüşdiyyə” adlı “Yeni üsul” məktəbində, Hüseyn Caviddən türk dili, onun böyük qardaşı Şeyx Məhəmməd Rasizadədən ərəb dili, kiçik qardaşı Əlirzadan rus dili dərsləri almış, “İstiqlal” ordenli “Əməkdar müəllim”, dosent Lətif Hüseynzadə haqqında böyük rəhbərimiz Heydər Əliyev belə deyirdi: “Pedaqoji texnikumda bizə Azərbaycan dilinin incəliklərini öyrədən, Azərbaycan dilinin qrammatikasını, ədəbiyyatı öyrədən gözəl müəllimlərimiz var idi. Amma bu müəllimlərin içərisində Lətif Hüseynzadə xüsusi yer tuturdu...O sinifdə lövhədə Azərbaycan dilinin qrammatikasından yazırdı, yəni hər bir sözün düzgün yazılışını, mənasıını... Bir də Azərbaycanın ədəbiyyatını-şairlərimizi, yazıçılarımızı çox yaxşı öyrədirdi...” (6). Deyə bilərik ki, pedaqoji texnikum Naxçıvan Muxtar Respublikasının maarif və mədəniyyətinin tərəqqisində müəllim kadrlarının yetişməsində, təkmilləşməsində müstəsna rol oynamışdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Azərbaycan Müəllimlərinin I qurultayındakı nitqi. 26 sentyabr, 1998-ci il. Azərbaycan qəz. 27 sentyabr, 1998.
2. Heydər Əliyev. Türkiyənin Qars Qafqaz Universitetinin fəxri doktoru diplomunun təqdim edilməsi mərasimində nitqi. 28 iyun, 2002-ci il. “Xalq” qəzeti, 5 iyul, 2002-ci il.
3. Heydər Əliyev. Naxçıvanda Bəhruz Kəngərli muzeyinin açılışında çıxış. 18 iyun, 2002-ci il. “Şərq qapısı” qəz. 19 iyun, 2002.
4. Heydər Əliyev. Bakının Nərimanov rayonunda yeni orta ümumtəhsil məktəbinin açılış mərasimində nitq . 2 sentyabr, 1996/ Müstəqilliyimiz əbədidir. Yeddinci kitab. İyun, 1996- noyabr, 1996. Bakı: Azərnəşr, 1998
5. Heydər Əliyev. Naxçıvan MR-nın təşkil olunmasının 75 illiyinə həsr edilmiş təntənəli yubiley iclasında nitq. 12 oktaybr, 1999-cu il. “Azərbaycan” qəzeti, 14 oktyabr, 1999-cu il.
6. Heydər Əliyev. Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan bölməsinin yaradılmasına həsr olunmuş müşavirədə nitq. “Respublika” qəz 15 avq. 2002 ci il

Ulu öndər Heydər Əliyev nümunəsində tərbiyə

Mənzilə Ağarəhim qızı Rəhimova
ADPU –nun Cəlilabad filialının müəllimi, ADPU –nun doktorantı

Sinifdənxaric iş – məktəbin apardığı təlim-tərbiyə işinin ayrılmz tərkib hissəsidir. Bu işi dərsdən əvvəl (əgər dərslər ikinci növbədə keçilirsə), yaxud dərsdən sonra (əgər dərslər birinci növbədə keçilirsə) ya pedaqoji kollektivin üzvləri (məktəbin rəhbər işçiləri, fənn müəllimləri, sinif rəhbərləri) ya da müxtəlif növ şagird özünüidarə təşkilatları, uşaq və gənclər təşkilatının rəhbərləri təşkil edib həyata keçirirlər.

Sinifdənxaric iş prosesi şagirdlərin tədris materialları üzərində və onlar müəyyən fakt və hadisələri öyrənərkən əldə etdikləri bilik, bacarıq və vərdiş lərini möhkəmlətməkdə böyük rol oynayır. Belə ki, məktəbdə təşkil olunan müəyyən xarakterik iş priyomlarının, tərbiyələndirici tədbirlərin müstəqil təşkilinə xidmət edən qabaqcıl üsul və tərzlərin tətbiqi sinifdənxaric iş prosesində daha geniş təzahür imkanlarını tapır.

Bu baxımdan Ulu Öndər Heydər Əliyev nümunəsində tərbiyə ümüumtəhsil məktəblərimzin ən ümdə başlıca tərbiyə istiqaməti olmalıdır. Hazırkı dövrdə şagirdlərin ideya inamının formalaşdırıl-masında ümummilli lider Heydər Əliyevin irsindən istifadə olunması çox böyük uğurlar əldə etməyə imkan verər.

Bu sahədə sinifdənxaric tədbirlərin zəngin iş forma ve metodları vardır. Dahi rəhbərimzin həyatı, fəaliyyəti, təhsil illəri, çox yönlü apardığı siyasi işləri, diplomatik görüşləri yetişən gənc nəslimiz üçün ən yaxşı tərbiyə vasitəsidir.

Bu istiqamətdə müəllimlərin uşaq , yeniyetmə və gənclərlə apardığı tərbiyə işlərinin ən təsirli, real variantları seçilməli, yerli şəraitə uyğunlaşdırılaraq səriştəliliklə tətbiq edilməldir.

Təlim prosesində Ulu Öndər Heydər Əliyevlə bağlı keçilən dərslər sinifdənxaric tədbirlərlə daha da möhkəmləndirilməli və qarşılıqlı surətdə əlaqələndirilməli, bir-birini tamamlaması tələbinə də ciddi əməl edilməlidir. Bu sahədə müəllimlərin səriştəliliyi və peşəkarlığı önəmli rol oyanyır ki, bu barədə böyük siyasi xadim Heydər Əliyev hələ 1980-ci illərdə ali məktəb işçilərinin respublika müşavirəsindəki nitqində yeni bir pedaqoji anlayış kimi səriştəli müəllim problemini irəli sürür və yeni müəllim kadrlarının yetişdirilməsini, təhsil alanların təfəkkürünün inkişaf etdirilməsini bir vəzifə olaraq təhsil işçilərinin qarşına qoyurdu. O, müəllimin peşəkarlıq səviyyəsinə, səriştəliliyinə yüksək qiymət verərək, səriştəli müəllim obrazının səciyyəsini belə göstərirdi: "...hər bir ali məktəb müəllimi gərək öz sahəsində səriştəli olsun, geniş ümumi məlumata, pedaqoji qabiliyyət və yaxşı vərdişlərə, mühazirə oxumaq, dərs demək, öyrətmək, tərbiyə etmək üçün bütün başqa zəruri keyfiyyətlərə malik olsun. Bunun üçün gərək ali məktəb müəllimi elmi biliklərdən əlavə, yaxşı nitq, dil qabiliyyətinə, natiqlik məharətinə, bütün başqa pedaqoji keyfiyyətlərə və vərdişlərə yiyələnsin ki, bütün bunlar üst-üstə ona həqiqətən yaxşı tərbiyəçi olmaq imkanı versin" (1,7).

Heydər Əliyevin ədalət, mənəviyyat nümunəsi olması, başladığı işi uğurla başa çatdırması üçün nəhayətsiz əzm və iradə nümayiş etdirməsi, səbr və təmkinlə, mahir siyasəti ilə sülh, əmin-amanlıq yolçusu olması uşaqların, ümumən, hər bir ölkə vətəndaşının qürur mənbəyidir. Heydər Əliyevin Tanrıya inamı, inancına sədaqəti, yüksək vətənpərvərliyi və xalqına, millətinə bağlılığı, həmişə, hər

yerdə azərbaycanlı olmasıyla qürur duyması, həqiqətsevərliyi, reallığı düzgün qiymətləndirə bilməsi, sözü ilə əməlinin bütövlüyü, haqqı çılpaq və sərt deyə bilmək cəsarəti, pisliyə nifrət və onun daşıyıcılarını tənqid etmək, yaxşıları isə mükafatlandırmaq və xalqın gözündə ucaltmaq səyləri, fəzilət sahibi, mərhəmətli və şəfqətli olması, natiqlik məharəti və səmimi ünsiyyət qabiliyyətinə malik olması və başqa bu kimi ali mənəvi keyfiyyətləri bugünkü nəslin tərbiyə nümunəsi olmalıdır.

"Mənim həyatımın məqsədi Azərbaycandır, Azərbaycan xalqıdır, Azərbaycan Respublikasıdır, Azərbaycan vətəndaşıdır. Əgər buna nail ola bilsəm, həyatımı ən xoşbəxt adam kimi başa çatdıracağam. Məhz buna nail olmağa çalışıram və çalışacağam". Bu fikirlər ulu öndər Heydər Əliyevin ülvi, müqəddəs həyat amalı, ideyaları, həyat fəaliyyətinin meyarı, ölçü vahidləri olmuşdur. Sinifdənxaric tədbirlərin təşkilində, yeni texnoloji vasitələrdən, innovasiyalardan istifadə etmək keçirilən tədbirin daha səmərəli və təsirli olmasını səbəb olar.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev çıxışlarında dəfələrlə göstərmişdir ki, intellektual inkişafın, elmi dünyagörüşün təkanverici amili yeni pedaqoji texnologiyalara yiyələnməkdir. Bu xüsusilə, pedaqoji kadr hazırlığında təhsil alanalrın fəal təhsil prosesinə qoşulması ilə bağlıdır. Onun Müəllimlərin XIII qurultayının iştirakçılarına göndərdiyi məktubunda deyilir: "Azərbaycanın təhsil tarixi hər birimizin fəxr etdiyi nailiyyətlərlə zəngindir. Azərbaycan müəllimləri bütün tarix boyu təhsildə daim varisliklə novatorluğun, ənənə ilə islahatın vəhdətini öz fəaliyyətlərində əks etdirmişlər. Bu gün qədəm qoyduğumuz informasiya cəmiyyəti və biliklərə əsaslanan yeni tipli iqtisadiyyatın formalaşması, qloballaşma çağırışları bütün dünya təhsil sistemi qarşısında yeni vəzifələr qoyur. "Təhsil əsri" adı Azərbaycan müəllimlərinin XIII qurultayı qazanmış XXI əsr Azərbaycan təhsilinin də yeniləşməsini və müasirləşməsini tələb edir. Əminəm ki, Azərbaycan müəllimləri fəaliyyətlərini bu tələblərə uyğun daha da təkmilləşdirərək, müstəqil Azərbaycan Respublikasının çiçəklənməsinə xidmət edən gənc nəslin yetişdirilməsi işinə öz töhfələrini verəcəklər (2,5).

Ulu öndər Heydər Əliyevin ideyalarını əqidəyə çevirmək, bu əqidəni yetişən nəslin ruhuna hopdurmaq, onları əsl vətəndaş kimi yetişdirmək, ölkənin, xalqın mənafeyi uğrunda fədakar mübarizlər kimi formalaşdırmaq, müstəqillik qazanmış suveren ölkənin tələblərinə cavab verən bir səviyyəyə qaldırmaq qarşımızda duran mühüm, ümdə vəzifədir. Belə bir vəzifənin uğurlu həlli üçün bütün tərbiyə işinin qoyuluşuna, onun daxili məzmun istiqamətinə nüfuz etmək, şagirdlərin idrakına və qəlbinə Heydər Əliyev ideyaları ilə təsir göstərmək bu günkü tərbiyə və təhsil prosesinin əsas istiqaməti olmalıdır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, İlham Əliyev, təhsil, sinifdənxaric tədbirlər.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Ильхам Алиев, образование, внеклассная деятельность.

Key words: Heydar Aliyev, İlham Aliyev, education, extracurricular activities.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Heydər. Ali Məktəb İşçilərinin Respublika Müşavirəsində nitq/ Azərbaycan ali məktəblərinin işini partiyanın yüksək tələbləri səviyyəsinə qaldıraq: ali məktəb işçilərinin respublika müşavirəsində nitq; 28 may 1980-ci il /Heydər Əliyev; [burax. məs. Ə.Ağayev].- Bakı: Azərnəşr, 1980, 46 s.
2. Əliyev İlham Heydər oğlu.Müəllimlərin XIII qurultayının iştirakçılarına göndərdiyi məktub. 22 sentyabr 2008-ci il/ Azərbaycan müəllimlərinin XIII qurultayı (22 sentyabr 2008-ci il) Bakı: Çaşıoğlu, 2009, 302 s.

"BEYİN HƏMLƏSİ" METODU VƏ ÜSULLARINDAN(TEXNİKALARINDAN) İSTİFADƏNİN BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ ROLU

SƏFƏROVA ELNURƏ FAZİL QIZI, ƏLİYEVA NAZİMƏ NİZAMİ QIZI
b.ü.f.d., ADPU-NUN DOSENTİ UOT№57:37.016
ADPU-NUN BAŞ MÜƏLLİMİ

XÜLASƏ

Məqalədə orta məktəbdə biologiya dərslərində Beyin həmləsi metodu və üsulları, bu üsulların tətbiqinin şagirdlərin elmi dünya görüşünün formalaşmasına, idraki fəallığına, təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, gələcək nəslin sağlam zehnlə yetişməsinə, şagirdlərin həyata hazırlığına müsbət təsir göstərməsi geniş təhlil edilib. Beyin həmləsinin müxtəlif növləri "Klassik"; "kölgə"; "əks"; "fərdi"; "servis"; "lövhədə beyin həmləsi"; "vizual"; "solo"; "breynraytinq" haqda ətraflı məlumat verməklə biologiya dərslərində uğurla tətbiqinin mümkünlüyü qeyd edilib. Beyin həmləsi metodunun bir neçə üsulundan(texnikasından), klaster, anlayışın çıxarılması, söz asosasoyaları, auksion, BİBÖ uğurla istifadə edilməsinin mümkünlüyü göstərilmişdir. Gələcək nəslin sağlam böyüməsi üçün şagirdlərin sərbəstliyini, fikir azadlığını inkişaf etdirmək, məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirmək, yaradıcılığı stimullaşdırmaq, özünə inam hissini və müstəqil düşüncəni inkişaf etdirmək üçün Beyin həmləsi metodu və üsullarının biologiya dərslərində tətbiqi aktualdı. Gənc müəllimlərin, xüsusilə biologiya müəllimləri biologiyanın tədrisində Beyin həmləsi metodu və üsullarından daha geniş tətbiq etməklə şagirdlərin dərsə olan marağını daha da artırmış olur və bu da mövzunun daha uğurla mənimsənilməsinə səbəb olur.

Açar sözlər: Beyin həmləsi, məktəb, biologiya, rollu oyun, dərs.

ABSTRAKT

The article covers the brainstorming and its techniques in biology lessons of the secondary school, the positive impact of these techniques on the formation of the students' scientific paradigm, the increment in cognitive activity and the learning experience, the formation of sound thinking of the next generation, and their preparation for life. Successful application of different types of brainstorming in biology classes, such as "classic", "shadow", "reflection", "individual", "service", "brainstorming on the board", "visual", "solo", "brainwashing" the possibility of successful implementation was noted. The possibility of successful use of several methods of brainstorming method (technique), such as cluster, concept extraction, word bases, auction, BIBO (I know, I want knowledge, I learned) has been shown. The brainstorming and its techniques have become relevant in biology to develop students' independence, freedom of thought, and logical thinking, to boost their creativity, and to develop self-confidence and independent thinking for the healthy growth of the future generation. The wider launch of the brainstorming and its techniques into the teaching process by young teachers, especially biology teachers, further increases the interest of students in the lesson, resulting in more successful absorbing of the studied material.

Key words: Brainstorming, school, biology, the role of the game, lesson.

GİRİŞ. Beyin həmləsi (Əqli hücum) metodu 1953-cü ildə Amerikalı alim A.Osborn tərəfindən hazırlanmışdır. Osborna qədər buna oxşar strategiya gəmi heyəti tərəfindən istifadə olunurdu. Çətin və təhlükəli vəziyyətlərdə gəmi heyəti toplaşaraq dənizçilərdən başlayaraq kapitana qədər hər kəs öz fikrini bildirirdi. Sonda təklif olunan bütün fikirlər müzakirə olunur, reallığa daha uyğun olanlar seçilirdi. Beyin həmləsi metodunun mahiyyəti köhnə stereotiplərin dağıdılması, tamamilə yeni ideya və fərqli yanaşmaların yaradılmasıdır. Beyin həmləsi 3 mərhələdən ibarət olur:

- İdeyanın təklif olunması (istənilən fikir və ideyalar, hətta fantastik və qeyri adi ola bilər). Fikirlərə qarşı tənqid qəti qadağandır;
- Təklif olunan ideyaların geniş müzakirə olunması;
- Ən dəqiq və mövzuya uyğun ideyanın seçilməsi;

Beyin həmləsinin növləri. Beyin həmləsinin bir neçə növləri mövcuddur:

"Klassik"; "kölgə"; "əks"; "fərdi"; "servis"; "lövhədə beyin həmləsi"; "vizual"; "solo"; "breynraytinq".

"Klassik" - Klassik beyin həmləsinin bir üsulunda sinif 2 qrupa bölünür. Bir qrup ideyalar irəli sürür və ideyalar toplusu yaradırlar. İkincilər onların analizi və müzakirəsi ilə məşğul olur. Qruplar əməkdaşlıq edərək, növbə ilə işləyir. Klassik beyin həmləsinin ikinci variantı da vardır ki, burada bütün şagirdlər prosesdə eyni vaxtda iştirak edir, əvvəlcə ideyaları birlikdə irəli sürürlər, sonra isə tənqidi yanaşaraq müzakirə edirlər. [3.səh 113].

"Kölgə" beyin həmləsi - Beyin həmləsi metodunun bu növündə iştirakçılar iki qrupa bölünür: "aktiv" və "kölgə". Akitv qrup üzvləri müzakirə zamanı yeni fikir və ideyalar irəli sürürlər, kölgə qrupun üzvləri isə bu zaman onları diqqətlə müşahidə edir və öz fikirlərini, mövqelərini formalaşdırırlar. Yekun olaraq ekspertlərə təqdim olunmuş fikirlərdən ən mükəmməl olanı seçilir.

"Əks" beyin həmləsi - Şagirdlərə tamamlanmamış iş nümunəsi təqdim olunur. Müzakirənin iştirakçıları üçün 1) çatışmazlıqları tapmaq, 2) yeni plan hazırlamaq kimi tapşırıq verilir. Məsələn, şagirdlərə natamam hazırlanmış quş yuvası verilir, onlar isə ustanın səhvlərini düzəltməli, düzgün formada quş yuvasının hazırlanma planını tərtib etməlidirlər.

"Fərdi" beyin həmləsi - Bu beyin həmləsi də 2 mərhələli keçirilir. 1-ci mərhələdə şagirdlər tək-tək öz problemlərini dəftərlərində qeyd edirlər. 2-ci mərhələdə isə bu problemləri birgə, kollektiv şəkildə müzakirə edərək həll edirlər.

"**Servis" beyin həmləsi** - Bu beyin həmləsi metodunun növü özünütənqidi yanaşmalarına görə ideyalarını və fikirlərini reallaşdıra bilməyənlərə aid olunur. Burada iştirak edən şagirdlər 2 qrupa ayrılır. 1-ci qrup öz fikirlərini qeyd edir, 2-ci qrupa (tənqidçilərə) təqdim edir, onlar fikirləri müzakirə etdikdən sonra təkrarən fikirləri birinci qrupa qaytarırlar. Bu formada aparılan fikir mübadiləsi yeni ideyaların yaranmasına şərait yaradır.

"**Lövhədə" beyin həmləsi** - Bu beyin həmləsi zamanı müəllim keçiriləcək mövzuya uyğun müxtəlif suallar verir. Şagirdlər isə bu suallarla bağlı plan tərtib edir və fikirlərini bildirirlər, müəllim isə beyin həmləsinin nəticələrini yekun olaraq lövhədə qeyd edir.

"**Viziual" beyin həmləsi** - Bu beyin həmləsinin mahiyyəti yaranmış yeni ideyaların formalaşdırılaraq sxemləşdirilməsidir. İştirakçılar 2 qrupa bölünərək, birinci mərhələdə qoyulmuş problemin həlli yolları ilə bağlı müxtəlif illüstrasiyalar(sxem, şəkil, cədvəl) hazırlayırlar. İkinci mərhələdə isə hər qrupdan seçilmiş şagird lövhəyə çıxaraq hazırladıqları eskizlərlə problemdən çıxış yollarını təqdim edirlər. Sonda hər iki qrupun nümunəvi hazırlanmış eskizlərindən ibarət kollaj hazırlanaraq, ümumilikdə şagirdlərə təqdim olunur.

"Solo" beyin həmləsi - Solo beyin həmləsi adətən fərdi iş formasında aparılır. Müəllim ümumi bir problemli sual verir, şagirdlər isə mövzu ilə bağlı müxtəlif məlumatları dərslikdən və paylama materialından istifadə edərək toplayırlar, dəftərdə və ya iş vərəqlərində qeyd edirlər. Sonda isə cavablarla bağlı müəllimlə birgə interaktiv müzakirələr aparılır.

"Breynraytinq" beyin həmləsi - Bu beyin həmləsinin klassik beyin həmləsindən fərqi, burada bütün iştirakçıların öz ideyalarını bir vərəqdə yazaraq digərinə ötürməsidir. Digər iştirakçı isə oxuduqdan sonra fikrin davamını yazaraq 15 dəqiqədən çox çəkməməlidir. Sonuncu yazıdan sonra müzakirə və tənqidlər başlayaraq yekunlaşdırılmalıdır.

ARAŞDIRMA. Beyin həmləsi metodununun aşağıdakı texnikaları(üsulları) biologiyanın tədrisində geniş istifadə olunur.

BİBÖ (bilirəm,istəyirəm bilim, öyrəndim) - Lövhədə üç hissəli bir cədvəl çəkərək ,birinci hissəyə "bilirəm" sözü, 2ci hissəyə "bilmək istəyirəm", üçüncü hissəyə isə "öyrəndim" yazilir. Məsələn, düşünək mövzu "Quşlar" sinfidir. Müəllim cədvəl çəkərək şagirdlərdən soruşur ki, quşlara aid nələri bilirsiz? Şagirdlər lövhəyə gələrək cədvəlin birinci hissəsini doldurur. Bəs siz nələri bilmək istərdiniz? Bu dəfə isə şagirdlər cədvəlin ikinci hissəsində bilmək istədiklərini qeyd edirlər. Son hissə isə artıq dərsin sonunda doldurulur. Dərsin ümumiləşdirmə və nəticə mərhələsində "öyrəndim" hissəsində cədvəlin son bölməsinin qeydləri aparılaraq yekunlaşdırılır. [4.səh 173].

Auksion - Bu üsul olduqca maraqlıdır. Açar sözü ən son səsləndirən qalib hesab olunur. Məsələn, müəllim şagirdlərə gəlin bildiyimiz meyvələrin adlarini sayaq deyir. Ən son söyləyən qalib hesab olunur. Şagirdlər bildiklərini sadalayır, müəllim isə daha sonra, daha sonra söyləyərək 1,2,3... deyə saymağa başlayır. Bu üsulla şagirdlər daha çox söz ehtiyyatına malik olur, qalib ola bilmək üçün düşünərək həyəcanla yeni sözlər tapmağa çalışırlar. Sonuncu cavabdan sonra yeni bir fikir deyilmirsə, həmin şagird qalib elan edilir. [2.səh 41].

Anlayışın çıxarılması - Bu üsulu tapmacaya da bənzədirlər. Müəllim dairəvi lövhə asaraq, onun arxasında tələb olunan anlayışı yazır. Şagirdlər gizlədilmiş sözlə bağlı əlamətləri söyləyirlər.

Məsələn, kənarlarda yazılır: həm suda həm quruda yaşayır, güclü çənə sümükləri vardır və s... Uşaqlar, söhbət hansı heyvandan gedə bilər sizcə? Şagirdlər axtarilan anlayışa aid müxtəlif cavablar verərək tapırlar.

Bir də bu üsulun əksi var. **Söz assosasiyaları** - Burda anlayışın çıxarılması üsulunun tam əksi olur. Müəllim sözü və ya söz birləşməsini qeyd edərək, şagirdlərdən buna dair fikirlərini soruşur. Məsələn, Mürəkkəbçiçəklilər fəsiləsi yazaraq müəllim soruşur: Uşaqlar bu fəsilə haqqında hansı fikirləri söyləyə bilərsiz ? Şagirdlər lövhəyə yaxınlaşaraq lazımi əlamətləri qeyd edirlər.

Klaster(şaxələndirmə) - Bu üsuldan daha geniş məzmunlu dərslərdə, bölmələrin, bəhslərin sonunda istifadə olunur. Müəllim lövhədə və ya iş vərəqlərində dairə çəkir, onun mərkəzində qeyd edilmiş anlayış ilə bağlı söz və ya söz birləşmələri söyləməyi şagirdlərə tapşırır. Şagirdlər mərkəzdə yazılmış anlayışdan başlayaraq hər növbəti sözü, onunla əlaqəli sözlərlə xətlərlə(şaxələrlə) birləşdirir. Zaman bitənə qədər bacardıqları qədər çox fikir yazmaq və onları əlaqələndirmək tövsiyə olunur. Vaxt bitdikdən sonra alınan klaster müzakirə edilir və ümumiləşdirmə aparılaraq mövzu yekunlaşdırılır. Məsələn, müəllim dairə çəkərək içərisinə "Qan damar sistemi" yazır. Dairədən çıxan hər hissə özləri də öz xüsusiyyətlərinə görə şaxələnir, bir sözlə-şaxələnə şaxələnə artır. [5.səh 23].

TAPINTILAR. Biologiya dərslərində “Beyin həmləsi” metodunun tətbiqi şagirdin müstəqilliyini, düşünmə qabiliyyətini və öyrənmə motivasiyasını yüksəldir. Bu metodun bütün üsullarından motivasiya, ümumiləşdirmə və nəticə mərhələsində istifadə oluna bilər. Aşağıda verilmiş dərs nümunəsində Beyin həmləsi metodunun bir neçə üsulundan(texnikasından) uğurla istifadə edilməsi mümkün olmuşdur. Beyin həmləsi metodunun müxtəlif üsullarının fəal dərsin motivasiya, tədqiqatın aparılması, ümumiləşdirmə və nəticə mərhələlərində istifadə mümkünlüyü göstərilmişdir.

Mövzu : Damarlarımızdakı qan və onun hərəkəti.

İş üsulları: Beyin həmləsi, Klaster

I.Motivasiya

Şagirdlərə suallar ünvanlanır: Qanın içində nə var ? Onlar nəyə lazımdı ? Bəs heç fikirləşibsinizmi ki ,bədənimizin müxtəlif yerləri kəsildikdə qanın axması necə baş verər.

Bəs uşaqlar Fizika fənnindən sizə tanış olan mayenin boruda axması qanunauyğunluğunu sizcə bədənimizdə gedən hansı prosesə bənzətmək olar ?

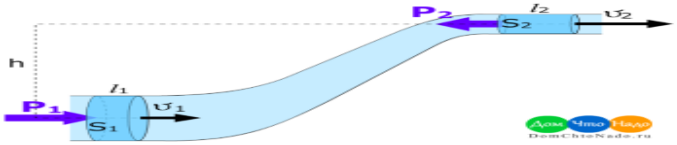

Tədqiqat sualı

Qan bədəndə necə hərəkət edir və bə hərəkət necə tənzimlənir ?

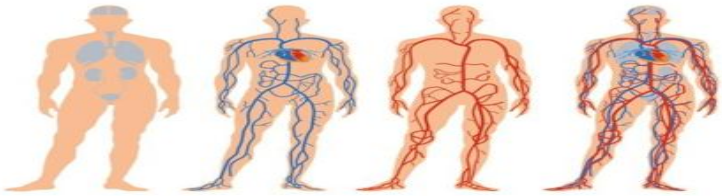

II.Tədqiqatın aparılması

Şagirdlərə rəngli kağızlar paylanır ,qruplarla bölünür.İş vərəqləri paylanır,müəllim qiymətləndirmə meyarları haqqında şagirdlərə məlumat verir

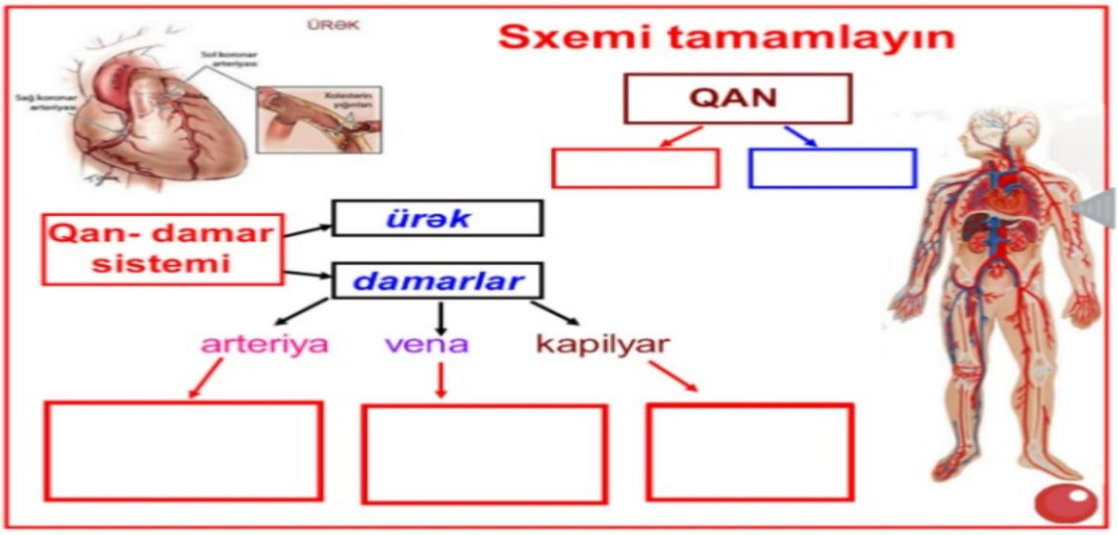

v.Ümumiləşdirmə və Nəticə

Qan dövranı və ya sirkulyasiya sistemi — orqanizmdə qanın hərəkətidir. Ürəyin yığılması ilə qan ürəkdən damarlara qovulmağa başlayır. Qan dövranında oksigenlə zəngin arterial qan sol mədəcikdən aorta və arterialar vasitəsilə bədən üzvlərinə daşınaraq, kapilyarlar vasitəsilə toxumalara daxil olur, buradan da toxumalarda toplanan karbon qazı ilə zənginləşmiş venoz qan toplayıcı venalarla aşağı və yuxarı boş venalara keçərək ürəyin sağ qulaqcığına daxil olmuş.

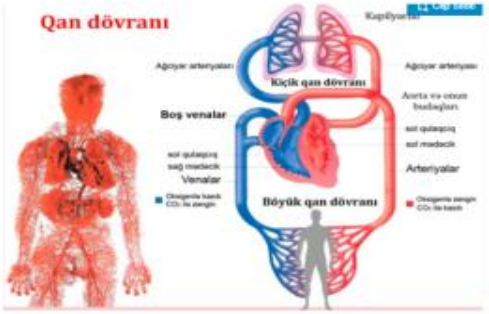

Verilmiş dərs nümunəsində Beyin həmləsi metodunun iki üsulundan, motivasiya mərhələsində beyin həmləsi üsulundan, ümumiləşdirmə və nəticə mərhələsində isə klaster üsulundan uğurla istifadə edilmişdir.

NƏTİCƏ. Orta məktəbdə biologiya dərslərində Beyin həmləsi metodu və üsulları, bu üsulların tətbiqinin şagirdlərin elmi dünya görüşünün formalaşmasına, idraki fəallığa, təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, gələcək nəslin sağlam zehnlə yetişməsinə, şagirdlərin həyata hazırlığına müsbət təsir göstərir. Gənc müəllimlərin, xüsusilə biologiya müəllimlərinin biologiyanın tədrisində Beyin həmləsi metodu və üsullarından daha geniş tətbiq etməklə şagirdlərin dərsə olan marağını daha da artırmış olur və bu da mövzunun daha uğurla mənimsənilməsinə səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Ali məktəblərin bakalavr səviyyəsində Təhsilin əsasları” Dərs vəsaiti.Afət Süleymanova .Bakı2014.
2. M. Mərdanov. Ümumi təhsil kurikulumunun əsasları üzrə təlim. İştirakçılar üçün təlim vəsaiti “Mədəd” Azərbaycan Bakı 2014
3. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün biologiya fənn kurikulumu. Bakı, 2010.
4. Hacıyeva G.N., Biologiyanın tədrisi metodikası (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı-2019.
5. Hacıyeva G.N., Səfərova E.F., Axundova S.M., Biologiyanın tədrisi metodikasından laborator və seminar məşğələlər (ali məktəblər üçün dərs vəsaiti). Bakı-2020.

THE IMPORTANCE OF GENDER TO EDUCATION

Sevil Valiyeva Vazirkhan kızı
Sumgait State University

Gender is a social construct that impacts attitudes, roles, responsibilities and behavior patterns of boys and girls, men and women in all societies. Gender relations vary from society to society. It deals with human concerns encompassing diversities and differences. It has been the most endemic form of discrimination operating across cultures in developed and developing societies.

Gender is determined by social interaction, exchange, and absorption of peer, familial, and larger cultural values that determine gender identity and affiliation.

Gender roles and identities are also culturally proscribed; these roles are commonly a crucial argument in the feminist theory aspect of sociology or philosophy. Boys play with toy soldiers, while girls play with Barbie dolls – this commonly held viewpoint or assumption is offensive to many feminist theorists who advocate a stripping of stereotype and gender bias.

Gender inclusive terms that can be used –

Gender-Bias Terms	Gender-Inclusive Terms
Mankind	Human kind
Policeman	Police Officer
Fireman	Firefighter
Chairman	Chairperson
Waiter	Server
Businessman	Business executive
Manpower	Workforce
Security man	Security Officer
Mailman/Postman	Mail letter carrier
Craftsman	Craftsperson
Man made	Human constructed

The teacher may adopt the following methods with a focus on gender concerns:

– Explaining different concepts with clarity and give examples from the children's lived realities

– Using teaching aids as readily as possible

– Using thoughts of eminent thinkers on gender sensitivity.

– Making teaching dialogical

– Using project methods

– Encouraging team work

– Using quiz, debates and other techniques for better participation and understanding

– Giving opportunities to children for voicing their opinions

– Discussing their doubts and difficulties

There are some activities, as:

- Giving example of women scientist wherever relevant in themes where women have contributed
- In all experiment involving boys and girls
- In all project work engaging boys and girls
- Gender inclusive activities can be highlighted in the discussion on themes
- Involving Boys and Girls in conduction of different activities and projects.
- In the inside of front and back of cover pages of textbooks including messages on promoting girl's education .

Although there are many exceptions, boys and girls do differ on average in ways that parallel conventional gender stereotypes and that affect how the sexes behave at school and in class. The differences have to do with physical behaviors, styles of social interaction, academic motivations, behaviors, and choices. They have a variety of sources—primarily parents, peers, and the media. Teachers are certainly not the primary cause of gender role differences, but sometimes teachers influence them by their responses to and choices made on behalf of students.

During the first two or three years of elementary school, gross motor skills develop at almost the same average rate for boys and girls. As a group, both sexes can run, jump, throw a ball, and the like with about equal ease, though there are of course wide significant differences among individuals of both sexes. Toward the end of elementary school, however, boys pull ahead of girls at these skills even though neither sex has begun yet to experience puberty. The most likely reason is that boys participate more actively in formal and informal sports because of expectations and support from parents, peers, and society. Puberty eventually adds to this advantage by making boys taller and stronger than girls, on average, and therefore more suited at least for sports that rely on height and strength.

On average, girls are more motivated than boys to perform well in school, at least during elementary school. By the time girls reach high school, however, some may try to down play their own academic ability in order make themselves more likeable by both sexes. Even if this occurs, though, it does not affect their grades: from kindergarten

through twelfth grade, girls earn slightly higher average grades than boys. This fact does not lead to similar achievement, however, because as youngsters move into high school, they tend to choose courses or subjects conventionally associated with their gender—math and science for boys, in particular, and literature and the arts for girls. By the end of high school, this difference in course selection makes a measurable difference in boys' and girls' academic performance in these subjects.

Teachers often intend to interact with both sexes equally, and frequently succeed at doing so. Research has found, though, that they do sometimes respond to boys and girls differently, perhaps without realizing it. Three kinds of differences have been noticed. The first is the overall amount of attention paid to each sex; the second is the visibility or "publicity" of conversations; and the third is the type of behavior that prompts teachers to support or criticize students.

Teachers have a tendency to talk to boys from a greater physical distance than when they talk to girls. The difference may be both a cause and an effect of general gender expectations, expressive nurturing is expected more often of girls and women, and a businesslike task orientation is expected more often of boys and men, particularly in mixed-sex groups. Whatever the reason, the effect is to give interactions with boys more "publicity." When two people converse with each other from across the classroom, many others can overhear them; when they are at each other's elbows, though, few others can overhear.

In spite of most teachers' desire to be fair to all students, it turns out that they sometimes distribute praise and criticism differently to boys and girls. The tendency is to praise boys more than girls for displaying knowledge correctly, but to criticize girls more than boys for displaying knowledge incorrectly. Another way of stating this difference is by what teachers tend to overlook: with boys, they tend to overlook wrong answers, but with girls, they tend to overlook right answers. The result is a tendency to make boys' knowledge seem more important and boys themselves more competent. A second result is the other side of this coin: a tendency to make girls' knowledge less visible and girls themselves less competent.

Gender differences also occur in the realm of classroom behavior. Teachers tend to praise girls for "good" behavior, regardless of its relevance to content or to the lesson at hand, and tend to criticize boys for "bad" or inappropriate behavior. This difference can also be stated in terms of what teachers overlook: with girls, they tend to overlook behavior that is not appropriate, but with boys they tend to overlook behavior that is appropriate. The net result in this case is to make girls' seem more good than they may

really be, and also to make their "goodness" seem more important than their academic competence. By the same token, the teacher's patterns of response imply that boys are more "bad" than they may really be.

Key words: gender, classroom behavior, tendency, textual materials, activities

Literature

1. Gender concerns in education., prof. Gouri Srivastava
2. Lads and ladettes in school: gender and a fear of failure. Open University Press. Jackson C., 2006
3. www.academia.edu
4. www.genderspectrum.org
5. www.wikieducator.org
6. www.ncert.nic.in.com